

ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ЧУБИНА ТЕТЯНА ДМИТРІВНА

УДК 94(477)«16/18»

**РІД ПОТОЦЬКИХ В УКРАЇНІ (ТУЛЬЧИНСЬКА ЛІНІЯ):
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
ТА КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ**

07.00.01 – Історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

**Науковий консультант
Гуржій Олександр Іванович,
доктор історичних наук, професор**

Черкаси-2008

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	4
Вступ.....	5
Розділ I. Історіографія, характеристика використаних джерел та методологія дослідження	13
1.1. Стан наукової розробки проблеми	13
1.2. Джерельна база.....	26
1.3. Методологія та методи дослідження.....	41
Розділ II. Біографія як основа вивчення історичних постатей та родин (на прикладі роду Потоцьких срібної Пиляви).....	62
2.1. Перше покоління Потоцьких і його місце в тогочасних суспільно-політичних процесах	67
2.2. Станіслав Ревера – родоначальник гетьманської (срібної) лінії роду	81
2.3. Фелікс Щенсний Казимеж: портрет на тлі епохи	90
2.4. Засновник тульчинської лінії – Юзеф Потоцький.....	101
2.5. Францішек Салезій Потоцький: знакова постать родини	104
Розділ III. Станіслав Щенсний Потоцький та його нащадки: просопографія роду.....	121
3.1. Станіслав Щенсний Потоцький: магнат, політик, особистість	124
3.2. Сини Щенсного від шлюбу із Жозефіною Амалією Мнішек: життєві віхи	166
3.3. Спадкоємці від шлюбу із Софією Главані-Вітт: історико-психологічні виміри	185
Розділ IV. Жінки тульчинської лінії родини Потоцьких: гендерні аспекти	218
4.1. Анна Ельжбета Потоцька і Гертруда Коморовська: трагедія двох доль	220
4.2. Жозефіна Амалія Потоцька: боротьба за утримання позицій	227

4.3. Софія Потоцька: просопографічний портрет	238
4.4. Софія Кисельова та Ольга Нарішкіна: переплетіння життєвих ліній	300
4.5. Дельфіна Потоцька: хроніка життя	309
Розділ V. Рід Потоцьких і розвиток української культури	318
5.1. Тульчинський палац як осередок культурно-мистецького життя	321
5.2. Театр Потоцьких	337
5.3. Книгозбірні Тульчинського маєтку	358
5.4. Садово-паркові комплекси Потоцьких. Дендрологічний парк «Софіївка»	369
5.5. Меценатський проект Потоцьких: Немирівська гімназія	385
Висновки	401
Бібліографічні посилання	407
Список використаних джерел та літератури	504
Додатки	601

Список умовних скорочень

АНБУВ	– Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
Архів ЮЗР	– Архів Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – Киев, 1859–1914
б. д.	– без дати
БПАН	– Бібліотека Польської Академії наук у Кракові
БТУ	– Бібліотека Торунського університету імені М. Коперніка
ВБУ	– Всенародна Бібліотека України
ВР	– Відділ рукописів
ВИ	– Вопросы истории
ВСРВ	– Відділ стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
гр.	– граф /графиня/
ДАВО	– Державний архів Вінницької області
ДАЧО	– Державний архів Черкаської області
ДАХО	– Державний архів Хмельницької області
м. Хмельницький	
Зв.	– зворот
КС	– Киевская старина
НБУВ	– Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
н. п.	– не пізніше
н. р.	– не раніше
Стп.	– стовпчик
Спр.	– справа
УІЖ	– Український історичний журнал
ЦДІАУК	– Центральний державний історичний архів України в м. Києві
AGAD	– Archiwum Główne Akta Dawnych w Warszawie
AP w Krakowie	– Archiwum Państwowe w Krakowie
BP w Paryżu	– Biblioteka Polska w Paryżu
B. Cz.	– Biblioteka Czartoryjskich w Krakowie
BN	– Biblioteka Narodowa w Warszawie
PAN	– Polska Akademia Nauk
Rkps.	– Rękopis
Syg.	– Sygnatura

ВСТУП

Актуальність теми. На початку ХХІ ст. політичні, економічні, наукові та культурні відносини між Україною і Польщею певною мірою можуть бути прикладом добросусідства і партнерства в Європі й для світової спільноти. Їхнє нове спрямування розпочалося в 90-ті роки ХХ ст. своєрідним покаятням та усвідомленням обома сторонами причин усіх негараздів та суперечностей, що мали місце протягом десяти століть співіснування обох народів. У цьому процесі важливу роль відіграє українська і польська історична пам'ять та свідомість, які сприяють усебічному переосмисленню подій та явищ минулого й сьогодення в міждержавних стосунках.

Нині в Україні існує і постійно зростає величезний попит на інформацію стосовно польської культури і державного реформування, накопиченого позитивного досвіду демократичного вдосконалення системи управління й організації суспільно-політичного життя. Причому підвищений інтерес українців і поляків до спільної українсько-польської історії та культури спостерігається не лише в професійних сферах діяльності, а й на побутовому рівні спілкування пересічних громадян [61, с. 416].

У зв'язку із цим слід зазначити, що в історичній науці назріла об'єктивна потреба у вивченні біографій непересічних представників роду Потоцьких, неупередженого висвітлення їх життя і спадщини в контексті українсько-польських взаємин, оскільки, з огляду на ідеологічну заангажованість радянської історіографії та порівняну малодоступність джерел іноземних архівосховищ, ґрунтовних спеціальних праць із даної теми створено не було. Актуальність та доцільність вивчення життєдіяльності цього роду зумовлюється ще й тим, що громадянська позиція його кращих представників та питання їхньої спадщини співзвучні з багатьма проблемами нашому часу, а тому заслуговують на підвищену увагу і переосмислення.

Історична наука завжди відводила чільне місце висвітленню неординарних особистостей. Проте в останнє десятиліття в українській історіографії спостерігається особливо активна тенденція саме до репрезентації визначної постаті в просторово-часовому вимірі та в особистісно-індивідуальній сфері.

Таким чином, виокремлюється окрема постать або родина на зламі публічного і приватного життя, спеціально визначаються аспекти ідеологічного статусу сім'ї в

суспільстві, співвідношення історії держави і громадської ланки. Сімейна хроніка займає нішу між структурною і культурною антропологією і є новим ракурсом у новітній історичній науці.

На сьогодні багато родів і досі залишаються невивченими. Дослідження історії окремих родин – не лише приватна справа, а й історична необхідність. Велична історія будь-якої країни складається з історій окремих родин. Це є невичерпним і маловивченим джерелом історії.

У кожній країні є такі роди, що вже стали здобутком усієї нації, як-от: у Німеччині – Габсбурги, у Франції – Бонапарти тощо. Чимало славетних родів можна назвати і в Україні. Є представники і так званих «інтернаціональних» кланів. Наприклад, нащадки магнатів Потоцьких вважають себе як поляками, так і українцями. Ці «українські» магнати відіграли помітну роль і в польській історії, і в українській.

Представники найвідомішого і найбільш могутнього магнатського роду Речі Посполитої володіли значними територіями, замками, маєтками в Польщі, Білорусії, Україні, насамперед у Подільському, Брацлавському, Белзькому, Руському і Краківському воєводствах, обіймали важливі державні посади в Речі Посполитій, а згодом – у Росії й Австрії.

У Речі Посполитій існувало шість різних родів, які носили прізвище Потоцькі (Potocki): герба Любич, герба Остоя, герба Пилява, герба Сренява, герба Шеліга, герба Яніна. Найвідоміші з них – Потоцькі герба Пилява.

Відомі герби срібної та золотої Пиляви. Потоцькі Тульчинської (гетьманської) лінії, що мали володіння в Брацлавському, Волинському, Подільському і Київському воєводствах, належали до герба срібної Пиляви.

Одночасне поєднання типовості й унікальності роду Потоцьких в історії дає підстави для інтерпретації нових ідей, підходів, методів на матеріалах вивчення культурної, сімейної, громадсько-політичної історії України і Польщі при дослідженні феномена роду в цілому.

Визначаючи актуальність та значення окресленої теми, перш за все слід виходити зі стану наукової розробки проблеми, з її недостатнього вивчення в українській історичній науці. Обрана автором тема ще не була об'єктом спеціального дослідження.

Тому назріла потреба в її розробленні на основі архівних документів і опублікованих джерел з урахуванням сучасних підходів до наукового дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах комплексної теми кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету «Історія України: регіональний аспект» (номер державної реєстрації 0103U003693).

Об'єктом дослідження є процес взаємодії роду Потоцьких і суспільно-політичного середовища, вплив цього середовища на поведінкові стереотипи, спосіб життя і характер діяльності представників тульчинської лінії роду, трансляцію культурно-національних традицій у межах певного просторово-часового періоду.

Предметом вивчення є історія тульчинської лінії роду Потоцьких, його структура, громадсько-політична і культурна діяльність його представників у контексті новітніх практик сучасної історіографії.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу здебільшого нововиявлених архівних і рукописних документів, а також опублікованих джерел і спеціальних студій комплексно висвітлити історію тульчинської лінії Потоцьких; з'ясувати маловідомі факти життя та діяльності знакових постатей цього магнатського роду, та, відкинувши раніше існуючу в радянській історіографії ідеологічну упередженість до цієї родини, об'єктивно визначити місце й оцінити її значення в суспільних процесах і українсько-польських стосунках означеного періоду.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішити такі **завдання**:

- проаналізувати стан висвітлення проблеми у вітчизняній і зарубіжній історіографії;
- охарактеризувати рівень і повноту її джерельного забезпечення;
- на підставі традиційних методів простежити генеалогію тульчинської лінії Потоцьких;
- застосувати гендерні підходи при вивченні історії роду;
- дослідити еволюцію суспільно-політичної значущості фамільного клану Потоцьких;
- з'ясувати основні етапи політичної кар'єри його членів;

- розкрити особливості життєвих сценаріїв найбільш відомих представників роду (Ф.С. Потоцького, С.Щ. Потоцького, М. Потоцького та ін.);
- реконструювати реалії культурологічної діяльності (створення і функціонування приватного магнатського театру, садово-паркових комплексів, книгозбірень, архітектурних проектів тощо);
- репрезентувати Потоцьких у їх суспільному й особистому житті як єдиному континіумі сфери;
- визначити можливі напрями подальшого вивчення аспектів минулого роду Потоцьких.

Географічні межі охоплюють територію Брацлавського, Волинського, Подільського і Київського воєводств (сучасні території Вінницької, Волинської, Київської, Кіровоградської, Черкаської, Хмельницької областей України та Люблінського воєводства Республіки Польща).

Хронологічні рамки зумовлені специфікою дослідження роду Потоцьких (герба Пилява) й охоплюють період від початку активної діяльності представників гетьманської лінії роду на суспільно-політичній і військовій арені Речі Посполитої, зокрема Станіслава Ревери Потоцького (перша половина XVII ст.), до 1860–1872 рр. – продажу Тульчинського маєтку, еміграції Мечислава Потоцького (сина Станіслава Щенсного) до Франції та його смерті (1872 р.) Проте для з'ясування окремих подій та розуміння їх наслідків дисертант інколи відходить від означених хронологічних меж.

Наукова новизна визначається насамперед самою постановкою і розробленням складної та малодослідженої проблеми. Вона полягає в тому, що:

- застосовано просопографічний метод як новий концептуальний підхід у висвітленні історії конкретно визначеного роду;
- на основі максимально доступної нині кількості джерел уперше створено колективний портрет тульчинської лінії Потоцьких, у багатьох аспектах знакового в історії Польщі й України;
- до наукового обігу введено матеріали центральних і регіональних вітчизняних архівосховищ; залучені маловідомі документи з Польської бібліотеки в Парижі; всебічно використано рукописну спадщину представників роду (зокрема,

вперше опрацьовані особисті архіви графа Адама Потоцького (Франція), що значною мірою поглибили уявлення про того чи іншого представника роду);

- історію роду Потоцьких представлено як соціокультурний феномен, що досліджується на засадах міждисциплінарності. Це дозволило відтворити реалії існування клану за рахунок вивчення життєдіяльності не лише знакових, а й «рядових» членів, які стали не творцями, а трансляторами окремих національно-патріотичних ідей;
- реконструкцію тульчинської лінії Потоцьких представлено як так зване «метаджерело», тобто систему відомостей про рід, що відтворює його структуру. У свою чергу, реконструкція фамільного клану є підставою для визначення соціокультурних трансмісій – шляхів передання головних засад діяльності роду до наступних поколінь;
- показано формування родинних традицій, соціальних амбіцій (престижний шлюб, кар'єра), передання духовних надбань, активної громадянської позиції тощо;
- визначальними показниками для встановлення соціокультурних трансмісій сім'ї Потоцьких обрані військова, громадсько-політична служба, культурна діяльність;
- за допомогою етногеографічного підходу до походження засновників роду запропоновано новий вимір щодо вивчення ранньої історії Потоцьких. Це означає, що до уваги береться не лише етнічне походження засновників роду, а й історичний шлях, пройдений ними;
- висвітлено історію роду Потоцьких у гендерному ракурсі, визначені механізми впливу зовнішніх та внутрішньородинних чинників на зміну традиційних життєвих проєктів відомих представниць родини Потоцьких (Жозефіни Потоцької, Софії Потоцької, Софії Кисельової, Ольги Нарішкіної та ін.);
- висвітлено приватне життя Потоцьких (як правило, спираючись на приватне листування);
- визначено специфіку й основні етапи існування, мотивацію суспільної та меценатської діяльності кращих представників роду Потоцьких;
- показано роль Потоцьких як родової еліти, що переросла з регіонального рівня в загальнонаціональний;
- інформативність результатів дослідження посилюється схемами, діаграмами і розширеною базою додаткового матеріалу.

Таким чином, наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що на основі ґрунтовної джерельної бази, за умов виявлення і залучення нових джерел і дослідницької літератури, вперше проаналізоване суспільне і приватне життя, військово-політична та культурологічна діяльність роду Потоцьких.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що, по-перше, зміст та висновки дисертаційного дослідження суттєво розширюють спектр наукових знань з історії українсько-польських взаємин. По-друге, результати просопографічної розвідки тульчинської лінії Потоцьких є основою подальших наукових розробок, пов'язаних із вивченням родової еліти та її внеску в соціокультурний і політичний розвиток як України, так і Польщі. По-третє, матеріали дослідження можна широко використовувати при написанні наукових праць із регіональної історії, а також спеціальних робіт із культурології, історії, джерелознавства і краєзнавства. По-четверте, результати пошуку можуть бути застосовані при укладанні довідкових генеалогічних видань, при підготовці основних і спеціальних курсів у вищих навчальних закладах. По-п'яте, зібрана і проаналізована історична інформація може бути використана під час культурницько-просвітницької роботи зі студентами, учнями, зокрема, при вихованні патріотичних почуттів, а також для розвитку регіонального туризму.

Особистий внесок здобувача. Основні положення і результати дослідження викладено в 66 публікаціях автора, в тому числі у 2-х індивідуальних монографіях, 2-х книгах, 2-х навчальних посібниках, 25 статтях у фахових виданнях ВАК України, а також у 35 публікаціях у збірниках наукових праць, матеріалах і тезах конференцій, інших виданнях.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційної роботи і висновки були викладені автором та обговорювалися на засіданні кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету, в авторських лекційних курсах «Історія України», «Культурологія», «Соціологія» для студентів та курсантів Академії пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля.

Одержані в ході підготовки дисертаційного дослідження результати доповідалися й обговорювалися на міжнародних, міжвузівських та обласних наукових і науково-практичних конференціях, круглих столах: обласній науково-практичній конференції

«Гендерний аспект професійної діяльності жінки в сучасному суспільстві» (Черкаси, 2003 р.); Міжвузівській науковій конференції «Гуманітарні науки очима молодих дослідників – 2005» (Черкаси, 2005 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Наукові дослідження – теорія та експеримент – 2005» (Полтава, 2005 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток наукових досліджень – 2005» (Полтава, 7–9 листопада 2005 р.); II Mezinárodní vědecko-praktická conference «Perspektivní novinky vědy a technici – 2005» (Praha, 2005 г.); Міжвузівській науковій конференції «Гуманітарні науки очима молодих дослідників – 2006» (Черкаси, 2006 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження – 2006» (Дніпропетровськ, 2006 р.); Другій міжнародній науково-практичній конференції «Наукові дослідження – теорія та експеримент – 2006», (Полтава, 15–17 травня 2006 р.); I Міжнародній науково-практичній конференції «Європейська наука XXI століття: стратегія і перспективи розвитку – 2006» (Дніпропетровськ, 2006 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасних наук: теорія та практика – 2006» (Дніпропетровськ, 2006 р.); I Міжнародній науково-практичній конференції «Передові наукові розробки – 2006» (Дніпропетровськ, 2006 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Науковий потенціал світу – 2006» (Дніпропетровськ, 2006 р.); I Международной научно-практической конференции «Становление современной науки – 2006» (Днепропетровск, 2006 г.); I Международной научно-практической конференции «Новости научной мысли – 2006» (Днепропетровск, 2006 г.); Другій міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток наукових досліджень – 2006» (Полтава, 27–29 листопада 2006 р.); II Международной научно-практической конференции «Образование и наука без границ – 2006» (Днепропетровск, 2006 г.); V Международной научно-практической конференции «Наука и образование – 2007» (Днепропетровск, 2007 г.); VII Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Історія та сучасність: погляд крізь віки» (Донецьк, 2007 р.); II Международной научно-практической конференции «Современные научные достижения – 2007» (Днепропетровск, 2007 г.); Міжвузівській науковій конференції «Гуманітарні науки очима молодих дослідників – 2007» (Черкаси, 2007 р.); Международной научно-практической конференции «Современные направления теоретических и прикладных исследований – 2007» (Одесса, 2007 г.); II Міжнародній науково-практичній конференції

«Наукова думка інформаційного віку – 2007» (Дніпропетровськ, 2007 р.); Международной научно-практической конференции «Перспективные инновации в науке, образовании, производстве и транспорте – 2007» (Одесса, 2007 г.); II Международной научно-практической конференции «Европейская наука XXI века – 2007» (Днепропетровск, 2007 г.); III Международной научной практической конференции «Умение и нововведения – 2007» (София, 2007 г.); Международной научно-практической конференции «Научные исследования и их практическое применение. Современное состояние и пути развития – 2007» (Одесса, 2007 г.); III Международной научной практической конференции «Наука и образование без граница – 2007» (София, 2007 г.); Международной научно-практической конференции «Современные проблемы и пути их решения в науке, транспорте, производстве и образовании – 2007» (Одесса, 2007 г.); Третій міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток наукових досліджень – 2007» (Полтава, 26–27 листопада 2007 р.); Шостому круглому столі «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі» (Кам'янець-Подільський, 2007 р.); IV mezinárodní vědecko-praktická conference «Efektivní nástroje moderních věd – 2008» (Praha, 2008 r.); IV Международной научной практической конференции «Научно пространство на Европа – 2008» (София, 2008 г.); Міжвузівській науковій конференції «Гуманітарні науки очима молодих дослідників – 2008» (Черкаси, 2008 р.); Международной научно-практической конференции «Перспективные инновации в науке, образовании, производстве и транспорте – 2008» (Одесса, 2008 г.); IV mezinárodní vědecko-praktická conference «Evropska věda XXI století – 2008» (Praha, 2008 r.); Четвертій міжнародній науково-практичній конференції «Наукові дослідження – теорія та експеримент – 2008» (Полтава, 19–21 травня 2008 р.)

Структура дисертації зумовлена змістом проблеми, предметом і завданнями дослідження та відповідає його меті й основним завданням. Складовими частинами дисертації є перелік умовних скорочень, вступ, п'ять розділів (21 підрозділ), висновки (основний текст становить 406 сторінок), список використаних джерел та літератури (97 сторінок, 1112 назв) і додатків. Загальний обсяг дисертації 633 сторінки.

РОЗДІЛ I

ІСТОРІОГРАФІЯ, ХАРАКТЕРИСТИКА ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Систематизація праць вітчизняних і зарубіжних істориків дозволила з'ясувати, що історія тульчинської лінії Потоцьких дотепер залишається малодослідженою, а отже, актуальною для наукового пошуку. Висвітлення місця і ролі Потоцьких в історії України XVIII – першої половини XIX ст. доречно класифікувати за певними критеріями відображення окремих напрямів, організованих за тематичною спрямованістю. Отже, залежно від змісту окремих аспектів, що аналізувалися в наукових працях, можна виокремити п'ять груп досліджень.

Першу групу становлять узагальнюючі фундаментальні праці українських [291; 290; 308; 311; 312; 774], російських [314; 349; 381; 406] та зарубіжних науковців [310; 818; 820; 829; 832; 848; 851; 860; 863; 864; 867; 872; 874; 887; 892; 903; 904; 906; 917; 951; 960; 973; 988; 998; 999; 1057; 1064; 1065; 1069; 1077; 1086; 1107] з історії Польщі та історії південних і західних слов'ян; з огляду на те, що Потоцькі – знаний магнатський рід Речі Посполитої, розкриття досліджуваної проблеми неможливе без ґрунтовного вивчення загальних праць з історії сусідньої держави.

До *другої групи* належать студії, в яких ідеться лише про окремих представників фамільного клану Потоцьких. До цієї групи належить література, написана в різні часи переважно зарубіжними авторами з різних світоглядних позицій.

Уважаємо за доцільне зосередити увагу на найбільш оригінальних та інформативно змістовних дослідженнях, що стосуються переважно Станіслава Щенсного Потоцького і його третьої дружини Софії, а побіжно – й інших членів роду.

Так, стаття Матіаса Берсона, вміщена у варшавських «Клосах» 1868 р., ідеалізувала третю дружину Щенсного. Берсон стверджував, що славетна пані Потоцька походила зі знатного аристократичного грецького роду, її виховував у Стамбулі французький посол на прізвище Дю Барі [882], що, як відомо, суперечить дійсності.

Поворотним пунктом у вивченні історії представників родини Потоцьких стали праці Антонія Юзефа Ролле, лікаря, який жив у Кам'янці-Подільському і час від часу

друкував історичні нариси під псевдонімом «Д-р Антоній Ю.» У 1869–1893 рр. Ролле опублікував кілька десятків праць та історичних оповідань, присвячених передусім історії Поділля в XVII та XVIII ст.; то був результат багаторічних пошуків в архівах і численних бібліотеках магнатських дворів на колишніх східних рубежах Речі Посполитої. У XIX ст. ці праці користувалися великою популярністю, ще й нині їх високо оцінюють деякі дослідники і популяризатори історії [804; 805; 806]. Однак при уважнішому аналізі праці Ролле викликають в історика суперечливі оцінки. Автор і справді виклав у них величезну кількість інформації, що базується на джерелах і документах, нині вже втрачених або недоступних для дослідників. Але справедливим є й те, що він, як ніхто інший, применшив історичну цінність джерел завдяки своєму специфічному методу дослідника і письменника, який полягає в прикрашанні оповіді фантазією і вигадкою скрізь, де йому бракувало конкретної інформації. Маючи доступ до багатьох надзвичайно цікавих історичних матеріалів, Ролле нерідко обходив мовчанням важливі факти, які, на його думку, компрометували родини з історичними прізвищами, натомість, пишучи про представників нижчих страт, не вагався додавати колоритних узагальнень скрізь, де для довершення розповіді, як йому здавалося, потрібен якийсь цікавий анекдот або пікантна подробиця. Усі ці закиди повною мірою стосуються трьох праць Ролле, присвячених здебільшого або загалом історії роду Потоцьких, і зокрема Софії Главані: «Тульчинський двір», «Доля красуні» та «Фатіма», що їх, на жаль, деякі дослідники й досі вважають опрацюванням історичних джерел та цілком вірогідними [476].

Щоправда, праці Ролле були першими біографічними студіями про Софію Потоцьку, які взагалі базувалися на якихось джерелах і повністю подавали її життя, що, певна річ, значно зрушувало вперед дослідження про неї. Але той факт, що Ролле мав доступ до Тульчинського архіву, дезорієнтував науково-історичну думку; припускали, що автор, якого цінують за численні, зовні такі досконалі історичні нариси, майстерно використав доступні для нього матеріали і завдяки цьому його праці містять беззаперечні, фактичні усталення. Таким чином, до популярної та навіть суто наукової літератури потрапляли численні помилки, навіть вигадки, які з того часу періодично повторювалися, коли йшлося про біографії Потоцьких.

Ще за життя Ролле з'явилися публікації, які, щоправда, стисло, але досить точно змальовували початковий період історії Софії Потоцької. У 1879 і 1880 рр. на сторінках паризького географічного часопису «Revue de Géographie» було опубліковано уривки спогадів версальського дипломата Александра д'Отеріва, який познайомився із Софією в Яссах у 1785 р. Він перший подав інформацію про подорож Софії зі Стамбула до Кам'янця на початку 1779 р., тим самим спростовуючи твердження, нібито вона їхала до Польщі разом із місією Боскампа [800]. За кілька років румунський історик Еудоксіу де Урмазакі в матеріалах до історії Молдови і Волощини в XVII–XIX ст. поміж іншого опублікував реляцію члена штабу Потьомкіна під час російсько-турецької війни 1788–1791 рр., генерала Андрольта Ланжерона, в якій називалася майже точна дата народження Софії (1761 р., насправді ж – 1760), її соціальне походження і, нарешті, обставини, за яких її привезено до Польщі [880]. На цій підставі в 1893 р. [1088] про Софію писав відомий польсько-російський історик Казимеж Валішевський, піднімаючи завісу над правдивою версією її юності.

І все ж вигадки Ролле впродовж багатьох років повторювали майже всі автори, які писали про непересічну історію цієї уславленої грекині. У популярних статтях викладався зміст нарисів «Доля красуні», до нього часто додавалися нові, інколи просто кумедні, вигадки і ризиковані інтерпретації. Характерним прикладом цього може служити стаття Антонія Урбанського, надрукована 1925 р. в одному з популярних варшавських тижневиків; повторюючи версію Ролле, Урбанський неправдиво подав хроніку подій [1083].

Популяризації приватного життя Щенсного Потоцького, а у зв'язку з цим і життя його родини, певною мірою сприяла публікація Адамом Чартковським у 1925 р. збірника фрагментів різноманітних спогадів та рукописних повідомлень під назвою «Володар Тульчина. Спогади про Станіслава Щенсного Потоцького, його родину і садибу». Ця публікація не втратила свого значення ще й сьогодні, роблячи доступнішими для нас матеріали, що ґрунтуються на першоджерелах, однак нічого нового стосовно проблеми, яка нас цікавить, не додала, оскільки зібрана в ній інформація була давно вже відомою. Утім, Чартковському не вдалося розшукати кілька цікавих і неопублікованих джерел, які могли б долучити багато деталей до історії життя і Станіслава Щенсного Потоцького, і його синів [856].

У 1936 р. Ян Котт опублікував велику статтю, яка, по суті, являла собою переказ французького рукопису Боскампа [836], в якому з-поміж іншого містяться спогади про Софію Главані. Але треба констатувати дуже поверхове використання ним документа; численні помилки і неточності свідчать про те, що Котт не надто уважно ознайомився з рукописом.

Ян Котт наполягав на виданні повного тексту щоденникових записів Боскампа, але напередодні Другої світової війни справа до цього не дійшла. І лише в 1963 р. автор книжки опублікував і французький оригінал цього твору, і свій польський його переклад на основі буквального перекладу, який на замовлення видавництва виконав Станіслав Відлак [937]. Таким чином, історія юності гречанки – майбутньої дружини Щенсного Потоцького стала доступною для читацького загалу.

Між 1936 і 1963 рр. нових відомостей про життя Софії та Станіслава Щенсного Потоцького практично не додалося. Історію Потоцьких намагалася подати по-своєму М.Ю. Вельопольська, автор численних нарисів на моральну тему, присвячених насамперед жінкам, що прославилися в минулому, але вона повторила всі помилки своїх попередників [1092]. У цікавому дослідженні про батька і матір Щенсного Потоцького і його молодість, виданому 1939 р., Ян Чернецький пише також про третю дружину володаря Тульчина, але слідом за Ролле повторює більшість помилок і вигадок [859]. Ян Рейхман, оповідаючи в 1959 р. про «Польське життя в Стамбулі у XVIII столітті», спробував зібрати та критично дослідити різноманітні розповіді про походження і життя Софії Потоцької, однак занадто довірливо поставився як до нарису Котта, так і до давніх студій Ролле, що не дозволило йому з'ясувати всі непорозуміння і заплутаності [1021].

У 1962 р. побачила світ популярна книжка Донати Цепенко-Зелінської «Корольки в Тульчині» [854]. Хоча авторка і використала деякі архівні джерела, вона, на жаль, беззастережно повірила в усе те, що написав свого часу Ролле. Дослідження містить численні та вражаючі неточності, просто-таки фактографічні помилки, які стосуються діяльності Щенсного Потоцького, політичних подій 1776 і 1795 рр., загальносупільного, культурного і побутового тла.

Останньою спробою наблизити постать Софії Главані до широкого читацького загалу був нарис Антонія Гурського, надрукований у тижневику «Куліси» [888]. Своєю науковою цінністю ця праця поступалася навіть перед книжкою Цепенко-Зелінської.

Автор також пішов слідом за Ролле, але, крім того, широко і некритично використав на подив плутані, повні вигадок і фантазування розповіді Ю.У. Немцевича [982; 983; 984]. Цей нарис не мав нічого спільного зі справжньою історією сім'ї Потоцьких.

Найбільш ґрунтовними на сьогоднішній день є дослідження польського історика Єжи Лоека. Так, його монографія «Історія прекрасної бітинки» присвячена цікавій постаті кінця XVIII – початку XIX ст. Софії Главані-Вітт-Потоцької [397; 952]. На основі історичних документів тих часів автор подає широку панораму епохи; характеризуючи постать Софії Потоцької, польський історик побіжно звертає увагу і на особистість Станіслава Щенсного Потоцького. Унікальні матеріали до цієї книги допомагала зібрати неординарна особистість, талановитий учений – Надія Віталіївна Суровцова. У передмові до «Історії прекрасної бітинки» Єжи Лоек пише: «Під час кількарічних пошуків першоджерел і праці над цією книжкою автор зустрів найщирішу зацікавленість, безкорисливу і дуже доречну допомогу передусім із боку однієї особи. Це доктор Надія Суровцова, глибокий знавець історії України XVII і XVIII століть, велика шанувальниця парку «Софіївка». Без багатої інформації архівного характеру і першоджерел, здобутих завдяки сприянню доктора Суровцової, ця книжка наполовину втратила б свою цінність. І тут я складаю їй свою найщирішу подяку за цю допомогу, яка стане добрим прикладом співпраці польських й українських істориків у дослідженні проблем, що стосуються спільного минулого обох наших народів» [397, с. 22]. Загалом, у цій монографії автор намагався подати всі беззаперечні факти з життя Софії Главані та належними джерелами обґрунтувати свої припущення. Попри це, багато фрагментів й аспектів її життя та діяльності залишилися таємницею. Неординарній долі одного із синів Станіслава Щенсного Потоцького – Мечислава – і його дітей присвячене дослідження Є. Лоека «Нащадки Щенсного» [958]. Заслуговують на увагу й ті праці польського історика, де розкривається тло епохи, на яку припадає найбільш активна політична діяльність Потоцьких [953; 954; 955; 956; 957; 960].

Серед українських дослідників роду Потоцьких оригінальністю виділяються генеалогічні розвідки І. Кривошеї [357; 363].

У 2007 р. побачив світ перший в Україні бібліографічний словник В. Колесник «Відомі поляки в історії Вінниччини» [330], в якому значний масив матеріалу присвячений магнатам Потоцьким. Це перше видання такого типу в межах України, що

сприяє не лише кращому знайомству з історією і культурою народу-сусіда, а й ширшому і глибшому розумінню вітчизняної історії.

Третю групу досліджень становлять роботи, в яких науковці торкаються суспільно-політичних і соціально-економічних аспектів, пов'язаних з українськими маєтностями Потоцьких.

У працях В. Смоля [491], М. Кояловича [347], Е. Сташевського [500], А. Корнілова [322], П. Кулаковського [372] аналізується ситуація на Правобережній Україні в період розподілів Речі Посполитої, порушується питання суспільного розвитку південно-західних губерній.

Боротьбі тульчинських міщан із Потоцькими як власниками міста присвячена стаття С. Шамрая [772].

Наукові розвідки, присвячені польському повстанню 1830–1831 рр. та суспільному розвитку 30–60 рр. ХІХ ст., представлені роботами М. Окунєва [429], М. Орлова [432], В. Дьякова, В. Зайцева, Л. Обушенової [283] та ін.

Розвідка І. Кравченка [348] досліджує історію землеволодіння і господарської діяльності поміщиків Правобережжя на прикладі Ямпільського маєтку Потоцьких на Поділлі.

Український дослідник І. Кривошея вивчав проблеми демагнатерізації володінь Потоцьких на Правобережній Україні, досліджував маєтності Потоцьких на Уманщині. Сьогодні це є одні з найцікавіших робіт в історії України з досліджуваної тематики, що стосуються переважно соціально-економічних аспектів [352; 359; 360; 361; 362; 365; 366].

Н. Темірова вперше простежила зміни в соціально-економічному становищі поміщиків українських губерній, що входили до складу Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. На основі широкого кола джерел нею показане економічне підґрунтя еволюції поміщицтва в напрямку від стану до класу, переглянуто традиційно негативну оцінку місця поміщицтва в економічному житті дореволюційної України, звернуто увагу на національний склад поміщиків, зокрема польського походження, серед яких виділено й Потоцьких [511; 512; 513; 514; 515].

Характер господарської діяльності родин Потоцьких і Сангушків у Волинській губернії показано в роботах В. Павлюка [442; 443], у яких автор вивчив вплив великих господарств на розвиток краю.

Дослідженню проблем функціонування великих поміщицьких маєтків у контексті соціально-економічної трансформації на Правобережній Україні присвячено роботи О. Лобко [390; 391; 395; 396]. На основі широкого кола архівних джерел та літератури автор досліджує комплекс маєтків родини Потоцьких, встановлює обставини переходу володінь від одного власника до іншого; вивчає питання про вплив родини Потоцьких на соціально-економічну історію Правобережжя; простежує динаміку кількісних і якісних змін у маєтках Потоцьких; показує їх роль у становленні та розвитку окремих галузей промисловості.

Серед досліджень польських істориків доречно виділити роботи В. Серчика [1032; 1034], які й сьогодні залишаються єдиним комплексним опрацюванням документації магнатських маєтків Подільського воєводства другої половини XVIII ст. Дотичними до тематики дослідження є роботи Б. Смоленської [1038; 1039], А. Майдановського [964]; І. Рухлякової [1025; 1026], П. Вітовського [1098; 1099].

До *четвертої групи* доцільно віднести численні напрацювання вітчизняних і зарубіжних учених, у яких досліджені різноманітні культурологічні аспекти, пов'язані з тульчинською лінією Потоцьких.

Так, в українській та зарубіжній історіографії майже не вивченим залишається питання про виникнення і трансформацію польських приватних театрів. Окремі аспекти цієї проблеми знайшли відображення в працях А. Веселовського [45], І. Полевого [452], Н. Петрова [446], Д. Антоновича [17; 18; 19; 809], С. Баженової [21] та ін. [494; 861; 972; 1096; 1035] Дослідженню приватного театру Потоцьких у Тульчині присвячена розвідка польського вченого Р. Соболя [1043].

Біографічний аспект, пов'язаний із Тульчинською бібліотекою, досліджений вельми ґрунтовно. Неодноразово увагу дослідників привертала представники тульчинської гілки роду Потоцьких, і насамперед, особистість та політична діяльність її протопласта Станіслава Щенсного, неординарне життя його третьої дружини грекині Софії Потоцької, доля прямого спадкоємця Тульчинського маєтку їхнього сина Мечислава. Це втілювалося в монографіях сучасного польського історика Є. Лоска і в

публікації Е. Александровської [952; 953; 958; 798; 799]. Але в цих публікаціях практично не торкалися аспекту «власник–бібліотека». Під таким кутом зору написана інформаційно-наукова стаття Г. Вольцанової, присвячена власникам бібліотек із тульчинської гілки роду [1104], де коротко подано загальний перебіг подій в історії бібліотеки, бібліографію, дотичну до її історії.

Про Тульчинську бібліотеку є короткі відомості в праці оглядового характеру Ф. Радзішевського [1017]. Згадки про тульчинську книгозбірню містять праці польських книгознавців З. Коссаковської-Шанаї, Б. Маєвської-Машковської, М. Ніткевич, присвячені Ланьцутській бібліотеці Любомирських-Потоцьких [934; 986; 987].

На сьогодні багато сучасних книгознавчих розвідок, зроблених польськими дослідниками, присвячено саме стародрукам Тульчинської книгозбірні. У каталозі бібліотеки музею-замку в Ланьцуті, укладеному С. Вишньовською, зроблено науково-бібліографічний опис тульчинських стародруків, які нині зберігаються в Ланьцутській бібліотеці. У передмові до каталогу вміщено короткий, але докладний екскурс в історію Тульчинської книгозбірні [1097].

У ґрунтовних публікаціях М. Струтинської [1051, 1052] про стародруки з провенієнціями представників роду Потоцьких у бібліотеці Торунського університету ім. М. Коперніка, серед яких є книжки з Тульчина, подано їх науково-бібліографічний опис, книгознавчий аналіз та в загальних рисах історію книгозбірні. Огляд видань із Тульчинської бібліотеки, що зберігаються в Науковій бібліотеці Королівського замку у Варшаві, викладено в публікації А. Дзеньцьол [873]. У монографічному дослідженні про історію Віляновської бібліотеки автор Я. Рудницька, розглядаючи надходження книжок до Вілянова з інших книгозбірень, приділяє увагу і стародрукам із Тульчина, які туди потрапили шляхом спадку і тепер зберігаються в Національній бібліотеці Варшави [1023].

Родові книгозбірні польської шляхти XVIII – початку XX ст. є окремим соціокультурним явищем, яке репрезентує цілісний пласт духовної культури польського народу і культурні процеси, що відбувалися на етнічних українських землях, зокрема на Поділлі. Тому їх вивчення дає змогу розширити знання з історії культури як Польщі, так і України [496].

Тульчинська бібліотека Потоцьких активно вивчалася українським книгознавцем І. Ціборовською-Римарович [470; 756; 757; 758; 760; 761], яка намагалася зробити історико-книгознавчу реконструкцію магнатських книгозбірень, зокрема й тульчинської, а також дослідницею Л. Стрельніковою [503, 504].

Долі родинного архіву Потоцьких із Тульчина й огляду його документів, що зберігаються в ЦДІАУК та бібліотеці ПАН (Краків), присвячені публікації українських архівістів Л. Гісцової, Л. Сухих, Д. Шовкового, Н. Черкаської, польської дослідниці Б. Шнайдрової та ін. [59; 60; 62; 392; 394; 485; 507; 764; 765; 817; 902; 1031; 1056]

Історія виникнення і розвитку дендрологічного парку «Софіївка» та імена його творців оповиті легендами, які склалися впродовж усього часу існування цього казкового творіння природи і людських рук. У цих описах є історичні й фактичні похибки і суперечності. Адже кожний автор додавав своїх емоцій, вражень, розуміння змісту і художньої цінності цієї унікальної пам'ятки. Величезний інтерес викликають роботи авторів другої половини ХІХ ст. [12; 271; 276; 292; 296; 316; 331; 445; 490; 520; 784; 785 та ін.], цінними матеріалами насичені роботи дослідників історії парку ХХ ст. [49; 318; 325; 328; 334; 337; 364; 400; 402; 416; 471; 472; 473; 474; 546 та ін.], цікаві описи парку знаходимо в роботах зарубіжних дослідників та митців [788; 854; 1034; 1054; 1055; 1058; 1066; 1072; 1073; 1074; 1093], науковим підходом вирізняються роботи директора Національного дендропарку «Софіївка» НАН України І. Косенка і його однодумців [320; 321; 337; 339; 340; 341; 342; 343; 344; 345; 346], надзвичайно багатими є Інтернет-ресурси [50; 306; 437; 770 та ін.]

З-поміж загальних праць з історії резиденцій польської шляхти на давніх територіях Речі Посполитої доречно виділити наукові розвідки А. Урбанського [1079; 1080; 1081; 1082], Р.Афтаназі [788; 789; 790]. Заслужують на увагу також дослідження Д. Малакова [403; 404; 405], І. та О. Родічкіних [475], в яких основну увагу приділено українським архітектурним ансамблям Потоцьких.

Використання матеріалів «Киевской старины» є неодмінною умовою відтворення історіографічного процесу в Україні в усій його повноті й багатогранності. Публікації часопису становлять цінну фактологічну базу для створення фундаментальних праць з української історії, для аналізу наукової спадщини та світогляду видатних українських учених. Вони є справжньою скарбницею, без якої не може обійтися жоден дослідник

минулого України [441]. Цікаві матеріали знаходимо в журналах «Киевская старина» стосовно Немирівської гімназії [418; 518; 762], міста Умань і парку «Софіївка» [3; 378; 16; 279; 490; 520], деякі замальовки до портретів Потоцьких [13; 420; 428; 506].

Заслужують на увагу краєзнавчі розвідки з історії Немирова [272; 404; 775], Тульчина [483; 484], Тальнівщини [33] тощо.

До *п'ятої групи* належать студіювання генеалогічно-бібліографічних видань, які, допомагаючи осмислити ряд теоретичних аспектів, закладають фундамент дослідження.

Так, наприклад, у Росії генеалогія як наукова дисципліна потрапила до планів викладання у вищих навчальних закладах значно пізніше, ніж у Західній Європі. В 1906 р. видатний російський генеалог Л. Савьолов почав викладати курс генеалогії в Московському археологічному інституті [524, с. 36], а 1907 р. за його ж ініціативи було створено кафедру генеалогії [399]. Лекції Л.М. Савьолова були зібрані в окреме видання, що побачило світ у 1908 р. Тривалий час ця книжка залишалася найпопулярнішим посібником із теоретичних проблем родознавства й історії російської генеалогії [481]. У лекціях Л.М. Савьолов дав нове визначення генеалогії як наукової дисципліни, що, з одного боку, на основі достовірних документів та інших джерел встановлює споріднення поміж особами спільного походження (від одного родозасновника чи нащадка), а з іншого – вивчає історію того чи іншого роду в усіх проявах життєдіяльності його представників [524, с. 36–37].

У 1959 р. у Варшаві побачила світ праця знаного польського фахівця В. Двожачека «Genealogia» («Генеалогія») [871]. Вона узагальнює багатовіковий досвід розвитку генеалогії в різних країнах Європи, демонструє нові підходи до розв'язання проблем генеалогії та окреслює перспективи її подальшого поступу. В основних розділах праці розглядаються предмет і завдання родознавства, методи генеалогічного дослідження, джерельна база, історіографія європейської генеалогії та, зокрема, польської. В. Двожачек намагається визначити основні етапи розвитку генеалогії – утилітарний період та період зародження і становлення родознавства як наукової дисципліни. Польський дослідник наводить усі можливі форми фіксації генеалогічного матеріалу, характеризує ступінь зручності їх використання залежно від мети дослідження. Під час аналізу джерельної бази генеалогії автор намагається дати класифікацію джерел. Визначаючи предмет генеалогії, науковець, на наш погляд, дещо

звужує її можливості, розглядає родознавство лише як допоміжну історичну дисципліну. За міркуваннями В. Двожачека, генеалогія, встановлюючи ступені споріднення, повинна сприяти виявленню істотних процесів суспільного розвитку, лише надавати матеріал для досліджень інших фахівців – істориків, соціологів, правників тощо. Зроблений автором додаток до книги має наукове значення. Генеалогічні таблиці європейських володарюючих династій та польської аристократії активно використовуються як довідник [524, с. 28–29]. «Genealogia» В. Двожачека добре відома науковцям, особливо в Росії та Україні. Оскільки протягом тривалого часу російські та вітчизняні історики не мали змоги користуватися досягненнями західних генеалогів, то багато інформації запозичувалося саме з цього видання [408, с. 266–273].

У дослідженнях В. Томазова в контексті розвитку світової генеалогії відтворюється історія становлення вітчизняного родознавства, узагальнюється світовий досвід методики генеалогічного дослідження [524; 525; 526; 527; 528; 529; 530; 531; 532; 533; 534]. Спробою узагальнення досвіду теоретичних розробок у галузі методики генеалогічного дослідження і способу фіксації родовідних відомостей стала праця В. Томазова «Родовід. Науково-методичний посібник» [533]. Матеріал, наведений автором у посібнику, адаптований до зовсім непідготовленого користувача, тому вирізняється простотою і дохідливістю викладення. Учений також пропонує методику поетапного здійснення генеалогічного дослідження, подає приблизний перелік розділів, за яким може формуватися генеалогічне досьє, та приклад генеалогічної картки. У роботі надано чітку класифікацію генеалогічних таблиць, як за змістом генеалогічної інформації, так і за формою, розглядаються види родовідних розписів. Автор чітко пов'язує вибір того чи іншого способу фіксації родовідного матеріалу з метою генеалогічного дослідження. У посібнику наводиться перелік всесвітньо визнаних генеалогічних позначень.

Монографія Н. Яковенко не є суто генеалогічною, вона скоріше висвітлює питання соціальної історії [779]. Однак, з огляду на величезний генеалогічний матеріал, зосереджений у розвідці, його нову інтерпретацію, оригінальні трактування деяких спірних проблем українського родознавства, це фундаментальне дослідження стало значною подією в українській історичній науці взагалі та в українській генеалогії зокрема. Чималий архівний матеріал, використаний автором у роботі, дав змогу ввести

до наукового обігу нові відомості щодо генеалогії панівних верств Волині та Центральної України XIV–XVII ст. Низхідні горизонтальні чоловічі родовідні таблиці містять не всіх представників роду, а демонструють лише ключові моменти генеалогії роду. Однак слід зазначити, що скрупульозне дослідження того чи іншого роду і не ставилося автором за мету, оскільки генеалогію він використовує тут як допоміжну дисципліну [524, с. 75–76].

Методика здійснення генеалогічного дослідження наводиться в розвідці З. Служинської та М. Шамека «Генеалогія. Побудова, аналіз та застосування родоводів» [487]. Автори висувають визнану в усьому світі методику поетапного складання родоводу: перший – збирання родовідного досьє, другий – формування генеалогічних карток та останній – побудова генеалогічної таблиці чи укладання родовідного розпису. Тут же подано приклад генеалогічної картки.

Історіографічний огляд міститься в монографії В. Кривошеї «Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків», що побачила світ 2002 р. [350] У ньому дослідник спиняється тільки на тих генеалогічних працях попередників, що стосуються козацької старшини, оскільки це зумовлено темою його роботи, хоча у вступі до книги В. Кривошея також торкається історії формування української генеалогії, де практично повністю наводить тези з попередніх своїх праць [351; 353; 356].

Наукове дослідження В. Чишка «Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України» [766] теоретично розкриває такі поняття, як біографія, біографіка, біографістика, біографічні дослідження, персонологічна біографія, життєпис. У монографії розглянуто історію й теорію біографії як літературного жанру та історико-біографічного дослідження в проблемно-хронологічному аспекті європейської й української історико-культурної традиції. Визначено основні напрями і проблеми вивчення біографії, обґрунтовано теоретико-методологічні основи біографістики як спеціальної історичної дисципліни.

У 90-х рр. ХХ ст. в Україні реанімовано генеалогічні розвідки. І трохи більше як за десять років тут уже є певні успіхи: фундаментальні праці, присвячені історії роду купців та промисловців Терещенків [280; 324], змістовні розвідки щодо купецьких родів Харитоненків, Бродських, Зосимів, Родоканакі, Хараджаєвих [323; 273; 329; 516; 517;

480], патриціанських родів Львова – Боїмів, Папара, Корняктів [493; 386; 387] і Києва – Гудим-Левковичів, Рибальських, Войновичів [454; 455], священницьких родів Рудичевих, Білинських, Міхновських, Дольницьких [355; 465; 486] тощо.

Зі здобуттям Україною незалежності та поступовим звільненням суспільства від догматів соціалізму зростає інтерес людей до власного походження, коренів свого роду. Тому останнім часом з'являються аматорські дослідження про власні роди [274; 389; 39], деякі з яких виконані на досить високому науковому рівні.

Останнім десятиліттям в Україні спостерігається поглиблена тенденція до вивчення історії окремих родів, виникають нові генеалогічні розвідки, посилюється інтерес до просопографічних досліджень, про що яскраво свідчать дисертаційні дослідження [23; 26; 63; 354; 521; 522; 523; 754].

Підсумовуючи загальний огляд історіографії, автор дійшов висновку, відповідно до якого загалом історіографічний аналіз свідчить про те, що історія тульчинської лінії роду Потоцьких привертала увагу істориків переважно в контексті діяльності окремих представників досліджуваного фамільного клану.

Доробок попередніх дослідників створив підґрунтя для подальших студій, виявив слабо висвітлені або невивчені компоненти, що дозволило концептуально переосмислити порушену проблему на основі сучасних підходів. Таким чином, розглянуті дослідження переконливо доводять, що історія тульчинської лінії роду Потоцьких є надзвичайно важливою в контексті відтворення як загальної історії України, так і загальної історії Польщі.

Але аналіз праць вітчизняних і зарубіжних науковців із даної проблеми засвідчує, що, використовуючи різні методологічні й ідеологічні принципи та підходи, вони досягли певних успіхів у їх вивченні. Однак, незважаючи на їх досягнення в означеній царині, комплексне дослідження, присвячене історичному виміру тульчинської лінії роду Потоцьких, відсутнє.

Попри певні здобутки вітчизняних науковців у розробці теоретичних питань родознавства, значна частина дослідників під час реконструкції родоводів недостатньо використовує сучасні методики та підходи.

Усі процеси, що відбувалися в розвитку європейської генеалогії, в загальних рисах притаманні й українській, а саме – формування наукової генеалогічної школи,

демократизація і розширення тематичного спектра генеалогічних досліджень, використання генеалогії як допоміжної дисципліни та перехід її у статус спеціальної.

Українські генеалогічні дослідження ніколи не припинялися, попри несприятливу політичну й ідеологічну кон'юнктуру за часів радянської влади, але суттєво змінювалися мета дисципліни, об'єкт її уваги, звужувався спектр використання, що, в остаточному підсумку, спричинило занепад вітчизняного родознавства.

Сьогодні спостерігається бурхливий розвиток генеалогічних студій в Україні, але не всі вони мають необхідний науковий рівень. Тому виникнення генеалогічних інституцій та часописів, популяризація досягнень світового родознавства, розробка теоретичних і методологічних засад зазначеної дисципліни сприяють значному піднесенню національного родознавства.

Загалом, стан історіографії проблеми щодо місця та ролі магнатів Потоцьких в історії України підтверджує правильність вибору теми дослідження і необхідність написання узагальнюючих наукових праць.

1.2. Джерельна база

Проведення цього дослідження передбачає використання значної кількості джерел, весь комплекс яких поділяємо на зображувальні, речові, лінгвістичні та писемні типи джерел. Найбільш важливими є писемні джерела, меншу питому вагу мають зображувальні, речові та лінгвістичні джерела, однак і вони служать оригінальним доповненням до писемних джерел.

Сукупність залучених **писемних джерел** до історії роду і соціокультурної діяльності його представників, в першу чергу, поділяємо на *опубліковані* й *архівні* джерела, значна частина яких уведена до наукового обігу вперше.

За формально-змістовним принципом комплекс **опублікованих писемних джерел** доречно розподілити на такі групи.

1. *Польські геральдично-генеалогічні та біографічні довідники* (А. Бонецький, Е. Боровський, Ю. Бобрович, В. Двожачек, Ю. Дунін-Борковський, Т. Жихлінський, Т. Зелінська, К. Несецький, С. Урусський, В. Велондке та ін.) [1112; 832; 985; 900; 833; 971; 1000; 1090; 826; 833; 870; 871; 1085; 1108]

Уважаємо за доцільне охарактеризувати окремі розвідки. Створення родоводів у Польщі, на відміну від ряду європейських країн, починаючи з XVIII ст., повністю потрапило в приватні руки, генеалогічні дослідження були авторською роботою, а не продуктом діяльності урядових інститутів. Тому коло родів, що заносилося до генеалогічних збірок, визначалося суб'єктивними міркуваннями автора [871]. Іншою особливістю польської генеалогії був її надзвичайно тісний зв'язок із геральдиком – генеалогічні відомості наводилися в так званих гербовниках і нерідко мали другорядне значення для дослідника [524, с. 15].

Друга половина XVIII ст. була позначена появою справді визначної постаті польської генеалогії – К. Несецького. Найбільш відомим є десяти томне видання гербовника К. Несецького, здійснене Я.Н. Бобровичем у 1839–1845 рр., під назвою «Herbarz Polski» («Гербовник Польський») [985]. Одним із досягнень гербовника К. Несецького є критичне ставлення до легенд і переказів, якими були переповнені родоводи польської аристократії. Безперечно, автор використовував праці попередників – хроніки Я. Длугоша і М. Кромера, гербовники Б. Папроцького [934], Ш. Окольського та ін., але намагався ставитися до наведених фактів критично. Іншим досягненням дослідника є використання матеріалів родових архівів. Однак слід зазначити, що праця не позбавлена деяких маловірогідних фактів та має дещо тенденційний підбір досліджуваних родів. Оскільки К. Несецький був єзуїтом і палким католиком, до кола його гербовника майже не потрапили роди іншого віросповідання [524, с. 17].

2. Російські біографічні та генеалогічно-геральдичні довідники (П. Долгорукий, О. Половцов, О. Лакієр, Д. Кобеко, Л. Савьолов, О. Онучін, С. Тройницький та ін.) [477; 478; 505; 307; 322; 430; 56; 267]

Відомості про рід Потоцьких знаходимо в різноманітних генеалогічно-біографічних довідниках Російської імперії, оскільки, як відомо, Станіслав Щенсний Потоцький після розподілів Речі Посполитої, до яких був причетним, прийняв російське підданство.

У другій половині XIX ст. в Росії були підготовлені та видані довідкові генеалогічні збірники, що також є ознакою формування генеалогії як допоміжної наукової дисципліни [524, с. 34]. Серед них, наприклад, «Российская родословная книга» князя П. Долгорукого [477].

3. *Довідкові бібліографічні та географічні джерела*: різноманітні словники [816; 1036; 1037; 877; 38; 1001; 1002; 763], каталоги [918; 919; 920; 1097].

4. *Джерела особистого походження*, або так звані *его-документи*. До цієї групи джерел відносимо мемуари, щоденники, записні книжки, епістолярію, автобіографії, подорожні нотатки представників роду Потоцьких [1014; 949; 950; 954; 1100; 1005].

Саме ці джерела є традиційними і найбільш результативними для пізнання соціальної психології минулого. З цієї групи джерел на особливу увагу заслуговують листи, тому що саме листам притаманна швидкість реакції, в них зосереджена інформація про такі соціально-психологічні прояви і процеси, які в інших джерелах особистого походження відображені неповною мірою. Крім того, листування є фактом відкритої поведінки особистості. Необхідно наголосити на тому, що публікувалися і публікуються матеріали, в основному, публічного життя, а *его-документи*, які стосуються приватного життя, залишаються неопублікованими.

5. *Некрологи* [1110; 179]. Так, російська дослідниця біографічного жанру І. Петровська детально аналізує деякі види біографічних джерел, що становлять джерельну базу біографіки [448, с. 192–202; 449, с. 223–227; 450, с. 204–212]. Важливим джерелом вона вважає жанр некрологів, що має розвинену родо-видову класифікацію і велику кількість довідкових публікацій – як окремих, так і у складі журналів, календарів, історичних видань, щорічників тощо [449, с. 223–227].

6. *Мемуарна та історико-краєзнавча література* (Т. Бобровський, Ф. Вігель, Е. Комаровський, Ю. Крашевський, А. Нарушевич, Ю. Немцевич, Л. Потоцький, А. Пшездецький, А. Урбанський та ін.) [827; 833; 836; 855; 984; 983; 932; 966; 905; 992; 980; 1011; 945; 942; 1066; 889; 1059; 1082; 1084; 1081; 1079; 46; 311; 269].

Близько 1830 р. конторник тодішнього власника Тульчина Мечислава Потоцького Антоній Хжонцевський (1770–1851 рр.) закінчив публікувати свої детальні нотатки про історію тульчинської лінії Потоцьких, про життя Щенсного Потоцького, найближчих членів його родини, друзів та найвідданіших прибічників. Хжонцевський походив із родини, яка протягом двох поколінь була пов'язана з Потоцькими, але, з огляду на скромні офіційні обов'язки і нешляхетське суспільне становище, не мала доступу до найближчого оточення Потоцьких і могла лише з других рук брати неперевірені плітки й анекдоти (що їх він записав чимало). Для дослідників, які цікавляться життям у Тульчині

та приватною історією Щенного Потоцького, спогади Хжонцевського й досі є основним джерелом – без сумніву, цікавим і переконливим, однак водночас позбавленим, по суті, будь-якої об'єктивної верифікації [851]. За життя Хжонцевського це джерело було доступне лише для його найближчих, гідних довіри друзів; подробиці, що їх містили ці спогади, у світлі уявлень, які побутували в середині ХІХ ст., вважалися такими скандальними, що їх треба було зберігати в найглибшій таємниці. Однак після смерті Хжонцевського з його нотаток було знято багато рукописних копій, унаслідок чого тутьчинські таємниці почали мало-помалу виходити на денне світло, хоча всіх їх подробиць ніхто ще не наважувався публікувати [953, С. 6–7].

Майже всю правду про юність Софії Главані допомогло з'ясувати лише відкриття в 370-му томі так званого «Фонду Попелів», придбаного в 1930 р. Головним Архівом у Варшаві, – французького рукопису Карла Боскампа-Лясопольського під назвою «Mes Amours Ehemerès avec une jeune Vythinienne», який виявився конфіденційною реляцією, адресованою королю Станіславові Августу. На нього натрапив відомий історик Владислав Конопчинський, який вивчав польсько-турецькі відносини у ХVІІІ ст.

Рукопис Боскампа можна вважати цілком вірогідним історичним матеріалом. На користь визнання за цим твором ваги повноцінного історичного джерела свідчить таке. По-перше, його автор, з огляду на свої офіційні функції в Стамбулі в 1777–1778 рр. та особисті стосунки із Софією Главані, міг бути найбільше поінформований про її походження, минуле, добре вивчив її характер та індивідуальні риси. По-друге, жодна з інформацій, поданих у творі Боскампа, не суперечить джерелам іншого походження, що стосуються діяльності польської місії в Стамбулі чи безпосередньо історії Софії. По-третє, кілька істотних моментів реляції Боскампа знайшли виразне підтвердження в джерелах іншого роду, що додає довіри також до решти описаних ним деталей. Відкидання реляції Боскампа тільки через те, що теоретично він міг замовчати, переінакшити або й зовсім вигадати деякі факти, хоч насправді на користь такого припущення ніщо не промовляє, було б, певно, надміром критицизму [836].

7. Джерела, які характеризують юридичні, майнові, господарські, меценатські аспекти діяльності представників клану Потоцьких [536, 472, 463, 505].

8. Інтернет-джерела. Складний характер проблеми зумовив використання інформаційних ресурсів Інтернету. Так, важливу біографічну інформацію містить

польський сайт «Genealogia dynastyczna» [890, 8091]. На цьому сайті можемо не лише знайти короткі біографічні дані про фамільний клан Потоцьких (понад 700 біографічних довідок), а й простежити споріднення представників родинного кола Потоцьких з іншими стародавніми польськими і російськими родами. Викликає інтерес сайт «Всероссийское генеалогическое древо» [51], на якому в алфавітному порядку розміщено інформацію про певних представників роду Потоцьких. Дослідити інформацію, пов'язану з гербами Потоцьких, допомагає російський сайт «Геральдика» [55]. Архітектурні пам'ятки роду Потоцьких дає змогу вивчати сайт «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» [444], який являє собою довідник пам'яток будівництва й архітектури України. Дендрологічний парк «Софіївка», його історія, сучасність та перспективи розвитку представлені на офіційному однойменному сайті [437]. Про інтерес до представників роду Потоцьких, а також до їх культурної та громадсько-політичної діяльності свідчить наявність великої кількості статей-повідомлень з Інтернету.

Неопубліковані архівні матеріали залучені з метою розширення джерельної бази дослідження. До цієї групи джерел відносимо документи, які зберігаються в архівосховищах України, Польщі та Франції: Центральному державному історичному архіві України м. Києва, Державному архіві Вінницької області, Державному архіві Черкаської області, Державному архіві Хмельницької області, Архіві НБУВ, Інституті рукописів Національної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського в м. Києві; Центральному архіві давніх актів у Варшаві, Державному архіві у Кракові, Польській бібліотеці в Парижі, особистому сімейному архіві графа Адама Потоцького (Нормандія, Франція).

Про значимість культурної та суспільно-громадської діяльності представників роду Потоцьких свідчать їх іменні фонди, які зберігаються в різних наукових і архівних установах України (наприклад, фонд 49 «Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні» в ЦДІАК України, фонд 879 «Потоцькі – графи Подільської губернії» в ДАВО).

Майже в усіх родових маєтках Потоцьких були архіви, які склалися в результаті їхньої господарської, політичної та державної діяльності. Є відомості про існування архівів у Кристинополі, Тульчині, Немирові, Умані, Теплику, Печорі. Про це свідчать

описи справ, які зберігалися в Тульчинському й Уманському архівах. На жаль, розрізнені дані не дають повної картини загального стану архіву Потоцьких. Частина його зберігається нині у фонді 49 у Центральному державному історичному архіві України м. Києва і своїм походженням завдячує передусім другій, або, як її ще називають, тульчинській, лінії гетьманської гілки роду Потоцьких герба срібна Пилява.

Згідно з трьома описами ЦДАК України, фонд 49 становить 6444 справ (див. рис. 1.1).

Фонд 49. Потоцькі – графи, польські магнати,
великі землевласники у Правобережній Україні.

Опис 1 – 2966 справ.

Опис 2 – 3040 справ.

Опис 3 – 442 справи.

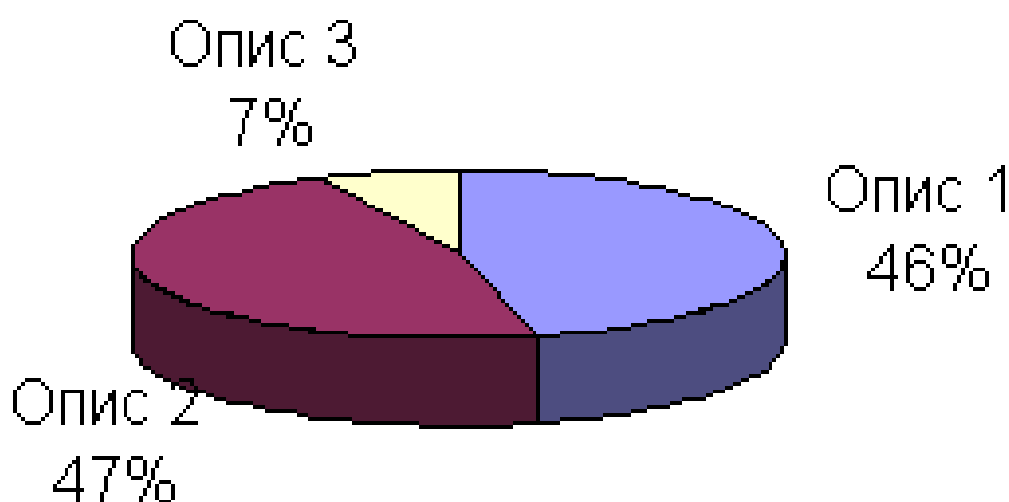

Рис. 1.1. Розподіл наявних документів у фонді 49 ЦДАУК

У фонді 49 документи не всіх членів Тульчинської лінії представлено рівномірно. Так, лише незначна кількість справ пов'язана з іменами сина і внука Станіслава Потоцького, тобто Фелікса Казимежа і Юзефа. Більше документів належить правнуку графа Станіслава, а саме Францішку Салезію. Основу ж київської частини архіву Потоцьких становлять документи сина графа Францішка – Станіслава Щенсного (1752–1805 рр.) і його сім'ї. Зокрема, значна кількість документів належить його третій дружині Софії та двом їхнім синам – Мечиславу і Болеславу. Документів дітей від

другого шлюбу графа Станіслава Щенсного – із Жозефіною Мнішек – небагато, в основному це листи і деякі матеріали Станіслава, Володимира і Констанції Потоцьких.

Загалом, історію роду Потоцьких за київським фондом 49 вивчати дуже складно. На відміну від інших родових фондів, що зберігаються в ЦДІАК України, у фонді 49 відсутні родословні, генеалогічні таблиці (винятком є справа 551, опис 2), гербовники. Можливо, ці матеріали разом з іншими важливими для Потоцьких документами були вивезені з України в 60-х рр. XIX ст. Мечиславом Потоцьким до Парижа.

Одержавши в 1860 р. дозвіл на виїзд із Росії, М. Потоцький забрав із собою з тульчинського палацу бібліотеку, картини, портрети, гобелени, меблі. На нашу думку, найцінніші документи з родинного архіву він також вивіз до Парижа. Після продажу Тульчина Григорію Строганову, одруженому з дочкою Болеслава Потоцького Марією, решту архіву було перевезено до Немирова, де він зберігався до 1920 р. Того року загинула остання власниця Немирова Марія Щербатова, онука Болеслава Потоцького. Для обліку конфіскованого майна покійної місцева влада створила комісію у складі 20 осіб – «представників місцевої трудової інтелігенції та ревкомів місцевого і волосного». Тоді ж до Немирова з Вінницького музею було направлено двох працівників для відбору матеріалів із Немирівського палацу Щербатової для Вінницького і Київського музеїв. Комісія працювала 7–15 лютого 1920 р. [250] У звіті про свою поїздку вони доповідали, що в палаці містяться багато тисяч томів наукових книжок основними європейськими мовами, чудові художні видання з історії мистецтва, архів чиншових документів та книг, багато рідкісних актів (наприклад, дарча грамота Петра Великого), цінні фамільні документи графів Потоцьких, Григорія Строганова, Щербатових, Салтикових тощо. У палаці був хаос: багато меблів пошкоджено, на підлозі звалено цілі гори книг, картин, документів, альбомів. Комісія вирішила розподілити художні та наукові цінності між Києвом, Вінницею і Немировом [65]. Перевезення майна до Вінниці відкладалося через військові дії. З палацу було вивезено 25 ящиків картин, 124 ящики книжок, газет, архівних матеріалів, 17 одиниць меблів, за іншими даними – 101 ящик, 4 корзини, 19 скринь, разом 124 одиниці [394, с. 306]. Усе це зберігалось на складі Немирівського Господарсоюзу й у Немирівському жіночому монастирі. Місцева влада не погоджувалася віддати найцініше до Вінниці й Києва, тому комісія з обліку конфіскованого майна покійної М. Щербатової вирішила створити в Немирові свій

музей; також було визнано за доцільне розподілити майно між Немирівським та Вінницьким музеями [65]. До Вінниці це майно було відправлене в декілька заходів, з 1 лютого 1921 р. до 10 квітня 1921 р. працівниками Губполітпросвіти [63]. До Вінницького музею було передано художні цінності, архівні матеріали потрапили до архіву. У Немирівському палаці архів зберігався до 1920 р. [392, с. 42].

Зрештою, архівні матеріали з Немирова було перевезено до Вінниці, про що свідчать штампи Вінницької філії Всенародної бібліотеки Академії Наук України, які стоять на багатьох документах.

На початку 30-х рр. ХХ ст. документи Потоцьких були передані до Києва. Частину їх одержав Центральний архів давніх актів, решту – Бібліотека Академії Наук України.

Документи періоду володіння Немирівськими маєтками Марією Строгановою з Потоцьких та її дочкою Марією Щербатовою (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) зосереджено тепер у фонді 258 «Строганови – російський графський рід», який зберігається в ЦДІАК України [60].

Німецькі фашисти під час окупації Києва значну частину матеріалів київських архівів та бібліотек відправили до Західної Чехословаччини. Серед них був і архів Потоцьких. У 1944 р. частину вивезених архівних матеріалів, у тому числі й архів Потоцьких, було повернено до Києва і передано на зберігання в новостворений Центральний державний історичний архів УРСР. Під час цієї вимушеної мандрівки документи певною мірою перемішалися – як усередині фонду, так і з іншими фондами, науково-довідковий апарат було втрачено. На той час київська частина архіву складалася зі 1554 одиниць зберігання і 400 кілограмів розсипу [60].

Переважна більшість документів фонду 49 стосується майнового статусу, проте більшість справ фонду можна використати при вивченні історії роду загалом, окремих його гілок і певних осіб. Це насамперед кореспонденція. У фонді зосереджена величезна кількість листів як самих Потоцьких, так і адресованих їм. Коло кореспондентів надзвичайно широке і налічує кілька тисяч осіб, серед них – визначні політичні, державні й громадські діячі того часу. При цьому листи збереглися за великий проміжок часу, зокрема з ХVІІ до ХІХ ст. (оп. 1, спр. 290–399, 431, 440–442, 602, 1000–1434, 1435–1467, 1533–1560; оп. 2, спр. 1718, 1732–1734, 1738–1739, 1741–1746, 1756–1759, 1761, 1764, 1795, 1812, 2156, 2483; оп. 3, спр. 146–167, 168).

Важливе значення для вивчення взаємин між членами роду мають документи, що стосуються розподілу й успадкування майна. Як свідчать документи, після смерті графа Щенсного його величезні маєтності в рухомому і нерухомому майні були поділені між синами і дочками (від другого шлюбу із Жозефіною Мнішек їх було одинадцятьоро, від третього шлюбу – п'ятеро). У центрі цієї групи – матеріали третьої дружини графа, Софії, та її дітей.

У вивченні історії роду, зокрема для розуміння джерел утворення їхніх величезних латифундій в Україні в XVII–XVIII ст., істотну роль відіграють документи про шлюбні зв'язки Потоцьких. Серед їхніх партнерів, що особливо яскраво зафіксовано в листуванні, бачимо князів Вишневецьких, Радзивіллів, Любомирських, Сангушків, Огінських, Пулковських; графів Оссолінських, Браніцьких, Острогів, Лещинських, Фірлеїв, Калиновських, Мнішків, Жевуських, Сенявських, Центнерів, Сологубів та ін. З приєднанням Правобережної України до Російської імперії після поділів Польщі Потоцькі, зокрема діти і внуки Станіслава Щенсного Потоцького, вступали у шлюби з представниками відомих російських родів: Салтикових, Кисельових, Строганових, Нарішкіних, Щербатових тощо. Як бачимо, шлюбні зв'язки Потоцьких оберталися в колі визначних магнатських родин. Лише такі сильні натури, як Станіслав Щенсний, наважувалися їх розривати. Прикладом може служити історія трагічного першого, майже легендарного, кохання графа з Гертрудою Коморовською і досить реального шлюбу з красунею-грекинею Софією. С. Потоцька залишила по собі велику документальну спадщину. Це знову ж таки листування, матеріали про сплату боргів, про будівництво парку в м. Умані, про намагання підтримувати відповідний рівень господарства маєтків після смерті чоловіка, графа Станіслава Щенсного, про її участь у розподілі спадщини по графові і под.

Вивченню побуту представників роду Потоцьких значно допомагають описи і реєстри рухомого майна й особистих речей, що їм належали. Серед них: реєстри ікон, картин, срібного посуду, порцеляни, меблів та інших речей Кристинопільського замку за 1775 р.; список коштовностей, закуплених для Станіслава Щенсного у Варшаві; опис діамантів, що підлягали оцінюванню і поділу між його дочками Софією й Ольгою; опис одягу, зброї та інших речей, які залишилися після смерті київського воєводи Францішка Потоцького в 1772 р.

Слід окремо зупинитися на документах, що стосуються державної, політичної та громадської діяльності Потоцьких. Це, в основному, матеріали про їхню участь у роботі Сейму та місцевих сеймиків, Барської та Торговицької конфедерації, промови на засіданнях Люблінського трибуналу та військових комісій; видані шляхті охоронні грамоти великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького; окремі документи, які виникли при виконанні обов'язків київського воєводи Юзефом і Францішком Потоцькими, зокрема про вирішення ними суперечок між шляхтою, про дозвіл грецьким купцям на торгівлю в межах воєводства, звільнення шляхти від повинностей [60].

Значно більше документів щодо діяльності Станіслава Щенсного на посаді генерала коронної артилерії, генерал-лейтенанта Української дивізії. Вони стосуються охорони кордонів держави, комплектування дивізії особовим складом, забезпечення зброєю і провіантом, перебування австрійських і російських військ на території Речі Посполитої тощо. Особливий інтерес викликає листування з визначними діячами Торговицької конфедерації Жевуським, Косаківським, Браницьким й іншими.

Що ж до молодшої парости Потоцьких, то у фонді 49 документів про їхню політичну діяльність майже немає, за винятком тих, що стосуються накладання секвестру на маєтки Олександра Потоцького – сина графа Щенсного – за участь у повстанні 1830–1831 рр.

Характеризуючи, в основному, майновий рівень Потоцьких, засвідчуючи соціальний престиж власників маєтків, їхнє високе суспільне становище, ці документи є важливим джерелом для вивчення господарської діяльності Потоцьких, у першу чергу методів та засобів керівництва величезними латифундіями.

Значний масив фінансової документації, зокрема звітів про прибутки і видатки коштів, дає змогу вивчати ефективність господарювання Потоцьких. З іншого боку, значні витрати на пристойне за їхнім становищем існування, марнотратство, тобто суб'єктивні чинники, розвал кріпосницьких стосунків спочатку в умовах Речі Посполитої, потім – Росії, як об'єктивні чинники, сприяли зруйнуванню економічної могутності Потоцьких, що засвідчується великою кількістю документів про борги, застави, передання в оренду, встановлення опіки над маєтками. Ця тріщина з'явилася ще при Станіславові Щенсному, поглибилася при Софії Потоцькій, змусила обтяженого

боргами графа Мечислава продати свої маєтки і, нарешті, призвела до втрати Потоцькими Тульчина, а з тим – і до занепаду тульчинської лінії роду Потоцьких.

Не можна обійти увагою й таку тему, як стосунки Потоцьких із селянством, що у своїй масі було українським. Слід зазначити, що деякі з Потоцьких намагалися послабити залежність селян. У документах ідеться про події 1787 р., коли граф Станіслав Щенсний на честь відвідання Тульчина королем Станіславом Августом звільнив від залежності кріпаків приміських сіл, перевівши їх у стан міщан та вільних хліборобів. На жаль, ці факти викладено в судових матеріалах про намагання Мечислава Потоцького позбавити звільнених свободи і накласти на них кріпосні повинності.

Територіально документи фонду Потоцьких на 80 відсотків пов'язані з Україною. Решта за своїм походженням та змістом стосуються територій сучасних Польщі та Білорусії; важливо, що вони, в основному, датуються XVI–XVIII ст. Загалом же документи фонду хронологічно охоплюють XV – початок XX ст. Найбільш раннім документом вважається частина випису з Холмських актових книг 1435 р., найпізніший документ датовано 1918 р. [60].

Більшість документів складено польською мовою. Але є й документи, написані латинською, російською, французькою, староукраїнською і старобілоруською (мовою Великого князівства Литовського), англійською, арабською, грецькою, німецькою, єврейською мовами. Переважна частина документів створена в канцеляріях установ Речі Посполитої, значно менша – в установах Великого князівства Литовського і Російської імперії. Більша кількість документів вийшли з управлінь маєтностями Потоцьких з-під руки членів роду і представників інших шляхетських родин.

У фонді мало друкованих документів, переважно це промови членів родини Потоцьких у Сенаті, польського короля Станіслава Августа, вирізки з періодики.

Є у фонді й графічні матеріали. Це плани і карти замків, маєтків та сіл кінця XVIII – початку XIX ст. Серед них географічна карта Польщі за часів Болеслава Хороброго (копія XIX ст.), план Тульчинського фільварку 1802 р., план замку в м. Клевань 1819 р.

Обіймаючи високі державні посади, тримаючи у своїх руках королівщини на Брацлавщині та Південній Київщині, Потоцькі тульчинської лінії скупили значні маєтності в місцевій шляхти при її зубожінні чи згасанні окремих родів. Це другий, після шлюбних контрактів, важливий шлях збагачення Потоцьких. Разом із купленими в

магнатів землями надходили й акти, в яких висвітлено попередню історію маєтків. Тому не дивно, що навколо родинного архіву Потоцьких групується чимало документів дрібної шляхти. Щоб примножити кількість успадкованих і набутих маєтків, Потоцькі, спираючись на адміністративні урядові посади, які вони обіймали, вели запеклу боротьбу із сусідами, тому маєтки Потоцьких склалися часом із захоплених земель і привласнених силоміць володінь. Про це свідчать численні справи про наїзди і судові тяганини. Крім того, намагаючись «округлити» надбані латифундії, Потоцькі здійснювали обмін своїх маєтків у Краківському, Белзькому та інших воєводствах на маєтки на Поділлі та Київщині. У результаті відклалася певна група документів і з цих питань.

Вивченню внутрішнього господарського життя маєтків Потоцьких допоможуть книги, відомості, рапорти, листування з управителями економій про прибутки і видатки господарств, про збір урожаїв, розмір орної землі, лісових угідь, пасовищ, розвиток бджільництва, садівництва, скотарства, конярства, вівчарства.

Крім документів, які належали Потоцьким, у фонді 49 є масив документів, що ніколи цим магнатам не належали. Може бути дві причини їхньої появи в цьому фонді. Потоцькі, слідуючи моді кінця XVIII ст., крім колекціонування картин, зброї, збирали в себе й давні документи, зокрема такі, що стосувалися місцевої шляхти. Не виключається й інше: це стало результатом механічного злиття архівних матеріалів під час несприятливого зберігання і переміщення їх у роки громадянської та другої світової воєн. Імовірно, саме цим пояснюється наявність у фонді генеалогічних таблиць понад 70 шляхетських родин, майнових документів, що належали Кумановським, Орловським, Старшинським, Карчевським та іншим родам [60].

Документи фонду є також цінним джерелом зі спеціальних історичних дисциплін: геральдики, генеалогії, палеографії, сфрагістики та ін.

Побіжний огляд документів фонду 49, що зберігається в ЦДІАК України, дає змогу дійти висновку: фонд, будучи надбанням переважно тульчинської лінії Потоцьких, одночасно є вагомою частиною архіву роду Потоцьких загалом. Панівне становище, яке займав магнатський рід у Польщі й Україні протягом кількох століть, зумовило можливість зосередження величезного масиву архівних документів. Із часом

ці документи набули неабиякого значення для всебічного вивчення життя українського і польського народів.

Для детального вивчення тульчинської лінії роду Потоцьких зверталася увага на такі справи фонду 49: опис 1 [604-615; 619-621; 623-657; 548-603], опис 2 [658-671; 676-689], опис 3 [691-698].

Потоцькі належали до тих магнатсько-польських родів, що відігравали значну роль у становленні культури на Поділлі та Київщині. У їхніх маєтках улаштовувалися крупні освітні осередки, картинні галереї, парки тощо. Глибокий слід, а з тим і документальне підтвердження, залишила діяльність Потоцьких і в ряді інших фондів архіву.

Так, наприклад, досліджувалися фонди, в яких відбита діяльність Болеслава Потоцького, зокрема, фонд 707 «Управління Київського учбового округу» [733-745] і фонд 442 «Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора» [705, 719], де знаходимо відомості про його участь у створенні та матеріальній підтримці шкіл, гімназій, сирітських будинків, аптек, костьолів, церков, шпиталів, ботанічного саду, театру в містах Немирові, Умані, Тульчині. Після смерті Болеслава всіма закладами почала опікуватися його онука Марія Григорівна Щербатова та її діти Олександра Олексіївна (1881–1920 рр.) і Володимир Олексійович (1880–1920 рр.)

Цікавий і об'ємний матеріал міститься про Мечислава Потоцького, зокрема у фондах 442 [704, 712-717], 1258 [748], 356 [702] та ін.

Конфіскація маєтків Олександра Потоцького за участь у польському повстанні відображено у фондах 486 [726] та 442 [711].

Спадкові документи Софії Потоцької знаходимо у фонді 486 [727, 728].

У Державному архіві Вінницької області (ДАВО) є велика частина майнових документів родини Потоцьких, які зберігаються у фондах: 254 «Подільський губернський відділ народної освіти» [64], 470 «Вінницький повітовий суд» [66-68], 471 «Гайсинський повітовий суд» [69-75], 473 «Брацлавський повітовий суд» [98-104, 76-96], 474 «Ямпільський повітовий суд» [105, 106], 477 «Ямпільський повітовий управитель» [107], 479 «Могилів-Подільський повітовий земський суд» [108-112], 480 «Вінницький повітовий земський суд» [113-126], 492 «Літинський повітовий земський суд» [127, 128], 507 «Брацлавський повітовий земський суд» [129-149], 521 «Брацлавська повітова

казенна палата» [150], 608 «Липовецький повітовий суд» [151-160], 792 «Гайсинсько-Ольгопільський повітовий земський суд» [161-171], 863 «Щербатови – князі, поміщики Подільської та Херсонської губерній» [172], 879 «Потоцькі – графи, поміщики Подільської губернії» [173-217], 880 «Строганови – графи, поміщики» [218-248], 895 «Брацлавське намісницьке правління» [249], Р-5257 «Особистий фонд Брілінга Г.Г.» [250].

Відомий краєзнавець, патріот свого краю Григорій Юхимович Храбан (1902–1990 рр.) займався дослідженням наукових і архівних джерел з історії Уманщини, вивчав архівні документи, літературу з історії дендропарку «Софіївка» [319, с. 31–42], здійснював археологічне обстеження західної частини Черкаської області. Працював над путівниками «Умань» (1968, 1975, 1979, 1982, 1985 рр.) [546] Результатами його досліджень були нариси і ряд науково-краєзнавчих статей. Г. Храбан був членом редколегії фундаментального видання «Історія міст та сіл. Черкаська область» [309].

У Державному архіві Черкаської області зберігається фонд Г. Храбана (Р-5624), до якого документи надходили ще від самого Григорія Юхимовича в 1989–1990 рр. Загалом до опису фонду Храбана внесено 246 справ, а до списку позитивів – 468 фотодокументів.

Сьогодні до складу фонду входять різні документи, що характеризують наукову і творчу діяльність Храбана. Окрему групу документів становлять матеріали з історії будівництва дендрологічного парку «Софіївка», викликають інтерес зібрані дані про окремих представників родини Потоцьких, особливо про третю дружину Станіслава Щенсного Потоцького – Софію [252-266].

Про пожертви Францішка Салезія Потоцького на будівництво костьолів знаходимо підтвердження у фонді 685 Державного архіву Хмельницької області [268].

Досліджуючи питання про тутьчинську книгозбірню Потоцьких, автор зверталася до фондів архіву Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (АНБУВ) [5-11].

Чимало рідкісних документів, пов'язаних із Потоцькими, зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського [297-304].

Особливу групу становлять рідкісні фонди і рукописи, пов'язані з історією родини Потоцьких, які зберігаються в Польській науковій бібліотеці в м. Парижі та з якими ми

мали змогу ознайомитися особисто як стипендіат Історико-літературного товариства в Парижі ім. Марії Здзярської-Залеської (м. Париж, травень–червень, 2007 р.)

Одними з найдавніших емігрантських польських інституцій у Європі є Польська бібліотека й Історико-літературне товариство в Парижі, засновані осередком польських емігрантів після листопадового повстання 1830–1831 рр. Тут зберігається ряд важливих джерел з історії польсько-українських відносин на різних історичних етапах – як оригіналів, так і рукописних копій.

Детальна інформація про архівні документи, що зберігаються в Польській бібліотеці в Парижі, міститься у виданих друком каталогах [946; 977; 1010; 1019; 1105].

Серед рідкісних документів Польської бібліотеки в Парижі стосовно історії роду Потоцьких особливе місце посідають листи Станіслава Щенсного Потоцького за 1792 р., які являють собою перекладні копії польською і російською мовами. Зміст листів є ідентичним [837-842].

Суттєвим доповненням до створення просопографічного портрета Францішка Щенсного Потоцького є його епістолярний спадок, відображений у фондах Польської бібліотеки в Парижі [843, 845].

У Польській бібліотеці в Парижі зберігається частина листа Олександра Потоцького до Адама Міцкевича (шість рядків за підписом Олександра Потоцького, на яких не вказано ні дати, ні місця написання; складається враження, що то лише закінчення одного з листів до А. Міцкевича). Цінним є те, що згаданий лист є оригіналом, на якому можна побачити автограф О. Потоцького [846].

Але найбільшу цінність становлять документи з особистого сімейного архіву графа Адама Потоцького, які зберігаються в його родовому замку в Нормандії (Франція), який являє собою переважно копії важливих документів, листів фамільного клану Потоцьких [433; 434; 435; 436].

Під час роботи з архівами графа Адама Потоцького мали змогу ознайомитися з фотокопіями сімейних документів, розміщених в архівах Варшави [791; 792; 793; 794; 795] і Кракова [811].

Автор висловлює велику вдячність та глибоку шану Вельмишановному графові Адаму Потоцькому за допомогу у вивченні маловідомих сторінок історії його славетної

родини і гостинний прийом, який дозволив ознайомитися з рідкісними і безцінними матеріалами.

Для визначення можливостей дослідження біографій та внеску знакових і менш відомих представників родинного кола Потоцьких у культурне і суспільне життя доречним є застосування персонологічного підходу до аналізу джерел. Саме цей аналіз дає змогу визначити їхній персональний внесок, простежити процес особистого формування і вплив на нього родинних чинників. Дослідити біографії представників старших поколінь роду повною мірою немає можливості у зв'язку з обмеженою кількістю джерел, які розпорошені по архівосховищах Польщі.

До **лінгвістичного типу джерел** у цьому дослідженні відносимо антропонімічні джерела (імена, топоніми). Досить часто вибір імені дитини зумовлювався традиціями роду.

До **речових джерел** належать парково-архітектурні пам'ятки (тульчинський палац, немирівський маєток, дендрологічний парк «Софіївка» тощо), розпорошені книгозбірні Потоцьких, твори мистецтва, меблі, особисті речі Потоцьких і т. ін., що збереглися до нашого часу і надають певним чином допомогу у відновленні колориту епохи, в якій жили представники роду Потоцьких.

До **зображувального типу джерел** можна віднести герб роду, а також портретні зображення його представників та сучасників, які мали відносини з членами родинного кола Потоцьких тощо.

Отже, викладене вище дає підстави стверджувати, що з досліджуваної проблеми існує досить ґрунтовна джерельна база, яка дозволяє об'єктивно і достовірно розкрити зміст теми даного наукового пошуку. Разом із тим вона недостатньо залучена до наукового обігу, що визначає завдання, а в окремих випадках і наукову новизну дослідження. Аналіз та вивчення масиву джерел переконує, що в сукупності названі документи надають дослідникам важливу і корисну інформацію, допомагають простежити історію розвитку тульчинської лінії роду Потоцьких.

1.3. Методологія та методи дослідження

Кожне вивчення тієї чи іншої проблеми ґрунтується на загальній теорії наукового пізнання, а також на специфічному методологічному інструментарії.

Вітчизняна і зарубіжна історична наука перебувають у пошуках нових концептуальних орієнтирів та підходів, за допомогою яких можна було б відтворити багатовимірну історію людства. У цьому напрямку плідно працюють сучасні історики А. Болебрух, С. Воронкова, С. Жук, Я. Калакура, С. Кульчицький, Ю. Павленко, О. Реєнт, В. Смолій, Л. Таран, В. Якунін та ін. [285; 313; 374; 439; 459; 460; 461; 462; 467; 468; 509; 510; 780; 781; 782]

Нині, коли наша держава проходить період свого становлення, особливої ваги набуває неупереджене вивчення історичного досвіду України. Але саме на цьому етапі, в умовах помітної руйнації ціннісних орієнтирів тоталітарної доби і формування нових концептуальних підходів до аналізу історичних процесів та явищ, стоїть проблема запобігання новим кон'юнктурним оцінкам, хибним напрямкам у наукових дослідженнях. Гарантією уникнення нового переписування чергової «концепції» історії України є застосування надійних методів дослідження. Тому М. Берг зауважував: «Процес історієписання слід розуміти у двох значеннях: як процес сприйняття, «дешифрування» і впорядкування досвіду минулого з метою тлумачення його у світлі досвіду сучасності та як метод реалізації такої програми» [53, с. 30].

На сучасному етапі розвитку методологічний плюралізм повинен стати головним теоретичним постулатом історичних досліджень, адже, на думку теоретика методології історії Л. Зашкільняка, за умов величезної різноманітності уявлень про предмет історії та шляхи її пізнання здається марним вести мову про якусь загальноприйнятну методологію історії [289, с. 37]. Підхід до історії як до суспільного явища дозволяє застосовувати загальну методологію дослідження. Система методів, що використовуються в історичній науці, є ієрархічною. За ступенем універсальності вони поділяються на групи: перша – загальнонаукові методи, насамперед історичний і логічний із властивим їм аналізом, синтезом і системним підходом. Аналіз та синтез здійснюються на рівні як окремих історичних фактів, періодів, джерел, так і їх сукупностей. На рівні окремого кожного спочатку сприймається як цілісний феномен, потім для глибшого вивчення воно ніби розкладається на частини, а потім, на новому рівні знання, розглядається як цілісність. На рівні сукупності подій, фактів із досліджуваної проблеми вони поділяються на складові, що після вивчення синтезуються в комплекси, оптимальні для отримання системи наукових фактів. Аналіз та синтез застосовують до історичних фактів, до

комплексу фактів як до певної системи, що має свої системні, інтегративні якості. Друга група – міждисциплінарні методи, властиві ряду наук. Вони, як правило, складаються в рамках іншої науки, і згодом виявляються їх евристичні можливості в історичних дослідженнях. До них належать методи статистичні, зокрема математичної статистики, конкретних спеціальних досліджень, лінгвістичні, психологічні, криміналістичні, різних природничих наук та ін. Третя група – загальноісторичні методи, властиві історичному пізнанню в цілому, – порівняльно-історичний, ретроспективний, синхроністичний та ін. За їх допомогою безпосередньо забезпечується підхід до вивчення історичних явищ із позиції об'єктивності й історизму, інших, вивіренних досвідом історичної науки, принципів пізнання [40, с. 56–57].

Загальними принципами використання методів та прийомів цього історичного дослідження, що їх дотримувався автор, є принцип історизму й об'єктивності. Принцип історизму дозволяє оцінити аналізовані історичні факти з урахуванням часу їх виникнення і побутування, розглядати їх у тісному зв'язку із загальним станом історичної науки і конкретно-історичними умовами, в яких відбувалися події. Принцип історизму вимагає від дослідників генетичного аналізу історичних явищ, тобто спостереження їх зародження, еволюції та занепаду. Цей принцип вимагає сприйняття дослідником ще двох невід'ємних методологічних принципів пізнання: перший – принцип холізму, який передбачає визнання пріоритету цілого відносно до його складових частин; другий – есенціалізму – визначає в цілісній системі передусім суттєві зв'язки, які є провідними в існуванні всієї системи. Принцип історизму дозволяє знайти в багатоваріантності явищ загальні закономірності та специфічність, зрозуміти єдність теорії та практики в пізнанні. Історизм є загальнометодологічним принципом пізнання. Проте особливе значення він має для історії, звідки беруть початок його витoki як категорії пізнання, при цьому цей принцип виступає способом вивчення явищ у їх виникненні та розвитку, в їх зв'язку з конкретними умовами. Разом із тим цей спосіб вимагає пізнання кількісних і якісних своєрідностей явищ, з'ясування їхніх як загальних, так і особливих рис. Слід зауважити, що іноді в поняття історизму вкладається більш широке значення. Він розуміється як синонім історії концепції чи історичного методу. Принцип об'єктивності застосовується як ефективний засіб уникнення кон'юнктурності, упередженості з метою досягнення глибокого вивчення предмета дослідження.

Об'єктивність, як теоретичний принцип, вимагає всебічного аналізу історичних фактів, подій, процесів. Тому питання про те, виділяти принцип об'єктивності чи не виділяти як самостійний, є другорядним. Однак необхідно чітко мати на увазі пізнавальні функції цього принципу, оскільки він пов'язаний з об'єктивно істинним пізнанням історії дійсності [295, с. 72].

Історизм і об'єктивність, як пізнавальні категорії, виражають істотні зв'язки реальної дійсності та доповнюють один одного в процесі історичного дослідження. Історизм забезпечує можливість застосування загальнонаукової істини для характеристики саме цих, а не якихось інших явищ, до яких є прийнятною ця загальна істина. Відповідно, наукове дослідження загальної лінії історичного розвитку поєднується з об'єктивним вивченням конкретних етапів історичного процесу.

Будь-яке історичне дослідження спрямоване на розкриття основної суті, загальних закономірностей і конкретно-історичних особливостей функціонування і розвитку реальності, що вивчається. Тому необхідні для цього науково-історичні факти не можуть бути простим відтворенням тих фактів, що містяться в історичних джерелах.

Теоретичний, тобто суттєво-змістовний, підхід до вирішення поставленого дослідницького завдання дозволяє визначити його сторони, властивості та зв'язки, а відповідно, й ті конкретні ознаки історичної реальності, які повинні вивчатися. Теоретичний аналіз допомагає встановити змістовне коло необхідних науково-історичних фактів. Саме на цій основі в дослідженні відбувався процес підбору джерел, які містили необхідні факти і встановлювалася їхня достовірність та точність.

Автор виходила з твердження, що факт як об'єкт історичного дослідження не може існувати сам по собі, без усякої оцінки. Р. Колінгвуд відкидає самостійне значення джерел, роблячи акцент на їх вільній інтерпретації істориком. На його думку, дослідник є автономним трактувачем минулого, яке тим самим позбавляється характеру об'єктивності [286, с. 207]. Є. Корр вважає, що історичним фактом є не всяка подія, а лише та, яка історично значима. Дослідник має знати максимальну кількість фактів періоду, що вивчається, щоб відібрати нечисленні значні свідчення і перетворити їх на історичні факти. Стосунки між істориком і фактами є стосунками рівності [286, с. 207].

Є. Топольський розглядає історичні факти як динамічно-цілісну систему та підкреслює, що вони перебувають у стані постійної зміни [286, с. 208]. До одного й того

самого об'єкта дослідження можна підійти з різних позицій, розглядаючи в різних ракурсах, залежно від поставлених дослідником завдань.

Вирішальною умовою правильного підбору фактів при історичному дослідженні служить оволодіння загальними принципами, які дозволять, використовуючи існуючі уявлення про повторність явищ, про існуючі сторінки закономірності, переходити від окремого до загального.

Окрім загальних принципів методології дослідження, у світлі теми наукового пошуку постають конкретні проблеми щодо розв'язання завдань. Основним методологічним принципом, дотримання якого забезпечує наявність необхідних науково-історичних фактів, є системність цих фактів. Проникаючи в суть досліджуваної історичної реальності, автором використовувалася не просто сукупність фактів, а система фактів. Так, при визначенні суспільно-політичної діяльності клану Потоцьких до уваги бралися як неопубліковані архівні джерела, так і попередні дослідження з цієї проблематики. Такий підбір системи фактів утворив об'єктивну змістовну цілісність досліджуваної проблеми. Важливою рисою в розвитку сучасної науки є дедалі більший потяг до інтегрального, системного, цілісного розгляду об'єктів, явищ та процесів, що вивчаються. Розвиток науки на всіх її етапах характеризується двома тенденціями: з одного боку – детальним і поглибленим, диференційованим, вивченням окремих явищ і процесів, а з іншого – їх узагальненим, цілісним висвітленням [305, с. 139]. Системний підхід є головною якістю дослідження.

Сутність цього підходу полягає в тому, що досліджуваний об'єкт, явище чи процес розглядаються як цілісна система з відповідно структурованою сукупністю елементів, а також певним типом взаємозв'язку цих елементів і характерних їм рис і властивостей.

Головне завдання дослідження – розкрити цю будову і взаємозв'язки та виявити їх якісні характеристики. Для вирішення цих завдань використано метод структурно-функціонального аналізу. Системний аналіз вимагає багатостороннього підходу до об'єкта, врахування його характеристик та їх зіставлення.

Система фактів відрізняється від простої їх сукупності тим, що в системі факти взаємопов'язані й утворюють змістовну цілісність, яка відображає основні риси і взаємозв'язки об'єкта пізнання [326, с. 135].

Значну пізнавальну силу мають методологічні принципи, які на всіх етапах історичного дослідження відіграють провідну роль: вони націлені на глибоке вивчення джерел, усієї сукупності фактів, установлених між ними зв'язків, організацію в систему отриманих знань. Методологічні ідеї спрямовують думку історика шляхом правильного пояснення і теоретичного осмислення фактів та подій [286, с. 84].

Як автор праці з методології історії В. Іванов зазначає: «Методологічні принципи автоматично не вирішують проблем історії. Вони досліджуються і вирішуються в рамках самої науки за допомогою методів, які відповідають специфіці явищ, що вивчаються» [286, с. 14]. В роботі використані такі основні методи: хронологічний, історико-порівняльний, класифікації, періодизації, кількісний.

Для вивчення основних подій у взаємозв'язку і часовій послідовності з фіксацією змін, що відбувалися, застосовано хронологічний метод. Хронологія є наукою, що допомагає визначити історичні межі дослідження і виділити важливі моменти наукової проблеми або історичного процесу.

Використання методу періодизації визначає логічно-науковий характер підходу до теми, принцип відтворення історичного процесу і послідовність викладення історичного матеріалу.

Історико-порівняльний метод – найбільш поширений метод наукового пізнання. Об'єктивною основою для порівняння є те, що суспільно-історичний розвиток являє собою постійно повторюваний, внутрішньо зумовлений, закономірний процес. Саме процес порівняння і дає змогу пояснити факти і розкрити суть явищ.

У цілому історико-порівняльний метод відкриває широкі пізнавальні можливості. По-перше, він дозволяє розкрити суть досліджуваних явищ, виявити загальне і повторюване, необхідне і закономірне, а також відмінне. По-друге, історико-порівняльний метод дає змогу виходити за межі явищ, що вивчаються, і на основі аналогій приходити до широких історичних узагальнень і паралелей. По-третє, він допускає застосування всіх інших загально-історичних методів [36, с. 107].

Історико-філософське осмислення дослідником будь-якої теми вимагає створення певної логічної наукової структури для вивчення і розуміння окремих фактів, подій, явищ та їх місця в історичному процесі. Одним із важливих методів історичного

дослідження є класифікація. Метод класифікації дозволяє групування основних досліджуваних питань за їх змістом.

Кожна класифікація є умовною і залежною від мети та завдань історичного дослідження. Складність, на яку нашоухуються історики під час вивчення сукупностей історичних джерел, призводить у разі їхнього неповного опрацювання до чисто ілюстративного підходу, до фрагментарності у висвітленні подій. Тому особливої ваги набирають кількісні методи аналізу історичних джерел. Поряд із традиційними, чисто описовими методами вивчення джерел, використано і вищевказані методи. Особливість застосування математичних методів в історичних дослідженнях полягає в тому, що необхідно мати достатнє поле дослідження, тобто достатню для математичної обробки кількість статистичних матеріалів. Для визначення достатності зібраних дослідником статистичних відомостей слід виділити певні параметри, за якими ці відомості оброблятимуться. Чим більше параметрів, тим правильнішими і точнішими є висновки. Наприклад, соціально-економічну вагу магнатурій Потоцьких не можна визначити лише за кількістю належних селян. Тому в дослідження залучено показник землеволодіння, їх розвиток і продуктивність.

Математично-статистична обробка матеріалів докорінно поліпшує працю дослідника і, головне, робить її оптимально продуктивною. Крім того, математичні методи дають змогу перевірити висунуті дослідником гіпотези або зроблені висновки. Як зазначав І. Ковальченко, «сильний бік описових методів – їх конкретність та образність, а кількісних – їх глибина і точність» [53, с. 30]. Кількісні методи виступають дієвим інструментом для виявлення певних історичних процесів та завдяки цьому мають велику силу доказовості, а описові – сприяють ідіографічному відображенню в історичних дослідженнях окремих конкретно-історичних явищ.

Провідним для цієї роботи є полідисциплінарний (міждисциплінарний) підхід, який знайшов відображення в понятійному апараті.

Понятійний апарат дослідження характеризується використанням термінів та категорій як традиційно історичних, так і запозичених з інших суміжних наук (соціології, історичної психології, культурології та ін.) При написанні роботи використовувалися терміни «рід», «фамільний клан», «родина», «сім'я», «родинне коло». Під терміном «рід» ми розуміємо людей різних поколінь досліджуваної

спільноти, які походять від одного предка. Майже тотожним за значенням у цій роботі є термін «фамільний клан», який розуміється як певна родова структура, пов'язана спільністю походження і кровними зв'язками (філіціями). У сучасних гуманітарних студіях існує велика кількість дефініцій сім'ї. Під термінами «родина» та «сім'я» в цьому дослідженні визначаємо в першу чергу соціокультурну систему, малу соціально-психологічну групу, що концентрує в собі всю сукупність відносин суспільства, через яку діти з моменту народження включаються до системи суспільних відносин [15, с. 34]. Також потрібно враховувати, що сім'ю можна сприймати як одиницю, яка ділиться та відновлюється в кожному поколінні, не порушуючи спадкоємності, надаючи їй більш складного та цікавого характеру [27, с. 132].

Для дослідження роду Потоцьких набуває актуальності визначення складу роду, оскільки в даному випадку йдеться про розгалужену спільноту людей різних поколінь, які походять від одного предка. Родовід ведеться за принципом патрилійності, за яким родоначальником традиційно визначається чоловік. Необхідно зазначити, що особа родоначальника є умовною, зазвичай засновником роду вважається найбільш ранній предок, про якого збереглися відомості. При вивченні складу роду Потоцьких використовуються такі терміни, як «покоління» (нащадки, що перебувають на однаковому віддаленні від загального предка і формування характеру яких відбувається під впливом певних подій, економічних і культурних умов), «гілка» (елемент структури роду, який походить від спільного предка) та «лінія» (елемент структури роду, до якого входять лише прямі нащадки певної особи).

Антропологами і соціоісториками визначені основні функції родини, зокрема: репродуктивна функція (народження дітей), екзистенціональна функція (утримання дітей) і функція соціалізації та інкультурації поколінь шляхом виховання, передання дітям культурних надбань, ідеологічних поглядів, створення ціннісних орієнтацій, понять про моральність. Дуже важливими в житті кожного індивіда є умови, в яких він провів перші роки життя – в цей період формуються творчі здібності людини, що будуть визначати його подальшу здатність до освіти. Розвиток генетично закладених обдарувань значною мірою визначається соціальними факторами, що відбиваються при формуванні особистості в ранньодитячий, дитячий та підлітковий періоди крізь впливи оточення (імпресинги), які кожною особою сприймаються залежно від індивідуального

вибору [776, с. 51]. До того ж слід зазначити, що в процесі родинного виховання в дітей формується гендерна ідентичність, однак, окрім родини, на її формування впливають також суспільство і культура.

Згідно з концепцією соціальної спадковості, родина виступає як транслятор національних традицій та носій історичної пам'яті, який упроваджує конкретно-історичну систему соціальної спадковості, впливає на формування особистості. У світовій науці під терміном «традиція» визначається специфічний вид соціального наслідування, такий спосіб фіксації інформації, який орієнтований на точне відтворення попередніх зразків соціальності. Традиційний спосіб наслідування матеріальної та духовної культури передбачає копіювання цієї діяльності, засвоєння накопиченого попередніми поколіннями досвіду в усій його повноті та конкретності. Традиція спирається на сам факт соціалізації індивідів, на їх приналежність до певної спільноти [251, с. 48]. Спільнотами, що формують соціалізаційні механізми, розглядаються такі соціальні інститути, як сім'я, рід, соціально значимі та референтні групи.

Під терміном «історична пам'ять» у даному випадку розуміється сфокусована свідомість, яка відображає особливу значимість і актуальність інформації про минуле в тісному зв'язку з теперішнім та майбутнім часом. Це багатопланове поняття, яке відтворює історію формування і розвитку життя певного етносу і його членів, досвід народу для можливого його використання в діяльності людей або для повернення його впливу у сферу суспільної свідомості. Історична пам'ять опредметнюється у відповідних культурних формах (традиціях, пам'ятках, мемуарах), а також існує у вигляді історичної свідомості народу [453, с. 11–20; 535, с. 3–14]. Історичну пам'ять можна розглядати на трьох рівнях, яким відповідають певні її форми: загальноетнічний рівень, рівень локальних етнічних груп, особистий рівень. Цим рівням відповідають колективна, групова й індивідуальна форми. Але ж потрібно розуміти, що всі форми історичної пам'яті взаємопов'язані. Індивід включає у свій внутрішній світ, в особисту оцінку подій ті цінності, ідеї, переконання, зразки, які вироблені й характерні для всієї етнічної спільноти або її локальної групи [453, с. 13–15]. Людина в процесі самовиховання як фундамент, матеріал для особистого формування використовує шари історичної пам'яті. Дослідники визначають, що будь-який метод культурного піднесення в історії пов'язаний зі зверненням до минулого, тобто інтересом до відродження традицій,

розуміння своїх національних коренів – «культура рухається вперед шляхом накопичень, а не відштовхування від минулого» [447, с. 70]. Для проведення дослідження особливо актуальним є розуміння історичної пам'яті на рівні локальних груп (фамільний клан) і на особистому рівні, оскільки саме з особистою історичною пам'яттю й історичною свідомістю представників досліджуваного роду певним чином пов'язане відродження культурних і духовних надбань української нації в рамках українського національного відродження.

Провідне місце в роботі належить міждисциплінарному підходу, який на сьогодні затвердився як головний при вивченні людини в історії. Цей підхід використовує не лише категоріальний апарат, а й методи і методика, вироблені в рамках певних дисциплін (соціології, генеалогії, історичної психології, історії культури, історії літератури) як засіб для вирішення завдань. У дослідженні використано метод соціології особистості – метод мережевого аналізу, який дозволяє змоделювати «мережу» зв'язків та дружньо-родинно-союзницьких відносин при вивченні кола близьких [466, с. 83]. Це є дуже важливим для розуміння сімейного життя, для вивчення механізму прийняття сімейних рішень. Під час вивчення розгалужених кровноспоріднених зв'язків (кровних, двоюрідних, троюрідних), що мали велике значення в сімейній практиці протягом періоду, що вивчається, була застосована запропонована канадським соціологом Б. Уелманом методика фіксації активних і близьких зв'язків особистості за критеріями розміру, зв'язаності та здатності до підтримки [540, с. 78–87]. Шляхом застосування цієї методики була здійснена спроба висвітлити основні засади встановлення ролі конкретних осіб у системі родинних взаємозв'язків. Це дало змогу підтвердити важливість соціальних норм, які підтримували мережі родинних відносин. Правила і звичаї надавали родичам право разом проживати, народжувати дітей, отримувати конфіденційну інформацію від бюрократичних структур; вимагали піклуватися про представників роду під час адаптації до трансформації життєвих обставин як прояв шанування спільних предків. Саме соціальні норми і традиції утримували близьких і далеких родичів у системі родинних зв'язків, примушували батьків та дітей, братів та сестер допомагати один одному [540, с. 79–84].

Гендерний підхід, використаний при проведенні дослідження для вивчення особливостей функціонування роду, передбачає застосування гендерної методології,

тобто проведення комплексного аналізу соціально-історичних явищ з урахуванням фактора статі. Гендерна методологія історії розглядає історичний процес крізь призму гендерної проблематики. Важливе місце в цій роботі відведене соціокультурному підходу, оскільки вивчення сім'ї та діяльності окремих представників родової спільноти неможливе без урахування рівня соціально-економічного розвитку, суспільно-політичного життя, стану духовного життя, культури, науки. Сім'я в цілому і кожен окремий її член відчували на собі «співпрацю мас», думки оточення; вони мали змогу сформуватися лише такими, якими їм дозволили бути їх епоха та їх соціальне середовище. Кожен із представників роду перебував у постійній взаємодії із суспільством, тобто культурним світом. Під впливом зовнішніх чинників формувалися їхні культурні традиції та політичні амбіції, суспільно-громадська діяльність та проводилися реконструкції моделей минулого з урахуванням гендерного досвіду досліджуваної доби.

Вивчення становлення і функціонування роду як соціокультурної одиниці виводить нас на межу сімейної та гендерної історії. Серед питань, які заслуговують на увагу і можуть бути вирішені за допомогою гендерних студій як методу сімейної історії, – роль жінки у створенні родинного світу – від династичних шлюбів до родинного виховання; жіноча освіта; жінка «в тіні» генеалогії та політики. Патрилінійний принцип укладання родоводів визначає спадкування належності до роду по чоловічій лінії. Нащадкам роду жіночої статі генеалогічні джерела приділяють менше уваги; їхні діти формально не є членами роду матері. Для досягнення повноти уявлення про рід, дослідження зміни його статусу доцільно зважати на те, за кого заміж віддано ту чи іншу дочку Потоцьких або звідки приходили дружини, оскільки у верхівці суспільства XVIII–XIX ст. шлюбом насамперед був союз родин.

Для вивчення роду Потоцьких у його соціальній та культурній динаміці, визначення головних напрямів діяльності роду і виявлення його найбільш знакових вихідців, у другому і третьому розділах роботи запроваджено класичний для сімейно-історичного дослідження метод реконструкції сім'ї [469, с. 176; 29, с. 133], вироблений британськими соціоісториками на базі досвіду соціології та демографії. Будучи першим кроком дослідження становлення та діяльності роду, реконструкція роду дозволяє створити так зване метаджерело [29, с. 246], що використовує генеалогію як метод

дослідження, а також відомості про рід, вилучені з інших, не родовідних джерел. Створене метаджерело містить основні відомості про історію роду та діяльність його представників. Його структура зумовлена, з одного боку, специфікою джерел – генеалогічних розписів, родинних паперів, а з іншого – необхідністю аналітичного опрацювання цієї інформації: визначення структури роду, специфіки його складових частин: долі гілок, окремих сімей або поколінь; формування тих чи інших традицій усередині роду – від вибору сфери професійної діяльності до традицій називання дітей. Крім того, створене метаджерело є універсальною довідковою системою в роботі.

У роботі також було використано метод соціальних трансмісій, уведений до наукового обігу французькими соціологами Д. Берто і І. Берто-В'ям [27, с. 132–140]. Цей метод дозволяє визначити вплив сім'ї на долі наступних поколінь шляхом передання так званого соціального капіталу, який може мати як матеріальний (рухоме, нерухоме майно, родинні коштовності тощо), так і нематеріальний (соціальний статус, географічна локалізація) еквівалент. Особливістю наслідування соціального капіталу є визначна роль впливу зовнішніх (позасімейних) і особистісних (життєві цінності й очікування конкретних представників фамільного клану) чинників, оскільки вони визначають ступінь імовірності використання соціального капіталу нащадками роду. Під трансмісіями розуміється сукупність умов походження (соціальне середовище, рівень прибутків, освітній рівень, культурні потреби, специфічний культурний мікроклімат, норми поведінки, цінності, заборони і под.), які приймаються нащадками від предків і того, як прийняла їх дитина (від цього залежить її життя й особистісна реалізація). Нащадок засвоює те, що йому передано як особистий елемент. Усі складові соціального статусу, крім грошових заощаджень, мають відносний ступінь передаваності. Метод соціальних трансмісій щодо окремих осіб визначає, як походження впливає на долю, а щодо історії роду дозволяє встановити істотні настанови його існування, зв'язок представників роду. Розрізняють трансмісію за ідентичністю (дитина повністю відтворює соціальну реалізацію батьків або їх нереалізоване бажання) і трансмісію за еквівалентністю (спосіб життя нащадка пов'язаний зі способом життя предка) та різні види співвідношення «консервації» та трансмісії в долях роду [27, с. 132–140; 28, с. 62–67]. Особливу увагу в роботі було звернуто на наявність «сили повернення», з якою

будь-яка сімейна справа впливає на долю нащадків. Така тенденція простежується всередині роду Потоцьких на рівнях декількох поколінь.

У дослідженні був застосований також метод аналізу життєвого шляху, що вперше був використаний при дослідженнях американської сім'ї Т. Херевеном та М. Віновкісом, а також Г. Елдером. На думку останнього, суть цього методу полягає у вивченні, перш за все, змін у віковій диференціації й основних життєвих подіях індивідуума під впливом соціокультурних, економічних і демографічних факторів [519, с. 55–57]. Зазначений метод передбачає розгляд долі представників роду Потоцьких крізь призму впливу на них не лише умов сім'ї, а й більш масштабних змін у суспільстві в цілому. Однак і при цьому підході біологічним і психологічним факторам в особистих долях надається перевага. У рамках роботи автор прагнула використати значно ширші історичні матеріали, простежити вплив на представників роду як певних родичів, так і різних суспільних інститутів. Цей метод також логічно пов'язаний із методами сучасної психології та соціології особистості.

Історико-психологічний підхід у роботі представлено принципом історичного ефекту, коли дії соціальної групи оцінені з погляду їх впливу на характер і спрямованість історичного процесу, а також принципом психологічної інтерпретації – дослідженням групової поведінки, що спрямована на змінення соціальних умов і має історичний ефект [34, с. 71–73]. Серед здобутків історичної психології, використаних у дослідженні, – обґрунтований В.М. Бехтеревим закон суспільної спадковості, сутність якого полягає у визнанні стабільного зв'язку між історичним досвідом певного колективу і його діяльністю. Історичний досвід колективу передається через виховання і традиції та стає поштовхом до суспільно значущої діяльності. Такий підхід дозволяє розглядати рід Потоцьких як історичний колектив, дії якого в соціокультурній та інтелектуальній сферах зумовлені оточенням і соціальною спадковістю, засвоєною від предків шляхом виховання звичаїв, поглядів та суспільних традицій [30, с. 95].

Родичі, що належать до однієї генерації роду, можуть мати значні розбіжності в життєвих шляхах і психологічних настановах діяльності. У контексті сімейної історії таке явище може бути пояснене феноменом психоісторичного покоління, яке становлять близькі за віком люди, об'єднані спільним часом формування особистості, суспільно-значущими подіями, що припадали на цей час.

Не викликає сумніву належність усіх представників роду, а значить і роду в цілому, до духовно-культурного простору сучасного їм суспільства. Отже, маємо підстави стверджувати тяглість та домінування традицій, коли йдеться про визначні моменти життя людини – народження, вступ до шлюбу тощо.

Коли мова йде про створення колективної біографії, зокрема, просопографічного портрета цілого роду, як, наприклад, роду Потоцьких, перед дослідниками постає ряд проблем методологічного змісту. Одна з них – визначеність терміну «просопографія». Слід зауважити, що в комплексі спеціальних історичних дисциплін статус просопографії залишається розмитим і не підпадає під усталені критерії дисциплінарності. Вона відрізняється мінливістю предметно-об'єктивної локалізації, розгалуженими міждисциплінарними зв'язками та відсутністю власного усталеного дисциплінарного інструментарію.

Просопографія (з грецького *προσωπον* – особа і *γραφο* – пишу, письмово повідомляю) займається пошуком, атрибуцією і зведенням біографічних та всіх інших даних, зокрема зовнішності, рис характеру й особистих якостей, родинних зв'язків, роду діяльності, кар'єри, різних життєвих обставин тощо, про осіб, що згадуються в історичних джерелах, з метою максимально повного відтворення минулого як історії людей. Просопографіями також називають збірники біографічних нарисів про історичних осіб, насичені посиланнями на джерела.

Болгарський учений Іван Божилов у своїй монографії «Фамиліята на Асеневици (1186–1460). Генеалогія и просопографія» термін просопографія застосовує при створенні колективної біографії роду, але уточнює, що, якщо недостатньо відомостей про якусь особистість, то просопографічні методи дослідження дозволяють реконструювати її життя та діяльність через загальний фактологічний матеріал про рід у часово-просторовому вимірі. Дослідник підкреслює, що історична розвідка має здійснюватися з урахуванням місця проживання (регіону) представників роду і ментальності часу, в який вони діяли [35].

Сучасні російські словники визначають просопографію як метод створення колективних біографій. Причому, як подає Нова філософська енциклопедія, він складається з визначення певного кола осіб, у постановленні ряду однотипних питань про дати народження і смерті, про шлюб і родину, соціальне походження, місце

проживання, освіти, поле діяльності тощо [422]. А словник «Культурологія. ХХ век» уточнює, що методи колективних біографій (просопографія), які використовують нові технології обробки матеріалів, набувають особливого значення при реконструкції внутрішнього світу особи, замінюючи болючі для соціально-історичних наук протиріччя між окремим характером фактів та загальним характером висновків [373, с. 60].

Підсумовуючи розгляд всіх наведених визначень, спробуємо дати власний погляд на проблему відповідно до поставлених завдань.

Просопографія – це метод дослідження колективних біографій, який кожному особу, що потрапила в поле наукової зацікавленості дослідника, розглядає як особистість та як індивідуальність. Навіть за відсутності достатньої кількості документального і нарративного матеріалу він дозволяє шляхом історичного занурення реконструювати особистість у її громадському, суспільному і приватному житті, відтворити духовний космос індивіда. Слід зазначити, що суспільне і приватне розглядається або як рухливі елементи в єдиному континіумі сфери, або як звернені один до одного (взаємоорієнтовані) сторони соціального і духовного життя.

При створенні історичного роду просопографічні методи мають універсальний характер. По-перше, в результаті дослідження цього жанру крізь призму життя та діяльності особистості більш насичено, багатогранно виступає історична епоха, в яку вони жили і яка тією чи іншою мірою персоніфікується в інших біографіях. По-друге, історичне буття людини розглядається, з одного боку, з погляду характеристики героя як особистості, тобто визначення його суспільного статусу, ступеня участі в історично значущих подіях, впливу на суспільне життя і життя наступних поколінь, а з іншого боку – з погляду виявлення його індивідуальності, яка визначає внутрішній світ людини, її духовний потенціал.

Робота над створенням просопографічного портрета роду Потоцьких має ряд суттєвих особливостей, які вимагають застосування таких методологічних засад.

1. Передусім необхідно визначити коло осіб, які потрапили в поле уваги дослідника. У складеному автором просопографічному списку присутні лише окремі представники роду Потоцьких. Це Потоцькі, які залишили помітний слід в історії нашої країни і які, власне, і зробили цей рід знаменитим. Про інших представників роду

подаються стислі біографічні відомості, а основна концептуальна лінія дослідження зосереджена на видатних Потоцьких.

2. Важливою засадою є побудова просопографічного дослідження. Наявні відомості про рід Потоцьких непропорційно висвітлюють його покоління. З одного боку, достатньо широке коло джерел про одних представників фамільного клану Потоцьких, з другого – уривчасті відомості, непрямі джерела про інших. Відповідно, й у викладенні матеріалу намітилася така сама диспропорція. Якщо виключити з кола визначених осіб тих Потоцьких, відомостей про яких недостатньо, дослідження збідніє і буде виглядати неповним. Просопографія дає змогу не відмовлятися від поставленої мети, а будувати історію роду шляхом послідовної реконструкції життя та діяльності особистостей, що ввійшли до просопографічного списку.

3. Історія кожного роду має свою відзнаку. При побудові наукової розвідки такі відзнаки суттєво впливають на її концептуальні засади. Якщо не з'ясувати і не розкрити їх своєчасно, подальше історичне просопографічне дослідження може призвести до плутанини, зміщення акцентів, неприпустимих помилок.

Маючи намір показати зв'язок між представниками різних поколінь та визначити місце досліджуваної родини в загальному розвитку суспільства, потрібно одночасно розв'язувати завдання, яке стоїть на стику генеалогії та історії культури, – виявити еволюцію ідей, що пронизують історію даного роду, та діяльнісних практик. Конкретна людина в її соціальній реалізації – величезною мірою дитя своєї епохи. Але так само справедливим є те, що в дитині, яка виховується в сім'ї та саме в її рамках первинно соціалізується, багато що зумовлене саме її традиціями. Важливими є й біологічні константи, визначувані генетично: вони задають можливості, а значить межі, подолати які вдається нечасто. Дія сукупності перелічених факторів й утворює неповторну комбінацію, основу психологічної індивідуальності особистості. А за справедливим зауваженням чеського вченого Ф.Герека, «інтерпретація життєвого шляху [...] виявляється вельми поверхневою, якщо цей шлях не розглядається на тлі його психологічних особливостей» [315, с. 106]. На прикладі родини Потоцьких можна прослідкувати все вищезазване: і роль у біографії родової біології, й сімейні традиції, й віяння часу, що відображають розвиток суспільства.

Для просопографічного дослідження група осіб утворює привабливий у багатьох відношеннях об'єкт. Особливої цілісності йому додає їх споріднений зв'язок, відкриваючи додаткові можливості для дослідження проблематики, що нас цікавить. Слід лише сформулювати загальні для групи питання, отримати відповіді та зіставити їх.

Такими питаннями є: рід як об'єкт вивчення в контексті історії; методологія дослідження в групах, поєднаних єдністю роду; раціональне й емоційно-естетичне начало в представників таких груп, їх відображення в діяльності; індивідуальне, родове, соціокультурне в розвитку; фактори, що визначали розвиток України і Польщі в XVII–XIX ст.; «паростки» духовної еліти та їх соціальний матеріал; генетичне і соціальне в способах формування еліти та ін.

Беручись за це дослідження, автор планувала якщо не досягти, то принаймні істотно наблизитися до досягнення двох цілей.

Перша, звичайна для науково-біографічної літератури, вбачалася в тому, щоб відновити біографії видатних представників роду Потоцьких. Продукт історієписання, породженого дослідницькими зусиллями в цьому напрямі, значною своєю частиною неминує є емпіричним і фактографічним.

Друга мета оформилася зі специфіки об'єкта дослідження, з того, що під загальну оправу зібралось відразу декілька діячів. Склад цієї групи був, зрозуміло, не випадковим. Її представники розділені часом (в осіб, які створюють крайні ланки обраного ланцюжка, роки народження розходяться майже на півтора сторіччя), місцем діяльності (арена – майже вся Європа), а в ряді випадків і культурою.

Можливість приростити сумарну масу створеної колективними працями історіографів просопографії (в значенні колективних, порівняльних біографій) доповнилася можливістю використовувати просопографію як аналітичний метод, орієнтований на наукознавчі та культурологічні завдання.

Варто відзначити, що роль фактора спадковості та спадкування стояла в центрі наукознавчої просопографії вже в перших, які стали з часом класичними, роботах її засновників. Рішення «спадковість–середовище» було головною метою і предметом полеміки Ф. Гальтона й А. Декандоля. Досліджуючи його, вони з особливою увагою шукали і реєстрували факти спорідненої обдарованості в середовищі вчених, зробивши в цьому плані ряд цінних спостережень і узагальнень [58, с. 28–32]. Але складність

відсікання параметрів середовища не дала їм змоги знайти рішення, здатне задовольнити велику частину наукового співтовариства. Їхня суперечка залишилася незавершеною, але досягнуті проміжні результати допомогли вельми продуктивно відчутти поле когнітивних можливостей самої просопографії як методу і з часом почати «обживати простір цього поля».

Формування аналітичної вибірки з осіб, пов'язаних кровною спорідненістю, дозволяє спробу виділити в їхніх індивідуально неповторних характерах і долях складові, детерміновані, по-перше, природою (біологією); по-друге, соціальним началом (середовищем); по-третє, мультифакторними компонентами, що не зводяться до дії однієї причини. Важливість подібного виокремлення (засобами просопографії і/або іншими) для розуміння «пристрою» і генезису індивідуальності є, на наш погляд, очевидною. Вважаємо, що на цьому шляху відкривається можливість зробити крок також у напрямі проблем «великого звучання»: від історії окремих долей перейти до загадок епохи – її змісту, вигляду, духу, а також у будь-якому разі уникнути деяких пасток. Англійський письменник Джон Фаулз, роздумуючи щодо правомірності при історичних реконструкціях екстраполяції на суспільство (його групу) думок, суджень, поглядів окремих осіб, застерігав від надмірного захоплення цим прийомом через часту його некоректність: «Коли ми судимо про минулі епохи за їхніми Поупами, Пддісонами, Стилями, ми, як правило, благополучно забуваємо, що художник-геній – це завжди виняток із загального правила, як би не хотілося нам вірити у зворотне» [541, с. 453].

Робота з групами, що складаються з осіб, поєднаних спільністю роду, відкриває цікаві можливості для вивчення еволюції деяких культурних феноменів, і насамперед тому, що розширює хронологічні рамки дослідження. Матеріал, який охоплює значний хронологічний період, здатний характеризувати ці феномени не лише в статистиці, а й в історичній динаміці. Останнє є вельми цінним для інтерпретації конкретного матеріалу в різних історико-культурних контекстах. Більш цілісно при цьому розкривається і власне культурологічний аспект подій [790, с. 265].

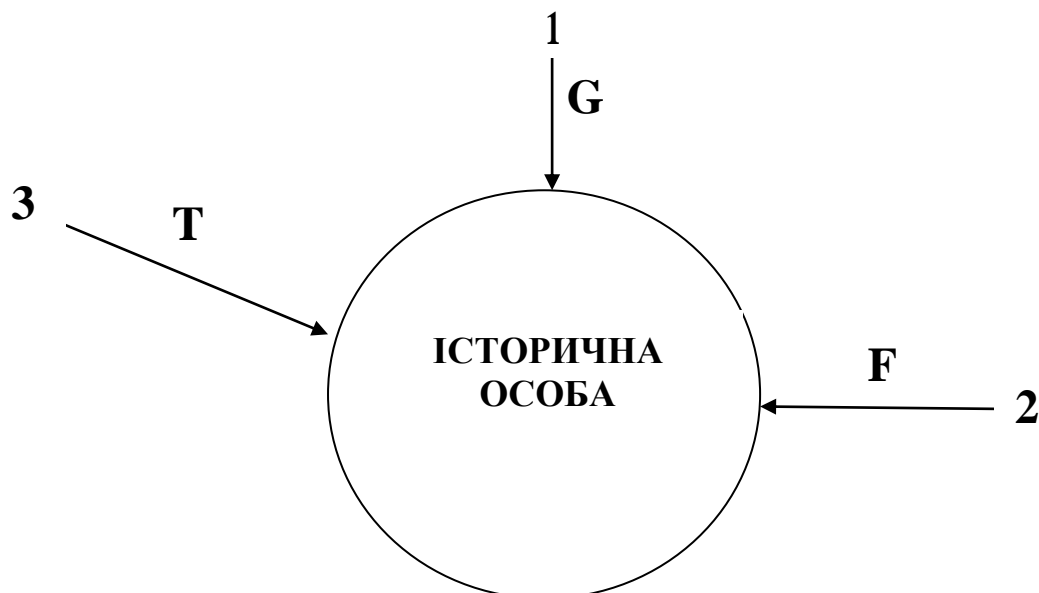
Дещо спрощуючи реальну картину, будь-яку соціалізовану особу можна представити як результат сукупної дії трьох різноприродних чинників, трьох субстанціонально незалежних начал (див. рис. 1.2):

Чинник часу («дух епохи»)

(зумовлений соціокультурною пам'яттю, яка зберігається і безперервно оновлюється в соціальних інститутах суспільства)

Генетичний чинник

(зумовлений генетичною пам'яттю і є психофізіологічною характеристикою індивіда)

Сімейний (фамільний) чинник

(зумовлений соціокультурною пам'яттю – домашнє виховання, традиції роду)

Рис. 1.2. Особа як результат сукупної дії різноприродних чинників

- генетичного чинника (G): начала природженого, зумовленого генетичною пам'яттю – психофізіологічних характеристик індивідуума, що частково зберігаються в ході їх міжпоколінної трансляції;

- сімейного (фамільного) чинника (F): традицій роду, тієї складової вже не генетичної, а соціокультурної пам'яті, яка транслюється на рівні мікроосередків суспільства – сім'ї та ряду соціальних агентів, завдяки яким ця особа формується і розвивається; це – соціальна адсорбована особою пам'ять, яка передається не всім простором (середовищем) дитинства, а лише тією його частиною, що пов'язана з домашнім вихованням;

- чинника часу (Т): «духу епохи», утвореного з тих ментальних стереотипів, які нав'язує індивідуумові час, а точніше, сучасний йому, переважно позасімейний, культурний субстрат, що є носієм досвіду лише частково відрефлектованого в різних формах пов'язаних з ним соціальних практик; це інша частина соціокультурної пам'яті, яка зберігається і безперервно оновлюється в структурних осередках суспільства всіх рівнів.

Усі ці три чинники діють на фоні тієї індивідуальної неповторності, яка формується щоразу новим поєднанням елементів спадкової інформації.

Виділення внеску кожного з вищеназваних начал у більшості випадків (не враховуючи особливі модельні ситуації) являє собою вельми непросте завдання. У методичному плані в загальному випадку слід прагнути зафіксувати, по можливості, всі змінні, за винятком однієї – тієї, вплив якої досліджується. Тут головна проблема полягає, як правило, в неможливості цілеспрямовано регулювати стан об'єкта. Історик працює з особистостями, що вже склалися, з уже прожитими ними життями. Але для компаративних досліджень він певною мірою вільний цілеспрямовано формувати ті, що вивчаються в їх сукупності.

Серед сукупностей, які становлять інтерес для наших досліджень, природну цілісність мають групи, поєднані спільністю роду. У представників одного роду два компоненти – генетична схильність та традиції роду – володіють певною близькістю. Зрозуміло, і перше, і друге з часом змінюються. Але ці зміни є порівняно повільними, в змістовному плані консервативними, завжди еволюційними і завжди зберігають пам'ять про минуле.

Звернення до вибірок, сформованих на основі спільності роду, дозволяє намітити контури процедури, яка уловлює вплив того, що вище ми образно назвали «духом епохи». Приналежність до одного роду максимально зближує всю вибірку за чинником G, а окремих представників у її складі (брати, що виховувалися в одній сім'ї) – ще й за чинником F. Залишається навчитися відстежувати зміну чинника T. Досягти цього дозволяє розбиття вибірки на підгрупи (когорти) за близькістю дат народження. Саме так, а не на основі приналежності до одного «коліна» (покоління родовідного дерева). Останнє в окремих випадках є допустимим, а в загальному випадку неприйнятним: дати народження всередині покоління можуть значно розрізнятися, причому відмінності

наростають у міру збільшення порядкового номера покоління (діапазон дат розширюється). Перехід від однієї підгрупи до іншої дозволяє аналізувати вплив чинника T, усередині ж підгрупи – індивідуальну мінливість та зовнішні чинники, що не повторюються для інших одиниць вибірки, але здійснюють вплив на формування особи.

Матеріал, який дозволяє досліджувати історію роду Потоцьких, на нашу думку, особливо добре адаптований до подібного роду методичних маніпуляцій.

Проаналізувавши теоретичні та методологічні засади, можна зробити висновок, що методологічне забезпечення дослідження повною мірою дозволяє досягнути його мети і вирішення основних завдань.

Підсумовуючи викладене в першому розділі, можна дійти таких висновків.

1. Історіографічний огляд засвідчує фрагментарність попередніх досліджень тульчинської лінії роду Потоцьких, що спонукає до створення синтетичної праці, присвяченої комплексному вивченню соціокультурної діяльності тульчинської лінії роду Потоцьких у рамках українського періоду його історії.

2. Джерельна база складається з великої кількості опублікованих, а також залученого комплексу неопублікованих або частково опублікованих архівних документів, різних за формою, видом, характером зберігання.

3. Структура залученої джерельної бази дослідження дає змогу робити певні висновки й узагальнення.

4. Застосування загальнонаукових, міждисциплінарних, соціокультурних методів та методів просопографії дозволяє вивести дослідження тульчинської лінії роду Потоцьких на якісно новий рівень.

РОЗДІЛ II

БІОГРАФІЯ ЯК ОСНОВА ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ПОСТАТЕЙ ТА РОДИН (НА ПРИКЛАДІ РОДУ ПОТОЦЬКИХ СРІБНОЇ ПИЛЯВИ)

Здавна історія та біографія вважалися нерозривними поняттями. Життя окремих осіб допомагало глибше і повніше з'ясувати хід та значення історичних подій, робило хронологію більш конкретною. З розвитком загальної письменності інтерес до вивчення біографій надзвичайно підвищився. Сьогодні біографія є допоміжним засобом для істориків, виступаючи підґрунтям для проведення додаткових досліджень певного історичного явища.

З проблемою оволодіння методикою свого предмета й умінням виносити ту чи іншу думку стикається не лише біограф. На думку В. Айделота, у разі, коли методичні прийоми історика явно не придатні, він має повне право використовувати методику біографів: «...безпосереднє звернення до самої особи особливо корисне в тих випадках, коли історик, оперуючи лише цифровими даними, заходить у глухий кут. Ці особи можуть бути зовсім не типовими для даної епохи, й цілком імовірно, що на основі їх життя та діяльності не можна буде зробити яких-небудь узагальнень; проте вивчення цих осіб наведе на нові думки, підкаже нові гіпотези, що, врешті-решт, допоможе зрозуміти те або інше явище в цілому [1094, с. 18]».

Для багатьох учених-істориків поняття «видатна особа» є значно розширеним. Науково-історична біографія не лише повинна займатися життєписом політичних діячів, а й має приділяти увагу і представникам інших страт та враховувати особливості конкретного історичного періоду.

Думку народжують люди. Жодна людина не є пасивним продуктом свого віку. Історик насамперед зацікавлений у тому, щоб зрозуміти, як відбуваються ті чи інші зміни. Таким чином, як засвідчує Г. Баттерфілд, біограф та історик сходяться в тому, що визнають кожную особу джерелом дедалі новіших дій [901, с. 94].

На думку А. Вільсона, загальна історія нагадує симфонію; біографія ж, навпаки, ближча до концерту. Обидві форми допускають голос, що виконує соло, або ж у них відбувається швидка зміна голосів. Проте в концерті на нас діє зміна тем та віртуозність окремого виконання при величезній різноманітності комбінацій з іншими виконавцями.

Ініціатива і темп можуть виходити від соліста або від оркестру. Голос соліста може бути повністю заглушений оркестром. Він може поєднуватися з групами голосів, що входять до загального ансамблю. Він може контрастувати з ансамблем. А іноді цей голос може злетіти, щоб кинути виклик каденції. Головне – це гнучкість, а особливо істотним є злагодженість. При доброму виконанні кожний голос береться до уваги [47, с. 15–16].

Сьогодні зростає потреба в теоретичному осягненні минулого, розумінні сучасності та визначенні контурів майбутнього. Сучасні дослідники дедалі більше зосереджуються на нерозривних взаємозв'язках людини, історії та культури. Людина, навіть не усвідомлюючи цього, творила історію, культуру і, що є дуже суттєвим, саму себе [427, с. 3].

Як дослідницька проблема біографія сьогодні знаходить самостійний статус у всій системі історико-філософських знань і наук про людину. Учених цікавлять питання, що є біографія, її завдання, мета, ціннісне значення; природа біографії як феномена науки і водночас збагнення особистості; можливості та межі біографічних досліджень; зародження і генезис біографічного жанру в соціокультурному контексті; місце біографічного знання в системі науки і суспільній свідомості; детермінованість біографічного знання образом людини, створеним кожною історичною епохою, філософією і культурою; типологія біографій та біографічні джерела.

У нерозривній єдності з програмними установками конкретно-біографічних студій ця теоретико-методологічна й історіографічна проблематика становить своєрідний каркас «біографічної свідомості» кожної культурно-історичної епохи.

Теоретико-методологічні засади вітчизняного біографознавства – в його змінах, розвитку, переломних зсувах – визначалися кількома групами чинників: усвідомленням, переживанням та історіографічним освоєнням вітчизняної та зарубіжної біографічної традиції; системою філософського бачення людини в її родовій, побутовій та соціально-діяльній функції; системою наукових знань про людину в міждисциплінарному просторі природничонаукового і гуманітарного підходів до вивчення людської особистості; соціальними ідеалами конкретного суспільства, його етичними нормами та ціннісними уявленнями; тим знанням людини про іншу, яке формується практикою соціального спілкування і соціальної поведінки; нарешті, внутрішніми потребами окремих наук у систематичному вивченні світу індивідуального досвіду. Важливу роль відіграють і

самосвідомість та самопізнання біографа у всіх формах його перебігу та фіксації, а також сукупна практика конкретних біографічних студій.

Наявні методологічні можливості історіографії, історії філософії та соціології дозволяють вести мову про здійсненність реконструкції соціокультурного контексту біографічного знання. Подібна реконструкція, що враховує чинник змінного соціально-історичного часу, могла б виявити дійсну зміну парадигм біографічного знання [226, с. 3, 13–14].

На думку В. Чишка, «осмислення та виділення біографічних досліджень як окремої галузі історичного знання і спеціальної наукової дисципліни започатковано у період 80-90-х років у зв'язку з кризою комуністичної ідеології та розпадом СРСР, що створило сприятливі умови для вільного розвитку соціальних і гуманітарних наук у незалежних країнах посткомуністичного простору. У цей період й історична наука звільняється від партійної ідеології. Виникає гостра потреба в реабілітації всіх форм суспільного життя, що були майже повністю одержавлені, зверненні до витоків національної культури, заповненні «білих плям» в історичному процесі, переосмисленні ролі особистості в історії. Стрімко зростає кількість біографічних розвідок, що зумовлюється бажанням повернути народові забуті імена й відтворити саму історію в портретах її творців [766, с. 3]».

Біографія як літературний, науково-популярний та науковий твір – це об'єкт різних наук: історії, літературознавства, психології, соціології, педагогіки, серед яких центральною ідеєю теоретичних розробок є проблема висвітлення індивідуального. Дві великі течії визначають зміст її вивчення як історико-культурного явища: індивідуалістська, що більш властива літературознавству і має в центрі уваги особистість як індивідуальність, та історико-соціологічна, яка характерна для історичних досліджень і визначає відносини особистості в історичному контексті. Обидва підходи характеризуються поляризацією найбільш яскравих теорій індивідуального і соціального в історії, а відповідно, й специфічним підходом до можливостей пізнання історичного процесу і ролі особистості в ньому. Тому складність та суміжність методів біографічного аналізу особистості, некоректне використання методичного апарату різних наук або нетотожне розуміння змісту цих методів породили неймовірну плутанину в термінології, різних методах, поглядах і концепціях [766, с. 5].

Біографія як історія життя і жанр літератури є окремим історико-культурологічним феноменом суспільства, який досліджується в багатьох контекстах і аспектах [766, с. 10]. Термін «біографія» вперше був використаний у XVII ст. Дж. Драйденом у передмові до перекладу «Порівняльних життєписів» Плутарха («Біографія, або Історія життя окремих людей»). Аналогічно трактує це поняття Оксфордський словник: «Біографія – історія життя індивідуальних людей, жанр літератури»; з часом воно трансформувалося в сучасне розуміння біографії, яке набуло поширення в літературознавстві, психології та філософії: «Біографія є відтворення людини, якою вона була в дійсності» [981; 825].

За Радянським енциклопедичним словником, біографія – це: 1) опис життя людини; давній жанр історичної, художньої та наукової прози. Сучасна біографія виявляє причинно-наслідкові зв'язки, історичну, національну і соціальну обумовленість, психологічний тип особистості; 2) життя людини [495, с. 142].

Визначення Української літературної енциклопедії, є, на думку В. Чишка, найбільш об'єктивним за змістом: «Біографія – біографічний твір-життєпис, відтворення на основі фактів та документів життя й діяльності, історії духовного розвитку особи у зв'язку із суспільними умовами її епохи [766, с. 5]».

У сучасній історичній науці виділяють такі форми біографії (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Історичні форми біографії*

№	Форма біографії	Функція	Зміст
1	2	3	4
1	Історико-біографічний нарис	особа в історії	характеризується описом усього життя особи від народження до смерті, розглядає її життєвий шлях і еволюцію поглядів та діяльності в історичному контексті, аналізує всю сукупність зовнішніх та внутрішніх факторів та взаємозв'язків особи і середовища в його розвитку
2	Історичний портрет	історія в особах	виникає в історіографічній традиції як форма представлення особи в історичному процесі; є результатом дослідження історичних процесів та явищ і ролі в них особистості, характеризує людину крізь призму її історичного значення, проте лише частково, з певних позицій, на певному хронологічному етапі та в певному контексті

1	2	3	4
3	Словникова форма біографії	особа серед інших осіб в історії духовної та матеріальної культури	передбачає акумуляцію формалізованих даних про персональні ряди видатних діячів, коротке представлення всього життя особистості, науковий аналіз та відбір біографічних фактів, якісно значимих для історії, культури, науки, уникнення художніх інтерпретацій; відображає лише соціально важливі факти особистого внеску і включає оцінку важливості особи для людства та бібліографію його праць
4	Біографічний покажчик	особа в джерелах	переліки, покажчики, хроніки життя та діяльності, які не претендують на повне розкриття біографії, а концентрують увагу на первинному пошуку джерел і матеріалів до біографії
5	Бібліографія	особа в історії науки	головним є науковий здобуток ученого, який визначає структуру та зміст біографічної статті бібліографії, де органічно поєднуються особливості історико-біографічного нарису, історичного портрета і словникової біографії з метою репрезентації життя вченого
6	Біографічний коментар	пояснення зв'язків особи та історії	його формою є післямовна або біографічна стаття як додаток до публікацій рукописної творчої спадщини діяча; допоміжне значення біографічного коментарю не означає його другорядності, а демонструє суто історичні методи археографічної репрезентації особистості

*Таблицю складено за: Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К.: БМТ, 1996. – С. 168–169.

У дослідженні автор використовував усі зазначені форми біографічного жанру залежно від ступеня вивчення тієї чи іншої історичної постаті та різноманітності доступної джерельної бази, яка б допомогла схарактеризувати цю постать.

Г. Щетініна підкреслила специфіку наукового пізнання в біографічному дослідженні, що зумовлюється більш тонкою взаємодією загального, окремого й одиничного; джерельна база, як правило, складається зі специфічних видів джерел – мемуарів, спогадів, щоденників, автобіографій тощо, – які відзначаються егоцентризмом і, як загально визнано, є складними джерелами, адже ступінь їх вірогідності завжди важко визначити. Не менш вагомою є роль психологічного фактора, небезпека однобічності в розкритті характеру політичного чи державного діяча і його значення в колі інших діячів. Важливим є ступінь внеску історичного діяча в історію та культуру [31, с. 231–232].

Автор погоджується з концепцією В. Баженова, який окремо виділяє ретельний вибір фактів, викладених у біографіях, оскільки самі по собі біографії є малоцікавими,

але як історичні дослідження вони вписані в панораму історичних подій, що визначили життя і були результатом впливу особи. Тому в історії лише та біографія має виняткове значення для історичної науки, яка є одночасно й історичним дослідженням [20, с. 295–296].

Таким чином, біографія як історико-культурологічне явище є сукупним поняттям, яке об'єднує різні види, роди і типи біографічного письма, що склалися історично. Разом із тим, як рід літературної та наукової діяльності біографія є складним історичним явищем, що розвивається в суспільстві й чутливо реагує на всі суспільні колізії, зміни історичних парадигм та ідеологічні коливання [766, с. 162].

Услід за Б. Мейлахом вважаємо біографію самостійною науковою проблемою, що розглядає особистість в її історико-соціальной обумовленості й одночасно – в індивідуальній своєрідності [409, с. 7–18].

Особа жила та діяла в історії, залишивши слід, який можна зафіксувати й інтерпретувати. У цьому її пізнавальне значення. Але біографія лише тоді є важливим елементом історико-літературної або наукової творчості, коли вона несе певну соціальну функцію, зумовлену метою її створення, впливу на певні сфери духовного розвитку людства. Біографія виникає як вид історико-літературної творчості та частина історіографічної традиції в її літописно-хронікальній формі, де поєднані емпіричні та концептуальні підходи до висвітлення біографії як факту життя та діяльності людини з метою впливу на свідомість сучасників.

Історія як важливий чинник культури належить до людинотворчих феноменів цивілізації. Та власне, до справжньої історії необхідно пройти шлях очищення від ідеологічних догм, фальсифікацій та спрощень [427, с. 3].

Історичні дослідження – це не лише великі фундаментальні праці з важливих історичних тем, а й вивчення історичного минулого окремих родин, окремих постатей, про що яскраво свідчать біографії фамільного клану Потоцьких.

2.1. Перше покоління Потоцьких і його місце в тогочасних суспільно-політичних процесах

Магнатський рід Потоцьких (герб Пилява), один із наймогутніших у Польщі, котрий, незважаючи на всілякі потрясіння, зумів зберегти свою високу позицію,

походить із Потока, розташованого в Єнджейовському повіті парафії Кшченчице [1112, с. 21].

Давній польський аристократичний рід Потоцьких має цікаву історію, оповиту ореолом таємничості. Перші документально підтверджені відомості про цей рід зустрічаємо у XIII ст. Кожний відомий польський рід мав власний герб – символічний спадковий знак, фігури і предмети на якому мають особливе значення, виражають певну історичну традицію й укладені відповідно до законів геральдики [340, с. 30].

У Речі Посполитій існувало шість різних родів, які носили прізвище Потоцькі: герба Пилява [897], герба Любич [895], герба Остоя [896], герба Сренява [899], герба Шеліга [898], герба Яніна [894; 55; 477, с. 224] (див. рис. 2.1).

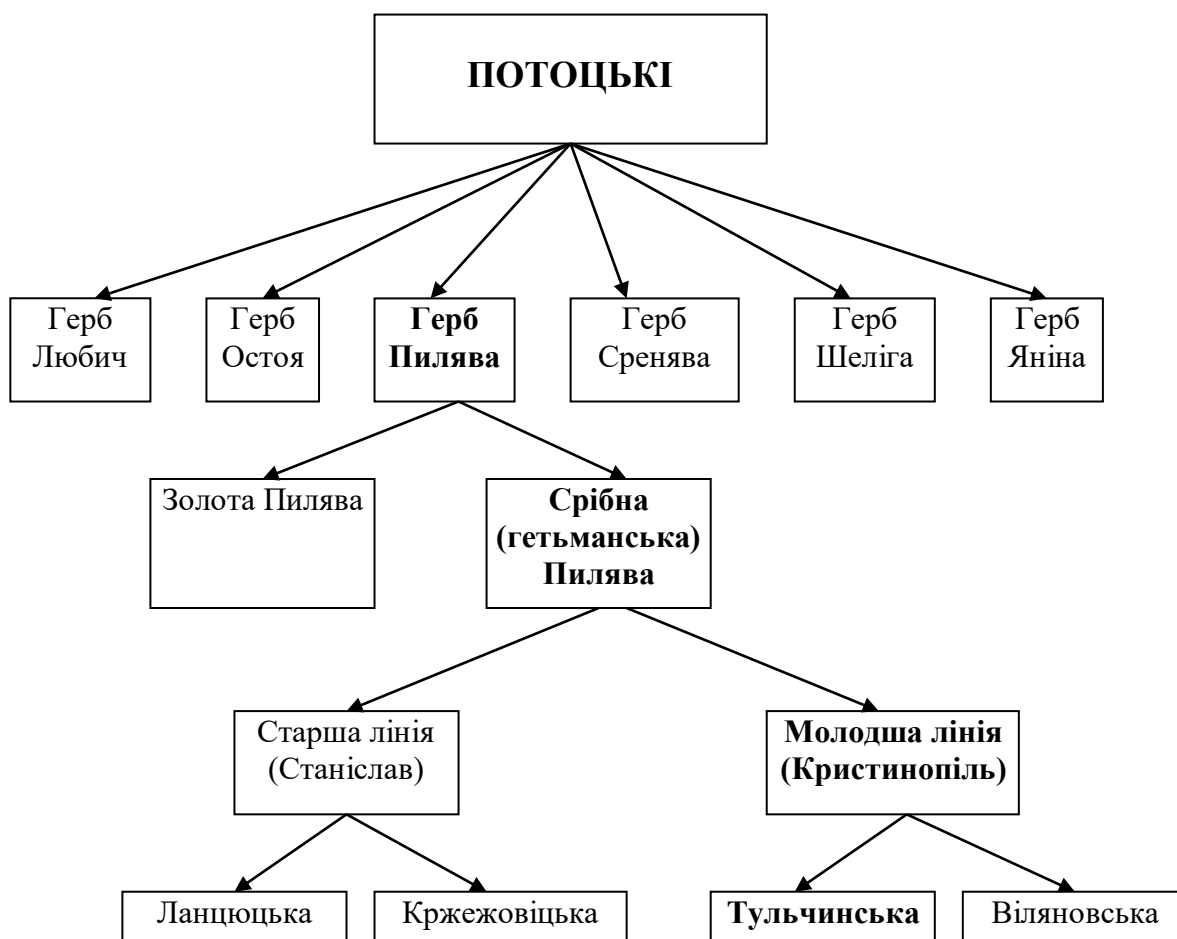

Рис. 2.1. Структура роду Потоцьких

Найвідоміші з них – Потоцькі герба Пилява. Герб Пилява являє собою два білих хреста в блакитному полі, третій хрест зображений наполовину [457]. Синій колір символізує славу, честь, відданість, а білий – мудрість, невинність, чистоту.

За джерелами, герб Пилява був дарований польським королем Владиславом Кучерявим лицареві Зарославу, предку Потоцьких, за подвиги проти «прусаків», переважно біля міста Пиляве [379]. Дослідник уманського сліду Потоцьких І. Кривошея наводить дещо іншу версію: «Польський король Казимеж Справедливий (1177–1194 рр.) клейнодом «Пилява» гербував Януша, одного з предків Суліслава, за мужність та героїзм у боях під Пилявою проти прусів. У запеклій битві Януш урятував краківського єпископа. В 1400 р., коли польським королем був Владислав II Ягайло, була проведена остаточна нобілітація (визнання за родом шляхетських прав) Потоцьких на шляхетство і закріплено за ними герб «Пилява». Герб Потоцьких представлений у геральдиці багатьох населених пунктів. Окрім герба, кожен знаний шляхетський рід мав власний девіз, який доповнював клейнод» [358]. Девізом Потоцьких слугував вислів – «*Scutum opponebat scutis*» («Щит протиставляй щитам») [405].

Дискусійним є питання про графський титул Потоцьких тульчинської лінії [415, с. 16–20]. Це питання в історичній науці є найбільш суперечливим. Так, польський дослідник XIX ст. Т. Жихлінський стверджує, що представники тульчинської лінії мали право титулуватися графами Римської імперії, оскільки це було узаконено австрійською імператрицею Марією Терезою в 1780 р. та підтверджено російськими законами в 1840 р. [1112, с. 21].

Відомий польський історик Єжи Лоек намагається переконати, що родина Потоцьких не мала жодного права титулуватися графами, оскільки в Речі Посполитій практика надання такого титулу була відсутня, а тому Потоцькі могли отримати його тільки за кордоном або ж узурпувати. Лоек зауважує, що Потоцькі з Тульчина такого права не мали взагалі, тому що першим представником роду, якому був наданий графський титул у Росії лише в 1903 р. був правнук Станіслава Щенсного – Константин Юзеф (1846–1909 рр.) [958, с. 30–31].

Логічно постає питання: чому в усіх офіційних російських документах кінця XVIII–XIX ст. зафіксоване словосполучення «графи Потоцькі»? Адже відомо, що в Російській імперії до незаконного присвоєння титулів ставилися негативно. Інше джерело повідомляє, що в Російській імперії в 1821 р. Потоцькі були інкорпоровані та нобілітовані як графи польські. Також за Потоцькими були визначені права на графський титул, наданий королевичем галицьким Францем I [307, с. 175; 364, с. 3].

І. Кривошея зазначає, що під час ревізії дворянських справ, яка проходила впродовж майже 25 років після польського повстання 1830–1831 рр., графи Потоцькі також змушені були доводити свою належність до дворянського стану. Так, у серпні 1844 р. Центральна ревізійна комісія, створена 1840 р. з ініціативи Д.Г. Бібікова, розглядала справу графів Потоцьких, які були зареєстровані за Брацлавським повітом Подільської губернії. Серед поданих документів, зокрема, було визначення Подільського дворянського депутатського зібрання від 20 грудня 1832 р. про те, що Станіслав Фелікс Карл Роніов Володимир Теодіуш, Володимир та Ярослав (Жерослав), Олександр і Мечислав Станіславови визнані у дворянстві як графи. Це визначення спиралося на виписку визначення Київського дворянського депутатського зібрання 1803 р., в якій ішлося, що на основі посімейних списків та інших актів графи Потоцькі є власниками нерухомих маєтків із селянами (до 80 тис. душ) у різних повітах Київської та Подільської губерній. За указом від 19 жовтня 1831 р. вони були долучені до першого розряду дворян. Центральна ревізійна комісія зазначала, що всі документи, в тому числі й листування в питанні справи Потоцьких, надіслані до Департаменту Герольдії [725, арк. 19 зв.–22; 364, с. 3].

Родина Потоцьких набула політичної могутності в середині XVI ст.

Представники роду володіли значними територіями, замками, маєтками в Польщі, Білорусії, Україні, насамперед у Подільському, Брацлавському, Белзькому, Руському і Краківському воєводствах, обіймали важливі державні посади в Речі Посполитій, а згодом – у Росії й Австрії.

Розрізняють герби срібної та золотої Пиляви. Потоцькі Тульчинської (гетьманської) лінії належали до герба срібної Пиляви. Різниця в гербах полягала в кольорі фігури, відповідно, золотої та срібної [55].

Засновником гетьманської гілки був визначний військовий і політичний діяч Станіслав Потоцький Ревера (1579–1667 рр.), великий гетьман коронний, воєвода київський, краківський тощо, діяльність якого помітно відобразилася в історії Польщі й України, особливо середини XVII ст. Одружившись із дочкою брацлавського старости, генерала подільських земель Валентина Олександра Калиновського і Гелени Струс, Софією, граф Станіслав одержав у посаг за нею маєтки в Брацлавському, Волинському, Подільському й Київському воєводствах.

На нашу думку, поділ маєтностей між синами графа Станіслава поклав початок двом лініям гетьманської гілки: першої – Андрія і другої – Фелікса Казимежа. Шлюб сина графа Фелікса – Юзефа – із Теофілою Терезою із Цетнерів, панною на Тульчині, остаточно закріпив подільські маєтки за Потоцькими, започаткувавши тульчинське відгалуження другої лінії.

Перейдемо до більш детального вивчення життєписів визначних представників досліджуваного першого покоління роду Потоцьких.

У «Малопольському кодексі» вже від XIII ст. неодноразово знаходимо згадки про Потоцьких із Потока. Зокрема, Суліслав, син Бартоломея, продав частину Потока монастирю, а Болеслав Стидливий 1236 р. засвідчує, що сини Суліслава Клемент, Фулко, Сезім і Томко передають свої права на село на користь монастиря. У 1250 р. Бах із Потока віддав свою частину Потока тому ж монастирю.

Його синами були: Бертольд, Вавжинек і Петро; їхня подальша діяльність не відома [1112, с. 21].

Лише наприкінці XIV і на початку XV ст. з'являються Якуб із Потока (I пок.) і його дружина Хелена, і саме їх належить вважати фундаторами знатного фамільного клану Потоцьких (Pilawitów Potockich), а ім'я праотця Якуба відтоді постійно згадується в пам'яті нащадків дому Потоцьких. Його син Анджей, про якого згадується в судових джерелах 1430 р., залишив цей світ бездітним; але рід продовжив брат Берnard (II пок.), про якого Бонецький [832] не згадує [1111, с. 155]. Однак про нього пише Несецький, зазначаючи, що це була «людина, яка вирізнялася благочестям і багатством розуму» [985, с. 429]. Зі слів того ж самого автора, після Бернарда лишилося троє його синів: Берnard, Мацей і Станіслав [985, с. 429]. За іншими джерелами, Берnard мав ще двох синів – Єжи та Миколая. Після Єжи (III пок.) був син Берnard (IV пок.), королівський ротмістр 1512 р., «славетний вояка» з-під Вишньовця, який одружився з Анною Костелецькою з Кутни, дочкою ленчицького воєводи, вдовою після смерті Пшедбожа Конєцьпеського, від котрої мав дочку Урсулу (V пок.), дружину Вацлава Остроруга, сина Яна, познанського каштеляна і генерала. Бернарда поховали в Бучачі [1112, с. 21–22].

Дружиною Миколая Потоцького (III пок.) була Анна Кмічанка з якою мав дочку Регіну, що була одружена з Адамом Дуніним герба Лебідь, а також чотирьох синів, які

були бездітними (IV пок.): Яна, одруженого з Маріанною Островською, герба Гриф, Миколая, одруженого з Барбарою Гронською герба Лада, Зигмунда і Петра.

Після Мацея і Станіслава дім Потоцьких розпадається на дві окремі гілки, які Жихлінський називає магнатською і великопольською [1112, с. 22]. Останній з братів, синів Бернарда, також Бернард, а в чернечому ордені – Саніслав, у 1550 р. був 24-м енджейовським абатом. І «хвалять його всі, що був він прибічником шани Божої, зразком благочестя і прикрасою Вітчизни» [985, с. 429].

Мацей (III пок.) з так званої магнатської гілки, краківський хорунжий, у 1505 р. здобув від князя Міхала Глинського село Пшитулянку в Гоньондзкім повіті. Одружений з Псарською, сестрою дружини свого брата Саніслава, залишив із нею трьох синів та дочку Софію, яка була одружена з Яном Вишенським герба Тшивдар. Син Миколай був вітебським королівським ротмістром у 1531 р. і жив, не маючи дітей, із дружиною Софією; Ян у 1543 р. був галицьким підчашієм; далі цю гілку продовжує Якуб (IV пок.), який від помічника судді дійшов до галицького подкоморія; помер у 1551 р., похований у Бучачі [1112, с. 22].

Якуб Потоцький (герб Пилява) – ротмістр, галицький підкоморій – походив із неможливої сім'ї, родинним гніздом якої був Поток у Краківському воєводстві [908].

На зламі XV і XVI ст. в частині того села, що звалася Дольним Потоком, мали свої наділи настільки численні Потоцькі, що мусили використовувати прізвиська (Cornus, Gawin, Grad, Pantir), оскільки для їх ідентифікації імен було недостатньо. Часом Якуба Потоцького визначали іменем Майковича або Мацковича; це свідчить, що він був сином Мацея [985, с. 430].

Безсумнівно є те, що Потоцький мав рідного брата Яна і що його двоюрідним братом був також Ян, званий Градем, спадкоємець найбільшої частки в Потокі. Коли і за яких обставин Якуб Потоцький переїхав на територію Галичини, не відомо. В 1527 р., як спадкоємець Потока, Пукова і Соколова, Потоцький з'явився в Кракові та поступився часткою, що належала його дружині Катажині, а також її сестрам Анні та Ядвізі Ємельницьким [939, с. 17].

У 1530 р. Потоцький віддав в оренду свою частину в Потокі двоюрідному братові, а в 1533 р. він її перепродав йому за 300 злотих; тоді ж склав із себе обов'язки відмовитися від наділу в Потокі на користь свого рідного брата Яна (від 1542 р. він був

галицьким підчашієм), а також на користь іншого двоюрідного брата Града. Того самого року Потоцький на пьотрковському сеймі (6 лютого) дістав від короля «*in feudum*» село Войніш на галицькій землі. Можливо, на цьому сеймі він був як депутат Руського воєводства і, користуючись перебуванням у центральній Польщі, вирішив урегулювати свої майнові справи. З того часу обриваються будь-які зв'язки Потоцького з краківською землею. На сліди родинних контактів натрапляємо лише наприкінці XVI ст., коли син Яна Града – Войцех називав опікуном своїх дітей двоюрідного брата Станіслава, сина Якуба, а також двоюрідних братів Яна й Анджея [939, с. 18].

20 квітня 1535 р. Потоцький обіймав посаду помічника галицького земського судді. Відтоді він пов'язував свої судейські обов'язки з військовою службою в постійній регулярній обороні, де служив протягом декількох років. У 1531 р. він був у корогві Вавжинця Будзовського і 22 липня брав участь у битві з молдавським воєводою Петром Рарешем під Обертинем. У 1536 р. Потоцький був ротмістром 50-кінної роти в скороченому призові подільського війська, 1537 р. на парад в Грудку Ягеллонським він прибув із ротою, що налічувала 120 коней. Його рота зазнала великих утрат у битві 1 лютого 1638 р. над Серетем із Петром Рарешем. Улітку того ж року Потоцький став на чолі нового призову – роти з Малополющі (200 коней) у зв'язку з приготуванням до війни з Молдавією й, імовірно, був із нею в серпні під Хотином.

З 25 квітня 1539 р. Потоцький був ротмістром кінноти (100 коней) Руського воєводства. 18 квітня 1543 р. Потоцький став галицьким підкоморієм. Його призначення було здійснене під час краківського сейму; ймовірно під час наступних сеймів (1544, 1545 і 1547 рр.) він одержував інші різноманітні призначення. На нашу думку, є цілком логічним, що на них він був представлений як депутат від галицької землі. Вірогідним є його депутатство на краківському сеймі в 1545 р.; тоді ж король підтвердив призначення Потоцького на посаду підкоморія [935, с. 167–168].

Протягом цих років Потоцький перетворився зі скромного Мацковіча, спадкоємця частки в Потоку, на власника багатьох волостей. Отже, після смерті першої дружини (приблизно 1544 р.) він міг жадати руки сенаторської доньки. Шлюб із Друзьяною з Бучача, дочкою кам'янецького каштеляна Миколая Язловецького-Монастерського, остаточно переконав Потоцького в потребі служити суспільству.

Його володіння на галицькій землі склалися із сіл Соколів і Пуків, Костельники і Загайполя, крім того, він утримував королівські села Ольховець, Яблунів, Тушковець. На Поділлі мав Бабчинці або Кшиків, Ковачі, Суходілі, Кшево і Беднари. 5 квітня 1547 р. він отримав привілей на розташування там міста Сидорова [939, с. 18].

У шлюбі з Катажиною Ємельницькою (померла приблизно в 1544 р.) Якуб Потоцький мав синів: Миколая, Яна (помер молодим) і Анджея, а також доньок: Люцію, дружину Миколая Шчуцького, Анну, дружину Миколая Коричинського, Ельжбету, що в першому шлюбі була за Яном Сметанка, подільським хорунжим, у другому – за Якубом Калиновським, Катажину, дружину Миколая Венжика. Від шлюбу з Друзьяною Язловецькою (померла після 1570 р.) він мав сина Станіслава (помер у 1599 р.), ротмістра війська коронного [871, табл. 140].

Якуб Потоцький помер у 1551 р., похований у парафіяльному костьолі в Бучачі [1112, с. 22].

Миколай Потоцький (герб Пилява) (помер 1572 р.) – ротмістр хмельницький, пізніше кам'янецький староста [301, арк. 1].

Дату його народження вписують у рамки між 1517 та 1520 рр. [975].

М. Потоцький – син галицького підкоморія Якуба і його першої дружини Катажини з родини Ємельницьких, старший брат Анджея, кам'янецького хорунжого [871, табл. 140].

Уже в 1528 р. Потоцький служив у корогві Вавжинця Будзовського, а влітку 1531 р. брав участь у битві з молдаванами, розв'язаній гетьманом Яном Тарновським під Обертином [1046].

У 1543 р. М. Потоцький стає придворним Сигізмунда Августа. Придворний загін Потоцького у 1543 р. налічував 3 коні, в 1545 р. – від 3 до 5, в 1546 р. – 4 коні. Наприкінці червня 1545 р. Потоцький був висланий до Седньогроду, до королеви Ізабелли Ягеллонки. Від молодого короля він віз для неї коней, тканини, коштовності та інші цінні подарунки, до Вільна він повернувся в травні 1546 р. У 1549 р. Потоцький знову був призваний до регулярної оборони і як ротмістр керував 60-кінною гусарською корогвою, представленою в Мендзибожі 12 листопада. Судячи з місцевостей, перерахованих у реєстрі відшкодувань за страти, корогва Потоцького здійснила сутички з татарами під Мендзибожем, Кшиковим, Взямцями, і передусім під Зінковим, де

втратила 23 коні. Загалом утрати були дуже великими, сягаючи половини складу корогви. Корогва Потоцького знову була продемонстрована 7 листопада 1550 р. в Грудку. Восени 1552 р. Потоцький отримав циркулярний лист на призов 80-кінної корогви, з якою взяв участь у захисті зруйнованого татарами Брацлав'я [1006, с. 103].

Закінчивши військову службу у квітні 1553 р., Потоцький уже не брав участі в новому призові, але вирушив до Кракова на шлюб Сигізмунда Августа.

Під часу урочистостей з нагоди весілля М. Потоцький брав участь у турнірі, організованому в замку. Після розтрощення списів у сутичці з придворним, пізніше – ротмістром, Станіславом Менжиком, Потоцький, озброєний у щит і меч, взяв участь у груповому турнірі. У Кракові король надав йому високу посаду управителя кам'янецького замку. З Кракова він виїхав із місією на подільський кордон. Імовірно, 1554 р. він одержав циркулярний лист на 100-кінну корогву, оскільки того ж року йому і його товаришам було сплачено грошове забезпечення.

У липні 1555 р. Потоцького призвали на службу до пруського князя Альбрехта. У квітні 1558 р. він повернувся до країни й у Львові одержав першу часткову сплату грошового забезпечення на 150-кінну корогву, з якою вишикувався на параді 16 травня під Теремовлею. У ній переважали гусари, озброєні переважно списами. Пізньою весною 1558 р. Потоцький на чолі своєї корогви вів боротьбу з кримськими ватагами, які під керівництвом сина хана Девлет-Гірея вчинили напад на Поділля (на Бар, Хмільник та ін.) [330, с. 542]. Пізніше – весною та влітку 1559 р. – Потоцький вів боротьбу із загонами турецьких беїв, у якій його корогва втратила лише 5 коней, що свідчить про військове мистецтво Потоцького.

Після початку литовсько-московської війни в 1560 р. Сигізмунд Август, у рамках королівської допомоги для Литви, зосередив біля Інфлянт (польська назва Ліфляндії – Т.Ч.) значну групу регулярної оборони. Вони перебували в контингенті гетьмана Флоріана Зебжидовського, який із 1561 р. підтримував великого литовського гетьмана Миколая Радзівіла «Рудого» у війні з Московією. Серед них був і Потоцький із 150-кінною корогвою. Від осені 1561 р. до весни 1562 р. кількість його гусарської корогви, що діяла в Литві та в Інфлянтах, зросла до 160 коней. У травні та липні 1562 р. в таборі під Полоцьком він мав у розпорядженні 164 солдати. 19 серпня того ж року під

командою Станіслава Лешньовольського він брав участь у переможній оборонній битві з переважаючими московськими силами під Невлем [310, с. 103].

Після ухвали пьотрковського сейму стосовно регулярної найманої армії й татарських наїздів в Україну було відновлено призов на Русі та Подолі. Туди в грудні 1563 р. з литовського фронту прибув Потоцький і продемонстрував свою 200-кінну корогву, з якою прослужив лише два квартали, до початку червня 1564 р. Новий циркулярний лист на призов 200-кінної корогви Потоцький одержав 1565 р., продемонструвавши її 24 листопада у своєму маєтку в Яблуневі під Теробовлею; на перший квартал він одержав аванс у розмірі 1600 злотих із сум, накопичених із доходів соляних руських копалень. Корогва Потоцького була на службі до червня 1566 р., причому від березня цього ж року нараховувала тільки 174 коні [935, с. 168].

Є підстави вважати, що ця корогва брала участь у боротьбі з кримськими татарами, які навесні 1556 р. тричі атакували польсько-литовські землі. Після закінчення служби Потоцький виїхав до Любліна, де 25 червня з рук руського стольника Миколая Кошлі одержав платню за службу в 1564 р. у розмірі 200 злотих. Відомо, що за попередню службу йому було сплачено ще 746 злотих. На початку 1569 р. Потоцький одержав Хмельницьке староство. У березні того ж року, вже як хмельницький староста, він виїхав до короля до Любліна, щоб доповісти йому про загрозу з боку татар на Поділлі [330, с. 542].

У середині 1569 р. в результаті ряду ухвал люблінського сейму загони регулярної найманої армії на Поділлі були значно збільшені. Поріднившись із гетьманом Єжи Язловецьким, Потоцький отримав звання польного королівського стражника. На генеральному параді під Теробовлею 12 вересня 1569 р. він представив уже 300-кінну корогву кінноти, якої в такій кількості раніше не існувало на південно-східних теренах від 1539 р. З нею він ніс службу до лютого 1571 р., а згодом – уже із 150-кінною дружиною – до лютого 1572 р. [1006, с. 104]

У 1571 р. Потоцький став кам'янецьким старостою (з того часу в історичній літературі зображений як подільський генерал); хмельницьке староство він відступив синові гетьмана Язловецького Михайлові, також ротмістрові регулярної оборони.

Потоцький належав до групи професійних ротмістрів, які, здобувши бойовий досвід під Обертином і передаючи своє вміння наступному поколінню, зберегли

спадковість військової майстерності. З-під його знамен походили такі ротмістри, як Миколай Гославський, Томаш Крушельницькій, Миколай Коморовський і Мартин Гнівош. Під його керівництвом військовий хліб відпрацьовували родичі й ті, що породичалися з ним, у тому числі брат Анджей і три шурина: Станіслав Чермінський (брат дружини), в майбутньому – ротмістр, Мачей Добромільський і Ян Сметанка. Військове ремесло було також джерелом доходів Потоцького, який вісімнадцять років військової служби ділив із поліпшенням родинного благополуччя [1006, с. 104].

Потоцький був пов'язаний з реформаторським рухом; Анджей Венгерський переповідав, що він «вибудував для євангелістів у Кам'янці церкву» [1090].

Він успішно примножував родові багатства, фундамент яких заклав його батько. Як платню за службу та гарантії за витрати на утримання корогви брав у заставну оренду королівщини, деякі з них перейшли з часом у спадкову власність родини. Так, у серпні 1550 р. довічно отримав Просятків Кам'янецького повіту, 2 грудня того ж року Сигізмунд Август записав йому 800 злотих на Яблонові, Вільхівці й Тишківцях на Галицькій землі, які батько Потоцького тримав у довічній власності; одночасно король гарантував, що після смерті батька все надане довічно і забезпечене на тих селах перейде його синам із правом успадкування. 14 серпня 1552 р. король надав Потоцькому всі три вищеназвані села «*iure feudi*» («ленним правом»). 7 квітня 1553 р. Потоцький отримав привілей на перетворення Яблунева на місто, у квітні наступного року – дозвіл на викуп королівського села Крогулець у Подільському воєводстві. У 1556 р. разом із сином Яном викупив королівщину Борбучинці в тому ж воєводстві, а на початку 1557 р. король дозволив йому викупити Чартовець на Галицькій землі. У червні 1564 р. король був винен Потоцькому платню за службу в Литві в розмірі 11628 злотих, із яких виплатив лише 1700. За решту суми Миколай 1565 р. отримав у довічне володіння виділені з Теробовельського староства місто Борек із селами Канів, Диків, Красівка і Самоклесківці. Хмільницьке староство (місто Хмільник та вісім сіл) приносило Миколаю Потоцькому 1788 злотих річного прибутку, Кам'янецьке (Кам'янець-Подільський і дванадцять сіл) – значно більше, зокрема 1574 р. – 3948 злотих. У Кам'янці в М. Сенявського набув двір на вулиці Татарській. Крім того, неподалік від Кам'янця тримав ще королівщину Михалків та, ймовірно, Сопохів (дозвіл на викуп 1569 р.). Унаслідок поділу батьківського спадку (1556 р.) отримав у Подільському

воєводстві частини в Сидорові, Бабчинцях, Суходолі, Ков'ячеві й Беднарах, у Руському – Загайпіль. У 1555–1556 рр. тримав у заставній оренді за 1700 злотих Шаравку і Колибань із Теробовельського староства. Дружина принесла йому в посагу Панівці, Шутнівці та Малиничі на Поділлі [330, с. 542–543].

Потоцький помер у Кракові між 2 травням і 19 червням 1572 р. [975].

Від шлюбу з донькою кам'янецького писаря Анджея Чермінського Анною (померла між 1579 і 1581 рр.), удовою по Себастьяну Ксьонжніцькому, мав дітей: Яна (близько 1552–1611 рр.), подільського генерального старосту (1592 р.), польного коронного писаря, брацлавського воєводу (1608 р.), одруженого з Ельжбетою Каменецькою, удовою по Мацею Влодеку; Анджея (батька Станіслава «Ревери» Потоцького); Миколая, королівського ротмістра, одруженого з Геленою Калиновською; Якуба, брацлавського воєводу, і Стефана, теж брацлавського воєводу, а також три дочки: Барбару, заміжною за Якубом Струсем, хмільницьким старостою, Катажину – за Станіславом Волуцьким, галицьким каштеляном, і Анну – за Куропатвою [871, табл. 140].

Сини Миколая Потоцького Анджей і Стефан дали початок двом лініям роду: перший – лінії «Срібної Пиляви», так званої гетьманської, другий – лінії «Золотої Пиляви», так званої примасівської.

Анджей Потоцький – граф Пилява (1553–1609 рр.), кам'янецький каштелян [801] – був другим сином Миколая й Анни з родини Чермінських, братом брацлавських воєвод: Яна, Якуба і Стефана [871, табл. 140]. Вихований у кальвіністському віросповіданні, в 1568–1569 рр. навчався разом із братом Яном в університеті в Липську.

Повернувшись до країни, служив у регулярній найманій армії; під час інфлянтської війни Стефана Баторія (1579–1582 рр.) брав участь у роті або брата Яна, або дядька Станіслава. За міжцарів'я, після смерті Баторія, 2 грудня 1578 р. був на з'їзді Руського воєводства в Жешуві та підписав ухвалену на ньому конфедерацію. За рекомендацією з'їзду мав вербувати військо на оборону кордонів на цей період [918, с. 769].

У 1589 р. був депутатом сейму від Подільського воєводства, увійшов до числа депутатів, призначених до підписання битомсько-бендзинської угоди. Того ж року, ймовірно, взяв участь у битві з татарами під Баворовим. У 1590 р. призначений

подільським підчашієм. Дуже тісно співпрацював із братом Яном, що був більш активний. Як депутат від галицької землі на сейм у 1591 р., 15 січня 1591 р. підписав протест групи депутатів проти постанов кольського з'їзду і середнього сеймику від 1590 р. У червні 1592 р. брав участь у з'їзді в Єнджейові та підписав його статті, що закликали до підтримки Сигізмунда III. У липні цього року він був обраний депутатом від Подільського воєводства на інквізиційний з'їзд. У 1595 р. брав участь у молдавській експедиції Яна Замойського; лишився в Молдавії на чолі однієї з кінних рот, залишених там для допомоги господареві. На чолі своєї роти зійшовся в битві зі Стефаном Розванем під Сушавою (11 грудня 1595 р.) [935, с. 173–174].

Як свідчать джерела, Потоцький повернувся на батьківщину на початку 1596 р. Наприкінці 1596 – на початку 1597 р. як ротмістр перебував зі своєю ротою в полку брата Яна на південно-східних землях, захищаючи кордони держави від татар і спостерігаючи за подіями в придунайських князівствах. У 1600 р. знову брав участь у молдавській кампанії Замойського на чолі роти, що входила до складу полку брата Яна. Наприкінці жовтня із Симеоном Могилою вирушив до Бухареста з метою посадити того на італійський трон. 25 листопада брав участь у розгулі військ Міхала Валечного. Повернувся до країни, вірогідно, на початку 1601 р. Того ж року був обраний депутатом сейму, що призначив його ревізором для визначення вільних місць на Русі та Поділлі [948, с. 769].

На початку 1602 р. Анджей Потоцький разом із братом Яном перебував на італійсько-татарському рубежі, пильнуючи державні кордони і вивчаючи ситуацію в Молдовії. Відправлений Яном, тоді ж брав участь у сутичках із татарами під Дзюрдзовом, розбивши декілька татарських підрозділів. Після сутичок був висланий братом для придушення селянських заворушень у цих районах. Восени того ж року за порадою брата Яна очолив польське військо, яке допомагало Симеону Могилі в боротьбі за трон із турецьким протеже Радугу Мігнеа. Досягши певних успіхів, в липні мусив, однак, разом із військом покинути Волощину. Надалі перебував на прикордонні, інформував брата про ситуацію в придунайських державах і заохочував до інтервенції. Навіть порушив молдавський кордон, але досить швидко повернувся до країни.

У 1605 р. як ротмістр вербував солдат до регулярної найманої армії. На той час Потоцький був уже тісно пов'язаний з королівськими прибічниками, що певним чином

відображалося в період сандомирського заколоту. Після бунтівного з'їзду в Любліні Анджей Потоцький надавав свої послуги королю. У квітні 1607 р. він прибув до короля до Кракова. Ймовірно, тоді його призначили кам'янецьким каштеляном, оскільки вже 1607 р. він брав участь у засіданнях сейму. Тоді ж він був призначений депутатом від сенату для прийому регулярної найманої армії. 6 липня 1607 р. Анджей Потоцький брав участь у молдавському поході. Потоцький підтримував інтервенцію Сигізмунда III в Москві. У жовтні 1608 р., ймовірно, хворий Потоцький перебував у Яблуневі. Напевно, Анджей не був учасником походу під Смоленськ, у якому брала участь лише його гусарська рота (що була у складі війська королівського від 6 квітня 1608 р. до 6 квітня 1611 р.) [948, с. 770].

У 1607–1609 рр. Потоцький отримав від короля в довічне користування два комплекти сіл на Поділлі, а саме: Теремці, Колодіївку, Шубоці, Колеховці чи Кубаковці, а також Пісець, Кучин (право викупити ці села йому надав Стефан Баторій у 1584 р.), Фурманківці (Окунів) і Воєводжинці, а в Руському воєводстві містечко Косів із прилеглими селами. Маєтки, що перейшли після батьків, Анджей Потоцький поділив між братами. У Руському воєводстві йому належала частина містечка Поток, а також частина в Яблуневі, Костельниках, Ольхівці, Соколові, Тишковцях і Войніші. На Поділлі він мав свою частку в Панівцях, Сутньовцях, Малиничях і Михалкові. У 1607 р. отримав дозвіл на розміщення «Нового міста» на молдавському кордоні. Найчастіше Анджей Потоцький перебував у Яблуневі та, можливо, був фундатором тамтешньої кальвіністської церкви. Підтримував також церкву в Панівцях.

Анджей Потоцький помер 27 лютого 1609 р. [801].

Анджей був двічі одруженим. Його першою дружиною була Софія з Пясецьких, другою – Катажина, донька Миколая Вичацького Творовського, підкоморія кам'янецького. Від першого шлюбу мав синів: Миколая (помер 1613 р.), королівського ротмістра; легендарного Станіслава Реверу (помер 1667 р.); Єжи (помер 1615 р.), королівського ротмістра; Якуба (помер 1657 р.), подільського підчашія з 1625 р., та дочок: Анну (заміжню в першому шлюбі за Станіславом Гольським, у другому шлюбі за Константином Заславським, в третьому – за Каролем Корецьким) і Кристину (заміжню в першому шлюбі за Олександром Хумецьким, в другому – за Самуелем Занеховським). У

другому шлюбі Анджей Потоцький мав спадкоємців: Кшиштофа і Яна Теодорика. Удова Катажина вишла заміж за С. Остроруга [871, табл. 140].

Таким чином, можемо зазначити, що про перше покоління роду Потоцьких маємо фрагментарні, розрізнені дані переважно в джерелах польського походження, які відображають лише соціально важливі факти особистого внеску окремих представників фамільного клану. Провінційність роду, що стримувала інтенсивне зростання політичної й економічної потуги клану, поступово відійшли на задній план, а наближеність до короля та підтримка великих політичних діячів сприяли швидкому поступу роду як в економічній, так і в суспільно-політичній сферах. Удалими були шлюбні традиції Потоцьких, що не лише зміцнювало економічну основу роду, а й сприяло встановленню свояцько-родинних відносин із найбагатшими і найвпливовішими сім'ями Речі Посполитої. І хоча перше покоління Потоцьких ще не мало такої фінансової могутності, воєнної слави і суспільного визнання, як їхні відомі нащадки, проте саме воно заклало підвалини величі магнатського роду Потоцьких.

2.2. Станіслав Ревера – родоначальник гетьманської (срібної) лінії роду

Станіслав Потоцький, названий Реверою, – воєвода краківський і гетьман королівського війська (Великої Корони) [847, с. 67; 924; 301, арк. 1]. Був онуком Миколая Потоцького, другим сином Анджея, королівського ротмістра, подільського підчашія (1590 р.), кам'янецького каштеляна (1607 р.), і його першої дружини Софії з Пясецьких [1029, с. 119]. Мав братів та сестер від першого шлюбу батька – Миколая (помер 1613 р. під Смоленськом), королівського ротмістра; Єжи, королівського полковника; Якуба; Анну (близько 1593–1623 рр.), заміжню вперше за Станіславом Гольським, удруге – за князем Костянтином Заславським, утретє – за князем Каролем Самуелем Корецьким, волинським каштеляном; Кристину, заміжню вперше за Олександром Гумецьким, кам'янецьким каштеляном, удруге – за Самуелем Замеховським. Мав ще двох братів від другого шлюбу батька (з Катажиною Буцацькою Творовською, яка вдруге вийшла заміж за Сендзівоєм Остроруга): Кшиштофа (близько 1600–1675 рр.), литовського підчашого (1661 р.), кальвінського діяча, одруженого вперше з Геленою з Волловичів, удруге – з Ельжбетою Гальшкою Дунін-Раєцькою, і Яна Теодорика (близько 1608–1664 рр.), галицького підкоморія, кальвінського діяча,

одруженого вперше з Анною Лещинською, вдруге – із Софією Горайською [871, табл. 140].

Джерела подають різні роки народження Станіслава Ревери, зокрема 1579 р. [1049] та 1589 р. [1013, с. 140]. У 1602 р. разом зі старшим братом Миколаєм Потоцький прибув на навчання до Базиля; 1 квітня 1606 р. обидва увійшли до численного колективу університету в Лейджі. При вступі Потоцький зазначив, що йому сімнадцять років (виходячи з дати народження на той час йому мало бути 27), а звідси слідує, що потрібно відкинути міф про старця-гетьмана. Не всі відомості про військову діяльність Потоцького знаходять підтвердження. Можливо, разом із батьком він був учасником битви з повстанцями під Гузовим 6 липня 1607 р., але водночас в жодному з відомих нам реєстрів смоленського війська від 1609–1612 рр. згадки про Потоцького відсутні, хоча перераховуються всі знамена його батька, який помер перед виїздом до Смоленська. Власне, можливо, через його смерть Потоцький був змушений залишитися вдома. У липні 1612 р. разом зі своїм братом Єжи, очолюючи 200-кінну роту, він брав участь в експедиції дядька Стефана в Молдавію, і навіть поширилися чутки, що він помер 16 липня під Сасовим Рогом [1013, с. 140].

Певно, на той час Потоцький залишив кальвінізм та перейшов у католицизм, чим пояснюється ліквідація ним у Панівцях, успадкованих від свого дядька Яна Потоцького, кальвінського молитовного дому і школи, яку перетворив на стайню [330, с. 556].

Достеменно невідомо про участь Потоцького в експедиції Станіслава Жулковського проти Іскандера-паші в 1617 р. Протягом 1617 – 1618 рр. з особистою корогвою Потоцький брав участь у московській кампанії принца Владислава. За одними джерелами, він брав участь у Цецорській битві 1620 р. і Хотинській битві 1621 р. [275, с. 415]. За іншими – восени 1620 р. був депутатом на сейм від Подільського воєводства, тож під Цецорою не міг бути [1013, с. 140].

20 квітня 1621 р. він отримав посаду подільського підкоморія. На жаль, вірогідна інформація про його участь у хотинській кампанії відсутня.

На сеймі 1623 р. Потоцький знову представляв Подільське воєводство і був обраний до комісії «на утримання в порядку Війська Запорізького» [1013, с. 140].

19–20 червня 1624 р. брав участь у переможній битві С. Конєцпольського з татарами під Мартиновом. У 1625 р. – у придушенні Конєцпольським козацько-

селянського повстання на Київщині. Згодом був одним із комісарів на переговорах із козаками в урочищі Медвежі Лози, які завершилися укладенням угоди 6 листопада (так званий Куруківський договір). Під час війни зі шведами в Королівській Пруссії (1626–1627 рр.) Потоцький, маючи гусарську корогву, був полковником кінноти [330, с. 556].

21 листопада 1627 р. він став кам'янецьким каштеляном. У 1628–1629 рр. брав участь у діях Конєцпольського проти шведського короля Густава II Адольфа. Під час козацько-селянського повстання 1630 р. під проводом Т. Федоровича, Конєцпольський вислав Станіслава Реверу очолити групу кварцяних військ, побитих 4 квітня під Корсунем. На чолі тих загонів 14 травня під Переяславом Потоцький об'єднався з Конєцпольським, що взяв командування на себе, а Потоцького направив із частиною сил на Поділля у зв'язку з відомостями про загрозу татарської навали [330, с. 556].

У 1631 р. Станіслав Ревера став брацлавським воєводою. У 1632 р. брав участь в елекції Владислава IV Вази. Наступного року у війні з турками командував кінним полком, зокрема 22 жовтня в бою під Кам'янцем-Подільським. 7 листопада 1636 р. отримав Подільське воєводство. Інформація про участь Потоцького в придушенні козацьких повстань у 1637–1638 рр. викликає застереження і стосується, ймовірно, іншого Станіслава Потоцького, брата Миколая Потоцького, тогочасного польного гетьмана [1013, с. 141].

У 1645 р. в Галичі спалахнув міщанський бунт проти Потоцького, під час якого міщанам удалося захопити замок, а один з їхніх проводирів, галицький вїйт В. Тиравський, скоїв напад на Станіслава Потоцького [330, с. 556].

У 1647–1648 рр. Потоцький мав у кварцяному війську гусарську корогву. 16 липня 1648 р. Генеральна варшавська конфедерація призначила його до військової ради при регіментарях. На елекційному сеймі 1648 р. він віддав свій голос за Яна Казимежа від Подільського воєводства. На коронаційному сеймі 1649 р. був обраний до комісії з оборони країни, яка мала визначити кількість військових сил на найближчу кампанію. 24 квітня з Варшави з королем вирушив у похід проти козаків. На той час мав кінний полк, а також був ротмістром козацької хоругви, виставленої Галицькою землею.

У битві під Зборовом (15–16 серпня 1649 р.) командував правим крилом польських військ. На сеймі 1649/1650 р. був делегований до комісії Галицької землі. Брав участь у військових діях 1651 р., зокрема очолював полк під Берестечком і разом з

М. Калиновським командував лівим крилом польських військ під Білою Церквою [290, с. 178].

У червні 1652 р., після битви під Батогом, де участі не брав, разом з іншими вищими офіцерами прибув до Львова, щоб збирати війська. Наприкінці червня був призначений польним коронним гетьманом. У липні зумів зібрати близько 10 тис. війська, але відсутність коштів для його оплати, голод і епідемія залишили 6–7 тис. Водночас у результаті нових наборів у жовтні кількість війська зросла майже до 15 тис. З огляду на те, що надіслані для війська гроші покрили лише частину належних сум, Потоцький домагався від короля дозволу розмістити вояків і в шляхетських володіннях, чим викликав незадоволення шляхти. У 1653 р. встановив контакт із семигородським князем Дердем II Ракоці та молдавським господарем для спільних дій проти Богдана Хмельницького. У середині березня того ж року дав згоду на висунутий С. Чарнецьким проект нападу на Брацлавщину і передав тому частину війська. У зв'язку з тим, що уряд великого коронного гетьмана залишався вільним, сейм надав Потоцькому його компетенції. Того ж року Потоцький отримав Київське воєводство. У наступній кампанії в повсталій Україні вже діяв як гетьман, але під головнокомандуванням короля. Через це важко встановити його роль у невдачі польських військ під Жванцем на Поділлі [1013, с. 143].

Після ухвали в 1654 р. Переяславської ради про перехід України під протекторат Московської держави, Ян Казимеж у лютому 1654 р. видав Потоцькому наказ створити в районі Брацлава–Вінниці укріплений табір. Станіслав, будучи проти такого походу з огляду на недостатні сили, розпочав, проте, підготовку до нової кампанії. Перед виступом безрезультатно намагався привернути на польський бік полк І. Богуна, який не підписав переяславської угоди. Коронні сили вирушили двома групами (по 6–7 тис. кінноти і драгунів): одна, під командуванням Станіслава Потоцького, йшла в напрямку Проскурів–Вінниця, інша – на Шаргород–Немирів. 31 березня, після об'єднання сил під Іллінцями, Станіслав, прагнучи уникнути зіткнення з головними козацько-російськими силами, відновив спроби перетягти на польський бік Богуна, який командував південною групою козацьких військ. Коли ж надії не справилися, коронна армія рушила слідом за Богуном на Умань. Хоча здійснений 3 квітня штурм не вдавсь, Ревера розраховував усе ж таки захопити частину Брацлавщини. 5 квітня було здобуто і

знищено Мишарівку, однак, отримавши звістку про вступ до Брацлава значних козацьких сил, Потоцький, який не мав артилерії, не наважився розпочати облогу міста. Коронні війська рушили назад через Красне й Шаргород. Той похід, який мав характер каральної експедиції, супроводжувався знищенням цілих поселень [290, с. 178].

Улітку 1654 р. на надзвичайному сеймі Потоцький був призначений великим коронним гетьманом (із 12 тис. злотих річної платні). Наприкінці жовтня він знову розпочав дії в Україні, де його союзниками мали виступити татари. 13 листопада дійшов до Бара. Звідти армія рухалася, «спустошуючи вогнем і мечем села й хутори» [1013, с. 143]. С. Чарнецькому вдалося захопити Бушу і Брацлав. Станіслав Ревера, сподіваючись на швидке прибуття татарської допомоги, розмістив свій табір у Тульчині. Спершу розквартирував військо в цьому районі, потім – коло Ладижина і Тростянця. Задля зміцнення позицій дещо послабив репресивні заходи щодо місцевого населення. На той час йому підкорилися, зокрема, Вінниця, Цибулів, Іллінці, Саврань. 6 січня 1655 р. прибув, нарешті, Мухаммед-Гірей із 15 тис. орди. Переговори з ним в Ободівці тривали до 11 січня. Потім об'єднані польсько-татарські сили рушили до Умані, яку захищав Богун, і взяли її в облогу. На допомогу обложеним в Умані з-під Білої Церкви виступило козацьке військо під командуванням Богдана Хмельницького і допоміжні московські частини.

Зберігся лист великого коронного гетьмана Станіслава Ревери до коронного підканцлера Анджея Тшебицького, колишнього перемиського єпископа, писаний 28 січня 1655 р. під Уманню, що показує очима Потоцького перипетії тих подій: «Посилаю вже сьому пошту, рушивши військо до України. Одну пошту – при виступі з-під Тернополя, другу – з-під Гусятина, третю – з-під Животова, четверту – з-під Буші, п'яту – з Нестервара (Тульчина – Т.Ч.), шосту – з Тростинки, сьому, нинішню, з усім, що тільки стосується справи, зреферував. У моєму попередньому листі, даному з Тростинки, я повідомив, що після з'єднання з ордою наше військо мало рушити з-під Умані, котрі не відпущу (?), враховуючи різні рації, бо всі ці наші праці в усмиренні шляху між Дністром і Бугом і ближньої України даремні, коли Умань не буде підкорена. У ній зібралася вся старшина тамтешніх міст [...]. Раніше міста думали, що їх мали привести до покори, і ми вислали з цим до них. [...] А ми мали добру надію на Господа Бога, думаючи, що могли б цей штурм щасливо закінчити. Однак якраз у цей час пан

Брушкевич із паном Гродзицьким, ротмістром, який ходив із татарським роз'їздом, принесли відомість про Хмельницького, котрий ішов на допомогу Умані та вже був у Ставищах. Вони порубали козацьких «язиків» через те, що підходив ворог, але привели московських, котрі не могли сказати про козацьку потугу, а тільки про московську, котру оцінювали в шість тисяч. Через це, порадившись, ми знайшли слушним, щоб залишити намір підкорити Умань, бо це буде легше вчинити, коли Господь Бог подав би щасливу перемогу над Хмельницьким і подав би добрий кінець. Під Уманню довелося б і далі витрачати час. Хмельницького ж, котрий ішов на відсіч, можна було б виманити; коли про нього вчора взяли відомість, то, відступивши від Умані, проти Хмельницького виступили, палко просячи Господа Бога, щоб він так скерував речі, щоб з них було добро для Речі Посполитої. При нашому чеканні на відхід козаки вчинили вилазку і було тоді забито одного їхнього значного, кажуть, що уманського полковника, однак я не маю бажання розповідати про нього. Я відклав комісію до останнього дня березня, до часу воєнної пори. Про комплектування війська новими зтягами вже писав і раніше до короля його мості, але ж військо й не було в тій кількості, яку хотіла б мати Річ Посполита, а на війні людей убуває, особливо іноземців, через хвороби. Послуги мої милості вашої мості, мого мостивого пана, старанно віддаю [32, арк. 355; 412, с. 35–40; 413, с. 156–158]».

Генеральну битву, яка відбулася під Охматовом (29 січня – 2 лютого), не виграла жодна зі сторін. Однак коронна армія зазнала величезних утрат, і Потоцький змушений був припинити наступ [290, с. 179].

У 1655 р., коли царські війська брали Литву, а шведи вторглися у Великопольщу, Б. Хмельницький і В. Бутурлін у липні розпочали наступ углиб Поділля. Потоцький же, після відходу більшої частини військ проти шведів та зміцнення гарнізонів Кам'янця-Подільського і Львова, мав у своєму розпорядженні лише 4–7 тис. майже виключно кінноти, які концентрував під Глинянами. На початку вересня він відправив полковника Г. Войноловича з 30 корогвами кінноти для відволікання противника, однак їх розбили під Бучачем. 20 вересня Потоцький відійшов до Львова, зміцнив його облогу і 24 листопада прибув до Городка. 29 вересня Хмельницький із Бутурліним розбили армію Ревери, після чого 7 тижнів тримали Львів в облозі.

Приблизно 6 жовтня Потоцький об'єднався з дивізією польного коронного гетьмана С. Лянцкоронського, яка 3 жовтня зазнала поразки від шведів. У ній було чимало прибічників переходу на бік шведського короля Карла X Густава. Після того, як частина війська піддалася шведам, Ревера, переконаний у безнадійності ситуації, разом із Лянцкоронським відправив посольство до шведів. 13 листопада з військом склав присягу на вірність Карлу X Густаву. У нагороду отримав значні маєтності. Однак у грудні 1655 р. розпочався повстанський рух і настрої у війську радикально змінилися. Гетьмани вирішили приєднатися до повстання і 16 грудня в Сокалі видали універсал, де повідомили, що розривають зі шведами, і закликали до боротьби з ними. Однак Ян Казимеж, ще повний недовіри до гетьманів, 3 січня 1656 р. призначив регіментарем над військом, яке залишило шведів, С. Чарнецького, натомість Потоцького і Лянцкоронського забрав із собою до Львова відтворювати армію. 30 травня гетьмани прибули з королем під Варшаву, де, ймовірно, прийняли командування коронним військом, яке облягало місто, захоплене шведами. Після капітуляції шведів 1 липня Ревера залишився в столиці, де здійснював часткове командування її обороною від шведсько-бранденбурзьких військ [330, с. 557–558].

Того ж року він брав участь в осінньому поході Яна Казимежа до Королівської Пруссії. У лютому 1657 р. дивізія Потоцького зазнала поразки від семигородської армії. За наказом короля в травні Ревера виїхав із коронною армією на південь, назустріч татарським допоміжним військам. Під час очікування на орду в Сокалі виник задум спустошити Семигороддя. З цією метою армію було перекинуто до Самбора, звідки польний гетьман Є.С. Любомірський пішов на Семигороддя, а Потоцький залишився, щоб прикривати його дії. Після повернення Любомірського рушили разом на схід, прагнучи наздогнати Ракоці. 23 липня з останнім було укладено мирний договір.

У липні 1658 р. Станіслав Ревера став краківським воєводою. Наступного року брав участь у сеймі та був присутній при ратифікації Гадяцької угоди. Пізніше вислав допоміжні загони гетьманові І. Виговському. У 1660 р. разом із Любомірським командував армією, яка в союзі з ордою виступила проти козацько-московського війська, очоленого київським воєводою В. Шереметьєвим, на якого царський уряд поклав завдання утвердити московське панування в Україні. 17 вересня Шереметьєв був оточений ними під Чудновом у Київському воєводстві та 3 листопада підписав акт

капітуляції. Крім того, в битві під Слободищем 7 жовтня Любомирському вдалося спинити військо Ю. Хмельницького, яке рухалося на підмогу Шереметьєву. Хмельницький пішов на переговори з польським командуванням та 17 жовтня підписав угоду, яка в головних рисах повторювала Гадяцьку [290, с. 185]. 16 травня 1661 р. Потоцький прибув на сейм до Варшави і 12 липня з Любомирським тріумфально передав полонених і здобуті штандарти королю.

Саме тоді Ревера був утягнутий у політичну гру навколо плану королівського двору обрати на польський престол наступника Яна Казимежа під час правління останнього (т. зв. «*vivente rege*»). Він цілковито погодився з елекційними планами двору. Узяв участь у московському поході Яна Казимежа в 1663–1664 рр. Залишив армію 8 березня 1664 р., довіряючи командування Чарнецькому. Під час військово-політичного виступу опозиції 1665 р. (т. зв. рокошу Є.С. Любомирського) бився проти рокошан. Гостро засуджував їх і Любомирського, попри те, що був пов'язаний з ним родинно (син Потоцького Фелікс одружився 1661 р. з донькою Любомирського), а також конфедерацію, створену 6 липня 1665 р. частиною коронного війська на підтримку Любомирського [330, с. 558].

Станіслав Ревера був власником значних володінь, зокрема в Подільському воєводстві йому належали Китайгород (заснований його батьком близько 1607 р.), Студениця (зруйнована 1633 р. військами Абази-паші, а потім відбудована) і Панівці; у Галицькій землі – Заблотів (перетворений його сином Анджеєм на м. Станіславів) та з 1641 р. Підгаєцький ключ. У Китайгороді він збудував замок, який оточив муром і валом. Однак за свою основну садибу обрав Підгайці (спалені 1655 р. московсько-козацькими військами, а пізніше швидко відбудовані). Крім того, мав ряд староств, зокрема в Руському воєводстві – Долінське (1659 р.), Гродецьке, Галицьке (1627 р.), Красноставське, Медицьке й Мосціцьке (останні два були привнесені Потоцькому його другою дружиною 1659 р.), у Подільському – Барське (1665 р.), у Сандомирському – Ропчицьке (1659 р.), у Великопольщі – Драгімське [1013, с. 149–150].

Станіслав Ревера був відомий як людина набожна, про що свідчать пожертвування ним гетьманської булави славетній чудотворній іконі Матері Божої Ченстоховської (донині зберігається в Ясногурському кляшторі в Ченстохові), схилення другої дружини

до переходу з православ'я в католицизм, фундація костьолю і кляштору домініканців у Панівцях, каплиці кармелітів у Підгайцях [330, с. 559].

Відомо, що Потоцький міг бути суворим із підлеглими – в 1654 та 1658 рр. страчував навіть офіцерів, але разом із тим є докази, що він дбав про військо і прагнув зберегти його від знищення, його цінували за відвертість та доступність. Існують також свідчення, що підтверджують його популярність серед солдатів, які навіть прозвали його Реверою, підхопивши часте вживання ним цього слова (латинське «revera» – українською «насправді, дійсно»).

Від осені 1666 р. він щоразу частіше хворів, лікувався у Львові. Помер 27 лютого 1667 р. [900, с. 63] у Львові, похований 2 травня того ж року в парафіяльному костьолі в Підгайцях [1112, с. 33].

Був одружений двічі. Першою дружиною Станіслава була донька Валенти Олександра Калиновського Софія [789, с. 111, 224] (померла 1645 р.), з якою він мав дітей: Прокопа, померлого в молодому віці; Анджея; Фелікса Казимежа (помер 1702 р.), коронного підстоля (1663 р.), серадзького (1669 р.), київського (1682 р.) і краківського (1683 р.) воєводу, великого коронного гетьмана (1702 р.), краківського каштеляна (1702 р.), одруженого вперше з Кристиною Любомирською, удруге – з Констанцією Ружею з Лосів, голову тульчинської та віляновської гілок роду; Вікторію Ельжбету, що була в першому шлюбі за Адамом Геронімом Сєнявським [985, с. 448], у другому – за Анджеєм Потоцьким, та Анну, яка була в першому шлюбі за Яном Зигмунтом Остроругом, рогатинським старостою, у другому – за Зигмунтом Каролем Пшерембським. Другою дружиною Потоцького (шлюб взято після 1658 р.) була донька молдавського господаря Єремії Могили Анна [477, с. 225] (померла в 1666 р.), трикратна вдова: по Максиміліану Пшерембському, серадзькому воєводі, Яну Сендзівою Чарнковському, кам'янецькому каштеляну, і Владиславу Мишковському, краківському воєводі. Цей шлюб Ревери був бездітним [1049].

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що Станіслава Реверу поміж аристократичної знаті Речі Посполитої вирізняв талант військового і політичного лідера. Особа Станіслава Ревери відповідала всім необхідним критеріям: наявність відповідного маєтку; здійснення певних політичних та військових функцій; родовитість; зовнішні ознаки престижу; рівень освіти. Н. Яковенко виділяє «класичні» риси магнатерії:

«обійняття сенаторських урядів протягом декількох поколінь, утримання у своїх руках королівщин, посідання почесних титулів, наявність власних збройних загонів та великих дворів, існування певного кола залежної від магната шляхти-клієнтів, нарешті, доступ до відповідного шлюбного ринку» [779, с. 193]. Погоджуючись із тим, що поняття «магнат» було динамічним в часі та змінним у просторі [963, с. 268], вважаємо, що такі чинники якнайкраще підтверджують належність особи Станіслава Ревери Потоцького до магнатерії.

2.3. Фелікс Щенсний Казимеж: портрет на тлі епохи

Фелікс Казимеж Потоцький [881] – граф Пилява (помер 1702 р.) [835, с. 43], воєвода, потім краківський каштелян, польний гетьман, пізніше великий коронний гетьман [929, с. 215, 325, 357; 930, с. 2, 68, 98; 931, с. 8, 25, 91, 177, 265-266, 269, 273, 276–279, 289, 313, 314, 319, 322–323, 403, 420, 470; 995; 1030].

Фелікс був молодшим сином Станіслава Ревери [985, с. 443] від його першого шлюбу із Софією з родини Калиновських, братом польного гетьмана коронного Анджея [1112].

1 жовтня 1655 р. Потоцький отримав корогву після Лукаша Гуревича. В 1657 р. брав участь у військових походах під керівництвом польного гетьмана коронного Єжи Любомирського. Потоцький брав участь і в поході 1660 р. у складі дивізії свого батька, керував його полком кінноти. За часів управління свого батька мав (до 1667 р.) драгунську корогву. Наприкінці серпня – на початку вересня батько направив його з 2 тис. кінноти проти козацького полковника Івана Вертелецького, одночасно об'єднавши з висланим Любомирським полковником Єжи Сокольницьким, що керував 2 тис. солдатів. Обидва здобули укріплений табір Вертелецького і розбили його. 14 вересня під Любаром під час перших зіткнень з армією Шереметьєва Потоцький із власної волі прибув на місце бою в товаристві кількох охочих, де бився із завзяттям. 16 і 26 вересня брав участь у боях на чолі полку, 26 вересня відзначився мужністю. 14 жовтня під Чудновим, перебуваючи у складі батькової дивізії, керував своїм полком і перешкоджав ворогові. У цій битві особливо відзначилася гусарська корогва гетьмана, якою, вірогідно, керував Потоцький [1012, с. 807].

Цей полк тричі відкидав ворога, згодом рішуче сприяв тому, що московсько-козацький табір був змушений зійти зі шляху в північному напрямі. Потоцький із братом Анджеєм, наражаючись на найбільший вогонь, мужньо билися, під Потоцьким застрелили трьох коней. 27 жовтня разом з Яном Коморовським, сандомирським стольником, Потоцького відправили для проведення попередніх переговорів із московським військом, що мало намір капітулювати. До посади сокальського старости, яку він тоді обіймав (1659 р.), король у 1660 р. віддав йому красноставське староство. На сеймі 1661 р. королівський двір намагався схилити Є. Любомирського на свій бік для проекту вибору *vivente rege*, плануючи шлюб його доньки Кристини з Потоцьким. Укладений цього року шлюб спричинив зміцнення стосунків обох родів, однак не на користь двору. У 1662 р. під впливом тестя Потоцький схилив Вишенський сеймик до того, щоб його послі виступали на сеймі 1662 р. за виключення французького кандидата з претендентів на польський трон.

Інформація Самуеля Бродовського про те, що Потоцький «брав участь у воєнних походах Стефана Чарнецького проти козаків та Москви», стосується, напевно, задніпрянського походу Яна Казимежа (1663–1664 рр.) [847, с. 81–82]. Імовірно, до цього походу має відношення також недатована відомість про здобуття Потоцьким Воронкова (поблизу Переяслава), яке мало місце наприкінці жовтня – на початку листопада 1663 р. Отримавши тоді це місто від короля в подарунок, Потоцький, однак, швидко його втратив через козацьке повстання на Лівобережжі. 2 січня 1664 р. Потоцького було призначено королівським підстольним. Фелікс брав участь у подальших походах на Україну, зокрема в облозі Глухова (22 січня – 9 лютого). Ще 29 лютого він був в армії, а залишив її, скоріше за все, коли вона повернулася на Правобережну Україну. В 1665 р. Єжи Любомирський доправив йому до табору під Ярославом три корогви, а наприкінці липня відвіз його листи королю. Однак пізніше Потоцький не демонстрував своєї підтримки Любомирського. Певно, він мав сумніви і не хотів рвати зв'язки з двором, між іншим, з огляду на свого батька, котрий стояв на боці короля. Корогва регулярного війська Потоцького залишилася в таборі повстанців та під керівництвом Папроцького в битві під Монтвами 23 серпня 1666 р. першою атакувала королівські війська. Хоча ще під час повстання французький посол Р. Beziers (єпископ de Bonzy) намагався схилити Потоцького на свій бік, після смерті тестя (в

1667 р.) він продовжував свою антифранцузьку і спрямовану проти двору короля політику. 16 квітня 1667 р., будучи представником галицьких земель у сеймі, Потоцький разом з однодумцями уклав таємну змову проти виборів француза. Тоді він виступав прихильником Філіпа Вільгельма. У серпні того ж року Потоцький отримав гусарську корогву після смерті свого батька (якою володів до смерті). Цього місяця він розташував свої корогви в Краківському і Сandomирському воєводствах. Брав участь в осінній кампанії, однак його не було під Підгайцями в головній армії: можливо, тоді він перебував під Галичем у групі брата Анджея. 13 жовтня в листі із Соколя до А. Любомирського Потоцький захищав Яна Собеського від звинувачення в надто поспішному укладенні договору з ворогом, а також у таємних домовленостях із козаками чи татарами. Прошовський сеймик 14 грудня 1667 р. ухвалив рішення про призначення йому нагороди за заслуги у формі «ауксїі spisnego»; це рішення було прийняте вдруге 27 липня 1669 р. За знищене тоді Підгаєцьке майно сеймик малопольських воєводств 18 лютого 1669 р. прийняв рішення про відшкодування йому збитків, таке ж рішення прийняли галицькі сеймики 7 грудня 1667 р. та 2 квітня 1669 р., а також прошовські від 22 січня 1670 р. і шадковські від 15 грудня 1672 р. Пропонувалося нагородити його за знищені маєтки і вимагалось віддати йому село Неджв'яди в Пельзненському повіті Сandomирського воєводства «cum attinentiis dol at 40»; водночас галицький сеймик 15 грудня 1671 р. проголосував за знищення аренди Стоянів і Месньоди. Лише сейм 1673 р. ухвалив йому компенсацію в розмірі 40 тис. злотих із казни корони. Але вірогідно, що або цієї суми йому не було виплачено, або Потоцький вважав її недостатньою, оскільки прошовські та вишенські сеймики 31 грудня 1675 р. і 10 грудня 1776 р. оновили свої рішення про відшкодування йому цих військових витрат [1012, с. 808].

У 1668 р. Потоцький товаришував, крім того, із Собеським, бував у нього в Жулкві та входив до близького оточення гетьмана. У липні цього ж року Собеський вислав Потоцького на сеймик до Белза, щоб там виправдати його від докорів й оскаржень, що їх висував йому белзький воєвода Димитр Вишневецький. У серпні 1668 р. Потоцький був делегатом на сейм зречення (*sejm abdykacyjny*). Напевно, випадково в підписі на акті зречення Яна Казимежа Потоцькому було дописано звання

польного писаря, в той час як під *rewersałem* (квитанційна книжка) він фігурує як підстолій корони.

У березні 1669 р. Станіслав Геракліуш Любомирський, родич Потоцького, намагався залучити його до своїх французьких політичних планів, виплачуючи йому в Перемишлі весь посаг сестри. Цього ж року Потоцький був делегатом на виборний сейм від Белзького воєводства, де був обраний маршалком депутатської палати. З метою урочистого привітання Богуслава та Міхала Радзивілів, що 23 травня в'їжджали до Варшави, переніс цього дня засідання сейму. Згідно з повідомленням Вердума, Потоцький намагався зробити вирішальний внесок до вибору Міхала Корибута Вишневецького. 1 жовтня 1669 р. Фелікс Казимеж був призначений сєрадським воєводою. Восени цього ж року, як маршалок попереднього сейму, відкривав засідання коронаційного сейму, який пізніше було зірвано.

У серпні 1671 р. гусарська корогва Потоцького взяла участь у поході Собеського на козацьку Україну. Потоцький брав участь в обох сеймах в 1672 р. і належав до захисників Міхала Корибута. Під час сесії 8 березня цього ж року на нього напала якась жінка на прізвище Куніцка та рішуче почала домагатися усунення воєводи з палати, стверджуючи, що йому загрожує вигнання з Трибуналу за затримання її двох підданих. Вона влаштувала сварку, в результаті чого заступник великого канцлера литовського Олександр Нарушевич вигнав її із зали. Потоцький помирився з нею, обіцяючи негайно виплатити 2 тис. злотих і видати їй одного селянина. На цьому сеймі Потоцький був обраний до депутації для опрацювання додатку до інструкції для польських посланців у переговорах із царем про мир [1012, с. 809].

У «списку нейтральних», висланому до Парижа в липні 1672 р. разом зі списком тих, хто 1 липня підписали акт конфедерації незадоволених, Потоцький був поруч з іншими прибічниками Міхала Корибута, серед яких були його родичі Дмитр і Костянтин Вишневецькі, один із керівників прибічників королівського заступника великого канцлера коронного Анджея Ольшовського. На післясеймову раду сенату Потоцький приїхав 8 липня разом із Дмитром Вишневецьким з 1200 коней. Того ж дня на раді сенату Потоцький удруге добивався з'ясування справи заступника гетьмана Станіслава Вижицького, котрий із частиною кінноти не підкорявся наказам Собеського.

У таборі шляхетських конфедератів під Голенбем у жовтні та листопаді цього ж року Потоцький належав до найбільш дієвих і часто виступаючих із промовою. Його навіть хотіли вибрати маршалком. Завзято критикував незадоволених, не обминув і Собеського. У колі прибічників вихвалявся, що не прийняв пожегтованих йому Францією 200 тис. «французьких грошей». Але коли 15 жовтня дискутували, чи має бути гетьманський уряд лише протягом 3 років або ж довічно, він став на бік тих, хто виступав за останнє. 29 жовтня і вдруге 5 листопада пропонував, щоб маєтки, відібрані незадоволеним: примасові Миколаю Пращмовському і його братові площькому воєводі Самуелю – передати маршалкові Стефану Станіславу Чарнецькому, польному писарю коронному, або ж обміркувати, як йому з тієї власності виділити 100 тис. злотих «певного доходу». Потоцький непокоївся доносами, що незадоволені нелегально карбують якісь гроші в старостві С. Пращмовського. Найбільше нападав (7 жовтня – 4 листопада) на королівського скарбника великого коронного Яна Анджея Морштина за його змови з Францією. Але коли, у свою чергу, був атакований його брат, воєвода київський Анджей, за свої профранцузькі симпатії, через що йому погрожували конфіскацією майна, Потоцький енергійно намагався його боронити. 11 жовтня і 2 листопада прийняв дві ухвали по Серадському воєводству для підтримки короля і конфедератів. Нарешті 10 листопада він підписав конфедерацію, а також два документи «ad archivum». У них за «вагомні докази давньої гідності та любові до вітчизни» він був рекомендований колом до нагороди зі спадкового майна. Гусарська короґва Потоцького 23 жовтня 1672 р. відмовила присягати на військову конфедерацію в солдатському колі і за це була вигнана з табору, натомість козацька короґва примкнула до конфедерації [1012, с. 809].

У січні 1673 р. під час проведення домовленостей двору з незадоволеними і переформування генерального з'їзду конфедератів з-під Голенбя і Любліна в пацифікаційний сейм, незадоволені домагалися суду над Потоцьким за його клепа, ніби примас Пращмовський і Собеський «спровадили татар і турків до Польщі». Ще 26 січня Потоцький різко налягав на цих своїх політичних опонентів, погрожував їм судами і доводами їхньої зради, докоряв їм за інтриги у війську, зривання сеймів, знищення восени 1672 р. нових короґв. Не хотів також допустити скасування генеральної конфедерації та декларував «за Пана та вітчизну вмирати». Рішуче домагався осуду

свого родича Миколая Потоцького, подільського генерала, за здачу Кам'янця в 1672 р. Імовірно, мав намір у такий спосіб обтяжити Собеського відповідальністю за втрату цієї фортеці, оскільки на нарікання Миколая Потоцького щодо різкого наступу на нього Потоцький відповідав: «Коли хочеш із цього мати зиск, видай винного». Зрештою, в березні дійшло до об'єднання Потоцького із Собеським, причому велику роль у цьому відігравав папський нунцій А. Ранузі. 6 квітня на сеймовій сесії Потоцький клопотав про «*gratitudinem*» від палати. Цей сейм призначив Потоцького членом казначейської комісії у Львові. [1012, с. 809].

3 травня 1673 р. Потоцький мав у розпорядженні драгунський полк, переформований у лютому 1674 р. на піхотний полк (яким керував аж до смерті). Від серпня 1673 р. (до жовтня 1676 р.) був ротмістром волоської корогви. 8 жовтня цього ж року разом з іншими сенаторами вітав короля у Сквашаві. Брав участь у хотинському поході [1112, с. 47]. 24 жовтня був учасником військової ради в Луці над Дністром. У битві під Хотином (10–11 листопада) керував своїм кінним полком, що боровся на лівому крилі армії корони, напевне, у складі свого брата Анджея. Потоцький брав участь у контратаці груп свого брата і Д. Вишневецького. Хотинською битвою Потоцький спокутував злу славу серед шляхти, якої він набув раніше, і галицький сеймик 2 січня 1674 р. рекомендував його до нагороди. У лютому 1674 р. Потоцький увійшов до казначейського трибуналу для покарання відсутніх під Хотином. Цього ж року він був також виборним Собеського. Але згодом не завжди підтримував короля, особливо в його антипруській політиці. Брав участь у поході Яна III на Україну восени 1674 р., маючи кінний полк. Прибувши до армії перед 5 листопада цього ж року, залишив її напередодні 18 лютого 1675 р., вражений тим, що польний гетьман коронний Вишневецький наказав йому бути підвладним Станіславу Яблоновському, воєводі руському. До 15 червня хан Селім Герей узяв до неволі весь піхотний полк Потоцького на Диких Полях (полкова плата за період від листопада 1675 р. до квітня 1676 р. була невивплачена; це може означати, що Потоцький знову виставив свій полк навесні 1676 р.) Під час наступальних дій Яна III у вересні та жовтні 1675 р. знову перебував в армії, беручи участь у радах сенату 30 жовтня і 1 листопада в таборі під Чернокозинцями. У серпні 1675 р. до табору під Львів надіслав «досить приховану» гусарську корогву. На коронаційному сеймі 1676 р. у своєму «*wotum*» палко висловлювався за збройне розв'язання конфлікту з

Туреччиною; вважав, що не треба розраховувати на допомогу інших держав, хіба що лише з боку папи [1112, с. 809]. Вимагав укріплення прикордонних фортець, пропонував податок від коштовностей, критично оцінював вартість народного ополчення, але, незважаючи на це, розраховував на нього. На цьому сеймі його було залучено до числа депутатів, що мали резиденцію при королі та гетьманах під час війни. Ян III, вирушаючи 19 вересня зі Львова в напрямку до Галича, довірив Потоцькому командування запізнлим підрозділом, наказуючи продовжувати збір війська у Львові до прибуття М.К. Радзівілла, литовського польного гетьмана. Потоцький прибув до Львова напередодні 30 вересня і до приїзду Радзівілла здійснював керування спільно з Яном Гнінським, хелмським воєводою. 13 жовтня брав участь у раді сенату в таборі під Журавнем. У липні й серпні 1678 р. був у змові проти короля разом із гетьманом литовського війська Міхалем Казимежом Пацем, краківським воєводою Яном Лещинським, краківським єпископом Анджеєм Тшебіцьким, гетьманом Д. Вишневецьким і С.С. Чарнецьким, які виступали проти династичних планів короля. За невідомих обставин у неволю до Потоцького потрапив турецький бей Шахчуварогли. Гродзенський сейм 1678–1679 рр. постановив виплатити Потоцькому за звільнення в'язня 70 тис. злотих. На цьому сеймі Потоцького знову висунуто як надзвичайного резидента до королівського блоку, до «hibernowej» комісії та Львівського Казначейського Трибуналу [1012, с. 810].

У 1682 р. Ф. Потоцького було йменовано київським воєводою, того ж року його висунули на краківського воєводу. 1683 р. був присутній на сеймі, де його й запросили до hibernowej комісії. Далі брав участь у віденському поході; вже 25 серпня був із королем в Опаві. Керував полком із чотирьох корогв (з 1682 р., крім вищезазначених, мав легку корогву, отриману ще в лютому 1697 р.) Кіннотний полк Фелікса Казимежа 12 вересня 1683 р. брав участь у битві під Віднем на лівому фланзі армії корони, можливо, брав участь у боях кінноти під командуванням Марка Матчинського. Протягом пізніших дій в Угорщині Потоцького часто підводило здоров'я. 7 жовтня в першій битві під Парканами керував лівим польським флангом, дав відсіч турецькій атаці, але, коли король після розриву правого польського флангу забрав у Потоцького частину корогви, щоб перекинути її на небезпечну ділянку, в його підрозділах вибухнула паніка та дійшло до втечі. Наприкінці листопада, під час маршу на Кошиці, Потоцький

знову хворів. На сеймі 1685 р. його було включено до *hibernowej* комісії. 24 травня він отримав лучинське староство. У похід Яна III на Молдавію в 1686 р. Потоцький значно спізнився, приїхавши до Яс після 19 жовтня, вже після виступу королівської армії; об'єднався з нею лише в ніч з 10 на 11 вересня після її повернення під Яси. На той час мав полк, що складався з чотирьох корогв.

У 1681–1687 рр. Потоцький був пов'язаний із групою малопольських магнатів, яких французький посол у Польщі F. de Béthune'a називав «незалежними». Так, до цієї групи входили і його брат Анджей, і королівський канцлер Ян Вельопольський, і королівський підскарбій Мартин Замойський. У них не було відносин із жодним з іноземних дворів, але підтримувався контакт із Францією й Австрією. 1687 р. вони визнали, що політика двору націлена на «золоту незалежність» і в результаті цього опинилася під сильним впливом лідера опозиції військового королівського маршалка Станіслава Геракліуша Любомирського, родича Потоцького. Проте Потоцький на той час зберігав нейтралітет та не підписав акта змови, ініційованого в другій половині 1687 р. Бенедиктом Сапегою, підскарбієм литовського війська, і Любомирським. На сеймі 1688 р. виступив на боці короля, гостро засуджуючи імператора Леопольда і курфюрста брандербурського Фридерика Вільгельма за їхню роль у виданні заміж Людвіки Кароліни Радзивіллівни, нареченої королевича Якуба, за князя Кароля Філіпа Неубурського. Під час сейму 1690 р. Фелікса Потоцького обрано додатковим депутатом при королі на період війни, а також до комісії, створеної з метою розгляду суперечок на угорському кордоні. Потоцький узяв участь у молдовському поході Яна III в 1691 р. Був учасником рад сенату.

Відразу після смерті брата Анджея (30 серпня 1691 р.) почав домагатися польної коронної булави, маючи при цьому багатьох суперників: Марка Матчинського, Героніма Любомирського та ін. Лише 1692 р. одержав призначення [1112, с. 47], водночас отримавши після померлого брата деякі його військові підрозділи (якими керував до смерті). Протягом 1699–1702 рр. корогви становили полк легкої кавалерії Потоцького. Він брав участь у діях війська корони в 1692 р.

Від 1693 р. Потоцький порозумівся зі своїми родичами, зокрема з підскарбієм корони Геронімом Любомирським щодо можливого вибору королевича Якуба та відсторонення від політики Марії Казимири. Їздив на сімейні з'їзди Потоцьких і

Сенявських до Жешова. За останні роки життя короля Потоцький був його частим гостем у Жулкві, Вілянові, Кулікові, разом із дружиною Кристиною його приймали в родинному колі обох королівств (Польщі та Литви), дарував королю дрібні подарунки і надавав послуги. У квітні 1694 р. він був одним із тих, хто займався встановленням посагу королівни Терези Кунегунди, яка 2 січня 1695 р. вийшла заміж за баварського курфюрста Максиміліана II Емануеля. У внутрішніх конфліктах Потоцький підтримував гетьмана литовського війська Казимира Сапегу.

У період безкоролівського правління 1696–1697 рр. Потоцький спочатку належав до супротивників королеви Марії Казимири. Він схилив примаса Міхала Радзиєвського до полишення ним її табору. Включився до агітації на сеймиках періоду міжцарів'я. На такому сеймі в 1696 р. разом із Г. Любомирським та іншими Потоцькими вимагав вислання королеви з Варшави. Був підозрюваний, безперечно, з огляду на свої зв'язки з Г. Любомирським, в підбурюванні військової конфедерації Богуслава Барановського в серпні цього ж року. Однак цьому суперечить тісна співпраця Потоцького із С. Яблоновським під час ліквідації конфедерації; вони разом проводили переговори з військовим союзом, стоячи на чолі розрахункової комісії (17 жовтня – 3 листопада 1696 р.), обоє брали участь у перемовинах, розпочатих 21 січня 1697 р. Казначейським Трибуналом. Під час перевиборчих торгів Потоцький відразу став на бік французького кандидата ксьондза Францішка Людвіка Конті (навіть брав гроші від посла Полігнаца); однак остаточно, разом із Яблоновським, 27 червня висловився за саського курфюрста Августа [1012, с. 811].

Незабаром разом із гетьманом Яблоновським Потоцький концентрував війська для підтримки нового курфюрста, на чолі їх брав участь в урочистостях з нагоди коронації в Кракові (12–15 вересня), як один з небагатьох на тому сеймі сенаторів був учасником нарад за участю короля. 20 серпня 1698 р. Потоцький був на військовій нараді у Львові та висловлювався за облогу в цій компанії Кам'яця, чого Август II не заперечував.

Для відбиття татарського наступу, що загрожував, і прискорення концентрації військ Потоцького було вислано до табору генерального війська корони. Він вирушив до Підгаєць, убачаючи тут сприятливе місце для оборонної боротьби. Однак на зосередження війська до цієї місцевості зважився занадто пізно, в результаті 8 вересня

орда завдала удару на розділені сили Речі Посполитої. Під Заславцями головні польські сили, що йшли до Потоцького, відкинули татар. Потоцький під Підгайцями (якнайменше з 1100 солдатів), вміло використовуючи відступ, відбив атаки головних сил татар, почергово скеровані на греблю на південний захід від міста, а також на передмістя (на північний захід). 9 вересня об'єднані сили Потоцького (6 тис. осіб) зіткнулися із зосередженою армією татар (понад 1000 солдатів). Коли війська Речі Посполитої витісняли фронтальні атаки орди, її частина обійшла позиції Потоцького і, вдаривши з тилу, розбила ліве крило польського тильного ешелону. Татари кинулися грабувати табір, завдяки чому польські війська перейшли в контрнаступ, який відкинув орду. Незважаючи на відхід татар, побоюючись їхнього повернення, Потоцький в ніч з 9 на 10 вересня укріпив табір та пізніше, після з'ясування ситуації, не вирушив за ворогом. У 1698–1699 рр. полк кінноти Потоцького мав 21 корогву (в тому числі 6 гусарських), а в 1699–1702 рр., крім того, в Потоцького був полк легкої кінноти (4 корогви).

Потоцький брав участь у сеймі 1699 р., тоді його призвали до малозначущої комісії, що розглядала суперечливі питання на кордоні Заторського князівства і Шльонська. Його стосунки з Августом II формувалися досить неоднозначно. Під час війни зі шведами в липні 1700 р. він привів під Ригу декілька корогв регулярної армії. У квітні 1701 р. Потоцький розіслав універсал на сеймики, в якому звинувачував короля за «протекцію над козаками» Семена Палія. Цього ж року увійшов до комісії, створеної з метою заспокоєння Литви. 17 лютого 1702 р. на раді сенату після зірваного К. Пацем сейму Потоцький висловився в підтримку короля, запевняючи, що можна самим утримати пана, якого обрали *liberis suffragiis*. Вимагав скликання сейму, який би ухвалив податок на військо, а тим часом радив залучити народне ополчення. 1 травня Потоцький був призначений гетьманом великим коронним і краківським каштеляном після померлого 3 квітня С. Яблоновського, однак уже у квітні цього року обійняв посаду командуючого війська корони. На прохання короля в середині квітня з Варшави він видав війську наказ зосередитися під Шчурцем поблизу Львова в термін до 22 травня та підсилив його універсалом від 26 квітня із Сокалю. Для заохочення солдат обіцяв виплатити їм дві прострочені чверті платні. Подальші дії Потоцькому зашкодила провести смерть [1012, с. 811].

Потоцький разом із братом Анджеєм володів Підгайцями (в галицькій землі), крім того, мав Кристинопіль (у Белзькому воєводстві) – це містечко заснував на честь своєї дружини Кристини Любомирської. У Кристинополі 30 травня 1695 р. заснував монастир бенедиктів та костьол Св. Духа. До того ж у Белзькому воєводстві мав Тартаків, опріч цього, мав володіння в Сандомирському воєводстві, а також менші домоволодіння на Поділлі. Між іншим, був белзьким старостою, красноставським старостою (був доброчинцем тамтешнього монастиря августіанів), грубішовським старостою (заснував монастир для домініканців), сокальським старостою (в Сокалю спорудив костьол і монастир) тощо. Ці староства давали Потоцькому великі прибутки, оскільки в 1702 р. з них платив 55600 злотих кварта.

Потоцький помер 15 червня 1702 р. [971, с. 1073] в Кристинополі, де й похований у костьолі бернардинів.

Від першого шлюбу з Кристиною з родини Любомирських [477, с. 226] (померла 1699 р.) Потоцький мав чотирьох синів: Міхала, волинського воєводу; Юзефа, стражника великого коронного; Станіслава, белзького воєводу, Єжи, старосту грабовецького і тлумацького, а також дочку Маріанну, заміжно спочатку за Станіславом Каролем Яблоновським, квартирмейстером великим королівським, а потім за Адамом Тарлом, люблінським воєводою. Від другого шлюбу з Констанцією Розою, дочкою воєводи Владислава Лося, Фелікс Потоцький не залишив нащадків [871, табл. 140].

Таким чином, можна дійти висновку, що Фелікс Казимеж Потоцький, замолоду сміливий і спритний керівник кінного полку, пізніше не виявляв таланту в самостійному командуванні. Він був, по суті, епігоном Собеського, але, запозичивши від свого вчителя замисел оборонної битви, не зумів надати їй наступального характеру, не перейняв від Собеського його концепції відступу. І хоча Фелікс Казимеж Потоцький не так добре знаний у вітчизняній та зарубіжній історіографії, як його прославлені потомки, зокрема Юзеф Потоцький, Францішек Салезій Потоцький, Станіслав Щенсний Потоцький, без його політичного вибору, воєнного таланту, стремління, уподобань і амбіцій, можливо, по-іншому розгорталася б подальша історія роду Потоцьких герба Пилява.

2.4. Засновник тульчинської лінії – Юзеф Потоцький

Постать Юзефа Потоцького майже невідома в українській історіографії. Потоцький Юзеф, герб Пилява (помер в 1723 р.) – ротмістр, делегат сеймів, караульний королівського війська [914]. Був сином Фелікса Казимежа, гетьмана королівського війська, і Кристини з родини Любомирських [1112, с. 49], братом волинського воєводи Міхала і белзького воєводи Станіслава [833; 935; 886; 1095, с. 187].

У 1688 р. Потоцький був уже ропчицьким старостою і ротмістром панцирної кавалерії. У 1693 р. був депутатом на сейм із Белза. Узяв участь в осінній підгаєцькій кампанії 1698 р. Його короґва в першій фазі битви 8 вересня захищала Загаєць, передмістя Підгаєць, від татарських атак. У 1697 р. він погодив вибори із белзьким воєводою. Під час вибуху північної війни його короґва перебувала в повстанському загоні реґиментарія Мартина Ченського. У серпні 1702 р. Потоцький виступав як белзький староста. З початку 1703 р. він перебував в оточенні керівника шведського Генерального Військового Комісаріату М. Стенбока, що співпрацював із Потоцьким за рекомендацією Карла XII. Згідно з донесенням Стенбока, Потоцький намагався приховати від шведів маєтки шляхти, відроджуючи повішання та підпалення тих, хто чинив опір [947, с. 58].

Юзеф був головним організатором результативного опору белзької шляхти проти контрибуції, покладеної на воєводство. Одержавши цілковите звільнення від повинностей своїх володінь, він зміг хитрощами одержати скрині зі шляхетними речами, захопленими шведами в Сокалю, примноживши в такий спосіб своє майно. Будучи делегатом на люблінському сеймі 1703 р., він різко відбивав атаки на брата Міхала, якого як старосту Соколю було оскаржено за неналежний догляд за володінням, унаслідок чого шляхта зазнала великих збитків.

Джерела не дають інформації про те, на чий бік Юзеф став у 1704–1709 рр., коли більшість Потоцьких підтримала шведів та Лешчинського. Як белзький депутат на Загальну Варшавську Раду 1710 р. Потоцький підписав «підтримку сандомирської конфедерації». Взнявши слово, разом з іншими белзькими депутатами він домагався відстрочки засідання Ради до часу звільнення з російської неволі Міхала Вишневецького. Також заступався за іншими Потоцькими, котрих торкнулася царська немилість, прагнув якнайшвидшого випровадження з Польщі *auksyliarnych* військ. Крім

того, писав про призначення керуючих маєтками для інспекції королівських земель, а також закликав обміркувати питання про виділення відповідних коштів на збільшення кількості королівського війська [947, с. 58].

З початком листопада 1715 р. під керівництвом Потоцького було зібране народне ополчення Белзького воєводства. Гостро критикуючи гетьманів, він звернувся до них із закликом приєднатися до тарногородської конфедерації. Після зайняття Замостя (грудень 1715 р.) Саси розбили загін Потоцького. Юзеф приєднався до загону брата Міхала, і 3 квітня 1716 р. вони разом вторглися до Львова, захопивши гетьмана королівського війська Адама Миколая Сенявського. Як белзький маршалок Юзеф Потоцький увійшов до групи радників тарногородської конфедерації. Під час люблінських переговорів (червень 1716 р.) був «першим керуючим маєтками за договором». На початку зборів виступав проти участі в них фельдмаршала Якоба Генріха Флеммінга, стверджуючи, що не може засідати з тими, «хто бореться з Польщею». Домагався звільнення руського воєводи Яна Станіслава Яблоновського. Під час обговорення питання про умови перемир'я домагався цілковитої евакуації Сасів (зокрема з фортець). Крім того, прагнув повернення захоплених шляхетських депозитів, що зберігалися в Замойській фортеці.

Вимагав, щоб росіяни відшкодували всі заподіяні збитки, завдані збіжжю і худобі. Після зриву люблінських переговорів входив до верхівки казимирських переговорів та малопольських депутатів, а з кінця вересня 1716 р. брав участь у варшавських засіданнях. Тоді ж акцентував, що «... без волі та консенсусу Речі Посполитої» російське військо не мало бути впроваджене, і декларував, що «ні за що не відповість, поки не буде даний *contre* орден». Під час дискусії з військових питань Потоцький виступав за суд над гетьманами, вважаючи, що «опис» булави буде цілком невдалим, щойно влада над військом повернеться до них. Поступово загострював критику діяльності царського посередника Г. Долгорукого, звинувачуючи його в наданні переваги королівській стороні. При цьому він підкреслював позитивні якості тарногородської конфедерації, «в якій немає сенаторів та гетьманів, лише сам *ordo equestris*» [947 с. 59].

Юзеф із недовірою сприйняв проект нового складу армії, боячись, що будуть згорнуті знамена Потоцьких – у минулому шведських прибічників. Він вимагав, щоб

офіцерам польського призову була гарантована першість. Виступав проти того, щоб королю лишити 1200 гвардійців. У жовтні–листопаді 1716 р. результатом його протестів стала повторна зупинка засідань на тлі суперечок про військові справи. Незважаючи на вмовляння подільського воєводи Стефана Гумецького, Потоцький зумів підказати військовим ні на що не погоджуватися, після чого повідомив зібранням конфедератів, що Долгорукий хоче захистити гетьманів від «опису» їхньої служби. Стверджував, що королівські скарбничі повинні сприйняти «опис» своєї служби в такій формі, як це визначено в договорі. В іншому разі вимагав у Яна Єжи Пшебендовського залишити посаду. 1 лютого 1717 р. він читав конституцію «німого сейму».

У березні 1717 р. на звітному белзькому сеймику Потоцький став на бік тих, хто погодився з постановами «німого сейму», всупереч маніфестантам, які зривали сеймикові засідання, хоча не підтримав планів групи, що мала намір опротестувати маніфести. Він уважав, що в майбутньому це могло б спричинити порушення засади вільного голосу.

Потоцький був депутатом із Белза на гродненський сейм 1718 р. Він не погоджувався на збільшення кількості війська для захисту від ворога, аргументуючи відсутністю в цьому потреби. Відповідно до його міркувань, Подільське і Волинське воєводства заслуговували на податкові пільги на основі пожертвувань, що їх вони понесли на потреби кам'янецької фортеці. На укріплення Кам'янця вистачило б, на його думку, 30 тис. злотих [947, с. 59].

Потоцький прагнув поліпшення функціонування трибунальних судів, а також домагався, щоб єпископи не викликали шляхти до своїх судів та не застосовували відлучення від церкви. Потоцький робив акцент на необхідності якнайшвидшого відправлення послів до Москви для залагодження питання евакуації війська з Речі Посполитої.

23 лютого 1720 р. він став королівським стражником, а белзьке староство передав синові. У 1720 і 1721 рр. втручався в справу королівського скарбника Пшебендовського щодо виплати йому належної зарплати стражника. У 1722 р. був белзьким депутатом на сейм. Тоді Юзеф домагався, щоб виняткове право булави суворо відповідало засадам, прийнятим у 1717 р. Вносячи пропозицію про залагодження конфлікту про маєток, висловлював побажання завершити зібрання «*nie głosami, ale rem agendo*» [947, с. 59].

Потоцький був заможною людиною, однак відомості стосовно його володінь мають фрагментарний характер. Будучи власником Кристинополя (Белзьке воєводство), де закінчив будівництво монастиря бернардинів, мав також угіддя в Пруссії. Заснував парафіяльний костюл у Лушчові. У 1715 р. клопотався про дозвіл підскарбія Пшебендовського гнати волів за кордон. Під час тарногородської конфедерації белзькі володіння Потоцького зазнали значних руйнувань.

Юзеф Потоцький помер у 1723 р. і був похований у кристинопільських бернардинців [871, табл. 141].

Від шлюбу з Теофілою Терезою [471, с. 228] (померла 1741 р.) [1062], дочкою Яна Цетнера [985, с. 446], львівського старости, Потоцький мав сина Францішка Салезія [1059, с. 401] і дочку Антоніну, яка вийшла заміж за Северина Жевуського, волинського воєводу [363, с. 5].

Можна стверджувати, що, хоча життя Юзефа Потоцького було порівняно коротким, він зумів утримати батьківські позиції та встиг примножити велич своєї відомої фамілії. Шлюбом із Теофілою Терезою із Цетнерів, панною на Тульчині, остаточно закріпив подільські маєтки за Потоцькими, започаткувавши тульчинське відгалуження сімейної лінії та створивши міцне фінансове підґрунтя магнатської родини.

2.5. Францішек Салезій Потоцький: знакова постать родини

Потоцький Францішек Салезій герба Пилява (1700–1772 рр.) [1029, с. 311] – київський воєвода [881]. Був онуком гетьмана Фелікса Казимежа, сином Юзефа [1059, с. 401], охоронця війська королівського і Теофіли (померла 1742 р.), доньки Яна, львівського старости [858, с. 814].

Після смерті батька він отримав значний спадок, зокрема Кристинопіль [858]. На сеймі дебютував у 1724 р. Імовірно, на той час виконував функцію депутата від Белзького воєводства, оскільки в 1726 р. став маршалком Трибуналу Королівського в Любліні, всупереч закону суміщаючи цю посаду з депутатською функцією на сеймі 1726 р. Також був депутатом на останньому гродненському сеймі: в 1729 р. від Брацлавського воєводства, в 1730 р. – від Чернігівського воєводства.

Із січня 1728 р. до 1731 р. вступав у суперництво з численними конкурентами за Софію Сенявську, спадкоємицю величезних статків. Вийшовши із цієї конкуренції, переможений Августом Чарторийським, утвердився в неприязні до табору «сім'ї» Чарторийських і Понятовських.

Кумедну історію про боротьбу Потоцького з Чарторийським за Денгоф-Сенявську розповідає їхній сучасник:

«Молодий син коронного стражника Салезій Потоцький, на той час уже староста львівський, а пізніше воєвода київський, незважаючи на конкуренцію з боку князя Чарторийського, став із ним змагатися за руку молодої вдови, яка недавно втратила чоловіка. То був пан зі старопольськими звичаями, завжди оточений великим двором зі шляхти, пишній, популярний, улюблений у народі, але з нічим невгамованою пихою.

Він не був небезпечним суперником для князя Чарторийського; дружина гетьмана, як і князь, отримала закордонне виховання, вони розмовляли між собою французькою мовою, а Салезій Потоцький знав лише польську і трохи латину. Ходив він у кунтуші, голову мав поголену, не вмів говорити ті дотепні компліменти, які заповнюють бесіди з дамами, вихованими на французькій мові, не міг подобатися багатій дамі.

Якось він довідався, що програє завдяки французькому одягу і вихованню свого суперника та вирішив своїм багатством перемогти щасливішого від себе в коханні князя. Він наказав постригти згідно з версальською модою, якої дотримувався Чарторийський, 12 холопів, пошив їм одяг таких самих кольорів та такого ж самого крою, що й одяг князя.

Дізнавшись від шпигунів, у якому вбранні буде князь, він з'являвся там, оточений дванадцятьма українськими хлопцями в такому самому вбранні, з такими ж самими зачісками, зі шпагами і в жабо, намагався бути там, де сподівався зустріти свого суперника, який тоді зовнішньо нічим не відрізнявся від його холуїв.

Того замало. Оскільки Чарторийський був князем, а Потоцький уважався простим шляхтичем, бо в той час ніхто не думав про те, щоб стати графом, до котрого, хоч би і найсправжнісінького, шляхта не мала жодної поваги, та навіть сміялася з того, то Потоцький, намагаючись і тут князя перемогти, дав наказ своєму управителеві в Уманщині, щоб той знайшов якогось бідного князя і вислав до нього, а той уже буде щедро нагороджений.

І такого відшукали: то був Володимир Четвертинський, який постійно мешкав на чиншовому ґрунті та своїм вихованням майже не відрізнявся від звичайного холопа. Його привезли до Варшави. Пан Салезій наказав його вимити, пошити йому французький гардероб, навчили його в ньому рухатися, виклопотали йому в баварського електора (виборного монарха) орден святого Губерта і назвали його маршалком дому Потоцьких. Бідний князь отримав за це непоганий маєток, але Бог відає, скільки він мав знести зневаги, коли хтось із рідних чи близьких князя Чарторийського прибував до воєводи на прийом, а той одразу посилав за князем маршалком, звертаючись до нього: «Ваша князівська честь!», і не шкодував для нього міцних виразів» [854, с. 19–21].

У сімейних переказах Потоцьких збереглися відомості про те, що Потоцький не хотів зашкодити своєму авторитету надмірною увагою до багатії пані, тому у вирішальний момент він надіслав їй листа, в якому пропонував їй вийти за нього, а свою відсутність мотивував надзвичайною зайнятістю полюванням на вовків у степах України. Але це полювання пройшло для Потоцького невдало, оскільки багату дружину він цього разу так і не вполював. Коли його плани виявилися марними, він попросив руки Софії Жечицької, теж удови, померлий чоловік якої був ломжинський хорунжий Микола Цетнер. Вона принесла йому доволі значний посаг, а після її смерті Салезій одружився зі своєю родичкою Анною Ельжбетою Потоцькою, дочкою гетьмана, жінкою із жорстоким і зарозумілим характером, яка своїм посагом вагомо збільшила багатство «короля руських земель», як іменували тоді Потоцького [397, с. 185].

Імовірно, на зламі 20–30-х рр. Потоцький подорожував. Зокрема, він відвідав Петербург, де був прийнятий царицею Анною Іоанівною як родич (через Салтикових). У 1732 р., після померлого без спадкоємців дядька Станіслава Потоцького, белзького воєводи, взяв у свої руки залишені йому в спадок уманські володіння в Україні (Умань, Тутьчин, Торговицю, Могилів, Браїлів) [816, с. 1371].

Біограф Потоцьких А. Хжонцевський наводить кумедний анекдот про те, яким чином Францішек Салезій став власником величезних земельних наділів, маленьким цариком у Правобережній Україні.

«Салезій Потоцький не став власником уманського маєтку як спадкоємець, а отримав його як подарунок від свого дядька Станіслава, белзького воєводи, який, у свою чергу, теж його отримав як подарунок від жінки Морштина, уродженої Калиновської.

Салезій Потоцький під час царювання російської імператриці Анни відвідував царський двір та був прийнятий нею як член царської родини.

Повернувшись із закордонної подорожі у французькому одязі, від одного монаха-реформата, який був довіреною людиною белзького воєводи, він дізнався, що його бездітний дядько говорив про своє бажання, обминувши інших Потоцьких, віддати йому одному свою батьківську спадщину, коли б він не відмовився від національного одягу. Салезій після поради цього реформата з'явився до дядька, прибраний у польський одяг, і одразу ж отримав Уманщину» [851, с. 44–45].

Зрозумівши, як вигідно ходити в жупані, Потоцький потім до кінця свого життя так і не скидав його, до того ж одягав у польське вбрання свого єдиного сина.

Таким чином, утворилася потужна магнатська держава, зі своїм пишним двором у Кристинополі на Львівщині, де завжди крутилося багато дрібної шляхти, слуг і посіпак, відбувалися гучні з'їзди магнатства і створювалися плани захоплення королівського трону. Потоцький, як і його єдиний син, так і не став королем, натомість він нагромадив безліч посад і титулів, що робили його дуже помітною постаттю в тогочасній Польщі. Ротмістр та полковник коронного війська, староста белзький, сокальський, гайсинський, звенигородський, ропчицький, грубешівський, барський і яблунівський, маршалок коронного трибуналу в 1734 р., воєвода волинський та київський, кавалер ордена Білого Орла – далеко неповний перелік звань і важливих посад, які отримав Потоцький.

Він мав власну армію, до складу якої входили піхота, драгуни, улани і козаки, нею керували офіцери державної армії, які отримували патент короля і дозвіл сейму на свої звання.

Ніхто не мав права в'їхати на подвір'я Потоцького в кареті, а повинен був виходити з неї та йти пішки. Коли ж Потоцький виїздив із палацу, то загін його армії ставав під брамою і на честь магната грали в труби і били в бубони. Піддані мусили стояти перед каретою на колінах із непокритими головами, доки Потоцький не проїде. Без його ласки ніхто не міг виграти жодного судового процесу, ніхто у воєводствах Белзькому, Руському (Львівському), Волинському і Брацлавському не міг без нього отримати гідне місце, стати послом до сейму, депутатом, старостою, сенатором чи навіть єпископом [484, с. 44–45].

Слід віддати належне Потоцькому в тому, що він міг бути і доброзичливим до своїх підлеглих, цінувати їх не лише за вірну службу, а й за мужність, чесність та лицарство.

Володареві великих земельних наділів, що простягнулися від Польщі до Київщини і Брацлавщини, доводилося також бути хазяїном на цих землях.

Великою проблемою для нього, як і для інших магнатів тих часів, була проблема заселення земель достатньою кількістю робітників.

Тому Потоцьким провадилася звична для магнатства політика створення слобод, тобто надання певних пільг переселенцям. Це викликало протести місцевої шляхти, від якої заохочене селянство тікало на вільні землі, це зумовлювало стан постійної громадянської війни між дрібними і великими землевласниками, де беззаперечна перевага була на боці магнатів, оскільки ті не цуралися ніяких засобів для досягнення своєї мети і мали їх у своєму арсеналі велику кількість.

До наших днів дійшов історичний анекдот про те, як неподалік від Тульчина було старовинне село, власник якого ні за що не хотів продати його Потоцькому, котрий дуже хотів його придбати, бо те село було вже оточене його землями. Якось Потоцький запросив власника села до себе до палацу в Тульчині на гулянку. Той панок, звичайно, не міг у цьому відмовити такому великому панові і гуляв там цілу ніч. Коли ж він повертався до свого села, то ніяк не міг його відшукати. Лише вранці він побачив, що за цю ніч його село було знищене, хати розібрані, люди перевезені в заздалегідь заготовлені місця, а саме місце розоране. Судовий процес проти всесильного Потоцького нічого не дав. Ще в середині минулого століття спадкоємці того пана мали на руках усі необхідні документи на цю власність, але щось довести і перемогти магнатів Потоцьких їм було не під силу [536, с. 157].

Становище селянства в Україні, як зазначають навіть польські автори, було набагато важчим, ніж у Польщі. Селянин не лише повинен був важко відробляти панщину, він ще мусив платити своєму панові всіляку данину. Францішек Салезій не був винятком і брав у своїх підлеглих різні види поборів: рогівщину, свиняче (тобто за утримання корів та свиней), пасічне, за різні оренди, за спуск ставка тощо. Тут все залежало від його фантазії та бажання. І якщо переселенцям спочатку надавалися пільги, то з часом вони мали зносити такий самий тягар панства, як і інші селяни.

Для розв'язання різних конфліктів із панами і власними підлеглими в той складний час Потоцький утримував у своїх містах і селах значне козацьке військо. Такий козацький підрозділ був створений і в Тульчині. Тоді, на думку краєзнавця В. Святелика, і виник район міста під назвою Козаччина [484, с. 47].

Проте яким би не був пан Потоцький, він не був набагато гіршим від інших панів того часу. При ньому відбувалося нове зростання міста, пожвавлення його суспільного, політичного й економічного життя.

В описі 1805 р. повідомляється, що в 1754 р. Ф.С. Потоцький віддав косяолу село Білоусівку разом із річним доходом 8500 злотих. Одночасно було передане село Одая, але в 1775 р. князь Четвертинський відібрав це село в домініканців, і Станіслав Фелікс Потоцький, син Салезія, наказав за це платити монастирю по 2304 злотих 28 грошей щороку, доки Одая не буде відібрана в Четвертинського через суд. Та справа затягнулася, і домініканці вже не отримали Одаю назад [270, арк. 36].

Різноманітним було політичне життя Салезія Потоцького. Так, після смерті Августа II, в період міжцарів'я, Салезій був депутатом від Белзького воєводства [874, с. 446]. На сесії 13 травня 1733 р. він добивався уточнення в проекті конституції пункту про присягу на виборність іноземця. Він встав разом з усією сім'єю на бік Станіслава Лещинського і в його захисті приєднався до стихійної конфедерації в січні 1734 р.

На чолі воєводської міської сторожі та своїх придворних військ він вирушив у табір Юзефа Потоцького. Восени 1734 р. він брав участь у сесіях ради конфедерації; 9 листопада 1734 р. був призначений послом Генеральної конфедерації в Туреччині. В інструкції йому було доручено порозумітися з послом Франції в Стамбулі з проханням пояснити, що було причиною вторгнення татар на територію Росії та можливим притулком для конфедератів. Потоцький зволікав із від'їздом; 2 березня 1735 р. отримав експедицію, але не виїхав.

Точно не відомо, коли він визнав Августа III. Тоді Потоцький був депутатом мирного сейму 1736 р. і був призначений суддею сеймового суду, закликаного судити винних у зраді держави й образі монарха.

Відразу ж після сейму він отримав посаду королівського кравчія. Знову був депутатом у 1738 р. від Белзького воєводства, а в 1740 р. від Волинського воєводства. Очевидно, що Потоцький не грав самостійної політичної ролі, підкорюючись

керівництву спочатку дядька Станіслава, а після його смерті примаса Теодора і гетьмана Юзефа Потоцького. Як надзвичайно заможна людина, він був одним зі стержнів політичної партії, на нього зважали [758, с. 815].

Однак уже в цих роках визначилася характерна для Потоцького обережність та боязнь занадто великого захоплення. У 1741 р. на заклик гетьмана Потоцький готував пропрусську конфедерацію. Насправді через протидію двору вони облишили конфедеративні плани, однак деякі депутатські сеймики восени цього року об'єдналися в конфедерацію. Розійшлися відомості, що маршалком белзької конфедерації став Потоцький. У дійсності ж белзький сеймик був лімітований та від нього були направлені посланці до короля з питання його ставлення до конфедерації. У ході приготувань до сейму в 1744 р. Фридерик II для здійснення своїх планів намагався примирити Потоцьких, спокушуючи отриманням польської корони, в тому числі Салезія, якому ця пропозиція не була немилою. Знову до уваги взяли кандидатуру Потоцького на маршалка проектованої на зламі 1744–1745 рр. опозиційної конфедерації під лозунгом внутрішньої безпеки, яка мала початися на похоронах гетьмана Міхала Вишневецького.

Наприкінці 40-х рр. Потоцький не брав участі в сеймах, однак прагнув отримати якусь сенаторську посаду або чин міністра. Ще в 1744 р. гетьман безрезультатно запрошував його до Люблінського воєводства, але прибічниками республіканців після смерті Юзефа Потоцького Потоцький насамперед був висунутий на польну булаву відповідно до перспективної вакансії.

Щоб закріпити шанси Потоцького, гетьман у 1749 р. призначив його замісником гетьмана української партії. Цього ж року гетьман схилив Потоцького до прийняття функцій маршалка радомського трибуналу [858, с. 815].

Навесні цього ж року гетьман хотів замовити для Потоцького Познанське воєводство. У 1750 р. він був кандидатом до радомського сейму, не ставши маршалком. У той час він шукав зближення з двором. 3 серпня 1750 р. він отримав орден Білого Орла.

Після зірваного в 1752 р. сейму настало зближення Потоцького з двором. Потоцький поряд із Євстахієм Потоцьким належав до прибічників цього зближення.

У 1753 р. Потоцький був одним із пансіонерів Франції, отримуючи 16 тис. франків. Наприкінці поточного року він вступив до організованої двором колбушевської

угоди, в якій острозький родовий маєток було поділено між кредиторами Януша Сангушки. Потоцькому призначили Лютовець і Локачі. Однак невдовзі вдалося переконати прибічників гетьмана, а також одностайно виступаючого з ним у цій справі Мнішка, і в лютому 1754 р. він відступив від угоди. У червні того ж року перебував серед управляючих маєтками, представляючи в суперечці гетьмана. Восени допоміг Є. Потоцькому, підчашію королівського війська, в отриманні місця в Пьотрковському Трибуналі, об'єднуючи підтримку белзьких і волинських депутатів. Не доклав зусиль стосовно вакантного Равського воєводства. За відступ від розділу майорату і за захист благородства А.Ф. Брюля 22 травня 1755 р. був нагороджений Волинським воєводством. 19 січня 1756 р. він отримав Київське воєводство. Крайні республіканці звинувачували його за надто примиренні погляди стосовно двору і роз'єднання союзників [858, с. 816].

У 1755 р. вже тривали переговори про шлюб сина Алоїза Брюля, варшавського старости, з дочкою Потоцького. У 1756 р. він будував плани конфедерації, розраховуючи на допомогу Франції. У свою чергу, Брюль намагався будувати плани сейму 1756 р. разом із Потоцьким, Августом Чарториським і канцлером Яном Малаховським. На хвилі зближення між двором і Потоцьким перед сеймом навіть розійшлися чутки про намір шлюбу Чарториського з донькою Потоцького, але єдиним результатом цього зближення була обіцянка Потоцького підтримати Адама на галицькому сеймику. Надалі балансує між двором і профранцузькими прибічниками, під кінець жовтня 1756 р. Потоцький разом із трьома іншими Потоцькими – Антонієм, Станіславом і Євстахієм – і гетьманом Браницьким уклав договір із французьким уповноваженим міністром Ф.М. Дюранде, зобов'язуючись надавати підтримку прибічникам можливої конфедерації.

У 1757 р. спостерігалось глибоке невдоволення політикою двору і звернення Потоцького до прусів. Він навіть погрожував зреченням сенаторського крісла і прийняттям гданського громадянства.

Навесні 1759 р., незважаючи на великий опір з боку Потоцького, дійшло зрештою до згоди в справі шлюбу молодого Алоїза Брюля (січень 1760 р.) Потоцький вважав, що набуде вирішального впливу на роздавання вакансій у ближніх воєводствах. Літом 1759 р. він підтримував у Любліні маршалка Мнішка в його процесі з канцлером Малаховським. Незабаром його стосунки з двором погіршилися. З одного боку, шлюб

доньки не був благополучним; попри декілька спроб примирення Потоцький думав про розлучення. З другого боку, він був ображений, що влітку 1761 р. в озброєній суперечці з Потоцьким про ярмарки в Тартакові та Тернополі двір підтримав Є. Потоцького, генерала литовської артилерії. Крім того, до непорозумінь призвело проведення в 1761 р. підскарбієм Теодором Весслом скорочення монет; двір звинувачував Потоцького в негативному ставленні до скорочення.

У майнових суперечках зі своїми родичами Потоцький був безпощадний. Після смерті волинського воєводи Міхала Потоцького (помер 1750 р.) він став опікуном його дітей (та їх майна) й у зв'язку з цим сварився з його сином, красноставським старостою Феліксом Потоцьким, беручи під захист дружину воєводи, вдову Мар'яну із сім'ї Огінських. У 1751 р. між Потоцьким і гетьманом Юзефом Потоцьким виникло напруження в питанні посагу дружини Потоцького. Зокрема, він вів суперечки про опіку над Катажиною Косаківською. Після закінчення сперечання про ярмарок він дуже сварився з Є. Потоцьким з приводу опіки над познанськими синами воєводи, дітьми померлого в 1760 р. свого тестя Станіслава Потоцького [858, с. 817].

Надалі Потоцький здійснював опіку і нагляд над прикордонними судами. Він постачав харчі та фураж, у разі потреби використовуючи для свого захисту придворну охорону. Слідкуючи за функціонуванням судів, він доповідав про перерви в їх роботі двору і гетьманові. Особливо багато клопоту доставляли йому хвилювання на східному кордоні. У 1750 р. він звинувачував коменданта київського замку в навмисній підтримці гайдамацьких набігів. Заселення сербів під командуванням генерала Хорвата в прикордонних степах і створення так званої Ново-Сербії додало йому багато клопотів. У квітні 1752 р. наказував своїм підлеглим перешкоджати переходу сербів через польську землю. Протегував Адаму Мрозовецькому в боротьбі з гайдамаками і ново-сербями.

У зв'язку з постійними зіткненнями з генералом Хорватом Потоцький у 1758 р. вирішив вислати до Петербурга свого особистого посланця Карловського. Для польських прикордонних суддів він побудував на нейтральній землі слобідку, яку в серпні 1760 р. росіяни захопили та знищили, заарештувавши її губернатора. Після смерті цариці Єлизавети Потоцький задумав відіслати посланців до Петра II, в тому числі зі скаргами на Хорвата.

Набагато краще склалися стосунки на польсько-турецькому кордоні. Потоцький приймав у себе посланців паші, підтримував дружні стосунки з кримським ханом і в 1755 р. разом із гетьманом вітав нового хана зі вступом на трон, просячи його заодно прислати татарського посла на сейм. Цього року приймав у Кристинополі турецького посла Алі-Агу, який направлявся через Дубно у Варшаву. Підтримував постійне щотижневе листування з волоським господарем, який надсилав йому відомості з Туреччини. У виступі на раді сенату 1758 р. Потоцький хвалив роботу прикордонних судів із турецької сторони. Дещо ускладнилися стосунки з ханством і Портою в 1759 р., коли в Польщі заховалося декілька сот татарських і волоських біженців, серед яких був брат скинутого з престолу хана і претендент Хаджи Герей. Вони розмістилися в маєтках Потоцького. Потоцький переносив небажаний візит доти, поки польський посол у Стамбулі Юзеф Подоський не отримав пробачення для Хаджи Герей (1760 р.) Подоський, крім того, уладнав багато справ самого Потоцького, зокрема питання вільного доступу турецьких підданих на могилівський ярмарок. Другою причиною напруження, яке призвело до згурпування татарських військ на кордоні з Польщею, було зіткнення між ханом та підстолиєм Любомирським з питання пограбування бессарабських купців. У жовтні 1762 р. Потоцький брав участь у роботі знову створеної польсько-турецької прикордонної комісії та влаштував складчину на суму, яку Любомирський мав заплатити як відшкодування збитків ханові [858, с. 818].

Майже монополістична позиція Потоцького, а також придворно-республіканської партії в українських воєводствах піддалася певному послабленню, коли в 1761 р. в сокальському старостві оселився Казимеж Понятовський і почав об'єднувати прибічників серед тамтешньої шляхти. Бачачи зростання двору після смерті Єлизавети Петрівни і Петра III, Потоцький закріпив свої зв'язки як із двором, так і з республіканцями, не відмовляючись все-таки від підтримування деяких стосунків, в основному через Любомирського. Нове зближення Потоцького з двором виникло з ініціативи Мнішка, який у липні 1762 р. з об'єднуючою місією вислав на іменини його дружини свою сестру Людвіку, вдову гетьмана Юзефа Потоцького. На передсеймових сеймиках у серпні цього ж року Потоцький домагався рекомендації до королівської канцелярії замісника великого канцлера, що йому вдалося здійснити, зокрема на галицькому сеймику, але за умови, що порекомендує на булаву Є. Потоцького.

У 1763 р. в напруженій ситуації, коли Чарториські готували державний переворот, Потоцький за домовленістю з двором спостерігав за депутатськими сеймиками, які мали принести славу придворній партії. Він підтримав кандидатуру Й. Ротоцького до сейму. Вважали, що за послуги Салезій сподівався принаймні на печатку, якщо не на булаву. Він був призначений делегатом королівського трибуналу в Пьотркові. Однак, перш ніж розігралася баталія щодо депутатських сеймиків, Потоцький літом їздив до Любліна, щоб підтримати в Трибуналі справи своїх; у супроводі чисельної придворної охорони він з'явився до Трибуналу, і там, перед початком, паж Потоцького приніс із Дрездена звістку про смерть короля» [858, с. 819].

Розпочавши період існування без короля як прибічник Сасів, вже в жовтні Потоцький був тихим претендентом на корону. У лютому 1764 р. Venot спростовував інформацію, що Потоцький є кандидатом на корону. Відомо про переписку Францішка Салезія Потоцького з князем Ксаверієм Саським [845, арк. 1553–1555].

Коліївщина, яка охопила більшість маєтків Потоцького, особливо на Уманщині, знищила його міць, у тому числі військову. Під час продовження барської конфедерації ширилися чутки про підтримку Потоцьким конфедератів. Збереглися дані про переписку київського воєводи Ф.С. Потоцького з королем Станіславом Августом [843, арк. 161; 844, с. 162]. Нейтральна позиція Потоцького призвела до того, що, з одного боку, конфедерати розраховували на його підтримку і доброзичливість, а з іншого боку – росіяни та їхні прибічники мали надію, що завойовують його прихильність для проектованої в 1770–1771 рр. Паніним і послом Волконським реконфедерації. Приманкою мала бути надія на зняття з престолу Станіслава Августа. Навесні 1770 р. Панін уважав Потоцького за «добре налаштованого», але складного для отримання. Потоцький не дав утягнути себе в ці починання, хоча йому було запропоновано відшкодування за знищення гайдаками Умані. У липні 1771 р. він виправдовувався перед висланим послом Росії, що вік, відсутність довіри в суспільстві та здоров'я не дають йому змоги приєднатися до запропонованої росіянами партії, яка мала працювати над мирними переговорами [858, с. 820].

Того часу Потоцьких поглинув любовний зв'язок, а потім таємний шлюб єдиного сина Салезія – Станіслава Щенсного з Гертрудою Коморовською.

Про шлюб Потоцький дізнався випадково і постфактум. Гостро зреагувавши на це, він вимагав від сина згоди на розлучення, намагався зібрати Коморовських у Кристинополі, а коли це не вдалося і коли Коморовські, чуючи погрози, переїхали, Потоцький 13 лютого 1771 р. здійснив спробу нападу на маєток Коморовських декількох сот озброєних козаків, одягнених у російські мундири, і викрадення Гертруди. Коморовські, не маючи сумніву, що винуватцем нападу був Потоцький, виступили проти нього зі скаргами. Однак через неповні два роки Потоцький на смертному одрі клявся, що не наказував викрадати і що зробив це в ім'я погано зрозумілої дружби російський генерал П. Румянцев. У відповідь на дорікання Коморовських і звинувачення у викраденні й ув'язненні доньки (про її смерть ще не знали), а також у наполяганні на розлученні в консисторії без її присутності, й навіть без адвоката, Потоцький звинуватив Коморовських у «викраденні або дебоші сина, що є, звичайно, кримінальним злочином». Незважаючи на таку агресивну атаку з боку небажаних тестів свого сина, Потоцький із великим побоюванням спостерігав починання Коморовських, які вирушили за справедливістю до Варшави, де за них заступився подільський воєвода Станіслав Берnard Годський та канцлер Анджей Млоджейовський (який брав гроші від обох сторін). На допомогу Потоцькому до столиці вирушила Косаковська, щоб слідкувати за ходом справи, зтягувати та підкупляти.

Тим часом Потоцький вислав сина в оточенні довірених слуг спочатку до Зборова, а потім за кордон, намагаючись повністю ізолювати його від Коморовських і не допустити будь-яких контактів. Йому вдалося швидко отримати синове каяття; пізніше, 1772 р., коли Щенний розважався за кордоном, Потоцький тиснув на нього, щоб сам здійснив спробу залучення на свій бік папського нунція у Відні. У процесі, який зтягнувся, Салезій мав багато союзників у країні та закордоном.

Крім сімейних клопотів, відсутнього на громадській арені Потоцького застав розподіл Польщі. Частина його маєтків опинилася захопленою австрійцями. Під час нових змін зросла ймовірність розв'язання справи з Коморовськими не на користь Потоцького, але жодного із судових вироків Потоцький не дочекався.

Потоцького називали «малим королем на Русі» [789, с. 428]. Завдяки успадкованим маєтностям і отриманим у посаг маєткам двох дружин, він був власником величезних володінь, найбільших за всю історію роду і мало не найбільших у Речі

Посполитій. Так, друга дружина принесла йому в посагу спадок Лащів (її мати залишилася єдиною спадкоємицею того роду). У 1771 р. Салезій володів 11 королівщинами, які приносили понад 200 тис. злотих на рік. Його володіння, що налічували 70 міст та кількості сіл, тягнулися від Краківського воєводства через Перемиську землю, Сандомирське, Белзьке, Подільське і Брацлавське воєводства. Мав також маєтності в Прусському королівстві, а від 1758 р. – кілька сіл у Перській землі. У Львові він мав юридику, за яку точив криваві зіткнення з міщанами. Крім того, був белзьким, грубешувським (із перервами), сокальським і яблунівським (від 22 червня 1747 р.) старостою [330, с. 583].

Свою головну садибу створив у Кристинополі, де в 50-х роках збудував палац і заклав парк у французькому стилі. Пишна кристинопільська садиба нагадувала Версаль. Там містився численний двір, відомий розкошами і манірним церемоніалом, за дотриманням якого особливо пильнувала друга дружина Потоцького. Двір оборонявся надвірними військами та кількадесятьма мідними гарматами. У 1761–1773 рр. діяв двірський театр, що ставив балети й опери; крім того, Францішек Салезій мав власний надвірний оркестр і гостинно приймав у себе численних артистів. Він надавав підтримку І. Красіцькому, в майбутньому відомому поету і письменнику, який його коштом виїхав літом 1759 р. на студії до Італії. На дворі Потоцького в Кристинополі перебували поет і перекладач О.Т. Коритинський (1751–1752 рр.), художники С. Строїнський, Ф. Смуглевич, А. Кухарський, М. Бачареллі, П. Баттоні та ін. [859, с. 409–447].

Окрім того, Потоцький розбудував Тартаків, де запровадив ярмарки, а тамтешнім євреям дозволив відкрити в місті друкарню, яку близько 1754 р. передав єзуїтам. В уманському комплексі володінь розпочав колонізацію і розвиток господарства цих малозаселених і найбільш наражених на небезпеку гайдамацьких нападів теренів. Колонізовані землі заселяли кріпаки з його володінь у глибині Речі Посполитої, а також утікачі від інших власників, яких притягували спеціальні привілеї та свободи. Губернатором Уманщини був С. Ортинський, а після нього – Р. Деспот-Младанович, гарний адміністратор і організатор. Зі зростанням кількості сіл та населення Уманщину було поділено на менші округи, на чолі яких стояли окремі губернатори. Головною твердинею Потоцького тут була Умань. У 1761 р. місто отримало магдебурзьке право і привілеї на ярмарки. Потоцький дбав також про ярмарки в Могилеві-Подільському і про

вільний доступ до них купців із Туреччини. Для вірмен, які мешкали в Могилеві-Подільському, виробив такі самі привілеї, які мали вірмени у Львові та Кам'янці-Подільському. Своїх єврейських підданих охоче використовував як у дипломатичних місіях, так і для нагляду за управителями маєтків. У володіннях Потоцького мешкало багато заможних і впливових євреїв. Маєтки Потоцького неодноразово спустошувалися, а надвірні козаки нібито самі іноді гайдакували. Однією з найтрагічніших подій в історії Уманщини була Коліївщина (1768 р.), під час якої повсталі знищували шляхту, католицьке духовенство, євреїв. До повстанців приєднався і сотник воєводи І. Гонти разом із кількасотенним загоном надвірних козаків. Кульмінацією повстання стала так звана «уманська різанина»: після взяття Умані 21 червня в місті були замордовані майже всі євреї та поляки [1033, с. 25, 29, 90–92, 95, 98].

Францішек Салезій багато жертвував на релігійні цілі. Зокрема, заклав кляштор єзуїтів у Настасові (1748 р.), закінчив будівництво піярського колегіуму у Варенжі та єзуїтського костьолу в Лащеві (1751 р.), заснував тринітарський кляштор і костьол у Браїлові [405, с. 57] та вірменські церкви в Могилеві-Подільському – дерев'яну (1742 р.) [337, с. 202] і муровану (1772 р.), побудував дерев'яну церкву Різдва Пресвятої Богородиці в с. Коржів (1755 р.) [463, 311], зробив значні пожертви єзуїтському колегіуму в Станіславові, бенедиктинкам у Перемишлі (1771–1772 рр.), домініканцям у Тульчині (1750 р. надав їм Білоусівку) і бернардинцям у Сокалю (1777 р.) До Уманської волості запрошував місіонерів із Замостя. Підтримував унію і, щоб зміцнити її вплив, у 50–60-ті роки заснував у своїх володіннях понад 100 уніатських парафій, базиліанський кляштор (1766 р.) із церквою і школою (колегіум із чотирма професорами) в Умані, базиліанські кляштори в Струсові (близько 1760 р.) і Кристинополі (1763 р.) Базиліани були зобов'язані організовувати місії (проповіді, катехізиси) у володіннях Потоцького не рідше, ніж двічі на рік. У 1762 р. папський нунцій у Польщі А. Євгеніус від 13 серпня видав доручення холмському уніатському єпископові М. Рилло відкрити численні засновані Салезієм уніатські церкви, забезпечивши їх утриманням, у своїх Уманському і Браїлівському маєтках [330, с. 584].

Францішек Салезій помер 22 жовтня 1772 р. [871, табл. 141] в Кристинополі, похований у підземеллі бернардинського костьолу.

За свідченням сучасників, він був людиною впертою, гордовитою і нестриманою, «представляв характерний тип польського магната, якого розпирала родова пиха, переконаного у своєму вродженому праві на вирішення долі краю [958, с. 33]».

Францішек Салезій був одружений двічі. Його першою дружиною від 1736 р. була Софія із Жечицьких (померла 1741 р.), ломжинська хорунжанка, що в першому шлюбі була за Миколаєм Цетнером; вона народила Потоцькому єдиного сина Людвіка Стефана, померлого в дитинстві. Удруге Салезій одружився 1742 р. з Анною Ельжбетою [477, с. 230] з Потоцьких (1724–1772 рр.), донькою Станіслава, познанського воєводи і Марії з Лаців. Вона отримала австрійський жіночий орден Зоряного хреста (1747 р.) Зарозуміла, пихата й амбітна, жорстока й підступна, прив'язана до зовнішньої форми релігійних обрядів святениця, друга дружина відіграла в житті Потоцького велику роль, впливаючи на його поведінку як у приватному, так і в політичному житті. Тогочасна суспільна думка саме їй приписувала ініціативу викрадення Гертруди Коморовської. Францішек Салезій мав із нею сина Станіслава Щенсного і доньок: Марію, заміжною за графом Алоїзом Фридериком Брюлем, генералом коронної артилерії; Антоніну Аделію, – за князем Ксавери Любомирським; Пелагію Терезу, – за графом Міхалом Єжи Мнішком; Людвіку Пелагію, – за Казимежем Жевуським [871, табл. 141].

Ян Непомуцен Понінський, змальовуючи портрет Потоцького в 1764 р., приписував йому риси, що розкривалися почергово: патріотизм, великодушність, постійність та дієвість, а також підлість, боягузливість, слабкість, нерішучість та інтриганство; головною рисою було марнославство, невміння «відрізнити справжню славу від оманливої» [758, с. 822].

Як бачимо, Францішек Салезій Потоцький належав до найбагатших людей країни. Власний маєток він розбудував, удало використовуючи своє власне становище. Паралельно із цим успішно вибудував чудову політичну кар'єру. Наближеність та підтримка королівського двору дозволили йому обійняти ряд престижних посад, тримати у своїх руках значну кількість староств та економій. Прибутки зі староств, поряд із доходами з власних величезних маєтків, кількість яких було збільшено в результаті вдалих шлюбів, створили міцне фінансове підґрунтя магнатської родини. Разом із тим він робив величезні пожертви на релігійні цілі. Образ Ф.С. Потоцького

увійшов до літератури у зв'язку з трагічним шлюбом його сина і Гертруди із сім'ї Коморовських.

Отже, підсумовуючи викладене в розділі, зазначимо:

1. У Речі Посполитій існувало шість різних родів, які носили прізвище Потоцькі: герба Пилява, герба Любич, герба Остоя, герба Сренява, герба Шеліга, герба Яніна. Найвідоміші з них – Потоцькі герба Пилява.

2. Виявлено, що перші документально підтверджені відомості про рід Потоцьких зустрічаємо у XIII ст., досліджуючи генеалогію перших поколінь Потоцьких та їх місце в тогочасних суспільно-політичних процесах, доведено, що політичної могутності родина Потоцьких набула в середині XVI ст.

3. Простежено, що представники роду володіли значними територіями, замками, маєтками в Польщі, Білорусії, Україні, насамперед у Подільському, Брацлавському, Белзькому, Руському і Краківському воєводствах, обіймали важливі державні посади в Речі Посполитій, а згодом – у Росії й Австрії.

4. Вирізнено герби срібної та золотої Пиляви. Потоцькі Тульчинської (гетьманської) лінії належали до герба срібної Пиляви. Різниця в гербах полягала в кольорі фігури, відповідно, золотої та срібної.

5. Засновником гетьманської гілки визначено військового і політичного діяча – Станіслава Потоцького Реверу (1579–1667 рр.), великого гетьмана коронного, воєводу київського, краківського та ін., діяльність якого помітно позначилася на історії Польщі й України, особливо середини XVII ст. Одружившись із дочкою брацлавського старости, генерала подільських земель Валентина Олександра Калиновського і Гелени Струс, Софією, граф Станіслав одержав за нею у посаг маєтки в Брацлавському, Волинському, Подільському і Київському воєводствах.

6. Поділ маєтностей між синами графа Станіслава поклав початок двом лініям гетьманської гілки: першої – Андрія і другої – Фелікса Казимежа. Шлюб сина графа Фелікса – Юзефа – із Теофілою Терезою із Цетнерів, панєю на Тульчині, остаточно закріпив подільські маєтки за Потоцькими, започаткувавши тульчинське відгалуження другої лінії.

7. Зростання могутності родини знайшло своє відображення і в таких зовнішніх ознаках, як розбудова власних замків-палаців (як-то, наприклад, маєток Францішка Салезія Потоцького в Кристинополі).

8. Спостерігається ревне слідування догматам та відстоювання позицій католицької церкви родини Потоцьких. Так, дотації Потоцьких на розбудову костьолів, монастирів, шкіл вимірювалися десятками тисяч злотих, а також пожертвами великих грошових сум різним церковним орденам і фундаціям.

9. На прикладі окремих представників фамільного клану Потоцьких простежено, що біографічний жанр є реконструкцією особистості, проведеною на засадах вірогідних джерел та їх зіставлення. Доведено, що при відтворенні біографії історичної постаті можна зняти штампи лише за допомогою залучення генеалогічного аналізу.

10. Сучасний період, який можна охарактеризувати часом державного і національно-культурного відродження українського народу, відзначається пробудженням широкого суспільного інтересу до історичного минулого окремих історичних постатей і родів. Лише на основі глибоких знань минулого людство може усвідомити і визначити своє місце в загальному процесі суспільного розвитку. Кожне нове покоління, що вступає на арену суспільно-політичного життя, завжди звертається до практичних надбань історичного минулого. Збережені в соціальній пам'яті народу, вони містять великі творчі потенціали, здатні за певних умов перетворитися на реальну силу, що визначає соціальну мотивацію, спрямовану на задоволення тих чи інших суспільних потреб. Використання історичного минулого завжди було вагомим чинником суспільно-політичного виховання народу.

11. Аналіз діяльності видатних особистостей у контексті загальнонаціонального розвитку допомагає адекватно реставрувати перебіг історичних подій, оскільки за певними явищами і ситуаціями завжди стоять конкретні люди. Серед історичних постатей на особливу увагу заслуговують особистості, діяльність яких не так давно замовчувалася або перебувала поза межами наукового інтересу дослідників. Саме до них належать і знакові постаті роду Потоцьких. Сьогодні вже не виникає сумніву щодо потреби більш уважного ставлення до вивчення історії магнатських аристократичних родів, представники яких нерідко тією чи іншою мірою впливали на перебіг вітчизняної історії.

РОЗДІЛ III

СТАНІСЛАВ ЩЕНСНИЙ ПОТОЦЬКИЙ ТА ЙОГО НАЩАДКИ: ПРОСОПОГРАФІЯ РОДУ

Біографістика розглядається як окрема галузь історичної науки, що має своїм об'єктом особу в її різноманітних зв'язках із суспільством та в єдності індивідуального і суспільного. Це дає змогу дослідникові не лише простежити роль та місце певної особистості в історії, а й розкрити її індивідуальність, реконструювати внутрішню духовну будову.

Особливого значення набувають методи колективних біографій (просопографія), які використовують нові технології обробки матеріалів та дозволяють реконструювати багатогранні аспекти життя та діяльності цілих династій. Будь-які фактори історичного процесу стають діючими пружинами, коли вони пропущені через ментальність людей і трансформовані нею. Тому особистість виступає як умістилище соціально-культурної системи свого часу. Саме тому сучасна історична наука відводить важливе місце створенню біографічних портретів.

Традиція біографічного опису – це прагнення осмислити і визначити феномен особистісної індивідуальності. Звільнення історичної науки від нашарувань ідеологічної заангажованості в біографістиці дозволяє показувати:

- саме існування особистості в потоці історичної доби, її життя, події та зміст цього життя;
- сприйняття й оцінку індивідуальної особистості в соціумі, в культурі, уявлення про її масштабність та значимість;
- різноманітність форм опису і розуміння особистісної індивідуальності в соціально-комунікативній практиці повсякденності (в міжособистісних відносинах, у діяльності у певній галузі);
- осягнення конкретного індивідуального буття (в унікальності його емпірії подій та в знаках долі) [26, с. 5–6].

На думку російського академіка І. Ковальченка, історики, досліджуючи історичні явища і процеси, не можуть не врахувати того, що пізнання минулого має два тісно взаємопов'язані завдання. Перше завдання полягає в тому, що необхідно показати, «як це було» в інваріантності, а друге – пояснити, чому сталося саме так, а не інакше.

Необхідно також урахувати наявність поліваріантних, альтернативних можливостей, а також обґрунтованість суб'єктивного вибору мети, шляхів та методу діяльності. На жаль, як констатує І. Ковальченко, історики продовжують ділити людей на «добрих» і «поганих», хвалити одних, засуджувати інших, що є антиісторичним, однобоким і суб'єктивним [327, с. 10]. Загальновідомо, що проблема численних потреб і видів людської діяльності так чи інакше пов'язана з індивідуальним, соціальним і загальнолюдським, відповідно диференціюються й основні принципи їх досліджень. І. Ковальченко запропонував схему дослідження діяльності людини в історії в її індивідуальній, груповій, масовій та загальнолюдських формах, у взаємостосунках із владою, її інститутами, лідерами, у взаємозв'язку стихійного та свідомого [327, с. 13–14]. Він уважав, що інтегральне розуміння співвідношення індивідуального, соціального і загальнолюдського в суспільно-історичному розвитку дає змогу зрозуміти, що всі явища соціального процесу мають надзвичайно складну структуру та під впливом конкретно-історичних умов провідну роль можуть відігравати суспільно-політичні, культурно-ідеологічні, релігійні та інші фактори і протиріччя, які призводять до виникнення поліваріантності та плюралістичності. Такий підхід допомагає зрозуміти причини виникнення явищ історичного процесу в суспільно-психологічному аспекті. Дослідження діяльності людини, мотивації її поведінки є неможливим без аналізу специфіки мислення і морально-психологічного портрета людини.

Життєвий шлях кожної людини охоплює різні періоди: критичні, активності, творчості. Якщо критичний період життя особистості припадає на період регресу, занепаду, стагнації суспільства, то це не може негативно не відбитися на долі людини. Сучасна психологія пропонує виокремити такі особливості соціалізації особистості: соціалізацію особистості, що перебуває на стадії кризи в стабільні періоди розвитку суспільства; соціалізацію особистості, яка перебуває на стадії піднесення, але в нестабільні періоди розвитку суспільства; соціалізацію особистості, що перебуває на стадії кризи в нестабільні періоди розвитку суспільства [431, с. 120].

За теорією американського психолога Е. Еріксона, протягом життя людина переживає вісім психосоціальних криз, специфічних для кожного вікового періоду. Сприятливий або несприятливий перебіг психосоціальних криз впливає і зумовлює розвиток індивідуума в суспільстві. Цей розвиток може відбуватися нормально або аномально, залежно від того, яка ідентичність перемагає – позитивна чи негативна [431,

с. 69, 117–118]. Психосоціальні кризи та їх зміни також певною мірою допомагають зрозуміти поведінку людини, яка опинилася у складному становищі. Разом із тим не варто ідеалізувати теорію Еріксона, що спирається, головним чином, на вікові обмеження і не враховує цілий ряд суб'єктивних, психологічних факторів, котрі, безумовно, впливають на формування психосоціального стану людини в той чи інший період життя.

Крім того, соціальна позиція особистості залежить від співвідношення форм суспільної свідомості. Від того, яка форма суспільної свідомості домінує – раціонально-ідеологічна (свідома) чи ментально-психологічна (стихійна), – залежать ідеї, потреби, інтереси, мета, шляхи і методи їх досягнення, поведінка й орієнтири особистості. Свідоме як раціонально-ідеологічна форма суспільної свідомості є більш динамічним та формується серед різних груп і прошарків населення під впливом ідей, теорій та найбільш повно відображає потреби та інтереси людей [327, с. 16–17].

Важливим аспектом просопографії є вивчення біографії людей у динаміці, тобто детальній характеристиці, яка відображає зміни об'єктів вивчення в часі, тому структура просопографічного дослідження, на нашу думку, має виглядати таким чином:

а) визначення належності об'єктів дослідження до політичних і професійних груп;
б) наявність у дослідженні «динамічних характеристик» (динамічні характеристики – ряд взаємопов'язаних аспектів біографій осіб, відповідно до яких відстежуються в часі життєвий шлях і політична (суспільна, творча, наукова тощо) доля як окремої особистості, так і всього соціуму в цілому – від народження до кінця життєвого чи творчого шляху);

в) оформлення результатів вивчення у вигляді не образу або портрета, які характеризують певну групу людей у конкретний момент часу, а колективної біографії, що дозволяє прослідкувати зміни, які відбуваються в житті груп, досліджуваних протягом певного періоду.

У нашому випадку для просопографічного дослідження група осіб, зокрема Станіслав Щенсний Потоцький і його сини від двох шлюбів, утворює об'єкт, привабливий у багатьох відношеннях. Особливої цілісності йому надає їхній споріднений зв'язок, що відкриває додаткові можливості для дослідження детальної й об'єктивної історії роду Потоцьких.

3.1. Станіслав Щенсний Потоцький: магнат, політик, особистість

Сучасний погляд на життя та діяльність Станіслава Щенсного Потоцького потребує відкинути сформовану раніше ідеологічну упередженість до цієї особистості й об'єктивно визначити місце та оцінити його значення в українсько-польських стосунках тогочасного періоду, в сучасній українській історіографії.

Станіслав Щенсний (Фелікс) Потоцький (1751–1805 рр.) [1048] – магнат, політичний діяч. Народився 20 лютого в Тартакові Белзького воєводства (охрещений 21 лютого 1751 р. в тамтешньому парафіяльному костьолі). Був сином Францішка Салезія й Анни Ельжбети з Потоцьких [456], людей пихатих і деспотичних.

Навчався в родинній садибі в Кристинополі Белзького воєводства під керівництвом матері. Мав м'який і слабкий характер. Попри те, що його освіті приділялася величезна увага, розвивався нібито дуже повільно. Мав певні літературні здібності, вдосконаленням яких, можливо, завдячував своєму домашньому вчителеві ксьондзу М. Вольфу [1110, с. 51], професору поезики Варенського піярського колегіуму. Писав вірші та був добрим стилістом.

Дивовижний факт: Станіслав Щенсний, за винятком родової пихи і самозакоханости, не успадкував, по суті, жодної риси характеру своїх батька і матері. Його слабкість, м'якість та поступливість дивували згодом усіх, хто пам'ятав залізну вдачу Францішка й Анни Потоцьких. Із раннього дитинства оточений найтурботливішою опікою, Щенсний демонстрував скованість та безініціативність.

На порозі повноліття під постійним тиском батьків, які намагалися виховати його в дусі магнатської родової гордості та бездумного, поверхового, екзальтованого святенництва, Щенсний був нездатним самотійно мислити; під час розмов із батьком він буквально тремтів зі страху; мати ставилася до нього, як до хлопчика. Батьки бачили перед ним прекрасне майбутнє, можливо, навіть уявляли собі його на троні Речі Посполитої. Вони заздалегідь подбали і про перші титули для сина: ще хлопчиком він став ротмістром, а 1767 р. батько передав йому права на Белзьке староство [397, с. 187].

В уявленні значної частини шляхти Станіслав Щенсний Потоцький мав усі дані для того, щоб навіть посісти престол Речі Посполитої. Упродовж майже трьох століть рід Пилява-Потоцьких відігравав у Короні таку саму роль, як Радзивілли у Литві, а своїм багатством навіть перевершував їх. Та якщо у XVIII ст. Радзивілли почали поступово вимирати, внаслідок чого зрештою могло дійти до того, що не було б кому успадкувати

величезне багатство, Потоцькі, навпаки, поріднилися майже з усіма магнатськими родами Речі Посполитої та мали багато достойних корони нащадків [397, с. 184].

У 1770 р. батьки відправили Щенсного з Кристинополя в об'їзд навколишніх маєтків. Під час цієї мандрівки таємно від батьків Станіслав зав'язав роман із 16-річною Гертрудою Коморовською, донькою Якуба, середньозаможного шляхтича, власника Сушна (поблизу Кристинополя). Цей роман усіляко заохочувався батьками Гертруди, які розраховували на шлюб спадкоємця величезних багатств зі своєю вродливою донькою. Коли Гертруда завагітніла, Коморовські, знервовані ваганнями Потоцького, який боявся сказати батькам про свої почуття, домоглися від нього згоди на таємне одруження. Шлюб відбувся 26 грудня 1770 р. за офіційним дозволом холмського консистора в уніатській церкві в сусідніх Нестаничах. За кілька тижнів він набув розголосу [2].

Батьки Потоцького змусили слабохарактерного сина розпочати клопотання (6 лютого 1771 р.), щоб визнати шлюб недійсним (доводили, що Гертруда його спокусила, а її батьки обманом примусили взяти шлюб). У квітні Потоцькі відправили сина з Кристинополя за кордон під наглядом генерала Брюля і ксьондза Вольфа. Протягом багатьох місяців вони мешкали у Відні, займаючись справою розлучення, вирішення якої залежало від Рима. У вересні 1772 р. Щенсний перебував із ксьондзом Вольфом у Швейцарії. Під час своєї вимушеної поїздки Станіслав, дізнавшись про смерть Гертруди, нібито намагався заподіяти собі смерть, але був урятований камердинером (розповідали, що мініатюру коханої носив при собі до кінця життя). Тоді він вів щоденник (із роками його було втрачено), який свого часу переглядав відомий польський історик Т. Корзон. На думку Корзона, цей документ був «вартий того, щоб на нього кинути оком для ознайомлення зі всією розумовою нікчемністю автора. Не обходять його ані люди, ані природа, записує лише, скільки пошт проїхав від одного міста до другого, де їв обід, а де вечерю...» [932, с. 76–79]

У Парижі Щенсного наздогнала звістка про смерть батька, тож у грудні 1772 р. він змушений був повернутися до Кристинополя. На той час Станіслава взяла під опіку його тітка К. Коссаковська, крім того, здаля за його діями спостерігав надвірний коронний маршалок Є.А. Мнішек, батько Жозефи (єдиної доньки), яку батьки Потоцького ще перед трагічною історією з Коморовською вибрали йому в дружини.

Після повернення Станіслав почав шукати компроміс із родиною Коморовських. Під час переговорів обидві сторони твердили, що не знають долі Гертруди. Лише навесні 1773 р. Я. Коморовський публічно звинуватив Потоцьких у викраденні доньки. У липні Коморовські вже були готові владнати справу за 6 млн злотих, але, не отримавши їх, у серпні внесли до судових актових книг маніфест про викрадення Гертруди. Ігнацій Потоцький запропонував відредагувати реманіфест (удячний Станіслав уже в травні відплатив йому за послуги під час процесу з Коморовськими, подарувавши парк із невеликим палацом у Варшаві). Після внесення до Белзького гродського суду реманіфесту (13 вересня 1773 р.) у жовтні Потоцький розпочав у Львові клопотання про перенесення справи до галицьких судів, у яких мала зв'язки Коссаковська. Відкликання справи від польських судів до австрійських наразило Потоцького на гостру критику, й у квітні 1774 р. справа була передана спеціальній сеймовій комісії. Паралельно оскаржувалися права Щенсного на частину Уманського маєтку. У перебігу обох справ Потоцький мусив виплачувати величезні суми на підкуп різних осіб. Сеймова комісія після тривалих розглядів видала декрет (від 2 листопада 1774 р.), яким відповідальними за смерть Гертруди називала «певний гурт злочинців» (заочно покараних на смерть), які без нічиєї спонуки і з невідомих причин напали на двір Коморовських і вчинили злочин [952, с. 154]; попри це, Потоцький мав сплатити екстестеві близько 700 тис. злотих. Після судового ствердження смерті Гертруди справа про визнання шлюбу Потоцького недійсним стала безпредметною.

Судові процеси Потоцького аж ніяк не вплинули на його статус найжаданішого кандидата на зятя, з огляду на його магнатські володіння. Ще під час процесів схилити Потоцького до шлюбу зі своїми доньками намагалися і С. Любомирський, і брат короля К. Понятовський.

Король Станіслав Август у лютому 1774 р. дав Щенсному уряд великого коронного хорунжого, а невдовзі – орден св. Станіслава. Однак уже 1 грудня 1774 р. відбувся шлюб Потоцького із Жозефіною Мнішек [478, с. 708], яка в перші роки шлюбу, на нашу думку, мала великий вплив на чоловіка, який дуже її кохав, писав їй сентиментальні вірші [784], разом із нею цікавився аматорським театром. Попри значні володіння в Галичині та пропоновані Потоцькому у Відні почесті й титули, подружжя не мало наміру постійно там мешкати, зокрема Щенсний аргументував це патріотичними мотивами («кидаю батьківське помешкання, яке по-зрадницьки загарбав сусід у

єдиновладне володіння») [1022, с. 184]. До того ж був обурений тим, що галицький уряд забрав староства його батька. Одразу після смерті тестя (15 жовтня 1778 р.) досить дешево (за 1 млн злотих) продав Стадніцьким успадковану його дружиною Дуклю. У 1781 р. відступив галицькі маєтки Кристинопіль і Тартаків та Звенигородське староство А. Понінському за сплату боргів батька (емфітеутичним правом). Близько 1790 р. продав австрійську частину Гусятина графу П. Забельському.

У 1775–1778 рр. багато часу проводив у Кристинополі. У 1776 р. поділив там майно із сестрами, кожній з яких припало по 1 млн злотих. Ще перед шлюбом Потоцький об'їхав свої українські володіння і вирішив оселитися в Тульчині. У 1780 р. Потоцькі мешкали там ще в дерев'яному будинку. Невдовзі спорудили класичний палац із золотим написом на фронтоні: «*By zawsze wolnych i snotliwych był mieszkaniem – anno 1782 wystawiony*» («Хай буде навіки обителлю вільних і добродійних, року 1782 споруджений») [750, арк. 5]. У палацово-парковому комплексі (парк називався «Хороша»), який ще довго розбудовувався, був і театральний будинок («operhaus»). Оркестр складався з місцевих кріпаків, добре вивчених під керуванням Теодора Феррарі (Федора Ковальчика). Потоцький перевіз із Кристинополя велику бібліотеку, яку подружжя значно збільшило. У 1786 р. неподалік від палацу Потоцький розпочав будівництво домініканського костюлу (замість давнього дерев'яного, заснованого ще А. Калиновським), підземелля якого призначив для родинного мавзолею. Провадив життя на широку ногу, утримуючи великий двір, де стало мешкала юрба приятелів та нахлібників. Тульчинська садиба отримала назву «подільського Версаля» [1022, с. 184].

У своїх маєтках Щенсний дбав про цілісність лісів, перший створив у цих краях лісову службу, при фільварках закладав сади з найкращих плодкових щеп. Також перший розповсюдив в Україні італійські тополі (завезені сюди за часів його батька). У Тульчині мав кінний завод, розводив племінну худобу й овець. Скромне до того містечко перетворилося на жваве місто з фабриками сукна, полотна, сідел, візків та вогнепальної зброї. Це була столиця однієї з найбільших і територіально найкомпактніших магнатських латифундій, розміщеної переважно в Брацлавському і частково в Подільському воєводствах. Зокрема, Станіслав успадкував Уманський, Підвисоцький, Тульчинський, Печерський, Браїлівський, Могилівський ключі. З часом набув ще ключі: Дашівський і Кальницький (у Плятерів), Немирівський і Ковалівський (у Вінцентія Потоцького, з частиною його картинної галереї), Ободівський (почасти в попереднього

1786 р., почасти у Ф. Мошинського; продав його 1787 р. К. Собанському), Бубнівський (1797 р. в С. Потоцького), Немійський (у Дзедушицьких), Томашпільський (1803 р. в Ю. Потоцького для своєї доньки Ружі в рахунок її посагу). Скуповував і окремі села, набув Кураву, Котюжинці й Варшицю (1797 р. в П. Боженцького). Крім вищезгаданого Звенигородського староства, Потоцькому ще належали (емфітеутичним правом) староства: в Подільському воєводстві Вільховецьке, надане йому конституцією 1775 р. (уступив його Держкові), і в Брацлавському – Літинське за дипломом Станіслава Августа від 4 жовтня 1788 р. (1789 р. продав його Холоневському) і Гайсинське, набуте 1789 р. в А. Ледуховського. За деякі українські маєтки був уплутаний у різні судові процеси. Зокрема, київський каштелян Ю. Стемпковський намагався відсудити в нього Торговицю і Нерубайку з Уманського ключа, доводячи, що це королівщини, незаконно захоплені ще попередниками Потоцьких Калиновськими. Справу розглядала призначена сеймом 1775 р. комісія. Наступного року Станіслав уклав зі Стемпковським угоду, за якою зберіг Торговицю за собою. Перехід успадкованих володінь до його безпосередньої адміністрації супроводжувався іноді й примусовим виселенням деяких орендарів, засілих у маєтках ще за часів його батька. Найбільш заплутаний і довготривалий процес Щенський мав за Чорну Кам'янку, орендний власник якої відступив свої претензії на той маєток російському генералові З. Чернишову [330, с. 561].

Найбільший комплекс серед володінь Потоцького становила Уманська волость, яка завдяки колонізації розрослася і на 1794 р. нараховувала дев'ять міст (Умань, Соколівка, Буки, Торговиця, Тальне, Годованець, Хащевата, Теплик, Богопіль) і 264 села. Граф С. Потоцький розширював промислове будівництво, тож в уманських селах з'явилися лісопилки, воскобійні, цегельні заводи тощо [414, с. 53]. Так, у 1786 р. в Умані працювала цегельня [673], скляна фабрика [674], а в с. Звірках та с. Ладижинці були побудовані винниці [622, арк. 1; 414, с. 54].

Поряд із кріпацькою використовували і найману працю. Так, Уманську ратушу в 1782 р. будувало більше за 21 особу із Сушківки, Христинівки, Попівки. За місяць роботи вони отримали 206 злотих 15 грошей. Підсумкова заробітна платня на будівництві в маєтках Потоцького коливалася від 6 до 16 злотих [622, арк. 3; 414, с. 54].

Щенсному належала половина Брацлавського воєводства. На нього працювало близько 130 тис. чоловічих душ кріпаків, а його річний прибуток оцінювався в 1,5–3 млн

злотих. На часи Потоцького припала успішна господарська кон'юнктура в Україні, до того ж, за поширеною серед шляхти думкою, Потоцький був добрим господарем і людяним паном, «справжнім доброчинцем тих країв, а його приклад наслідували сусіди» [1036, с. 611–612]. Для Умані та Могилева-Подільського 1780 р. він отримав привілей на щорічні 2-тижневі ярмарки. У Могилеві-Подільському і Богополі заснував митні доми. Обмежував або ліквідував договори про оренди, заміняв селянам панщину на чинш. Крім того, у володіннях Потоцького, зокрема в Умані, мешкала велика кількість чиншової шляхти. Сам Станіслав жартував зі свого «окозачення», стилізувався під українського селянина-господаря. Полюбляв український фольклор, селянські весілля і пироги зі сметаною. Записав значний фондуш Немирівському училищу. Також багато жертвував на релігійні цілі. Так, він закінчив будівництво костюлу і кляштору тринітаріїв у Браїлові, збудував мурований костюл Опіки Св. Юзефа (1803 р.) у Немирові та кілька церков, зокрема в Соколівці (1784 р.) і Тульчині (1789 р.), зробив значну пожертву на будівництво церкви в Дорожинці, забезпечив земельними угіддями церкви в Семидубах (1779 р.), Людавці (1779 р.), Вітольдівому Броді (1782 р.), Даниловій Балці (1783 р.) [330, с. 562].

Щенсний Потоцький мав величезний авторитет серед української шляхти, що пояснюється доволі легко: маєтки Потоцького займали територію близько 1,5 млн га, на нього працювало 130 тис. панщан, а річний дохід господаря Тульчина перевищував 3 млн польських злотих [933, с. 247].

Квітуха латифундія Потоцького була підвалиною його політичного значення, а сам він із роками почав претендувати на щоразу серйознішу політичну роль у Речі Посполитій. У найближчому колі Потоцького оберталися А. Мощенський, А. Злотницький, ксьондз М. Сераковський, Б. Гулевич і Д. Томашевський, які виконували його доручення. Розташування володінь Потоцьких на межі з російською Новою Сербією і турецьким Єдисаном і Молдавією було причиною як утримування ними власних надвірних військ (із козаків та чиншової шляхти), так і квартирування в їхніх володіннях і по сусідству відділів українсько-подільської дивізії. Тогочасний південно-східний кордон Речі Посполитої був пропускним для російських військ, присутність яких у регіоні збільшилася саме за часів Потоцького у зв'язку з чорноморською політикою Катерини II і князя Г. Потьомкіна. Станіслав Щенсний збагачувався на чорноморській кон'юнктурі та на поставках для російської армії. За 20

років після Коліївщини він почувався безпечно в Умані, однак попереджав короля (зокрема в листах від 26 лютого і 1 березня 1789 р.) про загрозу з боку Росії, зокрема запевняв, що вистачить вторгнення до Речі Посполитої 5 тис. росіян, щоб підняти 100 тис. селян проти поляків. «Якщо наші гарячі голови захочуть остаточно занাপастити країну, зачепивши Москву, я ручуся, що Русь буде за Москвою й ті краї, хоч би й zostалися, знову будуть пустокою» [1022, с. 185]. Спочатку він вагався між магнатською опозицією і королівським табором, схилившись до погляду, що найкращим устроєм для Речі Посполитої була б олігархічна республіка. Восени 1775 р. разом із дружиною встановив тісний контакт із Ф.К. Браніцьким, який саме тоді висувався на чоло опозиції, що шукала підтримки в Петербурзі. За посередництва дружини Щенсний клопотався про підтримку російського посла О.М. Штакельберга в обранні його послом із Брацлавського воєводства на сейм 1776 р. Завдяки заходам посла король Станіслав Август надіслав відповідного листа (від 8 липня 1776 р.) М. Грохольському. Однак незабаром до Штакельберга дійшли якісь доноси на Потоцького, унаслідок чого змінили свою думку і він, і король. Потоцький зі своєю численною надвірною міліцією рушив до Вінниці, щоб «форсувати» сеймик, але 14 липня російське військо з Ф. Грохольським заступило йому дорогу. Станіслав спокійно відійшов, однак, отримавши попередження, що росіяни хочуть забрати його міліцію і зброю, попрямував до Варшави. У своєму першому відомому листі до Станіслава Августа (від 3 листопада 1777 р.) запевняв короля в лояльності [433, арк. 5]. У 1778 р. Станіслав Август заохочував його домагатися поста маршалка в Коронному трибуналі, але на заваді став процес із Чернишовим за Чорну Кам'янку. На початку 1780 р. Щенсний відмовився від уряду великого коронного хорунжого і знову титулувався белзьким старостою.

Першою значною публічною ініціативою Потоцького був представлений на сеймі 1780 р. через А. Мощенського проект утворення з Уманського маєтку майорату (ординації) з утримуванням там пішого регіменту (400 осіб) «для захисту України від гультяйства». Спадковими шефами регіменту, який би ввійшов до складу коронної армії, мали бути уманські чергові ординати. Проект, поданий до Постійної ради, був відхилений як такий, що «порушує шляхетську рівність та не підтриманий Штакельбергом» [1022, с. 186]. У березні 1781 р. Станіслав добивався – так само безрезультатно – в короля згоди на купівлю в А. Понінського уряду великого коронного підскарбія. Невдовзі з дружиною виїхав до Італії, звідки вони повернулися у квітні

1782 р. Одруження його колишнього швагра і кузена дружини М.Є. Мнішка з племінницею короля У. Замойською наблизило Потоцького до двору. 28 квітня 1782 р. він отримав Руське воєводство. На сеймі того ж року обраний до Постійної ради (був її консулом протягом двох каденцій: 1782–1784 і 1784–1786 рр.) У листопаді 1782 р. прибув до Бялистока, де сестра короля Ізабелла Браніцька приймала великого князя Павла, який повертався з подорожі на Захід. У грудні отримав від Катерини II орден св. Андрія [456], а Станіслав Август призначив його до Комісії національної освіти, в якій фігурував до 1793 р., однак був присутній лише на восьми засіданнях 1783 р.

Був довіреною людиною Станіслава Августа, зокрема разом із М.Є. Мнішком провадив сеймиківі роботи і за завданням короля під час кримської кризи слідкував за конфедератськими інтригами, які приписувалися Ф.К. Браніцькому. За підтримки Штакельберга навесні 1784 р. за 18 тис. дукатів купив у Ю. Степмковського командування українсько-подільською дивізією зі званням генерал-лейтенанта [478, с. 708]. Відтоді ця дивізія коронних військ, найсильніша (головне угруповання національної кавалерії) та ключова – з огляду на своє розміщення на турецькому і російському прикордонні, мала штаб у Тульчині. У разі загрози епідемій та наїздів розбійницьких загонів із Молдавії, а також на заваду втечам селян за кордон Станіслав об'єднував із коронним військом свою міліцію та інші місцеві приватні формування. Здобув славу опікуна південних теренів Речі Посполитої та доброчинця своєї дивізії, на яку в разі потреби витрачав і власні кошти. Зав'язував також тісні особисті, службові та торгові стосунки з командуванням російських військ, розміщених по сусідству.

Здобуваючи щораз більшу владу, він дедалі гірше переносив конкуренцію в Брацлавському воєводстві з Грохольськими. Не задовольняючись Руським воєводством, обрізаним після першого поділу Речі Посполитої до Холмської землі, прагнув отримати Брацлавське воєводство. Несподіваним ударом для Станіслава Августа був відкритий перехід Станіслава Щенсного на гродненському сеймі 1784 р. на бік опозиції, очолюваної Браніцьким та І. Потоцьким. Виступаючи на сеймі разом з І. Потоцьким проти сплати королівських боргів, С.Щ. Потоцький гостро критикував видатки й оточення Станіслава Августа. На тому ж сеймі з ентузіазмом була прийнята пропозиція Потоцького виставити регімент піхоти (400 осіб) та передати Речі Посполитій 24 гармати із запряжкою. «Регімент імені Потоцьких» мав утримуватися коштом Потоцького, поки той командуватиме українсько-подільською дивізією, а потім перейти

на утримання Речі Посполитої за умови, що шефство завжди мало залишатися в руках Потоцьких [434, арк. 11]. Полковником став А. Мощенський.

Через своїх родичів (Мнішків, Брюлів, Потоцьких) Станіслав був пов'язаний із масонською елітою і належав до ложі «Świątynia Izis» («Святиня Ізіс»). 27 грудня 1784 р. був обраний і чотирикратно переобирався (до 11 січня 1789 р.) великим майстром польської масонської ложі «Wielki Wschód Narodowy» («Великий національний схід»). На засіданнях ложі з'являвся рідко, а переобирався заочно. 19 грудня 1786 р. в Тульчині заснував ложу «Prawdziwy Patriotyzm» («Справжній патріотизм»). Імовірно, титул великого майстра значною мірою спричинявся до культу, який протягом кількох років ріс навколо Потоцького і його громадянських цнот. Для нього не жаліли панегіриків навіть такі відомі поети, як І. Красіцький, Ф. Князнін, Ф. Карпінський і Ю. Немцевич.

С.Щ. Потоцький був також членом масонської ложі «Трьох білих Орлів» [543; 544; 370; 371]. Говорячи про національну толерантність, слід звернути увагу на ставлення Щенсного і шляхтича з його найближчого оточення А. Мощенського (теж члена ложі «Трьох білих Орлів») до історичних подій, що негативно вплинули на українсько-польські стосунки. Ідеться, зокрема, про спогади А. Мощенського, які є цінним джерелом для вивчення Коліївщини. Він детально простежив процес розгортання цього селянського визвольного руху, звинувативши супротивну сторону в безтямній жорстокості [978, с. 124–125].

Послідовної позиції дотримувався С.Щ. Потоцький у період так званого «удаваного бунту на Волині 1789 р.», коли з Варшави поширювали провокаційні чутки щодо нового селянського повстання. За архівними документами, С.Щ. Потоцький активно виступав проти запланованих каральних експедицій польських жовнірів на Волині й самоуправства місцевих дідичів. В одному з листів до спеціальної комісії Брацлавського воєводства С.Щ. Потоцький писав: «Ми запевняємо вельмишановну комісію, котра завжди вживає відповідних заходів щодо попередження бунтів, що бунту бути не може, чутки про нього не мають під собою ґрунту і спираються на п'яні вигадки; треба повернути спокій дворянству, якого брехливі чутки, що весь час збільшуються, ще більше лякають» [1, с. 159–160].

Розкриваючи характер своїх взаємин із селянством, цілком у дусі масонського катехізису С.Щ. Потоцький спирається на моральні засади. «Бути правдивим з усіма, – пише він, – мати пильне око, довіряти і бути справедливим – це найкращий спосіб

утримання людей у вірності та спокої, що кожному любо». І далі зазначав: «Я маю честь бути мешканцем цього воєводства, а також велику честь бути його дідичем, і можу запевнити поважну комісію, що мої піддані і не мислять про бунт, і тому я не буду набридати їм із непотрібними ревізіями» [1, с. 157]. Природно, що в Універсалі Спеціальної комісії Брацлавського воєводства засвідчується велика роль С.Щ. Потоцького в тому, що була доведена безпідставність чуток стосовно нового селянського бунту на Волині [1, с. 157].

Поміж шляхетства з ложі «Трьох білих Орлів» С.Щ. Потоцький здобув найбільше визнання в масонському світі. Упродовж 1785–1789 рр. він обіймав посаду Великого Майстра Великого Сходу королівства Польського і Великого князівства Литовського. Однак після виступів на захист волинського селянства Щенсний, за свідченням його біографа, «втратив популярність» серед політизованого масонського загалу у Варшаві та не був переобраний на новий термін. Згодом він захопився окультними науками під впливом шляхтича з Поділля, містика Т. Грабянки. Зокрема, захоплення С.Щ. Потоцького нумерологією позначилося на його політичних проектах [543].

На політичній арені Щенсний дедалі сильніше втягувався в діяльність опозиції, з представниками якої зустрічався в Умані й Тульчині, зокрема в серпні 1786 р. (перед сеймом) Тульчин відвідав А.К. Чарториський. Він та Потоцький стали предметом особливих опозиційно-патріотичних маніфестацій під час сейму, на якому Потоцький атакував військову політику короля і 26 жовтня виголосив республіканську промову «Про необхідність забезпечення вольностей рицарського стану». Брав участь у з'їзді опозиції в Пулавах. Літературним наслідком тієї зустрічі став написаний Потоцьким патріотичний твір «Вірш до княгині Ізабелли Чарториської». Те політичне об'єднання (С.Щ. Потоцький, Ф.К. Браніцький, С. Жевуський, А.К. Чарториський, І. Потоцький) розпалося навесні 1787 р., коли під час перебування в Києві Катерини II Ігнацій Потоцький був знехтуваний Потьомкіним, натомість Щенсний виділений милостями імператриці. Та, за словами М. Костомарова, вона одразу ж зрозуміла, «що з цієї особи, марнославної та зарозумілої, але водночас прямої та сердечної, бідної розумом і багатой маєтками, можна все зробити, якщо приластити» [330, с. 564].

17–21 травня 1787 р. Потоцький пишно приймав у Тульчині Станіслава Августа, який повертався з канівської зустрічі з Катериною II [405, с. 143]. У пам'ять про той візит він поставив у містечку гранітний обеліск, а всім мешканцям Тульчина і його

передмість: Завалля, Воловодівки і Козачини актом від 17 травня, внесеним до актових книг Вінницького гродського суду 5 листопада 1788 р., надав цілковиту особисту волю, різні торговельні й інші привілеї, що знову викликало хвилю захоплення його добродійністю. Однак примирення Потоцького з королем було лише зовнішнім. З початку російсько-турецької війни Ф.К. Браніцький з дружиною відвідав Тульчин. Без сумніву, під час його візиту погоджувався план дій, оскільки вже 9 вересня 1787 р. Браніцький від імені свого і Потоцького написав до Катерини II, пропонуючи за спиною Станіслава Августа військовий союз, русофільську конфедерацію і передачу в розпорядження Росії військ Речі Посполитої та приватних загонів. Наприкінці того ж року імператриця за посередництва Потьомкіна отримала детальний проект конфедерації. У ньому пропонувалося розпочати з набору (за російські гроші) шляхетської національної кавалерії, потім, спираючись на той набір, організувати воєводські конфедерації, що під керівництвом Браніцького і Потоцького мали нав'язати свою волю Варшаві. Катерина II відкинула цей проект, висловлюючись за союзницьку пропозицію Станіслава Августа у своїй редакції. Польський допоміжний корпус складався з трьох бригад національної кавалерії (кожна по 4 тис. осіб) під командуванням Браніцького, Потоцького і Понятовського. У січні 1788 р. Потоцький призначив належну йому зі скарбу за фураж для війська суму в 10 тис. дукатів на фондуш для вдів та сиріт полеглих жовнірів [434, арк. 23]. У травні Браніцький і Потоцький, перебуваючи в Єлизаветграді в Потьомкіна, повернулися до давнього плану. Потоцький був редактором чергового проекту, який за висловлюваннями був менш антикоролівським, однак за змістом повністю збігався з попереднім. Після організації конфедерації й обрання маршалка Річ Посполита мала запросити короля приєднатися до конфедерації, а сейм – укласти союз із Росією, ухвалити податки на військо (з 50 тис. осіб 30 тис. мало перейти під опіку Росії) та змінити державний устрій. Потьомкін постійно сприяв конфедератським задумам, але Катерина II знову відкинула проект і розпорядилася утриматися від будь-яких дій проти короля.

Григорій Потьомкін посилено намагався підтримувати близькі стосунки та співробітництво з наймогутнішими магнатами Речі Посполитої, серед яких саме Щенсного Потоцького справедливо вважав особю, надзвичайно вразливою та піддатливою на петербурзькі лестоші та спокуси. Через те російський двір обдаровував воєводу всілякими ласками та свідченнями зичливого зацікавлення Катерини II його

особою. Магнат був глибоко переконаний, що до цих реверансів у його бік петербурзький двір та кабінет спонукають виключно його громадянська чесність та розумові дані. Насправді дивовижним є те, що він, відчуваючи до свого короля лише неприязнь і зневагу, був зачарований величчю Катерини II, і це додавало йому абсолютної впевненості в тому, що тільки протекція петербурзького двору може забезпечити Речі Посполитій політичне існування за належного і бажаного устрою. Чернігівський посол Міхал Чацький, який на початку Чотирирічного сейму часто провадив політичні дискусії із Потоцьким, так писав про нього:

«В особистих стосунках із паном Щенським я помітив у нього особливу прихильність до російського двору. Я не раз переконував його, що за теперішнього стану речей ця несвоєчасна тенденція може завдати шкоди його репутації. А він мені на те: «А хіба Чарторийські свого часу не демонстрували явну прихильність до Росії? Але їх ніхто не осудив за таке рабське схиляння перед цією державою...» Ця наша розмова про політичні події в Європі, пов'язані з Польщею, тривала далі, і якось непомітно мова зайшла про імператрицю та її перебування в Києві. І тут він почав розводитися про високі достоїнстві душі й характеру цієї всевладної дами, про її найкращі наміри стосовно Польщі...» [855, с. 46]

«Одного дня, – розповідав він далі, – імператриця ще під час свого перебування в Києві звернулася до мене з такими словами: «Якби я бажала загибелі твоєї країни, то використала б для цього Браніцького, Жевуського, вони б охоче мені в цьому допомогли; досить було б лише одного мого жесту, щоб вони перейшли на мій бік. Але я бажаю тільки щастя твоєї вітчизні, піднесення її політичного буття і хочу тебе і лише тебе одного використати для здійснення такого благородного задуму». – Я замовк, – пише Чацький, – бо за такого душевного стану жодні аргументи не здатні були б відвернути його від добре обдуманого наміру» [855, с. 47–48].

Цей факт, на нашу думку, якнайкраще пояснює всю поведінку Потоцького в період підготовки до збройного виступу Росії проти Конституції 3 травня.

Паралельно з таємними змовами і планами Потоцький від вересня 1787 р. аж до червня 1788 р. в листах до короля і Штакельберга повертався до думки про створення брацлавської, подільської та київської воєводських міліцій, писав про необхідність збільшити військо. У Брацлавському воєводстві Грохольські пригасили «міліційну» ініціативу, чим дуже засмутили Потоцького, який уважав, що цим змарновано ентузіазм

щодо військового союзу з Росією. З російськими військами Потоцький як командувач українсько-подільської дивізії був у найкращих стосунках. Він добре стеріг кордон із Туреччиною, за яким росіяни могли безпечно створювати на польській території магазини. У нагороду в січні 1788 р. отримав від Катерини II шпагу й еполети, прикрашені діамантами. Штакельберг запевняв Станіслава Августа в тому, що Щенський «має письмовий наказ від цариці, аби був королеві послушний, що його маєтки є під силою російських військ, що то є нагода, аби... відтяти голову опозиційному табору» [1022, с. 188]. Король, піддавшись наполяганням Штакельберга, неохоче дозволив Потоцькому купити (за 20 тис. дукатів) у його швагра А.Ф. Брюля пост генерала коронної артилерії (від 28 липня), під командуванням якого були корпус артилерії та інженерії, батальйон фузилерів, варшавський арсенал, Кам'янецька фортеця і, за висловом Потоцького, всі фортеці в Короні.

Як командувач українсько-подільської дивізії та генерал коронної артилерії, Станіслав Щенський ставав першою особою в польській армії, важливішою, ніж позбавлені від 1776 р. командування гетьмани. З огляду на те, що нові функції не можна було поєднувати із засіданнями сенату, Потоцький 16 червня 1788 р. відмовився від Руського воєводства. Як Штакельберг, так і король, який побоювався позасеймових починів Станіслава Щенського, заохочували його брати участь у сеймі. Потоцький вагався, відмовлявся, просив поради в Потьомкіна, але врешті дав себе обрати в Брацлавському воєводстві. Посольські мандати отримали також його довірені Б. Гулевич (із Волинського воєводства) й А. Мощенський (із Познанського).

Станіслав Щенський увійшов до сейму з репутацією великого патріота, який мав протягом кількох останніх років. Однак швидко став перед вибором: бути популярним чи триматися Росії. Після того, як обрав останнє, в суспільній думці відбувся раптовий поворот проти нього. Він став об'єктом пасквілів, у яких звучали навіть звинувачення в зраді. Браніцький і його люди, прагнучи перехопити командування над військом, почали поширювати паніку у зв'язку з нібито виниклою загрозою селянського бунту в Україні. Хворий і ображений на сейм Потоцький готувався залишити Варшаву. Імовірно, зважаючи на втрату популярності, він не висував своєї кандидатури на великого майстра ложі «Wielki Wschód Narodowy» на 1789 р. [330, с. 565].

9 грудня 1788 р. король призначив його послом до Петербурга. Коли на сесії 8 січня 1789 р. К.Н. Сапега вніс пропозицію про усунення російських військ із Речі

Посполитої, а наступного дня – про виступ до України у зв'язку із загрозою бунту, туди одразу ж виїхав Потоцький.

Щенсний швидко втрачав свою дотеперішню репутацію і хоча серед гетьманських прихильників і далі вважався живим втіленням усіляких чеснот, у прогресивних колах, а надто плебейських і радикально-патріотичних, його оцінювали різко негативно і жорстоко засуджували. Однак популярність Потоцького падала поволі, про що свідчить політична загадка, яка ходила Варшавою в 1789 р. й містила на подив його позитивну характеристику: «Упертий при власній чесноті в кожній роботі. В нього міцна оборона, – має міцного патрона. Злоба тут чорнить його, заздрість лає, сейм справедливим вважає» [793].

Справедливим Потоцького, звичайно, вважав не весь сейм. Становище генерала коронної артилерії з кожним днем ставало щоразу складнішим, а неврівноважений характер і схильність до впадання в меланхолійно-депресивний стан дедалі частіше заважали йому продовжувати боротьбу проти патріотичних, спрямованих на здобуття незалежності тенденцій у варшавському сеймі.

Наступні кілька місяців він висилав до Варшави рапорти із запевненнями в безпідставності чуток про селянські бунти. Ці повідомлення в столиці зустрічали з недовірою. Потоцького підозрювали в прикритті московських інтриг. Він отримав наказ Військової комісії від 23 січня 1789 р. не впускати російських загонів та ліквідувати поштовий зв'язок фельдмаршала П. Рум'янцева. Звиклий до тісних стосунків із російськими генералами, Станіслав Щенсний у листах до них критикував накази Військової комісії та запевняв у своїй лояльності до імператриці. Зовсім не зважаючи на варшавську думку, він надіслав Військовій комісії копію написаного в цьому дусі листа до генерала Мюллера [433, арк. 24–25]. У квітні передав шефство регіменту ім. Потоцьких С.К. Потоцькому. Тоді ж подав королю прохання про відставку з поста командувача українсько-подільською дивізією, однак Станіслав Август умовив Потоцького забрати прохання. Заступником Станіслава Щенсного як генерала артилерії став С.К. Потоцький, який набув у Т. Потоцького (відступивши тому шефство регіменту ім. Потоцьких) звання полковника артилерії (підвищене до ступеня генерал-майора).

Хворий і знервований Потоцький ще півроку ніс службу в Україні. В листопаді виїхав із краю, протягом кількох тижнів хворів у Пресбурзі (Братислава).

У грудні 1789 р. прибув до Відня, де стало жив. Протягом дворічного перебування в цій своєрідній політичній еміграції генерала артилерії розривали, очевидно, суперечливі почуття. Інколи він заявляв, що назавжди покине невдячну батьківщину, до останньої влуки (влука – стара польська міра площі, приблизно 16,5 га – Т.Ч.) спродасть землю і виїде до Америки, іншого разу пильно дослухався до відгомонів із Варшави і проклинав роботу сейму. Відомості про його виступи доходили до Польщі й щораз більше збурювали проти Щенсного патріотичну громадську думку. Станіслава Августа дуже засмучувала така компрометація генерала артилерії; попри брак взаємності, він завжди був вельми прихильно налаштований до Потоцького, що, зрештою, впливало із загальних концепцій королівської політики в 1789–1792 рр., яка полягала в постійному лавіруванні між патріотичним табором і реакційною гетьманською опозицією. У квітні 1790 р. він писав до ксьондза Покубіатта: «Про розмови генерала артилерії я вже чув. А оскільки я щиро його люблю, то мені прикро слухати ці плітки про нього, які народжуються тут зі сказаного ним там; а найбільше цих пліток можна почути тут серед його однофамільників. Я знаю, що насправді він архідоброчесний патріот і не раз дуже переконливо це підтвердив. Але я не дивуюся, що пригнічений особистими і безпідставними переслідуваннями рік тому, розчарований у кроках нинішнього сейму, які по своїй суті далеко не найкращі..., а найбільше роздратований через свою хворобу, він не завжди зважає власні слова» [795]. Ці королівські загравання з ображеним магнатом, однак, дали дуже мало, оскільки Потоцький нітрохи не змінив свого негативного ставлення до Станіслава Августа і далі демонстрував ворожість не лише щодо реформаторської роботи сейму, а й щодо політики короля.

Ще навесні 1790 р. Щенсний писав С.К.Потоцькому щодо продажу (за зниженою ціною) своїх звань генерала артилерії та генерал-лейтенанта, пояснюючи це рішенням присвятити себе вихованню дітей і домашнім справам. Уже в червні 1790 р. взявся за публіцистику. У творах, написаних у вигляді листів із Відня до Б. Гулевича, які друкувалися і розповсюджувалися адресатом, виступав проти перемир'я з Пруссією і проекту передання їй Гданська і Торуні. Гостро критикував внесений до сейму «Проект про форму правління Речі Посполитої», який в основному тяжів до монархізму і перевороту шляхетської Речі Посполитої [1022, с. 189].

С. Жевуський прибув до Відня, щоб разом із Потоцьким протистояти сейму. Якщо на початку сейму їхні дороги повністю розійшлися (Станіслав Щенсний був проти

гетьманської влади, в обороні якої Жевуський шукав підтримки і в Берліні), то тепер вони спільно опублікували заяву «Протестація проти успадкування трону в Польщі», датовану 15 серпня 1790 р., що з'явилася у вересні в актових книгах Брацлавського земського суду [434, арк. 27–29]. Потоцький правував своїми людьми в сеймі – Гулевичем і Мощенським. Невдовзі останній виїхав до Відня з листами до Потоцького від Браніцького (який закликав до повернення в Польщу та спільної дії) та С. Малаховського (який виправдовував діяльність сейму). З листом від короля до Відня вирушив і С.К. Потоцький, щоб віддалити Потоцького від Жевуського, якому у Варшаві приписувався згубний вплив на Станіслава Щенсного. Тим часом Потоцький уже написав відозву «Відозва громадянина і посла до народу...»; датована 20 жовтня 1790 р., внесена 28 жовтня до актових книг Варшавського гродського суду [434, арк. 30–33]. У цій відозві, скерованій на листопадові посольські сеймики, виступав проти визнання наступника короля за його життя. Також опублікував анонімно антимонархічну віршовану байку «Боягузи». На листопадовому сеймику у Вінниці прибічники Потоцького зіткнулися з Грохольськими. З людей Потоцького послами на Чотирирічний сейм було обрано: від Брацлавського воєводства І. Мощенського і Я.Н. Свейковського, а з Волинського – Я. Загурського. Станіслав Щенсний же залишався глухий на заклики повернутися до Польщі як його прибічників, так і короля та сеймового маршалка. Натомість 23 листопада надіслав патетичні листи до Станіслава Августа і Малаховського [434, арк. 39–51].

Щенсний був фактично першим польським політиком, який закликав уже не до обмеження, а до ліквідації королівської влади, яку вважав шкідливою для Речі Посполитої. Його перший відомий виступ на цю тему був ще перед Чотирирічним сеймом: у листі до С. Жевуського (від 11 серпня 1788 р.) писав, що після смерті Станіслава Августа по черзі «на короткий час» повинні головувати представники всіх воєводств і тоді «влада і свобода не воювали б між собою безупинно» [434, арк. 56]. Пізніше запевняв, що завжди вважав королів «ворогами свободи» (до С. Потоцького – 26 жовтня 1789 р.) [434, арк. 62], що «як тільки починав думати про Вітчизну і свободу», бачив «шкідливість королів у Речі Посполитій» (до Жевуського – 26 лютого 1790 р.) [434, арк. 66]. Дивувався, чому ті, «хто називає себе патріотами», оглядаються на Англію, а не візьмуть приклад із венеціанців, голландців, а особливо американців. Свій республіканізм поєднував із мотивацією, що сильне монархічне правління в Польщі не

відповідає й інтересам сусідів, а свобода Польщі потрібна для системи постійного спокою в Європі (до Гулевича – 25 серпня) [434, арк. 70–71]. Він насміхався зі звинувачень у тому, що він виступає в інтересах Росії, маючи обіцяну Волощину або польську корону. Пояснював свою тогочасну діяльність (найширше в опублікованому листі до М. Залеського від 4 грудня 1790 р.), резюмуючи: «Хто знає моє серце і мої вчинки, не буде вірити тому, щоб я бігав по сусідніх дворах, шукаючи того, хто мене захоче посадити до керма справ моєї Вітчизни» [1022, с. 190].

Виклавши свої республіканські погляди в серії відкритих листів та маніфестів, Потоцький виїхав до Штутгарта. Наприкінці 1790 – на початку 1791 рр. чотири місяці перебував у революційній Франції: у Страсбурзі, де оселив родину й організував навчання дітей, та в Парижі.

24 грудня 1790 р. він заявив про свій вступ до клубу яacobінців, другого дня був урочисто представлений на його засіданні та занесений до списку членів [814, с. 167]. Навесні 1791 р. він, однак, повернувся до Відня, покинувши на якийсь час у Страсбурзі пані Жозефіну із цілою купою дітей.

Листувався із Жевуським, який залишився у Відні. У листах, зокрема, розвинув концепцію федеральної республіки Речі Посполитої з «трьох вільних і удільних провінцій – Польщі східної (тобто українських воєводств), західної та Литви», кожна з яких мала б свої уряд, військо і суд, а над ними стояла б «Рада Речі Посполитої та два консули» [434, арк. 80–82].

Проект був призначений для віденського двору, від якого Жевуський домагався втручання в польські справи. Тим часом у листах Потоцький запевняв Потьомкіна, що без вагання поспішить на його виклик, якщо імператриця потурбується «про щастя заблукалого народу». Відмовившись від запланованих подорожей, на початку травня 1791 р. прибув до Відня. Щойно з'явившись у столиці Австрії, він одержав звістку про Конституцію 3 травня.

У 1791 р. Надзвичайним сеймом Речі Посполитої, що почав свою роботу в 1788 р. й увійшов до історії польської держави під назвою чотирилітнього конфедеративного сейму, була прийнята Конституція 3 травня, яка офіційно називалася «Урядовим законом» (*Ustawa Rządowa z dnia 3 maja*). Ухвалення нової Конституції стало перемогою так званої «патріотичної партії», що об'єднувала у своєму складі прихильників реформ державного управління [24; 290; 332; 372; 375; 385, с. 136-143; 501; 547; 769, с. 60-62;

818; 823, с. 80-81; 885; 953; 955; 957].

Нова польська Конституція ставила за мету реформувати Польщу в міцну державу зі стабільною політичною системою, що мала встояти проти майбутніх зазіхань агресивних Австрії, Пруссії та Росії. Наведення порядку в Речі Посполитій шляхом придушення магнатсько-шляхетської анархії не влаштовувало магнатські роди, які до цього часу повністю контролювали політичне життя на польських землях [388, с. 42; 786, с. 9].

Дізнавшись про ухвалення Конституції 3 травня, Потоцький 14 травня написав листа до Потьомкіна, де виклав свій проект «революції» шляхом організації конфедерацій у Волинському, Подільському, Київському і Брацлавському воєводствах, а також у Литві. Її мав завершити «конгрес конфедератських провінцій, які матимуть назву Незалежних і Об'єднаних Провінцій Речі Посполитої Польської»; президент конгресу мав обиратися на 2 роки [330, с. 567].

Катерина II, яка ще в жовтні 1790 р. писала до Потьомкіна про можливість реконфедерації в Польщі, отримавши проект Потоцького, вже знала, хто стане на її чолі. У рескрипті до Потьомкіна від 29 липня 1791 р. імператриця опрацювала план дій, який передбачав можливість нового поділу Польщі спільно з Пруссією (що мало зберігатися в таємниці від усіх поляків). Найкращим часом для початку реалізації плану вона вважала повернення російських військ після укладення миру з Туреччиною. Потоцькому доручалося створення табору, який викличе на допомогу російське військо. Однак переговори з турками затягувалися і зустріч у Яссах мала відбутися аж у жовтні. Потоцький і Жевуський не відкривали своїх планів прибічникам, які відвідували їх у Відні, а лише поширювали антиконституційну агітацію (центром публікування став Львів). Улітку Потоцький забрав дружину з дітьми до Відня і найняв на півтора року палац. Того часу малярем його сім'ї став І.Б. Лампі.

З Відня генерал артилерії писав до князя Потьомкіна благальні листи, переслав йому опрацьований Жевуським проект реконфедерації; водночас у листі на ім'я Станіслава Августа він засуджував короля за порушення пактів конвентів та доводив, що нова конституція для держави є найбільшим лихом, яке тільки можна собі уявити. «Що цей фатальний день 3 травня, – переконував він короля, – несе кінець національній свободі й існуванню Речі Посполитої, яку він знищив остаточно і запровадив монархію, зрозуміло для кожного справжнього поляка; але чи можна ошукати її сподіваним

спокоєм і що тільки заради неї принесено в жертву свободу і саму Річ Посполиту – ще треба подумати. Я вважаю, що, крім знищення прав вільного народу, піднесення влади і трону до такого ступеня, що Польщу вже не республікою, а монархією називати треба, спадкоємство трону запроваджується в такий спосіб, щоб, крім підриву Речі Посполитої, пожежа розбрату спалахнула вже по всіх усяодах...» [1004, с. 63].

І все ж розпалення цієї «пожежі розбрату» було однією з вимог, якими Катерина II обумовлювала свою згоду на ініційовану Потьомкіним інтервенцію в Польщу. Всупереч патетично декларованим побоюванням Потоцького, поляки сподівалися, що за допомогою князя Таврійського вони зможуть підняти своїх прихильників, принаймні в Україні. Переконані, що година дії для них уже настала, потаємно, приховуючи від віденської громадської думки мету своєї подорожі, під приводом майнових справ, на початку жовтня 1791 р. вони виїхали до Ясс, куди Потоцький дістався в ніч із 15 на 16 жовтня, а за день до нього з'явився Жевуський. Коли наступного дня Потьомкін помер, уражених прибульців узяв під опіку довірений Потьомкіна генерал В. Попов. Обидва написали листи до Катерини II (зокрема Потоцький, якому загрожувала «антиросійська кліка», благав про протекцію «для десятка дітей та їхнього спадку» [1022, с. 191]) і 20 жовтня виїхали до Язловця, а потім, щоб замести сліди, на Галицьке Поділля і Буковину. Після прибуття до Ясс канцлера О. Безбородька, уповноваженого для переговорів із Туреччиною, ситуація дещо прояснилася. Перша зустріч із Безбородьком відбулася таємно під Яссами під приводом полювання. 19 листопада Потоцький і Жевуський уже відкрито приїхали до Ясс, де їх чекав Браніцький. Безбородько вимагав від них плану дій та інформації про осіб, на яких можна розраховувати. У відповідь отримував лише загальні запевняння, що «однієї іскри вистачить, аби вся країна вибухнула полум'ям», що армію короля легко змусити до капітуляції, якщо вона не перейде на бік республіканців. Було визнано, що для виявлення справжніх настроїв польського суспільства потрібна підтримка 100-тисячної російської армії. У поданих Потоцьким і Жевуським у грудні й січні меморіалах знову фігурували розбіжні концепції майбутнього устрою польської держави (федеральна Потоцького і гетьманська Жевуського). Обидві сходилися лише щодо того, що необхідно скасувати всі постанови Чотирирічного сейму і що Річ Посполита укладе вічний мир із Росією, яка гарантуватиме цілісність її території.

Росіяни сприймали Жевуського дещо легковажно, натомість Потоцькому

віддавали особливі почесті. «Найкраща квартира в місті, карета для виїздів, ад'ютант у чині підполковника, – отаке прийняття чекало на генерала артилерії» [959, с. 19].

У свідомості генерала артилерії політичні проблеми раптом відійшли на другий план, а всю його увагу заповнила жінка (Софія Вітт), яка опинилася тієї осені в Яссах, вільна від дотеперішніх зобов'язань перед своїм покровителем Потьомкіним у зв'язку з його смертю. Пані Жозефіна Потоцька разом із дітьми перебувала в далекому Відні, тож Щенсний із легким серцем споглядав вроду пані Вітт та тішився увагою, яку вона почала до нього виявляти.

Потоцький прибув на тривалий період до Ясс у перші дні листопада 1791 р.; в середині грудня про його роман із Вітт було вже відомо всім, а Станіслав Костка Потоцький, який з'явився в Яссах у середині січня, бачив цю пару в недвозначних ситуаціях [397, с. 205].

Коли звістка про перебування Потоцького і Жевуського в Яссах дійшла до Варшави, сейм 25 жовтня 1791 р. після бурхливих дводенних дебатів ухвалив постанову, силою якої Військова комісія 29 жовтня наказала Потоцькому протягом трьох місяців повернутися на службу і скласти присягу Конституції 3 травня. Потоцький мовчав. Військова комісія видала ще два подібні накази (5 грудня 1791 р. і 2 січня 1792 р.) Одночасно з третім Станіслав Август написав до Потоцького дружнього листа із закликом повернутися, що його доставив Потоцьким Станіслав Костка, прибувши до Ясс 13 січня. Останній мав завдання звільнити Щенсного від впливу Жевуського (у Варшаві продовжували вважати, що той обплутав Потоцького), однак нічого не домогся.

Станіслав Костка Потоцький, люблінський посол, брат Ігнація, великого маршалка литовського князівства, прибув до Ясс із важливою політичною місією. Станіслав Август доручив йому нелегке завдання – переконати кузена, щоб той змінив свою дотеперішню позицію, повернувся на батьківщину, визнав Конституцію 3 травня та відмовився від будь-яких антиконституційних намірів. Насправді це завдання було майже нездійсненне, проте люблінський посол хотів якомога сумлінніше його виконати, твердо переконаний, що в інтересах і Речі Посполитої, і всього роду Потоцьких слід повернути Щенсного з небезпечної подорожі.

Станіслав Костка Потоцький вважав генерала артилерії дуже близьким до себе і вартим того, щоб усіляко йому допомагати [397, с. 206–207].

Обох цих Потоцьких здавна поєднували дивні стосунки, які важко було пояснити. Станіслав Костка був лише на три роки молодший за свого кузена, але безмежно перевершував його інтелектуальним рівнем. Не зовсім зрозуміло, що могло поєднувати цього люблінського посла – до того ж аматора мистецтва й літератури, талановитого публіциста й літератора, в майбутньому голову управління Варшавського князівства й міністра освіти в Королівстві Польському, людину, яка віддала багато сил боротьбі за моральний і суспільний прогрес, – із нерозумним і обмеженим володарем Тульчина. А проте Станіслав Костка вже багато років мав Щенсного ледь не за добродія для себе; після від'їзду останнього за кордон Костка узяв на себе обов'язок опікуватися його справами, листовно інформував його про події у Варшаві, покірливо запевняв у своїй дружбі. Кілька поданих нижче уривків із листів (більш раннього періоду) Станіслава Костки Потоцького до Станіслава Щенсного дозволять краще вникнути в характер їхніх взаємин.

31 жовтня 1789 р.: «Я тепер, ніби ласки, прошу в тебе того, що ще недавно здавалося мені недоречним, а саме: щоб ти, любий кузене, забувши про все, дбав тільки про своє здоров'я; щоб ти якомога прискорив свій від'їзд і доти перебував в Італії, доки здоров'я твоє зовсім не поліпшиться. Його Мосць Король, який доручив мені в різних справах писати тобі, любий кузене, бачу, сам про них не забуває. [...] Щойно я довідався, що ти, любий кузене, 27-го мав виїхати з Тульчина, і це мене дуже втішило; я старатимуся десь перепинити тобі дорогу, щоб мати змогу тебе обняти й особисто прийняти твої доручення...» [397, с. 208].

12 грудня 1789 р.: «... Я пам'ятаю, що ти мені, любий кузене, доручив стосовно спадкоємства [престолу]; але про це досі ніде ані згадки. Сейм до цього права не має, це право належить усьому народові, мабуть, увесь народ зречтисся його одностайно зміг би; а на сеймі, на моє переконання, яке збігається з переконанням загалу, така пропозиція не може бути навіть поставлена...» [397, с. 208–209].

13 січня 1790 р.: «Довго і з тривогою чекав я звістки про твій приїзд, любий кузене, до Відня, і хоча твої повідомлення про стан здоров'я почасти заспокоїли мою тривогу, яку я сміливо можу назвати й загальною, я радий, що знаю – ти вже на місці, де тобі ні лікарів, ні розваг не бракує. [...] Ми тепер живемо в спокої, сейм перервав роботу, січень без зими, оце такі найцікавіші наші новини. Ми ще ніколи не переживали подібної пори року, яка хіба що в календарі може називатися зимою, бо насправді за

вікном все одно, що досить лагідна осінь. Шкодную, що минула зима не була такою, тоді ти, любий кузене, хворів би набагато менше [...] *Ex politicis* нічого нового тут немає, крім листа гетьмана Жевуського проти спадкоємства, який, хоч його й написано дуже живо, міг би, як на мене, бути підкріплений кращими аргументами...» [397, с. 209].

Кількома днями пізніше, після прибуття до Ясс, Станіслав Костка доповідав королю: «Лист ВКМосці явно його схвилював, я бачив, як він то блід, то червонів і на очах у нього тремтіли сльози, коли він його читав. На хвилюку замислившись, сказав таке: «Дорогий кузене, ти приїхав запізно, небагато речей у світі могли б зворушити мене дужче, ніж цей лист короля, але зрештою, – сказав він, – ось моя відповідь». – І дав мені прочитати лист, який вислав до Департаменту. Я виклав йому всі свої аргументи, не забуваючи про той, про який мені казала ВКМосць і який я вважав найбільш переконливим, аби схилити його до зміни позиції. Єдине, що він мені відповів, то це те, що вже неможливо тут щось змінити і що тільки дурні підозрюють його так недоречно в бажанні сіяти неспокій у Польщі. Я змалював йому, якої великої ваги додають цим підозрам його перебування в Яссах, розмови та інтриги його друзів. Він уперто відкидав це, кажучи, що в Яссах він сам-один, і весь час підкреслював, що якби в нього були такі плани, то він виступив би особисто, а не наражав на небезпеку своїх друзів. А потім докинув, що він іще не настільки втратив здоровий глузд, аби не розуміти, що вже нічого не може вдіяти в Польщі, але ніщо не в змозі змінити його погляд на справу, мучеником за яку був би щасливий стати» [959, с. 197–198].

На думку Є. Лоека, «...генерал артилерії робив ці заяви дуже щиро; він справді не мав наміру схилити своїх нечисленних уже тепер прихильників до створення реконфедерації, яку без чужоземної допомоги відразу було б придушено; зате ніхто не питав його про намір податися до Петербурга і вступити до Польщі в обозі російської армії» [397, с. 213].

27 січня 1792 р. сейм урешті ухвалив пропозицію Ю.У. Немцевича про скасування гетьманства Жевуського і позбавлення військових постів та звань Потоцького. На лютневих сеймиках люди Щенсного з мізерними результатами агітували проти Конституції 3 травня в Брацлавському, Подільському і Волинському воєводствах, розповсюджуючи друковані листи Потоцького і брошуру Д. Томашевського. Як перед сеймиками, так і після них, король закликав Потоцького (через Ю. Розана, приватного агента Щенсного) повернутися і присягнути Конституції, обіцяючи владнати справу в

сеймі щодо його постів та звань. Лише остаточно втративши ілюзії щодо Потоцького, Станіслав Август 12 березня призначив генералом коронної артилерії Станіслава Костку Потоцького і 19 березня надав звання генерал-лейтенанта Ю. Понятовському, який від 1790 р. командував українсько-подільською дивізією замість Потоцького [330, с. 567].

Тим часом уже на початку березня Потоцький вирушив із Ясс до Петербурга, де вже перебували Жевуський і генерал Ш. Коссаковський, який став довіреним фаворита імператриці П. Зубова і серед поляків відігравав найбільшу роль у підготовці інтервентсько-конфедератської акції. Невдовзі прибули Браніцький та кілька менш значних прибічників Потоцького. Дуже швидко ця група з 14 поляків у Петербурзі пересварилася щодо засад майбутнього управління Речі Посполитої. Але росіяни не переймалися тими дрібницями, і сама Катерина II склала проект майбутньої польської конституції в дусі давньої анархії та конфлікту між різними гілками влади. При дворі найбільше церемоніальних знаків уваги надавали Потоцькому, але насправді з нього кепкували.

До цього періоду належить досліджувана автором у Польській бібліотеці в Парижі серія листів Потоцького до однодумців графа, які перебували на польських землях. На нашу думку, варто навести їх текст повністю, оскільки вони яскраво показують патріотичний настрій Станіслава Щенсного.

Лист генерала Потоцького до пана Гулевича, посла Волинського воєводства, із Санкт-Петербурга від 8-го березня 1792 р.: «Найлюб'язніший Бенедикте! Відкинь подагру і подолай печаль, пронизуючу тебе, забудь на якийсь час красу кохання та їдь до товариства, до співгромадян, до тих, що насолоджувалися колись у провінції волею, порадь те саме вчинити друзям шляхетської нашої Республіки.

Прошу тебе через цю саму okazji повідомити мене, куди ти поїдеш і куди вирушать наші однодумці, щоб ми легко один одного знайти могли. Бог предків наших не залишить Республіки, а тутешня Монархія є твердою і безкорисливою приятелькою.

Прощай, люб'язний друже. Я здоровий і веселий, у такому стані ти давно мене не бачив, люб'язний приятелю. Дай Боже скоріше побачитися з тобою. А коли Республіка буде вільною і безпечною від внутрішніх та зовнішніх прирікань, тоді, як і раніше, сільськими будемо ми насолоджуватися приємнощами» [837, с. 5–6].

Лист від Потоцького до коронного казенного комісара Каменецького із Санкт-

Петербурга від 26-го березня 1792 р.: «Я давно до Вас, люб'язний друже, не писав. Тепер, як тобі вже набридло жити у Варшаві, залиш оне місто, їдь у Тульчин, може трапитися, незабаром побачимося ми там, і потрібно, щоб друзі Республіки залишили нині теж місто, яке її заперечує, яке накладає окови на вільний народ і яке знищує істоту Республіки. З твердістю і надійно радьте те саме друзям Республіки, і дайте мені знати сією ж okazjiю про те, куди віддаляються і де вони будуть перебувати» [842, с. 9].

Лист генерала Потоцького до пана каштеляна Ожаровського із Санкт-Петербурга від 27 березня 1792 р.: «Не можу я вмовчати перед люб'язним моїм приятелем, що приємно б мені було, якщо б ви тепер не перебували у Варшаві. Республіка відновиться і використовувати буде тих, хто зберегли до неї вірність та в лестоці не піддалися. Ви, милостивий государю, безсумнівно один із перших у такому числі. Тепер, здається, потреба вимагає того, щоб люблячі республіку залишили вже Варшаву. Покладання основ на вільність може бути згубним для тих, які розбещенню нинішніх часів не підпадуть. Ми знаємо, до яких насильств доводить демократичний дух, але потрібно нам мати відомості про місце перебування однодумців з нами, щоб їх зі зручностями можна було знайти. І якщо зволите, милостивий государю, дайте мені знати як про себе, так і про однодумців із Вами, де кого можна буде знайти. В іншому ви будете через цей самий канал засвідчені...» [838, с. 13–14].

Лист Станіслава Потоцького до надвірного маршала Коронного Рачинського із Санкт-Петербурга від 27 березня 1792 р.: «Приязнь, із якою Ви, милостивий государю мій, бажали вдостоювати мене свого заступництва, прихильність моя до персони Вашої [...] пізнання твердого і завжди патріотичного вашого почування спонукають мене припинити довготривале моє мовчання і писати Вам з тутешнього міста.

Новомодний демократично-монархічний дух, що обіцяє змінити перших осіб держав, безмірно, по-видимому, розширяється й у Варшаві, й ми бачимо ясно, що він може з підставою спростувати нашу Республіку. Згадане місто, наповнене такими затіями, здається не є безпечним для поборників стародавнього законоположення Республіки. І так я думаю, що в будь-якому разі, буде те корисно і навіть для персони Вашої, милостивий государю мій, безпечно, якщо ви тепер залишите Варшаву і те ж саме вчинити порадите приятелям Вашим. Надія, здається, є велика для Республіки. Час відкриє обставини, а коли ж дійсно ми будемо в змозі зробити послугу вітчизні, то тим зручніше з'єднаємося ми тоді разом.

Ви, милостивий государю мій, із цієї моєї поради, рівно як і зі всього майбутнього мого життя, углядіти можете, що я є істинний Ваш приятель і щиро прихильний до Республіки. Прошу Вас повідомити мене при цьому ж самому випадку, де ви перебуватимете, щоб я вчасно міг Вам писати і повідомити про все» [839, с. 17–18].

Лист генерала Потоцького до пана Каштеляна Князя Четвертинського із Санкт-Петербурга від 27 березня 1792 р.: «Скільки я жалкую, що Ваша ясновельможність давно не залишили Варшави! Ви б могли в тутешньому місті бути з нами разом і удостоїтися спостереження великої тутешньої Монархії, яка є істинною приятелькою Республіки, хоча ми і все зробили, щоб вона зненавиділа ону. Залиште Ви тепер, люб'язний княже, Варшаву, і порадьте люблячим вільність те ж саме вчинити. Не потрібно мені Вам називати тих, із якими Ви можете відверто висловлюватися, бо вам відомі ті, які про благо Республіки дбають із нами.

Потрібно нам лише знати, де хто перебуватиме, щоб ми один з іншим могли мати зносини. Тому через цю саму ж okazji і відпишіть мені про село. Може трапитися, дійде і до нас черга вступити в справи для блага вітчизни для цілості її і для дотримання вільності Республіки.

Повірте мені, Ваша ясновельможносте, що я ніяк не честолюбний, що не може в цьому бути для мене ніякої користі, що є в мені душа, що вмю собою управляти, що вмю приносити втрати, що не хочу, та й не буду, першенствувати в Республіці. Я прошу тільки Бога, всемірно сприяти буду, щоб Республіка перебувала в збереженні та щоб я в самоті міг щасливо і мирно покоїтися з моїми приятелями.

Прощайте, люб'язний княже, я люблю Вас щиро, бо я довіряю і серцю Вашому, і Вашій любові до вітчизни, стільки ж і сам собі.

Не погано б, щоб так само вільним був і наш Пяськовський, який раніше на мене сердився, а нині мене любить» [840, с. 23–24].

Лист генерала Потоцького до єпископа Коссаковського із Санкт-Петербурга, без дати: «Генерал, брат ваш, докладно відпише Вам про те, що тут відбувається, я прошу Вас тільки, щоб ви разом із вашою ріднею, якою не інакше почитав як за мою, підтримали Республіку, для якої існує тепер усіляка краща надія. Я зобов'язаний подякою рідні Вашій за те, що вона старалася мене заступити, коли мої родичі не лише мене залишили, а й не соромляться збагатитися за мій рахунок. Я був радий би за старим звичаєм віддячити рідні Вашій; у мене є дочки, а у вас, милостивий государю мій, є

багато племінників, я мав би за честь, щоб сімейство моє з'єдналося з твоїм сімейством, яке сприяє і мені, і вітчизні. Але цю пропозицію ми відкладемо на майбутнє, а зараз, здається, потрібно всім розумним залишити Варшаву та віддалитися в провінцію, але повідомити раніше про місце свого перебування, щоб було зручно один одного знайти. В іншому я відкриваюся усно генералові, братику Вашому. Доручаю себе в повсякчасну Вашу сміливість, бо я щиро люблю Вас і покладаю на Вас найбільшу надію, нагоду ж свідчити вам та рідні вашій пошану вважатиму я за приємний обов'язок усе моє життя.

За вірність до Республіки і за прихильність до вільності знедолений Коронний Генерал Артилерії» [841, с. 29–30].

27 квітня 1792 р. в Петербурзі було підписано акт генеральної коронної конфедерації та складено їй присягу. До неї ввійшли маршалок Потоцький, два гетьмани Жевуський і Браніцький як командувачі військами Речі Посполитої, дев'ять консулів та секретар. Із тактичних міркувань акт був датований: «У Торговиці дня 14 травня 1792 р.» [38, с. 634–635; 681] У Торговиці конфедерація була проголошена й отримала назву Торговицької (для увічнення цієї події Потоцький поставив у Тульчиніobelisk). Потоцькому також підлягала неіснуюча ще литовська конфедерація до часу утворення її власної Генеральності. Прикордонні маєтки Потоцького в Україні (Уманщина, Браїлів та Могилів-Подільський) мали стати плацдармами для російських військ та конфедератів. Консули конфедерації А. Злотницький, А. Моценський і Я.Н. Свейковський негайно виїхали, щоб організувати локальні конфедерації в Подільському і Брацлавському воєводствах.

Про патріотичні почуття, що сповнювали все єство Станіслава Щенсного, свідчить його циркуляр, який починається словами: «Не гордість, якої серце моє не знає, не бажання зиску, котрого я не потребую і не ціную, не марна слава, ні навіть страта, якою мене хотіли настрашити і якої я не боюся, а правдива любов до Речі Посполитої та бажання бачити Польщу міцною державою ведуть мене до справи, якої я маю честь бути ватажком [682, арк. 1]».

У відповідь на заклик керівництва Торговицької конфедерації до Катерини II про військову допомогу 100-тисячна російська армія в ніч із 18 на 19 травня перейшла кордон Речі Посполитої на Правобережній Україні. Однак не лише на Поділлі, а й на Уманщині майже ніхто не хотів приєднуватися до конфедерації, навіть адміністратори й орендарі маєтків Потоцького. У Торговиці 24 травня Моценський із великими

труднощами схилив до конфедерації 89 осіб. 7 травня Потоцький виїхав із Петербурга, 20 травня вже прибув до Єлизаветграда, 3 червня – до Умані, звідки через Браїлів, Немирів та Вінницю дістався Тульчина. Урочисто зустрінутий 11 червня в Тульчині, де до нього приєдналася С. Вітт, мешкав там протягом місяця. За наказом Потоцького загін його козаків силоміць забрав друкарню В. Дзедушицького разом із друкарями з Яришева до Тульчина, згодом у ній друкувалися універсали конфедерації [682, арк. 1–39]. 4 липня почала діяти Генеральність конфедерації, кількість консулів якої поступово зростала. Маршалок оточив себе прибічниками, а його старший син Щенний Єжи став його ад'ютантом. Потоцький хотів, щоб усе проходило через його руки, однак досягти до нього було дуже важко. З Тульчина посипалися універсали, перший із яких забороняв друкування документів проти конфедерації. Важливіші справи контролював посол Катерини II при Генеральності К. Бюлер, який мав дбати про нестійку рівновагу між Потоцьким і гетьманами, а також стримувати їх від надто різких виступів проти короля. Особиста політика Потоцького стосувалася, головним чином, військових справ і призначення до локальних конфедерацій своїх людей.

Утративши надії на перехід коронного війська на бік конфедерації, Потоцький прагнув утворити незалежну від гетьманів конфедератську армію (називав її спочатку «легіонами»), з якою ввійшов би з росіянами до Варшави. Її організацію доручив Злотницькому, а фінансував за власний кошт. У Тульчині розпочалося формування двох бригад національної кавалерії, трьох полків легкої кінноти та пішого регіменту, до яких входили також польські полонені, повернуті росіянами. Однак справа нашттовхнулася на великі труднощі, пов'язані, зокрема, з браком офіцерських кадрів. Наприкінці серпня конфедератське військо налічувало близько 3 тис. осіб (переважно без мундирів та коней). Після Злотницького його очолив Рудницький, який отримав підвищення з віце-бригадира до генерал-майора і був єдиним значним зрадником із коронної армії. Під час організації агентами Потоцького конфедерації в Київському воєводстві туди вторгся Браніцький. Дійшли компромісу: офіційно маршалком там став Потоцький, але його діючим на місці заступником – М. Каленський, людина Браніцького. Так само спроби посланців Щенсного організувати конфедерацію на Волині нашттовхнулися на протидію Браніцького, тож Волинське воєводство стало зоною впливу останнього [1022, с. 190].

13 липня Потоцький виїхав із Тульчина через Браїлів до Новокостянтинова, де, поквалений інструкцією Катерини II для Бюлера, підписав серію різких розпоряджень.

Так, 16 липня видав наказ Рудницькому, щоб полонених, які відмовлятимуться присягнути конфедерації, відсилати під суд до фортеці в Білій Церкві, а 18 липня – універсали про ліквідацію військових відзнак (ордену *Virtuti Militari*) і звань, наданих після того, як король узяв на себе командування військом, та про накладення секвестру на маєтності осіб, що не підкорилися конфедерації, конфіскацію маєтків у тих, хто чинив опір, та смертну кару шпигунам «змовницької партії 3 травня». З Новокостянтинова 21 липня надіслав також виклики на конфедератський суд Малаховському, К.Н. Сапезі й І. Потоцькому. Того часу до Потоцького дійшла висунута 13 липня Коллонтаєм за посередництва Леона і Бенедикта Гулевичів пропозиція помиритися з королем, яка спричинила лише відразу Потоцького до Гулевичів та позов проти Коллонтая від 2 серпня. Наприкінці липня Потоцький разом із Генеральністю прибув до Дубна, де перебував майже місяць. Приєднання короля до конфедерації (23 липня) разом із військом було для Потоцького неприємною несподіванкою. На заклик Станіслава Августа до «сприяння на користь Вітчизни» відповів листом від 2 серпня, грубими виразами закидаючи королю як його злочини щодо Речі Посполитої (починаючи від сейму 1776 р.), так і нещирість щодо Росії. Усупереч думці Бюлера, відкинув приєднання короля [1022, с. 191].

Після переходу короля на бік конфедератів та припинення воєнних дій деякі воєводства організували конфедерації при королю. Однак побоювання торговичан, що Станіслав Август поверне давні позиції, виявилися даремними. Російська Державна рада, яка 26 липня прийняла приєднання короля, 13 серпня змінила думку, видавши рескрипти, які схвалили лист Потоцького до Станіслава Августа від 2 серпня і наказували королю передати командування над військом гетьманам, що відбулося 20 серпня. Потоцький, користуючись рішучою підтримкою Росії, 25 серпня примусив короля підписати повторне приєднання до конфедерації з його формулюванням (із засудженням «конфедерації та революційного варшавського сейму» і «монархічно-демократичного правління»). Прагнув перевести конфедератське керівництво до Варшави, в чому добився підтримки Бюлера, але Катерина II виступила проти, визначаючи Брест-Литовський як місце об'єднання коронної та литовської конфедерацій. У зв'язку з цим 26 серпня Щенський разом із Генеральністю вирушив із Дубна до Бреста-Литовського, поширюючи дорогою універсали. Один із них, виданий

29 серпня в Любомлі, загострював санкції проти ордена *Virtuti Militari*. Щодо цього Станіслав Август і Т. Костюшко 6 вересня написали листи до Потоцького [1022, с. 191].

Об'єднання конфедерацій відбулося 11 вересня в Бресті-Литовському. Після цього визначили посольство до Петербурга, яке мало просити підписати трактат про вічний мир. 22 вересня було складено бюджет війська, в якому за Щенським визнавався пост генерала коронної артилерії. Стосунки між Потоцьким і гетьманами, командування яких він уважав тимчасовим, характеризувалися постійними конфліктами. Після того, як до Петербурга виїхали гетьмани у складі посольства, що мало висловити подяку Катерині II за допомогу і просити про підписання вічного миру між Росією та Річчю Посполитою, Потоцький 1 жовтня прийняв командування армією на три місяці. Його політику у війську характеризували абсолютна відсутність рішень, зволікання з відповідями на рапорти підлеглих, безтурботність та майже лінощі. Так було і в інших сферах. Люди, які мали в Бресті-Литовському справи до Потоцького, мушили по кілька годин очікувати на аудієнції, найчастіше марно [330, с. 569].

Після ліквідації конституційної влади Річ Посполита під зливою універсалів поринула в хаос. Потоцький поновлював прохання перенести конфедерацію до Варшави і роздумував над новою конституцією, передавши її проект Бюлеру і прокоментувавши в листах до Катерини II і Зубова від 6 жовтня. За тим проектом, федеральна республіка мала складатися з трьох провінцій: Великопольської, Литовської та Малопольської (або Руського воєводства, до якого входили українські землі). Кожна провінція, у свою чергу, складалася б із 10 воєводств, а воєводства – із 3 повітів. У воєводствах і повітах мала бути однакова кількість селянських дворів та однаковими повинні бути прибутки провінцій. Кожній провінції надавалося повноваження самостійно вирішувати питання стосовно всіх сфер її буття. Відповідно до цього адміністративний апарат провінції мав складатися з чотирьох комісій: освітньої, поліцейської (або охорони громадського порядку), військової та господарчої. У кожній провінції мало бути власне судочинство, 15-тисячна армія, університет і однакова кількість шкіл. Усі адміністративні служби повинні були підпорядковуватися провінційній раді міністрів із наперед визначеним складом: 2 маршалки, 2 гетьмани, 2 підскарбії, 2 канцлери. На думку Потоцького, по два урядовці з однаковими функціями у складі провінційної ради міністрів потрібні були для того, щоб по черзі перебувати на засіданнях Дозорчої Ради у Варшаві.

У свою чергу, від кожної провінції мала обиратися однакова кількість послів на сейм. У сенаті мало засідати 30 воєвод і 90 каштелянів. Три провінції Речі Посполитої мали об'єднуватися особою спільно обраного на певний термін короля, в даному випадку постаті суто символічної, оскільки практично вся повнота влади передавалася безпосередньо провінціям. Застосовуючи містичні символи (за езотеричною традицією в тексті цього політичного проекту чергуються ключові цифри, в даному випадку – 2, 3, інші – похідні від них), С.Щ. Потоцький виробив цілком конкретну концепцію перетворення монархічної держави на федеративну республіку – «Союз провінцій Речі Посполитої» (вираз Потоцького). При цьому кожній провінції, зокрема воєводству Руському (тобто українським землям), надавався статус автономії [434, арк. 50–54].

Рис. 3.1. Проект федерального устрою Станіслава Щенсного Потоцького

Примітно, що наявність у кожній провінційній раді міністрів посади канцлера означала право самостійно встановлювати дипломатичні зносини з іншими державами. Проект С.Щ. Потоцького стосовно українського питання мав чимало спільного за своєю структурою з концепцією Великого князівства Руського, творцем якої був

політичний діяч XVII ст. Ю. Немирич. У листі до П. Зубова, фаворита Катерини II, С.Щ. Потоцький, розповідаючи про свій проект, зазначав, що столиця федеративної республіки має бути у воєводстві Руському [1014, с. 39]. Для себе автор проекту обрав посаду «стража законів», тобто за масонською термінологією це означало, що він брав на себе функцію верховного судді, який мав слідкувати за дотриманням законності в державі та легітимності розпоряджень провінційних урядів.

Невдовзі Щенсний виїхав до Седельця, маєтку кухарки короля, гетьманши А. Огінської, де 11–12 жовтня зустрівся з примасом М. Понятовським і Й. Хрептовичем. Спроба порозумітися з королем не принесла видимих результатів. Після повернення із Седельця Потоцький отримав відповідь Катерини II від 16 жовтня: його проект конституції вона назвала «ескізом, на тему якого ще не може висловитися», і через Бюлера розпорядилася тримати проект у таємниці. 25 жовтня Станіслав Щенсний прибув до Гродна, де конфедерація мала проводити наради. Там його нібито привітала шибениця з написом: «Нагорода Щенсному Потоцькому», а пізніше стався замах на його життя. Потоцький щораз сумнішав. Він вислав Зубову доноси про поширення в Польщі яacobінства (листи від 15 і 24 листопада). Надалі готував торговицьку конституцію, яку Генеральність мала нав'язати майбутньому сейму. 17 грудня було скликано депутацію для укладення форми правління, яка видала недатований проект «План нового правління», що значною мірою спирався на концепції Потоцького [434, арк. 57–58].

Вислане до Петербурга конфедератське посольство повернулося в грудні ні з чим і без Браніцького, який там залишився. Жевуський, ображений на Потоцького, усунувся від конфедерації та військових справ. 29 грудня Потоцький видав новорічну відозву до війська, повну антиконституційної риторики. Ю. Понятовський засудив її листом до Потоцького із Відня від 9 січня 1793 р., а після образливої відповіді Потоцького викликав його (безрезультатно) на поєдинок. Чутками про новий поділ Речі Посполитої, які поширювалися вже в грудні 1792 р., Потоцький легковажив. Більше того, підкоряючись вимогам росіян, так дислокував військо, як це було вигідно майбутнім учасникам поділу. Коли ж 20 січня 1793 р. нота про вторгнення прусаків до Великопольщі дійшла до Гродна, Потоцький, упевнений, що берлінський двір діє без згоди Катерини II, передав зі своїми посланцями імператриці листа. Отримавши довгоочікувану відповідь, що не відповідала його сподіванням, він нібито

«знепритомнів; а коли отямився, зайшовся потоком сліз та кілька днів уникав товариства людей» [434, арк. 65].

Підписання в Петербурзі 23 січня 1793 р. угоди між Росією і Пруссією про другий поділ Речі Посполитої показало всю провину й історичну відповідальність керівників Торговицької конфедерації [1003, с. 158]. Сам Потоцький, здавна скомпрометований в очах польського суспільства, тепер ставав об'єктом загальної ненависті. Торговичани намагалися якось виправити ситуацію. На сесії 31 січня Жевуський виступив проти прусаків, а Потоцький висловився за те, щоб віддати командування військом гетьманам Жевуському і Коссаковському, що й було здійснено Генеральністю. Потоцький, шаленіючи від розпачу, пожертвував «на оборонців вітчизни» 10 тис. дукатів (ті самі, які 1788 р. призначив на фондуш для вдів та сиріт полеглих жовнірів). На вимоги торговичан російський посол у Польщі Я. Сіверс дозволив їм опублікувати 3 лютого протест проти вторгнення пруських військ («Protestacja... przeciw gwałtownemu wtargnieniu wojsk pruskich»). Після від'їзду Сіверса Потоцький 11 лютого підписав універсал про посполите рушення («Uniwersał do narodu względem gotowości do pospolitego ruszenia»), який закінчувався зверненням до короля: «Забудь про минуле, не згадуймо, хто помилявся [...] Порятунком Речі Посполитої нехай буде гаслом короля і народу» [1022, с. 192]. На сесії 13 лютого було ухвалено пропозицію Потоцького написати до короля із закликом підтримати Генеральну конфедерацію. Таким чином, Потоцький у критичний момент ховався за гетьманами і королем. Однак під тиском росіян дуже швидко було відкликано й універсал, і накази про рух військ проти прусаків. Суспільна думка виразила ставлення до каяття Потоцького в сатиричних афішах «На бенефіс Щенсного Потоцького...», нелегально надрукованих варшавськими конспіраторами і розкиданих у середині лютого [1040, с. 411].

Між тим, серед конвульсій Торговицької конфедерації, єпископ І. Массальський 11 лютого благословив шлюб доньок Потоцького – Пелагії з князем Францішком Сапегою (сином маршалка литовської конфедерації) та Людвіки з Юзефом Коссаковським (племінником Ш. Коссаковського). Свахою другого шлюбу була сама імператриця. Одразу після весілля дружина Потоцького виїхала з молодими до Петербурга. На звістку про це до Потоцького з Варшави виїхала Софія Вітт.

Потоцький уже 7 лютого просив призначити йому заступника, мотивуючи прохання хворобою. Це викликало переполох і протести. Сіверс, використавши,

зокрема, вплив С. Вітт, переконав Щенсного чекати в Гродні М. Валєвського, здатного його заміщати. Затриманий у Гродні, Потоцький день і ніч грав у карти, а до посла писав прохання про польські ордени та підвищення в польській армії для своїх приятелів, про гроші, належні йому за поставки для російської армії, та реституцію зі скарбу Речі Посполитої 18 тис. дукатів, які він витратив на зброю під час Чотирирічного сейму. Паралельно, завдяки Розану і М. Оссовському, він урегулював свої майнові справи і збирав гроші, вже 8 лютого домігшись від Генеральності рішення повернути йому 256 тис. злотих «за створення уманського полку». Нарешті на сесії 1 березня подав лист Катерини II, яка викликала його до Петербурга. Після кількадечних суперечок було вирішено надати цьому фактичному дезертирству форму посольства для переговорів щодо умов миру з Росією. Через постійну відсутність у Гродні Валєвського першим заступником Потоцького 11 березня став А. Четвертинський [330, с. 570].

Потоцький виїхав із Гродна 15 березня 1793 р., у Петербурзі перебував близько трьох місяців. Нібито на аудієнції в Катерини II, коли почав щось говорити про свою вітчизну, почув: «Вітчизна пана тут». Попри те, що всі його маєтки після другого поділу опинилися в межах Російської імперії, на той час ще не прийняв російського підданства. 25 квітня він надіслав до Генеральності листа про звільнення його від обов'язків посла у зв'язку з поганим здоров'ям (отримавши звільнення листом від 11 травня 1793 р.) У листі до єпископа Ю. Коссаковського від 26 травня провину за катастрофу покладав на Чотирирічний сейм, називаючи себе космополітом, просив допомоги в продажу його військових звань, які був готовий уступити за невелику суму [434, арк. 96].

7 травня 1793 р. С.Щ. Потоцький підписав із дружиною угоду: виїжджаючи за кордон, довірив їй опіку над 11 дітьми та віддав в управління всі свої володіння з обов'язком виплачувати йому щорічну ренту в 50 тис. дукатів [806, с. 158]. У липні морським шляхом прибув через Любек до Гамбурга, де придбав будинок і протягом двох років мешкав там із Софією Вітт [851, с. 94].

На жаль, для вивчення історії дворічної гамбурзької еміграції Станіслава Щенсного і Софії Вітт, бракує будь-яких джерел. Професор Еміль Кіпа, генеральний консул Польщі в Гамбурзі (1931–1936 рр.), який помер 1958 р., зібрав свого часу багатий, базований на першоджерелах, матеріал до гамбурзького розділу біографії Щенсного Потоцького. Однак до 1939 р. він не встиг використати свої записи, а під час Другої світової війни вони були втрачені [397, с. 418].

Можна лише приблизно уявити, як виглядало їхнє щоденне існування в цьому великому німецькому портовому місті, що наприкінці XVIII ст. налічувало близько 130 тис. мешканців.

У роки французької революції Гамбург став міжнародним містом. Тогочасний журналіст писав: «Майже на кожній вулиці натикаєшся на французькі трактири (всі вони належать переважно колишнім французьким дворянам), де стіл за формою французький і обслуга із самих французів, а в деяких охайність справжня англійська. У всіх трактирах на столі лежить двояке меню, в якому вказано ціну кожної страви і кожного гатунку вина... Німецький театр хоч і не найкращий у місті, що вважається найбільшим торговельним центром у всій Німеччині, зате французький славиться своїми комічними операми. Оркестр такий же бездоганний, як і актори. Сенат із деяких пір трохи послабив свою строгість стосовно видовищ; видовищні заклади відчинені навіть у святкові дні взимку, за винятком хіба що суботи, коли там дають натомість концерти, бо в Гамбурзі майже постійно гастролують якісь закордонні *virtuoso*. Найпишніші бали дають у «Бозольтроффі», на них найчастіше танцюють вальс. Ігри в цьому місті, як і скрізь, дуже поширені. [...] Тому мешкати в Гамбурзі дуже приємно, бо кожен може жити, як йому до вподоби. Англієць, наприклад, має тут багато приватних будинків, де живуть і розмовляють по-англійському, те ж саме тут знаходить француз і будь-який інший чужинець. Але в Гамбурзі повно не тільки будинків із типовою англійською гостинністю, є тут і *chor-house*, тобто корчми національного штибу...» [1028, с. 150–159].

Цей легкий контакт з англійцями, певно, наштовхнув Щенсного і Софію на думку навчатися англійської мови. Після дворічного перебування в Гамбурзі обоє могли вже потроху читати англійські книжки і сьак-так розмовляли по-англійськи, а малий Константан (їхній позашлюбний син) учився від англійських няньок вимовляти перші слова. Та найчастіше вони перебували в товаристві французьких емігрантів різних категорій, здебільшого, звичайно, аристократів, які покинули Францію ще до початку революції 1792 р.

Улітку 1794 р. Щенсний Потоцький і Софія Вітт мандрували тінистими алеями гамбурзьких парків, плавали Альстером у найгарнішій Гондолі, оглядали у звіринці череди оленів [1028, с. 158]. Щенсний регулярно вивчав гамбурзьку «*Staats-und Gelehrte Zeitung des Hamburgischen Unparteyischen Korrespondenten*» або видавані в Лейдені «*Nouvelles Extraordinaires de Divers Endroits*» і читав повідомлення з далекої Польщі. На

землях Речі Посполитої тривала боротьба, у Варшаві дедалі виразніше заявляла про себе яacobінська течія громадської думки і нагадувала про ще не закінчену справу торговицьких зрадників [397, с. 235].

Обидва соратники Щенсного по Яссах і Петербургу, гетьман Браніцький і гетьман Жевуський, уникли революційного правосуддя, заздалегідь утікши за межі Речі Посполитої. Зате було скарано братів Коссаковських: новопризначений гетьман Шимон Коссаковський, потрапивши у Вільні до рук полковника Якова Ясінського, буквально другого дня повис на шибениці; 9 травня в групі чотирьох чільних зрадників у Варшаві стратили єпископа Юзефа Коссаковського. Щенсний із жахом читав про великі народні заворушення у Варшаві 28 червня і страту через повішання чергової партії зрадників. Нарешті він довідався про початок заочного розгляду кримінальної справи, порушеної проти трьох найненависніших для громадської думки ініціаторів Торговицької конфедерації – Браніцького, Жевуського і Потоцького.

Після початку повстання Т. Костюшка граф хвилювався за долю сім'ї, зокрема після варшавських еkзекуцій і самосудів закликав до втечі доньку Пелагію Сапегу. Ображений повідомленням у часописі «Neue Zeitung» від 4 липня 1794 р. про те, що нібито в паперах російської амбасадy у Варшаві знайдено докази його фінансової залежності від Росії, негайно опублікував спростування: твердив, що не лише ніколи не брав чужих грошей, а й багато жертвував на суспільні цілі. Декларував себе як прибічника все ще, на його думку, актуальної ідеї союзу Польщі з Росією.

Разом з іншими торговицькими керівниками Потоцький був викликаний до Найвищого кримінального суду і 9 вересня заочно засуджений на смертну кару, символічно здійснену у Варшаві 29 вересня 1794 р., під час якої портрети Потоцького, Жевуського і Браніцького кат власноруч повісив на публічній шибениці [1068, с. 342–357].

Про цей заочний вирок Щенсний довідався вже на початку жовтня. Сповнений гніву і страху водночас, він писав до Петербурга благальні листи, просив Зубова, щоб її величність імператриця суворо покарала бунтівників, які насмілилися так зганьбити його ім'я... Саме тоді, восени 1794 р., в Потоцького почався своєрідний процес перебудови свідомості – поступово він став доходити висновку, що з Польщею, яка пішла слідами яacobінської Франції, насмілилася вчинити збройний опір її величності імператриці, а магнатів послала на шибениці, він, Потоцький, більше не має нічого

спільного. І вже за кілька місяців після цього в листах на ім'я Катерини II Станіслав Щенсний визнає себе росіянином. «Сцени жорстокості в Польщі переконали мене, – напише він, – що в мене не може бути іншої вітчизни, крім імперії Вашої імператорської величності. З цієї хвилини я пишаюся тим, що безповоротно і назавжди став одним із найвірніших підданих Вашої імператорської величності [...] Якщо Ваша імператорська милість визнає за доречне дозволити мені носити російський військовий стрій, то цим жестом зробить мене навіть дуже гордим і дуже щасливим» [1068, с. 357].

Після листовного узгодження своїх планів із Зубовим улітку 1795 р. він приїхав із Гамбурга до Петербурга (можливо, саме тоді був відзначений орденом Олександра Невського). 17 листопада 1796 р. від інфантерії отримав звання генерала, а 30 жовтня 1798 р. був звільнений зі служби [456].

У серпні 1795 р. прибув до своїх українських маєтків та невдовзі розпочав розлучення із Жозефіною. Софія Вітт, яка виїхала з Гамбурга окремо, добившись визнання недійсним свого шлюбу (всі витрати, пов'язані з її розлученням, Потоцький покривав із власної кишені), прибула до Умані. Коли Жозефіна переїхала до Петербурга, Потоцький замешкав із Софією в Тульчині відкрито. На початку 1798 р., після розлучення із Жозефіною, одружився із С. Вітт. Шлюбна церемонія, що проходила 17 квітня 1798 р. в Тульчині [576, арк. 2] була скромною, але подвійною: спочатку таїнство здійснив католицький, а потім православний священник (без сумніву, не лише з огляду на віру молодої, а й для демонстрації ставлення молодих до панівного в Російській імперії віросповідання). Після повернення з Гамбурга Потоцький був задоволений із суспільно-господарських відносин в Україні під російським пануванням. Він упорядковував занедбані від 1789 р. майнові справи і переводив своїх кріпаків із панщини на чинш (після смерті Потоцького його спадкоємці повернули панщину). Домігся повернення до Умані усунутих урядом базиліанів та відновлення їхньої школи. У 1796 р. під Уманню розпочав закладати на честь своєї коханої Софії відомий пізніше в цілій Європі парк «Софіївка» [357, с. 10]. У тутьчинському палаці життя йшло на широку ногу. Там постійно мешкала юрба приятелів та нахлібників Потоцького (поляків, росіян, французьких емігрантів), діяв театр, деякий час під керівництвом А. Жмійовського.

Згадуючи в листі до Жевуського зречення від престолу Станіслава Августа, Потоцький уже не хотів говорити про колишню Польщу і поляків. Він твердив: «Зникла

вже і та держава, і те ім'я, як зникло стільки інших в історії світу. Я вже є росіянином назавжди» [434, арк. 123]. Потоцький оточував себе колишніми торговичанами, яким дарував і надавав в оренду села, а свою доньку Октавію видав за Я.Н. Свейковського. Запросив до Тульчина С. Трембецького, сподіваючись, що той напише апологію його політичної діяльності. Таку апологію опублікував уже після смерті Потоцького його зять Я. Потоцький у детальному коментарі до французького перекладу поеми Трембецького «Sofjówka...». За спогадами сучасників, в останні роки життя Потоцький став дивакуватим і сахався людей. Переймався поведінкою свого найстаршого й улюбленого сина Щенсного Єжи, камергера російського двору, відомого картяра і гульвіси, висланого наприкінці 1799 р. за наказом Павла I з Петербурга до Тульчина [856, с. 49–50, 69–70]. Однак пробачив сина, якому дав Могилівський ключ і придбав для нього у Вінцента Потоцького Немирів. Але Щенсний Єжи залишився в Тульчині та зав'язав роман із мачухою. Приблизно одночасно з викриттям того роману великою прикрістю для Потоцького був запеклий процес з А. Злотніцьким, якого Щенсний позбавив права на довічне володіння деякими своїми селами нібито за утиски селян. Злотніцький у своїх маніфестах розкопував торговицькі справи, з особливим поспіхом оприлюднюючи матеріали про діяльність Потоцького, спрямовану проти Чарториських (певна річ, прагнучи нацькувати на Станіслава А.Є. Чарториського).

У свої п'ятдесят Потоцький був уже психічно та фізично надломлений, дедалі частіше виявляв дивакуваті звички, страждав на манію переслідування. Леон Потоцький так згадував про нього: «Коли Тульчин аж шалів від гульби, пан воєвода, який часто занепадав здоров'ям, не завжди сідав до столу і лише ввечері в темному байковому сурдуті сходив до долішніх покоїв, протискувався крізь юрми гостей, багатьох із яких не знав навіть на прізвище, й у віддаленому, тихому від гамору куточку грав по копійці в мар'яж, найчастіше з Трембецьким. Близько десятої вечора він непомітно повертався до своєї спальні та в той час, як забава дедалі розпалялася, шукав відпочинку в снах, у яких реальність життя змінювалася ілюзіями. У моїй дитячій пам'яті образ пана Щенсного так міцно закарбувався, що мені здається, ніби я ще й досі бачу його перед собою; він часто зі мною грався, садовив собі на коліна або, взявши за руку, вів до малого покою, де тримав під замком найдобріші фрукти, але був такий скупий, що я не пам'ятаю випадку, аби він дав комусь зразу дві груші» [856, с. 50]. В останній період життя Щенсний почав виявляти також схильність до примітивної містики; восени 1804 р. він

виписав до Тульчина горезвісного шарлатана і сповідника доктрини ілюмінатів Тадеуша Граб'янку, який повністю підкорив собі його розум, справляючи якнайфатальніший вплив на психічний стан. Попри свої захоплення містикою Граб'янка був на диво тверезий комбінатор, скористався цією нагодою і заручився обіцянкою господаря Тульчина сплатити всі його борги і викупити маєток у кредиторів; однак реалізації цієї щедрої обіцянки завадила нагла смерть Станіслава Щенсного [1078, с. 135].

Узимку 1804–1805 рр. в Тульчині панувала похмура атмосфера. Психічне потрясіння від викриття роману сина з усе ще близькою його серцю Софією спричинило, певно, швидку смерть Потоцького. Важко визначити, на що він хворів. «Нездужав він понад рік та лікував сам себе за книжкою, п'ючи розведений водою дьоготь. Коли це не допомагало, він, не довіряючи своєму придворному цілителю Мангрові, викликав лікаря Гриколевського, щоб той його врятував. Сумними були його останні хвилини; він заборонив пускати до свого покою дружину, яка от-от мала розродитися, а синові демонстрував явні ознаки свого гніву. Відчуваючи близьку смерть, Щенсний послав Гриколевському цидулку такою змісту: «Приїжджай, любий Гриколесю, бо *pars adversa* (з лат. – частина ворогів – Т.Ч.) погано про мене думає». Але підозри його були несправедливі, бо під час анатомічного розтину лікарі виявили гнійний процес у нирках, що, на їхню думку, спричинило надмірне вживання цукерок, які називалися диявольськими і спонукали до любощів» [856, с. 50]. Манію переслідування, на яку потерпав Щенсний в останні місяці свого життя, підтверджують й інші мемуаристи: «Він жив відлюдьком і до кінця життя так боявся, щоб його не отруїли, що його дочки, пані Рачинська (Констанція, уроджена Потоцька, першим чоловіком якої був Ян Потоцький) і пані Кисельова не раз казали [...], що він їв тільки те, що вони готували йому на жаровні на його очах». Щоправда, майбутня пані Кисельова в момент смерті батька мала всього кілька років, але сам цей факт не викликає сумніву, оскільки страви на жаровні готували, напевне, старші дочки [397, с. 296].

Софія була вже на останніх тижнях вагітності, коли стан здоров'я Потоцького настільки погіршав, що першої-ліпшої хвилини можна було сподіватися його смерті. Чи підпустив до себе перед смертю Щенсний невірну дружину, в жодному з доступних джерел не йдеться. Помирав сердега в глибокому відчаї, розуміючи, що він, вочевидь, не

батько, а дід дитини, яка от-от мала з'явитися на світ. Заповів поховати себе з медальйоном на шії, на якому було зображено Гертруду [380].

Станіслав Щенсний Потоцький помер у Тульчині наприкінці березня 1805 р. [877, с. 433], у віці п'ятдесяти трьох років. Дата смерті Станіслава Щенсного Потоцького в наявній досі літературі була спірною; вагалися між 13 і 16 березня 1805 р. В усякому разі її вказано за старим стилем. Найімовірніше, Потоцький помер 16–18 березня 1805 р. Це підтверджує лист Софії до Новосильцева від 16 березня 1808 р. [688, арк. 23].

Майже одночасно з його смертю Софія народила свою останню дитину – сина Болеслава.

Похорон володаря Тульчина був урочистим і пишним, але затьмареним ледве не символічною подією. Після панахиди в тульчинському костьолі небіжчика залишили в каплиці, у відкритій домовині, яку, очевидно, ніхто не охороняв. Уночі до костьолу вломилися якісь зловмисники, позривали з небіжчика ордени й коштовності, зняли з нього обшитий розкішними позументами мундир російського генерал-аншефа і задеревілий, голий труп обперли об стіну. У такому вигляді другого дня знайшли його гробарі та родина [966, с. 751].

Присуджений до смерті вироком національного трибуналу з позбавленням усіх титулів та почесних звань, Станіслав Щенсний Потоцький зійшов у могилу без жодної з відзнак, якими його було нагороджено за зраду батьківщини.

У 1817 р. останки Потоцького було урочисто перепоховано в домініканському костьолі, а 31 січня 1874 р. з цього храму (1833 р. перетвореного на православну церкву) перенесено до підземної каплиці Тульчинського парафіяльного костьолу св. Станіслава Костки (розбудованої давньої цвинтарної каплиці), наступної родинної усипальниці. Після революції, коли костьол було перетворено на склад, усі труни звідти, очевидно, видалили.

Потоцький мав дітей у двох шлюбах [871, табл. 141]. Щодо деяких з них світською думкою його батьківство бралось під сумнів. Жозефіна з Мнішків народила йому одинадцятьоро: Пелагію Ружу (1775–1846 рр.), у першому шлюбі від 1793 р. за князем Францішком Сапегою (1772–1829 рр.), у другому – від 1806 р. за князем Павлом Сапегою (1781–1855 рр.); Щенсного (Фелікса) Єжи (1776–1809 рр.), неодруженого; Людвіку Софію (1778(9)–1850 рр.), заміжню від 1793 р. за Юзефом Коссаковським (1771–1840 рр.); Вікторію (1779–1826 рр.), яка вперше вийшла заміж 1801 р. в

Петербурзі за графа Октава де Шуазель Гуф'є (1773–1840 рр.), царського шамбеляна й офіцера російської гвардії, з яким розлучилася, удруге – 1821 р. за Олексія Бахметьєва (1774–1841 рр.), генерала, намісника Бессарабії; Ружу (1780–1862 рр.), яка вперше вийшла заміж 1802 р. за графа Антонія Потоцького, з яким розлучилася 1812 р., удруге – 1813 р. за графа Владислава Браніцького (сина Ф.К. Браніцького); Констанцію (1781–1852 рр.), яка вперше вийшла заміж за Яна Потоцького, удруге – 1817 р. за графа Едварда Рачинського (1786–1845 рр.), польського консервативного політика, мецената науки і мистецтва; Станіслава Септима (1782–1831 рр.), російського генерала, таємного радника й обер-церемоніймейстера, одруженого від 1813 р. з графинєю Катаржиною Браніцькою (донькою Ф.К. Браніцького); Октавію (1783–1842 рр.), заміжною від 1802 р. за Яном Непомуценом Свейковським; Ярослава (Жерослава) (1784–1838 рр.), російського генерал-майора, маршала російського імператорського двору, фундатора мальтійської командори, одруженого від 1807 р. з донькою С. Жевуського Марією (1786–1848 рр.); Володимира (1788–1812 рр.) й Ідалію (1793–1859 рр.), заміжною за князем Миколаєм Сапєгою (1779–1843 рр.) [636, арк. 1].

Софія «де Челіче Маврокордато», у першому шлюбі Вітт, крім трійки дошлюбних дітей, які померли в дитинстві, народила ще п'ятеро: Олександра, Мечислава, Софію, Ольгу і Болеслава [636, арк. 1].

Після смерті Потоцького розпочалася тривала боротьба за його величезний спадок (на 1803 р. Потоцькому належало в Київській губернії 58889 «чоловічих душ» кріпаків, а в Подільській – 50654). На нього претендували його друга дружина та діти від двох шлюбів.

18 серпня 1807 р. було затверджено доповідь Сенату, яка надала чинності закону, що встановлював порядок спадкування майна чоловіка вдовами, якщо їх було декілька; за приклад бралася складна справа поділу спадщини Станіслава Щенсного. Було встановлено, що Софія Потоцька (остання дружина графа) має право на 1/8 спадкових маєтностей на рівні із сімома синами Потоцького: від шлюбу із Жозефіною Мнішек Щенсним Єжи, Станіславом, Ярославом, Володимиром; від шлюбу із Софією Вітт Олександром, Мечиславом і Болеславом. Рішенням Сенату Щенсний Єжи призначався опікуном для братів Ярослава і Володимира і сестри Ідалії до виповнення їм 18 років. Софія призначалася опікункою над своїми дітьми: Олександром, Мечиславом,

Болеславом, Софією, Ольгою. Графиня Потоцька отримувала рівну з усіма синами частину спадщини на правах вічного родового володіння [672; 364, с. 10].

Через певний час, 18 жовтня 1807 р., між спадкоємцями було укладено миролюбну угоду про розподіл спадщини гр. Станіслава Потоцького. Відповідно до угоди, спадщина поділялася таким чином: Щенський Єжи отримував Брацлавський ключ; Станіслав – Соколівський; Ярослав – Хащоватський; Володимир – Дашівський; Софія від імені своїх синів: Олександра – Уманський, Мечислава – Тульчинський, Болеслава – Тростянецький; і самостійно Софія – Торговицький і Буцький. Немирівський маєток було вирішено поділити для приданого між сестрами, які його з огляду на своє неповноліття ще не отримали [659, арк. 54].

7 грудня 1809 р. в Брацлавському повітовому суді була укладена миролюбна угода про припинення всіх претензій щодо поділу спадщини. Були прийняті такі рішення:

1) кожен із братів сплачував сестрам Софії та Ользі по 112 тис. злотих, мати Софія Потоцька – 1 млн 200 тис. злотих, плюс проценти на цю суму і 400 тис. злотих на весільні дарунки; таким чином, загальна сума посагу сестер мала становити не менше 2 млн злотих кожній;

2) установлювався порядок взаємозарахування боргів між різними маєтками Потоцьких, а також штрафів за маєтками, що перебували в заставному володінні;

3) кожен зі спадкоємців (ішлося про синів гр. Потоцького) повинен був сплатити Софії 1/8 судових витрат по справі спадщини;

4) борги за маєтком мав виплатити кожен спадкоємець окремо, тільки на ту частину, яку успадкував;

5) борги служителям і селянам по Тульчинському маєтку як опікун сплачувала Софія;

6) усі Потоцькі повинні також сплатити 1/8 всіх витрат, понесених графинею Потоцькою на спорудження Тульчинського костьолю [695, арк. 58–61, 71].

Здавалося б, проблему вирішено, перший етап поділу маєтностей магнатерії Потоцьких на Уманщині відбувся, але чвари між спадкоємцями продовжувалися. Протягом 1813–1814 рр. діяла судова комісія Київської, Подільської та Волинської губерній з розбирання справи поділу маєтностей Станіслава Щенсного. На жаль, не вдалося достеменно встановити, хто з Потоцьких ініціював її створення, але відомо, що

спадкоємці по лінії Мнішків неодноразово намагалися якщо не усунути Софію від опіки над її дітьми, то принаймні обмежити права щодо опіки [659, арк. 24; 364, с. 11].

Вірші Потоцького зібрала і видала Е. Александровська в збірнику «Вірші Юзефа Коблянського і Станіслава Щенсного Потоцького – забутих поетів Просвітництва», виданому у Варшаві в 1980 р. Частину багатой кореспонденції Потоцького опублікували: Ф. Пуласький – «Листи Щенсного Потоцького до Катерини II і Зубова», надруковані в «Kwartalnik Historyczny» 1903 р., та Е. Ростворовський – «Кореспонденція Щенсного Потоцького із Северином Жевуським», надрукована в «Przegląd Historyczny» 1954 р.) [1022, с. 201].

Розглянувши основні віхи життя та діяльності Станіслава Щенсного Потоцького, можна зробити такі висновки. Серед основних імпресингів, що потужно вплинули на формування особистості Щенсного, можемо назвати такі, як: народження в консервативній родині, де з раннього дитинства виховували в душі магнатської родової гордості та бездумного, поверхового, екзальтованого святенництва; деспотичні, жорсткі риси характеру батьків, що наклало відбиток на все життя, так само як і те, що Станіслав був єдиним сином і на нього поклалися величезні надії, які тяжіли над ним усе життя (С.Щ. Потоцький мав усі дані для того, щоб посісти престол Речі Посполитої); отримання належної освіти; виявлення з раннього віку літературних здібностей, виховання в багатомовному середовищі, що заклало базові основи знань й освіченості; невдале кохання і перший шлюб, що вплинуло на подальше формування відносин із жінками (розчарування, невпевненість, повна віддача у відносинах і велика довіра, якої вони, як правило, ніколи не виправдовували); постійний вплив різних агентів соціалізації (починаючи від родичів і закінчуючи підлеглими). На прикладі Щенсного всередині роду Потоцьких відбулася певна трансформація щодо шлюбного відбору, пов'язана із загальноєвропейськими тенденціями, зокрема з проникненням ідей просвітництва і романтизму, які по-новому розглядали особистість жінки і дитини, роль кохання в житті людини. Підтвердженням цього є третій шлюб із жінкою значно нижчого походження. Підтримуючи думку італійського онтопсихолога Антоніо Менегетті про те, що основним принципом життєдіяльності є принцип пульсації [410, с. 97–121], можна виділити періоди спаду та піднесення суспільної та громадсько-політичної активності Станіслава Щенсного: період піднесення припадає на 1780–1792 рр., спаду – на роки еміграції, останні роки життя. На прикладі Щенсного простежуємо феномен «сили

повернення», який особливо яскраво проявляється в період повернення з гамбурзької еміграції. У Станіслава Щенсного можна відзначити відсутність здатності та готовності максимально самостійно мобілізувати власні сили, брак достатньої для продуктивної творчості цілеспрямованості без зовнішньої стимуляції. Зміна орієнтації в політичних поглядах призводить до трансформації його національної свідомості та національної самоідентифікації. Спираючись на дані стосовно розвитку маєтків графа, Щенсного можна назвати добрим господарником і людяним паном. Заслуговує на увагу різнопланова меценатська діяльність Потоцького (освітні, медичні заклади, церкви та ін.); почасти завдяки проектам Станіслава Щенсного, Потоцькі залишили нам унікальну історико-культурну спадщину (дендрологічний парк «Софіївка», тутьчинський маєток, який називали «подільським Версалем», унікальні книгозбірні, велику кількість культових споруд і под.)

3.2. Сини Щенсного від шлюбу із Жозефіною Амалією Мнішек: життєві віхи

Досліджуючи сімейну історію на прикладі родини Станіслава Щенсного Потоцького, неможливо не зупинитися на розгляді понять сім'ї та шлюбу.

Відомо, що сім'я – осередок суспільства. Можна було б визначити її і як своєрідну модель або навіть ген суспільства. Адже в сім'ї виявляють багато визначальних характеристик останнього. У ній відбиваються риси соціального буття. Водночас саме через сім'ю (в ході соціалізації нових поколінь) зберігається стійкість та спадкоємність соціуму. У житті будь-яких суспільств бувають періоди, коли руйнуються або розпадаються всі зв'язки, і лише сім'я залишається місцем, де зберігається соціальний генотип, що передає соціальну пам'ять майбутньому.

Сім'ю визначають як засноване на шлюбі та кровній спорідненості об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту і взаємною відповідальністю [497, с. 108].

У будь-якому суспільстві сім'я має подвійний характер. З одного боку, це загальна соціальна інституція, а з іншого – мала соціальна група, що має специфічні закономірності функціонування і розвитку. Це зумовлює залежність сім'ї від суспільного ладу, існуючих економічних, політичних і релігійних відносин і водночас досить значну самостійність. У сфері сімейного життя традиції є дуже стійкими. Вони не змінюються відразу за змінами в економічній та політичній сферах суспільства.

Основою сім'ї є шлюб як історична форма соціальних відносин між чоловіком та

жінкою, за допомогою якої суспільство впорядковує і санкціонує їхнє статеве життя, встановлює їхні подружні та батьківські права й обов'язки [440, с. 165].

Виходячи з вищезазначеного, доречно проілюструвати класичні визначення сім'ї та шлюбу прикладом сімейно-шлюбних відносин Станіслава Щенного Потоцького.

С.Щ. Потоцький був тричі одружений. У першому шлюбі нащадків не мав, хоча відомо, що Гертруда Потоцька (з Коморовських) загинула, будучи вагітною.

Рис. 3.2. Шлюби Станіслава Щенного Потоцького

У шлюбі із Жозефіною Амалією з Мнішків Станіслав Щенський перебував двадцять чотири роки (1774–1798 рр.) [915]. Офіційно подружжя мало одинадцять дітей, але на схилі життя з одинадцятьох дітей, народжених Жозефіною, рідними Потоцький визнав лише трьох – доньок Пелагію і Людвіку і сина Щенного Єжи [357, с. 10].

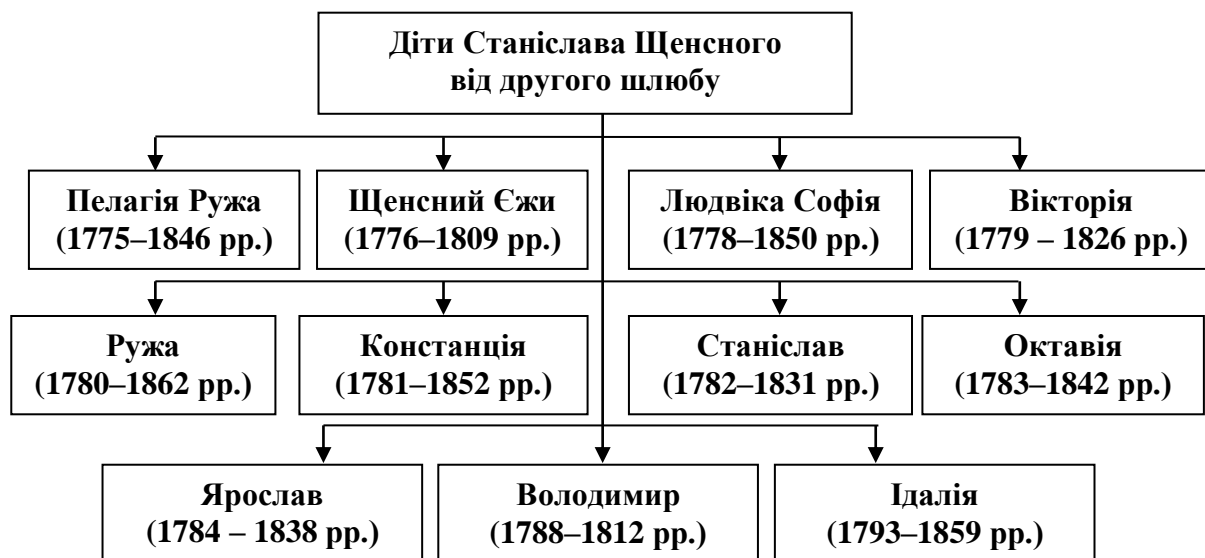

Рис. 3.3. Діти Станіслава Щенного Потоцького від шлюбу із Жозефіною Амалією Мнішек

Від другого шлюбу Станіслав Щенський мав офіційно чотирьох синів.

Щенний Єжи Потоцький (1776–1809 рр.) – найстарший син Станіслава Щенного Потоцького і Жозефіни Амалії Мнішек, який з'явився на світ 12 серпня 1776 р. Про це свідчить архівний документ, що містить духівницю від 4 серпня 1809 р., в якій Щенний Єжи просив, щоб на його могилі зробили такий запис: «Nec jacet Felicianus comes a Potok Potocki, natus anno millesimo septemgesimo septuagesimo sexton, die decimal secunda mensi Augusti» [679, арк. 93].

За твердженнями польських істориків, Щенний Єжи «народився з добрими схильностями серця і не був гарних розумових здібностей [856, с. 69]». Його виховання було довірене секуляризованому піярові Трусколявському. То була вчена людина, до того ж дотепна і мила, але розбещеної вдачі. Юнак, який полишив такого майстра виховання, був відісланий до Петербурга, де гарною статурою і веселою вдачею він сподобався царській родині, особливо її членам, що були з ним одного віку, та між ними зав'язалися приятні стосунки. Залишений при дворі в такому незрілому віці без провідника, без ґрунтовних моральних засад, Єжи Щенний пристрасно полюбив карти, жінок і розкіш [856, с. 69].

Станіслав Щенний дбав, щоб спадкоємець його прізвища і багатства гідно представляв родову традицію, та із задоволенням відзначав у кільканадцятирічному хлопцеві пориви та міркування, які свідчили про те, що він дуже серйозно переймається доктринами магнатського республіканізму. Незадовго до того, як покинути батьківщину в 1793 р., він писав до сина: «Я дуже задоволений, що ти так думаєш, що відчуваєш нашу шляхетську Річ Посполиту, як відчували її твій батько, діди й прадіди [...] Пам'ятай, що ти народився польським шляхтичем, люби свій стан, і нехай привілеї цього стану будуть для тебе святими; бережи їх усіма способами, які тільки дозволить тобі Бог, бо цей стан – фортеця Речі Посполитої, ба навіть і сама Річ Посполита». Уривок цього листа слідом за Тадеушем Корзоном наводить польський історик Єжи Лоск [952, с. 244]. Хоча склалося так, що ця шляхетська Річ Посполита за неабиякої участі полум'яного патріота Станіслава Щенного Потоцького через два роки перестала існувати, це нітрохи не змінило світогляду Щенного Єжи. Він швидко перекваліфікувався на вірнопідданого імператриці Катерини II, а після її смерті в 1796 р. негайно переніс свої вірнопідданські почуття на її наступників – Павла I та Олександра I. Потоцькі постаралися забезпечити своєму первородному синові якнайсприятливіший життєвий старт при російському дворі; тож Щенному Єжи було присвоєно звання

камер-юнкера, і він стояв на порозі кар'єри, яка могла просуватися приголомшливими темпами.

Після цього молодого пана Потоцького почали трактувати по-різному: його батько в 1794 р. визнав себе росіянином, але попри все не міг порвати зі своєю польською традицією і минулим; зате син уже не мав, по суті, нічого спільного з польським духом, і не лише за правом вибору, а й просто за браком будь-яких інших емоційних та світоглядних зв'язків міг приписати себе до російської нації [952, с. 244].

Однак на перешкоді цій кар'єрі стали шокуючі – навіть для Петербурга – звички Щенсного Єжи. Молодий Потоцький, за твердженням Єжи Лоска, був сповнений передусім психопатичного потягу до азартних ігор і витрачав на це величезні суми грошей. Упродовж кількох років він не лише систематично тринькав виплачуване батьком солідне утримання, а й брав гроші в борг, який, за переказами, досяг зрештою (близько 1800 р.) страхітливої суми у 2 млн польських злотих. Манія азарту переслідувала Щенсного Єжи аж до останніх днів його короткого життя. Всією Україною з цього приводу ходили численні анекдоти. Розповідали, наприклад, що вже після батькової смерті Щенсний Єжи їхав якимось із Бердичева до Києва в товаристві горезвісного авантюриста і шулера Ігнація Хадзкевича. На одній із поштових станцій обидва пани відчували нездоланне бажання зіграти партію у віст, однак бракувало карт. Тоді Хадзкевич подав іншу ідею. Обидва пішли в поле під скирту соломи і там почали примітивну, але, як виявилось, дуже захопливу для пана Потоцького гру: вони по черзі витягували зі скирти солонинки, і той, хто витягував довшу, забирав ставку. Так дивно склалося, що досвідченому шулерові Хадзкевичу щастя сприяло більше. Просидівши під скиртою півдня, Щенсний Єжи програв йому не багато і не мало, а 14 тис. дукатів, які, звичайно, мусив якомога швидше виплатити [856, с. 73]. Подейкували, що молодий Потоцький міг просидіти біля зеленого столика навіть десять днів без перерви, без сну, перериваючи гру щонайбільше на кільканадцять хвилин. Отже, неважко зрозуміти, що з таким характером і вподобаннями навіть величезних доходів від тульчинських та уманських латифундій надовго вистачити не могло.

Щенсний Єжи від матері успадкував лише потяг до розбещеного і невпорядкованого способу життя; з ранньої юності він був постійним завсідником різноманітних інтимних закладів. Але знаменним є те, що навіть пристрасті завжди

поступалися місцем перед потягом до азартних ігор. Маючи певні артистичні та літературні амбіції, успіхами на цій ниві він, однак, похвалитися не міг [952, с. 245].

У віці ледь за двадцять років через свій скандальний спосіб життя Щенний Єжи набув у Петербурзі такої недоброї слави, що батько не переставав гудити його за компрометацію родового прізвища і втрату шансу, даного йому щедрою імператорською ласкою. Деморалізацію сина Станіслав Щенний приписував впливу Жозефіни, оскільки той підтримував із матір'ю постійні та близькі контакти.

Вплив Щенного Єжи на погляди і поведінку матері – пані Потоцької – був значним, позаяк саме до нього Софія звернулася з проханням переконати Жозефіну, що для всіх зацікавлених осіб найвигіднішим буде формальне розірвання її фактично вже розірваного шлюбу зі Станіславом Щенним [952, с. 246].

Правдоподібно, що Софія Вітт раніше особисто не знала майбутнього пасерба і навіть вважала його своїм ворогом. Тепер вона мала переконатися, що молодий Потоцький ставився до неї дуже прихильно і ладен був чимало зробити для неї, очевидно, розраховуючи, що Софія на віддяку зможе зм'якшити гнів його батька.

Зберігся цікавий лист Щенного Єжи до Софії Вітт; під ним не стоїть жодна дата, але не виникає сумніву, що його написано наприкінці 1797 або початку 1798 р. Цим листом відкриваються їхні тривалі стосунки, що згодом дуже ускладнилися. Молодий Потоцький звертався до майбутньої мачухи тоном, сповненим поваги, називав її «Madame la Comtesse», але водночас давав зрозуміти, що вже вважає її членом родини. Шкодував, що Софія якийсь час на нього сердилася; висловлював сподівання, що все вже залишилося в минулому, тим більше, що він має для неї приємну новину: мати дає свою згоду на розлучення. Вона повинна була зробити це ще кілька років тому, завдяки чому уникнула б багатьох страждань і нині була б набагато щасливішою. «Гадаю, що все це (розлучення – Т.Ч.) вдасться залагодити без особливих труднощів, – писав Щенний Єжи, – і що незабаром я побачу тебе цілком задоволеною і заспокоєною. – А в кінці додавав: – Я добре бачу, що тато дуже на мене гнівається, про що недвозначно свідчить його лист. Він дорікає мені, що я не маю до нього довіри; не пише про це прямо, але звинувачує мене також у невдячності. Ти дуже добре розумієш, любя графине, як це мене засмучує [...] ти, о пані, яку він кохає і якій у всьому вірить, візьми, прошу тебе, мене під свій захист і спробуй виправдати...» [679, арк. 1–4].

Цілком імовірно, що Софія впоралася з цим завданням із добрим результатом. Із

цього моменту всі свої інтереси вона пов'язувала з інтересами Щенсного Єжи, і цей альянс мав принести обом сторонам рівно стільки ж вигоди, скільки кривди він завдавав Станіславу Щенсному Потоцькому [952, с. 247].

Відомо, що після смерті матері 1798 р. Щенсний Єжи не відмовився від попереднього способу життя. Можна навіть припустити, що, очікуючи на швидкий виклик до Тульчина, він розкошував останніми рештками свободи і давав повний вихід своїй картярській манії. Скандал, спричинений конфліктом Щенсного Єжи з компанією петербурзьких шулерів, привернув увагу царя Павла I. Роздратований правитель наказав негайно вислати молодого Потоцького під військовим ескортом до України. Так, 1799 р. в Тульчині з'явився фельд'єгер із листом імператора, який наказував батькові гульвіси взяти його під свою сувору опіку; з карети вийшов також пригнічений і похмурий Щенсний Єжи і, плачучи, впав батькові в ноги... [952, с. 255].

Потоцький прийняв його, як блудного сина. Пробачив розпусний спосіб життя, сплатив його борги, подарував могилівський маєток над Дністром та відкупив у кузена, Вінцентія Потоцького, Немирів – волость, що налічувала близько 10 тис. кріпаків [739, с. 49–50, 60–70]. Однак, повернувшись на Поділля, Щенсний Єжи поселився в Тульчині, поряд із батьком і його вродливою, хоч і дещо підстаркуватою, дружиною.

У 1800 р. Софія відсвяткувала своє сорокаріччя; Станіслав Щенсний був від неї на вісім років старший, а Щенсному Єжи саме виповнилося двадцять чотири. Пасерба і його вродливу мачуху розділяли шістнадцять років. Проте це не завадило Щенсному Єжи стати коханцем своєї мачухи [768, с. 147].

На основі доступних нам джерел неможливо встановити, коли і за яких обставин цей зв'язок вступив у таку стадію. Але про те, що так було насправді, свідчать не лише численні розповіді сучасників, які спостерігали за перебігом подій у Тульчині, а й передусім листування Софії та Щенсного Єжи. Певна річ, коханці старанно приховували ці аморальні стосунки і Станіслав Щенсний не скоро про них довідався.

З часом любовні стосунки мачухи і пасерба серйозно затьмарилися, хоча Софія і надалі обдаровувала Щенсного Єжи своїми далеко не материнськими почуттями. Цьому великою мірою сприяли непорозуміння в майнових справах; перебравши на себе управління величезними маєтками батька, молодий Потоцький давав безмежну волю своєму бажанню втішатися життям та віддавався азартним іграм, що завдавало серйозної шкоди спадковій масі й загрожувало дуже швидким витрачанням

успадкованого багатства. Повернувшись 1795 р. із Гамбурга, Станіслав Щенний здійснив загальне обкладення оброком селян у своїх маєтках, у такий спосіб домагаючись інтенсифікації товарного господарства та збільшення дохідності своїх земель; однак після його смерті Щенний Єжи дійшов висновку, що обкладення селян оброком сприяє їхньому неробству, тому скасував оброк і повернув панщину, що, звісно, не вийшло на краще ні для кріпаків, ні для тульчинської скарбниці. Влада Щенного Єжи над усіма маєтками була, звичайно, тимчасовою і мала тривати лише до моменту закінчення процесу про спадщину, поділу маєтків й остаточного розмежування між спадкоємцями. З одного боку, в інтересах Софії було відтягти момент цього поділу якнайдалі, оскільки поки що завдяки особистим стосункам із пасербом вона тримала у своїх руках контроль над усім майном; а з другого боку, вона жахалася безвідповідальності Щенного Єжи і розтринькання ним усього багатства [1034, с. 87–97].

Обов'язки тимчасового управителя маєтками померлого батька Щенний Єжи виконував далеко не найкращим чином, дратуючи цим братів та сестер і вельми засмучуючи Софію. На жаль, бракує точної інформації, як у 1806–1807 рр. склалися їхні взаємини, але ми можемо припускати, що пані Потоцька почувалася дуже зв'язаною через настирливість та ревниву агресивність закоханого пасерба. Усе це спричинилося до рішення, прийнятого Софією восени 1807 р.: вона надумала перебрати у свої руки управління всією спадковою масою, відкупити в Щенного Єжи його розорені й обтяжені боргами маєтки (серед них Немирів у Брацлавському повіті та сусідня Ковалівка), а його самого відіслати за кордон поправити там своє здоров'я, підірване розпусним способом життя. Відповідна угода, підписана в Петербурзі в листопаді 1807 р., забезпечувала Щенному Єжи довічний дохід у розмірі 15 тис. дукатів на рік, натомість Софія ставала володаркою всіх майнових прав пасерба, перебравши на себе і всі його борги. Як виявилось згодом, для пані Потоцької то була дуже не вигідна операція, тому що борги Щенного Єжи дорівнювали вартості всього його майна, збільшеного за рахунок частки батькової спадщини. З 13 листопада 1807 р. управління майном покійного Станіслава Щенного Потоцького тимчасово, до моменту підписання угоди про поділ, перейшло до рук його вдови [856, с. 221].

На весну 1808 р. припадає від'їзд Щенного Єжи. У перші дні травня 1808 р. він покинув Тульчин. Певно, сумним було його прощання з мачухою; Софія запевняла його,

що поквартитися слідом за ним до Франції, щойно дасть лад майновим справам, але обоє не дуже, мабуть, у це вірили. Пані Потоцька прощалася зі своїм пасербом ніжно і сердечно, до останньої хвилини не відмовляючи йому в правах коханця [952, с. 276].

24 травня Щенсний Єжи був уже в Дрездені, 8 червня в Лейпцизі, 11 червня у Франкфурті-на-Майні та приблизно 27 червня, нарешті, опинився в Парижі. Відтепер про його спосіб життя і стан здоров'я Софія довідувалася лише з часто отримуваних від нього листів, а також із розповідей своїх довірених посланців, які впродовж наступних двох років кілька разів виїжджали до Франції, аби вручити Щенсному великі суми грошей, а згодом, під час хвороби, оточити його турботливою опікою [952, с. 276].

Потоцький писав мачусі через кожних кілька днів, а в деякі періоди майже щодня [679]. Важко назвати цікавими ці його довгі й багатослівні, майже позбавлені змісту листи, але вони є характерним свідомством його способу мислення. Щенсний Єжи писав виключно французькою, стилем й орфографією, які свідчили про ґрунтовне опанування цією мовою в розмовній формі, однак про вкрай погану обізнаність у її граматиці. Свою адресатку він називав дуже ніжно: *ma belle amie*, *ma divine amie*, *ma chere amie*, *ma charmante amie*; іноді, але рідко *ma belle maman*. Однак усе, що хотів їй повідомити, зводилося до традиційних запевнянь у коханні й тузі, до описів архітектури, яку він оглядав, до нарікань на щораз гірший стан свого здоров'я й особливо до безперервних скарг на катастрофічний вміст власної кишені.

Важко не повірити, що відразу після того, як Потоцький покинув батьківщину, він дав повну волю своїй манії азартних ігор. Невідомо, скільки грошей він узяв із собою, але вже 13 липня 1808 р. повідомляв Софію, що не має ні гроша, що заліз у тисячні борги, і вимагав якомога швидше вислати йому 15 тис. дукатів. У наступні тижні ця тема займала більшу частину всіх його листів. Він обіцяв, що тільки-но отримає ці гроші, відразу покине повний спокус Париж і виїде на провінцію. Гроші не надходили, оскільки Софія просто їх іще не мала, але Потоцький не дуже в це вірив.

29 липня 1808 р. він писав із Парижа: «Зізнаюся тобі, що я вже стукав у всі двері, щоб роздобути трохи грошей, але тут неможливо позичити бодай сольдо. Звертався до Шуазеля, до російського посла, проте ніхто не дає мені навіть сольдо».

1 серпня 1808 р.: «Будь ласка, *ma belle amie*, зроби все, що в твоїх силах, і вишли мені грошей, але не менше, ніж я в тебе просив, бо інакше я не зможу покинути Париж. Ти не уявляєш собі, *ma belle Sophie*, як важко роздобути тут грошей».

14 грудня 1808 р.: «Пишу тобі сьогодні, хоча й знаю, що роблю дурницю, бо в цю хвилину я на тебе дуже злий. Та й як же мені не злитися, якщо мене з ранку до вечора діймають кредитори, а я не знаю, що сказати цим людям, які кричать: «Плати! Плати негайно!» Я справді не знаю, що робитиму цієї зими; буде добре, якщо кредитори не запроторять мене за ґрати. Голодувати я не буду, бо ще користуюся довірою у своєму готелі й мене щодня годують обідом; що ж до моїх людей, то з ними зовсім інша річ – вони не можуть їсти в кредит. Якщо ти не вишлеш мені зразу після київських контрактів 24 тис. дукатів, я не знаю, що зі мною буде; я конче мушу покинути Париж, бо мої легені, попри загальне поліпшення здоров'я, і далі дуже хворі та я весь час на них потерпаю [...] Сподіваюся, що ти не сумніваєшся в моїй прихильності до тебе; я щиро тебе кохаю і можу запевнити, що кохав би тебе ще палкіше, якби ти прислала мені грошей».

Ці нарікання не заважали Щенсному описувати Софії свої туристські прогулянки околицями Парижа, гулянки з поляками, яких він зустрічав у цьому місті, й навіть розваги в товаристві дівчат легкої поведінки. Кожен із цих листів розкривав нутро їх автора – великої, бездумної, зіпсутої й дурнуватої дитини, яка мучить свою мачуху і колишню коханку іпохондричними скаргами, невміло приховує від неї своє розпусне і гуляще життя, через яке щораз глибше загрузає в позички.

Щенсний Єжи увесь час запевняв пані Потоцьку в незгасному коханні, пересилав через неї поцілунки та вітання дітям, торочив про свою тугу за батьківщиною і майже щотижня погрожував, що готується вже до повернення до України. Софія приймала його любовні декларації з вдячністю, але без особливого хвилювання; натомість натяки про повернення сповнювали її жахом й у своїх відповідях вона наполегливо переконувала пасерба, що йому ще треба залишитися за кордоном [952, с. 277–278].

Однак пасерб не переставав піддавати її тяжким випробуванням. Писав їй часто, – як на психічну витривалість Софії, мабуть, аж занадто часто, – й атакував її бідканнями про свою жахливу скруту і низки нестерпних страждань, яких йому завдають численні недуги.

Хвороба Щенсного Єжи не може викликати сумніву, оскільки невдовзі він віддав Богові душу, однак розпусний спосіб життя, без сумніву, прискорював його кінець.

Тисячі дукатів, що їх посилала Софія, були краплею в морі потреб пана Потоцького. Він загруз у боргах і марно намагався випросити в кого-небудь якусь

рятівну позичку. На Різдво 1808 р. Єжи Щенсний повідомив Софію, що знайшов когось, готового дати йому позичку розміром у 50 тис. франків (або 4 тис. дукатів), але той вимагає від неї поруку – вексель, підписаний Вінцентієм Потоцьким; тож він написав дядькові сердитого листа і сподівається, що той йому не відмовить. Тим часом «я приречений сидіти в своїй кімнаті, бо не маю за що купити навіть квитка до театру». 28 грудня 1808 р. він попереджував Софію, що будь-якої хвилини чекає на колективний візит кредиторів: «ти жорстока, бо залишила мене в такому стані [...] Здоров'я моє й далі дуже кепське, з легенями не краще, та й, крім того, що я страшенно кволий, почуваюся так, неначе все моє тіло побите». 30 грудня він інформував пані Потоцьку, що в будь-який момент може опинитися за ґратами; один із розлютованих кредиторів, який тримає його векселі на 30 тис. франків, погрожує поліцією. «Усі мої ресурси в Парижі вже вичерпано, жоден із лихварів не хоче позичити мені бодай сольдо [...] У своєму нещасті я втішаю себе тим, що згадую долю Понятовського, якого тут були засадили до тюрюги за борги. Але він вийшов звідти, просто з в'язниці поїхав на свою коронацію і став королем. Сподіваюся, що моя доля теж буде прихильна до мене; хтозна, чи після виходу із храму св. Пелагії я не зустріну посланців якогось народу, що привезуть мені корону?» Цього гумору вішальника йому навряд чи вистачило б надовго; на щастя, уранці 9 січня 1809 р. до Парижа прибув Чижевич. «Соромно тобі признатися, – ще того самого дня писав Щенсний до Софії, – що 6 тис. дукатів, які ти мені прислала, були для мене не менш приємними, ніж твій лист!» [952, с. 294–295].

В останні дні його становище було, певно, таке жахливе, що він увесь час ховався вдома від кредиторів і не вставав із ліжка. Попри цю серйозну допомогу, надану Софією, йому ще залишалося 12 тис. дукатів боргу. Чотирма днями пізніше, 13 січня, в гаманці Потоцького лишилося лише 250 дукатів. Починаючи з лютого, він писав до Софії вже значно рідше, стан його здоров'я, вочевидь, дуже погіршав. 15 березня 1809 р. він повідомив Софію, що йому дошкуляють нестерпні ревматичні болі: до недуги він важив 286 фунтів, а тепер заледве 152. 26 квітня він знов атакував пані Потоцьку сповненими розпачу скаргами; мовляв, уже три тижні він сидить без копійки, а через війну Наполеона з Австрією поштовий зв'язок із Росією дедалі гіршає. На щастя, наприкінці квітня до Парижа знову прибув невтомний Чижевич із торбою дукатів від пані Потоцької. Ця нова допомога дала йому змогу протриматися в Парижі до літа, коли,

підштовхуваний недугою, він вирушив в останню у своєму житті подорож на один із піренейських курортів [679].

У Піренеях на висоті 1219 м над рівнем моря розташований невеликий курорт Бареж. Тринадцять джерел мінеральної води з великим умістом натрію та сірки здавна були відомі своїми лікувальними властивостями для мешканців цих околиць. На зламі XVIII і XIX ст. води Барежа славилися як надзвичайно ефективний лікувальний засіб, і саме тут лікарі порадили шукати для себе порятунку виснаженому недугою польському пацієнтові [952, с. 303].

Нині вже важко з'ясувати, на що саме хворів Щенсний Єжи, крім венеричної інфекції; втім, ця недуга не була великою сенсацією, оскільки вона дошкуляла більшості чоловіків із суспільно привілейованих верств, і здоровим уважався кожен, хто був позбавлений її зовнішніх симптомів. Без міри розбещений спосіб життя Потоцького не сприяв, звісна річ, лікуванню його ослабленого організму. У Парижі, крім азартних ігор, він цікавився здебільшого закладами, які відкривали перед туристами доступ до витончених сексуальних утіх; в останній період свого життя він буцімто мав контакт з однією англійською куртизанкою, «яка, щоб сильніше збуджувати його чуттєвість і стати для нього ще спокусливішою, посипала шпанською мушкою сухарики, які подавала йому до кави. Ці щоденні ласощі так отруїли йому кров і так заразили гнилизною, що отруєне тіло шматками відпадало від кісток» [856, с. 71]. Однак образ Потоцького, що гнів за життя, треба приписати фантазії мемуариста; на цій підставі важко спробувати висунути якусь гіпотезу про причину його наглої смерті. У всякому разі до Парижа він уже не повернувся.

Про останні місяці життя Щенсного Єжи не збереглося жодної інформації. У Барежі з ним перебувало кілька слуг, і серед них камердинер Фонтане. Можливо, через воєнну австро-французьку кампанію поштовий зв'язок між східною і західною частинами Європи значно утруднився, і пані Потоцька майже не отримувала від свого пасерба хоча б якихось вістей.

У Барежі стан здоров'я Щенсного Єжи настільки погіршав, що він уважав за необхідне скласти в місцевого нотаріуса заповіт. Чи відрізнявся чимось цей документ від попереднього заповіту кінця 1808 р., про який згадувала Софія в одному із цитованих вище листів, на жаль, невідомо. Заповіт, складений у Барежі-ле-Бен 4 серпня 1809 р., справді виявився останньою волею Щенсного Єжи Потоцького [952, с. 304].

У вступі заповідач констатував: «Прийшовши на світ із величезним багатством, унаслідок пристрасі до гри та різних інших обставин, я так жахливо його розтринькав, що, якби не дружба і невтомні зусилля, що їх зробила заради врятування моїх справ мачуха, графиня Софія Потоцька, я був би, мабуть, доведений нині до жебрацького стану [...] Свою вдячність я можу висловити їй, тільки жертвуючи і передаючи в довічне володіння все своє майно, яке в даний момент перебуває в її руках, а також усе те, що належить мені будь-де-інде, в різних місцях та різних краях. Водночас я прошу мою мачуху про таку ласку: мої молодші брати володіють величезним багатством, і той невеликий спадок, який дістався б їм після мене, нітрохи не зміг би причинитися до збільшення їхнього добробуту. Тому я прошу пані графиню Софію Потоцьку так розпорядитися, щоб у момент, коли вона після довгого і щасливого життя в родинному колі закінчить своє існування, майно, яке я їй заповідаю, було передане моїм сестрам Софії й Ользі. Маю надію, що мої брати не захочуть чинити спротив такій волі свого старшого брата...» [397, с. 346-347].

Наглядати за виконанням заповіту Потоцький просив сенатора Новосильцева і сенатора Северина Потоцького. Насамкінець він попросив, щоб йому влаштували якомога скромніший похорон, а тіло поховали в дерев'яній труні на цвинтарі в Барезі чи в якійсь іншій місцевості, де його спостигне смерть. Однак побажав, щоб на могилі спорудили мармуровий саркофаг в античному стилі з короткою епітафією, де було б указано прізвище і дату його народження і смерті [679, арк. 92–94].

З моменту складання заповіту стан здоров'я Потоцького погіршувався з дня у день. 23 серпня він написав останнього листа до брата Володимира: «У той час, коли ти воюєш і шукаєш собі на полі битви славу або смерть, твій нещасний брат, вимучений болем і стражданнями, готується скінчити своє жалюгідне існування. Лише диво може врятувати мене від смерті. Тож, любий брате, пишу тобі вже востаннє; все показує на те, що мені залишилося всього кілька днів. Любий Володимире, я знаю твоє добре серце і твою натуру, твою чесність та лояльність. Тому маю до тебе прохання, любий мій брате; я склав свою останню волю. Мені залишилося вже небагато, та крихта, яку ще можна було б вирвати, нікого не збагатить. Ушануйте мою волю, не дозволяйте, щоб правники спонукали вас до дій, які могли б порушити спокій праху вашого нещасного брата...» [856, с. 222]

Очевидно, він боявся, що Станіслав і Ярослав можуть після його смерті тероризувати Софію своїми претензіями на спадщину. У вересні Щенсний Єжи вирішив повернутися до Парижа. На жаль, сил на це йому вже забракло – він дістався лише Тарба, містечка в Піренеях, за кілька десятків кілометрів від Барежа. Імовірно, тут в останні дні вересня або в перші дні жовтня 1809 р. Щенсний і помер [952, с. 305].

В останні хвилини перед смертю, щоб уникнути офіційного опечатування після своєї кончини рухомого майна, виконавцем заповіту він призначив камердинера Фонтане. Той забрав із собою заповіт та переслав його до Тульчина з якоюсь оказією. До рук Софії цей документ потрапив лише в січні 1810 р.

Але про смерть свого пасерба пані Потоцька довідалася знано раніше. «Щенсний помер! – писала вона до Новосильцева 22 жовтня (3 листопада) 1809 р. – Не можу тобі навіть передати, якого болю завдала мені ця звістка. Я дуже добре знала, що він хворий і довго протягти вже не зможе; але Чижевич подавав мені надію, що він проживе ще кілька років і що справи його не такі вже й кепські. Легко повірити в те, чого дуже прагнеш! Цей сердега Щенсний мав, звичайно, свої вади, але він прихилився до мене всім серцем і душею; тепер мені залишилося шкодувати за ним до кінця життя. Найдужче мені болить свідомість того, що я не змогла поїхати до нього й опікуватися ним під час тривалої та тяжкої хвороби. Я знаю, що не маю за що дорікати собі; єдине, що за два останні роки я могла дозволити собі особисто, то це нашу подорож до Криму. Тих двох вільних місяців, які тоді мені випали, не вистачило б на подорож до Франції та повернення назад. Та, попри всі ці аргументи на мою користь, я й досі в розпачі від того, що не змогла всолодити останні хвилини його життя і засвідчити йому перед смертю доказ своєї дружби. Лише три дні тому ми отримали цю сумну звістку. Діти мої в розпачі, і це тільки збільшує мій біль. Помер дорогою з Барежа; якби був не рушав із Парижа, то, може, ще б пожив. Ті нікчемні води в Барежі, ті радикальні ліки завдали йому, судячи з усього того, що написав нам Фонтане, більше шкоди, аніж користі. Мій смуток не дозволяє мені як слід зібрати до купи думки, і насамкінець я хотіла б іще додати, що не можу виїхати звідси перед контрактами; ці мої аргументи, сподіваюся, ти визнаєш слухними...» [688, арк. 60–61].

Жалюгідне, нікчемне життя Щенсного Єжи перековерсало долі багатьох людей, але найбільш страшним тягарем на його плечі лягла смерть батька, до якої він був причетний почасти своїм аморальним способом життя, почасти своїм вихованням.

Станіслав Потоцький (1782–1831 рр.) [477, с. 232] – син Станіслава Щенсного і Жозефіни Амалії з Мішків [1048]; генерал наполеонівських військ, а на схилі життя – тайний радник, сенатор і великий майстер обрядів російського двору [1112, с. 59].

Уже 1 квітня 1793 р. граф Потоцький «малолітнім корнетом» був приставлений на службу до кінного полку, але в 1796 р. був виключений із нього через малолітство.

Як підріс, для ознайомлення з бухгалтерією був увірений обліковцеві центральної економічної канцелярії в Тульчині. «Не була для нього, – пише Хжонцевський, – ця наука марною, тому що, хоча після придбання спадку, почав було його розтринькувати, однак вчасно схаменувся, впорався з цифрами і своїй доньці залишив більший спадок, ніж той, який одержав у спадок після смерті свого батька [851, с. 133]».

У 1803 р. Станіслав вступив уже на діючу службу – поручиком Лейб-Кірасірського Її Величності полку, а через рік знову перейшов до кінного полку.

З 1805 р. Потоцький перебував у закордонному поході під безпосереднім командуванням цесаревича Костянтина Павловича. Під Аустерліцем (1805 р.) отримав орден св. Анни 3-го ступеня, під Фрідландом (1807 р.) заслужив орден св. Володимира 4-го ступеня і золоту шпагу з надписом «За відвагу». Того ж 1807 р. Станіслав був підвищений до чину штаб-ротмістра, а на початку 1809 р. вже в чині ротмістра пішов у відставку. У квітні 1809 р. був пожалуваний камергером, але незабаром знову був прийнятий підполковником армійської кавалерії та взяв участь у поході до Молдавії. Призначений у грудні 1810 р. флігель-ад'ютантом до Його Імператорської Величності, був переведений до Преображенського полку, отримавши чин полковника. У Вітчизняну війну 1812 р. був під Бородіно, де за хоробрість отримав орден св. Анни 2-го ступеня з алмазами. 1813 р. Потоцький знову провів у походах, за хоробрість отримав орден св. Володимира 3-го ступеня. Під Кульмом (у серпні 1813 р.) Станіслав перебував при особі імператора, у вересні отримав звання генерал-майора, а під час битви під Лейпцигом у жовтні 1813 р. перебував на службі в австрійському корпусі графа Кленау, де отримав орден св. Георгія 4-го ступеня, орден прусського Червоного Орла 2-го ступеня та від австрійського імператора орден Леопольда [476, с. 707].

Перебуваючи в 1814 р. при імператору Олександрові, граф Станіслав брав участь у битві при Брієнні, за хоробрість отримав баварський військовий орден Максиміліана та Йосипа, а в битві біля Аренсе – орден св. Анни 1-го ступеня. У військовій компанії 1815 р. служив у баварській армії [476, с. 708].

У 1817 р. Станіслав Потоцький був призначений генерал-ад'ютантом і залишався в цьому званні до вересня 1822 р., коли за домашніми обставинами був змушений вийти у відставку. У цей час він числився черговим генералом Головного штабу військ польської армії та жив у Варшаві. Через чотири роки, в травні 1826 р., граф був пожалуваний у чин тайного радника і призначений обер-церемонімейстером Височайшого Двору. У цьому званні він помер у Санкт-Петербурзі в липні 1831 р. Дізнавшись про його смерть, імператор Микола писав князеві Паскевичу: «Утратив я також бідного генерала Потоцького, якого любив і поважав, як друга» [540, с. 708].

У польських джерелах Станіслав згадується у двох випадках: як син Щенсного, якого він на схилі літ не визнавав рідним й у зв'язку зі скандальними судовими процесами відносно поділу спадку по смерті офіційного батька Станіслава Щенсного Потоцького [397, с. 193]. Під час поділу майна щодо кількості душ Станіслав одержав меншу частину спадку від інших, тому йому було відшкодовано додатково звенигородське староство, що налічувало 7 тис. душ чоловічої статі, яке, згідно з емфітеутичним правом, він повинен був утримувати більш ніж сорок років. Відомо, що граф прагнув шикувати розкішню в столичних колах, також славилися його столові приладдя зі срібла. Його кухар-француз із кожної запрошеної на обід особи брав п'ять дукатів, крім фруктів та напоїв, вартість яких зараховував на окремий рахунок графа. З такого реєстру капітал кухаря зріс до 80 тис. дукатів [851, с. 86]. Після продажу кількох тисяч успадкованих душ у нього лишилося ще понад 10 тис. Відтоді він почав жити ошадливо.

Був одружений із дочкою гетьмана Браніцького – графинею Катажиною Корчак Браніцькою. За придане дружини придбав у калузькій губернії 6 тис. душ і, вмираючи від холери в сільському будиночку під Петербургом, лишив єдиній доньці 16 тис. душ у спадок і звенигородське староство на декілька років. Її мати померла незадовго до смерті батька, тому ця дочка, залишившись сиротою, в дитинстві виховувалася в домі своєї тітки Артури Потоцької [851, с. 134]. Її маєтком опікувався дядько, Владислав Браніцький; за період її неповноліття з доходів теплицького маєтку і звенигородського староства було зібрано до десяти мільйонів капіталу.

Дочка графа Станіслава – Олександра графиня Потоцька (1818–1892 рр.) [797], спадкоємиця теплицького майна, вийшла заміж за внука Станіслава Костки – графа Августа Потоцького, офіцера польського війська, пізніше – конюшого російського

царського двору, дійсного надвірного радника, спадкоємця Вілянова, з котрим, однак, не мала нащадків. Проживала у Вілянові чи у Варшаві у флігелі палацу Ординатів Красинських у Краківському передмісті [1112, с. 59].

Граф **Ярослав** (Жерослав – так називали його члени сім'ї – Т.Ч.) **Потоцький** (1784–1838 рр.) [909] – гофмаршал російського двору, засновник мальтанської командорії, був одружений з Марією графинею Жевуською [477, с. 232], дочкою Северина, польного коронного гетьмана, і Констанції, княжни Любомирської [1112, с. 60].

Віленьські маскаради в перших роках панування Олександра були знайомі цілій Європі. Вони набули розголосу завдяки відомому в той час аматору маскарадів та марнотрату Ярославу Потоцькому, який на такого роду блюзнірстві змарнував 15 тис. дукатів. На приватних і публічних маскарадах, переодягнений завжди на крамаря, він носив перед собою скриню, що висіла в нього на шиї та в якій були дорогі каблучки, діамантові сережки, шпильки, фермуари (застібки), намисто, перли, коралі, камеї, паризькі парфуми й інші коштовні дрібнички. Він або просто дарував їх маскам, або ж натомість улаштовував між окремими групами лотереї, найщасливішим роздавав призи. У Вільні було багато таких маскарадних вечорів, які коштували йому по кілька тисяч дукатів [856, с. 89].

Ярослав залишив двох синів, з них граф Вацлав помер 1869 р., не маючи нащадків, та граф Костянтин (1816–1857 рр.), офіцер гвардії російського війська, одружений з графинею Жозефою з родини Тизенхаузів, дочкою графа Рудольфа, полковника артилерії наполеонівського війська, і Женев'єри з родини Пусловських (1821–1847 рр.), мав із нею четверо дітей, з яких граф Стефан, що народився 1843 р., помер у 1867 р., а графиня Марія, яка народилася 1844 р., померла в 1862 р. [1112, с. 60].

З тих, що залишились, був граф Костянтин (1846–1909 рр.) [928], перший теплицький власник майорату, який заснувала на його ім'я двоюрідна бабка по лінії батька, графиня Олександра – дружина Августа Потоцька з Вілянова, перебував у резиденції в Печорі брацлавського повіту. Мав за дружину графиню Яніну Потоцьку з лінії Хжонстовських, дочки Томаша і Ванди з родини Оссолінських. З нею, крім померлого на шостому році життя 18 квітня 1888 р. сина Вацлава, мав ще шестеро дітей [112, с. 60].

Онука Ярослава Потоцького – графиня Пелагія, (1848–1901 рр.) [994], одружилася з Каролем Белінем Бжозовським, спадкоємцем Соколівки на Поділлі та Піліци в Королівстві польському.

Володимир (Влодзімеж) Потоцький (1788–1812 рр.) [851, с. 50] – полковник кінної артилерії [919, с. 62], син Станіслава Щенсного Потоцького і Жозефіни Амалії з родини Мнішків [995]. Народився 5 травня в Тульчині.

З батьківського спадку отримав так звану дашівську частку [790, с. 429]. До неї ввійшли в Липовецькому повіті з Дашівського ключа – Дашів, Польове, Купчинці, Кантелина, Жадани, Сорока, Кальник, Шабельня, Талалаївка, Пархомівка, Яструбинці, Кошлани, Хрінівка, Паріївка; у Балтському повіті з Голованіського ключа – Голованівськ, Межирічка (Оздобна), Олександрівка, Краснопіль, Наливайка, Орлова, Семидуби, Вербова, Шепилово, Лащівка, а також від Ємилівки та від Троянки по 40 волок землі; в Уманському повіті з того ж ключа – Покотилово, Лебединка, Табанова, Давидівка, Полонисте, з Уманського ключа – Оксанина, з Торговицького ключа – Вишнепіль, Дубова, Вільшанка, Росоховатець, Купенковата, Перегонівка, Рогова, Островець, Небелівка, Нерубайка, Левківка, Підвисоцьке; у Балтському повіті з того ж ключа – Когутівка, Крутеньке [824, с. 229].

Потоцький отримав добру домашню освіту, потім навчався в Німеччині. Близько 1806 р. виставив у Дашеві полк регулярних козаків на російсько-турецьку війну, за що отримав від Олександра I звання полковника. Того ж року став начальником міліції Уманського повіту. 26 липня 1808 р. вступив добровольцем до армії Варшавського князівства й отримав звання капітана в генеральному штабі. 24 жовтня став капітаном батареї надкомплектної артилерії. Силою королівського декрету Фрідріха Августа від 1 січня 1808 р. організував власним коштом роту кінної артилерії з повноваженнями вибору до неї жовнірів із цілого війська Варшавського князівства. 4 грудня отримав призначення командувачем тієї роти, яка спочатку налічувала 4 шестифунтові гармати і 50 людей обслуги. Після утворення капітаном Солтиком на початку 1809 р. другої роти кінної артилерії, Потоцький 21 березня 1809 р. був призначений шефом ескадрону і командиром обох рот, до яких входили 4 шестифунтові гармати та 2 десятидюймові гаубиці. Під час австрійсько-польської війни 1809 р. відзначився під Рашином 19 квітня, а потім під Сандомиром (18–20 травня), де був поранений. За участь у кампанії 1809 р. 14 червня цього ж року був відзначений кавалерським хрестом Почесного легіону. Тоді

ж отримав кавалерський хрест Варшавського князівства *Virtuti Militari*. 15 липня 1809 р. на чолі польського авангарду брав участь у здобутті Кракова. 20 березня 1810 р. отримав звання полковника, а після реорганізації кінної артилерії, згідно з королівським декретом від 30 березня, очолив два ескадрони артилерії, названих полком. 24 жовтня того ж року за власним проханням пішов у відставку, однак з обов'язком повернення на службу в разі потреби. Він виїхав до своїх українських маєтків, яким загрожувала конфіскація російською владою. Зі своїх прибутків призначив великі суми на військові цілі, крім того, зробив значну пожертву на Волинську гімназію (Кременець). У 1811 р. продав деякі села, зокрема Лебединку і Лащівку М. Віташевській [330, с. 532].

Володимир Потоцький помер від тифу 8 квітня 1812 р. [1101] у Кракові. За спогадами сучасників, подавав великі надії, відрізнявся відвагою і винятковою вродою. Удова Потоцького поставила йому пам'ятник різця Б. Торвальдсена в кафедральному соборі в Кракові (на Вавелю) [1044, с. 429]. С. Виспянський у першому акті п'єси «Акрополь» використав образ цієї статуї, яка ожила (під іменем Влодзімежа).

Потоцький був одружений з донькою князя Героніма Януша Сангушка Теклею (1786–1869 рр.) [1062], яка принесла йому в посагу Бабин, Яблуновицю, Скибин, Стрижаків, Синарну, Домбровинці, Даньківку, Паріївку і Василівку Липовецького повіту. Після смерті Потоцького вона стала довічною власницею його маєтків. Потоцькі мали синів: Станіслава (1808–1874 рр.), неодруженого, і Володимира (1810–1880 рр.), який узяв участь у Листопадовому повстанні, після його розгрому перебував в еміграції у Франції, а 1847 р. повернувся до України і за вироком військового суду відбув дворічне ув'язнення в Києві, був одружений із французькою акторкою Генрикою Депре. У 1859–1860 рр. сини Потоцького поділили батьківський спадок (мати відмовилася від довічного права на нього) [824, с. 230].

Удова Потоцького вийшла повторно заміж за свого камердинера Миколая (Ніколя) Тома (1827 р. у Версалі відбулося вінчання, а 1839 р. в другому окрузі Парижа – цивільний шлюб). У цьому шлюбі, що тримався в таємниці, народилися донька Марія (1828 р.), яка вийшла заміж за Юліана Глембоцького, і син Казимеж (1834 р.), у майбутньому барон де Вальденау [330, с. 533].

Оцінюючи постаті Щенсного Єжи, Станіслава, Ярослава і Володимира Потоцьких, необхідно врахувати акцентуацію їх характеру й індивідуальні особливості темпераменту. Зважаючи на наведені характеристики, можна виокремити таке. Сини

Станіслава Щенсного визначаються як емотивні особистості [383, с. 133–138]; підвищена емотивність дозволяла більш сильним особистостям (учителям, оточенню, родичам) впливати на формування їх життєвих позицій. Варто звернути увагу на те, що в дитинстві, з огляду на родинне виховання, в кожного були вироблені різні домінуючі риси характеру; так, у Щенсного Єжи – розбещеність, пристрасть до азартних ігор, у Станіслава – зібраність (можливо, завдяки вивченню в дитинстві основ бухгалтерської справи), у Ярослава – талант до блюзнірства, у Володимира – педантичність, дисциплінованість і внутрішня структурованість (можливо, завдяки тому, що продовжив освіту в Німеччині). Концентрація уваги батьків на своїх життєвих сценаріях призвела до того, що вони не були для дітей основними агентами соціалізації, діти і батьки існували в різних життєвих паралелях; перекладання відповідальності за виховання на інших людей (у дитинстві – насамперед на вчителів) та необмежені матеріальні блага зумовлювали девіантну поведінку [57, 382, 542, 498, с. 80–82] в більш зрілому віці (наприклад, любов до азартних ігор, розгульного способу життя, блуду). Згідно з дослідженнями сучасних психологів, середні діти в багатодітних родинах найчастіше бувають неуспішними через незібраність або невпевненість, оскільки ними не захоплювалися як первістками і не віддавали їм усю любов як найменшим. Із часом у цих дітей формуються невпевненість у собі та занижена самооцінка. На життєві сценарії наклало відбиток твердження Станіслава Щенсного, що з чотирьох синів від шлюбу із Жозефіною Амалією Мнішек, лише одного – Щенсного Єжи – він визнає рідним. У Володимира (певно, через ранню смерть) ці амбіції яскраво не проявлялися, а Станіслав і Ярослав своїми діями постійно намагалися довести батьківство Щенсного Потоцького і свої права на його спадок, особливо це виявлялося в постійних судових процесах із Софією Потоцької та її дітьми.

Відомості про рід Потоцьких непропорційно висвітлюють окремих представників фамілії. З одного боку, достатньо широким є коло джерел про Станіслава Щенсного Потоцького, його батьків, дружин. З іншого – уривчасті відомості, непрямі джерела про синів від шлюбу із Жозефіною Амалією Мнішек (Станіслава, Ярослава, Володимира), крім Щенсного Єжи, оскільки його ім'я було задіяне в сімейному скандалі, який набув значного розголосу на теренах Російської імперії. Відповідно до даних і викладених матеріалів, як результат, намітилася певна диспропорція. Однак, якщо виключити з кола

визначених осіб тих Потоцьких, відомостей про яких недостатньо, дослідження збідніє і виглядатиме неповним.

3.3. Спадкоємці від шлюбу із Софією Главані-Вітт: історико-психологічні виміри

У третьому офіційному шлюбі із Софією Главані-Вітт Станіслав Щенсний перебував майже сім років (1798–1805 рр.)

Вінчання Щенсного із Софією відбулося 17 квітня 1798 р. в Тульчині за участю православного священника і католицького ксьондза в православній церкві, яка в 1793 р., після приєднання Правобережної України до Росії, прийшла на зміну уніатському костюлу [613, арк. 2].

Софія народила своєму другому чоловікові восьмеро дітей. Троє перших – Костянтин, Микола і Хелена – померли під час епідемії в Умані. Їх поховали в парку в Умані, під колоною скорботи – пам'ятником у формі недогорілої свічки, навпроти символічної могили Гертруди.

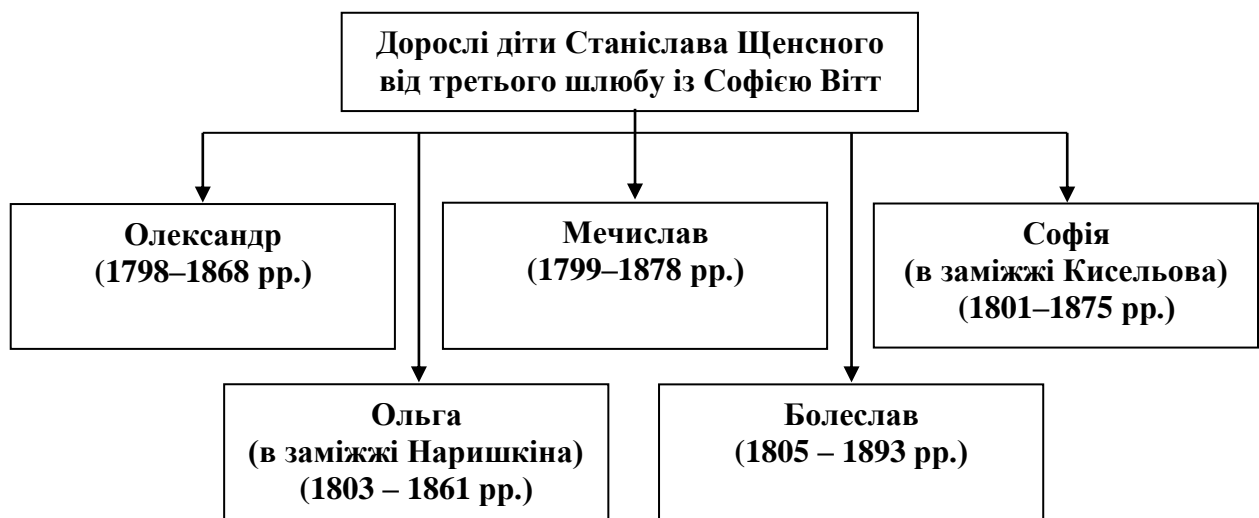

Рис. 3.4. Діти Станіслава Щенсного Потоцького від шлюбу з Софією Главані-Вітт

Зупинимося на дослідженні життя та діяльності синів Станіслава Щенсного Потоцького від третього шлюбу із Софією Главані-Вітт.

Олександр (Александр) Потоцький (1798–1868 рр.) [796] – політичний діяч, філантроп. Народився 9 травня в Тульчині Брацлавського повіту. Був сином Станіслава Щенсного і Софії Вітт [1112, с. 61].

З батьківського спадку отримав так звану уманську частку: Умань із парком «Софіївка», 4 сіл в Уманському повіті, 4 села з Голованівського ключа (Красногірка, Роздол, Молдавка і Лозувата) в Балтському повіті та ще окремі ділянки ґрунтів та лісів. 1826 р. в Умані заснував костюл Успіння Пресвятої Богородиці, якому зробив значні пожертви. Мати заповіла йому 8 тис. чоловічих душ кріпаків з обов'язком сплати її боргів у розмірі 4 млн злотих, а також 50 тис. дукатів братові по матері Яну Вітту. Загалом Потоцькому належало близько 30 тис. чоловічих душ. Крім того, мати записала йому навпіл із братом Болеславом права на рухомість із тульчинського двору і на суму в 1118858 злотих, яку їй ще був винен їхній брат Мечислав (за вироком Брацлавського земського суду) за сплачені нею свого часу борги, що тяжіли на Тульчинському маєтку [330, с. 521].

Про освіту Олександра Потоцького турбувався Микола Новосильцев, який на той час зблизився з його матір'ю. Він рекомендував Олександрові наставників та вчителів [926, с. 759].

Олександр почав військову кар'єру з 14 класу (указ Олександра I від 15 листопада 1818 р.), а вже через 10 років він став полковником російської армії. Брав участь у російсько-турецькій війні (1828–1829 рр.) Відмовившись від кар'єри, яка чекала на нього в Петербурзі, 1829 р. пішов у відставку, після чого молодий граф Потоцький оселився в Умані, своєму родовому маєтку, залишаючись найбільшим землевласником Уманського повіту [680]. Розпочав розпродаж своїх маєтків, розміщуючи капітали у Відні.

Любив музикувати (грав на віолончелі), цікавився літературою і малярством (сам малював портрети). Дружив з А. Міцкевичем, з яким познайомився ще 1825 р. під час перебування в Одесі. Подорожував із ним по Італії, куди прибув у лютому 1830 р.; допомагав поетові матеріально. У Польській бібліотеці в Парижі зберігається частина листа Олександра Потоцького до Адама Міцкевича (шість рядків за підписом Олександра Потоцького, на яких не вказано ні дати, ні місця написання; складається враження, що то лише закінчення одного з листів до А. Міцкевича). Цінним є те, що згаданий лист є оригіналом, на якому можна побачити автограф О. Потоцького [846, с. 1]. В Італії обертався в колі художників, підтримуючи їх матеріально.

На думку І. Кривошії, «не останню роль у польському повстанні відіграв і Олександр Станіславів Потоцький» [364, с. 17]. Сповнений шляхетських імпульсів, свідомий патріот, молодий полковник схилив голову перед образами польських патріотів. У Софіївському парку він наказав установити статуї Т. Костюшка і наполеонівського генерала, племінника останнього польського короля Ю. Понятовського [364, с. 18].

На початку Листопадового повстання перебував у Галичині, звідки виїхав до Відня. Довго вагався, чи взяти участь у боротьбі. У квітні 1831 р. прибув до Берліна, звідти вирушив до сестри Констанції Рачинської до Познані. Перебуваючи під впливом сестри Софії Кисельової, Олександр під час повстання дає згоду на формування за власний кошт польського полку кінноти і передає на цю потребу 2 тис. червонців. Потоцький приїздить до Варшави, щоб спостерігати за процесом створення полку. Сформований за його кошт полк так і не зробив жодного пострілу [724, арк. 36].

У листі з Берліна до свого петербурзького пленіпотента Л. Єніча від 14 травня 1831 р. писав, що ніколи не повернеться до Петербурга (хіба що тільки його «привезе жандарм на мешкання з того боку Неви», тобто в Петропавловську фортецю), що має «польське ім'я, хоч і диявольськи заплямоване», а залишаючись у Берліні, повинен «змінити ім'я на Potockszwajń [«Потоцький-свиня»]», передбачав «велику зміну» у своєму житті [851, с. 128–131.] У Варшаві став під командування генерала Я. Скужинецького і 28 липня 1831 р. отримав звання полковника 5-го полку кінних стрільців. Пожертвував Комітетові руських земель 20 тис. злотих.

Улітку 1831 р. в результаті обшуку уманського будинку Олександра Потоцького було вилучено 132 одиниці різноманітної зброї, яку після опису відправили до Київського арсеналу [732, арк. 247–248]. Конфіскація маєтків та іншої власності учасників повстання проводилася на основі указів імператора Миколи I від 22 березня і 10 травня 1831 р. Перший зазначав, що необхідно «брать недвижимые имена мятежников в Западных губерниях в казну, на приращение инвалидного капитала», а другий визначав порядок їх прийняття до казни. Управління конфіскованими маєтками покладалося на губернські Казенні Палати [721, арк. 8].

26 червня розпорядженням міністра фінансів на маєтки повстанців було накладено секвестр. 10 серпня Київське Губернське Правління оголосило про секвестр маєтностей Олександра Потоцького [722, арк. 183]. На початку вересня до Умані направлено

уповноваженого Київської Казенної Палати Йосипа Квітку із завданням перевірити, як відбувається опис маєтку графа Потоцького, розпочатий 18 серпня. Особливу увагу при перевірці Квітка приділяє «Софіївці». «Софиевский сад графа Потоцкого найден в первобытном состоянии. Постоянно при саде работает 30 человек, кроме сего, всякую весну отпускаются рабочие люди для чистки сада и прочего до 3 тыс. человек обоего пола [...] Ежегодное содержание сада и всего в нем находящегося стоило в прошлом году 3500 рублей серебром». Далі у своєму звіті чиновник звертає увагу на можливість скоротити ці витрати до 2500 крб сріблом [739, арк. 248–248 зв.].

13 вересня 1831 р. Олександр пішов у відставку, однак 3 жовтня був нагороджений золотим хрестом *Virtuti Militari* [814, с. 759–760, с. 759]. Діставшись через Пруссію Дрездена, отримав там річний прибуток зі своїх маєтків на території Російської імперії. Невдовзі всі вони були конфісковані; в Уманському ключі було утворено військове поселення, а «Софіївку» перейменовано на «Царицин сад». «Прийняття до казни маєтку О. Потоцького [...] тривало два роки з фінансово-економічних причин, типових для поміщицьких господарств, що підлягали конфіскації: великі розміри земельних володінь, борги, невирішеність питання про спадщину матері, функціонування посесій тощо [360, с. 13]». Швагер Кисельов і брат Ян Вітт умовляли Потоцького повернутися, скориставшись із царської амністії для повстанців, й обіцяли повернення його маєтків, але Потоцький відмовився, надававши перевагу тому, щоб залишитися, за його висловлюванням, «бідним, але незалежним» та ніколи більше не повернутися до країни [926, с. 759–760, с. 759].

До березня 1832 р. управління уманським маєтком під наглядом поліції здійснював колишній управитель Олександра Потоцького – Вікентій Расевич. 13 березня все управління конфіскованим маєтком було остаточно передано Київській Казенній Палаті, яка призначила уповноваженим по уманських маєтностях гвардії капітана Маркевича [723, арк. 128–129].

Для управління будь-якого господарства, а тим паче такого великого магнатського маєтку, потрібен був його негайний облік, тому в 1833 р. розпочалася люстрація уманських володінь графа Потоцького. 9 серпня було утворено Уманську Ліквідаційну Комісію. Нагляд за діяльністю Ліквідаційної Комісії доручався комісарові Уманської повітової контори поручику Носач-Носкову [708, арк. 75]. Ліквідаційна Комісія мала прийняти маєток Потоцького в казну, зробити опис та ліквідувати борги з наявних

коштів. Процес люстрації тривав досить довго. І Кривошея називає кілька причин тому [364, с. 119–20].

По-перше, на заваді швидкого закінчення люстрації стали надзвичайно великі розміри землеволодінь графа Потоцького. До казни були конфісковані такі населені пункти (в дужках зазначено число ревізійних душ кріпаків та дворових): Умань (752), Малі Дмитрушки (230), Доброводи (351), Свинарка (384), Пиківець (273), Танське (388), Степківка (333), Старі Бабани (539), Городецьке (450), Бабанка (623), Паланочка (159), Войтівка (340), Ксьондзівка (180), Бабаночка (158), Аполянка (264), Паланка (571), Полянецьке (389), Оушківка (426), Собківка (257), Старі Дмитрушки (281), Новомолодецьке (306), Кочубіївка (377), Звірки (74), Псярівка (616), Громи (429), Кочержинці (174), Гродзева (373), Олександрівка (61), Старомолодецьке (472), Соколівка (750), Кищинці (722), Томашівка (197), Кінашовка (271), Маньківка (979), Дзендзеліївка (525), Помийники (427), Краснополка (332), Подобна (431), Берестовець (258), Цеберманівка (369), Яроватка (85), Нестерівка (518). Загалом було конфіковано 42 населених пункти, в яких налічувалося 16699 ревізійних душ [708, арк. 42].

По-друге, за маєтком були значні борги: кредитним установам, приватним особам, державі, а також офіціалістам, що служили в Потоцького. Борги лише приватним особам становили 297277 крб в асигнаціях, 6486 червонців та 479160 крб сріблом, Санкт-Петербурзькій Опікунській Раді граф заборгував 60872 крб в асигнаціях [708, арк. 47]. До того ж було встановлено річний строк для висунення закордонних боргів до 4 березня 1834 р. [707, арк. 39].

По-третє, графське господарство мало отримати значні кошти від власних боржників. Більша частина цих боргів утворилася внаслідок продажу Потоцьким своїх сіл іншим землевласникам, які повністю ще не розрахувалися. Так, пані Колишкова, купивши за 83295 крб сріблом село Тальянки, заборгувала 34312 крб сріблом; пан Пршигодський за с. Русалівку – 56400 крб сріблом, а Флоріан Рожицький, сплативши за сс. Добра і Красноставка 57 тис., був винен ще 43800 крб сріблом. Крім того, було багато боржників, винних досить великі суми: поміщик Де Котт – 2426 крб 29 коп., поміщик Рафалович – 6835 крб сріблом та ін. [364, с. 20]

Слід зауважити, що значна частина боргів потребувала підтвердження своєї легітимності. Проблема полягала також у тому, що на продані села не було укладено законних купчих документів. Попередні угоди на продаж, якими і керувалися,

вступаючи в право власності нові господарі, уклалися уповноваженими гр. Потоцького – Расевичем і Залютинським, але не були відповідно юридично оформлені. Тільки після детального розгляду поданих документів було вирішено дати згоду на законне оформлення купчих, яке відбулося в 1835 р.

По-четверте, існували борги в межах клану Потоцьких, що утворилися в першій чверті XIX ст., на заваді остаточного вирішення цього питання стояла плутанина з кінцевим розподілом спадщини графині Софії. Так, наприклад, Тульчинський ключ повинен був повернути Соколовському ключу 1072 злотих 3 гр., а Брацлавський Уманському – 2406 злотих 18 гр. тощо [659, арк. 58].

Нарешті, декілька сіл, що належали Олександрові, були в оренді або посесії: Свинарка, Старі Бабани, Городецькі та ін. Зрозуміло, що Ліквідаційна Комісія спочатку мала перевірити укладені контракти, а вже потім вимагати повернення до казни недоїмок або взагалі розірвати угоди [659, арк. 47; 364, с. 119–20].

25 серпня 1833 р. управляючий Маркевич отримав розпорядження Київської Казенної Палати, згідно з яким на нього покладалася збір різних орендаторських платежів. За 1833 р. до казни посесори повинні були сплатити такі суми: за посесію населених пунктів: Мерживський 664 крб 25 коп., Трзцинський 1894 крб 43 коп., Баярдова 1436 крб 74 коп., Єнич 1925 крб 43 коп., Козаковський 2323 крб 35 коп., Пршигодський і Качковська сплатили 3 тис. крб і були винні ще 481 крб 71 коп.; за оренду окремих прибуткових статей: Свидзинський за пропінання 2145 крб та млини 294 крб 57 коп., Яворський за пропінання 1876 крб 70 коп. сріблом. У січні 1834 р. посесори мали внести суми за оренду відповідно до укладених контрактів. 13 березня строк дії орендних угод за деякими селами закінчувався. Зокрема, посесорами по селах були: с. Кочубіївка – Пршигодський і Качковська, сс. Старі Бабани, Краснополка – Залютинський, с. Дзендзеліївка – Свидзинський, с. Свинарка – Давидсон, с. Городецьке – Єленковська. З них лише Залютинський і Єленковська вчасно сплатили щорічні внески за контрактами, перший, відповідно, 2699 крб 10 коп. і 2300 крб 15 коп., а друга – 3043 крб 59 коп. Решта, в тому числі й ті, строк угод яких закінчувався наступного року, повинні були внести до казни 12460 крб 69 коп. Ця сума розподілялася таким чином: Пршигодський і Качковська – 2125 крб 69 коп., Свидзинський – 2782 крб 70 коп., Давидсон – 2100 крб 13 коп., Чарковський за с. Кочержинці (угода до 13.03.1836) –

3110 крб 90 коп., Расевич за с. Старомолодецьке (угода до 13.03.1835) – 2341 крб 27 коп. Разом від згаданих осіб казна мала одержати 20503 крб 54 коп. сріблом [364 с. 21].

4 квітня 1836 р. всі конфісковані маєтки в Київській та Подільській губерніях були передані військовому міністерству, а розпорядженням міністра від 13 квітня колишня власність Олександра Потоцького на Уманщині була передана у відання інспектора всіх поселень генерала від кавалерії гр. Івана Йосиповича Вітта (сина Софії Потоцької від першого шлюбу). У травні 1836 р. командуючий 2-го резервного кавалерійського корпусу генерал-майор Фохт вступив в управління Уманським маєтком [721, арк. 8–9; 709, арк. 38, 56–61].

У 1837 р. імператор Микола I своїм указом від 27 квітня наказав «имения Военного ведомства Киевской и Подольской губерний впредь именовать военными поселениями Киевской и Подольской губерний», остаточний порядок перейменування було сформульовано в указі від 6 грудня 1837 р. Процес трансформації колишньої земельної власності Потоцького у військові поселення завершився в 1838 р., коли до відання цього відомства було передано м. Умань. Військові поселення на Уманщині проіснували ще двадцять років, до 1858 р. [720, арк. 230–231; 703, арк. 4]

4 жовтня 1834 р. імператор Микола I підписав указ, за яким особи, визнані учасниками польського повстання, які втекли і переховуються за кордоном, оголошуються вигнанцями. Указом Сенату від 31 грудня 1838 р. вигнанцями було проголошено низку дворян Уманського повіту, серед них і власника Уманського маєтку графа Олександра Потоцького [317, с. 222; 364, с. 17–22].

Олександр Потоцький почувався винним за батька, співтворця Торговицької конфедерації, та маніфестував свій патріотизм. Порівняно невеликі капітали, які він устиг вивезти за кордон та розмістити в цінних паперах, приносили йому непоганий прибуток – близько 80 тис. злотих річної ренти [958, с. 85]. Попри це, Потоцький вважав себе бідним і жив ощадливо аж до дивацтва. Натомість він не шкодував коштів на допомогу польським емігрантам та еміграційним інституціям, зокрема підтримував деякі особи, а також укладав великі суми в Спілку Наукової допомоги, Товариство Польських Дам і Податкове Товариство. Жертвував по 1 тис. франків, у той час як пересічні пожертви не перебільшували 10 франків [926, с. 759].

О. Потоцький отримав саксонське громадянство й осів у Дрездені. Більшу частину року проводив у Римі, Неаполі та на німецьких курортах, де зустрічався з польською

аристократією. Дружив із З. Красінським, який присвятив йому вірш (датований 29 січня 1840 р.) «Олександрю – Зигмунт у хвилини від'їзду». У листах Красінського є така характеристика Потоцького: «Добрий, чесний, грубіян у мові, шляхетний у вчинках [...] дивна натура тієї людини, соромиться добрих сторін свого характеру [...] З першого погляду викликає відразу, з другого, після ближчого знайомства, – любов і шану...» [814, с. 760]. Олександр підтримував також дружні стосунки з Ю. Словацьким, який у листах кепкував з його схильності до жінок високого росту [958, с. 85]. Бував у нього і Ц. Норвід. Олександр був відомий багатьма дивацтвами. Так, наприклад, збирав оркестри з випадкових вуличних артистів та диригував ними на вулицях і площах.

Не створивши сім'ї [926, с. 760], Потоцький помер 24 серпня 1868 р. [1112, с. 61] у Дрездені, похований там само.

Підбиваючи підсумки, можна виділити основні імпресинги, які вплинули на формування особистості Олександра: відсутність впливу батька на формування особистості сина у зв'язку зі смертю Станіслава Щенсного (Олександрові було лише сім років) та – як наслідок – значний вплив з боку матері, звідси неприйняття батьківських ідей, постулатів, політичних поглядів і т. ін. У досить молодому віці він вступив на військову службу до російської імператорської гвардії, але це не завадило до кінця своїх днів залишатися патріотом і прихильником польської незалежності. Почуття провини за батька наклало відбиток на все його подальше життя, що виражалось в самотності, дивацтві, філантропічній діяльності тощо. Артистична натура і прогресивні погляди Олександра сприяли підтримці прогресивних художників, митців, поетів.

Болеслав Потоцький (1805–1893 рр.) – освітній діяч, меценат. Народився в березні 1805 р. в Тульчині [831]. Офіційно був наймолодшим сином Станіслава Щенсного (світська ж думка приписувала батьківство Болеслава найстаршому синові останнього від другого шлюбу Щенсному Єжи) [858, с. 45] і Софії Вітт [1085, с. 291].

Отримав домашню освіту (одним із вихователів Потоцького був М. Конарський), що характерно для всіх Потоцьких. Тривалий час подорожував Західною Європою.

У 1821 р. розпочав службу в 1-му українському уланському полку як портупей-юнкер, 1823 р. став корнетом. У 1824 р. був переведений у тому ж самому званні в кавалергардський полк, де прослужив три роки й у званні поручика 1827 р. вийшов у відставку. У 1828 р. був приписаний до Департаменту уділів із чином титулярного радника і того самого року отримав звання камер-юнкера. На його прохання 11

листопада 1834 р. був звільнений зі служби в тому самому департаменті, однак уже 11 січня 1836 р. зарахований до Міністерства народної освіти. Відряджений 1843 р. на службу до Варшави, в 1848 р. отримав посаду при наміснику Королівства Польського. У 1854 р. став церемоніймейстером, а 1861 р. – гофмейстером російського імператорського двору. У 1856 р. отримав чин дійсного статського радника. Того ж року був одним із чотирьох герольдів, які оголошували коронацію Олександра II [854, с. 272], а при його дворі мав високий, але без політичного значення пост великого виночерпія.

З батьківського спадку отримав так звану тростянецьку частку. До неї ввійшли в Брацлавському повіті з Тростянецького ключа Тростянець, Кирнасівка, Капустяни, Демківка, Олександрівка, Летківка, Северинівка, Стратіївка (Велика Стратіївка), Буди, Стратіївочка (Мала Стратіївка), Верхівка, Козинці, Савинці, Китайгород, Куниче, Цибулівка; у Балтському повіті з Богопільського ключа – Богопіль, Поромівка, Чаусове, Підгір'я, Лащівка, Лукашівка, Катеринка (Катеринівка), Сухий Ташлик, Розкішна, Новосілка, Довга Пристань, Вітольдів Брід, Капітанка, Липовеньке, Пушків, Свирнева, а також із Голованівського ключа – Ємилівка, Троянка, Люшневата; у Гайсинському повіті з Теплицького ключа – окремі земельні ділянки (загалом 80 волок); в Уманському повіті з Уманського ключа – Синиця, Кузьмина Гребля, Оситна, Максимівка, Юрківка і Погоріле [179, 188, 189, 190, 191, 192].

Мати записала йому кілька маєтків (8 тис. чоловічих душ кріпаків) з обов'язком сплати 4 млн злотих боргів та 50 тис. дукатів братові по матері Яну Вітту. З опікунських рахунків випливало, що мати залишалася йому винною ще близько 2 млн злотих, тому призначила на сплату того зобов'язання окремо 1 тис. кріпаків та свій маєток Ольгопіль у Катеринославській губернії (500 кріпаків), 15 тис. десятин землі, кінний завод (600 коней) та 6 тис. овець (мериносів). Крім того, мати записала йому навпіл із братом Олександром права на рухомість із тульчинського двору і суму в 1118858 злотих, яку їй був винен їхній брат Мечислав за сплачені нею свого часу борги Тульчинського маєтку. З часом Потоцький отримав ще Немирівський ключ у Брацлавському воєводстві. Обставини цього набуття точно не встановлені. Мати Болеслава записала Немирів сестрам Потоцького Софії й Ользі, однак після її смерті, як подає А. Хжонцевський [851, с. 186], спадкоємці уклали іншу угоду, за якою Немирівський маєток мав залишатися під адмініструванням до продажу і сплати значніших боргів. Після

заслання Мечислава вглиб Росії 1845 р. Потоцький входив до опікунського правління, яке деякий час адмініструвало маєтками брата.

У Болеслава теплі відносини склалися з матір'ю. У листах до неї він завжди звертався «*Ma chere Maman*» [1769, арк. 1–2].

Після смерті матері Болеслав оселився в Ковалівці, яку намагався поліпшити, зокрема доручив Д. Міклеру перекомпонування тамтешнього парку. Із закінченням палацу в Немирові перебрався до тієї садиби. За часів його володіння Немирів зазнав справжнього розквіту. У липні 1834 р. Потоцький відновив тут закрите після Листопадового повстання Брацлавсько-Гайсинське повітове училище, спочатку як 3-класне, а з 1836 р. як 4-класне, з парафіяльним училищем при ньому [940, с. 800]. Для училища своїм коштом збудував великий одноповерховий кам'яний будинок. Завдяки клопотанням Болеслава в Міністерстві народної освіти і великим матеріальним пожертвам, за які він отримав звання «камергера двору Його Імператорської Величності», училище 1838 р. було реорганізовано в 7-класну (пізніше 8-класну) гімназію з парафіяльним училищем при ній. Потоцький був призначений на триліття почесним попечителем Немирівської гімназії зі звільненням від звання чиновника. Постійно переобирався почесним попечителем гімназії, а 1851 р. «за значні пожертви на заснування Немирівської гімназії та його інші похвальні дії на користь виховання юнацтва» був затверджений почесним попечителем цієї гімназії на невизначений час [505, с. 4]. З особливою увагою і турботою Б. Потоцький ставився до потреб навчального закладу і його учнів. Узяв на себе всякого роду перебудови і спорудження нових кам'яних будинків гімназії та приходського училища, помешкань для учнів та чиновників гімназії тощо. У гуртожитку при гімназії його коштом утримувалося до 30 вихованців. Гімназисти, що відзначалися особливими успіхами в навчанні, отримували від нього стипендії та фінансову допомогу для подальших студій в університеті. Він не лише матеріально допомагав учням, а й улаштовував для них різноманітні свята й урочистості, зокрема у своїй немирівській садибі – вечори, гуляння в парку та всілякі забави. При гімназії заснував католицьку каплицю, освячену 1856 р. як каплицю св. Болеслава. Немирівська гімназія дуже швидко стала відомою на все Поділля і в роки найбільшого розквіту налічувала близько 450 учнів. Крім того, Потоцький заснував жіночий пансіон 1836 р. в Немирові та 4-класну школу в Богополі. Жертвував значні суми як на утримання всіх вищеназваних закладів, так і на стипендії. Також

1848 р. в Немирові створив дитячий притулок [423, с. 11], названий на честь його дружини «Притулком графині Марії Потоцької», і був затверджений його попечителем. На утримання цього закладу пожертвував 3 тис. крб. Запросив до Немирова архітектора Ф. Меховича, який на його замовлення виконав низку проектів [405, с. 93], між іншим гімназії, кірхи, дзвіниці для Свято-Троїцької церкви, а також палацу Потоцького (1840 р.) Саме завдяки Потоцькому Немирів став осередком освітнього і культурного життя під назвою «Подільські Афіни». У 1847 р. (можливо, в 1848 р.) тут концертував Ф. Ліст. [940, с. 801].

Крім того, Болеслав збудував церкви: Успіння Пресвятої Богородиці в Тростянці (1851 р.), Різдва Пресвятої Богородиці в Медвежій (1858 р.), Покрови Божої Матері в Ковалівці (1860 р.), Воскресіння Христового в Рубані (1860 р.)

Узагалі, приклад родини Потоцьких яскраво засвідчував формування особливої магнатської релігійної свідомості, характерними рисами якої були впевненість у власному праві на особливу позицію в питаннях віри та Церкви й особливий характер стосунків між магнатом і священнослужителем, оскільки для останнього магнат виступав не лише як парафіянин, а й як опікун, від волі якого часто залежало благополуччя певного костьолу, церкви чи монастиря.

Суспільна діяльність Потоцького потребувала великих витрат, тож поступово він продав значну частину володінь, зокрема в Брацлавському повіті 1838 р. – Лозувату Ф. Рутковському, 1840 р. – Воловодівку, Війтівці та Потік П. Івановському, 1842 р. – Кирнасівку Собанській, а Китайгород, Куниче, Савинці, Козинці та Цибулівку З. Бжозовському, 1850 р. – Капустяни Ф. Ярошинському, 1855 р. – Луку-Немирівську, Цепилівку і Канаву Т. Рутковському, а Сорокотяжинці з присілками Будки і Данилки Т. Коссовському, 1856 р. – Тростянець, Качурівку, Велику Стратіївку, Олександрівку, Северинівку, Летківку і Демківку Ф. Собанському, 1857 р. – Глинянець Запольським, 1860 р. – Фердинандівку Ф.Л. Подгурському, а Байраківку З. Володкович. Крім того, продав Богопільський ключ Е. Штакельбергу [330, с. 527].

Після того, як єдина донька Потоцького вийшла заміж та отримала в посаг (за двома дарчими записами, зробленими Потоцьким 1860 р.) Немирівській ключ, він остаточно переїхав до Петербурга, хоч і залишався до 1866 р. почесним попечителем Немирівської гімназії. У 1874 р. став обер-шенком імператора. За свою освітню і меценатську діяльність та службу при російському дворі неодноразово відзначався, між

іншим орденами: св. Анни II і I ступенів (1866 р.), св. Володимира III ступеня (1854 р.) і II ступеня (1871 р.), св. Станіслава I ступеня (1859 р.), Білого Орла (1877 р.) й Олександра Невського (1888 р.) [330, с. 528].

В останні роки життя, від 1882 р., мешкав у Немирові. Помер 10 листопада 1893 р. [1112, с. 61] в Петербурзі, похований там само, на Виборзькому католицькому Марійському цвинтарі в підземеллі цвинтарного костьолю. Був одружений із графинею Марією Салтиковою (народилася 4 лютого 1807 р. в Петербурзі – померла 21 січня 1845 р. в Парижі) [987]. Їхня єдина донька Марія (1 серпня 1839 р. – 18 березня 1882 р.) [1103] обвінчалася 28 вересня 1856 р. в Миколаївській церкві в Москві з графом Григорієм Сергійовичем Строгановим [174] (1829–1910 рр.) [890].

Так, унаслідок шлюбу 27-річного графа Г.С. Строганова із 17-річною фрейліною імператриці графинею Марією Болеславівною Потоцькою [272, арк. 1] поєдналися два великих роди – Потоцьких і Строганових [322, с. 67–77, с. 67–68; 481]. У 1857 р. в них народилася дочка Марія Григорівна (1857–1920 рр.), яка пізніше взяла шлюб з Олексієм Григоровичем Щербатовим (1848–1912 рр.)

Із приєднанням Правобережної України до Російської імперії Потоцькі брали шлюби з російською аристократією, зокрема зі Строгановими, Щербатовими, Салтиковими, Кисельовими, Нарішкініми.

Із дворянських родів Російської імперії Строганови і Щербатови відзначалися своїми державними заслугами і багатством. Рід Строганових походить із Великого Новгороду, його засновник Спіридон жив у часи Дмитра Донського. У 1722 р. Петро I за заслуги «именитого мужа» Григорія Дмитровича надав його синам титул баронів [41, с. 58]. Вони започаткували три гілки роду Строганових [428]. У 1761 р. імператор Франц I дарував одному зі Строганових титул графа Римської імперії, а 1798 р. імператор Павло I дарував роду титул графів Російської імперії. Рід Строганових занесений до 5-ї частини Пермської, Вологодської, Нижегородської, В'ятської та Санкт-Петербурзької дворянських книг [41, с. 72]. Герб роду Строганових є в Загальному Російському Гербовнику в частині 10 під № 12 [56, с. 803; 448; 635; 637; 638; 655].

Рід князів Щербатових походить від роду князів Оболенських. За наказом Правлячого Сенату від 1828, 1833, 1835, 1850, 1851, 1852, 1856, 1859 і 1877 рр. деякі представники роду Щербатових були возведені в князівський титул [267, с. 207; 394, с. 305–312].

Потоцькі, Строганови, Щербатови належали до тих магнатських родів, що відігравали помітну роль у розвитку культури на Поділлі. У їхніх маєтках влаштовувалися значні освітні осередки, картинні галереї, парки. Глибокий слід залишила діяльність графа Болеслава Потоцького. За відкриття Немирівської гімназії йому було надано чин камергера. Згодом він одержав усі вищі придворні чини: церемоніймейстра (1854 р.), гофмейстера (1866 р.), обершенка (1874 р.), був нагороджений діамантовими знаками ордена св. Олександра Невського (1888 р.) За життя був удостоєний багатьох почесностей і титулів, доживши до 88 річного віку [173; 250; 222; 658; 660; 666; 667; 668; 678; 751; 752; 753].

У 1869 р. Марія Щербатова купила у свого дядька Мечислава Потоцького за 1 млн 250 тис. крб Тульчинський та Вільхуватський ключі, продавши їх 1874 р. Департаменту уділів за 3 млн 500 тис. крб (купча від 9 грудня в Київській палаті кримінального і цивільного суду). Разом із Марією виховувалася позашлюбна донька дружини Потоцького Софія Ідль, яка вийшла заміж за Владислава Володковича [176]. Потоцький опікувався також дітьми Ю. Орліковського [940, с. 801].

Говорячи про меценатську і суспільну діяльність Болеслава Потоцького і його нащадків, не можна залишити осторонь питання мотивації такої поведінки, а також причин того, як ціла родина могла витратити великі кошти на меценатську і благодійну діяльність. Це питання є актуальним для нашої сучасності, коли життя та діяльність меценатів минулого повинні стати прикладом для теперішніх підприємців.

Останнім часом в українській та російській історіографії ця тема стала популярною. Так, Ю. Тазьмін у публікації «Меценатство и благотворительность в России. К вопросу о мотивациях» серед основних мотивів називає високу релігійність [508, с. 93]. М. Гавлін, крім прагнення показати себе в кращому вигляді, називає внутрішні прагнення людини, які є наслідком релігійного виховання [52, с. 480]. Т. Веблен, автор книги «Теория праздного класса», звертає увагу на поєднання в благодійності гуманістичних та егоїстичних мотивів [44, с. 96]. З усім цим можна погодитися та визнати, що меценатська, благодійна і суспільна діяльність Болеслава Потоцького поєднувала релігійну (наслідком є будівництво церков), гуманістичну (гімназія, притулки) й егоїстичну (завищена самооцінка як представника одного з найбільших і найвпливовіших родів) мотивації.

Мечислав Францішек Юзеф Потоцький (1799–1878 рр.) народився 12 листопада 1799 р. в Тульчині Брацлавського повіту. Офіційно був сином Станіслава Щенсного й Софії Вітт [974].

Польський історик Єжи Лоек стверджує, що Мечислав не був дитиною Станіслава Щенсного. Історик висуває гіпотезу, що під час подорожі Станіслава і Софії до Італії в 1798 р. тридцятидев'ятирічна Потоцька була зґвалтована італійським злодієм Караколлі та що нібито цей Караколлі й був батьком Мечислава. Хоча Станіслав Щенський Потоцький визнавав Мечислава своїм кровним сином [398, с. 3–4].

Мечислав отримав виключно домашню освіту. У результаті угоди про тимчасовий поділ маєтків його батька, укладеної 18 жовтня 1807 р. в Тульчині й, очевидно, підтвердженої пізнішими угодами, отримав так звану тульчинську частку, до якої ввійшли в Брацлавському повіті Тульчинський ключ (Тульчин, Ганнопіль, Богданівка, Гути, Василівка, Михайлівка, Клебань, Кинашів, Нестерварка, Холодівка, Захар'яшівка, Кришинці, Гриненки, Ічка, Кобилівка, Копіївка, Лука-Жабокрицька, Слобідка-Шура (Шура-Копіївська), Самгородок, Журавлівка, Вапнярка, Війтівка), у Балтському – Вільхуватський ключ (Данилова Балка, Новоселиця, Розношинці, Грушка, Грузька, Клинова, Кам'яний Брід, Шамраївка, Таужна, Кам'яна Криниця, Юзефівка, Трояни, Вільхувата, Синьки), у Гайсинському – 128 волок землі від Могильної [330, с. 538].

Досягнувши повноліття, звинуватив матір, яка після смерті чоловіка була опікункою всіх своїх дітей, у безгосподарності та шкоді для їхніх спадкових маєтків. Урешті (ймовірно, влітку 1820 р.), коли Софія з іншими дітьми перебувала в Немирові, захопив усі родові коштовності та документи щодо адміністрації маєтків й одразу ж почав управляти своїми вищеназваними володіннями [869, с. 24]. У 1820 р. Софія внесла до актів Брацлавського земського суду маніфест, у якому оголосила, що «Мечислав, її син, не є законним спадкоємцем Станіслава Потоцького, її чоловіка, а син Караколлі, венеціанського розбійника, який у її поїзді (разом із чоловіком – Т.Ч.) по чужих краях під час ночівлі (в лютому 1799 р. в Італії – Т.Ч.) напав на її постійний двір і зґвалтував її. А тому, як незаконного спадкоємця Станіслава Потоцького, Мечислава Караколлі треба позбавити маєтку і передати його до поділу законним спадкоємцям» [958, с. 86]. У відповідь Потоцький оприлюднив контрманіфест, у якому цинічно твердив, мовляв, загальновідомо, що його мати протягом багатьох років була «блудницею і розпусницею», знеславленою в цілій Європі. Не відкидаючи можливості свого

народження від венеціанського розбійника, Мечислав, однак, цілком слушно запевняв, що він, «коли Станіслав Потоцький визнав його за власного сина і хрещенням підтвердив те визнання, є спадкоємцем виділеного йому маєтку, на який ніхто, крім нього, не має права» [958, с. 90–91]. Олександр I мав намір на прохання матері вислати Потоцького до Тобольська, але завдяки протекції впливових друзів Мечислава, передусім генерала П. Вітгенштейна, обмежився лише розпорядженням, щоб граф перепросив матір та помирився з родиною. Однак після перепросин згода між ними так і не відновилася, внаслідок чого Софія виключила його зі свого заповіту, даючи Мечиславу негативну оцінку як синові [364, с. 12]. Основними спадкоємцями Софії були її діти від Станіслава – Олександр, Болеслав, Софія, Ольга і син від шлюбу з Віттом – Ян (Іван) [694]. Але Мечислав був незгоден із таким поділом і протягом наступних років добивався перегляду заповіту [692]. Після кінцевого розподілу спадщини Софії кожен із її дітей отримав таку частку, у володіння якої вони вступили 13 березня 1826 р.:

1) Олександр – Соколівський ключ із 5869 ревізійними душами і 5 млн 869 тис. злотих боргу, а також для сплати боргів отримав села з Буцького ключа;

2) Болеслав – Немирівський ключ (сестри відмовилися нести борговий тягар за маєтком, який вони мали отримати за розподільчою угодою 1807 р.) з 10402 ревізійними душами і 8381600 злотих боргу, а також села в Балтському повіті Подільської губернії;

3) Софія Кисельова (Потоцька) – Торговицький ключ із 3780 ревізійними душами і 3 млн 780 тис. злотих боргу, а також п'ять населених пунктів Буцького ключа на покриття боргів та 2 млн злотих посагу;

4) Ольга Нарішкіна (Потоцька) – Тальнівський ключ із 3897 ревізійними душами і 3 млн 897 тис. злотих боргу, три села Торговицького ключа й одне з Буцького на забезпечення боргів та 2 млн злотих посагу;

5) Мечислав – 699 ревізійних душ у сс. Чемерполь, Сабатинівка, Красеньке в Немирівському ключі;

б) граф Ян (Іван) Вітт – 1592 ревізійних душ в сс. Чорна Кам'янка, Папужинці, Юрпіль, Рубаний Міст, а також сс. Ольгопіль, Софіївка, Мечиславка в Херсонській губернії, та зобов'язувався сплатити 551169 злотих боргу, крім того, Олександр і Болеслав мали сплатити йому по 100 тис. крб сріблом кожний [749, арк. 51–56].

Цю угоду було укладено 15 січня 1827 р. [749, арк. 72], оскільки перегляду заповіту, а точніше його глибшої деталізації, домагався не лише Мечислав, а й сестри

Софія й Ольга. Вони перебували під впливом своїх чоловіків – Павла Кисельова і Лева Нарішкіна, які одразу після одруження зосредили у своїх руках управління маєтками, успадкованих їхніми дружинами. Зокрема, Павло Кисельов управляв Торговицьким і Буцьким ключами на підставі доручення, виданим його дружиною Софією. За угодою, Павло і Софія могли користуватися прибутками від усіх родинних маєтків на рівних правах (п'ятдесят на п'ятдесят) [282, с. 248].

Таким чином, через шлюби нащадків Станіслава Потоцького з відомими родинами Російської імперії відбувалося проникнення російського елемента в землеволодіння Уманського повіту. На правобережних землях цей процес розпочався з кінця XVIII ст., відтоді як колишні землі корони і деяких емігрантів перейшли у власність держави. Узагалі, позиції російського дворянства в помісному землеволодінні Правобережжя аж до середини XIX ст. були досить слабкими [364, с. 13].

Невдовзі Потоцький став камер-юнкером двору і, виконуючи волю Олександра I, вступив до гвардії юнкером. Від ненависної служби в Петербурзі втік до Тульчина і лише завдяки втручанню сестер, Ольги Нарішкіної та Софії Кисельової, уникнув покарання. Був позбавлений чину камер-юнкера, натомість отримав чин колезького реєстратора. 26 жовтня 1825 р. одружився з Дельфіною з Комарів, від шлюбу з якою мав кількох дітей, померлих немовлятами. Подружнє життя не склалося, і через кілька років пара остаточно роз'їхалася.

У 1826 р. Мечислав організував пожежу в брацлавському судовому архіві, щоб знищити вищезгадувані компрометуючі маніфести. Потім для підкупу чиновників, які розслідували цю справу, запросив їх на обід до Тульчина. Через кільканадцять годин після від'їзду з Тульчина троє з них із невстановлених причин померли, що спричинило звинувачення Потоцького ще й у їхньому отруєнні. Крім того, Мечислав розпорядився вбити свого повіреного, який підпалив архів. Слідство тривало довго, однак Потоцький шляхом підкупів зумів виплутатися.

У 1828 р. він прибув до Одеси, де після огляду військ під Вознесенськом перед відправленням на турецький фронт перебував Микола I зі своїм двором. Під час вистави в театрі Мечислав викрав полковницю Меллер-Закамельську (за її згодою) та виїхав з нею до Тульчина. Розгніваний цар, який сам цікавився цією красунею, розпорядився заарештувати Потоцького і вислати до Воронежа [789, с. 430]. Унаслідок численних прохань Мечислава, в яких він нібито обіцяв продати Тульчин казні, через рік був

звільнений. Після повернення з Воронежа затримався в Петербурзі, де вів переговори про вищезгаданий продаж, а також отримав паспорт на виїзд за кордон. У 1829–1830 рр. перебував у Карлсбаді, Парижі й Римі. Можливо, вже тоді він розмістив за кордоном частину своїх капіталів. На вимогу двору, під загрозою конфіскації маєтків, повернувся назад. Розірвав переговори з казною щодо продажу Тульчина. Натомість систематично переміщував гроші до паризьких банків. Примножував кошти, живучи в Тульчині ощадливо і визискуючи кріпаків. Деякі села зі своїх ключів продав, зокрема Василівку (1839 р. Собанській) та Богданівку (1840 р. Ярошинському) [33, с. 539].

Після кількох невдалих спроб помиритися з дружиною 1841 р. розпочав розлучний процес, успішно завершений 1843 р. Уже в лютому наступного року одружився вдруге з донькою колишнього полковника польських військ Каєтана Свейковського Емілією, якій за народження здорового сина пообіцяв 2 млн злотих. Однак цей шлюб теж був невдалим. Т. Бобровський, присутній на їхньому вінчанні в Київському костьолі, пізніше писав: «Нема що говорити, чудова то була пара, кожний у своєму роді. Граф був справді гарним чоловіком південного типу, вона – польського типу, дуже гарна жінка. Батьки отримали обіцяний довічний пансіон за умови не з'являтися в доньки. Усі були наразі задоволені, однак недовго такими залишалися. І не дивно. Граф мав стійку репутацію [...] поганого сина, поганого брата і родича, поганого чоловіка, поганого громадянина, поганого поляка і недоброї людини» [827, с. 310].

Через рік спільного життя, невдовзі після народження сина, Емілія, не витримавши брутальності та несамовитої скупості Мечислава, втекла до Києва. Там звернулася зі скаргою на чоловіка до генерал-губернатора Д. Бібікова. За посередництва та протекції останнього добилася арешту Потоцького. Ув'язнений у Київській фортеці, той безуспішно намагався звільнитися шляхом підкупу. За указом Сенату від 17 липня 1845 р. його було вислано на поселення до Саратова, куди він узяв із собою незаконнонароджених дітей – сина Гришу і доньку (яка померла в Саратові під час епідемії холери). Щоб вибратися звідти, перейшов у православ'я, отримавши ім'я Михайло, дав згоду на хрещення сина в православному обряді, записав щорічні суми, забезпечені його Тульчинсько-Вільхуватським маєтком, двом саратовським закладам: 3 тис. крб інституту шляхетних панночок і 1 тис. крб дитячому притулку [330, с. 540].

Крім того, призначив 12 тис. крб щорічно на відбудову старих і будівництво нових кам'яних церков у всіх парафіях його Тульчинсько-Вільхуватського маєтку; на ті кошти

пізніше були збудовані церкви в Шамраєвці (1853 р.), Кобилівці (1857 р.), Вільхуватій (1856–1860 рр.), Ганнополі (1860 р.), Таужні (1860 р.), Троянах (1864 р.), Клебані (1864 р.), Грушці (1865 р.), Лозуватій (1867 р.), Війтівці (1868 р.), Гриненках (1885–1891 рр.), Михайлівці (близько 1853 р.), Сабатинівці, Синьках; перебудовані – в Тульчині (1851 р.), Нестерварці (1851 р.), Розношинцях (1854 р.) і Даниловій Балці. Попри такі значні пожертвування, Потоцький не домогся звільнення. Після чергової спроби втекти був переведений близько 1851 р. до Воронежа, потім до В'ятки, зрештою, потрапив до Шліссельбурга [789, с. 430].

7* Імовірно, після вступу на трон Олександра II Мечислав був звільнений і, отримавши паспорт, виїхав до Франції (між 1856 і 1861 рр.) Також існує версія, що Потоцький підкупив коменданта в'язниці та деяких офіцерів місцевого гарнізону та втік звідти, добравшись на кораблі через Балтійське море до одного зі шведських чи пруських портів. Однак, якби ця втеча справді відбулася, маєтності М. Потоцького, без сумніву, були б конфісковані [558; 702, арк. 3].

Мечислав вивіз до Франції частину картин, меблі, фарфор, скло, колекцію зброї, а також значну кількість книг. Під час його заслання, коли маєтком управляла комісія, яка довела його до розорення, цей цінний архів Потоцьких був проданий на макулатуру купцем з Одеси [60, с. 7].

За відсутності Потоцького його Тульчинсько-Вільхуватським маєтком спочатку управляло опікунське правління, до якого входили його брат Болеслав, племінник П. Потоцький (із Томашполя), Л. Свейковський і З. Бжозовський, а потім генерал П. Абаза, який довів його до жалюгідного стану. Син Абази вивіз значну частину архіву Потоцьких до Одеси і там розпродав між аматорів, бібліофілів та навіть торговців макулатурою (багато тульчинських паперів опинилося врешті в зібраннях Конарського і Сангущка). У 1863 р. маєток було звільнено від опіки та передано в управління Потоцького. Наступного року генерал П. Абаза взяв його в оренду, однак незабаром помер. Після нього в орендні права вступили його сини Віктор і Валеріан. У 1869 р. Потоцький через довіреного І. Артемовича продав Тульчинсько-Вільхуватський маєток племінниці Марії Строгановій (доньці Болеслава Потоцького) за 1 млн 250 тис. крб (3 млн 430 тис. франків). Під час продажу до Тульчинського ключа, крім вищеназваних населених пунктів (звичайно, за винятком Богданівки і Василівки, проданих раніше), ще ввійшла Цапівка, до Вільхуватського – Красеньке, Лозувата, Сабатинівка,

Станіславчик, Чемирпіль, Молдаванка, а також засновані Потоцьким Мечиславка і Дельфінівка (їхні назви походили від імені Потоцького і його першої дружини), натомість не було Клинової, теж, імовірно, проданої раніше. У купчій, здійсненій у Київській палаті цивільного суду 15 січня 1869 р., обумовлювалося, що Строганова має виплатити вищеназану суму в Парижі через банк братів Ротшильдів не пізніше 19 березня того року. Уже 8 лютого Потоцький видав у Парижі чоловікові Строганової розписку про отримання всієї суми. У різний час вивіз із тульчинського палацу до Парижа частину картин, меблів, порцеляни, скла, колекцію зброї та значну частину бібліотеки. Оселившись у Парижі з величезними капіталами, провадив великосвітське життя. Вдало граючи на біржі та вкладаючи кошти в нерухомість, примножив їх нібито до 80 млн франків.

Мечислав Потоцький помер 26 листопада 1878 р. в Парижі, похований у підземеллі каплиці цвинтаря в Монтрезорі [1110, с. 405–406]. Друга дружина Потоцького, Емілія зі Свейковських (30 травня 1821 р., Київ – 13 липня 1894 р., Париж) [876], довго мешкала в Києві під протекцією Бібікова (за чутками, була його коханкою), потім у Петербурзі й Парижі; похована також у Монтрезорі. Єдиний син Потоцького з Емілією, Миколай Щенсний (16 лютого 1845 р., Тульчин – 3 червня 1921 р., Париж) [975], успадкував величезні маєтності. До кінця життя мешкав у Франції. У 1870 р. одружився з княжною Еммануелою Піньятеллі (10 жовтня 1852 р., Неаполь – 1930 р., Париж) [875], донькою посла Неапольського королівства в Петербурзі, яка в 1882–1887 рр. провадила в Парижі відомий літературний салон. Перед смертю бездітний Миколай, на якому згасла тульчинська лінія Потоцьких, призначив своїм основним спадкоємцем (40 млн франків) далекого родича Альфреда Потоцького з Ланьцута. Миколай Потоцький Помер 3 червня 1921 р. і був похований у Монтрезорі. Миколай був відзначений французькою *Legia Honogowa* (орденом Почесного Легіону) [941, с. 101–102, с. 102].

Потоцький дуже любив свого позашлюбного сина Григорія (помер 1871 р.), якого забрав до Франції та дав йому своє прізвище [561]. Намагався, однак безрезультатно, забезпечити Григорію становище свого легального спадкоємця, поширюючи чутки про те, що Емілія Свейковська була його третьою дружиною. Григорій одружився з італійкою Розою Кетте Катана, нащадків не залишив [891].

Узагалі французький період життя графа Мечислава і його нащадків надзвичайно цікавий та оповитий ореолом таємничості.

Докладно невідомо, з якого часу Мечислав Потоцький замешкав у Франції. У спогадах сучасників, зрештою, дуже рідких, подавалася різна дата його виїзду чи втечі з Росії – від 1856 до 1861 р., причому найбільше згадок стосувалося 1858–1859 рр. Французи, які стикалися з Миколою Потоцьким, сином Мечислава, завдяки літературному салону його дружини Емануели в Парижі (1882–1887 рр.), вбачали в Миколі та історії його батька лише те, про що він сам говорив. Свої спогади Микола Потоцький часто прикрашав, а іноді просто помилявся. Зрештою, небагато французів занотувало свої враження з візитів до палацу Потоцьких у Парижі. Найцінніші спогади полишив Густав Шлюмбергер (1844–1929 рр.), лікар, історик і археолог, відомий візантієзнавець, який протягом багатьох років перебував у дружбі з Емануелою Потоцькою [810, с. 16].

Знаменним є той факт, що Мечислав Потоцький інформував своїх французьких співрозмовників про те, що він був начебто одружений не двічі, а тричі, що Емілія Свейковська була його третьою дружиною. Привід до цього розходження з правдою є зрозумілим: Потоцький за всяку ціну намагався затвердити своєму позашлюбному синові Григорію позицію легального й очевидного спадкоємця свого майна. Інакше, з огляду на особливі обставини свого народження, Григорій не мав би права ні на прізвище, ні на спадщину, окрім заповіту на велетенське багатство батька. Сина ж Миколая він мав намір взагалі виключити з числа спадкоємців [958, с. 134].

Шлюмбергер пише, що в момент виїзду Мечислава Потоцького з Росії «його третя дружина мешкала в Польщі зі своїм сином, якому батько ще перед виїздом забезпечив репетитора в особі колишнього депутата Народних Зборів із 1848 р. на прізвище, якщо пам'ятаю, Гент, дуже ділової людини. За першим разом, коли вчитель хотів розпочати роботу зі своїм учнем, той поскаржився на біль голови, тож мати зажадала, щоб його не чіпали. За другим і третім разом те ж саме повторилося. Коли вчитель зажадав повернутися до Франції, Емілія вмовила його залишитися, щоб не злити Мечислава.

Легко зрозуміти, що до повернення батька із заслання Миколай Потоцький мало чим скористався з науки. На той час він мав сімнадцять років» [958, с. 134-135].

«Мені розповідали, що першого вечора, випитуючи сина, старий граф занепокоївся його мізерним обсягом знань. Він узяв примірник тижневика і, показуючи

на великі літери титульної сторінки, наказав прочитати вголос. Микола замовк – не вмів навіть читати! Однак мені оповідали, що присоромлений своєю неосвіченістю, він наполегливо взявся до науки й осилив стільки, що вже вмів написати коротенького листа. Щоправда, я ніколи не бачив його автографа» [810, с. 12–13].

Якщо приголомшення Мечислава справді було фактом, то це могло трапитися у Франції з прибуттям туди Емілії з Миколаєм, знову ж таки невідомо коли. Окрім того, неписьменність Миколи могла стосуватися лише французької мови, цілком ймовірно, що польською та російською він міг читати. В усякому разі констатація неуктва сина мусила зміцнити переконання Потоцького в тому, що Миколая треба позбавити спадку, а тим більше належало домагатися визнання Григорія двором Наполеона III і салонами Парижа як легального спадкоємця пана з Тульчина.

На подив, в окремих інформаціях щодо Григорія, як правило, він виступає «італійським обивателем». Можливо, батько хотів у такий спосіб зміцнити позицію Григорія купівлею для нього якихось земель в Італії, куди відомості про справжнє народження сина не могли дійти.

Усілякі плітки про позашлюбне походження Григорія стримати не вдалося. Та все ж Мечислав намагався зміцнити положення свого улюбленого сина специфічними польськими звичаями. Шлюмбергер занотував таке: «Відомо, що у великих польських родинах часто з'являлися бастарди, котрі, на противагу Заходу, виховувалися на однакових умовах разом зі шлюбними дітьми. З часом вони ставали навіть привілейованими нащадками» [810, с. 13].

1861 р. Григорію Потоцькому виповнилося вісімнадцять років та, ймовірно, з того часу почалися намагання батька забезпечити синові гідне суспільне становище. З небагатьох згадок мемуаристів тієї доби стає відомо, що Мечислав Потоцький обдарував свого первородного сина насправді гарячим почуттям. Чи дав він йому освіту і яку саме, залишається невідомим. Французькі дослідники, які у своїх пошуках кружляли навколо родинних справ Потоцьких, не віднайшли жодного сліду його діяльності у Франції або Італії. Найбільш таємничою постаттю в усій історії родини Потоцьких був Григорій.

Якщо й можна сьогодні що-небудь сказати про цю людину, коротке життя якої поділилося між Україною, Росією, Францією та Італією, то лише завдяки вцілілим посеред решток книгозбірень Потоцьких у Парижі, що були частково перевезені 1920 р. до Ланьцута, – декільком книжкам і примірникам нот, що колись, власне, належали

Григорію. На кожній книжці – гарна печатка: «Григорій Потоцький», при цьому без титулу «граф», на якого не мав права, але міг би собі узурпувати. Якщо з цього можна зробити певні висновки, то вони для Григорія будуть, безперечно, позитивними, в підтвердження його скромності та невибагливості. Багато примірників нот із його печаткою, що збереглися в ланьцутській колекції, свідчать про його виразний музичний інтерес, а може, і про фахову підготовку в цій галузі. Французький підручник гри на трубі, що вцілів серед книжок Григорія, переконує в зацікавленні юнака тим інструментом. Характерно, що одна з італійських книжок, видана в Медіолані 1865 р., має присвяту: «Григорію-Едгару Пилява-Потоцькому», яка свідчить, в усякому разі, що Григорій був відомий як нащадок славного польського роду герба Пилява і своїм походженням підносився в колі знайомих [958, с. 136–137].

Як видається, найчастіше він перебував в Італії, де володів якимось земельним маєтком, придбаним ще батьком. І це, певно, було піддунтям його італійського громадянства. Це відбувалося вже після франко-австрійській війні 1859 р., революції в Італії та об'єднання в 1861 р. італійських земель (наразі без Ватикану) під проводом Віктора Емануїла II. Як Мечислав у Франції за часів Наполеона III, так і Григорій в об'єднаній Італії, мали ідеальні побутові умови, що відповідали їхнім уподобанням і поглядам.

Власне, в Італії, однак невідомо, де й коли, Григорій Потоцький познайомився з дівчиною, яка пізніше стала його дружиною. Звалася вона Роза-Альберта Катані, за іншою інформацією – Роза Кетта Катані. Інших подробиць про неї немає. Мечислав Потоцький був дуже розгніваний поспішним, як він уважав, одруженням сина, і навіть розпочав судову справу проти своєї невістки, вимагаючи судової заборони на вживання нею прізвища Потоцька. Відомості про перебіг та наслідки того процесу, а також їх вплив на стосунки між батьком і сином, відсутні.

Ця справа мала важливе значення, тому що йшлося про майбутнє успадкування величезного, постійно зростаючого багатства Мечислава Потоцького сином Григорієм і його дружиною. Син Миколай як спадкоємець до уваги не брався.

У Франції Мечислав Потоцький дуже збагатився. Він зумів значно примножити розміщені в паризьких банках капітали, використовуючи їх у промисловості, на купівлю земель, а також спекулюючи на чорному ринку. Ця незвичайна людина зовсім відрізнялася від інших представників польських магнатських родин, які розтринькували

багатства, успадковані від предків. Мечислав, навпаки, їх примножував і невдовзі став одним із найбагатших фінансових магнатів тогочасної Франції.

На початку 60-х років він почав скуповувати нерухомість у Франції, й безпосередньо в самому Парижі. Найбільшу покупку нерухомості він зробив на ім'я улюбленого сина Григорія Потоцького.

Коли Мечислав Потоцький прибув до Парижа, урбаністичний вигляд окремих районів лише починав формуватися завдяки великим планам і роботам, якими керував Георгій Гусман (1809–1891 рр.) По вулиці Фрідланд ще тягнулися сади і порожні, незабудовані ділянки, хоча вже було багато розкішних резиденцій. Від 1857 р. на розі вулиць Фрідланд і Бальзака постала найрозкішніша будівля того району: кількаповерховий палац замкового стилю, побудований, найімовірніше, архітектором Жюлем Ребуля. Ця територія від 1846 р. належав колишньому депутатові Жану Рафаелю Бльоару, який уклав будівельні інвестиції, як видається, в спекулятивних цілях.

9 січня 1867 р. в нотаріальній конторі «Роквебер і Берсон» було складено угоду купівлі-продажу, за якою Потоцький набував «для свого сина, Григорія Едгара графа Потоцького, італійського громадянина, рантьє», розкішний будинок на вулиці Шатобріана. На жаль, ціна його невідома. Кількома місяцями пізніше, 11 серпня 1867 р., ті ж самі контрагенти підписали в нотаріуса Коле другу угоду, за якою Григорій Потоцький став власником палацу на вулиці Фрідланд, 27, площею 2948 квадратних метрів [958, с. 139].

Так щедро обдарований Григорій Потоцький на той час мав 24 роки. Напевне, ще не був одружений – його подружнє життя з Розою Кетте настало значно пізніше. Власне, про успадкування тих розкішних будівель занепокоївся щедрий батько-засновник, боячись домагань невістки на спадщину. Вірогідно, після одруження Григорія був складений чи то заповіт, чи то нотаріальний договір, за яким, на випадок смерті сина, володіння у восьмій ділянці Парижу, де була вулиця Фрідланд, поверталось батькові.

Невідомо, чи в ту добу, чи лише після 1871 р. Мечислав Потоцький вивіз з України до Парижа значну частину своєї бібліотеки, твори мистецтва і родинні пам'ятки з Тульчина. У музеї Ланьцута ще й сьогодні зберігається 1000 фоліантів творів тульчинського походження. Це рештки розкішної книгозбірні, в якій зосередилися колекції Францішка Салезія, Станіслава Щенсного, Жозефіни з Мнішків, Софії Потоцької, її першого чоловіка і свекра. Усе це могло потрапити до Ланьцута єдиною

дорогою: спочатку книги були вивезені з Тульчина до Парижа Мечиславом, згодом були успадковані Миколем, і нарешті, дісталися Альфреду Потоцькому. В 1944 р. найцінніші твори з тієї багатой книгозбірні були вивезені Альфредом Потоцьким знову за кордон. Якщо, попри всі перипетії, ще й сьогодні в Ланьцуті вціліло біля тисячі книжок із Тульчина, можна припустити, що Мечислав Потоцький забрав їх до Франції набагато більше [958, с. 140].

На жаль, немає відомостей про життя, діяльність та вчинки Мечислава Потоцького у Франції.

Трагедією для Мечислава Потоцького стала смерть улюбленого сина. Григорій Потоцький перебував у Сен-Клу, під Версалем, де мав якийсь володіння і звідки в березні 1871 р. зібрався на об'їзд спустошених будинків. Подорожуючи заростями, знайшов уцілілий снаряд. Тримаючи його на колінах, почав розглядати небезпечну знахідку. Стався вибух, унаслідок якого він дістав смертельне поранення. Був доставлений до шпиталю Сен-Клу, де й помер 16 квітня 1871 р. [810, с. 13].

Безсумнівно, смерть Григорія приголомшила батька. Відтак розпочалися спадково-правні клопоти щодо вулиці Фрідланд – формальної власності Григорія. Невідомо, чи домагалася Роза Кетте Потоцька спадщини від чоловіка (напевно, так і було) і як Мечислав спромігся усунути її від успадкування цієї власності. Можливо, якась частина майна Григорія перейшла до рук бездітної Рози Потоцької, але палац на вулиці Фрідланд після Григорія став власністю Мечислава. Лише тепер Миколай Потоцький міг розраховувати на спадок від батька. Взаємини між обома Потоцькими під кінець життя Мечислава лишалися незрозумілими. Миколай, мабуть, під впливом своєї матері Емілії, намагався здобути прихильність Мечислава, який, зрештою, не був від нього в захопленні. 72-річний Мечислав – здичавіла і психічно підупала людина – понад усе був обтяжений лише однією думкою: як позбавити Дельфіну й Емілію всякої надії на успадкування його багатства.

Залишається невідомим, кому він призначав його після смерті Григорія. Не встановлена й перша версія заповіту Мечислава. Певно, старий Потоцький замислював змінити громадянство, маючи намір виїхати до Великої Британії й там розмістити своє багатство, аби перешкодити Миколаю в претензіях на спадщину. З цього, звичайно, нічого не вийшло, але конфлікт між сином і батьком тривав до останніх хвилин життя Мечислава.

Миколай Потоцький уже кілька років, як був одружений з Емануелою Пігнателлі, 1851 р. народження (мала заведве 18 років), дочкою князя Пігнателлі, посла неаполітанського королівства в Петербурзі. Важко дізнатися, як дійшло до одруження – чи за офіційною згодою, чи без згоди Мечислава. Весілля відбулося, ймовірно, 1869 р., і можна додуматися, що натхненником в усьому була Емілія Потоцька, яка, напевно, була знайома з родиною Пігнателлі ще в Петербурзі, до еміграції до Франції [958, с. 149].

Якщо й можна зробити припущення з приводу взаємин між Мечиславом Потоцьким і його невісткою, то лише на підставі «Книги гостей», що збереглася в замку Монтресор. Отож підпис Емануели в ній з'явився тільки після смерті свекра. За його життя, під час перебування Мечислава в замку, є підпис Миколая, та бракує підписів його дружини. Напевно, старий Потоцький не терпів візитів невістки до замку Монтресор.

26 травня 1875 р. до Монтресора з'явилася група кузенів та приятелів з нагоди перенесення останків сестри Мечислава, Софії Кисельової, померлої в Парижі 2 січня 1875 р. У меморіальній книзі знаходимо підпис Мечислава, нижче автограф «Граф Миколай Потоцький» [958, с. 149].

Мемуарист пише: «...старий Потоцький раптово серйозно захворів. Унаслідок цього ситуація молодого подружжя стала трагічною – вони опинилися в цілковитих злиднях. Коли старий був уже в агонії, його невістка Емануела Потоцька побігла в передмістя Сен-Жермен за допомогою давнього приятеля, радника Башельє. То був старий бурмило, але людина розторопна. Він схилив її до відвідин споріднілого з чоловіком барона Сен-Клера, який був далеким кузеном Миколая Потоцького. Отож, поспішила вона до нього і витягла з ліжка. Треба додати, що вони були у великій сварці. Сен-Клер вдерся до спальні підозріло хворого і почав дуже лаяти його, страшити пеклом, що вмираючий наказав невідкладно викликати нотаріуса і змінив свій заповіт на користь сина. І на завтра помер. Смерть настала 26 листопада 1878 р.» [1009, с. 565–566]

На півтора року пережив Мечислав свою першу дружину Дельфіну з Комарів. Під кінець життя вона мешкала в будинку на бульварі Гаусмана, 91. Померла від раку 2 квітня 1877 р. [969, с. 201]. Емілія Свейковська пережила її ще на кільканадцять років. Мечислав надав їй ренту і вишукані апартаменти в Шістнадцятій дільниці Парижа, на вулиці Дюмак-Д'юрвіль, 11. Померла в Парижі 13 липня 1894 р. [958, с. 150]

25 липня 1879 р. останки Мечислава Потоцького були перенесені до підземелля каплиці на кладовищі в Монтресорі [1027].

Багатство, успадковане від батька Миколаєм Потоцьким, на той час оцінювалося у 80 мільйонів франків. Микола не обмежився, зрештою, прийняттям майна у Франції, а з несподіваною для нього енергією розпочав ліквідацію маєтків в Україні. Палац у Тульчині з рештками устаткування і частиною архіву, а також значні земельні володіння він продав своєму російському кузену Сергію Строганову, чоловікові Марії Потоцької, дочки Болеслава, племінниці Мечислава. У такий спосіб було остаточно ліквідовано все майно Потоцьких в Україні [958, с. 151].

Невідомо, за скільки продано ті рештки великого тульчинського майна, але за найскромнішими підрахунками – це порядку кілька мільйонів карбованців, переведених до Франції. Цим шляхом Миколай Потоцький значно збільшив багатство, успадковане після батька. Варто ще раз підкреслити, що то було найбільше магнатське багатство, яке вивозилося будь-коли із земель давньої Речі Посполитої на захід Європи. Маючи у своїх руках такі колосальні фінансові кошти, Миколай розпочав перебудову палацу на вулиці Фрідланд. За посередництвом нотаріусів Толлі та Шатальє 30 квітня 1879 р. він придбав комплекс споруд на вулиці Шатобріана, по сусідству з готелем Потоцьких. Через три роки докупив ще один будинок на вулиці Бальзака. Водночас наказав перебудувати інтер'єри палацу й оновити фасад. Саме тоді палац Потоцьких у Парижі набув величавого, дивовижного інтер'єру в стилі рококо, що може вражати ще й сьогодні, хоча індустріальна компанія, яка в наші дні є власником колишньої маєтності Потоцьких, обмежує відвідування палацу [944]. Великі сходи в холі ведуть до салонів та приймальних залів висотою понад п'ять метрів, які могли б умістити сотні гостей. У багатоярусних підземеллях розташовувалися кухні. З боку палацу – довгі стайні, що вміщували кілька десятків екіпажів й понад сотню коней. Насправді то була садиба на рівні королівської. На стінах салонів висіли картини відомих художників доби рококо і класицизму. «Готель Потоцьких» був своєрідним музеєм, що надзвичайно цікавило інтелектуальний Париж.

Миколай Потоцький теж був бездітним, його, як і батька турбувало питання про спадкоємця, і лише 1920 р. він прийняв рішення, кому заповість після своєї смерті багатство Потоцьких.

Спадкоємцем мав стати хтось із Пилява-Потоцьких, хто за традицією відтворював би всю пишність роду, водночас відстоюючи примноження багатства Потоцьких у Франції, піднімаючи родину до рівня, що дозволив би впливати на долю батьківщини, як то було у XVIII ст., але цього разу не на поразку, а для процвітання нації.

Слушною є думка Є. Лоека про те, що «це було анахронізмом, обманом людини, яка не розуміла суспільних змін у Польщі, але це був шляхетний обман, із чесними намірами самотнього старця, що стояв на краю могили. Немає вини в тому, що його вибір виявився фатальним» [958 с. 167].

У 1920 р. виявилось, що серед найбільших родових садиб Пилява-Потоцьких у межах Речі Посполитої, є Ланьцут, власником якого був четвертий по черзі володар Альфред Потоцький. Володіння ланьцутським майоратом зумовило передання йому всієї спадщини Потоцьких із Тульчина.

Це рішення було ризикованим, оскільки Альфред Потоцький не був найближчим родичем Миколи. Спільного предка чоловічої статі й того самого прізвища вони мали лише в XVII ст. Ним був Станіслав Ревера Потоцький. Серед Потоцьких найближчим кровним родичем Миколая був нащадок Ярослава, сина Станіслава Щенсного і Жозефіни – Францішек Салезій Потоцький (1877–1949 рр.), власник із Теплика. Були ще й ближчі, але по материнській лінії – Свейковські [958, с. 168].

Альфред Антон Вільгельм Роман Базиль Потоцький народився 14 червня 1886 р. Він був первородним сином від другого шлюбу Романа Потоцького (1857–1915 рр.) з Єлизаветою з Радзивіллів [958, с. 169]. Сам Альфред помер, не дочекавшись дітей.

Альфред Потоцький залишив посмертно видані спогади, речі, відцензовані його дружиною і друзями з метою утаєння компрометуючих справ його життя, його ментальності й інтересів. У його спогадах успадкування маєтку від Миколая Потоцького подане загально, з явним наміром утаєння істотних подробиць [970, с. 336].

Миколай Потоцький довго міркував над своїм заповітом. Свою останню волю він власноручно виклав на папері та 25 серпня 1920 р. засвідчив у свого нотаріуса А.А. Коттє. За французьким правом, власноручний заповіт набирає юридичної сили тільки після судового затвердження. Тому Миколай Потоцький подбав про оформлення нотаріального заповіту. Перед самою кончиною, 2 квітня 1921 р., власноручний заповіт був підтверджений відповідним нотаріальним актом, що набрав юридичну силу з моменту проголошення [958, с. 170].

Повний зміст того заповіту до сьогодні лишається невідомим.

Намагаючись підрахувати всі статки Миколая на момент його смерті, Лоек, зокрема, зазначає, що, крім палацу на вулиці Фрідланд, будинку на вулиці Булонський ліс, мисливського палацу Гран-Коломбе в Рамбуїє і маєтка «Хрест св. Жака», Миколай Потоцький мав ще й інші, невстановлені нерухомості. Значна частина його маєтку складалася з промислових акцій найбільших французьких підприємств, а також готівкових внесків у банку. У хвилину смерті на його банківських рахунках налічувалося понад 160 мільйонів франків, або понад 10 мільйонів доларів США по курсу 1921 року [958, с. 170]. Він заповідав, аби його поховали в підземеллі каплиці на кладовищі Монтресора, а властям того містечка відписав кошти на утримання гробниць. Після поділу з дружиною він призначив Емануелі довічну ренту, а своїй коханці – Матильді Авіньйон – довічне користування будинком на вулиці Булонський ліс, очевидно, з володіннями Гран-Коломбе, із застереженням повернення всього після її смерті до маєтку Потоцького, і щорічну довічну ренту в розмірі 200 тисяч франків. Грошова рента також була призначена найближчому його родичеві Францішкові Салезію Потоцькому. Найважливішою частиною заповіту було встановлення генерального спадкоємця – Альфреда Потоцького з Ланьцута. Залишається невстановленим, чи були в заповіті якісь розпорядження щодо родинного архіву, який не ввійшов до спадку Альфреда та чи застерігався перехід Альфреда до успадкування якимись моральними, суспільно-культурними або політичними умовами [958, с. 171].

Останні тижні життя Миколая Потоцького пройшли в атмосфері великої напруги і сподівань на особу Альфреда. Важливим є те, що старий Потоцький висловлював свої переконливі наміри, пов'язані із записом маєтку майоратові з Ланьцута.

На початку травня 1921 р. здоров'я Миколая Потоцького почало погіршуватися. Родина і друзі вартували біля ліжка хворого в Парижі, з Польщі прибув також Альфред Потоцький [970, с. 137]. Стан здоров'я Потоцького не залишав жодної надії. Микола Потоцький помер у своїх апартаментах на вулиці Болонський ліс 3 червня 1921 р. Тіло було виставлене для публічного прощання в холі палацу на вулиці Фрідланд. Через два дні труну з тілом опустили в підземелля каплиці на кладовищі Монтресор, де воно спочиває до сьогодні [958, с. 173].

Маючи гарних адвокатів, Альфред Потоцький не гаяв часу. Його правна ситуація зовсім не була чіткою і певною. Оголошення заповіту через нотаріальну контору Коттє і Бурт відбулося з надзвичайним поспіхом 8 червня 1921 р.

До сьогоднішнього дня збереглася чернетка листа, написаного адвокатом Альфреда Потоцького до паризького нотаріуса метра Гамела, який засвідчив, що знав близько Миколая, часто його відвідував і завжди знаходив його в стані повної свідомості:

«1. Від квітня до листопада 1920 р. при кожній нашій зустрічі граф Миколай був цілком притомний і при своєму розумі;

2. Віддавна він був зайнятий справою – в цьому місці закреслено – «рівномірного розподілу свого майна», а вжито зворот – «визначення своєї останньої волі», при багатьох нагодах знайомив мене з подробицями чергових змін, які вчиняв у своїх останніх розпорядженнях;

3. Зокрема в період мого перебування в Рамбуїє з 2 до 7 вересня 1920 р. повідомив мене, що вніс до свого заповіту нові й останні розпорядження. Підсумовуючи, стверджую і засвідчую, що, на мою думку, граф Миколай розпорядився своїм маєтком у стані повного володіння своїми інтелектуальними і моральними силами» [436, арк. 27–30].

Альфред Потоцький стверджував, що відразу став власником усього маєтку Потоцького, але «зіткнувся із судовим позовом, що зачіпає деякі пункти останньої волі дядька Миколая і виявився вплутаним у судовий процес. Справа не мала ані правових, ані моральних підстав, але спричинилася до труднощів та зволікань. Я забезпечився юридичною допомогою, і мене переконали, що мушу прийняти хід судового процесу, який остаточно виявився задовільним» [970, с. 139].

Так, Альфред увійшов у володіння найбільшого маєтку Потоцьких із Тульчина, яке безславно розтринькав. Події Другої світової війни теж безжалісно відбилися на багатствах тульчинської лінії. З ініціативи Альфреда навесні та влітку 1944 р. з Ланьцута було вивезено на захід багатомільйонний спадок тульчинських Потоцьких.

До сьогодні точно невідомо, що саме було вивезено з Ланьцута. Так, відповідно до записів Потоцького, 10 травня до Відня було відправлено 75 скринь із творами мистецтва і предметами інтер'єру. 12 травня – наступна партія – 174 скрині. 15 червня – 150 скринь. У липні понад 200 скринь. Але, напевно, то було не все. Можна припустити,

що від травня до липня 1944 р. було вивезено з Ланьцута до Відня біля 700 скринь із творами мистецтва, книгами, архівом, меблями, порцеляною, старовинним склом, так би мовити, вміст великого музею. Ці скарби спочатку зберігалися у Відні, потім їх було частково перевезено до столиці князівства Ліхтенштейн – Вадуц, а найкращі, вже після війни, – до Швейцарії, Франції та інших держав. Альфред залишив Ланьцут 23 липня 1944 р. [958, с. 180]

Вивезення Потоцьким із Ланьцута майже всього вмісту замку було важливою історико-політичною подією й у повоєнні роки породжувало багато негативних емоцій. Так сталося, що вже вдруге найбільші багатства, пов'язані з іменем Потоцьких, були вивезені на Захід. У XIX ст. це зробив Мечислав Потоцький, у XX – Альфред.

Власник із Ланьцута не хотів полишати своїх скарбів у Польщі, аби вони не потрапили «до рук комуністів». До прийняття такого рішення щодо маєтку в Ланьцуті його схиляли виховання, стиль мислення, класова свідомість, політичні погляди [958, с. 181].

Річ не в тім, що він вивіз на Захід кілька сотень безцінних скарбів культури, головне, що саме з тими скарбами він учинив. У той чи інший спосіб вони могли послужити Польщі, її історії, культурі. Натомість усе було розтринькано і змарновано.

Усе те, що Альфред Потоцький вивіз із Ланьцута навесні та влітку 1944 р., мало б сьогодні на світовому ринку мистецтва вартість у кілька сот мільйонів доларів. Щоправда, спадкоємець із Ланьцута не дочекався того часу, коли у світі розпочався надзвичайний попит на твори мистецтва. Але ще за його життя шедеври мистецтва спродувалися на сотні тисяч доларів, давні рукописи – за тисячі. Навіть в умовах 40-х і початку 50-х рр. XX ст. то було багатством, над яким тяжів національний пріоритет і моральне зобов'язання Альфреда перед Миколаєм Потоцьким [958, с. 182].

Польські магнатські родини, які зберегли на Заході якісь рештки своїх маєтків, навіть зовсім не погоджуючись із новою дійсністю на батьківщині, зуміли прислужитися національній ідеї через пожертвування, що підтримували розвиток історичних досліджень і польської культури, хоч не мали й частини тих можливостей, якими розпоряджався Альфред Потоцький.

Вивезені з краю твори мистецтва, книги і рукописи Альфред здавав у заставу або спродував за низькі ціни, аби тільки знайти засоби на «шикарний» спосіб життя в Парижі та Лондоні. Зміна доби не дійшла до свідомості цієї людини. Розпорошуючи

рештки багатства, він був далекий від справ вітчизни й нації. Навіть під кінець життя не відгукнулася в ньому, на зразок дядька Миколая, пам'ять про свій обов'язок перед батьківщиною. Натомість, нарікав, що мусить жити в нестатках, хоча ці нестатки були безмірною розкішшю порівняно з умовами існування інших емігрантів.

У 1956 р., маючи вже 70 років, він нарешті одружився з Ізадорою Йодко-Наркевич (1904–1972 рр.), яка перебувала в першому шлюбі за Альберто Сіднеєм. Миколай Потоцький помер у Женеві 30 березня 1958 р. у віці 72 років [958, с. 182].

До сьогодні по всьому світі розкидані рештки багатства Потоцьких. Те, що залишилось після колишнього спадкоємця тульчинських багатств Мечислава, поділила між собою ближча і дальня родина, в цьому брали участь навіть родичі першого чоловіка Потоцької – Альберта Сіднея. Через певний час почали впливати на аукціонах, з'являтися в каталогах антикварних фірм твори мистецтва, книги з колекцій Тульчина, Ланьцута.

Так Альфред Потоцький розтринькав спадок Потоцьких, забувши про обов'язки перед Миколаєм Потоцьким, що стосувалися родини і батьківщини. Спадкоємець із Ланьцута не виконав заповіту, не змивши ганьби Торговиці з прізвища Потоцьких. Більш того, через егоїзм та інтелектуальну обмеженість додатково обтяжив прізвище і герб свого роду.

Кожен із нащадків Станіслава Щенсного Потоцького і Софії Вітт мав свій власний життєвий сценарій, на який, крім сімейного виховання, психологічних імпресингів, різноманітних агентів соціалізації, наклала свій відбиток історична доба.

Розпорошені по світу (Олександр (після польського повстання 1831 р.) переважно в Німеччині, Мечислав – у Франції, Болеслав – у Росії), пристосувавшись до іншого зовнішнього середовища, сини Щенсного залишалися носіями традицій роду, однак кожен із них укладав у це поняття власне розуміння і бачення (Олександр уважав справою честі змити «ганьбу» сім'ї за «зраду» батька; Мечислав, через власні амбіції зазнавши поневірянь і пригод, головним уважав примноження фінансового капіталу; Болеслав вів спокійний, усталений спосіб життя російського вірнопідданого).

Отже, підбиваючи підсумки, варто зазначити таке.

1. Реконструкція і розширення родоводу Станіслава Щенсного Потоцького дозволяє простежити динамічні процеси розвитку внутрішньосімейних відносин.

2. Висвітлення приватного життя Потоцьких, родинних легенд, міфів допомогло у створенні просопографічного портрета за відсутності або обмеженості відомостей про окремих представників роду. При сукупному використанні документальних і наративних джерел крізь призму життя та діяльності особистості проступає історична доба. І навпаки, історичне тло сприяє якомога яскравішій реконструкції образу людини, репрезентуючи її як особистість (суспільний статус) і як індивідуальність (внутрішній світ).

3. Головним, що визначало традиції роду Потоцьких, було служіння справі піднесення вітчизни, її потребам і вимогам. На прикладі Станіслава Щенсного Потоцького можна побачити, що воно не завжди збігалось із загальноприйнятими нормами.

4. Зовнішні вияви магнатської побожності Станіслава Щенсного і його нащадків часто поєднувалися з прямим порушенням норм християнської етики, у випадках суперечностей останніх із майновими і немайновими інтересами магната.

5. Розподіл Речі Посполитої сприяв укладанню представниками роду міжнаціональних шлюбів.

6. На прикладі життєвого сценарію Станіслава Щенсного Потоцького і його синів можна виявити безліч свідчень одночасного існування лихого і доброго в кожній людині, в суспільстві. Тому дослідження мотиваційних суперечностей у вчинках особистостей є необхідним та важливим для розуміння соціальних явищ у соціумі.

7. Відомо, що стабільність або нестабільність розвитку суспільства впливає на індивідуальні особливості розвитку людей. Економічні та політичні кризи створюють багатоваріантні лінії поведінки індивідуумів у соціумі, корегують соціальну реакцію і мислення людей [431, с. 85, 87, 120]. Індивідуум обирає таку лінію поведінки, яка відповідає його особистісним інтересам та цінностям і зумовлена соціальними, політичними, релігійними, культурними, ідеологічними умовами життя. Яким саме цінностям надаватиме перевагу особистість, залежить від її емоційно-психічних станів, до яких належать потяги, почуття, прагнення, переживання, емоції, воля, що, як і вчинки людей, можуть бути позитивними чи негативними (це яскраво підтверджено на прикладі Станіслава Щенсного, на трансформації його суспільно-політичних поглядів, на зміні національних парадигм). Провідну роль у житті кожної особистості, за твердженнями

психологів, відіграє воля, яка, завдяки емоціям і потягам, зумовлює дії та вчинки людини. Отже, поведінка людини проявляється завдяки її вчинкам.

8. Важливим є висновок У. Джемса, який констатував, що «відмова від зазіхань на недосяжне дарує людині певне полегшення, як і в разі об'єктивної реалізації таких побажань [773, с. 91, 92]». Іншими словами, людина, за певних умов своєї життєдіяльності відмовляючись із різних причин від одних потреб або ціннісних орієнтацій, від певного життєвого середовища чи простору, натомість отримує певне психологічне та фізичне полегшення, пристосовуючись до іншого зовнішнього середовища й умов життя, навіть коли вони раніше не були прийнятими (яскравий приклад – Станіслав Щенсний Потоцький, Олександр Потоцький, Мечислав Потоцький та ін.)

9. Дивовижним фактом є те, що Станіслав Щенсний Потоцький не дочекався ще своєї наукової біографії або принаймні монографії про історичну роль, яку він відігравав у 1784–1793 рр. Певна річ, це не означає, що його політична діяльність не була відомою чи була оповита для істориків якоюсь таємницею. Її аналізували в численних дослідженнях стосовно другорядних проблем, а також синтетичних, присвячених передусім періоду Чотирирічного сейму, і в загальних рисах вона вже з'ясована.

10. Натомість майже не досліджені й досі дуже маловідомі суспільно-моральні аспекти діяльності Потоцького, що передувала цьому періоду, його роль у шляхетській суспільній думці перед 1791 р., чинники, що посприяли зміцненню становища першого магната Речі Посполитої – а отже, всі ті явища, які призвели до висунення петербурзькою клікою Зубова саме Потоцького на посаду маршалка Торговицької конфедерації як людини, що в більшості шляхти мала великий авторитет та тішилася славою найревнішого захисника шляхетських свобод і водночас полум'яного патріота.

11. Приклад Щенсного Потоцького переконливо доводить, що у XVIII ст. громадська думка шляхти великий особистий авторитет пов'язувала зовсім не з перевагами характеру і розуму політика чи державного мужа, а просто з його багатою родовою традицією і великими маєтностями. Майнове становище, а у зв'язку з ним і суспільне, вирішувало все.

РОЗДІЛ IV

ЖІНКИ ТУЛЬЧИНСЬКОЇ ЛІНІЇ РОДИНИ ПОТОЦЬКИХ: ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ

Зміна парадигми соціальної історії привела до оновлення її теоретико-методологічного апарату і розширення предметного поля досліджень, що, у свою чергу, інтенсифікувало становлення окремих субдисциплін, зокрема – гендерної історії [499, с. 2].

Гендер – це складний соціокультурний конструкт, який відображає відмінності в ролях, поведінці, ментальних і емоційних характеристиках між чоловічим та жіночим. У межах цього підходу гендер розуміється як організована модель соціальних відносин між жінками і чоловіками, яка не лише характеризує їх спілкування і взаємодію в сім'ї, а й визначає їх соціальні відносини в основних інституціях суспільства. Таким чином, гендер трактується як один із базових вимірів соціальної структури суспільства, який разом з іншими соціально-демографічними і культурними характеристиками (раса, клас, вік) організовує соціальну систему. Соціальне відтворення гендерної свідомості на рівні індивідів підтримує засновану за ознакою статі соціальну структуру. Втілюючи у своїх діях очікування, пов'язані з їх гендерним статусом, індивіди констатують гендерні відмінності й одночасно обумовлені ними системи панування і володарювання. У багатьох суспільствах жінок і чоловіків по-різному не лише сприймають, а й оцінюють, обґрунтовуючи це гендерними особливостями та різницею в їх здібностях, відмінностями в розподілі влади між ними. Гендер конструюється через певну систему соціалізації, розподілу праці й існуючі в суспільстві культурні норми, ролі та стереотипи. Вони певною мірою визначають психологічні якості, здібності, види діяльності, професії людей залежно від їх біологічної статі. При цьому гендерні ролі та норми не мають універсального змісту і значно різняться в суспільствах. У цьому розумінні бути чоловіком чи жінкою означає зовсім не володіння певними природними якостями, а виконання певної ролі. У сучасних соціальних і гуманітарних дослідженнях гендер використовується не як незмінна й універсальна конструкція. Поняття гендер означає не річ або предмет, не багато речей або предметів, а комплексне переплетіння стосунків та процесів [54, с. 21].

Кінець 60-х років у Європі та США позначений бурхливим розвитком нової

ділянки досліджень, яку прийнято називати «жіночими студіями» (англ. – woman's studies, фр. – études féministes, пол. – feminologia). Принагідно варто зазначити, що розвиток цієї царини досліджень відбувався в межах багатьох гуманітарних наук (соціальна психологія, соціологія, соціальна антропологія, лінгвістика, літературознавство та ін.) Її основні теоретичні та методологічні засади висвітлені в численних публікаціях [1067; 879, с. 275–278; 862, с. 19–44; 967]. Поява колективних праць і спеціальних тематичних випусків фахових періодичних видань, присвячених висвітленню відповідного спектра проблем, а також започаткування спецкурсів у деяких вищих навчальних закладах Європи і США стало ознакою визнання академічним середовищем наукової «валідності» жіночих студій [972, с. 78–79].

У межах етнології (культурної антропології) жіночі студії розвивалися на ґрунті дослідження способів культурного конструювання жіночності, аналізу структури сім'ї та статевого розподілу праці [907, с. 71–73]. Жіночі студії спрямовані на проведення спеціальних досліджень різних форм вияву жіночого компонента, його місця, ролі, значення в усіх сферах життєдіяльності: у соціальних структурах і процесах, у світогляді, господарсько-виробничій сфері, мистецтві, літературі та ін., хоча первісно вони ґрунтувалися на епістемологічній критиці андроцентризму наукової думки, який мав місце в працях описового і теоретичного характеру тощо.

У наш час жіночі студії посіли гідне місце в системі наукових знань. Видання в 1991 р. фундаментального п'ятитомного монографічного дослідження «Історія жінок на Заході» загальним обсягом близько 3000 сторінок [869] стало свідченням поважного ставлення до всебічного вивчення проблеми «жінка в історії культури».

Жіночі студії в Україні перебувають в ембріональному стані, хоча ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. засадничі ідеї українського фемінізму, започаткованого О. Пчілкою, Н. Кобринською, Л. Українкою, О. Кобилянською, Л. Яновською, знайшли свій розвиток у діяльності жіночого «Клубу Русинок» і «Кружка українських дівчат», а пізніше – у створеній 1906 р. всеукраїнській організації «Жіноча громада». Проте штучно перервана на тривалий час традиція жіночих студій в Україні, спотворені комуністичною ідеологією і дискредитовані соціалістичною практикою засадничі ідеї фемінізму є головними чинниками занепаду цього напрямку досліджень в Україні. Звична недооцінка значення розроблення жіночої тематики в межах академічної науки, зведення досліджень до рівня окремих аматорських публіцистичних розвідок ще більше

ускладнюють ситуацію, перетворюючи українців на аутсайдерів світового наукового процесу в цій надзвичайно важливій ділянці.

Упродовж останніх років зростає інтерес наукової громадськості до жіночих студій. Розроблення навчальних курсів із гендерної проблематики [293] та початок їх викладання у вищих навчальних закладах – важливі, недвозначні та рішучі кроки на шляху до визнання академічним середовищем жіночих студій як самостійної галузі гуманітарних досліджень і вагової ланки повноцінної гуманітарної освіти.

В історії та сьогоденні жінка посідає визначне місце. Однак через зосередження гендерних та жіночих досліджень здебільшого в площині вивчення історії жіночого руху, розвитку феміністичних ідей в Україні, а також ролі української жінки в історії [284], вони все ще мають дещо однобокий і фрагментарний характер.

Жіночий образ зберігається переважно як міфопоетичний. Вона – Єва, що прилучила людство до гріхопадіння, амазонка – жінка-войовниця і навіть відьма – володарка магічних знань. Щоправда, література і мистецтво докладають чимало зусиль, аби зруйнувати усталений образ, надавши йому «гламурного» змісту.

Крізь тисячоліття й досі залишаються святими такі ролі жінки, як: берегиня домашнього вогнища, мати, продовжувачка роду. Тож не дивно, коли мова заходить про жінку, відразу спрацьовує культурологічний стереотип. Але не можна обминути образи жінок, які змінювали перебіг історичних подій, надихали чоловіків на подвиги і безумства, змушували вірити в силу жіночої краси та розуму, стверджували, що Жінка – це велика сила і дар божий.

Маємо за мету показати образи жінок, доля яких була тісно переплетена з магнатським родом Потоцьких, з Україною. Це образи жінок, що вміли кохати і були коханими, образи, які надихали вельможних представників родини Потоцьких на величні діяння, на потурання простих жіночих слабостей. Будучи музами своїх чоловіків, вони й самі інколи відзначалися чоловічою вдачею.

4.1. Анна Ельжбета Потоцька і Гертруда Коморовська: трагедія двох доль

Точна дата народження Анни Ельжбети Потоцької невідома. Деякі джерела подають 1724 р. Її батьками були Станіслав Потоцький і Маріанна Лашч [909].

У 1742 р. Францішек Салезій Потоцький бере другий шлюб зі своєю родичкою Анною Ельжбетою Потоцькою, дочкою познанського воєводи [397, с. 185], жінкою із

жорстоким і зарозумілим характером, яка своїм посагом вагомо збільшила багатство «короля руських земель», як іменували тоді Потоцького.

Анна Ельжбета відіграла велику роль у житті чоловіка. Принісши йому не лише значне придане, а й свою амбіцію і гордість, вона впливала на його просування. Була відома своїм поганим характером і недоступністю, а автори мемуарів згадують суворий порядок при її дворі.

Від цього шлюбу Потоцькі мали чотирьох дочок: Аделіну Антоніну (заміжню за князем Ксаверієм Любомирським, власником Сміли), Пелагію (в шлюбі за Міхалом Мнішком), Людвіку (заміжню за великим коронним писарем Казимежем Жевуським) і Маріанну Клементину (одружену з генералом коронної артилерії Фридеріком Алоїзом Брюлем), а також єдиного сина – Станіслава Щенсного [397, с. 185].

У кристинопольському дворі, де, в основному, мешкала родина Потоцьких, панувала дивна атмосфера. Батька і матір Щенсного, – розповідає мемуарист, – «мали за людей гордих, недоступних, суворих, мстивих, багатство яких було найгрізнішою силою в боротьбі з їхніми ворогами. Через ці вади їх тут називали опришками із карпатських гір, і вони не користувалися повагою не лише в співгромадян-сусідів, а й у своїх домочадців та слуг. Цей двір у містечку Кристинополь Белзького воєводства був вогнищем усякого роду беззаконня, можливо навіть аморальності й злочинства, повен підлабузників, – раніше їх називали підніжками, – ледацюг і базік; що ж до двірських інтриг, то вони тут були стихією та розвагою для подружжя» [397, с. 186]. Усе це, звичайно, не заважало навколишній шляхті всіляко, майже в буквальному розумінні цього слова, догоджати панові воєводі; на брак клієнтів дрібно- й середньошляхетського розряду Потоцький ніколи не нарікав. «У кристопольських салонах завжди було повно публіки, для неї влаштувалися виставки, давалися бали з балетом, музикою, співами, феєрверками, верховими перегонами, на що Потоцький коштів не шкодував, прагнучи перевершити шиком інших польських магнатів» [856, с. 3]. Цей розгульний спосіб життя зовні не дуже узгоджувався з настроєм і характером господині дому. Анна Потоцька була жінка горда і чваньковита, святенниця, яка зовні аж занадто дотримувалася релігійних обрядів, неприємна і сувора до свого оточення, жорстока до слуг. Вона охоче наставляла вуха до всяких доносів та пліток, і викриті у дворі любовні інтриги давали їй привід для жорстоких покарань панн і покоївок. Досить сказати, що «своїх панн за найменшу легковажність у стосунках із чоловіками вона веліла виховувати різками.

Часто пізньої ночі, підхопившись із ліжка, пані воєводиша йшла потемки підслуховувати під дверима їхніх покоїв, шпигуючи, чи туди не закрався якийсь молодик» [856, с. 13]. За звичайний флірт панни діставали тридцять ударів пучком різок, за обман, що зайшов трохи далі, покарання було набагато жорстокішим і поєднувалося з тимчасовим ув'язненням до льоху, куди їх садовили на хліб та воду; при всіх цих езекуціях Анна Потоцька асистувала особисто з неабияким задоволенням [859, с. 72]. У Кристинополі добре знали, що вблагати пана воєводу чи його дружину нелегко; обоє вони були людьми жорстокими, затятими і невблаганними; власним вподобанням потурали легко, зате до інших були безпощадні, суворі й не знали поблажливості [397, с. 187].

Фатальною є її участь у долі свого сина і його обраниці. Потоцькі плекали мрію, що дружиною їхнього сина буде якщо не королівська дочка, то, у всякому разі, дочка багатого князя чи графа. Усупереч мріям батьків Станіслав Щенсний полюбив Гертруду, дочку шляхтича Коморовського, який володів лише кількома селами.

Трагедія цієї панянки набула величезного, хоч і тимчасового, розголосу в Польщі й у багатьох інших країнах Європи наприкінці XVIII ст. і назавжди увійшла до історії побутового скандалу.

Гертруда Потоцька з родини Коморовських (1754–1771 рр.) – перша дружина Станіслава Щенсного Потоцького. Вона була найстаршою донькою Якуба Коморовського й Антоніни Брігіти з родини Павловських. Народилася, ймовірно, в 1754 р. (навесні 1770 р. їй було 16 років) у Сушницькому хуторі в Руському воєводстві. «Вона відзначалася надзвичайною вродою і тендітною статурою» [1016, с. 738].

Її батько свідчив, що «позитивні якості Гертруди не обмежувалися лише тим, що вона народилася в шляхетній родині, а й тим, що він удосконалював ці якості за власний кошт, не заощаджуючи на освіті». Згідно з однією версією, вона мала здобути освіту у Відні [742, с. 89], звідки повернулася додому восени 1770 р. Ця версія видається досить вірогідною, з огляду на те, що в 1768–1769 рр. багато дворянських родин з околиць Львова переховувалися з дітьми в Австрії, побоюючись руйнувань, викликаних барською конфедерацією і селянськими бунтами.

У 1770 р. Станіславу Щенсному Потоцькому виповнилося вісімнадцять; у країні тривала боротьба барської конфедерації, в Червоній Русі лютувала пошесть. Батько вислав його з Кристинополя, доручивши об'їхати довколишні маєтки. Під час цієї поїздки молодий Потоцький завернув до Сушницького хутора під Кристинополем,

маєтку любачівського ловчого Якуба Коморовського. Саме тут початок бере та трагічна історія, якій згодом судилося стати легендою і заповонити творчу уяву багатьох літераторів, серед яких насамперед Антоній Малчевський, автор «Марії» [965].

Коморовські герба Корчак були старовинним шляхетським родом, зафіксованим у документах ще в XV ст., хоч і не магнатським, але досить заможним і не обділеним загальною повагою. Мірилом суспільної прірви, яка у XVIII ст. розділяла пересічного шляхтича середніх статків та польського магната, є той факт, що в розумінні київського воєводи про будь-яку спорідненість між родом Потоцьких і родом Коморовських не могло бути й мови. Тим часом така спорідненість раптом стала реальністю [397, с. 188].

Спочатку Станіслав Щенсний здійснював візити до Коморовських у товаристві Кароля Сераковського, завідецького старости, якому доручили певною мірою нагляд за молодим воєводою і котрий у тих прогулянках мав намір, як сам писав, «з невинною думкою допомогти йому в розвагах». Вони датовані близько травня 1770 р. Коли наприкінці року Сераковський на декілька тижнів виїхав до Литви, прогулянки молодого воєводи до Сушницького хутора не припинилися, не зважаючи на те, що відомості про них дійшли до вух батька. Однак, очевидно, одержавши від нього прочуханки, почав приховувати свої поїздки, роблячи вигляд, що його відсутність удома вдень і повернення вночі пов'язані із захопленням полюванням [1016, с. 739].

Судячи з усього, Коморовські прихильно дивилися на довірливі стосунки своєї дочки зі спадкоємцем найбільшого магнатського багатства в Речі Посполитій й, усвідомлюючи цінність свого шляхетського герба, не думали, що вінчанню молодят може щось завадити. Щенсний закохався в Гертруду без тями, як юнак, що вперше вивільнився з-під батьківської опіки. Наслідки відвідин Сушницького хутору Щенсним не забарилися – Гертруда завагітніла. Коморовські, обурені ваганням Щенсного, який боявся зізнатися у своєму гріху вдома, домагалися, щоб він узяв із Гертрудою таємний шлюб [770, с. 4].

У голови духовного судді холмської католицької церкви Мельхіора Кохановського молодята одержали звільнення від оголошення про заручини, 18 листопада під час сватання було підписано шлюбну угоду, в якій подружжя Коморовських переписали доньці 100 тис. злотих, крім приданого (для запису нареченого було залишено вільне місце) і визначено дату шлюбу – 28 листопада. Однак шлюб прискорили на 2 дні, оскільки цього дня Потоцькому було легше вислизнути з

дому. 26 грудня в греко-католицькій церкві в Нестаничах парафіяльний священник Длужневський звершив над молодою парою таїнство вінчання [2]. Присутніми були лише декілька осіб, серед них сестра нареченої Кордула. Шлюб був таємний, але відбувся з дотриманням усіх необхідних формальностей, і з юридичного погляду його законність не підлягала жодному сумніву. Однак молода дружина змушена була залишитися в батьківському домі. Укладення шлюбу тримали в таємниці, маючи лише запевнення родичів із Варшави (Гоздських), що будуть боронити дійсність шлюбу.

Через кілька тижнів звістка про подію якимось чином дійшла до київського воєводи. Францішек Салезій Потоцький шаленів від люті; викликавши до себе Щенсного, він спершу лагідними вмовляннями, а потім раптовим натиском переконав його, що таке одруження не личить спадкоємцеві великого імені Потоцьких, і домігся від нього згоди подати до консисторії позов про анулювання шлюбу, освяченого буцімто всупереч волі нареченого, якого спокусила і ввела в оману родина Коморовських. Белзький староста підписав папери, підсунуті йому батьком, і пригнічено чекав, чим усе це закінчиться [397, с. 188].

Потоцькі скликали родинну раду, щоб обміркувати подальші кроки, до яких треба було вдатися в інтересах збереження незаплямованим імені Потоцьких. Хтось подав ідею викрасти Гертруду і помістити в одному з львівських монастирів (де настоятелькою була якась Потоцька), а відтак примусити її дати згоду на анулювання шлюбу. До Сушницького хутора стали доходити чутки, що київський воєвода готує якийсь наїзд; Коморовські перебралися до краще укріпленої Новосілки. На жаль, це не запобігло трагічним наслідкам мстивої затятості Францішка й Анни Потоцьких.

Увечері 13 лютого 1771 р. ватага надвірних козаків київського воєводи під орудою Олександра Домбровського, особи, яку в Кристинополі величали полковником, і якогось Вільчека напали на садибу в Новосільці. Навівши жах на домашніх, напасники викрали Гертруду Потоцьку, яка була вже на п'ятому чи шостому місяці вагітності (незважаючи на мороз, її буцімто волокли в тонкій сукні по снігу), і силоміць посадовили на сани. Що відбулося протягом наступних кількох годин, з'ясувати не вдалося. Відомо тільки те, що Гертруду живою вже нікуди не привезли.

Гонитва, яка відбувалася вночі, не дала результатів, ватага за селом розосередилася. Ще того самого дня Гертруду вкинули в ополонку. Згідно з однією з версій, що існувала в середовищі Потоцьких, коли повз дім Коморовських проїжджало

багато завантажених збіжжям підвід, щоб стримати крики, Потоцьку душили перинами, тож випадково настало удушення. Відповідно до іншої версії, прийнятої в суді, Гертруда пала жертвою злочину, запланованого завчасно і була втоплена, незважаючи на «благання і крики». Місце вбивства окреслювали по-різному: це потік біля села Релькінець (згадана вище постанова суду), це і рукав річки Буг недалеко Сельця, і «найближчий ставок» (різні версії, що були в заявах). Навесні, коли скресла крига, біля Ястребниці економом Кристинопольського маєтку Косаківським було знайдено труп, упізнаний і таємно похований (пізніше «дім Потоцьких» щедро йому віддячив). У селі Волсвіні ходили чутки, що її видобули з Бугу на території цього села; згідно з іншою версією, її знайшов мірошник, що мешкав неподалік Віткова [1016, с. 739]. Ще за одною версією – у квітні 1772 р. річка Рата винесла тіло бідолашної дівчини на берег біля села Конотопи. Його знайшли монахи-августинці та впізнали померлу.

Коли Станіславові розповіли, що трапилося, юнак побіг до свого кабінету, зачинився там, вихопив із кишені ніж та почав різати собі шию. Його життя врятував камердинер Бістецький, який вибив двері.

Потоцький із покірністю прийняв настанову батька про «спокушання його підлими людьми», які скористалися «помилками молодості». У квітні його відіслали з Кристинополя в «чужі краї» під наглядом генерала Брюля і ксьондза Вольфа. Улітку 1771 р. вони досить довго перебували «на карантині» на угорському кордоні в Зборові, звідки Потоцький подав маніфест таємної змовницької консисторії. Потім протягом багатьох місяців вони жили у Відні, щоб продовжити діяльність щодо розлучення, підтримане Римом. Справа затягувалася, і запланована батьком подорож до Голландії, Англії та Франції відклалася. У вересні 1772 р. Щенський із ксьондзом Вольфом уже був у Швейцарії, де пробув кілька місяців, мріючи відвідати Париж. Однак раптова смерть батька і матері примусила його повернутися додому [932, с. 76–79].

Земне правосуддя не звершилося над Анною і Францішеком Потоцькими, але рука Божа швидко відміряла їм заслужену кару. Анна Ельжбета Потоцька померла наглою смертю в Сокалю 7 січня 1772 р. за таємничих і нез'ясованих обставин; підозрювали навіть, що то було самогубство. Через десять місяців опісля тяжка недуга звалила Францішка Салезія Потоцького; недовго промучившись, 22 жовтня 1772 р. він помер [397, с. 191].

В існуючих історичних джерелах неможливо знайти підтвердження тому, чи переважала любов Анни Ельжбети до дітей над власними амбіціями, чи домінуючі в ставленні до інших злоба і пихатість пригнічували навіть її материнські почуття.

Батько Гертруди більш ніж два роки не припиняв пошуків доньки, припускаючи, що вона жива. Звернувся навіть до консисторія, чи не переховують сокольські бригадики її в себе. Намагався, однак безрезультатно, зав'язати контакт із чоловіком Гертруди, що був висланий за кордон. Лише після смерті батьків Станіслава Щенсного Коморовський, розпитавши деяких кристинопільських людей, був упевнений у смерті доньки, він увійшов у довгі переговори із зятем, що боронив добру славу батьків та відстоював свою позицію. Восени 1774 р. це призвело до угоди, яка робила з батька Гертруди одного з найбагатших людей Галичини, внаслідок чого справа про визнання шлюбу безпідставним була скасована, ухвала комісії делегаційного сейму, що з'явилася в результаті старань скривдженого і була оголошена 28 жовтня 1774 р., замовчувала прізвище померлих Потоцьких, а відповідальність за злочин покладала лише на безпосередніх виконавців, які, однак, уникли виконання вироків, приховані ще Францішком Салезієм у своїх віддалених українських маєтках. Згідно з пізнішою легендою, Щенсний Потоцький помер із портретом першої дружини на грудях [1016, с. 739].

У період романтизму історія Гертруди стає дуже популярним художнім сюжетом, який використовували в літературній творчості, опері та живописі у двох основних течіях: виразно підкреслюючи антімагнатську позицію, а також у не завжди сміливій спробі возвеличення Потоцьких. Першу течію репрезентують поеми «Марія» (1825 р.) А. Мальчевського (дія відбувається в XVII ст.) і «Вацлав» Ю. Словацького, драма «Польські двори в XVII ст., або дочка зброя» (1850 р.) К. Маєрановського, повість «Гертруда Коморовська» (1853 р.) М. Помезанської, а передусім історична монографія «Белзька староста» Ю.І. Крашевського; другу ж – «Димітр і Марія» (1828 р.) Ю. Коженювського, а головне «Щоденники Бартоломія Міхаловського» (1856–1867 рр.) Г. Жевуського. Поема Мальчевського стає основою лібрето для щонайменше восьми опер (композиції Н. Крамаркевича, В. Гавронського, Н. Мельцера, Р. Сташковського, Н. Опенського, К. Ростворовського, А. Дворжака і М. Солтиса).

14 липня 1906 р. в підземеллях костюлу Місіонерів у Віткові Новому було знайдено труну, ймовірно, з останками Гертруди Потоцької поруч із трунами її батька і

бабці. У 1913 р. останки цих трьох осіб перенесли до скляних трун і виставили в новозбудованій каплиці з метою підвищення туристичної зацікавленості до містечка. Підставою ідентифікації останків Потоцької послужив збережений на труні фрагмент напису TRU [GerTRUda], який треба було б прочитати скоріше як ТКО, що могло б привести до Хелени з родини Ростковських, мачухи Якуба, і в такому лише випадку змістовним стало б прізвище KOMOROWSKA [1016, с. 739].

У Софіївці під Уманню пам'ять про Гертруду була пошанована її чоловіком на одному з могильних каменів, поруч із яким пізніше поклали звичайний камінь, що символізував її ненароджену дитину.

Сьогодні по-різному можна сприймати історію цієї молодої жінки, яка так і не встигла пізнати насолоди подружнього життя та радості материнства і стала розмінною монетою в жорстокому протистоянні багатства, чвар й амбіцій.

Анна Ельжбета Потоцька відіграла впливову роль у формуванні життєвих сценаріїв не лише свого сина Саніслава Щенсного, а й невинної Гертруди Коморовської. Порушення Щенсним шлюбних традицій, зокрема у виборі шлюбного партнера, зачепили магнатські амбіції його батьків та призвели до трагедії – як скромної Гертруди Коморовської, так і зухвалої Анни Ельжбети.

4.2. Жозефіна Амалія Потоцька: боротьба за утримання позицій

Образ Жозефіни Амалії Потоцької з Мнішків, яка мала сильну вдачу, вміла кохати і бути коханою (і не тільки чоловіком), – є образом жінки, що надихав сучасників на потурання простих жіночих слабостей. Вона була не лише однією з найосвіченіших жінок своєї доби, а й жінкою, яка зуміла пережити розлучення з чоловіком, якою цікавилася безліч коханців і яка відзначалася чоловічою вдачею.

Потоцька Жозефіна (Юзефіна, Юзефа) Амалія з родини Мнішків (1752–1798 рр.) – історична постать, яка згадується в польській історіографії не лише як друга дружина одного з найвідоміших Потоцьких – Станіслава Щенсного, а й як прогресивна мислителька XVIII ст. [834; 858; 985; 856; 927; 851], художниця і письменниця-аматорка.

Жозефіна Потоцька народилася 29 серпня 1752 р. в Дрездені, була єдиною донькою Єжи Августа Мнішка (1715–1778 рр.) і Марії Амелії з родини Брюлів (померла в 1772 р.) Дитинство провела з батьками в Дрездені, а пізніше – у Варшаві. Про її освіту відомо мало. Жозефіна знала французьку, латинь і, звичайно, німецьку. Навчалася

мистецтва і живопису, імовірно (згідно з Лукашем Голенбовським), в Антонія Альбертранді [857, с. 740]. З родинного дому винесла неприязнь до короля [330, с. 518].

Під час барської конфедерації (1770 р.) в неї закохався Юзеф Мьончинський, і це її мати намагалася використати для здобуття впливу на Мьончинського, не помишляючи, однак, про те, щоб видати доньку за нього заміж. Тереза Оссолінська з родини Стадницьких також прагнула здобути Жозефіну для свого сина. Проте родина Мнішків вирішила видати доньку за Щенсного Потоцького, про що було укладено відповідну угоду з його батьками. Через трагічні події, пов'язані з першим шлюбом Щенсного Потоцького, одруження довелося відкласти. Лише 1 грудня 1774 р. Щенсний виконав волю батьків, яких уже не було на світі, й одружився із Жозефіною. Неначебто наречена повинна була нагадати про церемонію майбутньому чоловікові, тому що, зайнятий грою на гітарі, він забув про одруження. Потоцька принесла чоловікові весь мнішківський спадок, у тому числі: Дуклю, Самокленські, Бжостовицю, палаци у Варшаві та Гданську, багато срібла, меблі та порцеляну. 3 травня 1775 р. вона отримала австрійський жіночий орден Зоряного хреста [330, с. 518].

Узятий 1 грудня 1774 р. шлюб поєднав двох людей із цілком відмінним складом розуму і характеру. Інтелектуальним рівнем і культурними інтересами пані Потоцька значно перевершувала свого чоловіка. Серед іншого вона малювала, її малюнки й олійні картини вважалися вельми вдалимими. Були в неї й літературні амбіції – вона писала веселі комедійки й оповідання, складала епіграми й вірші з нагоди якоїсь події [856, с. 219–220]. Її твори, що мали неабиякий успіх, багаторазово переписувалися і передавалися з рук до рук, зацікавили навіть Станіслава Августа. Разом із тим Жозефіна була обдарована не лише художнім та літературним талантом, а й бурхливим темпераментом, якому давала волю ще задовго до шлюбу, а в Тульчині, після короткого періоду відносно злагодженого родинного життя зі Щенсним, вона почала без мук сумління задовольняти свої надмірні еротичні потреби зі щораз новими коханцями. Упродовж кількох років подружжя Потоцьких нажило аж одинадцятьоро дітей – сімох дочок і чотирьох синів. Та з усіх їх, за версією Єжи Лоека, лише троє найстарших (Пелагія, Щенсний Єжи і Людвіка) були зачаті зі Станіславом Щенсним, а решті приписували різних батьків, що дуже скидалося на правду, оскільки пані Жозефіна майже не жила в Тульчині, часто виїжджала за кордон і там, не церемонячись, практикувала свій вільний стиль життя.

У перші роки Щенсний був безтямно закоханий у свою дружину, присвячував їй навіть вірші. Однак це збудження почуттів невдовзі зазнало серйозного удару, а потім дедалі частіше вражалось різними випадками. При якійсь okazji пані Потоцька зав'язала любовні стосунки з ще дуже молодим тоді Єжи Віельгорським, сином коронного кухмістера Міхала Віельгорського, одного з лідерів Барської конфедерації. Листи Віельгорського, адресовані пані Жозефіні, потрапили до рук Щенсного. Уперше в житті хорунжий спалахнув гнівом на кохану дружину і наказав їй забиратися до рідної Дуклі. «Уже пакували на вози її столове срібло і гардероб, а Мнішек, заливаючись слізьми, доти в гідному жалю приниженні повзала в ногах у чоловіка, поки той, чи то розм'який від співчуття до дружини та її обіцянки виправитися, чи то задоволений хитрим удаванням невинності, дав себе вблагати і скасував свій вирок» [856, с. 17]. Однак цей подружній бунт Потоцького був, як здається, останнім його ефективним протестом проти пустощів Жозефіни. Щоправда, пані Потоцька намагалася зм'якшувати гнів чоловіка ніжністю і покорою, але потай попускала віжки своєму невтримному темпераментові, «якому дала волю ще в дівочому стані, задовго перед шлюбом, а в Кристинополі й Тульчині, після короткого періоду досить зразкового співжиття зі Станіславом Щенсним, почала безсоромно заспокоювати свої еротичні потреби зі щораз новими, нерідко абсолютно випадковими коханцями» [958, с. 44].

Потоцька була інтелігентною, вважалася красунею, мала почуття гумору. Разом із чоловіком бували в Дуклі та грали в тамтешньому придворному театрі. 24 квітня 1775 р. там було показано комедію на три дії «Рідкісна цнота – справжній друг», написану Потоцькою.

Потоцька мала літературні амбіції, але результати її творчості є незначними. Відомо лише, що вона написала оповідання «Філософське одруження» і «Панна С.», обидва твори опубліковано в «*Ramietnik Naukowo-Literacki*», (1849 р.); комедію на три акти «Рідкісна цнота – справжній друг»; повісті французькою мовою – «Казка..., що не така вже й казка, або Історія графа О[ссолінського], підляського воєводи» і «Чарівна казка»; літературні портрети (теж французькою мовою) батька, чоловіка та свій власний, а також літературний лист «Милостивий Пане Бенедикте!» до Б. Гуревича, що містив опис подорожі з Тульчина до Гродна в 1784 р. Крім того, складала епіграми та принагідні вірші (два з них процитовані Ф. Ковальським у його спогадах). Її твори, що користувалися великим успіхом і поширювалися в рукописних копіях, зацікавили навіть

Станіслава Августа. Відомо також, що Жозефіна писала листи «такою гарною польською мовою і вогнистим стилем, що їх можна було б порівняти з творами п[ані] Жорж Санд» (листи до єпископа Ю. Коссаковського згоріли 1863 р. в палаці А. Замойського у Варшаві) [330, с. 519].

Небагато відомо про її художню творчість. Під керівництвом А. Альбертранді вона намалювала полотно «Святий Філіп Неруш»; ця картина зберігалася у Варшавському костьолі піярів на вулиці Довгій, пізніше, ймовірно, в костьолі на вулиці Святоянській, подальша його доля невідома. Потоцька користувалася, напевно, вказівками Яна Хрестителя Лампі; під його керівництвом копіювала портрет чоловіка [857, с. 740].

За кілька років після одруження Потоцька з чоловіком оселилися в Тульчині. В 1781 р. вони зібралися в подорож до Італії та Швейцарії. Повернувшись у жовтні того ж року, вони розважалися у Вишньовці в Михайла Мнішка, кузена Потоцької, там вони зустрілися зі Станіславом Августом і Павлом, спадкоємцем російського трону. В 1783 р. Потоцька була членом масонської ложі *Loży adorcyjnej «De la Bienfaisance»*. Цей факт був використаний у 30-тих роках ХХ ст. для вмілої містифікації, виявленої Ю.В. Гомулицьким, а саме: Потоцькій приписували авторство екслібриса, що представляє жінку, яка креслить масонські знаки (Е. Хвалевік, П. Вольщанова). Насправді ж, відповідно до Гомулицького, той екслібрис був фальшивкою. Потоцька, безумовно, була енергійнішою від чоловіка, залагоджувала замість нього багато справ, зокрема відповідала на прострочену кореспонденцію, дбала про майнові справи. У своєму тульчинському середовищі вона користувалася доброю репутацією і симпатією. Менше поважали її у Варшаві, в 1789 р. їй докоряли в нещирості та злостивості. Потоцька, наділена великим почуттям гумору, заприятелювала із жартівником Бенедиктом Гулевичем і аматором гри в карти єпископом Міхалем Сераковським та ін. Найулюбленішим її заняттям було неначебто сватання домочадців, а пізніше, в разі потреби, допомога в розлученні.

Під час канівської подорожі Станіслава Августа в 1787 р. Потоцька супроводжувала чоловіка до Канева, де вона мала бути представлена Катерині II, та нібито тоді вона здобула її симпатію.

На зворотному шляху Станіслав Август розважався в Тульчині, його зустрічали Потоцька і дама, що її супроводжувала. Потоцька пожертвувала королю корогви, які

вишила разом зі своїми доньками. В атмосфері патріотичного пожвавлення в добу Великого Сейму вона віддала свої коштовності на спорядження війська в 1789 р. Восени того ж року разом із дітьми супроводжувала чоловіка в закордонній подорожі. Дорогою до Парижа вони одержали звістку про революцію і затрималися в Страсбурзі, а потім переїхали до Відня. За кордоном вони провели разом два роки. Після виїзду чоловіка до Ясс (де він мав роман із Софією Вітт), а потім до Петербурга, Потоцька мешкала ще у Відні.

Попри те, що відомості про таємні любовні побачення її чоловіка з вродливою грекинею дедалі частіше обговорювалися у віденських колах та ще й з доволі скандальними коментарями, пані генеральша поводитися з дивовижним спокоєм та гідністю, увесь час підкреслювала, що вірить у найкращі наміри і патріотизм Щенсного, а те, що сейм позбавив його посади генерала коронної артилерії, вважала великою несправедливістю. «Я давно була до цього готова, – писала вона в лютому до давнього друга дому Потоцьких Бенедикта Гуревича, – але мене тішить упевненість, що ніхто не може дорікнути моєму чоловікові в нечесності. Якщо він добре бачить (усе наперед), то він вартий усілякої похвали й поваги. Якщо ж помиляється, то вартий пошани, бо душа в нього чесна. Людина народжується без посад і вмирає без них. Тож утрата їх – утрата тільки чогось минулого. Розум, душа, характер – ось справжнє багатство. Влада не здатна їх надавати, не здатна й відбирати. Тому я спокійна й, не зважаючи на недобррозичливі розмови, бажаю своїм дітям любові до Вітчизни, чесності й добропорядності їхнього Батька. Насмілююсь, мій Бенедисю, бути щирою в розмові з тобою про свого чоловіка. Ніхто не може краще за мене засвідчити його чесність та шляхетність його душі, бо вже вісімнадцятий рік, як ми живемо разом. Упродовж цього часу я завжди бачила його громадянином, який любить свою Вітчизну, її свободу – не бажає нічого іншого, крім її міцності. Його амбіції ґрунтувалися тільки на тому, щоб наслідувати чесноти своїх батька й матері, уникати їхніх вад і, живучи добропорядним життям, без гріха, бачити, що діти йдуть його слідами, і не лише кров свою в них, а й добропорядних громадян любити. Такий він, Бенедисю, цей друг твоєї милості, змішаний з болотом, але, попри це, й далі вартий шани і поваги. Як дружина, що кохає свого чоловіка, я спокійна; як полька, що любить свою Вітчизну, я засмучена» [791, – закінчувала Потоцька цей лист [397, с. 218], який, поза сумнівом, переконливо свідчив про її подружню лояльність, але, з огляду на інтелігентність і широкі розумові горизонти

Жозефіни, був, мабуть, далекий від її глибокої внутрішньої переконаності в тому, що вона стверджувала. Чутки про свій можливий намір розпочати шлюбборозлучний процес проти політично скомпрометованого чоловіка, що з деякого часу дедалі активніше стали поширюватися у Відні, пані Потоцька відкидала з обуренням [397, с. 218–219]. «Я нітрохи не дивуюся, – писала вона до одного з прибічників Щенсного, – що ті, хто позбавили мого чоловіка посад, хочуть мене знеславити. Але наклепи мене не засмучують, бо мої вчинки їх перекреслюють. Я не лише й гадки такої ніколи не мала, щоб узяти розлуку зі своїм чоловіком, за якого вийшла з власної волі, – це запевнення цікаве і дуже характерне для тодішніх моральних відносин, – але якби не була його дружиною, то за теперішніх обставин, коли його так цькують, бажала б нею стати. Для мене велика честь бути матір'ю дітей добропорядного батька і молю Бога, щоб вони були його варті та щоб пішли його слідами; бо мій чоловік має шляхетну душу, добре серце й любить свою Вітчизну, він її громадянин, був ним і залишиться. Я знаю його занадто добре, щоб за це не поручитися. Свого способу мислення і судження про нього ні від кого не приховую. Він – запорука мого здорового розуму, чесності та справдешньої моєї любові до Вітчизни. Це своє освідчення, скріплене повним підписом, посилаю твоїй милості. Зневага не дає мені права сумувати, і якщо я когось і жалію, то не його, а тих, хто себе поганить, а нас не може закидати брудом» [792].

Пані Жозефіна теж була не без гріха, тож її толерантність до роману Щенсного могла пояснюватися наміром забезпечити собі жадану свободу. Але на початку 1792 р. декларація ідейної солідарності та віри в патріотичну добропорядність чоловіка мала, поза сумнівом, велике моральне значення. Однак дуже швидко виявилось, що Потоцький не зумів належно оцінити таку позицію своєї дружини. Усі Жозефініні зусилля морально підтримати його в тяжкому, як здавалося, становищі були йому зовсім ні до чого та нітрохи не привернули його до неї [397, с. 219].

Незважаючи на це, Потоцька не припиняла поділяти погляди свого чоловіка, захищала його перед атаками з боку суспільної думки, ведучи боротьбу віршами, що ганьблять прибічників патріотичного табору.

Але ця декларована і демонстрована вірність не перешкоджала їй (зі слів Ю.У. Немцевича) фліртувати у Відні з графом Одонеллі. Згідно з розповсюдженими чутками, що походять головним чином зі щоденника Антонія Хжонцевського, подружжя вже здавна не було зразковим. Потоцька через декілька років після

одруження, ще за життя батька (помер 1778 р.), намагалася фліртувати з Єжи Віельгорським, сином головного кухаря корони. Її кореспонденція з коханцем потрапила до рук чоловіка, котрий хотів відіслати її до тестя в Дуклю, але Потоцькій удалося вблагати розгніваного Станіслава. Згідно з висловом того ж Хжонцевського, котрий збирав плітки в колі тульчинських домочадців, лише перші троє з її одинадцяти дітей були дітьми Потоцького. Батьком декількох наступних мав бути привезений ще з Дуклі Юзеф Клембовський, який виконував функцію розпорядника двору Потоцького. Пізніше роль коханців Потоцької виконували: Дзержанський, полковник торговицького полку «під іменем вільних конфедерацій», імовірний батько Ідалії, й Тадеуш Моссаковський, керівник надвірної варти в Тульчині. До того ж Потоцька часто виїжджала без чоловіка за кордон, де практикувала вільне життя. Скандали у зв'язку з її поведінкою були предметом злостивих пліток у цілій Речі Посполитій, однак Жозефіні завжди вдавалося згасити гнів чоловіка й отримати прощення, вдаючи покірність та каяття. У присутності ж чужих людей вона грала роль вірної, сердечної, турботливої та закоханої дружини [330, с. 519].

Так тривало доти, поки Потоцький не оселив у Тульчині Софію Вітт та не розпочав клопотання про згоду на розлучення від Юзефа Вітта й від Жозефіни. Пані Жозефіна не хотіла погодитися на розлучення, сподіваючись на збереження шлюбу.

Восени 1792 р. через Краків, Варшаву і Гродно, де в лютому 1793 р. вона небезпечно захворіла і де отримала від Сіверса орден Святої Катерини, виїхала до Петербурга. Там вона стала «портретною дамою» (одною з шести), оточеною великою шаною, а 18 травня 1793 р. дійшло до переписання угоди, згідно з якою Щенсний, виїжджаючи за кордон, довірив Потоцькій опіку над одинадцятьма дітьми та віддав їй в управління весь маєток. Потоцька прийняла на себе сплату всіх боргів чоловіка і зобов'язалася сплачувати йому 50 тис. дукатів щорічно [857, с. 241].

У період між другим і третім розподілом Польщі Щенсний виїхав із Вітт до Гамбурга, а Потоцька купила палац і лишилася назавжди в Петербурзі, буваючи, однак, у Тульчині. Найстаршого сина вона влаштувала при дворі камер-юнкером, доньок навчала в Смольному монастирі.

Зберігся текст листа Жозефіни Потоцької, якого вона писала до Адама Мощенського в перші дні липня 1793 р.: «Каменецький і я були свідками від'їзду мого чоловіка, погода стояла пречудова, але той день був неймовірно сумний для мене; досі

не маю від нього жодних вістей, чи прибув до Любека, та й не можу їх мати, бо при ходовому вітрі туди десять днів плавби морем, а сімнадцять днів звідти сюди, до України, йде пошта. Що ж до Вітт, то я знаю, що це за суб'єкт, я читала її листи, писані сюди до деяких осіб; вони не свідчать ні про її добре серце, ані про великий розум. Серед інших і мене, якої зовсім не знає, змальовує; та я їй це дарую: де немає рівності, там і для суперництва немає місця, так що суперничати одна з одною ми не можемо. Що ж до розлучення, то, наскільки знаю свого чоловіка, я дуже сумніваюся, щоб він про це думав; чесна людина, батько одинадцятьох живих дітей, у сорок три роки може собі порозважатися, але ні шаленіти, ні бути розведеним йому не личить. Але поставимо на те, мій Мощенський, що Вітт таки спокусить його [...] то він марно цього сподіватиметься. Для розлучення потрібне бажання двох, а я ніколи не дам на це згоди. Моя приязнь до чоловіка, повага до самої себе, любов до дітей, моя непохитна постійність – запорука цьому. І потім, мій Мощенський, ця угода мого чоловіка зменшить апетит цієї жадібною дами. Ти побачиш, що з тих п'ятдесятьох тисяч дукатів вона намагатиметься урвати для себе якомога більше і зрештою дасть спокій [...] У мого чоловіка яскравий розум, за вдачею він недовірливий, вона сама його просвітить і скине із себе личину. Між нами кажучи, прискорений від'їзд мого чоловіка я вважаю справою її старань, тож тим болячіше мені, що за такої маси емігрантів, які поневіряються по всіх країнах, не без того, щоб він з ними не зустрівся і не став об'єктом їхніх переслідувань. Знайшлась одна розважна особа і приятелька, яка вирішила, що можна застосовувати всі методи для захисту чесною та добропорядною людиною, й звернулася до Вітт; перелічивши всі небезпеки, на які може наразитися мій чоловік, вона спробувала переконати її, що коли вона й справді так до нього прив'язана, то мусить зі свого боку вмовити його, аби він якомога далі відклав свій від'їзд. Вона відповіла згорда, патетично, даючи їй наздогад про свої плани, але на цей предмет – ані словечка...» [856, с. 226–227].

Жозефіна систематично надсилала чоловікові до Гамбурга звіти про справи в маєтку, намагаючись переконати його у своїй відданості та прихильності.

У 1794–1795 рр. Жозефіна Потоцька більше часу проводила в Петербурзі, ніж у Тульчині, та, попри покірливі листи, які вона посидала чоловікові, безтурботно розважалася, не відмовившись від своїх давніх звичок утішатися життям. Вона рішуче заперечувала, ніби має намір розлучитися зі Щенським, але такі чутки й далі ширилися Петербургом, додаючи надії польським і російським магнатам, які увивалися коло неї й

охоче повели б до вітваря цю багату пані. Однак Жозефіна задовольнялася тим, що допускала до своїх інтимних пестоців тульчинських фаворитів (тоді прихильністю пані Потоцької втішався колишній командир охорони тульчинського двору Тадеуш Моссаковський), і про нове заміжжя не думала взагалі. Отримавши звістку про повернення Щенсного, відразу ж виїхала до Тульчина, щоб там належно все підготувати для прийняття марнотратного чоловіка і привітати його в рідному домі [397, с. 245].

На думку Лоска, пані Потоцька розраховувала й надалі зберігати їхній шлюб та тішила себе надією, що повернення Щенсного на батьківщину свідчить про охолодження, а може, й розрив його стосунків із Вітт. Важко було б недобачити в такій позиції пані Жозефіни великої частки цинізму, особливо якщо порівняти її спосіб життя із тоном листів до чоловіка. З чисто емоційного погляду зв'язок зі Щенсним давно вже не відігравав для неї ніякої ролі. А порівнюючи їхні характери й інтелекти, можна дійти висновку, що навіть на початку подружнього життя вона не здатна була обдаровувати його теплими почуттями [397, с. 245]. Отож, так уперто захищаючи свої права законної дружини тульчинського господаря, вона, поза сумнівом, керувалася міркуваннями суспільно-морального і престижного характеру; її власне майно не могло зрівнятися з величезним багатством Потоцького, а суспільне становище, яке забезпечував їй теперішній шлюбний союз, було тим цінніше, що у виробленій уже багато років тому системі стосунків із чоловіком вона користувалася великою свободою, а з 1792 р. – навіть моральною перевагою скривдженої та покинутої дружини. Досі вона задовольнялася суспільним та світським становищем дружини великого магната, а особисте задоволення черпала з потаємних зв'язків зі своїми утриманцями й тимчасовими коханцями, з якими знайомилася при російському дворі. Але тепер, уже дещо постарівши (їй саме добігав сорок четвертий рік), вона почала замислюватися над стабілізацією родинного життя і ладна була повернутися до спільного зі Щенсним проживання в Тульчині. Певно, таку пропозицію вона приготувала подати йому під час зустрічі [397, с. 245–246].

Потоцький ненадовго затримався в Петербурзі та в серпні заквапився до України. У вересні він був уже в Тульчині, де розпочав переговори з дружиною про розлучення і поділ майна.

На нашу думку, рішучість та настрої Щенсного, очевидно, здивували Жозефіну; вона вагалася, зволікала з остаточною відповіддю, весь час поверталася до ідеї

фактичного відновлення шлюбу, який уже кілька років був лише формальністю. Однак Жозефіна поступово зрозуміла, що розраховувати на відновлення шлюбного союзу зі Щенським уже не може, і врешті-решт погодилася вибратися з Тульчина, вирішивши поселитися в Петербурзі. Проте справа про розлучення й далі залишалася незалагодженою; Щенський наполягав, Жозефіна ухилялася від чіткої відповіді [397, с. 246]. Про її позицію свідчить лист до Щенського, написаний у квітні 1795 р., коли Потоцький разом зі старшими синами тимчасово перебрався з Тульчина до Умані:

«Оскільки незабаром ти отримаєш якнайдокладнішу інформацію про все, я пишу тобі тільки про дітей: вони здорові, крім Костусі, в якій ревматизм. Усі низенько тобі кланяються, і Сапега також. У мене пухнуть ноги, тож я ледве повзаю, саджаю деревця, щоб бодай чимось зайняти людей; прокладаю також конче потрібні канали, щоб осушити болото. Коли ти повернешся і замешкаєш у Тульчині, якщо його не куплять, то сам переконаєшся, що, наскільки це було в моїй спроможності, я не занедбала нічого з того, що тобі тут найдорожче. У селі не можна сидіти склавши руки і не прикрашати щось, наскільки це дозволяє ситуація. Саджаю живопліт за ординарним тином, через кілька років тут скрізь будуть тінь та зелень. На цьому закінчую свій лист, пізніше напишу докладніший і передам через наших пленіпотентів, а зараз закінчую, покладаючись на твою ласку; обіймаю тебе й дітей...» [397, с. 246–247].

Однак така покірливість Жозефіни не заходила аж так далеко, щоб довести її до згоди на розлучення. Пані Потоцька була покірлива і сердечна, але про розлучення не хотіла вести жодних переговорів.

У 1796 р. Жозефіна перебувала в Тульчині. Зі слів Хжонцевського, вибралася туди, щоб приховати народження сина Юзефа, батьком якого мав бути Дзержанський. Невміння однієї з близьких подруг зберігати таємниці призвело до поширення цієї таємниці, й тим самим Жозефіна дала чоловікові козир у його зусиллях із приводу розлучення. Примирити її з чоловіком намагався навіть О.В. Суворов [330, с. 520].

Зважаючи на тиск чоловіка з приводу розлучення, Потоцька зволікала, потім відмовляла, погодившись лише на початку 1796 р. Тоді ж вона залишила Тульчин і виїхала до Петербурга.

Потоцька спробувала вмовити імператрицю ув'язнити Софію Вітт у монастирі. Врешті-решт, коли чоловік дуже докучив і коли його намагання підтримав найстарший син Щенського Єжи, вона погодилася на розлучення, яке відбулося на початку 1798 р.

На початку 1798 р. від імені Жозефіни відданий пан Клембовський підписав зі Щенсним угоду про розлучення. Як матеріальну компенсацію за це пані Потоцька отримала в довічне володіння великий дашівський маєток із 15 тис. кріпосних (7 тис. чоловічих душ). Після цієї майнової угоди консисторський суд у Кам'янці нарешті виніс ухвалу про розлучення, яка поклала край 23-річній історії подружжя, що так і не знайшло родинної злагоди, хоч і народило одинадцятьох дітей [856, с. 44–45].

Після розлучення зі Щенсним Жозефіна прожила всього кілька місяців. Улітку 1798 р. вона завагітніла; батьком очікуваної дитини був начебто Шуазель, экс-посол Франції в Петербурзі, що виступав тепер у ролі її майбутнього чоловіка. Однак пані Потоцька не була готова народити ще одного нащадка; та це й не дивно, якщо зважити, що впродовж 23 років вона народила вже одинадцятьох, а за деякими світськими чутками, навіть тринадцятьох чи чотирнадцятьох дітей. Її петербурзький лікар Бартолоцці вирішив зробити їй аборт. На жаль, цього разу залізне здоров'я Жозефіни підвело, а може, підвела медична практика, для якої було ще чужим поняття занесення інфекції та потреба проводити подібну операцію в антисанітарних умовах. Через кільканадцять днів Жозефіна померла [856, с. 45]. Єжи Лоек згадує про гіпотезу Надії Суровцової, яка ретельно вивчала в ІЦІА України кореспонденцію Жозефіни. Так, вона стверджує, що душевний стан Жозефіни в 1798 р. був такий, що дозволяє радше припускати самогубство, аніж смерть від перерваної вагітності шляхом невдалого аборту [397, с. 423]. Точну дату її смерті не встановлено, найімовірніше, це сталося в жовтні 1798 р.

Отримавши цю несподівану звістку, Щенсний негайно вислав до Петербурга свого давнього друга Адама Мощенського з дорученням залагодити необхідні формальності стосовно спадщини колишньої дружини.

Духівницю Жозефіни так і не знайшли, і Шуазель мусив погодитися з думкою, що все майно пані Потоцької шляхом успадкування перейде до її дітей [397, с. 290].

Після неї лишився маєток, оцінений у 4,5 млн злотих, який успадкували діти. Бібліотеку, вивезену Жозефіною до Петербурга, було включено до тульчинських зібрань [857, с. 241].

Сина Жозефіни із Держанським – Юзефа, з огляду на те, що він народився під час 2-річної відсутності Потоцького, «неможливо було втиснути до родини [Потоцьких], узяв його, отже, бригадир [Держанський] і в Королівстві [Польському], звідки був

родом, усиновив» [827, с. 276]. Потім Юзеф служив у польському війську, а сини Станіслава Щенсного Потоцького виділили йому Легезино Уманського повіту, яке він заборгував та після 1831 р. продав [330, с. 520].

Серед імпресингів, що вплинули на формування особистості Жозефіни Амалії Потоцької, уродженої Мнішек, слід визначити такі: народження у відомій аристократичній родині, де до того ж була єдиною донькою; отримання належної освіти (виявлення з раннього віку музичних та літературних здібностей, заохочення з боку батька і викладачів до їх розвитку); виховання в багатомовному просторі (з дитинства вільно володіла польською, німецькою, французькою, знала латинь); обдарування не лише художнім та літературним талантом, а й бурхливим темпераментом.

Невдалий шлюб, зумовлений не лише тим, що інтелектуальним і культурним рівнем пані Потоцька значно перевершувала свого чоловіка, а й психологічними особливостями, зокрема вулканічною вдачею, постійні подружні зради, народження позашлюбних дітей та розлучення наклали відбиток на її життєвий сценарій.

Літературну і художню творчість пані Жозефіни необхідно розглядати з урахуванням умов життя і впливу на неї Антонія Альбертранді, Бенедикта Гулевича, Яна Святителя Лампі та ін.

Участь у масонських ложах, підтримка чоловіка в його політичних авантюрах, високі нагороди (орден Зоряного хреста, орден Святої Катерини) свідчать про активну громадську позицію пані Потоцької.

Своїм життєвим сценарієм Жозефіна порушила тогочасне уявлення про процесуальну дієздатність жінки, яка регулювалася переважно звичаєм і суспільними упередженнями щодо представниць слабкої статі.

Жозефіну Потоцьку можна сміливо віднести до нового покоління жінок, які намагалися реалізувати себе в культурно-громадській роботі та в літературній діяльності, допускаючи вольності в шлюбних відносинах. Однак слід зазначити, що тогочасне суспільство не було підготовлене до сприйняття активної позиції «нових жінок», що призводило до так званого рольового конфлікту.

4.3. Софія Потоцька: просопографічний портрет

Зірка Софії – дівчати-покидька, підбраної з багна рукою вельможі, – зійшла і засяяла над усією Європою. В українській літературі за нею закріпилося ім'я «тричі

продана» [417].

Софія Потоцька (1760–1822 рр.) народилася 12 січня 1760 р. [796] Дата народження є не зовсім точною, але її встановлено з граничною правдоподібністю. Називали різні роки її народження, аж до 1766 р. включно, що, звичайно, неможливо. Найавторитетніше джерело – спогади Боскампа, який роком її народження вважає 1760 р. [836, с. 26]

Вона походила з грецької родини (прізвище невідоме), яка мешкала в Туреччині в передмісті Бурси, на березі Мармурового моря, за 100 км від Стамбула, в провінції Бітинія, і жила з ремесла та дрібної торгівлі. Була донькою Костянтина, торговця худобою, і Марії. Коли дівчинка досягла 12 років, мати віддала її під опіку своєї значно молодшої та нібито дуже вродливої сестри, яка вийшла заміж за купця Главані й мешкала в Константинополі. Пізніше Софія подавала прізвище Главані як власне. Однак невдовзі тітка розлучилася з чоловіком, який збанкрутував. Софія замешкала з батьками, що переїхали з Бурси до Константинополя, де її батько, зібравши невеликий капітал, зумів купити в міській поліції скромний пост контролера християнської різниці. Після його смерті (близько 1775 р.) Софія залишилася з матір'ю без засобів до існування і замешкала знову в тітки, на той час відомої куртизанки. І тітка, і мати, і, начебто, сама Софія, яка звертала на себе увагу надзвичайною вродою, утримувалися проституцією. У травні 1777 р. Софія стала коханкою й утриманкою інтернунція (дипломатичного представника – Т.Ч.) Речі Посполитої в Туреччині Кароля Боскампа-Лясопольського [1103, с. 744].

Інтернунцій у своїх спогадах «Мій швидкоплинний роман із молодою бітинкою», написаних 1789 р., а виданих у Кракові в 1963 р., залишив спомин про те, як мати Софії вперше привела свою дочку до нього: «Пане! – сказала вона з пафосом. – Я віддаю під твою опіку цю ще незайману дитину. Твоя релігія, гідність та шляхетність підкажуть тобі, як ти маєш із нею поводитися» [836, с. 34].

Змальовуючи згодом фізичні якості своєї константинопольської вихованки, Боскамп досить детально описав її статуру, не приховуючи, зрештою, й певних вад Софіїної вроди. «Голова, що нагадує голову славнозвісної Фріни, її краянки, гідна різця Праксітеля, голова, що згодом запаморочувала інші, молоді й старі, та навіть вінценосні, оздоблена найчарівнішими очима світу й устами, в яких блищать два разки гарненьких зубчиків; лінія підборіддя гідна замилювання, волосся – немов у Дафни, чоло і вуха

архіпропорційні. Ця голова спочиває на шиї й на потилиці, що, на жаль, не такі вже досконалі. Плечі зграбні, рамена досить гарні, що переходять у трохи завеликі, як на теперішні смаки, руки, такі, однак, які ми бачимо в античних статуях із її країни. Ноги так само більші від тих, яким нині віддають перевагу, але теж приблизно такі, що їх різьбили античні скульптори. Після шиї й плечей відкриваються перса. Мені дуже хотілося б порівняти їх із персами крайки Дуду (так називали Софію в родині – Т.Ч.), однієї з двох Фрін, про яку Квінтіліан пише, що, звинувачена і поставлена перед судом, тільки-но вона оголила свій торс, як відразу ж домоглася вигідного для себе рішення [...] Ноги могли б (принаймні в розквіті її літ) витримати іспит різьбяр статуй» [836, с. 41–42].

Єжи Лоек зазначає, що «змальовуючи так детально постать Софії, Боскамп обминув, на жаль, одну особливість її зовнішньої характеристики з цілком зрозумілих причин, – і ця особливість була відома всім, хто будь-коли її бачив, а саме: він нічого не говорить про її зріст. Жоден із портретів не здатен тут нам зарадити, і ми не знаємо, скількох сантиметрів сягав зріст «найвродливішої жінки Європи». Єдине, що можна сказати більш-менш напевно, це те, що вона була, мабуть, радше щуплою і досить високою, а її зріст сягав, імовірно, 164–166 см [397, с. 33].

«Софію було зараховано до почту інтернунція, й відтепер вона оберталася серед членів польської місії в Стамбулі, придивлялася до світу, що для неї ще являв собою цілковиту невідомість, певна річ, іще трохи всьому дивувалася, але, найголовніше, навчалася. Її здатність уростати в будь-яке середовище була справді винятковою, вона вмiла пильно придивлятися до звичок і способу поведінки людей, з якими стикалася, вмiла пристосовуватися до вимог кожної нової ситуації; упродовж усього її життя це буде чи не найефективнішою її зброєю» [952, с. 40–41].

Спостерігаючи за поведінкою і вчинками своєї утриманки, Боскамп поволі пізнавав її характер і вдачу. Її духовний портрет, що його він змалював у своїх мемуарах, вартий того, щоб подати його в обширному фрагменті; ця досконала характеристика дає змогу зрозуміти, яким талантом володіла Софія, борючись за своє входження до вищих суспільних кіл, і якнайкраще пояснює її успіхи згодом.

«Її характеризує, – пише посол, – влучність міркувань, тямущість та витонченість, значно вища від пересічного рівня. Софія розмірковує з природною логікою, навіть коли бреше, через те її цілком можна було би вважати ученицею Арістотеля, оскільки у своїх софізмах вона досягла великої досконалості й може загнути супротивника в глухий кут.

Її проникливість й увага карбуються у виразі обличчя, в жестах, словах і думках. Вона так ретельно вивчає чоловіка, з яким має справу, що майже щоразу може передбачити його слова і вгадати наміри. Пам'ять у неї просто чудова, ідей і хитрощів – понад усякі межі стоїцизму, її максима – тішитися сьогодні, девіз – користатися втіхами, якщо вони тобі трапляються. Вільна від примх, гримас і солоденького кокетування, вона ніколи не буває нудною. З однаковою сміливістю і впевненістю в собі говорить правду і бреше. Вигадує, прикрашує й оповідає свої історії з такою імітацією правди і наївності, що навіть наймудріший дав би себе ошукати, якби його не попередили [...] Ніколи не дивується примхам фортуни, не виказує надмірної радості чи смутку, які простолюд зазвичай проявляє у хвилини успіху чи невдачі. Ніякий кровний чи дружній зв'язок не зупинить її в безоглядному просуванні до обраної мети. Поступлива і надміру весела, вона вміє залишатися в найкращих стосунках зі своїм коханцем, подругами, зі знайомими і навіть із тими, кого бачить чи не вперше; усі розстаються з нею задоволеними» [836, с. 42–43].

Це вміння Софії зберігати прихильність людей, з якими її звела доля, до кінця життя буде для неї надійною зброєю. Вона вміла пречудово маскуватися, приховувати свої справжні почуття, пристосовуватися до потреб і вимог усіх тих, хто міг вирішувати її теперішнє і майбутнє. Найчастіше вона обирала позицію слухняної рабині, єдине щастя якої – виконувати першу-ліпшу забаганку свого володаря і пана; з цієї ролі вона не виходила і в офіційних, і в найінтимніших ситуаціях. Коли їй призначали якесь покарання (а в 1777–1778 рр. її карали не лише за найменшу тільчепослуху чи зухвалості, а й за безтактність, до того ж дуже суворо, оскільки, згідно з існуючими тоді звичаями, за провини її найчастіше шмагали різками), вона приймала езекуцію хоробрі і смиренно, намагаючись переконати свого пана міністра, що щаслива, якщо треба, терпіти з його наказу. Але щойно вона мала змогу виявити свої справжні емоції, то ставала зухвалою, бундючною та лінивою. Їй ще бракувало досвіду, тому інколи вона погано оцінювала ситуацію і надто швидко себе виказувала [397, с. 48].

Софія вміла трохи читати і писати, однак виключно грецькою. Тож Боскамп вирішив дати їй основи систематичної освіти і з цією метою найняв спеціального вчителя, молодика, добре обізнаного з французькою літературою; певно, то був колишній чернець, якому набрид статут ордену францисканців; покинувши монастир, він оженився і тепер вів у Стамбулі безтурботне життя, час від часу підробляючи в

європейських посольствах, де виконував певні замовлення [952, с. 55].

Отже, незабаром почалися уроки, з яких Дуду зуміла на диво багато взяти для себе. Слід пам'ятати, що ті кілька місяців улітку і восени 1777 р. в її житті були єдиним періодом, коли вона систематично чогось навчалася. Згодом уже лише завдяки особистим контактам із високоосвіченими людьми вона набиралася добрих манер та пізнавала основи наук, які входили тоді в обсяг загальної освіти. І все ж уже під кінець перебування Боскампа в Стамбулі вона вміла досить вільно спілкуватися французькою, хоча писати цією мовою навчилася лише значно пізніше, уже в Польщі. Утім, Боскамп не надавав надто великого значення європейській освіті Софії, вважаючи, що її становище вимагає від неї лише вміння розмовляти по-французьки. Волею випадку вона й справді більше нічого не навчилася в Стамбулі [397, с. 56].

І винним у цьому був учитель Софії, «повний темпераменту і бажання втішатися життям. Він дійшов висновку, що під боком у дружини може без докорів сумління накидати оком на юну і вродливу ученицю і спрямовувати на неї свою хіть». Мабуть, Софія сама повідомила про це міністра; той, звісна річ, дуже розгнівався, і «колишньому ченцеві, який викладав більше фізику, ніж граматику, невдовзі було відмовлено» [836, с. 45]. Тож Софія залишилася без учителя, а Боскамп не став після цього перейматися освітою дівчини, дійшовши висновку, що вона й так дуже добре дає собі раду в усіх ситуаціях, у які ставила її роль утриманки інтернунція.

Гречна, ввічлива, догідлива й услужна, Софія зуміла завоювати симпатію всіх, хто її оточував. «Скромна і без претензій, – писав Боскамп, – завжди задоволена і в доброму гуморі, вона здобула прихильність у всіх, без винятку, в будинку місії. Хоча, попри рекомендації господаря, її часто обслуговували не найкращим чином, вона ніколи нікому не скаржилася. Гофмейстер натхненно стверджував, що ця дівчина – справжній янгол» [836, с. 46].

Після від'їзду Боскампа з Туреччини у квітні 1778 р., матеріально ним забезпечена, Софія залишалася надалі в Константинополі, а в січні наступного року вирушила до Варшави на запрошення овдовілого «опікуна». По дорозі, у зв'язку з хворобою і проблемами з паспортом, мусила зупинитися на деякий час у Фокшанах, де провадила надто вільне життя. Повідомлений про це Боскамп прийняв рішення відіслати її до Константинополя вже з Кам'янця-Подільського, куди вона добралася у квітні 1779 р. [330, с. 513]

«Константинопольська мадам тиждень тому приїхала сюди, чекаючи з Варшави якихось резолюцій», – писав 10 квітня 1779 р. комендант Кам'янецької фортеці до польського chargé d'affaires у Стамбулі Дзедушицького [949, с. 255].

Слід зауважити, що існує дві версії появи Софії в Польщі. Перша – вже після закінчення російсько-турецької війни російський офіцер привіз дві полонянки, одну з яких – Софію – продав синові коменданта Кам'янець-Подільської фортеці Юзефові Вітту. Друга версія збігається з нашою, згідно з якою появою Софії на теренах Речі Посполитої слід завдячувати Боскампу Лясопольському [776, с. 6].

Знайомство із сином коменданта фортеці генерала Яна Вітта – Юзефом докорінно змінило долю Софії. Юзеф Вітт закохався в Софію і 14 червня 1779 р. в парафіяльному костьолі в Зіньківцях під Кам'янцем таємно взяв із нею шлюб [252, арк. 33]. Родина Віттів, переживши цей удар, створила легенду про аристократичне походження Софії, за якою її матір'ю була правнучка Панталіса Маврокордато з грецького княжого роду, пов'язаного кровними узами з давніми візантійськими правителями, а батьком – молодий грецький магнат Челіче. Після розорення батьків Софія потрапила під опіку спершу французького посла в Константинополі, а потім Боскампа.

26 червня 1779 р. генерал Вітт писав до камергера Бертрана: «Для нас була б мила особиста присутність вельможного пана з дружиною, але якщо вас затримали справи, то я задоволений і листовим поздоровленням вашої милості. Іменини пройшли як веселі поминки, бо ще того самого дня я змушений був погодитися на перепросини з боку мого сина за те, що без відома батька й матері він узяв шлюб із цією чужинкою, яку його милість пан Боскамп спровадив собі за дружину. Отож його милості панові Боскампу вінок із горохової соломи, а нам кропив'яний; треба, видко, і цю кару прийняти від Бога. Стояв уже з Божої ласки мій син на щаблі, з якого міг досягти вигіднішого становища; та нехай Господь пошле їм щастя, якщо він хоче задовольнятися і такою долею» [949, с. 268–269].

Софія за будь-яку ціну намагалася завоювати передусім довіру і симпатії грізного свекра. На підставі стислих і загадкових споминів у записах Боскампа можна зробити висновок, що заради цього вона вдавалася до найрізноманітніших способів. Імовірно, за порадою і допомогою матері вона використала особу тітки Главані, яку спровадила до Кам'янця вже через кілька місяців, відрекомендувала її генералові як свою сестру і поселила в місті, намагаючись відтак зробити їй протекцію на роль метреси пана

коменданта. Судячи з усього, вік генерала Вітта не сприяв зав'язуванню такого роду стосунків, тож тітка Главані змушена була через якийсь час покинути Кам'янець; виїхавши до Ясс, вона там замешкала, а її перебування в Польщі послужило виключно появі легенди про неї як нібито рідну сестру Софії, Фатіму-Гелену, яку створив, послуговуючись передусім власною фантазією, дотепний доктор Антоній Ю. Ролле [952, с. 82]. Ця невдала ідея підшукати для свекра коханку нітрохи не зашкодила Софії; генерал Вітт ставився до неї дедалі приязніше і «ласкаво всьому вірив, бо врешті-решт полюбив свою невістку, перевершивши навіть найсміливіші її сподівання» [836, с. 70].

Вісті про голосний роман і надзвичайну вроду Софії «де Челіче Маврокордато» Вітт швидко дійшли до Варшави, а підтвердив їх Ю.У. Немцевич, який навесні 1780 р. перебував у Кам'янці-Подільському. «Найбільший інтерес у Кам'янці-Подільському, – писав Немцевич, – викликала невістка старого генерала [...] Не знаю, чи Єлена, Аспасія, Лаїс, найславетніші афінські красуні, могли перевершувати її своєю вродою. За все своє життя я не бачив жінки, вродливішої за неї. До найвитонченіших рис обличчя, до найприємніших, найчарівніших очей вона додавала янгольський усміх та голос, що брав за душу. Дивлячись на неї, можна було сказати, що це живий янгол, який зійшов із неба. Та ба! Яким оманливим буває зовнішній вигляд! Ця така гарна, така чарівна форма тіла ховала в собі найдволичнішу душу» [982, с. 129].

На початку 1781 р. подружжя Віттів вирушило в подорож Західною Європою. Під час кількатижневої зупинки у Варшаві Софія була представлена королю Станіславові Августу і стала окрасою тамтешніх салонів. С. Трембецький присвятив їй вірш. У Берліні, Спа й Парижі (де 17 жовтня 1780 р. народила сина Яна) була представлена аристократії, потрапила також до версальського двору [330, с. 514].

Відома портретистка пані Віже-Лебран не раз зустрічала Софію в паризьких салонах і згодом писала про неї так: «Тоді вона була дуже молода і на диво вродлива, до того ж пишалася своєю бездоганною фігурою. Я чула, що її гарні очі так часто були темою розмови, що одного дня, коли в неї запалилися повіки, вона наївно відповіла комусь із тих, хто поцікавився її здоров'ям: «Мені болять мої гарні очі». А втім, можливо, тоді вона ще не дуже добре знала нашу мову, хоча здебільшого всі польки чудово розмовляють французькою і навіть без акценту» [1045, с. 285]. Цю несподівану відповідь вродливої грекині часто повторювали в Парижі на підтвердження її наївної чарівності.

Зворотною дорогою подружжя Вітті затрималися у Відні (4–26 березня 1782 р.), де були прийняті цісарем Йосифом II. Звідти повернулися через Краків до Кам'янця. У 1784 р. Софія народила другого сина, який невдовзі помер. Попри успіх у салонах Європи, вона не була доброзичливо прийнята місцевою аристократією і заможною шляхтою. Так до кінця життя і не вивчила польської мови, користуючись, головним чином, французькою, лише вставляючи окремі слова і звороти досить своєрідною польською мовою. У серпні 1786 р. Ю. Вітт, уже у званні генерал-майора, був призначений комендантом Кам'янецької фортеці. Софія того року безуспішно намагалася набути три підміські села, які належали домініканському кляшторові. У травні 1787 р. вона зустрілася зі Станіславом Августом у Вишнівці й отримала від нього на пам'ять цінний подарунок. Король, імовірно, розраховував на певні політичні послуги красуні. Від липня до вересня того року вона перебувала серед численних польських туристів у Константинополі, де зустріла почесний прийом у французького посла графа де Шуазель-Гуф'є [330, с. 514].

Після повернення через Відень до Польщі, в листопаді того ж року, відчула меншу цікавість до себе у Варшаві. Оселилася знову в Кам'янці-Подільському, переживаючи першу кризу шлюбу з Віттом.

Цікавий факт наводить хроніст дому Потоцьких Антоній Хжонщевський. Невдовзі після повернення із закордонної подорожі Софія спробувала зав'язати стосунки з тутьчинським двором, який тоді був резиденцією Станіслава Щенсного Потоцького і його дружини Жозефіни. Цей наймогутніший у ті роки магнат Речі Посполитої мав широкі зв'язки зі шляхетською клієнтурою у всій Україні, а поміж середньої та дрібної шляхти користувався такою популярністю, що від його визнання і ласкавої протекції залежало суспільне і громадське становище кожної місцевої шляхетської родини, яка не могла розраховувати лише на свій великий маєток і численні коронні управи [397, с. 115]. Тож пані Вітт подалася до Тульчина «з візитом ввічливості» до подружжя Потоцьких. «Але пані Потоцька, вроджена Мнішек, – розповідає Хжонщевський, – яку попередили про наближення цієї дами до міста, навмисне виїхала перед її прибуттям до недалекого села Війтівка. Упіймавши облизня, Вітт поїхала з Тульчина» [856, с. 61–62].

Цей тривіальний факт якнайкраще свідчить про те, як тоді ставилися до Софії в деяких магнатських домах. Тульчинська невдача завдала їй, мабуть, великої прикrostі.

Чи могла Софія тоді припустити, що до того самого Тульчина, з якого її було вигнано приниженою і висміяною, через кільканадцять років вона в'їде триумфально, як пані всієї маєстності Станіслава Щенсного Потоцького і як його дружина?

«Дивним було суспільне та світське становище цієї жінки, яку виділяли і якнайласкавіше трактували монархи і яка в польських магнатських домах зустрічала погано приховувану зневагу до себе» [397, с. 117].

У травні й червні 1785 р. Софія була в Яссах, де її бачив 31-річний французький дипломат Александр д'Отерів, що згодом так згадував про неї:

«Пані де Вітт приємна і гарна, як янгол; годі краще і природніше засвоїти манери і тон дам із найвишуканішого товариства Парижа, ніж змогла зробити це власне вона. Важко повірити, що французька мова їй не рідна і що впродовж сімох місяців вона опанувала навички користуватися нею, розмовляти, жартувати, рухатися з природністю, властивою вродливим дамам, які все життя прожили у Франції» [800, с. 374–376].

Невідомо, за яких обставин Софія познайомилася з князем Таврійським. Один із мемуаристів стверджує, що генерал Микола Салтиков, який командував облогою Хотинської фортеці, часто запрошував пані Вітт із недалекого Кам'янця до свого табору. Софія радо користувалася цим запрошенням, тому що могла через російських парламентарів передавати в Хотин листи своїй сестрі, дружині хотинського паші [991, с. 58–59], яка нібито тоді там жила. Саме Салтиков відрекомендував Віттів Потьомкіну; той, хоч він уже кілька років і підтримував стабільний любовний зв'язок із дружиною князя Василя Долгорукова, одразу зацікавився вродливою грекинею і незабаром удостоївся її прихильності. Обставини зав'язування цих стосунків нез'ясовані; не знайдено жодних джерел, які безпосередньо про це інформували б, а повідомлення авторів мемуарів на цю тему є надто невиразними і плутаними. Немцевич повторює наївний анекдотик про те, як мало «зусиль треба було докласти Потьомкіну, аби сподобитися ласки пані Вітт, із якою згодом одружився Щенсний. Він покликав її вранці до себе. Вона застала його лежачого, в соболиному хутрі, розхристаного, скуповжене волосся було все в пуху; біля ложа стояла шкатулка, повна різних дорогоцінних камінців та перлів. Перекидаючи їх на долоні, Потьомкін набрав повну жменю, дав Вітт, а відтак удовольнив з нею свою хіть» [982, с. 7]. Не аналізуючи моральної та психологічної правдоподібності цієї ситуації, треба, однак, урахувати той факт, – стверджує Лосек – що оцінювані зазвичай як історичне джерело спогади Немцевича є дуже неоднорідними.

Вони докладні та в міру об'єктивні там, де автор розповідає про події, очевидцем яких був сам особисто, про людей, з якими зустрічався; натомість різні плітки і легенди Немцевич повторював некритично, а крім того, його відгуки найчастіше були дуже необ'єктивними і недобррозичливими. Образ Потьомкіна, який не зволікаючи платить пані Вітт за те, що вона допустила його до свого тіла, просто кумедний у наївному баченні автора спогадів; і тим більше доводиться шкодувати, що в нас немає жодних вірогідних свідчень про початки знайомства Софії з князем Таврійським [397, с. 156].

Закордонна подорож кам'янецького коменданта і зв'язки його дружини ще дужче послабили їхні позиції у Варшаві. Однак обоє прибули туди на вимогу короля в лютому 1789 р. і залишалися там до пізнього літа того ж року, намагаючись зберегти хоча би пост Вітта. Столицею кружляли анонімні вірші, в яких критикувалася поведінка подружжя. Невдовзі Софія знову була в головному штабі Потьомкіна в Яссах, а в березні 1791 р. з'явилася в Петербурзі. Вітт, позбавлений восени 1789 р. поста коменданта Кам'янця, також прибув туди, підтримуючи видимість міцного шлюбу. Софія, офіційно представлена 13 березня Катерині II, швидко здобула особливу прихильність імператриці й отримала в подарунок коштовності та якісь маєтки в Білорусі [1103, с. 745]. Потьомкін, задоволений успіхом фаворитки, скрізь з'являвся з нею, демонстративно її обожнюючи. У серпні 1791 р. Софія разом із Потьомкіним вирушила до Ясс, а після його смерті 5 жовтня 1791 р. швидко, вже в грудні, знайшла йому заступника в особі найбагатшого магната Речі Посполитої Станіслава Щенсного Потоцького.

У січні 1792 р. сприяла Станіславові Костці Потоцькому, даремно намагаючись переконати Станіслава Щенсного, що треба погодитися з політикою прибічників Конституції 3 травня і повернутися до Польщі [1103, с. 745]. Попрощавшись із ним у березні того ж року в Херсоні, в червні прибула на його запрошення до Тульчина, де Потоцький виступав уже як маршалок Торговицької конфедерації. У лютому 1793 р. слідом за Потоцьким попрямувала до Гродна, затримавшись дорогою у Варшаві. Коли в середині березня того ж року Потоцький виїхав до Петербурга, вона замешкала в Мінську. Там, у квітні 1793 р., Софія народила Станіславові Щенсному сина, якого назвали Костянтиним.

Для подальшої долі пані Вітт цей факт мав не останнє значення, оскільки змінював її короткочасний, як досі здавалося, роман зі Щенсним на тривалий сімейний

зв'язок, який еволюціонував до укладення шлюбу. Про шлюбний фінал тоді мови ще не було; Софія давала всім на здогад, що про таке щастя не сміє навіть мріяти, що до кінця життя задовольнятиметься становищем метреси свого улюбленого пана і володаря, якого в листах називала грецьким словом ельпіда (той, хто подає надію – Т.Ч.). Але важко припустити, щоб у глибині душі вона відмовилася від найголовнішої у своєму житті мети, щоб не прямувала до неї, може, обережно, однак твердо і невтомно. Через упертість Жозефіни, яка не хотіла й слухати про розлучення, такі плани поки що були нереальними, та в майбутньому ситуація могла змінитися. Варто зазначити, що Костянтин був першим із вісьмох дітей, які мали народитися від нешлюбного, а потім шлюбного зв'язку Софії Главані зі Станіславом Щенсним Потоцьким. До шлюбного узаконення цього зв'язку Софія народила ще двох дітей – Миколая і Хелену. Але видається дуже дивним, навіть підозрілим, той факт, що всі троє позашлюбних нащадків господаря Тульчина померли в ранньому дитинстві, ідеально спрощуючи таким чином юридичні проблеми спадковості, які виникли після смерті їхнього батька. Натомість щасливо зросли ті п'ятеро дітей, які народилися вже після шлюбу Щенсного із Софією [952, с. 200].

Тоді ж Софія розпочала заходи щодо розлучення з Віттом. Її політична діяльність та вплив на Потоцького є предметом дискусій. На думку деяких дослідників, вона діяла на користь Росії, зокрема намагаючись утримати Потоцького в Торговицькій конфедерації після другого поділу Речі Посполитої. У будь-якому разі, без сумніву, вона прагнула передусім зміцнити свою особисту і майнову позицію через розлучення з чоловіком і розлучення Потоцького [330, с. 514].

Імовірно, в серпні 1793 р. вона приєдналася до Потоцького в Гамбурзі, де влітку 1794 р. народила сина Миколая і мешкала разом із Потоцьким до червня наступного року [1103, с. 746].

У травні 1795 р. Станіслав Щенсний зважився повернутися на батьківщину і наприкінці червня сів у Любеку на корабель, що відпливав до Петербурга; пані Вітт із дітьми та більшість челяді вирушила до Польщі суходолом, щоб через Познань і Варшаву дістатися Львова і дати там хід шлюбнорозлучному процесу з генералом Юзефом Віттом [397, с. 238–239].

Для Софії ця подорож була дуже приємною – вона наближала здійснення її сподівань на законний зв'язок із батьком її двох дітей, та водночас вона була сповнена

тривоги і глибоких переживань. Прислуга і нахлібники – разом їх було кільканадцять осіб – постійно сварилися між собою і сперечалися; пан Каменецький, на якого було покладено функції інтенданта і мажордома, закрутив палкий роман із якоюсь дівчиною і не здатен був подумати навіть про найелементарніші потреби подорожан. Через те всі тимчасові клопоти, пов'язані з дорогою, лягли на плечі Софії. На щастя, вона досить-таки непогано давала собі з ними раду; в першу чергу відіслала кількох слуг, а разом із ними, під наглядом якоїсь Давидової, Ніколюшку, якому минув усього рік; сама ж вирушила з другою групою, везучи у своїй кареті старшого Котулю, якому віддавала явну перевагу. 28 червня вся ця експедиція покинула Кіль та наступного дня досягла Любека. Після перебування в цьому місті Софія вирушила берлінським трактом далі та 4 липня була вже в столиці Пруссії [397, с. 239].

Увесь цей зворотний вояж і перші місяці перебування пані Вітт на польських землях після повернення з Гамбурга можна простежити якнай докладніше, оскільки збереглися її листи до Потоцького, які вона писала йому від моменту прощання в Гамбурзі й аж до нової зустрічі в Україні кількома місяцями пізніше.

На нашу думку, ці листи, великі фрагменти з яких процитовано нижче, є не лише цікавим джерелом до історії розлучення подружжя Вітт у 1795–1796 рр., а й свідченням способу мислення Софії та емоційної атмосфери, в якій розвивалися її стосунки зі Щенським [397, с. 239].

Усі цитовані листи Софії, написані французькою, наводимо в найточнішому, по змозі, перекладі, однак залишаємо мовою оригіналу особисті звороти з емоційним забарвленням, дослівний переклад яких неможливий.

Софія до Щенського, 5 липня 1795 р., з Берліна: «У вчорашньому своєму листі я нічого не написала тобі, *mon ami*, про Берлін. Я прибула сюди якраз у той момент, коли пошта вже відходила, і не хотіла втрачати нагоди вислати тобі з нею свої новини, тому посилаю тобі цей лист у такому вигляді, як написала його в дорозі. Не можу тобі передати, як я непокоїлася за тебе, знаючи, що ти в морі. Ти казав, що нема чого боятися; запрягаюся Богом, що це дуже страшне відчуття – знати, що життя людини, яку ти кохаєш над усе на світі, залежить від примхи мінливої стихії. О ні, *mon bon ami*, я більше ніколи не погоджуся на щось подібне, ти більше ніколи не вирушиш без мене в морську подорож! Зараз я вже трохи спокійніша, бо сподіваюся, що ти нарешті в Петербурзі, але для цілковитого заспокоєння мені потрібні вісті від тебе; а щоб їх отримати, доведеться

почекати щонайменше два тижні, бо я зможу отримати твої листи тільки у Львові; знайти інший спосіб швидше доїхати туди з такою кількістю жінок і трьома дітьми мені дуже важко [...]

Сьогодні вранці я була з Котулею на фабриці порцеляни. Посилаю тобі філіжанку замість тієї, що розбилася, а також каламар, на заміну того, з Тульчина; правда, *mon bon ami*, що ти волітимеш каламар від мене? [...]

Не думаю, що цей мій лист дійде до тебе так само швидко, як той, який я вишлю поштою, тому нічого не пишу про все те, що лікар сказав мені стосовно Костянтина. А втім, я відвідаю його ще завтра й післязавтра і тоді буду краще поінформована. О п'ятій чекаю на Радзивіллоу, вона обіцяла прийти до мене, а Ожаровська прийде завтра. Побачуся тут тільки з цими двома особами, до того ж у себе, бо не маю ніякого бажання йти навіть до Радзивіллової, щоб часом там із кимось не здибатися. *Adieu, mon cher petit ami*, як це сумно, дуже сумно бути так далеко від тебе. Якби ти був зі мною, ми пречудово бавили б час; можеш сам собі докорити за це, без тебе я помираю з нудьги. Обіймаю тебе від усього серця і прошу: не затягуй своє перебування в Петербурзі; заклинаю тебе: з'єднаймося знову якомога швидше. *Adieu, mon bon ami*» [685, арк. 7–8].

У потсдамському дворі Софію зустріли дуже прихильно. Королева Луїза вельми люб'язно повелася з вродливою грекинею. «Коли ми проходжувалися садами королеви, вона задавала мені багато запитань, але всі вони були спровоковані серйозним зацікавленням моєю особою, а не простою цікавістю. Вона дуже картала мене, що я віддала перевагу перебуванню в Гамбурзі перед гостюванням у Берліні, тим паче, що пан д'Егард сказав їй, що мене приймали там не вельми добре. Наговорила мені безліч приємних речей; між іншим, зволивши відрекомендувати мене своїм невісткам, попросила вибачення, що вона не сама, і при цьому додала, що не хотіла позбавити їх приємності познайомитися зі мною. При цій okazji наговорила мені так багато компліментів, що я аж зашарілася, бо стільки тепер уже не варта. Король у Потсдамі й нікого не приймає вже п'ятнадцять днів. Оце і всі тутешні новини. *Adieu, mon adorable ami*, о четвертій я покидаю це місто, лист вишлю поштою, аби мати певність, що ти його отримаєш. Завтра звідси до Петербурга від'їжджає кур'єр. Уклонися від мене всьому твоєму товариству...» [685, арк. 9].

13 липня Софія була вже у Познані. Її непокоїла вимушена затримка в дорозі, спричинена раптовою хворобою однієї з годувальниць; вістей від Давидових, які їхали

окремо з маленьким Миколаєм, не було; її дратував повільний темп подорожі, оскільки досі вона проїжджала майже по 8 миль (близько 70 км) щодня. Тож, щоб якось збавити час, зайнялася читанням. «Ранок я провела за перекладом з англійської мови і читанням «Spectator», який дуже мене розважає, – писала вона до Щенсного 15 липня, – я купила його в Берліні англійською і французькою мовами. Якби була подумала про це раніше, то попросила б тебе, щоб ти почав читати його водночас зі мною. Ти добре знаєш, як я люблю читати разом із тобою і яку велику втіху знаходжу в читанні того самого» [685, арк. 11].

17 липня Софія зупинилася в Неборові. Тут її сердечно зустріла господиня цього маєтку Гелена Радзивіллова, дружина останнього вільненського воєводи Міхала Радзивілла. Софія раділа, що матиме нагоду оглянути славетні неборовські сади під назвою «Аркадія».

18 липня 1795 р., з Неборова: «Ми прибули сюди вчора досить пізньої вже години; немає нічого цікавішого, ніж побачити Радзивіллову в колі своєї родини. Сьогодні вранці я взяла купіль, бо відчувала в ній велику потребу; до обіду діти трохи музичили, всі вони дуже талановиті. Посилаю тобі полонез Кристини; затанцюй його, прошу тебе, на першому балу, який ти даси в Тульчині. Пишу тобі про бал, бо знаю, що ти обов'язково даватимеш їх; ти казав мені тисячу разів, що, повернувшись до України, захочеш прогнати журбу із цього краю. Котуля зі мною, княгиня та її дочки шаленіють за ним, такий він кумедний і чарівний; він дуже прихилився до цих дам, бо всі вони розмовляють англійською.

По обіді ми поїхали оглядати «Аркадію». Важко уявити собі щось гарніше і романтичніше. Ти знаєш «Аркадію», але ти бачив її десять років тому. Сам розумієш, наскільки можуть підрости за десять років молоді дерева, і легко можеш собі уявити, які величезні вкладення зробили господарі відтоді для прикрашення цієї місцини. Радзивіллова просто чарівна; проходжуючись із нею, я з десятків разів подумала про тебе, про твою закоханість у село і життя в домашній обстановці. Я певна, що така жінка, як Радзивіллова, зробила б тебе неймовірно щасливим. Якби вона була твоєю дружиною, то позбулася б усіх своїх примх; навіть якби іноді й дозволила собі якийсь вибрик щодо чоловіка, то все одно ніколи не злегковажила б своїми обов'язками. Найкращий цьому доказ факт, що всі, хто її оточує, ідеально щасливі. Неможливо краще виховувати своїх дітей, ані дужче їх любити, ніж це робить вона. Та я повертаюся до

«Аркадії»; я нестямно закохана в це село; немає на світі жодного такого виду квітів, ані екзотичних рослин, яких ти тут не знайшов би; прогулюючись садами «Аркадії», я почувалася так, немовби в розпалі літа переживала весну. Усі плантації прекрасно оброблено, і кожне дерево, здається, промовляє: «Мені тут добре!» «Аркадія» дуже нагадує мені Крим; чи ти знаєш, що в тому краю, з твоїми можливостями, можна було б за два роки мати таку саму, або ще й гарнішу «Аркадію», бо там не треба було б нічого штучно додавати? Правда, *mon bon ami*, що в нас буде своє село в Криму?

Сподіваюся затриматися тут ще й завтра. *Adieu*, година, коли мені звелено лягати спати, вже минула, але тільки тому, що я пишу тобі» [685, арк. 12–13].

Саме від перебування в неборовській «Аркадії» влітку 1795 р в пані Вітт зародилася ідея «Софіївки».

19 липня 1795 р., з «Аркадії»: «Сьогодні вранці я знову взяла купіль, а потім ми поїхали на прогулянку і пили каву в «Аркадії». Приїхала наводити на нас нудьгу дивна пара: старий та смішний 75-річний прусський генерал із 16-річною дружиною. Ось іще що приємне чекає на нас у Криму: там не буде ні старих, ні молодих прусських генералів, які наводили б на нас нудьгу! А *propos*, ми матимемо в Криму село, то ти звелиш виписати туди орган, такий самий, як у Радзивіллової в «Аркадії» [685, арк. 13].

22 липня 1795 р., з Варшави: «[...] Сьогодні я була на обіді в князя, на завтра мене запрошено до маршалка Шуварофа (Суворова – Т.Ч.), а післязавтра виїжджаю до Варшави. Хотілося б вірити, *mon bon ami*, що цей лист уже не застане тебе в Петербурзі, та водночас утовкмачую собі, що ти приїдеш до мене якомога хутчіше, тільки-но матимеш таку змогу. Щодо мене, то сподіваюся за чотири дні бути в Бродах; дітей залишу там, а сама подамся до Львова. Звідти я одержала звістку, що мої справи йдуть дуже добре. Я впевнена, що по трьох тижнях після приїзду до Львова буду вже вільна. *Adieu, mon cher epida*» [685, арк. 15–16].

Після кількаденного перебування у Варшаві пані Вітт вирушила в бік кордону з Галичиною, впевнена, що вже за кілька тижнів у Тульчині зустрінеться зі Щенсним. Та виявилось, що справа двох розлучень, необхідних для узаконення шлюбного зв'язку відомої вже на всю Польщу і Росію пари, була не такою простою і легкою для вирішення, як їй досі здавалося.

Софія Вітт приїхала до Львова в перші дні серпня 1795 р., зупинилася в одному із сіл у передмісті Львова та звідти стежила за перебігом свого шлюбнорозлучного процесу, що проходив у державному австрійському суді в столиці Галичини.

До Станіслава Щенсного, 18 серпня 1795 р., зі Львова: «Ти вже знаєш, mon bon ami, що вісім днів тому, я поселилася разом із дітьми в селі під Львовом. Звідси я можу контролювати свою справу і водночас бути по змозі якнайдалі від товариства в цьому місті. Але я й тут бачуся з багатьма людьми; село це дуже гарне, і сюди до мене приїждять з візитами. Сьогодні серед інших мене відвідав пан Чацький, яким я передаю тобі цей лист: завтра вранці він виїжджає до Петербурга. Малі сподівання, що він тебе там іще застане, але дорогою заверне до графа Рум'янцева і довідається від нього, де ти. Я просила його, щоб він обов'язково цим поцікавився; він пообіцяв, що вишле тобі лист кур'єром, якщо ти будеш уже в Тульчині чи в Умані. Твій лист від 18 [липня] дає мені підставу сподіватися, що ти вже покинув Петербург [...] Моя сестра виїхала сьогодні вранці до Ясс, назад вона повернеться за два тижні; це дуже потрібний для нас свідок, без якого не можна було б закінчити процес. Судитися в цій країні – то жахливі муки. Потрібне велике терпіння; я принаймні певна, що через чотири тижні буду вільна і навіки твоя. Правда ж, mon bon ami, що відтепер ми вже весь час будемо вкупі, дбатимемо про щастя наших маленьких котиків? [...] Сьогодні в мене був Томашевський; якщо все те, що він розказував про твої справи, правда, то я щиро тобі співчуваю, mon bon ami, а ще більше тим, хто тебе кривдить. Я дуже поганої думки про тих, хто не здатен тебе оцінити. Боже мій, як можна кривдити тебе після стількох добрих справ, які ти зробив? Мені дуже боляче за тебе, я поділяю твою гіркоту і можу тільки побажати собі, щоб усе склалося так, як ти цього волієш. Я певна, що всі тоді будуть щасливі й задоволені, бо ти бажаєш добра для всіх, хто тебе оточує» [685, арк. 17–18].

Зі Львова, 5 вересня 1795 р.: «Учора я не писала тобі, mon bon ami, й ось чому: цілий день я пробула у Львові серед правників та страшенно стомилася; однак усі ці муки – то для мене радість, бо наближається кінець мого процесу. Незабаром він закінчиться, а це вже багато, бо досі нічого ще й не розпочиналося. Ти, як завжди, маєш слухність, а стосовно цієї справи мав її стократ, коли казав мені, що тут нічого ще не зроблено. І справді, нічого, анічогісінько, а знаєш чому? Та тому, що великій патріотці пані Дальській забаглося взяти собі гроші й подарунки, які я їй залишила, а також тих п'ятсот дукатів, що їх ти був такий добрий вислати з Гамбурга. Вона нікому нічого із

цього не дала; а коли я насмілилася зажадати звіту про все, що їй залишила, вона на мене образилася! Та її кепський настрій не дуже мені зашкодить, а точніше моєму процесу, бо найбільшої кривди вона завдала моєму гаманцю – ошукала мене майже на 1200 дукатів. Це безчесна особа, як, мабуть, і всі ті, хто її оточує.

Мою справу буде розглянуто протягом тижня; якби свідки були на місці, все вже закінчилося б. Кажуть, що в Яссах лютує пошесть; моя сестра поїхала туди сама шукати свідків, має привезти їхні свідчення. На щастя, для цього є ще десять днів, а свідків у нас троє. Князь воєвода Сангушко був у мене сьогодні після обіду, незабаром він від'їжджає зі Львова і пообіцяв, що передасть тобі цей лист через свою людину, тож я можу писати тобі, ні в чому не криючись.

Із моменту приїзду пані Лянцкоронської я пречудово тут розважаюся, її товариство мені дуже імпонує. Сьогодні пополудні ми були в старости Жевуського, пили каву, а потім оглядали його дім, медалі, бібліотеку, колекції. Усе це дуже гарне. Коли я вже виходила від нього, мені дали твій лист. Низенько тобі кланяюсь, mon bon ami, за всі ті гарні слова, які ти мені адресуєш. Якщо я навіть і не така, якою ти мене бачиш, то я намагатимуся, скільки стане снаги, бути подібною до того гарного портрета, якого ти намалював, і буду безмежно щаслива, якщо завдяки своїм старанням і шаленому прагненню подобатися тобі причинюся до твого ошасливлення. А якщо одного дня моя ніжність дозволить тобі забути про всі ті страждання, яких тобі завдано, дозволить пізнати щастя від життя в рідному домі, то після цього ти вже не шукатимеш нікого на світі, окрім своєї Софії. Я – часточка твого світу, бо вірю, що ти мене кохаєш.

Наші хлоп'ята просто чарівні, mon bon ami. Я прочитала Котулі все, що ти написав йому по-англійськи; він вислухав дуже уважно, а потім побіг до моєї спальні, знайшов твого портрета, зробив йому kiss and love щонайменше десять разів та запитав: Where is my dear lord? I wish very much to see him. Pray, maman, go with me to my lord. I am good child... » [685, арк. 19–20].

На нашу думку, Софія вміла поступово нарощувати емоційну напругу своїх листів. Чим довше тривала її розлука зі Щенсним, то грізнішою ставала небезпека, що він ослабить свою рішучість узаконити новий родинний союз, то палкіше і пристрасніше вона описувала у своїх листах тугу дітей за батьком, якого вони не бачили вже кілька місяців. Але варто зауважити, що хоча Щенсний не міг та й не хотів заперечувати своє батьківство обох синів пані Вітт, Костянтин і Миколай виховувалися так, щоб бачити в

ньому не батька, а лише добродійного і заможного опікуна. Очевидно, Щенсний і Софія не були певні, як складуться в майбутньому їхні взаємини, через те не хотіли при звичаювати обох хлопців називати пана Потоцького father або daddy; наразі Щенсний мав бути для них лише our dear lord. Це прищеплювання англійської мови обом хлопцям при цілковитому нехтуванні рідною мовою або принаймні французькою є кумедним і водночас дивним [397, с. 250].

10 вересня 1795 р., зі Львова: «Ранок я провела в товаристві твоєї небоги. Вона приїхала попрощатися зі мною. Казала, що читає в моїх очах палке бажання їхати разом з нею [до тебе]; але вона прочитала це не зовсім уважно, бо я не тільки поїхала б разом із нею, а й побігла б пішки за її каретою, якби була вільна. Увечері я принесла їй свій великий лист і просиділа з нею в тітки до пізньої години. Через те, щоб лягти в ліжко приписаної мені пори, я більше нічого вчора тобі не писала».

Наступного дня, 11 вересня: «З учорашнього дня справи мої повернули на краще завдяки зусиллям пана Дейма і пана Волянського, бо я жорстоко прорахувалася в тих, кому довіряла раніше. Ти, мабуть, скажеш, що зі мною це не вперше [...] Дружина підкоморія пані Потоцька сказала мені, що тебе ще нема в Україні. Її чоловік щойно звідти приїхав, виїжджав п'ятого, і тоді тебе ще не було. Виходить, ти ще на якийсь час залишився в Петербурзі. Розказують, що кожного разу, приїжджаючи туди, ти проводиш там шість тижнів. Погода тут просто чудова; сподіваюся, що вона така ж і в Україні; твої селяни справедливо вірять, що ти привіз їм щастя. Ці добродушні люди зустрічатимуть тебе, як благодійного янгола».

12 вересня: «Я знову починаю страшенно нудьгувати тут, у Львові, щиро кажучи тому, що перебуваю так далеко від тебе; мені нудно скрізь, де б я не була, якщо тільки поруч немає тебе. Це життя порізно, mon bon ami, допомогло мені усвідомити, як безтямно я тебе кохаю. Воно відродило в мені всі ті сентименти, які ти раніше будив. У Гамбурзі мені іноді здавалося, що кохаю тебе вже не так щиро, як у Яссах, Херсоні чи Гродні. Та відколи ми розсталися з тобою, я переконалася, що якраз навпаки – я кохаю тебе ще дужче, ніж будь-коли до того. Раніше я кохала тебе без тями, але могла складати собі якісь плани; нині я вже на це не здатна. Єдине моє бажання – подобатися тобі та кохати тебе аж до могили. Ти добре знаєш, mon bon ami, що раніше моя голова працювала без передиху; тепер вона вже спокійна, душа моя вгамувалася; і якби не клопіт, пов'язаний зі справою про розлучення, якби не моє величезне бажання стати

нарешті вільною і свою свободу присвятити тобі, то, гадаю, вже ні про що не думала б [...] Я довірила тобі, mon bon ami, усе своє щастя; якщо його не збудуєш ти, то більше ніхто на світі не здатний це зробити; тому хоч про що я думала б, усе однаково нічого не дасть. Я хочу, аби ти став господарем моєї долі, а я увесь свій час віддам голубленню моїх малих янголят...» [685, арк. 23–24]

Нам незнайомі листи, які на той час написав Софії Станіслав Щенсний; але складається враження, що Потоцький, покидаючи Петербург, був переконаний, що Жозефіна дасть себе вмовити на розлучення. Приємні новини він відразу ж повідомив своїй коханці. Радість Софії була величезна.

Зі Львова, кінець вересня 1795 р.: «Челецький привіз мені твій лист. Отже, це вже напевно, що вона охоче погодиться на наше щастя? Ти навіть не уявляєш собі, яка я щаслива! Ти кажеш, що любиш пана Вітта? Я також мала б любити ту, яка повертає тобі свободу. Ох, Боже мій, я не тільки любитиму її, та навіть, будши в Україні, я побігла б до неї та впала б їй у ноги, щоб подякувати! Вона на все погоджується, не заздрить нашому з тобою щастю, робить усе добровільно – то що ж тепер могло б стати мені на перешкоді любити її, які претензії я могла б до неї мати? У мене вже немає на них таких підстав, як тоді, коли я думала, що вона стоїть на заваді нашому щастю. Mon bon ami, серце, так ошаснене, як моє в цю хвилину (а яке ж то буде щастя, коли мені ще вдасться тобі подобатися!), не може нікого ненавидіти. Я не зла, ти про це добре знаєш, але відколи я певна, що ми разом проживемо наше життя та ніхто не затьмарить нашої радості, я відчуваю в собі безмежну доброту; все навколо здається мені добрим, усе мені подобається, природа – й та, здається, сповнена незвичайної краси. Давидова каже, що я виглядаю набагато краще зараз, ніж будь-коли раніше, що я стала гарнішою, приємнішою, веселішою, цілком іншою, ніж була в Схірі, хоч у тій чарівній місцині я почувалася такою щасливою...» [685, арк. 26]

10 жовтня 1795 р., зі Львова: «Вістовець пана Майєра привіз мені твій лист від 28 вересня. Серце моє радісно забилося, коли я побачила, що його написано в Тульчині, та тільки-но я дочитала цей милий лист до кінця, як відчула себе найщасливішою людиною на світі. О так, mon bon ami, я, безперечно, народилася під щасливою зіркою і сподіваюся, що моє щастя відтепер перепинить дорогу смуткові до тебе. Лише вчора увечері я отримала цей дорогий для мене лист, який провіщає моє щастя. Ніхто ще не був до такої міри сповнений почуттями ніжності, кохання і вдячності, як я; мені насилу

вдалося приборкати свою радість. Заприсягаюся, що минулої ночі я й на хвилину не заснула; але мені хотілося б, щоб причиною мого безсоння завжди були подібні найпрекрасніші почуття. Я мільйон разів цілувала Котулю, який увесь час спить зі мною. Відколи я впевнилася, що він вважатиме за щастя для себе називати тебе татом, він став мені ще дорожчий. Падаю тобі до ніг на знак вдячності за твоє доброзичливе ставлення до тієї, яка погоджується повернути тобі свободу, все, що ти зробиш для неї та для твоїх дітей, здобуде в моїх очах іще більше схвалення. Я не люблю пана коронного підкоморія Потоцького (Вінцентія – Т.Ч.), а тебе, *mon ange*, просто обожаю, бо ти ні в чому не нагадуєш таких типів, як він. Він кидає свою дружину, одружується з тією, яку кохає, але не дотримує своїх зобов'язань щодо першої. Уяви собі – ця нещасна жінка не має тепер із чого жити, і мені це дуже болить...» [685, арк. 25]

Було б несправедливо до пані Вітт, якби в таких її заявах дошукувалися тільки лицемірства і намагання здаватися в очах Станіслава Щенсного жінкою із чуйним і вразливим серцем. Софія вміла боротися за свої права, за кривди і приниження не раз відплачувала жорстокою помстою, але вона вміла також продемонструвати свою великодушність щодо переможеної суперниці. Єжи Лоек припускає, що її радість із приводу гаданої поступки Жозефіни була такою зворушливою, а вдячність до ласкавої долі такою безмежною лише тому, що вона визнала за свій обов'язок віддячити своїй попередниці лояльною співпрацею заради забезпечення і власного майбутнього, і життя її дітей. На жаль, пані Вітт найближчим часом судилося повністю змінити цей приязний настрій щодо Жозефіни Потоцької [397, с. 253–254].

Софія із ще більшим завзяттям намагалася довести до щасливого завершення свій шлюбозлучний процес із генералом Віттом. Її справу вів львівський адвокат Миколай Волянський, якого вона уповноважила на це 24 вересня 1795 р. У той час Генерала Вітта у Львові не було, і процесуальним супротивником Софії був уповноважений ним адвокат Матеуш Дунаєвський, а також захисник матримонії Францішек Венгленський, який виступав на процесі зі службового обов'язку. Аргументація адвоката Волянського мала на меті довести, що 1779 р. Софія вступила у шлюб із Юзефом Віттом не своєю волею, не усвідомлюючи суті свого вчинку та під фізичним примусом. Адвокат склав такого змісту заяву, яку його клієнтка безцеремонно виголосила в суді: «Я, Софія Вітт, заприсягаюся перед Усемогутнім Господом Богом, що я Юзефом Віттом із турецького хотинського раю не заради вступу з ним у шлюб, а тільки заради обіцяного мені з його

боку відправлення до моєї матері, привезена була і цим же Віттом у власному його домі потай утримувана. Так, перебуваючи під його владою, після погроз, учинених із його боку, що коли на шлюб із ним я не дам своєї згоди, то він видасть мене хотинському паші, я третьої ночі була приведена до костюлу і всупереч моєму бажанню і моїй волі в цьому костюлі повінчана. Тож допоможи мені, Боже!» У світлі всього того, що відомо про молодість Софії, вищенаведена заява була кривоприсягою і цинічним перекрученням фактів; та все ж для цісарського суду у Львові вона виявилася повноправним документом, тим більше, що його було підкріплено свідченнями кількох свідків – привезеної з Ясс удаваної сестри Софії (насправді ж її тітки Главані), а також інших завербованих нею осіб, які посвідчили, певно, під впливом заохочення грошима, що в 1779 р. сердешна Дуду всією душею рвалася назад до Константинополя і лише з огляду на насильство над нею з боку майора Вітта змушена була залишитися в Кам'янці. Це псевдонасильство підтвердила спеціально викликана з Кам'янця Єлизавета Черкесова, у якої Софія провела перші тижні свого перебування на польських землях і яка, звісно ж, чудово пам'ятала, що всі зусилля пані Вітт були тоді спрямовані в зовсім протилежному напрямку, але тепер із цілковитою впевненістю заявила, що пані генеральшу гвалтом примусили залишитися в Речі Посполитій [397, с. 254–255].

На підставі цих доказів львівський суд 17 листопада 1795 р. визнав шлюб між Софією і Юзефом Віттами недійсним; цей вирок було підтверджено в другій інстанції 19 і 26 січня 1796 р. [397, с. 255] Та поки до цього дійшло, Софія, поза всяким сумнівом, домовилася з пленіпотентами генерала Вітта і схилила їх до відмови в захисті шлюбу. Між іншим, 30 жовтня вона записала на ім'я свого сина Яна Вітта суму в 100 тис. польських злотих, яку він зможе отримати повністю лише після того, як йому виповниться 24 роки, і засвідчила цей документ у нотаріуса; а до того часу прибутки від цієї суми (5% на рік) мали покривати витрати на його освіту. Як згодом з'ясувалося, Юзеф Вітт цим її записом на ім'я сина аж ніяк не задовольнився і невдовзі зажадав значно більшого відшкодування, обумовлюючи цим своє визнання вироку львівського суду. Для Щенсного і Софії це визнання генерала Вітта було конче необхідним: ухвала державного австрійського суду була правочинна на території Галичини, але на території Російської імперії набувала законної сили тільки за відсутності опротестування з боку всіх зацікавлених осіб; щоб уникнути такої загрози, треба було викласти кругленьку суму [397, с. 255].

З тривогою очікуючи на ухвалу цісарсько-шляхетського суду столичного міста Львова, Софія часто писала Потоцькому, який покинув Тульчин і оселився в Умані.

15 жовтня 1795 р., зі Львова: «Якби після всього того, що ти для мене зробив, щось іще могло мене в цьому світі розгнівати, то я мала б зробити тобі невеликий докір: чоловік із Тульчина, годинникар, сподіваюся, казав тобі, що їде до Львова, а ти відпустив його без листа до мене. Ти згоден зі мною, mon bon ami, що цим дуже мене скривдив? Ти добре знаєш, що на відстані від тебе єдина моя втіха – це твої листи.

Графиня Діана де Поліньяк тут уже третій чи четвертий день. Приїхала мене провідати; каже, що хоче якийсь час пожити в Україні. У неї велика родина, і я дивуюся, як вона дає собі раду через нестатки, я просто закохана в неї, така вона гарна. Я бачила її двічі, хочу ще сьогодні ввечері відвезти їй свій лист [до тебе]. Ця родина всіляко підтримувала мене, коли я була у Франції, та якщо я любила цих людей, коли вони купалися в розкошах, то люблю їх іще більше в теперішніх злигоднях. Вона розраховує на те, що зможе провести частину зими в маєтку Северина Потоцького, і хотіла б у майбутньому взяти тут в оренду якесь село. Вона мріє так улаштуватися, щоб ми могли часто бачитися. Зізнаюся тобі, що я теж цього прагну. Товариство цієї особи тобі дуже заімпонувало б – вона зовсім не така, як наші емігранти з Гамбурга. Якби ти був такий добрий та віддав їй в оренду якесь село; спробуй це зробити, щоб вона була близько від нас, бо мені хотілося б і далі підтримувати наше знайомство...» [685, арк.27–28]

Зі Львова, 19 жовтня 1795 р.: «...З того моменту, як я отримую твої листи з Тульчина, з того моменту, як мої справи пішли на краще, я неймовірно щаслива. Дай Боже, щоб вона (Жозефіна – Т.Ч.) й далі не змінювала своїх намірів, щоб і далі не шкодила нашому з тобою щастю.

Я вже менше дратуюся з приводу своїх справ, почувуюся добре, в чудовому гуморі, навіть трохи погладшала; тепер ти вже не скажеш, що я худа. Будую собі якнайкращі плани, лягаю спати задоволена, сплю добре, а мої пробудження просто казкові. О так, mon ami, я тепер розкошую своїм щастям й осмілюсь навіть сказати, що заслуговую на нього, бо знаю, чого воно мені коштувало. Наші хлоп'ята стають для мене щораз дорожчими; вони чудові, ти полюбиш їх усією душею, бо один із них дуже гарний, а обидва дуже милі. Котуля зачарує тебе своєю добротою. Adieu mon ange, мій любий ельпіда, щастя моє! З величезним нетерпінням чекатиму від тебе вістей! Позавчора я передала тобі лист графинею Поліньяк. Завтра або післязавтра передам

наступний – через людину, яка їде до України. Хотілося б уже самій відвезти тобі свої листи; я задоволена й щаслива, але терплю жахливі муки від того, що так далеко від мого любого ельпіда, а мені так хочеться опинитися біля нього...» [685, арк. 29–30]

30 жовтня 1795 р., зі Львова: «Учора я передала тобі лист через якогось пана Загурського; Підгурський запевняє мене, що цей лист незабаром до тебе дійде. Людина, яка тобі його вручить, із Тульчина; можливо, його перечитають, перш ніж віддати тобі, але мені до того байдуже: усі вже знають, що я кохаю тебе, просто обожною, тож ніхто не довідається з нього нічого нового – всім і так давно вже все відомо.

Після того листа, якого мені привіз Челецький, я не отримала від тебе жодної вісточки, через те з великим нетерпінням чекаю на твій новий лист. Я певна, що ти мені пишеш, просто твої листи десь, мабуть, заблукали, бо я нічого від тебе не отримую [...] Хоч усі тут зі мною дуже добрі та приїжджають аж сюди, щоб мене розважити, я страшенно нудьгую без тебе. Навіть зізнаюся тобі, що волію залишатися на самоті; тоді принаймні можу досхочу думати про тебе. Adieu, мій любий ельпіда, діти доземно тобі вклоняються, а їхня мама просить тебе зробити таку ласку і невдовзі забрати нас до себе. Скоро вже чотири місяці, як ми з тобою розсталися; нехай би ця розлука була вже остання. Правда ж, mon bon ami, що ти теж цього бажаєш? Правда, що це є і буде вже остання наша розлука?» [685, арк. 31–32].

Однак розлука тривала й далі. Софія почала непокоїтися, що Щенсний може охолонути у своїх почуттях до неї. Тому в останні дні листопада вона відправила до Умані обох хлопців під наглядом одного з довірених слуг Потоцького, якогось Чижевича, а сама з нетерпінням стала чекати на закінчення процесу та звістки про остаточну домовленість Щенсного із Жозефіною. аби й собі поспішити до України.

Зі Львова, 2 грудня 1795 р.: «Сьогодні вже шостий день, як поїхали діти; поки цей мій лист дійде до тебе, вони матимуть щастя опинитися в обіймах свого любого таточка. Я страшенно нудьгую без цих моїх милих котиків, але сьогодні тим більше хвалю себе, що відіслала їх до тебе. Я справді цьому дуже рада; погодься зі мною, що це моя щаслива зірка напоумила мене відправити дітей до тебе. Донечка годувальниці померла сьогодні вранці від вітряної віспи. Визнай, що я вчинила дуже мудро, відіславши звідси цю нещасну жінку. Якби вона була тут, то ніщо у світі не змогло б зупинити її од відвідин своєї дитини, та бідолашний Миколай став би жертвою цієї нерозважності. І якби я навіть не дозволила їй відвідати дитину, саме вже усвідомлення того, що вона

хвора, вбило б цю жінку, а її молоко, яке так смакує Миколаєві, стало б для нього отрутою. Дякувати Богові, що вона поїхала і не бачила смерті своєї дитини. Це маленьке, нещасне дівчатко помирало 36 годин у жахливих конвульсіях. Заради Бога, не розказуй про це нікому, смерть нещасної дитини треба приховати аж до мого приїзду і потім теж; ось що я вирішила сказати годувальниці: мовляв, морози завадили мені взяти її дівчинку із собою, але ми обов'язково пошлемо по неї навесні. Якщо нам удасться її обдурити, це буде добре для нашого синочка. Я не можу тобі передати, яка я рада, що мені раптом спало на думку відіслати дітей до тебе». Якби пані Вітт могла передбачити, що хтось чужий читатиме колись її листи і на їхній підставі оцінюватиме її душевний склад, вона, можливо, не написала б цих жорстоких слів, які так негативно свідчать про її ставлення до слуг та підданих, хоча сама до дев'ятнадцяти років життя була в соціальному становищі рівна з цією нещасною жінкою; тож наскільки легше вона могла ввійти в її психіку, уявити собі її душевний стан і зрозуміти майбутній розпач. Софію ж не мучили ніякі докори сумління.

«Справи мої йдуть цілком добре. Офіційний оборонець шлюбу подав апеляцію, але я і його оце позбулася. Граф Дейм був учора в мене і пообіцяв закінчити мій процес 14 грудня, тож я маю надію покинути цей триклятий Львів двадцятого числа цього місяця. Лічу вже не лише дні, а й години. *Adieu, mon ami, mon espoir, mon tout* (Бувай, мій друже, моя надія, моє все)» [685, арк. 34–35].

Зі Львова, 11 грудня 1795 р.: «Відколи я звільнилася від переслідувань офіційного оборонця шлюбу, я цілком спокійна. Крім туги, що я далеко від дітей і тебе, мене ніщо не тисне, принаймні на якийсь час маю спокій. 15 чи радше 21 [грудня] буде оголошено вирок, і я зможу виїхати щонайпізніше 25-го. А тим часом лічу дні, які відділяють мене від цього моменту. Веду спокійне життя, час від часу відвідую літніх дам, іноді ходжу до театру. Спати лягаю, як правило, о десятій. Отакий, *mon adorable*, майже детальний мій розпорядок дня. Контракти приваблюють сюди багато людей, маю надію, що мені більше не доведеться їх бачити. Сподіваюся на приїзд княгині маршалкової, вона має всі права на мене і дуже мене любить. Уяви собі, у Відні вона часто приймала в себе пана Башинського, якось він насмілився при ній негарно говорити про мене, так назавтра вона наказала слугам більше його не пускати. Ця доброта з її боку дуже мене схвилювала, хоча на Б. я більше не гніваюся, бо у Варшаві ми з ним помирилися. І все ж я дуже схвилювана, що княгиня маршалкова ставиться до мене з такою повагою і приязню. Пан

Б., між іншим, писав мені листи, в яких запевняв у своїй дружбі, та я вірю, що він здатний на такі почуття, тим паче, це казав і мені, і тобі, який був несправедливий щодо мене. Adieu, мій любий ельпіда, mon bon ami, обніми якнайніжніше наших янголят і подумай у ту хвилину, що це я» [685, арк. 36–37].

Проте Софія не виїхала зі Львова ні 20 грудня, ні в день Різдва Христового; розвідний процес у другій інстанції затягнувся, і вирок оголосили тільки 19 січня. Різдвяні свята вона провела в столиці Галичини, далеко від дітей і Щенсного. Певно це Різдво було сумним для неї, тим більше, що подарунок, який вона одержала того дня, був не з приємних. Щенсний написав, що Жозефіна не дає своєї згоди на розлучення і єдине, на що вона погодилася, то це виїхати з Тульчина до Петербурга.

То був удар, який потряс Софію. Над нею нависла страхітлива загроза – утрата дотеперішнього суспільного становища, і навіть сім'ї. Якщо Потоцький не хотів чи не міг з нею одружитися, то після розлучення з Віттом вона втрачала ґрунт під ногами. А їй доходив уже тридцять шостий рік, та про закладання нового фундаменту свого подальшого життя їй було навіть страшно думати. Тому, отримавши цю сумну звістку, Софія почала розпачливо хапатися за останню надію – почуття, яке живив до неї Щенсний, зважившись залишити її біля себе в будь-якій якості [397, с. 261]. Останній із її листів, написаних зі Львова, – чудовий додатковий матеріал до зрозуміння стану її свідомості в цей переломний момент.

Зі Львова, 28 грудня 1795 р.: «Почну з відповіді на твій лист від 17 листопада, надісланий із Чорної Кам'янки. Це чудовий лист; усі вирази, що є в ньому, змальовують твою душу і твою ніжність. То правда, що це мертвий папір, але він несе на собі такий сильний відбиток твоїх почуттів, що розчулив би навіть найчерствішу душу. Подумай сам, яке враження справив він на твою Софію, котра тебе обожнює, котра живе і дихає лише заради тебе. Не можу розлучитися з цим чарівним листом; відколи отримала його, ношу біля серця, перечитую по десять разів на день; лину думками до Дашева, я з тобою, я в твоїх обіймах, пещу тебе, впиваюся щастям своєї свободи, радістю віддавати її тобі без жодних претензій, за винятком хіба що, мабуть, однієї – завжди бути з тобою і щоб ти мене кохав. Мені дуже потрібне твоє кохання; я знаю, що ніхто не вміє кохати так, як ти, бо ти кохаєш по-справжньому і не вдавано. Ти повчаєш мене, mon ange, щоб я була щаслива; я і є щаслива, і навіть дуже. Вір мені, mon adorable ami, що з моменту твого приїзду до Тульчина, з тієї хвилини, коли ти мене запевнив, що ніхто не хоче відбирати в

мене твоє серце, відколи мені залишено це велике щастя – жити біля тебе і з тобою, на землі немає людини, щасливішої за мене; а це твоя робота, мій любий ельпіда. Ти знаєш, що я віруюча, але відколи я стала щасливою, задоволеною, завдяки тобі, я стала святенницею, бо мені здається, що інакше не могла б якнайсердечніше висловити свою вдячність Найвищій Сутності за всі ті дарунки, що ними вона мене ущедряла. Сто разів на день я подивляю свою щасливу зірку, сто разів на день замислююся над тим, яке добро сподіяла в житті, що мене так береже і так винагороджує Небо. Подумай, чи мусиш ти мені казати: «Будь щаслива!» Я і є щаслива, *mon ange*, і ніщо відтепер не зможе зробити мене нещасною поруч із тобою, навіть цькування із Тульчина. Господиня палацу марно намагатиметься збаламутити наше щастя; вона не може мені заборонити, щоб я тебе кохала, обожнювала, щоб присвятила тобі своє життя і свою свободу. Якщо вона така злоблива, якщо не хоче тебе вщасливити і намагається завадити, щоб це зробила інша, то тим гірше для неї. Що ж до мене, то ніщо, ніщо в усьому світі не зможе змінити мого ставлення до тебе, якщо вона сподівається, що зможе мене відвернути від тебе цими перешкодами, то вона дуже мало знає про мої почуття до тебе. Я ладна жити з тобою в будь-якій ролі – твоєї коханки, дружини, твоєї метреси, твоєї рабині – все одно, навіть як річ, що належить тобі й що нею ти можеш розпоряджатися за власним бажанням, як істота, котра обожнює тебе і своє щастя може віднайти тільки в щасті свого ідола. Якщо в Тульчині й далі забажають чинити перешкоди, щоб я стала твоєю дружиною, я буду у відчаї через наших дітей, через маленьку донечку, яку так прагну мати: але якщо йдеться про тебе, то хіба я могла б відтепер менше любити тебе як коханця, ніж як чоловіка? Хіба ти не зробив усе, що було у твоїй спроможності, аби ним залишитися? Хіба тобі не пощастило з твоєї вини? Вір мені, *mon adorable*, що скільки перепон виставлять мені з того боку, стільки разів зросте моє кохання» [685, арк. 38–39].

Дивні рефлексії, на думку Лоека, викликають Софіїні листи до Щенсного за 1795 р., а особливо останній, повний таких пристрасних поривів, які важко знайти в усій польській еротичній епістолографії доби Просвітництва. Якщо навіть лише на їхній основі судити про цінні якості душі й характеру адресата, то можна дійти висновків, архіпохвальних для Щенсного. Проте важко повірити в те, що цей огрядний, непропорційної будови магнат міг насправді будити такі почуття в 36-річній жінці, досвідченій, усе ще вродливій, відомій мало не на всю Європу, обожнюваній сотнями найвідоміших осіб багатьох держав. Усе промовляє за те, що Софія була нещирою; вона

чинила просто за схемою, яку засвоїла ще в Константинополі та яка майже ніколи її не підводила, в чому вона переконалася вже не раз. Невідомо, що насправді діялося в її душі. Можна припустити, що Софія байдуже й цинічно добирала вирази, здатні застати глибоко в серце людині, від якої залежало все її майбутнє, водночас можна міркувати, що вона писала з відчаєм і люття через приниження, яке внаслідок несприятливого збігу обставин знову змушена була терпіти.

Софія переможно подолала важкий для себе злам 1795–1796 рр. Щоправда, їй довелося відкласти на майбутнє реалізацію своїх мрій про законний шлюб зі Щенсим Потоцьким. Але ампула його дружини *de facto* вона не втратила, навіть навпаки, зміцнила його, невдовзі потому переймаючи від переможеної Жозефіни всі права володарки Тульчина [952, с. 230–231].

У січні 1796 р. пані Вітт покинула Львів та заквапилася до Умані.

Після розлучення, попри те, що сам Потоцький ще не розлучився, мешкала з ним відкрито.

Народжені поза шлюбом Котуля та Ніколюшка покинули цей світ невдовзі після приїзду до Умані; їхню долю поділила й народжена в 1797 р. позашлюбна донька Щенсного і Софії [397, с. 276]. Обставини смерті цієї трійки невідомі, можливо, всі вони приблизно в один і той самий час стали жертвою якоїсь пощесті, а може, повмирили по черзі з якихось інших причин. Єдиною пам'яткою про них залишився нагробок у «Софіївці» й уривок із поеми Станіслава Трембецького «Софіївка, топографічний опис віршами», над якою відомий поет працював у 1803–1804 рр., коли після переїзду з Петербурга до України, у квітні 1802 р., оселився в недалекому Гранові та часто відвідував Умань, аж поки нарешті на запрошення Щенсного Потоцького не перебрався на постійне проживання до Тульчина [1015, с. 417–418, 431–436].

Смерть усіх трьох народжених від Щенсного дітей ускладнила становище і затьмарила майбутнє пані Вітт. Через те вона вирішила швидко подбати про нову дитину: в 1797 р. вона знову завагітніла і в середині наступного року на світ з'явився Олександр (1798–1868 рр.) [1048], перший із дітей Щенсного і Софії, якому судилося носити прізвище Потоцьких і щасливо дожити до зрілого віку.

Нова вагітність примусила Софію подвоїти свої зусилля, щоб домогтися згоди Жозефіни на розлучення зі Щенсим. У той період відбулося зближення грекині з

найстаршим сином Потоцького від попереднього шлюбу – Щенсим Єжи (останній, зокрема, вплинув на свою матір у справі розлучення з батьком).

Нарешті, й у житті Софії Главані настав великий день. Вона здобула право носити прізвище Потоцької, ставши у квітні 1798 р. в тульчинському костьолі перед шлюбним вівтарем. Витяг із метричних актів колишнього католицького костьолу в Тульчині, зроблений у 1907 р. адвокатом Леопольдом Остеєн-Кондрацьким, констатує, що 17 квітня 1798 р. за старим стилем «граф Станіслав-Фелікс-Щенсний Потоцький» узяв за дружину розведену «графиню Вігт, уроджену Челіче де Маврокордато» [612, арк. 2].

Вінчання було скромним і негучним, але подвійним: його таїнство звершили два отці – спершу католицький ксьондз, а відтак православний священник. Офіційно це трактувалося як поступка перед віровизнанням нареченої, а насправді це радше було демонстрацією прилучення нового подружжя до релігії, що домінувала тоді на цих землях, і запроваджених разом із російським пануванням нових звичаїв. Отже, Софія зійшла на останній, найвищий, щабель свого суспільного сходження. Минуло рівно двадцять років із того дня, як у далекому Стамбулі вона плачучи прощалася з Карлом Боскампом-Лясопольським, мріючи в глибині душі, що пан міністр привезе її колись до незнайомої, далекої Польщі як свою фаворитку та вірну рабину. Щасливі збіги обставин, неймовірні зусилля допомогли новоявленій пані Потоцькій зі становища утриманки пана інтернунція піднятися до рангу господині Тульчина [397, с. 281–282].

У 1799–1800 рр. Потоцькі здійснили подорож країнами Західної Європи, зокрема до Італії. У 1799 р. Потоцька народила сина Мечислава (1799–1878 рр.) [1048; 636, арк. 1], а в наступні роки – ще доньок Софію (в заміжжі Кисельову, 1801–1875 рр.) [1048; 636, арк. 1] та Ольгу (в заміжжі Нарішкіну, 1803–1861 рр.) [1048; 636, арк. 1]. До 1805 р. перебувала, головним чином, у Тульчині, де в той час квітнуло світське і театральне життя. У ті роки Потоцька разом із чоловіком підписувала шлюбні контракти його доньок від другого шлюбу – Констанції та Октавії.

У 1800 р. Софія відсвяткувала своє сорокаріччя. Саме на цей період припадає початок її роману зі старшим пасербом. Щенсного Єжи і вродливу грекиню розділяли шістнадцять років, але, незважаючи на різницю у віці, пасерб став коханцем своєї мачухи.

Про роман Щенсного Єжи і Софії говорила вся округа. Єдиною людиною, яка, по суті справи, нічого не знала, був Станіслав Потоцький. Він сліпо кохав свою дружину.

В. Циганюк пише, що одного дня «Станіслав побачив Софію в обіймах Юрія (Єжи – Т.Ч.) Йому стало зрозуміло все. Здоров'я було підірване, нерви нікудишні. І цей удар виявився жахливим. Потоцький знепритомнів, лише після багатьох заходів лікарів йому вдалося дійти до пам'яті, та рухатися він уже не зміг. Він попросив, щоб йому принесли медальйон із зображенням Гертруди, повісив собі його на шию – і спочив навіки. Два дні та дві ночі стояла Софія на колінах перед кімнатою, де лежав ще живий чоловік, але він не дав дозволу їй увійти. Помер, не простивши великої зради» [755 с. 23–24].

Після смерті Потоцького (14 березня 1805 р.) Софія народила сина Болеслава (1805–1893 рр.) [1048; 636, арк. 1], у батьківстві якого підозрювався Щенний Єжи. Серед шляхти, критично настроєної до Потоцької, панувала думка про те, що усвідомлення цього вплинуло на швидший розвиток хвороби Потоцького [1103, с. 746].

Після смерті батька Щенний Єжи став тимчасовим управителем усіх його маєтків. Крім того, резолюцією цивільного департаменту Головного суду Київської губернії від 30 березня 1805 р. було задоволено його прохання про призначення опікуном над його неповнолітніми братами (крім Станіслава, який уже на той час досягнув повноліття) і сестрою Ідалією; натомість Софію було призначено опікункою її дітей зі Станіславом Щенним Потоцьким [330, с. 515].

Наступним шанувальником вроди і чарівності Потоцької був сенатор М. Новосильцев.

На початку 1806 р. сенаторові Миколі Миколайовичу Новосильцеву виповнилося сорок чотири роки, і його зараховували до числа найближчих сподвижників молодого імператора Олександра І.

Дивною і нетиповою була його кар'єра. Народившись у 1762 р. позашлюбним сином панни Строганової, сестри одного з найбільших землевласників тогочасної Росії Олександра Строганова, він під незаконним, по суті, прізвищем свого офіційного батька розпочав військову службу і за Катерини II дослужився до скромного чину майора [397, с. 298]. Брав участь у російсько-шведській війні 1788–1790 рр. та в польсько-російській війні 1792 р., потім був при облозі й штурмі Варшави в 1794 р. Завдяки посередництву свого молодого кузена Павла Строганова познайомився в Петербурзі з молодим князем Адамом Єжи Чарторийським, який був у дружніх стосунках зі спадкоємцем престолу, великим князем Олександром. Цю четвірку пов'язувала тісна дружба, яка в майбутньому мала відіграти важливу роль у російській політиці та зрештою

якнайфатальнішим чином уплинула на вирішення польського питання в 1813–1825 рр. Перейшовши на цивільну службу, Новосильцев став чекати нагоди, щоб зробити кар'єру. Був здібним, жвавим, хитрим, обдарованим феноменальною пам'яттю і талантом до мов, а найголовніше – позбавленим будь-яких докорів сумління. Він швидко зорієнтувався, що правління імператора Павла I довго не триватиме, тож демонстративно спілкувався з наступником престолу Олександром, одягнув личину вільнодумця й ліберала, лаяв царський деспотизм і нарешті досяг задуманого результату – втрапив у неласку до імператора. 1797 р. вийшов у відставку і виїхав до Англії. Чотири роки прожив у Лондоні, виконуючи функції неофіційного представника зв'язаної з наслідником престолу придворної кліки. Існують непрямі докази, що він співпрацював із британським кабінетом і англійським послом у Петербурзі Вітвортом у підготовці замаху на життя Павла I, який нарешті було вчинено в березні 1801 р. Довідавшись, що ненависний імператор скінчив життя, Новосильцев негайно повернувся до Росії, де його радісно зустрів Олександр I; разом із Чарторийським і Строгановим він увійшов до складу своєрідного тріумвірату, таємної придворної ради нового імператора. Призначений таємним радником, сенатором, головою петербурзької академії наук та міністром з особливих доручень у справах великої державної ваги, Новосильцев одразу став однією з найвпливовіших осіб у Росії [952, с. 261–262].

Із сенатором Софія познайомилася в січні 1806 р. в Петербурзі. Там вона перебувала майже два роки з метою розв'язання спадкових проблем: її право на частку в спадку Потоцького оскаржували його діти від попереднього шлюбу (за винятком Щенсного Єжи). Крім того, Софія зазнала удару з боку другої дружини Вітта, яка задля власного розлучення намагалася довести недійсність розлучення Вітта з Потоцькою. Подолати труднощі пані Потоцькій допоміг Новосильцев. У результаті угоди про тимчасовий поділ маєтків покійного чоловіка, укладеної 18 жовтня 1807 р. в Тульчині (й, очевидно, підтвердженої пізнішими угодами), Потоцька отримала так звану теплицьку частку, до якої ввійшли з Теплицького ключа в Гайсинському повіті – Теплик, Бджільна, Сокиряни, Лозувата, Полог, Велика Мочулка, Мала Мочулка, Мишарівка, Хмарівка, Раківка, М'якохід, Чорна Гребля, Залужжя, Завадівка, Красносілка, Вищий Ташлик, Нижчий Ташлик, Росоша, Кам'янки, Комарівка, Янів, Розкошівка, Стражгород; із Бубнівського ключа – Бубнівка, Антонівка, Ярмолинці, Брідок, Дмитренки, Басаличівка, Метанівка, Орлівка, Петрашівка, Побірка, Шиманівка, а також розміщені в Уманському

повіті з того ж ключа – Кожухівка, Сичівка, Сем'ярка, Талаївка, Обозівка, Заячківка, Шельпахівка, Ухожа, Орадівка; із Соколівського ключа – Верхнячка, Пеніжкове, Шукайвода; з Уманського ключа – Росошки. Крім того, вона викупила маєтки в Щенсного Єжи, з-поміж іншого Немирів та Ковалівку Брацлавського повіту, із зобов'язанням забезпечити йому довічний прибуток у 15 тис. дукатів на рік та заспокоїти його кредиторів. Однак спадкові суперечки продовжувалися й надалі, зокрема у зв'язку з боргами, що тяжіли над спадком. Наступний роздільний акт було підписано вже 23 грудня 1807 р. [330, с. 515–516].

У серпні 1808 р. разом з Новосильцевим Софія перебувала в Одесі та Криму. Згодом зосередилася на майнових справах у Тульчині.

Збереглися листи Потоцької до сенатора, що є цінним джерелом вивчення сторінок історії родини Потоцьких в 1806–1810 рр. Чимало листів Софії до Новосильцева, на жаль, загубилося; втім, спочатку вона писала йому рідко, оскільки, перебуваючи одночасно в Петербурзі, вони могли часто зустрічатися, через що листи і записки посилали тільки за незвичайних обставин. Але навіть нечисленні листи Софії, що збереглися на сьогодні, дуже яскраво свідчать про стосунки, які єднали пані Потоцьку з впливовим сенатором. Дивовижна річ, що певна частина листів Софії до Новосильцева знайшлася в Тульчинському архіві. З невідомих причин і за нез'ясованих обставин Новосильцев повернув пані Потоцькій деякі з отриманих від неї листів. Це в жодному разі не чернетки, тому що Софія ніколи не переписувала накиданого на папері тексту і посилала своїм адресатам навіть дуже нерозбірливі та неестетичні листи. Крім того, слід зазначити, що більшість Софійних листів недатовані або датовані дуже неточно, тому їхня хронологічна послідовність може бути спірною. Варто навести уривки з них.

Листи, що збереглися, відносяться до того періоду в житті пані Потоцької, коли Миколу Миколайовича вже кілька місяців Софія обдаровувала своїми особливими почестями.

До Новосильцева, восени 1806 р.: «Ось уже кілька днів, як я в колі любої родини. Приїзд Щенсного знову наблизив їх до мене. Учора від десятої ранку і до четвертої пополудні всі були в мене. Влодзімеж хотів у всьому погодитися зі Щенсним, але той виставив умову, щоб я спершу вибачила йому всі ті грубощі, яких він мені наговорив. Я з приємністю це зробила, бо це відновило мир між ними. Усі вони дуже дивні, не

терплять моєї байдужості й почувають себе зле, коли я добре їх трактую. Нарешті четверо братів зібралися разом. Обнімаються, як злидні, запрягаються у вічній дружбі. Учора мені справді здавалося, що я в божевільні. Врешті-решт троє поїдуть разом через вісім днів, Станіслав і собі швидко подається слідом за ними. З мене взяли слово, що я випрошу у великого князя для нього відпустку. Ці пани сказали мені, що поділу треба сподіватися в березні. Хвалити Бога, я більше не поїду на контракти, Щенний звільняє мене від цього. Тож я матиму щастя залишитися разом із тобою аж до лютого і поїду до Тульчина точно на час поділу спадщини. Як на мене, *mon bon ami*, приїзд Щенного нічого не змінює в наших стосунках. Приїжджай сьогодні близько сьомої, восьмої, десятої, коли тобі, зрештою, захочеться. Я дуже хочу тебе побачити, поговорити з тобою, обійняти тебе і тисячу разів повторити, що кохаю тебе ще палкіше, ніж кохала досі. А *propos*, нам слід берегтися тільки в одному, а саме – в способі нашого листування. До побачення, *cher petit ami*, міцно тебе обіймаю; думаю, що сьогодні ввечері буду сама...» [688, арк. 1–2]

До Новосильцева, кількома днями опісля: «Я, *mon bon ami*, думаю про це так само, як і ти. Бачитися в такий спосіб, як ми бачилися сьогоднішнього вечора, не дуже приємно; і тому відтепер я рідко вдаватимуся до подібних способів. Пишу тобі, щоб попроситися, на жаль, аж на цілих три дні. Повертаємося пізно в суботу [...] в понеділок або у вівторок ти будеш у мене на обіді, але нам треба побачитися ще до того, інакше я не витримаю і зроблю тисячу промахів під час обіду. А *propos*, імператор переказав мені через Четвертинську, що Станіслав написав йому багато дурниць і що отримає від нього відповідь, на яку заслуговує. Я рада, що імператор доручив їй переказати це мені, отже, він не здогадується про наш зв'язок [...] До побачення, *cher soeur*, уже четверта над ранком, і я падаю з втоми. Думай про мене хоч трішечки під час нашої розлуки» [688, арк. 3].

До Новосильцева, 16 (28) листопада 1806 р.: «Уже два дні, *cher petit*, як я тебе не бачила. Я добре знаю, що твоєї вини тут немає, тому нарікаю на обставини. Сьогодні я, як на те, запрошена на обід до свого пасерба Станіслава. Лаваль із дружиною дуже вмовляли мене вчора ввечері, щоб я приїхала до них на бал. Якщо захочеш, чи радше якщо зможеш (бо я ні на хвилику не хочу ставити під сумнів твоє бажання), то провідай мене сьогодні ополудні; я не виходитиму з дому аж до самісінького обіду. Якщо ж ти

будеш зайнятий і не зможеш з'явитися тепер, то я зможу побачити тебе тільки завтра. До побачення, cher coeur, міцно тебе обіймаю» [688, арк. 4].

До Новосильцева, трохи згодом: «Мій проект прогулянки остаточно відпав. У моєї малої Ольги була жахлива ніч, як і в мене самої, бо я майже не спала. Мені важко передати, mon bon ami, словами всю мою тривогу; у неї дуже велика гарячка. Удень почувалася трохи краще, але зараз, коли я тобі пишу, знову вся аж пашить. Можеш собі уявити, як мені сумно. І єдиною втіхою в моєму смутку було лише те, що я сама, зовсім сама, аж до шостої години вечора. Нарешті Іллінські з княгинею Четвертинською скрасили мою самотність до десятої години, і з десятої до півночі я була з Уваровим і його дружиною. Ось так, cher coeur, я провела цей день! Він зовсім не подібний до вчорашнього! Але я принаймні досить довго була на самоті, могла думати про тебе і про все те, що ми сказали одне одному. Adieu, mon bon, mon adorable ami. Цей лист я надішлю аж завтра вранці, бо не хочу так пізно шукати когось, хто міг би тобі його віднести. Середа, друга година ночі [...] Цілу ніч Ольга вся палала; я пережила страшну тривогу за неї. Бідолашна дитина до восьмої ранку і на хвилину не склепила повік, та тільки вранці гарячка в неї трохи спала, тож я змогла ненадовго заснути. Щойно прокинулася, одинадцята година. Тільки один Бог знає, чи подавець цього листа застане тебе: я дуже на себе серджуся, що не надіслала його тобі вчора, бо, прокинувшись, могла б отримати від тебе вісточку. Хоч я й вирішила, що не буду надто часто приймати тебе в себе, однак не можу стриматися, щоб не попросити тебе: відвідай мене сьогодні, якщо ти, звісно, не пообіцяв бути десь деінде. Зробиш мені велику приємність, якщо прийдеш найзручнішої для тебе години. Я й на крок не виходжу з дому. До побачення, mon bon ami, міцно обіймаю і дуже-дуже тебе кохаю. Четвер, одинадцята ранку» [688, арк. 5].

До Новосильцева, другого дня: «Тисячу, тисячу разів дякую тобі, mon bon, mon adorable ami, що ти не забув за Ольгу і прислав до неї лікаря. Вона відчувається вже трохи краще, гарячка на цю хвилину спала, і це дозволяє мені сподіватися, що наступна ніч буде спокійна. Мені так потрібний спокій, я така стривожена, така стомлена! Завтра я ще не виходитиму, приїдь до мене під час вечірнього спектаклю, погуляємо в моєму саду, а якщо хочеш, то я приїду до Літнього. Сьогодні я якась неначе п'яна; сподіваюся, що завтра буду сама і що зможу без кінця повторювати, як палко тебе кохаю. Пишу тобі ввечері, щоб отримати відповідь. Не забудь, cher coeur, іще раз перемовитися з паном

Васильєвим із приводу Могилева. Щенний сьогодні вранці був у нього; здається, моя справа наштовхнулася на якісь труднощі» [688, арк. 6].

До Новосильцева, через кільканадцять днів: «Мені дуже шкода, cher coeur, що ти завдав собі клопоту приїхати сюди, але не застав мене. Не знаю, що робив подавець мого листа, що вручив його тобі так пізно; я послала його о восьмій, а о дев'ятій зустріла тебе на мості. Серце моє радісно забилося, коли я побачила, що ти ідеш до міста; хотіла зупинити твою карету, поїхати разом із тобою, але не наважилася. Вийшла з дому лише для того, щоб не сидіти весь вечір з особами, які могли б перекреслити мої плани. Була в пані Уварової, та з нею ми пішли в сад графа Строганова, де проходжувалися аж до одинадцятої. Спробуй, cher petit ami, навідатися до мене завтра; я не виходитиму й за поріг та звелю всім казати, що мене немає вдома. Не поїду навіть до театру. Приїжджай будь-якої години, найзручнішої для тебе, але обов'язково приїжджай! Так боляче кохати когось до знестями і не мати змоги бачити його по два-три дні. На мене сьогодні найшла страшна туга, і я, як ніколи, зрозуміла, якою нещасною буду на відстані від тебе. Завтра вранці цей мій лист застане тебе ще в ліжку; ти матимеш час відповісти мені й написати, що хоч трішечки мене кохаєш. На добраніч, із нетерпінням чекатиму завтрашнього світанку...» [688, арк. 7–8]

Розпалюючи в такий спосіб любовні почуття свого коханця, Софія не забувала про найголовнішу проблему – підготовку ґрунту для вигідної для себе ухвали в справі спадщини після Станіслава Щенного. Висунуті родиною Потоцьких претензії мав остаточно вирішити петербурзький Сенат. У цій інстанції інтереси Софії намагався підтримати Юзеф Август Іллінський, маршалок волинської губернії, який мав значний вплив на російський двір; але його протекція не могла, звісна річ, зрівнятися з підтримкою Новосильцева. Тож Софія просила Миколу Миколайовича вплинути на сенаторів, які прийматимуть ухвалу, доносячи до них свою думку стосовно цієї справи, а найголовніше, наполягати зробити це до того, як надійдуть детальні роз'яснення щодо чинної в такого роду процесах про спадщину правової норми, що їх Сенат кілька тижнів тому зажадав від київського трибуналу. Очевидно, вона потерпала, що Сенат може піти точно за буквою закону і переглянути справу не на її користь.

Характер стосунків Софії з Новосильцевим був такий, що обом сторонам ніяково було вести мову про фінансові проблеми. Але завжди твереза Софія розуміла, що її фізична принадність не зможе надто довго запалювати почуття сенатора. Тривалий час

не було навіть мови про якісь подарунки пані Потоцької для Миколи Миколайовича, але врешті-решт тактовні натяки сенатора про свої фінансові проблеми у зв'язку з виїздом зі столиці на початку 1807 р. стали приводом для відповідної пропозиції. Софія писала: «...прошу тебе, заклинаю, не відмов мені в ласці прийняти шість тисяч дукатів на твої дорожні витрати і на дрібні видатки тут. Відкинь будь-які докори сумління, бо запевняю тебе, що для мене це не є жодною проблемою, а крім того, я залишаюся вдома, де в мене безліч різних ресурсів. Відмова з твого боку завдала б мені великого болю; заздалегідь попереджаю тебе, що не хочу нічого з цього приводу від тебе навіть чути – відкинь усякі вагання. Інакше ти не лише завдаси мені болю, а й дуже розсердиш, бо я, до твого відома, можу бути навіть деспоткою. Так, mon bon ami, у цьому єдиному випадку я буду до тебе деспотичною...»[688, арк. 9]

Новосильцев гроші взяв, і можна гадати, що цей перший раз аж ніяк не був останнім. Попри це пані Потоцька не змінила тону своїх листів, була й далі ніжною, покірливою і несмілою, з вдячністю приймала кожен теплий жест із боку сенатора, запевняла його у своєму коханні й тузі за ним.

У січні 1808 р., до Новосильцева: «Я не тямлюся від щастя, бачачи, що мої діти зростають із почуттями симпатії та вдячності до тебе. Тож, mon ange, якщо можеш підшукати мені путнього вчителя, котрий міг би не завдати моїм дітям ніякої шкоди, то пришли його до мене. Він має бути розумний, бо Олександр досить розвинений і лише дурень не порадив би собі з ним. Щодо умов, то вистав їх, як сам вважаєш за належне. Щойно ця людина опиниться коло моїх синів, її майбутнє буде забезпечене, поза всяким сумнівом. Тож, mon bon ami, не шкодуй нічого; це має бути молодий чоловік, якщо йдеться про гувернанта для моїх синів, бо молоді люди люблять розмовляти тільки з молодими. Він буде скрізь подорожувати з ними і залишиться біля них доти, аж доки мої сини не підуть на службу. Це доручення не повинне тебе обтяжувати; нас ніщо не підганяє, маєш час, щоб зробити вдалий вибір, а Олександр дуже хоче, щоб саме ти вибрав для нього наставника. Я знайшла привід, щоб вислати туди, до вас, слугу на пошуки якоїсь дурнички, а насправді щоб він привіз мені від тебе останні новини. Скажи мені, mon ange, як рухаються мої справи? Здається, в Петербурзі поволі вже звикають до французів. А propos, я не пригадую, чи казала вже тобі про одну річ, але не зашкодить повторити. Будь обережний із моїм кузенком Северином; я часто бачилася з ним, і мені здавалося, що він, як і давніше, має до мене довіру. Так ось: він запевняв мене, що

завжди був за союз із Францією й ніколи не міг зрозуміти, чому ти і твої друзі думаєте інакше. Тепер він каже, що не тямиться з радості; запевняє, що імператор не міг учинити краще, що це треба було зробити вже давно [...] Я повторюю це тобі не як плітки, а як щось таке, що допоможе тобі зрозуміти симпатії людини, з якою ти часто розмовляєш про політичні справи і яка зізнавалася, що дуже тебе любить, бо, мовляв, знає, що я тебе щиро кохаю.

Я не хочу, щоб ти дозволив собі якесь безумство, аби відвідати мене, але спробуй здійснити задуману подорож до Одеси і не скидай із рахунку цей чудовий план, який уже два чи три місяці так мене тішить. Якщо не приїдеш, я сама поїду до тебе, тільки це буде вже не те; твої обов'язки, твої знайомства, твої звички – усе це не дуже нам сприяє. Я зберегла чудовий спомин про всі ті незабутні хвилини, коли була з тобою, а також гіркий спомин про те, що, крім твоїх справжніх обов'язків, було для нас перешкодою. У Тульчині чи в Одесі нічого подібного не буде; ми будемо там сам на сам, а особливо в Ковалівці, куди я хотіла б устигнути першою, щоб належно тебе прийняти. Потім поїдемо разом до Тульчина і зрештою до «Софіївки». Це добре, *mon bon ami*, що ти залишаєшся в Петербурзі аж до квітня. На той час я вже, може, дам собі раду зі своїми справами, а найголовніше, здихаюся тих, хто мене оточує. Врешті-решт це буде доцільно з огляду на двох солідних дам, яких дуже дивує те, що ти на якийсь час хочеш покинути Петербург. У квітні вони, сподіваюся, повірять, що ти їдеш до Одеси брати там морську купіль, яка справді дуже допомагає при нервових недугах. Біда лише в тому, що треба чекати ще три чи чотири місяці; це довго, тим паче, що в нас так мало способів підтримувати наш зв'язок. Треба, *cher coeur*, зробити над собою зусилля і подолати твою велику відразу до листування через пошту, принаймні раз на тиждень. Заклинаю тебе, не будь ледащем!...» [688, арк. 16–17]

До Новосильцева, з Тульчина 14 (26) травня 1808 р.: «Вісім днів тому я отримала твій лист від 13 квітня; він дуже довго йшов, хоча мене запевняють, що його передано естафетою. Та нарешті він прийшов і дуже мене ошчасливив, бо це перший лист, який я отримала від тебе після 20 лютого. Зізнаюся, *mon bon ami*, що твоє мовчання завдає мені болю [...] Ти мав право, *cher coeur*, іноді сумніватися в моїх почуттях. Ти не знав мене раніше, і все свідчило проти мене. Я мала проблеми, і ти міг подумати, що я тільки вдаю закохану в тебе, бо мені потрібна твоя підтримка. До того ж ще й цей закоханий пасерб, якого я так боялася, бо мала справу з навіженим, який дуже непокоїв мене своєю

поведінкою! Твої сумніви, *mon bon ami*, нітрохи мене не обурили, все, про що ти пишеш, цілком природно; на твоєму місці я була б іще підозріливіша [...] Моє щастя нерозривно пов'язане з твоїм; цей «надміру тверезий розум», який ти мені приписуєш, – виключно твоя заслуга [...] Отже, я матиму щастя побачити тебе в червні? Ти чекаєш моєї відповіді, щоб вирушити в дорогу; хочеш знати, чи твій приїзд не завдасть мені шкоди? Але ж, Боже мій, про яку шкоду тут може йти мова? Я ні від кого не приховую симпатії, яку відчуваю до тебе. Якби тут була, як оце зараз, уся родина, то це могло б нас трохи бентежити; але, на щастя, всі збираються 10 червня виїхати до Варшави, в цих місцях залишаються тільки пані Янова і Жерослав із дружиною. Та в них своє товариство, і вони приїдуть сюди лише вряди-годи.

[...] якщо мої пасербиці та пасерби з дружинами живуть зараз у мене, то це зовсім не через спадщину; в родині давно заведено проводити травень разом у Тульчині. Спершу іменини мого покійного чоловіка, відтак мої, тож сюди приїжджають святкувати ці два свята протягом цілого травня. Уся родина зазвичай гостювала тут упродовж шістьох тижнів. Цього року мені хотіли показати, що до мене свого ставлення не змінили, а ще більше довести громадській думці, що батькова смерть не відштовхнула їх від мене і що після завершення поділу вони бажають знову зблизитися зі мною, тож я ще цілих три тижні буду в їхньому товаристві, а потім вони поїдуть до Варшави. До порозуміння дійдемо, правдоподібно, не раніше, як 20 липня, але це не повинне стати на заваді твоєму приїзду до Тульчина. Єдине, що я напевно не зможу собі дозволити, то це поїхати до Ковалівки, щоб там тебе прийняти; це могло б справити погане враження. Але твій приїзд аж ніяк не видасться комусь чимось незвичайним; тут звикли бачити чужих, що гостюють по два, по три місяці, та це не викликає ні в кого підозри. Щоправда, ти [...] маєш слухність, що наш зв'язок усім відомий, хоч, можливо, ніхто не знає, якого він характеру. Кінець кінцем, я вільна жінка, господиня своїх дій; нехай думають, що їм заманеться. Тож приїжджай, *mon bon ami*, якомога швидше, я чекатиму на тебе з величезним нетерпінням [...] А *propos* Одеси, то я не можу туди поїхати раніше, ніж у серпні. Я потрібна тут, мої пасерби передали свої повноваження довіреним особам; але я хіба можу довірити комусь свої? У першу чергу я відповідаю за дітей, крім того, я представляю Щенсного. Я зроблю все можливе, аби компроміс відбувся до початку серпня, однак у таких справах часто виникають перешкоди, які важко передбачити, а стан справ, які мені залишив Щенсний, залишає бажати кращого.

Величезні маєтки, які я відкупила в нього всупереч власній волі, щоб уладнати всі справи цього навіженого [...] До побачення, mon adorable ami, майся добре і швидко приїжджай, якомога швидше; повір мені, що тебе ще ніколи ніхто не кохав так безтямно, як я» [688, арк. 24–29].

До Новосильцева, з Києва, 22 вересня (4 жовтня) 1808 р.: «...буквально оце зараз я виїжджаю до Тульчина, де змушена буду чекати на свого пасерба Станіслава. Ці панове самі зволікають із поділом, а потім прибирають міну обурених, що цю справу й досі не доведено до кінця. Але ж ми вже понад шість тижнів чекаємо на Станіслава. Якщо він не приїде, то ми залагодимо справу без нього 15 жовтня. Ти будеш здивований, коли довідаєшся, що я в Києві; мене привели сюди мої справи. Мушу бути тут, щоб вони пішли якомога краще; сумно, але це факт. З нетерпінням чекаю на повернення свого кур'єра, бо давно вже не було від тебе вістей. Може, коли повернуся до Тульчина, твій лист уже чекатиме там на мене; адже ми з тобою домовилися, що будемо листуватися через пошту, хіба не так?

Нагадую тобі про справу з паспортом для мого сина Вітта і для пасерба Щенного. Обидва *sujets-mixtes* (мешканці прикордонних населених пунктів із подвійним підданством – Т.Ч.), то можна сказати, що мають якісь справи в Галичині [...] Почуваюся більш-менш добре, але мені сумно, і в цьому важко щось змінити. А втім, якось витерплю ці муки і знуцання, хоч, зізнаюся тобі, іноді мені вже вривається терпець. Дуже прикро, коли навколо тебе особи, про яких ти знаєш, що вони тебе ненавидять [...] На ім'я твого брата я вислала документи, необхідні для банку; якби мені пощастило роздобути 300 тис. карбованців сріблом, це мене цілком задовольнило б. Мушу внести деякі платежі й залагодити різні справи, але не знаю, як переробити асигновку; може, ти допоміг би мені в цьому через пана Голупцова? Він щосили намагається тобі догодити; був дуже люб'язний, коли я залагоджувала з ним свої справи, мабуть, завдяки тобі. До побачення, вже нічого не пишу тобі про свою прихильність та про почуття вдячності, які пов'язують мене з тобою. Згадайся сам про все, що я хотіла б тобі сказати і що зараз до тебе почуваю...» [688, арк. 30–31]

До Новосильцева, з Тульчина, 2 (14) жовтня 1808 р.: «...Щойно мені привезли свіжі трюфелі, і я висилаю тобі їх цілий пакунок. Якщо дійдуть у доброму стані, то передай, дуже тебе прошу, від мого імені одну порцію графові Строганову і нагадай йому про мене. Посилаю тобі також краєвид «Софіївки», який мені дуже подобається.

Саме в цьому місці я найчастіше зупиняюся. Востаннє я цілих дві години просиділа біля цього каскаду, думаючи тільки про тебе і твою обіцянку, що одного чудового дня ти знову прийдеш провідати тут мене. Я так перейнялася цією ідеєю, що майже навіч бачила, як ти тут проходиш. Ти виправдаєш мої сподівання, правда? Adieu, mon bon ami, міцно обіймаю тебе й кохаю ще дужче, ніж будь-коли до цього» [688, арк. 32–33].

До Новосильцева, з Тульчина, 13 (25) жовтня 1808 р.: «Пишу тобі сьогодні лише кілька слів, аби повідомити, що я здорова і що кохаю тебе всім серцем. Я, mon bon ami, страшенно стомилася. Ти не уявляєш собі, які знущання мені доводиться терпіти, узгоджуючи навіть найменшу статтю, яку мужність треба мати, щоб протистояти нападам усіх тих індивідів. Але врешті-решт, вимучивши мене і виснаживши до знемоги, вони поступаються. Кілька днів тому я написала тобі, з яким нетерпінням очікую на повернення свого кур'єра. Давно вже не одержувала від тебе жодних вістей; мені здається, що ти вже почав потроху забувати мене; цю сумну думку я намагаюся відганяти від себе, але, на жаль, вона весь час повертається до мене. Посилаю тобі трюфелі, хотіла б, аби вони дійшли в доброму стані. До побачення, cher coeur, ти був би дуже жорстокий, якби бодай трішечки не кохав мене» [688, арк. 34].

До Новосильцева, із Тульчина, 22 жовтня (3 листопада) 1808 р.: «Отакі наслідки, mon bon ami, коли двоє людей живуть на далекій відстані одне від одного! Сам бачиш, що ми перестаємо знаходити порозуміння між собою. Що ж таке ти зміг вичитати в моєму листі, що наштовхнуло тебе на похмурі й ганебні підозри стосовно моїх почуттів та моєї прихильності до тебе? Перш ніж писати тобі далі, почну із виправдання. Я справді вже не пригадую, cher coeur, які слова вжила, аби повідомити тебе, що збираюся два роки провести у своєму маєтку, але дуже добре пам'ятаю, навіщо про це написала тобі й що хотіла ним сказати. Через того самого кур'єра я просила тебе подбати про два паспорти, один для мого сина, а другий для Щенсного. Побоювання, щоб ти мене не запідозрив, ніби я збираюся невдовзі поїхати до цих чоловіків, спричинилося до того, що я тобі таке написала. Я сказала, що поживу два роки у своєму маєтку, аби переконати тебе, що хоч би що ти зробив, я чекатиму на тебе навіть два роки, якщо буде треба [...] Ти повинен винагородити мене за цю кривду, тисячу разів просити в мене пробачення, що навіть на такий короткий момент запідозрив мене, боцім я здатна змінити своє ставлення до тебе. О ні, mon adorable ami, я кохаю тебе і кохатиму все життя! Я можу існувати на відстані від тебе, але щасливою можу бути тільки разом із тобою. Така

правда про стан моєї душі. У мене, звичайно, є свої справи, які я конче мушу заладнати, є обов'язки, але, щоб бути щасливою, треба, щоб моя радість стала твоєю радістю, щоб я бачила тебе щасливим. Я не хочу від тебе ніяких жертв; навіть найменше твоє роздратування затьмарило б усю мою радість. Якщо твої справи владнаються самі собою, якщо ти зможеш звільнитися від обов'язків, пов'язаних із твоєю кар'єрою, якщо це зречення принесе тобі більше користі, аніж шкоди, я дякуватиму провидінню та більше, ніж будь-коли, повірю у свою щасливу зорю. Якби ти зміг бути вільним упродовж вісьмох місяців, я б увесь цей час провела з тобою, де тобі самому сподобалося б – в Одесі, в Криму, на водах, у Тульчині, у Відні – там, де ти сам визнаєш за найкраще [...]

З поділом уже закінчено, кожен із нас одержав свою частку; але в той самий час, коли я йшла на жертви, аби усунути будь-які перепони, ті панове домоглися ухвали Сенату, яка позбавила мене звичного права вибору, що ним користуються вдови. Щоправда, цього немає в Статуті, але протилежного визначення там також немає, а звичай має перевагу над законом. Та оскільки будинки і парк оцінено, і той, хто їх візьме, має за це заплатити, то природна річ, що дружині покійного і матері його дітей треба залишити ту частку, де розташований рідний дім. Згідно зі згаданою ухвалою, я змушена буду перебратися до будинку комісара, і, що найгірше, в тій його частині, яку мені залишено, взагалі немає й чогось подібного до помешкання [...] Щоб якнайшвидше покінчити з цією справою та більше тебе не турбувати, я вибрала найперше те, що належить моїм дітям, потім вибирали ті панове і нарешті взяла своє я. Мушу зізнатися, що це завдало мені великої прикрості. У моїх планах було взяти собі «Софіївку», але натомість мені дісталася частка, яка дуже вигідна з погляду доходів та навіть краща за інші, однак вельми неприємна для мене, бо доведеться жити в синів. Щоб не ділити їхню частку, я вирішила звіритися у всьому на долю. Мімі (Мечислав – Т.Ч.) одержить Тульчин, Олександр – «Софіївку», Болесеві (Болеслав – Т.Ч.) взагалі не дісталася жодного будинку, але для нього так навіть краще. Тепер ми зайняті перевіркою розрахунків, й саме тут мої пасерби хочуть загнати мене в глухий кут [...] Коли б ти знав, які смішні їхні претензії! Хочуть поділити мої коштовності, мої 100 тис. дукатів, мої книжки; вони поділили б навіть мої сорочки, якби могли. Ці їхні претензії абсурдні, але важко передбачити, яку ухвалу прийме третій відділ Сенату. Через те, cher coeur, мені треба весь час бути насторожі. Посаг їхньої матері, покійної пані Потоцької, посаги

моїх дочок і, зокрема, тієї, що вийшла заміж після смерті мого чоловіка, – все це складе суму приблизно в 3 млн карбованців асигнаціями, не рахуючи рухомого майна і вартості будинків.

Усе було вже підраховано, та, оскільки з'явився указ Сенату, а Станіслав подав їм якісь надії, вони знову збираються, пред'являють мені аптечні рахунки, сплачені борги. Спадкову масу обтяжують 3 млн боргів. Борги мого чоловіка становлять 1 млн 400 тис. карбованців, тож для нас залишається сплатити 1 млн 600 тис. Таким я бачу стан цих справ, але ті панове говорять інакше: на їхню думку, сини повинні поділити між собою капітали, тобто все те, що різні боржники завинили моєму чоловікові, а також рухоме майно, і лише після того погоджуються разом зі мною взяти на себе борги. Якщо є борги, то немає капіталів; для мене це просто; але вони покладають великі надії на Сенат, а особливо на твою ласку, про яку писав Станіслав. Ці панове вважають, що я не маю права ні на рухоме майно, ні на капітали (їх, як на мене, не існує взагалі), оскільки імператор підтвердив, що мені належить рівна із синами частка спадщини та більше нічого, а в статтях Статуту вдові належить тільки частка в землях. Однак ні імператор, ні Статут не підтверджують, що вдові мають дістатися лише борги: це зрозуміло само собою, але це треба справедливо роз'яснити. Якщо сини успадковують суми, що залишилися після смерті батька, то вони повинні успадкувати і його борги; а вони чекають від закону чогось іншого, хочуть залишити мені борги, а капітали поділити між собою. 25 листопада сторони мають зібратися в Тульчині, щоб розвіяти всі сумніви і нарешті довести цю справу до кінця. Я вже страшенно від усього цього стомилася і сита по саму зав'язку.

Я розумію, що вже аж занадто наморочила тобі голову своїми неприємними історіями; але прошу ще тільки про одне: будь ласка, не випускай зі свого поля зору третій відділ Сенату аж до січня, коли має бути остаточно закінчено наші справи. Якби твоє здоров'я не було так підірване і якби я не боялася, що міцні петербурзькі морози тільки збільшать твої страждання, то попросила б тебе залишитися в Петербурзі аж до січня. Та я волію двічі сплатити своїм пасербам усі їхні смішні претензії, аніж знати, що ти залишаєшся в місті, клімат якого може шкідливо вплинути на твої нерви. Тому я не даю тобі жодних порад щодо терміну, коли ти повинен виїхати з Петербурга. Одне лише хочу тобі сказати, а саме: тебе тут зустрінуть із розкритими обіймами, коханий, милий, і

ти матимеш приємність бачити мене безмежно щасливою поруч із собою...» [688, арк. 36–43].

До Новосильцева, із Києва, 17 (29) січня 1809 р.: «Від 14 січня я в Києві. Завдяки тобі мої трансакції на контрактах ідуть дуже непогано: 22 тис. дукатів, заплачених відразу, справили добре враження, так само, як і 97 тис. карбованців. Северин повівся дуже негарно: написав мені перед тим, що йому не потрібні гроші до 22 січня, і я на це розраховувала; і знаєш, що він зробив? Довірів Станіславовим пленіпотентам отримати від мене відразу 15 тис. дукатів, якщо виникне така потреба. Це було дуже гидко з його боку, та байдуже, мене ще й хвалитимуть за те, що я зуміла залагодити свої справи попри такі причіпки. А прогос Северина і Станіслава, то їх тут іще немає; Бог бачить, що діється. Якщо ти передав мені ними 200 тис. карбованців від графа Зубова (якщо він нарешті їх дав), то вони запізняться. Завтра вже останній термін. Якби мої орендарі розплатилися зі мною вчасно, то з тією сумою, яку ти мені вислав, я звільнилася б від свого клопоту. Та, на жаль, усі ці дрібні шляхтичі нестерпні [...] Твоє здоров'я дуже мене тривожить. Заради Бога, бережи себе такої суворої зими, як ця, я дуже за тебе переживаю. Щенний Єжи не помер і почувається навіть набагато краще. Лікарі кажуть, що як перебуде цю зиму, то зможе ще протягти. Я справді не знаю, як ті панове виберуться з пастки, в яку загнали самі себе через свої ганебні маніфести проти рідного брата в той момент, коли за їхніми розрахунками, він мав уже попрощатися з життям. Северин каже, що я повинна носити тебе в раці; я роблю ще краще – ношу тебе у своєму серці. Adieu, cher petit ami, хай тобі щастить. У нас ходять чутки, що до Києва приїде велика княгиня; мене це дуже тішить, бо тоді наш край хоч трохи оживиться. Подейкують також, що вся імператорська родина має прибути в травні до Києва, оце і всі наші новини» [688, арк. 50–51].

28 лютого (12 березня) 1809 р. пані Потоцька писала до Новосильцева: «Справу моїх дочок нарешті залагоджено; вони отримають по 2 млн з відсотками. Я виплачую тим панам 44 тис. дукатів із того, що їм залишилося після матері, тобто кожному 11 тис. У всякому разі це трохи більше, ніж 2 млн польських злотих [...] Залишаються лише рахунки Щенного. Северин не дуже хоче за це братися, але це треба зробити; я сповнена рішучості нічого не закінчувати, поки ці панове не відмовляться від усіх претензій до свого брата. Сьогодні я сказала Северинові: «Усе або нічого, любий мій кузене». Мушу зізнатися тобі, mon bon ami, що на довге життя Щенного надій уже

нема; зараз він відчуває себе краще, але це «краще» означає менше, ніж нічого, та й, крім того, цей навіжений зовсім не береже себе. З нетерпінням чекаю на паспорт для Гігеля, який ти обіцяв вислати, бо мені дуже хочеться, аби сердешному Щенсному нічого не бракувало в його теперішньому плачевному стані. Чижевич і Фонтане дуже непокояться за нього; кажуть, що він необережний, що після двох днів ліпшого самопочуття два тижні проводить у ліжку. Отакий справжній його стан. Усі ці обставини примушують мене активно домагатися остаточного залагодження справи. Я сповнена рішучості закінчити всі розрахунки і радше погоджуся заплатити цим панам іще щось за Щенсного, аніж залишити за своєю спиною пастки...» [688, арк. 53–54]

Пані Софію дуже вразила звістка про смерть пасерба Щенсного Єжи, з цього приводу вона так писала до Новосильцева 22 жовтня (3 листопада) 1809 р.: «Щенсний помер! Не можу тобі навіть передати, якого болю завдала мені ця звістка. Я дуже добре знала, що він хворий і довго протягти вже не зможе...» [688, арк. 60–61]

У докладному листі від 24 грудня 1809 р. Софія згадує про натяки з боку дітей Станіслава Щенсного від Жозефіни, на те, що вона обікрала рідних дітей. «Слово красти, – писала вона, – обурливе, а надто щодо мене. Та оскільки пан Северин уже його вжив, то я гадаю, що він, крім належного мені багатства, міг би знайти інші аргументи, які доводять, що я не обкрадату своїх дітей. Смію думати, що всі добре знають мій характер, знають про жертви, на які я йду заради своїх дітей, тому мої почуття до них тут краща гарантія, ніж моє багатство». Потоцькі вимагали, щоб Софія подала нотаріальну декларацію, що скуплені нею маєтки оплачено за рахунок доходів, які належать її дітям. «О ні, пане Северине, я не дам загнати себе в таку пастку; що належить мені, те має бути моїм, і мої діти повинні заслужити, щоб успадкувати це після моєї смерті». Беручи на себе майнову відповідальність за спадкові частки своїх дітей, – підкреслювала пані Потоцька, – «я зробила послугу пасербам, гарантуючи їм повну власність на маєтки і свободу розпорядитися ними на 16 років раніше, ніж це було б можливе, якби їм довелося чекати повноліття Болеслава, щоб завершити остаточний поділ». Софія також уважала, що спроба повернутися до родинних розрахунків у зв'язку зі смертю Щенсного Єжи абсолютно безпідставна. «Якщо хтось і зазнав тут збитків, то це я: мої діти також їх зазнали, до того ж у значно гіршій пропорції, ніж ці панове, ми нічого не взяли зі спадку Щенсного, не кажучи вже про ті 300 тис. дукатів, які він залишив спадковій масі. Вони взяли навіть по 12 тис. дукатів через несправедливі

претензії, які раз по раз пред'являли нещасному, хворому і розореному братові. Утім, зі Щенсного був нікудишній управитель, але сам Северин визнавав перед багатьма особами, що навіть за найсуворіших вимог йому можна було б виставити рахунок щонайбільше на 300 тис. польських злотих, що становить максимум по 8 тис. дукатів для кожного з нас. Скільки ж то крові з мене випили ці панове, перш ніж погодилися пробачити своєму нещасному братові! Я виплатила Влодзімежеві 12 тис. дукатів, щоб він відмовився від своїх несправедливих претензій до брата. Підлою була спроба зганьбити пам'ять старшого брата в той момент, коли, за їхніми розрахунками, він уже мав бути на тому світі; вони занесли до актів брехливий і наклепницький маніфест, у якому піддали сумніву його порядність. Підлими були і їхні спроби спокусити молоду людину, володаря документів, що їх Щенсний доручив передати мені, аби заволодіти ними; саме таку пропозицію Жерослав зробив останнім часом панові Фонтане, якого ти добре знаєш і який супроводжував Щенсного. Він написав йому до Парижа, запропонував посаду в себе і повне утримання [...] однак посварився з паном Фонтане, бо той не захотів передати йому мою кореспонденцію» [688, арк. 66–69].

Як запевняла Софія, Потоцькі марно тішать себе ілюзією, що Щенсний залишив по собі якийсь спадок. «Після нього не залишилося нічого, його борги сягали 600 тис. дукатів; вони можуть виплатити мені цю суму і забрати собі тих 12 тис. селян, які перейшли до мене з його майна. Щенсний склав духівницю, щоб урятувати мене від знущань, а не тому, що вважав, що може ще щось вагоме залишити моїм дочкам. Він був переконаний, що це єдиний спосіб урятувати мене від процесів. А щодо труда, якого завдав собі Северин, щоб дати лад моїм, як називає їх, сумним справам, то я виявляла йому вдячність, що її будь-хто збоку міг би потрактувати занадто перебільшеною, зважаючи на необ'єктивність, яку він демонстрував на користь моїх пасербів і яка вже дуже впадала в око...» [688, арк. 60–71].

Суперечки родини Потоцьких іще раз повернулися до Сенату, де інтереси Софії намагався захищати завжди відданий їй Новосильцев. Турбацій, пов'язаних із претензіями пасербів, пані Потоцька не позбулася, по суті, до кінця життя. На початку 1810 р. вона вирішила поїхати до Петербурга, щоб особисто проконтролювати свої заплутані справи, але довго не могла реалізувати цей задум. До того ж на неї звалився новий клопіт [397, с. 351]. «Нині я переживаю велике горе, – писала вона до Новосильцева 26 грудня 1809 (7 січня 1810) р., – я бачу, як умирає моя сердешна сестра,

і це болісне для мене видовище» [688, арк. 73]. 2 (14) січня 1810 р. пані Потоцька писала: «Моя сестра помирає, ми будь-якої хвилини чекаємо її скону; її страждання крають моє серце» [688, арк. 80].

Знову до свого фаворита: «Ти давно добре знаєш, що я не завжди демонструю свій справжній спосіб мислення, а ще рідше ділюся тим, що знаю; попри видимість балакучості я зберігаю для себе все, що треба; в усьому світі тільки ти один здобув мою довіру, і якщо я почала виявляти більшу стриманість стосовно тебе після відвідин Одеси, то це тому, що побачила: ти маєш своїх конфідентів. Я іноді мовчала з приводу тих речей, які могли б завдати тобі прикrostі. Але, приїхавши до Петербурга, я знову відкрию перед тобою своє серце та більше нічого не приховуватиму від того, хто, – поки я жива, – буде єдиним об'єктом моїх почуттів...» Переконаючи сенатора у своєму палкому коханні, пані Потоцька не забувала, певна річ, про справи. «По приїзді до Петербурга, поговоривши з тобою, я, можливо, звернуся до імператора з клопотанням призначити на випадок своєї смерті опікунів для моїх синів. Свого часу він обіцяв мені, що дозволить, аби його мати була опікункою моїх дочок. Та навіть більше – він пообіцяв мені, що в разі моєї смерті візьме цей обов'язок особисто на себе, але це вже забулося, і я йому цього не нагадуватиму. Мене дуже непокоїть, що пасерби тішать себе надією, що після моєї смерті їм доручать опіку над моїми синами; тим паче, що Жерослав заявив якось при десятих особах, що якби міг, то ввігнав би стилет у моє серце. Для цього йому не випадає тільки нагоди, а бажання це цілком щире». Софію Потоцьку дуже лякала загроза, що, за пропозицією родини Потоцьких, Сенат може наказати їй скласти повноваження з опіки над своїми малолітніми дітьми, хоча Литовський статут не зобов'язував батька і матір звітувати перед кимось про управління майном своїх дітей. «Якщо не хочуть трактувати мене як матір, то нехай визнають за мною бодай такі права, якими володіють офіційні опікуни [...] До Петербурга я, напевне, приїду в лютому, але не для того, щоб там залишитися. Мені треба їхати на води; мушу подихати іншим повітрям бодай раз на два роки. Довше залишатися в цій країні, де мені завдано стільки прикrostів, я не можу. Малоймовірно, щоб далеко від цих сторін я зустріла порядніших людей, бо люди скрізь однакові, але принаймні зможу вільно бачити, час від часу приймати в себе тих, кого захочу, і прожити, нарешті, частину свого життя разом із тобою, якщо ти ще не змінив своїх планів покинути на якийсь час Петербург. Усе, чого я ще хочу від цього світу, то це мати щастя присвятити тобі свій час, ділити його між

тобою і своїми дітьми. Про це ми з тобою поговоримо. Ні з ким не радься, дуже тебе прошу, зроби так, як уважаєш за потрібне; ти бачиш усе сто разів краще, ніж ті, хто думає, що може давати тобі добрі поради, а надто молоді особи, котрі здебільшого позбавлені тверезого розуму...» [688, арк. 74–80]

Однак Софія не виїхала до Петербурга ні в лютому, ні в березні: її знову затримали в Тульчині якісь справи, а потім недуга. Останнього з її листів до Новосильцева, який зберігся в архіві, датовано 20 квітня (2 травня) 1810 р. У ньому вона просила сенатора не забувати про давні плани купити маєток поблизу Одеси; разом із її маєтностями, розташованими в тих місцях, це був би «справжній електорат», щось на зразок невеликого, але удільного князівства.

Невідомо, чи запланована Софією подорож до Петербурга взагалі здійснилася в 1810 р. Її листування з Новосильцевим тривало, безперечно, й далі, але листів із пізнішого періоду сенатор пані Потоцької уже не повернув, і вони залишилися серед його паперів, нікому невідомих до сьогоднішнього дня і недоступних для істориків. Ображений на імператора за його немилість, Новосильцев 1810 р. зрештою покинув Росію та кілька років прожив у Відні. Він уже не міг сприяти Потоцькій так активно, як це робив раніше, тому, певно, можна припускати, що зацікавленість Софії його особою значно ослабла [397, с. 353].

Збереглися листи Софії Потоцької до свого пасерба і водночас коханця – Щенсного Єжи, який у травні 1808 р. покинув Тульчин та виїхав за кордон. Вони писалися одночасно з кореспонденцією до сенатора Новосильцева.

До Щенсного Єжи, з Тульчина, 12 (24) травня 1808 р.: «Щойно отримала, мій дорогий Щенсний, твій лист зі Львова. Я здивована, що ти нічого не пишеш про мого сина Яна; видно, він туди ще не приїхав. Справи наші, дорога моя дитино, йдуть дуже повільно. Уяви собі: хотіли поставити аж трьох арбітрів із боку твоїх братів та тільки одного з боку моїх трьох синів, запевняючи, що мій та твій арбітри діятимуть у згоді. Цю безглузду проблему обговорювали протягом восьми днів. Я трималася твердо, і, якби не призначили арбітрів у рівній кількості, готова була б розірвати угоду. Зрештою, все залагоджено і прийнято ухвалу, що кожна сторона матиме свого арбітра. Але тепер виникла інша проблема, ще безглуздіша, ніж попередня. Кажуть, ніби хочуть зрівняти наші частки, поновивши таксацію і т. ін. Ти добре розумієш, що їм не вдасться це зробити, і все ж через цю справу я зовсім утратила сон» [687, арк. 1].

До Щенного Єжи, з Тульчина, 18 (30) травня 1808 р.: «Щойно я відсвяткувала день Святої Софії. Іменини вдалися на славу, діти досхочу поласували солодощами, з'їхалася величезна кількість гостей, я навіть не знала, де їх усіх розмістити. Князь Мекленбурзький сказав, що Тульчин – чудова місцина; був дуже нещасний, що не може стати моїм придворним. Я такого сказати про нього не можу; волю, щоб він залишався в Москві. Компроміс посувається дуже повільно. Ті панове (я маю на увазі пленіпотентів) дуже нудні й неприємні. Але якби керуючі цього не хотіли, то пленіпотенти так не поводитися б, це без сумніву. Влодзімеж і далі дратується в міру своїх можливостей; але що більше вони мені досаджують, то менше мають від цього користі. Це безперечно. Що ж до Пелагії, то вона поводитья дуже стримано, не втручається ні в що, тільки розважається...» [687, арк. 2–3]

До Щенного Єжи, 22 травня (3 червня) 1808 р.: «Щойно отримала, любий мій Щенсний, твій лист, якого пан Моценський переслав мені з Бродів [...] Якби ти знав, люба моя дитино, як мені потрібні гідні довіри помічники, і я таких підшукала. На наше щастя, всі вони (а особливо ті, яких я послала з тобою) цілком надійні.

Діти почуваються добре й міцно тебе обіймають. Твоя відсутність нітрохи не охолодила їхніх почуттів до тебе. Сердечно дякую тобі за новини, які ти мені прислав. Це правда, що пошта йде до нас іноді дуже довго, а газети не приходять взагалі [...] Твої брати кажуть, що це від того, аби відкупити Торговицю. Я нічого більше так не бажаю, як спродати їм ці землі, але вони мусять заплатити мені готівкою, інакше я не хочу з ними й розмовляти. Adieu, дорога дитино, тримайся, кохай мене завжди та будь певен у моєму сердечному і приязному ставленні до тебе» [687, арк. 4–5].

Про фінансові негаразди Софії свідчить лист до Щенного Єжи, писаний у липні 1808 р.: «Нарешті, любий мій Щенсний, ти в Парижі, і я поздоровляю тебе з цим від усього серця; ти не повіриш, яку чашу гіркоти треба тут випити з тими, хто залагоджує наш компроміс. Але це ще не все: в нас великі проблеми з грішми, бо всі хочуть одержати своє; наші вороги вважають, що я веду свої справи без ніякої калькуляції й абияк. Усі переконані, що в мене півтора мільйона дукатів боргу і що зрештою мені доведеться продати частину землі на контрактах. Наші панове шляхтичі планують одночасно зажадати від мене те, що я їм винна, аби таким чином продиктувати свої умови. Жерослав вигідно здав в оренду свої маєтки; коли я й собі зажадала таку саму ціну, мені сказали, що це неможливо. Тож, любий Щенсний, справи мої складаються

дуже кепсько. Якщо не зроблю гігантських зусиль, то контракти принесуть мізерний виторг і я зазнаю величезних збитків. Отакий я маю клопіт, а тепер хочу написати тобі й про свої сподівання. Кажуть, буцім у Яссах можна добути грошей; тож я планую, що в жовтні зможу дозволити собі невелику подорож у той край і спробувати взяти там кілька позичок на термін контрактів. Найбільшу прикрість тепер маю з нашим любим дядечком Вінцентієм. Він і слухати не хоче про закінчення спадкових справ, поки йому не покажуть готівку. Написав мені, щоб я віддала йому діаманти, але ж їх у мене тільки один разок. Ти добре знаєш, що в мене залишилися хіба що великі камені. Сподіваюся, що цього місяця роздобуду 10–12 тис. дукатів, вишлю їх до Бродів, надішлю й кілька алмазів на суму від 30 тис. до 40 тис. дукатів. Ти зробив зле, що не дав гаку і не відвідав любого дядечка, ти, мабуть, краще залагодив би справу, ніж пан Мощенський. Компроміс буде відновлено 10 жовтня. Ті панове наприкінці сказали, чого від нас хочуть. Залишається калькуляція і сегрегація майна матері й аплікація боргів. З великим нетерпінням очікую на цей момент; ти не повіриш, як я хочу, щоб усе це нарешті закінчилося [687, арк. 14–16].

Я вже писала тобі про візит, який зробив мені пан Новосильцев, це йому ми маємо завдячувати за закінчення нашої великої справи. Це він переконав мене, що не можна поновлювати справи поділу за договорами, які ми уклали між собою, бо староста довго вагався. Однак Новосильцев заявив їм, що поділ закінчено та він має залишитися незмінним, що всі їхні твердження – це софізми, що Сенат розсудив справу справедливо і що з причіпками треба нарешті покінчити. Коли Новосильцев висловив свою думку Дзяковському і Жерославові, усе повторено старості й справу було закінчено за 24 години. А рgoros Новосильцева, то він тепер в Одесі, у вересні в Петербурзі обіцяв посприяти мені, щоб я могла продати Умань державній скарбниці. Відвідав «Софіївку», потім Олександрію і нарешті відбув до Одеси. Що не кажи, а ця людина мені дуже прислужилася; ти не повіриш, скільки добра зробив тут його приїзд, колись ти сам у цьому переконаєшся. Без його допомоги компроміс тягнувся б іще років зо два; вже навіть було визнано за доречне обшукати мої шкатулки. Усякі слова не рівня! Колись, любий Щенсний, ти довідаєшся, як нас було б скривджено, якби пан Новосильцев не заявив їм, що вони не мають рації й що нічого таким способом не доможуться .

Я вже писала тобі, що справа нашого дядька завадила мені виїхати до Одеси; зараз я займаюся пошуками необхідних грошей, щоб закінчити справу з Немировим [...]

подумую й про те, щоб передати Тульчин у розряд міст державного підпорядкування. Новосильцев обіцяв поговорити про це з імператором й особисто заопікуватися цією справою. Якби він залагодив ще й це, то був би наймилішою людиною в усьому світі. Сподіваюся, що це йому вдасться, бо його прислали вивчити ситуацію в цьому краї та висловити свої міркування, тобто міркування стосовно внутрішніх справ, бо стосовно зовнішньої політики Новосильцеву і Чарторийському вже нема чого сказати – їхня думка з цього приводу більше нікого не цікавить.

Діти мої здорові, дуже люблять тебе й далі, увесь час запитують про свого братика Щенного [...] чекаю січня, щоб приготуватися до від'їзду з цього краю. Поїду через Відень або через Варшаву, звідти поспішу до тебе в Париж. Тільки мій від'їзд може поставити крапку у всіх цих справах, та й інакше не можна було б ліквідувати цей великий дім...» [687, арк. 17–19].

До Щенного Єжи, з Одеси, серпень 1808 р.: «Отримала одночасно три твої листи, любий мій Щенний, і мушу зізнатися, що вони завдали мені важкого болю. Невже таке можливе, що ти забув про наше становище? Таж ти й сам добре знаєш, *mon cher ami*, як важко в цій країні роздобути грошей. Я з тяжкими труднощами роздобула заледве 6 тис. дукатів, щоб вислати їх дядькові Вінцентію. Усі твої кредитори накинулися на мене. Я вже й сама не знаю, як мені позбутися свого клопоту. Дуглас не може вислати тієї суми, яку пообіцяв мені позичити. Не знаю, де мені взяти грошей на контракти, спробую щось продати, але нинішнього року це буде нелегко. Бог мені свідок: якщо ти не зміниш свого способу життя, то доведеш мене до розпачу. Ти вважаєш, що твої маєтності багато варті. Що ж, зараз я трохи просвічу тебе. Я вже п'ятнадцять днів в Одесі. Герцог де Рішельє показав мені всі новозасновані колонії. Уяви собі, тут висіяли 140 тис. четвертей пшениці, тож навіть якби торгівля пішла повним ходом, їм ніколи не знадобиться наше зерно. Щоб завантажити судна, які сюди прибувають, вистачить пшениці з Бессарабії, й це ні в кого не викликає жодного сумніву. Тому попрощайтеся з великими сподіваннями на те, що ціни на наші землі значно зростуть. Можу тебе запевнити, що вони впадуть іще цього року, а якщо Молдова залишиться з нами, то треба з усім прощатися, ми повернемося до ситуації, яка була п'ятнадцять років тому, тобто до ціни 4 польських злотих за корець пшениці. Якби мені пощастило знайти орендарів, які б згодилися платити по злотому за день панщини, то запевняю тебе, що здала б їм усі землі на шість років. Ти знаєш мою відразу до орендарів, але, попри це, я бачу, що це єдиний вихід, бо

відтепер ми більше не продаватимемо зерно в Одесі, це вже напевно. Повернувшись до Тульчина й Умані, я спробую вислати тобі три або чотири тисячі дукатів; решту пізніше, бо 15 тис. дукатів знайти нелегко. Ти хочеш сплатити свої борги і повернутися сюди. Раджу тобі поки що залишитися в Парижі й зачекати там на мене, бо я маю серйозні наміри приїхати туди в березні. Та й крім того, поки я роздобуду тих 15 тис. дукатів та вишлю їх тобі, мине ще зо три місяці. То навіщо тобі думати про повернення – краще не поспішай. Що ж до мене, то я сповнена рішучості відвідати Париж і, до того ж, якомога швидше, з дуже багатьох причин. Тому владнай свої справи так, аби залишитися в Парижі, й, заради Бога, тринькай якомога менше грошей! За десять днів я буду в Тульчині. Чекаю тут на пана Новосильцева, якого хочу побачити, поки він від'їде до Петербурга. Зараз він у Криму, звідти вирушить до Ясс, а потім до Петербурга. Мені треба з ним побачитися перед від'їздом, бо твої брати збираються виплатити посаг моїм дочкам лише тоді, коли вони виходитимуть заміж. Новосильцев уладнає цю справу в Сенаті до контрактів, це конче потрібно. Adieu, діти цілують тебе...» [687, арк. 20–22].

До Щенсного Єжи, з Тульчина, 15 (27) жовтня 1808 р.: «Я була в Криму, любий мій Щенсний, та після повернення застала вісім твоїх листів. Мене не було тут чотири тижні, і я не розумію, що сталося з моїми листами. Зате даю тобі всі сто відсотків гарантії, що я писала тобі кожного тижня. Щоправда, з Криму я не писала нікому, але це все. Твої докори несправедливі. Ніхто більше не думає так про тебе, про твоє щастя й успіхи, як я. Але якби ти знав, який я маю нині клопіт та яка я нещасна через компроміс, відновлений тиждень тому! Треба нарешті з ним покінчити, бо після контрактів я виїжджаю до Парижа [...] Любий мій Щенсний, гроші нині даються дуже важко, і треба зачекати до контрактів, щоб я могла вислати тобі трохи дукатів...» [687, арк. 25–26]

З Тульчина, 25 жовтня (6 листопада) 1808 р., до Щенсного: «Відколи я в Тульчині, справи просунулися вперед, і я знову почуваю себе, наче в пеклі, бо такий компроміс навіть гірший від пекла. У даний момент нашу увагу займає материнська сегрегація. Багатство твоєї матері хочуть збільшити до 9 млн, але його буде скорочено до 5, а після сплати боргів залишиться щонайбільше 350 тис. польських злотих і кожному припаде заледве 350 тис. польських злотих [...] Що ж до калькуляції, то ці панове багато розпатякують, але я сподіваюся, що цьому швидко настане край. Насправді страшна тільки одна річ, а саме: їм не хочеться швидко доводити цю справу до кінця. Вони воліли б іще раз перекласти на мої плечі контракти.

Я дуже рада, що пан Беснер передав тобі 3 тис. дукатів, їх тобі вистачить принаймні на доконечні потреби [...] тим часом напишу до Відня, щоб тобі вислали ще 3 тис. дукатів. Що ж до мене, то моєму клопоту не видно кінця-краю, на контракти мені потрібно 200 тис. дукатів, та лише один Бог знає, де я їх візьму. Частину землі я віддам в оренду, але від цього можу мати щонайбільше 100 тис. дукатів. У квітні поїду до Парижа, бо дуже хочу знову побачити це місто. Раджу тобі дочекатися там мого приїзду [...] ти будеш у Парижі моїм екскурсоводом» [687, арк. 27–28].

До Щенсного Єжи, з Тульчина, 4 (16) грудня 1808 р.: «Який це біль для мене, любий Щенсний, знати, що ти нездужаєш, страждаєш, і не мати змоги поїхати до тебе, щоб самій тебе доглянути! А ще більшого болю завдає мені свідомість того, що я трохи тебе занедбала, що не дуже часто пишу тобі. Я їздила до Криму тому, що гніваюся на тебе – ти не перестаєш грати і тринькати гроші; хотіла зробити тобі хоч трохи боляче, щоб покарати тебе, а потім пробачити. Й оскільки тут так важко з грішми, хотіла дати тобі відчуття, як нелегко роздобути якусь суму дукатів, та примусити тебе трохи замислитися. Любий Щенсний, повір мені: відколи я довідалася, що ти хворий і терпиш біль, немає нічого такого у світі, що я не зробила б для тебе. Після контрактів поїду сама шукати тебе в Монпельє або в Парижі. Подамося разом із тобою на води, а майбутню зиму проведемо з дітьми в Неаполі. Винайmemo там будинок на три роки; це буде твій дім, ти прийматимеш нас усіх, вестимеш наше господарство. А я щороку їздитиму на контракти, бо це доведеться робити ще щонайменше три-чотири роки. Мені здається, *mon cher petit*, що ти трохи переживаєш, що не можеш повернутися до Польщі. Боже мій, коли б ти знав, як мені хотілося б бути на твоєму місці! Завдяки всьому тому, що я зможу тобі запропонувати, твій дім у Неаполі, гадаю, не матиме собі рівних, бо мало хто може витратити 20 тис. дукатів на рік. А ти, любий мій Щенсний, зможеш стільки витратити, саме ти. Я постараюся так залагодити свої справи, щоб мати змогу давати тобі тих 20 тис. дукатів, якщо це необхідно для твого щастя, якщо тобі стільки треба; бо мені дуже хочеться, щоб ти мав у Неаполі якнайкращий дім та щоб ми всі могли щороку проводити в ньому разом із тобою шість місяців, а другі шість місяців – у Польщі, аж поки я дам лад усім своїм справам. Твої брати підлі та поводяться зі мною щораз ганебніше. Вивозять усе з будинку, і якби я не привезла свої меблі, то довелося б перебратися до Ковалівки. Ти не уявляєш собі, любий Щенсний, як це жахливо – бачити якогось там Прушинського чи Свенцького, які приходять і нецеремонно заявляють: «Це

не ваша власність, це належить громаді», включно зі столами, які ти й твої брати подарували мені. Ці панове заявили, що в мене немає жодного документа, аби довести це! Я дивлюся на них справді як на лютих псів. Думати, що ти вже помер, і ще того самого дня складати проти тебе маніфест! Ні, ніколи-ніколи твої брати навіть близько не підійдуть до моїх дітей, принаймні доти, доки це залежатиме від мене. Висилаю тобі портрет моїх дівчаток та свій власний. Висилаю також свій маленький образочок, який завжди приносив мені щастя. Благаю тебе, повісь його над своїм ліжком! Пишу замість тебе панові Вінцентію, посилаю йому чек на 10 тис. дукатів, підписаний власною рукою. Одночасно посилаю тобі через Чижевича 6 тис. дукатів. Сподіваюся, що зможу виїхати звідси 15 або 20 лютого. Їхатиму, напевно, день і ніч. Adieu, тримайся! Нехай цей лист, мій образок та мій перстеник принесуть тобі щастя! Сукні, які ти мені вислав, я ще не одержала, але була зворушена до сліз, що ти подумав про мене, незважаючи на свою недугу. Заприсягаюся, що мені зовсім не хочеться ошатно вбиратися, уже три місяці ходжу в одній і тій самій хатній сукні. Adieu, тримайся, і нехай благословить тебе Господь!» [687, арк. 33–38]

Софія до Щенного, 9 (21) грудня 1808 р.: «Поки до тебе дійде цей лист, люба моя дитино, Чижевич буде вже в тебе. Хвалити Бога, що ти почувашся краще. Ти не повіриш, якою нещасною я себе відчуваю, знаючи, що тобі загрожує небезпека, і не маючи змоги поїхати до тебе, щоб оточити своєю опікою. Любий Щенний, коли я довідалася про твою недугу, то зрозуміла, що дуже до тебе прихилилася і що ти потрібний мені для мого щастя, а також для щастя моїх дітей. Заради Бога, бережи себе! Незабаром я вишлю до тебе пана Гігеля, біля тебе обов'язково хтось повинен бути. Нещасний Фонтане сам собі не дасть ради, і лише одному Богові відомо, чи зможу я приїхати до тебе раніше, ніж у квітні. Я й далі планую виїхати звідси в лютому, але ти знаєш, люба моя дитино, що чоловік стріляє, а Бог кулі носить. Нарешті тобі стало трохи краще; я певна, що це сповідь так спричинилася до твого заспокоєння і щастя. Люба дитино, я дуже зраділа, коли довідалася, що ти повертаєшся до віри; її засади такі необхідні на цьому світі. Якби твої брати думали так само, то не склали б проти тебе цей ганебний маніфест. Вони подумали, що ти вже помер, але замість оплакувати, намагалися тебе знеславити; одне слово, ці панове хотіли довести, що ти вкрав діаманти, перла й срібло з кабінету свого батька. Я ніколи їм цього не пробачу; відтепер уже жоден із них не переступить порога мого дому. Пан Новосильцев був тут кілька днів та бачив

усі ті неподобства, які вони творили. Пообіцяв, що в Петербурзі подбає, аби мене не скривдили. Це єдиний вірний і добрий друг, який залишився в мене...» [687, арк. 39–41].

До Щенсного Єжи, з Тульчина, 1 (13) січня 1809 р.: «Сьогодні Новий рік, тож прийми мої побажання: будь щасливий, здоровий, завжди трішечки кохай мене, а я щоб постійно була там, де й ти, – отакі найжагучіші прагнення мого серця [...] Тут усе йде якнайкраще [...] До побачення, я на хвильку покинула бал, щоб написати тобі. Тут зібралася вся родина. Станіслав і Влодзімеж дали сьогодні чудову феєрію штучних вогнів, щоб ушанувати день мого народження; спершу замучили мене і виснажили, а тепер ушановують, хочуть, аби я забула про все те, що вважаю з їхнього боку дурістю. На жаль, мені вже буде дуже важко змінити про них своє враження...» [687, арк. 43–45].

До Щенсного Єжи, з Тульчина, 29 січня (10 лютого) 1809 р.: «Запевняю тебе, що в мене опадають руки, коли я думаю про борги і про свою безпорадність щось зробити, аби тут не крали. Ти не повіриш, яка рідкість гроші в цій країні; асигнації впали в курсі до 7 крб за один дукат; хочу віддати в оренду землю на шість років, якщо буде така потреба, тим паче, що знаходяться люди, які заплатять мені по злотому за день панщини. Усі ті, хто візьме землю в оренду, змушені будуть заплатити мені за рік наперед, по 5–6 тис. дукатів, залежно від села; це єдиний спосіб роздобути хоч трохи грошей на контракти. Я вирішила віддати в оренду до 50 тис. селян, і залишити 28 тис. для своїх гуралень. Якщо мені пощастить роздобути грошей, то я розплачуся з терміновими боргами і зможу два-три роки подорожувати. Заприсягаюся перед тобою, що вже не маю засобів для життя в цій країні; я занадто багато витрачаю, доводиться щодня давати обід на 60 персон. Ти зробив дуже погано, що прогайнував свої гроші; з такими сумами ти міг би подорожувати два роки і не тероризував би мене. Повір мені, що коли хтось не годен бути щасливим із 12 чи 15 тисячами дукатів, то він ніколи вже ним не стане. Люба моя дитино, будь надалі розважливішим і пожалій мене; я ніколи не залишу тебе в біді. Але якщо ти й далі не зважатимеш на видатки та викидатимеш гроші на вітер, як робив досі, то ми з тобою розоримося обоє. Люба дитино, тобі залишилося вже небагато. Я не дорікаю тобі, бо почуваю себе безмежно щасливою, що можу робити для тебе все те, що робила б для рідного сина. Ти був до мене такий добрий перед смертю мого чоловіка і потому, був такий добрий до моїх дітей; я ніколи не забуду, яку опору мала в тобі після чоловікової смерті. Тому хоч би що я для тебе зробила, завжди вважатиму, що цього замало, тим паче, якщо це не перевищує моїх можливостей. Нинішні часи, mon cher ami,

дуже жорстокі; нам бракує грошей, бракує кредиту. Гігель розкаже тобі, що, якби не гроші, які мені прислали з Петербурга, я була б уже банкруткою. Але за ці гроші я плачу десять відсотків, а які збитки терплю під час обміну! Хотіла б побачити тебе перед контрактами, приїду до тебе, можливо, в серпні, тим більше, що знаю, де ти будеш. Якщо ж не вдасться, то приїду до тебе за рік. Зараз я зайнята продажем Умані, а можливо, й Тульчина. Якщо мені пощастить, то я здихаюся нарешті всіх своїх клопотів. Цього року я сплатила 5 млн боргів, узяла 4 млн орендного чиншу за землю за три роки наперед, а мільйон заплатила з власних доходів. Залишається ще від 13 до 14 млн боргів. Якщо мені вдасться продати Умань і Тульчин, я сплачу 8 млн; якщо ж ні, то змушена буду продати землю на контрактах, на жаль, дуже дешево, бо Станіслав і Жерослав продавали по 35–40 дукатів за душу, так тепер земля упала в ціні [...] майже 80 тис. дукатів за Немирів підкоморієві, 24 тис. Посселінам, 300 тис. дукатів до спадкової маси і решту всіх твоїх боргів. Порахувала я й коштовності, що їх дала тобі як еквівалент 20 тис. дукатів, аби Северин і твої брати бачили, що я вас не пограбувала. Додай до цього ще 6 тис. дукатів, які досі вислала тобі, 18 тис., які висилаю зараз, 1000 дукатів на видатки, пов'язані з поїздкою Чижевича, його карету. Гігеля я вже й не рахую. Я не для тебе роблю такі підрахунки, а для того, щоб усе було враховано. Твоя приязнь до мене, бачу, ослабла, якщо у двох останніх своїх листах ти нагадуєш мені, що я повинна з тобою розквитатися і довести все до ладу. Що ж, я слухняно корюся тобі й роблю це якомога точніше і якомога докладніше. Роблю це, зрештою, для того, щоб не дорікати собі на той випадок, якби на мене впало нещастя і я тебе втратила б. А *propos*, любий Щенсний, ти склав духівницю. Посилаю тобі копію своєї; я довірила б тобі навіть оригінал, але хочу попросити імператора, щоб перед цим він засвідчив її своїм підписом. Прошу тебе і закликаю – вишли мені свою, ту, яку ти склав зовсім недавно і яку підписали свідки. Мені хотілося б знати, з яким настроєм щодо мене ти готувався покинути цей світ; ти завдаси мені великої прикрості, якщо не пришлеш її запечатану через Чижевича, я даю тобі слово честі, що її ніхто не побачить. Не висилай копії, я не хочу ніякої іншої, я хочу лише ту, яку ти склав власною рукою, будши хворим і впевненим, що вже помираєш [687, арк. 48–52].

Щодо моїх дочок, то ти знаєш, любий Щенсний, що я погодилася б із твоїми братами на посаг у розмірі півтора мільйона польських злотих. Але Станіславові прийшла в голову нісенітна ідея, та він послав на ім'я імператора прохання, щоб про

посаг моїх дочок вирішував староста. І знаєш, що вирішив його імператорська милість? Замість відповісти Станіславові, він переслав справи моїх дочок до Державної ради, яка, зрозуміла річ, ухвалила дати їм належне згідно із законом. Імператор визнав клопотання Станіслава вельми дивним. Майже точнісінько повторилася історія зі мною. Сердилися, що трибунал ухвалив дати мені довічне володіння, а дали мені спадкоємство; тепер не хотіли дати твоїм сестрам того, що я просила, і все закінчилося тим, що дали два мільйони.

Уже три чи чотири тижні я не маю від тебе жодної звістки, і це мене дуже засмучує. Боюся, щоб ти знову не захворів. Заради Бога, любий Щенний, бережи себе, а найперше на якийсь час відмовся від жінок [...] Конче мушу обмежити хатні видатки. Їм разом із дітьми і не хочу ніяких похлібців за столом, ані увечері в салоні. Усім тим панам, які мають багато вільного часу, я сказала, що вечорами вони мені непотрібні. Врешті-решт, я здихалася цих нікчем [...]

Якщо не буде війни, то я напевно приїду до тебе через п'ять-шість місяців. Потім повернуся на контракти, щоб залишитися ще на рік у цій країні, а відтак, мабуть, оселюся в Парижі на п'ять-шість років, щоб завершити освіту своїх синів та потім подорожувати з ними. Мій проект такий: хочу мати 30 тис. дукатів щорічно; 12 тис. для тебе, 4 тис. плачу своєму синові (Янові Вітту – Т.Ч.), 1000 своїй сестрі, 1000 на невеликі пансіони, а решту на сплату боргів. Маю надію, що поки мої сини досягнуть повноліття, всі борги будуть сквитані [...]

Додаю гаманець, який ми вишили разом із Софією. Щоправда, Софія виконала більшу частин цієї роботи. Я дала Чижевичу 1000 дукатів на покупки для мене. Не хочу тебе розоряти; але прошу, щоб тюль і матерію, все на курточки і на шемізетки ти вибрав сам. Я дала 100 дукатів на тюль і 100 на матерію. Тюль, яку мені привіз д'Арагон, була дуже гарна. Я вислала також 600 дукатів на малий браслет; покладаюся на твій смак, додаю камінь, щоб управили в центрі, треба додати по три з одного і три з другого боку, по 100 дукатів штука. Сукні, які ти мені вислав, ще не прийшли. Дві попередні сукенки й малі капелюшки були дуже гарні. Але прошу тебе, більше не витрачайся на мене...» [687, арк. 53–57].

До Щенного Єжи, з Тульчина, 5 (17) лютого 1809 р.: «Ніхто, далєбі, ніхто не може позичити мені 3 тис. дукатів. Я зробила неймовірні зусилля, аби знайти 6 тис. і мати змогу вислати тобі тих 18 тис. дукатів, які ти так категорично вимагаєш. Щойно

прийде паспорт для пана Гігеля, я вишлю його до тебе з цією сумою. Любий мій Щенний, май хоч трохи жалю до мене, як не жалієш себе! Подумай, що за теперішньої ситуації, коли так важко стало з грішми, ти отримав торік 14 тис. дукатів. Станіслав вислав тобі 3 тис., Барардін майже 2 тис., Чижевич привіз 6 тис., Гігель везе 18 тис. Тож загалом це становитиме 43 тис. дукатів. За яким курсом, по-твоєму, я продавала асигнації, які мені вислали з Петербурга ціною 15 дукатів за 100 карбованців? За 500 тис. карбованців я одержала лише 45 тис. дукатів. Уяви собі, що це означає і які збитки я поношу; а без цієї операції вся шляхта мене задушила б. Любий Щенний, мушу щиро тобі написати, хоч і без докорів: я відкупила твої землі за досить високу ціну та тепер не можу їх продати, бо застави і земля зовсім знецінилися. Северин купив у княгині Юсупової 4 тис. селян по 200 крб за душу; 4 тис душ за 120 тис. дукатів, за 30 тис. дукатів тисячу селян! Станіслав продав 3 тис. селян трохи вигідніше – по 40 тис. дукатів за тисячу. Щоправда, він продавав їх цілими селами, це вигідніше, тоді можна одержати не по 200, а по 300 крб за душу. Я відкупила в нього маєток 508 селян за 20 тис. дукатів. Дурень Жерослав продав Шаловському Ладижинку, яку орендував Качковський, 1800 селян за 62 тис. дукатів. Сам бачиш, люба дитино, що зараз зовсім не вигідно щось продавати...» [687, арк. 59–60].

Та нарешті на початку березня 1809 р. переговори про поділ спадщини між Софією Потоцькою та її пасербами було закінчено. Угоду підписали 8 (20) березня 1809 р. [397, с. 343].

«Ще вісім днів тому в нас падав сніг, – писала Софія до Щенного 20 квітня (2 травня) 1809 р., – зелені ще немає зовсім, хоча іноді бувають дуже гарні дні, а це завжди приємно. Ти добре знаєш, яка я витривала, а проте цього року мені дуже дошкулила зима. Залишайся в Монпельє і боронь тебе Боже від нашого клімату. Та й зрештою, повернувшись на батьківщину, кого з милих тобі людей ти зміг би тут застати? Наступної весни я збираюся з дітьми до Парижа. Пора подумати про майбутнє моїх синів; у Тульчині важко було б дати їм належну освіту. Цей рік я присвячу залагодженню всіх моїх справ і виїду на початку наступного року...» [687, арк. 67].

Але їм так і не судилося побачитися.

Порівнюючи любовні зв'язання Софії на адресу Новосельцева і писані майже в той самий час листи до Щенного Єжи, сповнені турботи й тривоги за нього, важко визначити, кого з них вона насправді кохала, а за ким тужила. Слово *aimer* (кохати – фр.)

з'явилося лише в листах до Новосильцева, листи ж до Потоцького були набагато сухіші та строгіші. І все ж важко на цій підставі висловитися однозначно на користь Миколи Миколайовича Новосильцева, оскільки це було нерівне суперництво й обидва коханці пані Потоцької не могли запропонувати їй одне й те саме. Від доброзичливої протекції впливового сенатора залежав її майновий стан, і навіть її суспільне становище; згасаючий у Парижі банкрут і гульвіса не міг уже ні в чому їй допомогти, навпаки, він цілковито залежав від її ласки. І все ж вона вболівала за його життя, переживала, що підточений недугою Щенсний не має належного догляду, посилала спеціальних кур'єрів, котрі відвозили йому в Париж гроші, яких, щоправда, не вистачало на щоденні азартні ігри за зеленим столом, але яких цілком вистачило б на багато років життя навіть у Франції в доволі-таки розкішних умовах. І намагаючись підтримати в ньому дух, Софія не вагалася в такий принизливий спосіб купувати його почуття обіцянкою щедрих дарунків – таких жаданих для Щенсного Єжи 20 тис. дукатів на рік [397, с. 334–335].

За заповітом Щенсного Єжи, який помер 1809 р., пані Софія отримала в довічне володіння його маєтності (призначені в спадкове володіння її донькам Софії й Ользі), підупалі внаслідок пристрасті їх власника до азартних ігор (Щенсни Єжи продав, з-поміж іншого, Могилів-Подільський у 1806 р. казні, кілька сіл із Могилівського ключа в 1807 р. панові Ходзькевичу, Браїлівський ключ у 1808 р. панові Юковському). Після цього майнові та родинні справи Потоцької склалися дещо краще (щоправда, від майнових претензій пасинків Софія не звільнилася до кінця життя). Відродилася давня пишність Тульчина, який надалі залишався головною садибою Потоцької та де вона приймала численних гостей [330, с. 516].

Після пожежі в Тульчині й Немирові навесні 1811 р. вона особисто контролювала їхню відбудову, дбала про термінову доставку будівельних матеріалів, опікувалася сотнями погорільців, яким надавала продовольство, посівне зерно, сільськогосподарські знаряддя і навіть грошову допомогу, чим здобула популярність серед місцевого населення. Немирівському училищу 1813 р. поновила фінансові зобов'язання, зроблені С.Щ. Потоцьким. Після чергової пожежі, яка знищила училищні споруди, власним коштом збудувала нове приміщення, а також кілька будинків під учительські помешкання (1815 р. училище набуло статусу Брацлавсько-Гайсинського повітового). У Тульчині 1816 р. розпочала будівництво церкви Різдва Христового, закінченої 1826 р. Проводила інтенсивну розбудову «Софіївки».

У листопаді 1812 р., перебуваючи в Петербурзі, в кореспонденції з А. Чарториським Потоцька окреслювала польську справу як «нашу», однак не бачила для неї політичних перспектив, зокрема вказувала на негативне ставлення до неї «нашого спільного друга» (ймовірно, Новосильцева), та підкреслювала, що лише сам імператор Олександр – єдина надія поляків [814, с. 216–217, 312].

Пізніше, ймовірно, мешкала в Тульчині, де 1817 р. руки її доньки Софії почав добиватися улюбленець імператора Павло Кисельов [288, с. 3].

Від 1813 р. вела важкий багаторічний процес у кількох інстанціях Сенату з пасинками Станіславом і Жерославом, які виступили з претензіями на спадок після Щенсного Єжи, вимагаючи нових майнових розрахунків. Як опікунка своїх дітей намагалася зберегти виключно під власним контролем їхні спадкові частки й після досягнення ними повноліття. 5 листопада 1819 р. було видано «Указ Сената Российской империи Подольскому главному суду об оставлении Софьей Потоцкой прав опеки над именами ее несовершеннолетних детей» [661, арк. 1–2].

У 1820 р. Софія зазнала важкого удару з боку сина Мечислава: під час її перебування в Немирові той забрав усі родинні коштовності й інші цінні речі (крім одягу) і фактично вигнав її з Тульчина. Родинний конфлікт дійшов аж до Олександра I, однак так і не був остаточно залагоджений [958].

Відтоді пані Потоцька мешкала в Ковалівці, де наново обладнала палац, або в Умані, звідки виїжджала до Петербурга у справах майнових процесів із пасинками. Шлюб доньки Софії з генералом Кисельовим улітку 1821 р. забезпечив їй краще світське становище і протекцію імператора. Завдяки цьому вона успішно закінчила майновий процес із пасинками.

У червні 1822 р. залишила Петербург, де перебувала мало не рік, та виїхала через Берлін до Відня. Розраховувала там на лікування прогресуючої хвороби. У написаному перед від'їздом заповіті від 23 травня ділила величезну власність – маєтки в Київській, Подільській, Херсонській та Катеринославській губерніях (близько 37 тис. чоловічих душ кріпаків), значну рухомість та капітали загальною вартістю понад 10 млн крб – між дітьми від другого шлюбу Олександром, Болеславом, Софією й Ольгою, записуючи також певні суми синові Янові Вітту. Натомість позбавила всіх прав на спадок Мечислава [435, с. 1–10].

У Берліні стан здоров'я пані Потоцької настільки погіршився, що про подальшу подорож до Відня не могло вже бути й мови. Вона розуміла, що їй залишилося всього кілька тижнів життя, тому квапила Кисельова, щоб він разом із дружиною і новонародженим дитям поспішив попрощатися з нею в столиці Пруссії. Та генерал зволикав, тому що все ще не мав дозволу на виїзд за межі Росії; крім того, він вирішив знехтувати порадою пані Потоцької вирушити в дорогу без документів та *post factum* попросити в імператора формальної згоди на відпустку [369, с. 386]. «Дитино моя, справа тут зовсім не у виконанні моїх наказів, – писала Софія до зятя у вересні 1822 р., не приховуючи своєї гіркоти, – йдеться про гарантування спокою всієї родини. Ми всі запрошуємо тебе стати на її чолі й хочемо трактувати тебе не як швагра моїх дітей, а як їхнього батька і захисника. Саме тому треба, аби ти негайно приїхав до мене разом із дружиною й онучком. Подай клопотання на ім'я імператора і привези мені свою дружину з дитятком; залагодиш зі мною всі справи, які я не можу обговорити з тобою листовно, і негайно поїдеш до імператора з моїм листом. Ти навіть не уявляєш собі, який він прихильний до тебе, до Софії, до Ольги і до мене. Без будь-яких докорів сумління ти можеш попросити в нього дозволу на виїзд до мене, а якщо визнаєш за необхідне, топоклади цей мій лист до ніг Його Імператорської Милості; я впевнена, що він зважить на моє прохання, а ще більше впевнена в тому, що він не відмовить тобі особисто. Треба, щоб ти їхав через Львів та провідав двоюрідного дідуся своєї дружини Вінцентія Потоцького, показав йому сина, передав лист від Ольги і, якщо вдасться, домовився на прийнятних умовах про річну відстрочку у виплаті тих 100 тис. дукатів, термін якої минає цього року. У всьому іншому я цілком покладаюся на тебе. Що стосується твоєї дружини, то її обов'язок, честь, усі можливі правила доброго тону вимагають, аби вона приїхала сюди перебути зі мною зиму. Я вже не встаю з ліжка, і єдине, що можу ще побачити тут, у Берліні, то це своїх дітей. Мені треба зробити операцію; а така операція вимагає три-чотири місяці спокою. Ользі потрібна допомога й підтримка: скоро буде вже рік, як вона опікується мною в моїй недузї; справедливість вимагає, щоб цей тягар поділила з нею її старша сестра. Якщо я помру, то вони разом оплачуть мене і разом повернуться додому. Я пишу все це людині розсудливій та тямущій, яка здатна зрозуміти всі обов'язки і навіть більше, ніж я можу тут сказати. Чотири чи п'ять місяців розлуки з дружиною і дитиною не завдадуть нікому великої шкоди; а які докори сумління мучитимуть вас обох, якщо ви не дістанете материнського благословення, тим

більше, що ви й побралися без нього? Цю думку, *mon bon ami*, поділяє весь петербурзький двір. Я настільки щира з тобою, що не приховую від тебе справжнього стану речей, бо що стосується мене, то тільки одному Богові відомо, чи я ще взагалі тебе побачу. А поки посилаю вам усім своє благословення. Боронь тебе Боже, дитино моя, думати про відставку. Імператор – ангел, і він такий добрий до тебе; в розмовах зі мною він завжди виказував стільки до тебе симпатії...» [811, с. 17–20].

Аналізуючи цей лист, останній, який зберігся на сьогодні в епістолярній спадщині Софії, можна відзначити, до яких аргументів мусила вдаватися нещасна жінка на смертельному ложі, аби схилити до приїзду свою улюблену дочку та її чоловіка, покликуючись на думку петербурзького двору, доводячи, яке недобре враження справила б на монарха і його оточення її смерть на самоті в Берліні, щоб виторгувати останнє прощання з дітьми і єдиний раз у житті побачити свого омріяного онучка.

Здається, лише цей лист спонукав Кисельова до рішучих дій. Разом із Софією і сином Володимиром він вирушив у дорогу до пруського кордону, наміряючись залишити дружину в Каліші, а самому поспішити до Варшави і попросити там великого князя Костянтина, щоб той від імені імператора дав згоду на його закордонну подорож. Пані Кисельова досить довго чекала на кордоні на свій паспорт і, ймовірно, аж в останні дні жовтня змогла квапливо податися до Берліна. Чоловік її тим часом клопотав у Варшаві про дозвіл для себе, а коли одержав його, не відкладаючи виїхав до Берліна, але на жаль, прибув туди вже запізно [397, 387–388].

Невідомо, чи взяла із собою до Берліна Софія маленького Володимира та чи побачила пані Потоцька на смертному одрі свого онука. У хвилини прощання Софії Потоцької з життям біля неї були обидві дочки. Вона вмирала в тяжких муках, марно очікуючи на допомогу від берлінських лікарів. 12 (24) листопада 1822 р. Софія Потоцька померла [288, с. 169].

Зі смертю Софії закінчилася історія найфеноменальнішого сходження шаблями суспільного визнання, яке тільки знала історія моралі колишньої Речі Посполитої.

Складно було залагодити справу з похороном. Згідно з останньою волею пані Потоцької, її тіло мало бути перевезене до Умані, але зробити це було нелегко через суворі санітарні приписи, що діяли в пруській державі.

Щоправда, Олександр I разом зі своїми співчуттями прислав Софії й Павлові Кисельовим дозвіл на перевезення тіла покійної до Росії, але пруські органи влади не

квапилися давати на це своєї згоди. Генеральний управитель тульчинським маєтком, російський генерал Абаза, більше, ніж через сорок років, розповідав, як дочки Софії знайшли вихід із цієї нелегкої ситуації.

«Коли закрався сумнів, що навряд чи вдасться одержати дозвіл на перевезення тіла небіжчиці на батьківщину, його забальзамували, пишно вбрали, до рук вклали віяло і букет, лице омолодили білилами і рум'янами і всадовили в карету, в якій воно в такому вигляді й доїхало аж до Тульчина, заявлене на кордоні як жива особа» [966, с. 751].

Поховали графиню восени 1822 р. за її заповітом у православної церкві Умані. Через кілька років землетрус зруйнував цей храм, і молодша донька Потоцьких, Ольга Нарішкіна, перевезла домовину з прахом Софії Потоцької до Тального в Уманському повіті, яке успадкувала після матері. Її поставили в підземеллі місцевої церкви, яку згодом, 1846 р., було перебудовано [849, с. 148].

Софія Потоцька здобула величезну, хоч і коротку, славу в Польщі й багатьох інших країнах Західної Європи наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Сучасники залишили про неї різні, часто суперечливі звістки. Серед поляків її блискуча кар'єра і здобуті багатства при надто вільному способі життя, а також зв'язки з політичними діячами, яких негативно оцінювали в польському суспільстві, спричинили передусім негативні оцінки. Так, у 1798–1805 рр. численні польські епіграми й анекдоти засуджували особисту поведінку і політичну роль Софії, яка нібито була агенткою російського двору і збила С.Щ. Потоцького з патріотичного служіння до ренегатства і служби ворожій державі. У їхніх очах Потоцька була фатальною жінкою, наскільки прекрасною, настільки ж підступною і нещадною, яка стягала нещастя на своїх численних поклонників. Натомість вона була дуже популярною, особливо в останні роки життя, серед кріпаків у своїх українських маєтках.

Софія Потоцька залишила по собі легенду. Її образ надихав поетів, зокрема Ю. Словацького під час роботи над незакінченим французьким романом «Le Roi de Ladava». Про неї писали численні дослідники звичаєвої, суспільної та літературної історії польського Просвітництва. Відомості про неї є в спогадах багатьох її сучасників. Першими ж біографічними студіями про пані Потоцьку, що охоплювали все її життя і спиралися на джерела, стали нариси А. Ролле [806]. Однак вони містять численні помилки і неточності.

З народжених упродовж 1781–1806 рр. десятиох дітей Потоцької залишилося в живих тільки шестеро. Її син з Юзефом Віттом (1739–1815 рр.) Ян (народився 17 жовтня 1780 р. в Парижі – помер 1840 р.), записаний у 10 років на російську службу в чині корнета, дослужився до звання полковника (1801 р.), брав участь в Аустерліцькій битві, 1807 р. через неприємності на службі вийшов у відставку. У 1809 р. поступив волонтером в армію Наполеона і брав участь у кампанії проти австрійців. З 1811 р. як таємний російський агент слідкував за поляками. У 1812 р. повернувся на російську дійсну військову службу та влітку того ж року сформував в Україні чотири козачі регулярні полки, на чолі яких узяв участь у Вітчизняній війні та воєнних діях в Європі 1813 р. 18 жовтня 1812 р. отримав звання генерал-майора. У 1817 р. отримав завдання сформувати Бузьку уланську дивізію, що мала закласти військові поселення в Катеринославській та Херсонській губерніях. Наступного року за успішне виконання цього завдання отримав звання генерал-лейтенанта. У 1823 р. був призначений командиром корпусу, 1828 р. – командиром резервних військ. Крім того, у 1823–1830 рр. управляв ліцеєм в Одесі. Саме Вітт, за допомогою своєї коханки і помічниці в шпигунській діяльності К. Собанської, викрив у Другій армії таємне товариство і доніс на нього. Був учасником російсько-турецької війни 1828–1829 рр., отримав звання генерала від кавалерії. Брав участь у придушенні Листопадового повстання в Польщі, а 29 серпня 1831 р. був призначений варшавським військовим губернатором. Крім того, очолював Найвищий кримінальний суд, який розглядав справи повстанців. 10 квітня 1832 р. отримав пост інспектора всієї резервної кавалерії у вищезгадуваних військових поселеннях. Похований у Георгіївському монастирі в Євпаторії. Мав ордени св. Йоанна Єрусалимського (1801 р.), св. Георгія III ст. (1813 р.) і II ст. (1831 р.), Білого Орла (1831 р.), шведські та прусські відзнаки. Був одружений із Юзефою Любомирською. За деякими джерелами, розлучився з нею і взяв шлюб із К. Собанською [330, с. 517–518].

Таким чином, Софія Главані-Вітт-Потоцька півжиття прожила в Україні, її тричі продавали і купували; вродлива від природи, вона волею долі та внаслідок складних життєвих перипетій стала легендою свого часу.

Ця жінка здобула величезну, хоч і короткочасну, популярність у Польщі та багатьох інших країнах Європи наприкінці XVIII й на початку XIX ст., а її ім'я назавжди ввійшло в історію моральних скандалів епохи Просвітництва.

Пані Потоцька цікавила своїх сучасників та нащадків передусім із двох причин. По-перше, історія її кар'єри була такою незвичайною, що вона могла б стати сюжетом авантюрних романів XVIII ст. По-друге, роман, а відтак шлюб Софії Вітт зі Щенським Потоцьким спонукали дослідників, які вивчали проблеми суспільного і морального занепаду польської шляхти і магнатів у роки другого і третього поділів, до пошуків бодай непрямого її впливу на особистість маршалка Торговицької конфедерації.

В очах сучасників Софія Главані була трохи не символічною *femme fatale* (фатальна жінка – фр.) – створінням, таким же гарним, як і підступним та жорстоким, котре накликало нещастя на голови численних своїх залицяльників, недостойним того обожнювання, що ним вони його оточували. За життя вона була об'єктом постійного інтересу громадської думки; про неї часто говорили, писали.

По Софії залишився не лише великий спадок, не лише славнозвісна «Софіївка», а й легенда про силу жіночості, що здатна не лише змінювати долі сильних світу, а й впливати на перебіг політичних подій. Піддається сумніву, чи досягла б такого життєвого успіху Софія, якби не зустріла на своєму шляху польського магната Станіслава Щенсного Потоцького.

4.4. Софія Кисельова та Ольга Нарішкіна: переплетіння життєвих ліній

Колоритними представницями родини Потоцьких були доньки Станіслава Щенсного Потоцького і Софії Вітт – сестри Софія (в заміжжі Кисельова) та Ольга (в заміжжі Нарішкіна).

Софія Потоцька (в заміжжі Кисельова, 1801–1875 рр.) була старшою донькою Станіслава Щенсного Потоцького і Софії Вітт [768, с. 191].

Мати досить рано стала виводити Софію у світ. Її юна врода причарувала багатьох чоловіків.

На думку Єжи Лоека, з молодших дітей найближчою серцю пані Потоцької була дочка Софія. У цій дівчині мати, мабуть, бачила своє нове втілення; казали, що вони були дуже подібні зовні, близькі за вдачею і складом розуму, і навіть тотожність імен була підставою для інтимніших та тепліших їхніх взаємин [397, с. 368].

Унаслідок роздільної угоди вона отримала з батьківського спадку 2 млн злотих. У 1817 р., під час перебування Олександра I в Тульчині, нібито мала з ним, як і її сестра Ольга, короткий роман за наказом матері. Та намагалася заручитися підтримкою

імператора в юридичній війні за спадок по чоловікові, яку вона вела з його дітьми від другого шлюбу. Того ж року її руки почав добиватися граф Павло Кисельов (1788–1872 рр.), флігель-ад'ютант і улюбленець імператора, з 1817 р. інспектор, а з 1819 р. начальник штабу Другої армії в Тульчині [330, с. 274].

Кисельов приїхав до Тульчина 11 (23) липня 1817 р. [288, с. 3] і майже відразу став одним із гостей, що найчастіше відвідували тульчинський палац.

Є. Лосєк вважає, що саме Кисельов був, поза сумнівом, найяскравішою особистістю, яка будь-коли з'являлася в домі Потоцьких у Тульчині. У ті роки він лише починав свою довгу військову і політичну кар'єру, що мала вивести його на вершини державної ієрархії Росії. Людина освічена й прогресивна, гуманна і далека від характерного для двірських сфер тодішньої Росії шовінізму, прихильник ліберальних ідей, Кисельов належав до того покоління, яке історія згодом назвала поколінням декабристів. Його поєднували також тісні зв'язки з офіцерами, які через кілька років удалися до спроби державного перевороту, а молодий Павло Пестель уважався навіть його сердечним другом. Щоправда, ця дружба не витримала випробування трагічного 1825 р. Згодом Кисельова було звинувачено, що, знаючи про змову серед офіцерів армії, розквартированої в Україні, він намагався від них ізолюватись, і хоча протягом певного часу захищав Пестеля і його товаришів від викриття, однак у критичний момент заявив про свою вірнопідданість Миколі I і посприяв навіть арешту друга, який згодом, разом із чотирма іншими ватажками таємних союзів, повис на петербурзькій шибениці. Ці закиди, безперечно, були слухними. Кисельов був далекий від будь-якого революційного радикалізму, а повстання декабристів класифікував як ганебне посягання на головні національні інтереси Росії. Та все ж усією своєю діяльністю в наступні роки він надзвичайно позитивно вплинув на процес модернізації суспільно-політичного устрою царської імперії. З 1835 р. Кисельов був членом Державної ради, паралельно виконуючи функції міністра державних володінь; очолював комітет, який вивчав можливості селянської реформи в Росії, а проект розкріпачення, здійснений наприкінці 1861 р. був справою і його рук. Як ентузіаст культури Заходу і прихильник російсько-французької угоди, після закінчення Кримської війни був призначений російським послом до Парижа, де зарекомендував себе як поборник тісної співпраці між обома державами. Відкликаний 1862 р. із цієї посади, до Росії він уже не повернувся і через кілька років 1872 р. помер у Парижі [397, с. 366–367].

Пані Потоцька дуже прихильно поставилася до намірів Павла Дмитровича, бачачи в ньому чудового кандидата в зяті, та й юна Софія радо приймала знаки уваги молодого генерала.

Проте період від заручин до весілля молодої пари розтягся на декілька років через гучний скандал між Мечиславом Потоцьким і його матір'ю, примусивши її разом із дочкою покинути Тульчин.

Пані Потоцька стала мешкати в Умані, оскільки Тульчин перейшов у володіння Мечислава. Однак незабаром вона змушена була виїхати до Петербурга.

Її старша дочка перебувала в цей час в Одесі, тому пані Потоцька взяла із собою лише Ольгу. Софія і Кисельов уже заручилися, і тепер ішлося про заміжжя молодшої панни Потоцької. Мати, з недавнього часу дуже виснажена недугою і пригнічена перспективою близької смерті, непокоїлася майбутнім Ольги і радо приймала у своєму домі кандидатів на її руку. Серед інших до неї залицявся колишній начальник Кисельова, командувач гвардійського корпусу і генерал-губернатор Петербурга Михайло Милорадович, але Ольга не надто охоче приймала знаки уваги майже 50-річного генерала. Своїми ласками вона схильна була обдаровувати багатьох інших, і пані Потоцька, мабуть, помічала, що не старша, а молодша дочка готується продовжити її давні традиції. Бачачи холодне і легковажне ставлення до себе, Милорадович відважився на дуже невдалий крок [397, с. 370–371]. «Він приймає в себе Жерослава, – писала пані Потоцька до Софії 1 (13) жовтня 1820 р., – має надію, що той тягтиме за ним і що одного дня переконає Ольгу, аби вона з ним обвінчалася; інакше він, мабуть, не приймав би в себе таку безчесну людину, як Жерослав, і не розмовляв би з ним про майнові справи. Жерослав пише тобі дурниці, буцім відмовляється від своїх сміховинних претензій до ваших посагів [...] Він не має права відмовлятися від чогось такого, що належить вам на цілком законних підставах. Прошу тебе – не відповідай йому, і твій майбутній чоловік також нехай мовчить...» [811, с. 2–3].

З Петербурга, маючи майнові претензії, пані Потоцька пише до своєї улюблениці: «Дякую тобі, Софі, за гаманець і гроші, які були в ньому. Він приніс мені щастя, я отримаю 1 млн 100 тис. крб із банку [...] Олександр пише мені про твої проблеми; звірся на мене, та chere Sophie, і все буде гаразд. Ми все владнаємо, щойно я приїду; ти і твій чоловік візьмете на себе всі турботи про мене і про мої проблеми з Немировом...» [811, с. 25–27].

Павло Кисельов увесь час переймався справами майбутньої тещі, й пані Потоцька часто ділилася з ним своїми проблемами. Шлюб генерала із Софією відкладався вже кілька разів, оскільки пані Потоцька хотіла спершу довести до ладу свої заплутані майнові справи. Востаннє дату вінчання було відкладено на кінець 1820 р. [397, с. 372]; у зв'язку з цією відстрочкою Софія писала до Кисельова: «Тисячу разів дякую тобі, любий генерале, за самопожертву, на яку ти відважився піти. Колись ти будеш дякувати мені за мою суворість, яка нині видається тобі такою жорстокою. Софі буде у відчаї, але я розраховую на твій розум. Молоді люди повинні звикати до зречень; це перше зречення, яке нині переживає Софі» [811, с. 83–84].

Урешті-решт, навесні 1821 р. було остаточно визначено дату шлюбу панни Потоцької. За існуючим звичаєм, генерал Кисельов послав 16 (28) квітня 1821 р. лист на ім'я імператора: «Ваша Величносте! Покровительство і ласки Вашої імператорської милості – джерело всієї моєї кар'єри. Я завдячую їй виключно Вашій імператорській милості та тільки Вам до кінця життя буду вдячний. Тепер, коли йдеться про найурочистіший акт мого життя, я смію, і навіть більше – я зобов'язаний, домагатися схвалення Вашої імператорської Величності. Панянка Софія Потоцька погоджується віддати мені свою руку, і я її приймаю, покладаючись на гарантію чотирирічного випробування, яке дозволяє мені вірити в наше щастя. Якщо Ваша імператорська милість зволить схвалити й узяти під свою достойну опіку цей новий союз, то нічого більше в житті для себе я не бажатиму...» Олександр I схвалив і сердечно привітав свого улюбленця із вдалим вибором. «Перекажи, прошу тебе, мої вітання і слова пошани красуні графині Софії», – написав він до Кисельова. Трохи згодом, 30 червня (12 липня) 1821 р., імператор власноручно написав до пані Софії лист такого змісту: «Шановна *madame la comtesse*, Ви рачили подумати про оздобу місця, яке я так люблю. Я вельми Вам зобов'язаний і прошу повірити, що ці італійські тополі, прислані Вами, дуже мене зворушили. Дякуючи за цю милу люб'язність, хочу до цих слів вдячності долучити свої найщиріші поздоровлення з нагоди події, до якої готується Ваша родина. Воїн, якого Ви вирішили прийняти до неї, – один із тих, кому я надаю найбільшу перевагу. Його обдарування і заслуги варті моєї поваги і прихильності; характер та рідкісні позитивні якості, які я в ньому відкрив, надійно гарантуватимуть щастя тій, котра віддала йому свою руку...» [288, с. 15–16]

Ця висока рекомендація гарантувала молодій парі чудове майбутнє при дворі в Петербурзі. Вінчання, яке відбулося пізнього літа 1821 р., було однією з останніх радощів, що їх зазнала у своєму житті Софія Потоцька. Подружжя Кисельових замешкало в Тульчині, в ставці штабу Другої армії [397, с. 374].

У посаг від матері Кисельова отримала (навіпл із сестрою Ольгою) Немирів Брацлавського повіту з 10 тис. кріпаків та окремо – на 30 тис. дукатів коштовностей і на 20 тис. дукатів срібла [330, с. 275].

Цікавим фактом із життя юної Софії, що славилася своєю красою, було залицяння О. Пушкіна. Останній познайомився з красунею ще до її одруження, ймовірно, в Петербурзі, де вона подовгу жила з матір'ю після смерті батька.

Відомо, що любов до жінки для Пушкіна була цілющим джерелом його натхнення і творчості. Поет любив багатьох жінок, і якимсь, напередодні одруження, очевидно, підбиваючи підсумок любовним захопленням, узимку 1829–1830 рр., будучи в гостях у московських сестер Катерини і Єлизавети Ушакових, написав їм в альбом два списки жінок, яких кохав. Один зі списків згодом отримав назву Донжуанського. Перший був списком серйозних захоплень, його закінчувала майбутня дружина Наталія, а другий – менш серйозних. Так от, уже в першому списку поет увів інтригу тим, що четверту позицію позначив NN.

У виданні Пушкінського Дому «Пушкін. Дослідження і матеріали», є цікава стаття Л.П. Гроссмана «Біля витоків Бахчисарайського фонтану». Тут уперше, достатньо обґрунтовано, таємним коханням була названа Софія Станіславівна Потоцька [294].

Якщо вірити «Донжуанському списку», те четверте любовне захоплення Пушкіна виявилось найсильнішим і найтривалішим саме через недосяжність предмета почуттів.

Імовірно, ще в Петербурзі поет дізнався, що сестри Софія й Ольга проводили зиму в Тульчині й Умані, а на літо виїжджали до Кримської Массандри. Саме в Петербурзі поет обговорював із Миколою Миколайовичем Раєвським-молодшим ідею поїздки із сімейством його прославленого батька до Криму. Реалізацію його мрії наблизило заслання на південь у травні 1820 р.

Наприкінці листопада 1820 р. Пушкін їде до Кам'янки, в маєток Давидових і Раєвських, і, звичайно ж, вирушає до Тульчина, де жила Софія Потоцька, але, очевидно, теж без успіху. Другий раз Пушкін побував у Тульчині в листопаді 1822 р., дорогою до Києва.

Неприсутність Софії пояснювалася, по-перше, дивно цілісним її характером, по-друге, принциповою натурою і тим, що вона ще з 1817 р. закохалася в одного з найблискупіших представників гвардії, що відзначився у війні 1812 р., генерала Павла Дмитровича Кисельова. До речі, все своє довге життя вона залишалася вірною цій любові, незважаючи навіть на зраду чоловіка. Пушкін, звичайно ж, про це здогадувався, але надії не втрачав до тих пір, поки не дізнався, що Софія оголошена нареченою Кисельова і вони отримали благословення Государя.

Доля Софії Станіславівни склалася нещасливо. Молодята поселилися в Тульчині, містечку Потоцьких, де розташовувався головний штаб Другої армії, начальником якого був П.Д. Кисельов. У 1822 р. в Берліні померла її мати Софія Потоцька, яка, помираючи, доручила молодшу дочку Ольгу піклуванню Кисельових, і це розбило щастя Софії.

Незабаром в очах Кисельова сестра Ольга своєю красою і практицизмом затьмарила його дружину. Заставши чоловіка в обіймах своєї сестри, Софія не змогла пробачити зради, хоча і продовжувала його кохати.

Пушкін, знаючи характер своєї «гордої дівки», все ще на щось сподівався. У липні 1823 р. поет переїхав із Кишинева до Одеси і був, напевно, присутній на вінчанні Ольги Потоцької з генералом Левом Олександровичем Нарішкіним у Грецькому соборі, бував він і в будинку Потоцьких, бачився із Софією.

Тут Пушкін закінчує «Бахчисарайський фонтан». У травні 1823 р. поет почав писати роман у віршах «Євгеній Онегін». Сімейна лінія в романі в основі своїй написана із сімейства Потоцьких–Кисельових. В образі Ольги він нічого не змінив, залишив навіть ім'я. Софії ж дав ім'я Тетяни. Можливо, тому що Тетяна в перекладі з грецької означає «засновниця». Судячи з усього, саме вона дійсно стала засновницею його роману у віршах [479, с. 52–58; 763, с. 194–195; 484].

Не можна сказати, що Софія Станіславівна зовсім не розуміла і не цінувала генія Пушкіна. Так, у листах (Софія писала виключно французькою мовою) чоловікові з Тульчина до Петербурга в 1827 р. вона писала: «Привези також обидва нові романи Вальтера Скотта і декілька російських віршів Пушкіна, як, наприклад, «Бахчисарайський фонтан», «Онегін», нову його трагедію; а якщо побачиш його, передай йому, що я вчуся російської мови, щоб читати його вірші» [294].

Пізніше, в 1828 р., вона хвилювалася, чи не потрапив поет на російсько-турецьку війну. Софія добре знала характер поета і тому вельми співчутливо поставилася до його

загибелі в 1837 р.

Подальше сімейне життя Софії склалося сумно. У 1824 р. у віці двох років помер її єдиний син. Згодом її з чоловіком розвели різні політичні погляди. Потоцька була на боці польських таємних організацій та повсталих декабристів. Декабристи, хоча і готували П.Д. Кисельова до свого уряду, але він не був їх прибічником. Натомість Софія всіляко підтримувала польських повстанців.

На початку 30-х рр. її чоловік писав: «Я не створений, щоб [...] у моєму домашньому житті сперечатися про політичні думки» [294]. Але все ж таки на розрив із чоловіком вона не погоджувалася. Тимчасові розлуки змінюються повним розривом, і на початку 30-х рр. Софія Станіславівна назавжди поселяється за кордоном, в основному, в Парижі, пояснюючи розрив із чоловіком його невірністю. Основою духовного життя Кисельової залишається любов до Польщі та мрія про її звільнення, вона захоплено зустрічає національно-визвольні рухи в інших країнах.

Польський історик Єжи Лоек пише, що Софія віддячувала зраду свого чоловіка тим, що з кожним роком вела дедалі вільніший спосіб життя. Вона часто відвідувала Париж та Відень, щораз більше віддаючись своїй улюбленій розвазі – азартним іграм. Треба сказати, що їй у цьому таланило більше, ніж її єдинокровному братові, який помер багато років тому, оскільки своє майно вона не прогайнувала, а навпаки, навіть примножила покладені в закордонні банки капітали [952, с. 345]. Після вибуху Листопадового повстання Софія стала палкою патріоткою [958, с. 85] і завзятою супротивницею царату; відтоді й аж до кінця життя вона ставилася до Петербурга зі зневагою й огидою. У 1831 р. перебувала у Відні, де вплинула на рішення брата Олександра взяти участь у Листопадовому повстанні. 1837 р. вона писала до одного зі своїх друзів: «Цар велить прийняти його в «Софіївці», яку перейменував на Царицин Сад. Моя сестра Ольга просить позичити їй свої убори, бо прийматиме його у військових поселеннях Вітта. Навіть якби на мою голову впала цеглина, мені не було б так боляче, як від цієї звістки. Не можу змиритися з думкою, що шляхетне чоло моєї сестри схилитиметься перед залізною рукою, яка тяжіє над усією нашою родиною і навіть прахові померлих не дає спокою. Досі я весь час думала, що ми із сестрою одного духу і що наше завдання – спокутувати свою провину за одруження з москалями. Я написала Ользі лист, у якому намагалася переконати її, як гідно вона вчинила б, коли б уся її поведінка стала виявом болю, який вона змушена терпіти через лихо, що впало на наш

край і на всю родину...» [856, с. 154] Зрозуміло, за такої орієнтації Софії її заміжжя за генералом Кисельовим не могло бути щасливим.

Софія провадила активне світське життя взимку в Парижі, влітку – на курортах. Була тісно пов'язана з домом Валевських і Матильдою Бонапарт (племінницею Наполеона Бонапарта), яка мала літературний салон. У Парижі виховувала, за її словами, племінника, а правдоподібно, що рідного сина, якого звали Ст. Клер [484, с. 133]. Записала йому всі свої маєтності – близько 7 млн франків. Її дім служив місцем зустрічей польської та європейської аристократії, а також еміграційного кола. Водночас пристрасна картярка і святоша, Кисельова дошкулила З. Красінському злостивими плітками на тему його роману з Дельфіною Потоцькою.

У січні 1848 р., вражена революцією, втекла з Палермо до Неаполя. У травні того ж року намагалася запобігти створенню Легіону Адама Міцкевича, той, у свою чергу, критикував її антилегіонову діяльність. Кисельова перебувала в політичних зносинах із центром діяльності консервативного табору польської еміграції, так званім Готелем Лямбер. Під час Кримської війни доставляла йому цінні відомості про пропозиції англійської та російської дипломатії щодо польської справи. Твердила, що у випадку поступок царату на користь поляків належить прагнути до тривалого зближення Польщі й Росії. Однак через кілька років, особливо після розгрому Січневого повстання, критично сприймала прояви лояльності царату з боку поміщиків Королівства Польського. Належала до прибічників світської влади Папи Римського і противників об'єднання Італії, підтримуючи своїм впливом пропагандистську фракцію в Готелі Лямбер. У зв'язку з тим критикувала італійську політику Наполеона III [330, с. 275].

У 1856 р. П.Д. Кисельова призначають послом до Парижа, і він, боячись бути скомпрометованим із боку своєї дружини, готовий був навіть вислати її з Франції.

Ольга Нарішкіна овдовіла в 1846 р. та наприкінці 50-х рр. виїхала до Парижа для останніх зустрічей із Павлом Дмитровичем Кисельовим.

У 1862 р., вийшовши у відставку, Кисельов залишився жити в Парижі, де й помер у 1872 р. у віці 84-х років. Уся колонія росіян оплакувала його смерть. Його дружина, яка до кінця днів зберегла своє подружнє звання, померла 2 вересня 1875 р. у віці 74-х років у Парижі, в повній самотності [768, с. 196].

Так, різні політичні погляди з чоловіком, його зрада із сестрою кардинально змінили життєву лінію Софії Кисельової. Але дивно, що незважаючи на казуси, що їх

приносило життя двом сестрам, вони продовжували любити одного і того ж самого чоловіка – Павла Кисельова. Однак, зіставляючи факти, можна стверджувати, що він надавав перевагу лише одній з них [483].

Ольга Потоцька (в заміжжі Нарішкіна, 1803–1861 рр.) – молодша донька Станіслава Щенсного Потоцького і Софії Вітт, рідна сестра Олександра, Мечислава, Болеслава Потоцьких і Софії Потоцької (в заміжжі Кисельової) [967].

Ольга була такою ж вродливою, як і її сестра Софія. За нею упало багато чоловіків, серед яких і командир гвардійського корпусу, генерал-губернатор М. Милорадович, і князь П. Лопухін.

23 березня (4 квітня) 1824 р. Ольга обвінчалася з генералом Левом Олександровичем Нарішкіним (1785–1846 рр.) [46, с. 219], нащадком славетного російського дворянського роду, жила з ним у повній злагоді. Патріотичні почуття сестри їй були чужими, в Росії їй жилося цілком комфортно [952, с. 346].

З 1823 р. молодша дочка Станіслава Щенсного і Софії Потоцьких – Ольга стає власницею Тальнівського маєтку. У заповіті було зазначено, що цей маєток має переходити в спадщину по жіночій лінії. І коли в 1824 р. Ольга вийшла заміж за Лева Олександровича, Тальне разом із селами маєтку, як придане графині, перейшло до Нарішкіних. За графинею числилися землі 30440 десятин, зі значними лісами і з 5520 ревізійними душами. На той час це було дуже велике землеволодіння.

Єдина дочка Нарішкіних Софія вийшла заміж за графа Петра Петровича Шувалова і народила двох синів – Андрія і Павла та доньок – Ольгу, одружену з князем Олександром Долгоруковим; Олену, одружену з відомим цукрозаводчиком Бобринським, і Софію, заміжною за племінником Костянтином.

Після смерті чоловіка в 1846 р. Ольга Нарішкіна жила в родині своєї доньки Софії, але досить часто хворіла. Розуміючи, що життєві сили її полишають, Ольга вирушила до Франції, щоб побачити Павла Кисельова – чоловіка своєї рідної сестри, якого вона таємно продовжувала кохати з молодих років. Відтоді Павло й Ольга були нерозлучні до самої її смерті.

Ольга Нарішкіна померла 7 жовтня 1861 р. в Парижі [768, с. 200].

Незважаючи на кровний зв'язок, однакове середовище виховання і повторення певних подій у житті сестер Потоцьких, вважаємо за необхідне звернути увагу на відсутність особливо теплих стосунків між ними.

Різні політичні погляди і громадянські позиції поглибили прірву в родинних відносинах сестер.

Переpletіння двох життєвих доль, поєднане коханням до одного й того ж самого чоловіка, не дало змоги жодній із сестер відчутти повноти жіночого щастя.

4.5. Дельфіна Потоцька: хроніка життя

Дельфіна Потоцька (Комар) – колоритна постать, яка згадується в польській історіографії не лише як дружина Мечислава Потоцького, а й як муза Ф. Шопена, З. Красінського, Ю. Словацького [850; 905; 990, с. 49–56; 1089; 1041; 958].

Дельфіна Потоцька, яка походила з родини Комарів, з'явилася на світ у 1807 р. Була представницею епохи романтизму, приятелькою багатьох митців. Найстарша із шістьох дітей Станіслава Комара (герб Корчак), який із 1789 р. служив у національній кавалерії та за підтримки Катерини II в 1795 р. одержав спадок в Україні після Стрижовських і Чурилів, стаючи, таким чином, власником великого майна. Зарахований до російської армії, він у 1799 р. (після смерті Катерини II) вийшов у відставку і як майор гвардії поселився на Поділлі (в 1816 р. був предводителем шляхти Подільської губернії). Його маєток обіймав 140 тис. моргів (міра площі, що дорівнює приблизно 56 арів). Мав 4 містечка, 36 сіл, понад 10 тис. підданих. Мати Дельфіни, Гонората, з родини Орловських (померла 1845 р.) походила із заможної подільської родини. Місцем мешкання Комарів були Курилівці у Вінницькому повіті. Пан Станіслав Комар розбудовував свій маєток з ентузіазмом, і він швидко здобув слави майже магнатської садиби на Поділлі.

Захоплені західноєвропейською культурою, зокрема французькою, Комарі приймали в себе численних іноземців або більшість часу проводили за кордоном.

У цій атмосфері виховувалася Дельфіна, якою опікувалися французькі вчителі. В 1819 р. разом із батьками вона перебувала в Кременці, де навчалися її брати, а потім у Кам'янцю. Уже тоді поширилися чутки про її красу і чарівний голос, що вирізнявся рідкісною чистотою і звучанням. Син Щенсного Потоцького Мечислав почав домагатися прихильного ставлення до нього з боку її батьків та самої дівчини. Мечислав Потоцький, судячи з усього, вже тоді був закоханий у Дельфіну, хоча дівчині було лише п'ятнадцять років [803, с. 148].

Приблизно в 1822 р. родина Комарів придбала в Неаполі віллу, а незабаром і в Ніцці, що спрощувало виїзди і перебування за кордоном, які ставали дедалі частішими і тривалішими.

У 1825 р., коли Дельфіна повернулася до України, невичасне почуття Потоцького стає для Комарів великим капіталом.

Щоправда, ситуація була складною, коли перед Дельфіною Мечислав висловився не зовсім однозначно, а його поведінка дозволяла судити, що він мав схильність скоріше до її сестри, панни Наталії. Сьогодні важко визначити, як то було насправді. Пізніше подружжя Комарів стверджувало, що уявна схильність Мечислава до їхньої дочки Наталії була неправдоподібною, позаяк на той час вона мала лише десять років. Можливо, й була вона молодшою сестрою Дельфіни, хоча ієрархія старшинства в межах тієї родини лишається нез'ясованою. Так чи інакше, спрямовуючи свої любовні пристрасті до Дельфіни чи Наталії, Мечислав Потоцький був для родини Комарів архікорисною здобиччю [958, с. 66]. Громадська думка стосовно майбутнього зятя в тому середовищі нікого не лякала і навіть не бралася до уваги. За польською традицією шляхти, при укладенні заручин чи шлюбу в основі всього лежала виключно матеріальна зацікавленість майновим станом обох молодих. Про їх поведінку і риси характеру не йшлося, про це згадувалося пізніше, з роками, коли треба було подавати до консисторії справу про розлучення. Якщо не осуджувати одруження Мечислава Потоцького, стає очевидним, що в Дельфіну він був дійсно закоханий. Людина подібного характеру, володар такого великого маєтку, він не мав жодного приводу добиватися руки панни Комарівни, якби не мав до неї почуттів. З боку батьків Комарів та самої Дельфіни тут був насамперед холодний розрахунок.

Шлюб молодої пари відбувся в католицькому костьолі у Вежбовці, до парафії якого належало Курилівце, 26 жовтня (7 листопада за новим стилем) 1825 р. Наречена отримала посаг у розмірі 1000 злотих, молоді оселилися в Тульчині. Розголос був великий, тому що одруження пана з Тульчина було для всієї України подією, гідною уваги. Протягом декількох десятків років утретє в родині Потоцьких відбувся мезальянс: після шлюбу Станіслава Щенсного з Гертрудою Коморовською (1770 р.), його ж одруження із Софією Вітт (1798 р.) так само Мечислав одружився із жінкою з нижчої суспільно-майнової сфери. Подружжя Комарів було шляхетною родиною того ж самого

рівня, що до цього були Коморовські. Цього разу молоду дружину ніхто не поривався викрасти. Дельфіна з тріумфом зайняла місце в апартаментах Тульчина [958, с. 66].

Цей шлюбний зв'язок не здавався необдуманим, але натомість таким виявився. Про Дельфіну Потоцьку писали в тоні романтичного пориву (особливо Зигмунд Красінський), вона знайшла багато прихильників серед історичних письменників, тут відзначався А. Ролле, відомий своєю авторською легковажністю, схильністю до наведення лоску і пафосного пошанування подільських магнатських родин, від чого її фізичний і духовний портрет вийшов фальшивим. З-під навали дешевих поривів сьогодні важко здобути дійсні факти. Видається безсумнівним, що з ранньої молодості Дельфіна Комарівна відзначалася специфічною манірністю і браком природності в поведінці, що сходило серед деяких її знайомих і прихильників за доказ «духовної вищості». У стосунках із людьми вона була нечувано вимогливою та дріб'язковою, безнастанно позувала на істоту велику і талановиту, що не заважало їй щедро розсипатися своїми інтимними пестощами. Такі автори, як Станіслав Тарновський, Ф. Гоезік, підозрювали, що вона навіть у заміжнє життя вступила після втрати дівочтва не з Мечиславом що видається, звичайно, дещо сумнівним, оскільки, стоячи перед віттарем, Дельфіна мала заледве вісімнадцять років.

Найкращу психологічну характеристику Дельфіни Комарівни склав Ф. Гоезік: «Той брак простоти в житті, в способі мислення, в усьому був у неї, поруч безлічі інших менших чи більших вад, однією з найпрозаїчніших, а прозаїчною через те, що розрахована на поетичний ефект. Бо про щирість почуттів у неї мови не було. Завжди позувала [...] вихована по-французьки, в космополітичному принципі, й так позаграничному витончено й елегантно [...] Вона виїхала до Парижа, який для неї став школою жінок легкої поведінки і розваг, де швидко виявилось, що була винятково здібна в тому, що Красінський спочатку називав пустотливістю, а потім найнегіднішою пустотою. Вона віддавалася забавам і розвагам, що їй легко вдавалося при ста тисячах річної ренти, зіпсута поведінкою у вищому товаристві, так пройнялася тією комедією світу, яку невтомно грала у своєму оточенні, що навіть не спостерігала, як постійне наслідування і позування стали для неї другою натурою» [905, с. 153–154].

Принадні портрети Дельфіни Комарівни сьогодні не багато допоможуть в оцінці її дійсної чарівності, не даючи відповіді на питання, чи й справді вона була жінкою великої краси, за твердженнями її сучасників. Здається, що вона була експресивним

типом, що справляло велике враження не лише на чоловіків, а й на жінок [958, с. 68]. Уже під кінець життя, коли їй було майже 70 років, у Ніцці з нею познайомилася молодесенька тоді Марія Пшездзецька, яка пізніше згадувала: «Пані Дельфіна завжди виглядала незадоволеною, однак тим незадоволенням задовольняла людей. Сама вона була ніби знаком запитання і при зустрічі зі знайомими викликала знак подиву. У першій молодості мала бути дуже гарною, в дозрілому віці краса її розвельможніла і набрала характеру багатії осені. Виразне обличчя, багато гіркоти в погляді чорних зірниць, трохи забагато погорди в посмішці, але чари розуму, чари великих почуттів, може, ще й каприз чи фантазії надавали їй постаті характеру притягування чи відштовхування людей» [969, с. 190].

Те, що запам'ятала в Ніцці панна Марія Пшездзецька, може пробудити сумнів у справі вроди Дельфіни Потоцької. «Одного разу бачила Беатріче на паркані; вона вийняла з кишені садові ножиці й зрізала ними нігті. Ті нігті були посаджені на величезні пальці, які знову ж таки не виходили зі звичайних людських долонь, а начебто з лап [...] Я переконалася тоді, як добре вчиняла їхня володарка, коли починала грати на фортепіано й уміло, з виду недбало, заслоняла їх своїм широким, легким і недоступним покриттям» [969, с. 192].

У жодному разі пальці панночки Комарівни не бентежили Мечислава Потоцького. Спочатку подружнє життя Потоцьких видавалося злагодженим, але незабаром ускладнилося, коли важливою стала сексуальна невідповідність цієї пари, так що сам зв'язок став під знаком запитання.

Саме в цьому місці треба звернути увагу на спеціальну психічну рису Мечислава Потоцького, яка при всіх негативних рисах цієї постаті надає їй якогось теплішого та більш людяного характеру. Граф прагнув стати батьком, мати сина, спадкоємця, невідомо тільки чого – прізвища, багатства, родової традиції чи хоча б способу мислення свого батька. Наскільки відомо, Мечислав мав зрештою троє дітей. Парадоксальним є той факт, що його єдина дитина від подружнього життя, син Миколай, трактувався ним неприязно та з відразою – через конфлікт із його матір'ю, своєю другою дружиною Емілією Свейковською. Одружуючись із Дельфіною, Мечислав мав 26 років, тоді він домагався від дружини вагітності й сина.

Наслідки співжиття пані Дельфіни з чоловіком виявилися зовсім невдалими: завагітнівши, Дельфіна двічі недоношувала. Скоріше за все причина була на боці

дружини, а не чоловіка, оскільки пізніше Мечислав мав щонайменше трьох нормальних дітей, натомість Дельфіна (наскільки це відомо), незважаючи на бурхливе й вільне сексуальне життя, ніколи жодної дитини не народила. «З таким чоловіком могла породити морального монстра», – так злосливо пише один із мемуаристів [992, с. 251].

Беручи до уваги вибуховий темперамент Мечислава, не варто дивуватися, що між подружжям почало доходити до всіляких авантур, про які широко кружляли плітки, а в пам'яті збереглися в Україні навіть на десятки років, коли вже давно розведені Потоцькі перебували за кордоном. Коли 1864 р. Тульчин відвідав Адам Мелешко-Малишкевич, російський адміністратор власності, генерал Платон Абаза, показуючи серед інших портрети, що висіли на стінах палацу, говорив: «Що ви в ній бачите? Жінка без руху. Треба було її бачити, коли вона розрум'янена, легка як зефір, бігала навколо більярду, тікаючи від чоловіка, а граф доганяв її з києм у руках. Граф умів періщити, о, вмів!» [966, с. 705]

Дельфіна часто тікала з Тульчина, ховалася в Курилівцях, потім знову поверталася. Вона аж ніяк не прагнула розлучення, всупереч стражданням і невдачам подружнього життя, нелегко було розстатися з одним із найбільших багатств у тогочасній Європі.

Невідповідність характерів, гарячкуватість та брутальність чоловіка стали джерелом непорозумінь та зростаючого розчарування. Розпаду сім'ї значною мірою сприяв той факт, що діти, які з'являлися на світ, помирали в ранньому віці.

Незабаром Дельфіна Потоцька покинула Тульчин і в 1830 р. разом із батьками виїхала до Європи. У Дрездені, в салоні матері, в листопаді цього ж року вона, очевидно, познайомилася з Фридеріком Шопеном. У середині вересня 1832 р. помер батько Потоцької, мати оселилася з дівчиною в Парижі. Потоцька стала ученицею Шопена; з часом їх знайомство переросло в дружбу. В 1836 р. на наполегливі прохання чоловіка Потоцька вкотре повернулася до Тульчина. Патологічні риси в характері Потоцького, його жорстокість та скупість призвели, однак, до остаточного розірвання шлюбу. Потоцька покинула Поділля, одержала від чоловіка 100 тис. франків щорічної ренти й оселилася в Парижі [1053, с. 735].

Дельфіна Потоцька поринула у вир світського життя. Пані оточував натовп шанувальників її вроди, привабливості та дотепності, шляхетності її будинку, а також неабиякого таланту до музики і живопису. Зі слів сучасників, Потоцька успішно писала,

однак її твори не збереглися, існує лише опис Красінського її ролі в родині Шопена; у сфері живопису вражала її «чистота рисунку й ефект колориту».

До героїв її тодішніх романів належали граф А.Ш. Фланауль, князь Ф. де Орлеан, найстарший син Людвіка Філіпа, а також Й.Н.Ш. Бонапарт князь Монфорт, племінник Наполеона І. Дельфіна Потоцька бувала в Лондоні, Швейцарії та Мадриді [1053, с. 736].

На початку 1838 р. у Флоренції вона ближче познайомилася зі Словацьким протягом візитів, які він здійснював у салон її матері. Потоцька разом зі своєю сестрою Людмилою «здивували всю Флоренцію своєю красою» і, «подібна до Венери Мілоської», шокувала поета своєю «хворобою від кохання» і тим, що не приховувала цього. 24 грудня 1838 р. в Неаполі, в салоні матері, познайомилася із Зигмундом Красінським, котрий спочатку писав про неї критично, називаючи її «Дон Жуаном у спідниці». Проте знайомство незабаром переродилося в дружбу і кохання. За посередництвом Красінського в сорокових роках Дельфіна познайомилася з Августом Чешковським, з яким листувалася (зберігся 21 лист Потоцької французькою мовою); була також посередницею в контактах філософа із Шарлем Монтальбертем.

Дельфіна Потоцька стала натхненницею поетичної творчості Красінського, він присвятив їй чимало віршів, зробив героїнею поем «Світанок», «Незакінченої поеми», а також адресатом понад 5000 листів (із яких збереглося заледве 700), які становлять одну з найкращих пам'яток романтичної епістолографії. Цей роман тривав декілька років, незважаючи на одруження Красінського в 1843 р., а листування поета надало інформацію про численні зустрічі коханців на шляхах європейських мандрівок Красінського. Наприкінці 1841 р. Мечислав Потоцький подав на розлучення й отримав його через три роки. А тим часом і надалі тривали приязні стосунки Потоцької із Шопеном, які вже в 1908 р. стали приводом до поширення легенди про їх довготривале і палке кохання, не підтвержене, однак, ні кореспонденцією Шопена, ні іншими джерелами і зовсім неможливе у світлі листів Красінського до Потоцької, в яких бракує будь-яких згадок про вигаданий роман, хоча поет був узагалі ревнивий. Цьому також суперечить єдиний збережений лист Потоцької до Шопена від 16 липня 1849 р., протекційний за формою («Коханий пане Шопен», «прикро мені відчувати, що я така самотня») і сповнений нарікань на її власну долю. Дружба Шопена і Потоцької принесла плід у присвяченні їй «Koncertu f-mol» і «Walsa Des-dur»; до її альбому композитор також уписав «Preludium A-dur» та пісню «Melodia» на слова Красінського [1053, с. 736].

Слухаючи її спів у Шопена, Е. Делакура писав: «...рідко траплялося мені зіштовхнутися з чимось однаково досконалим», він також визнав «цю привабливу істоту чарівною у своїй красі». За два дні до смерті Шопена (15 жовтня 1849 р.) Дельфіна Потоцька повернулася з Ніцци до Парижа, щоб, згідно з побажанням композитора, співати біля смертного ложа. Існують суперечливі повідомлення щодо репертуару цього імпровізованого концерту – називаються арія В. Беліні, псалм Г. Мерцаданта, гімн до NMP А. Страделлі, а також псалом Б. Марцелла [1053, с. 736].

У 1849 р. в Парижі Потоцька познайомилася із Циприяном Норвідом, із яким зустрічалася потім у 1850 р. в салоні княгині Марцеліни Чарториської. У 1859 р. Норвід виконав малюнок ручкою, зображуючи Потоцьку у профіль. Завдяки Потоцькій, у 1856 р. він наблизився до П. Делароша. В 1859 р. Потоцька придбала в Норвіда цикл його малюнків під назвою «Притча про верблюда у вушку голки», а в 1860 р. отримала від нього акварель «Голова мага». Норвід писав про її «доброту, чуйність», а в 1862 р. стверджував: «шляхетна це є постать та істота». Збереглися два листи Дельфіни Потоцької до Норвіда від 1860 і 1862 рр., що демонструють щирість стосунків, а також вразливість та добру обізнаність Потоцької в мистецтві [913].

Відомо, що в 1844 р. Дельфіна Потоцька мала роман із Є. Любомирським, а наприкінці 1849 – на початку 1850 р. – із П. Деларошем, французьким художником, із яким протягом кількох найближчих років залишалася в дружніх стосунках, а після його смерті (в кінці 1856 р.) ходила в жалобі, як за справжнім чоловіком. Паризький салон Дельфіни Потоцької наприкінці 40-х рр. стає місцем зустрічей польської еміграції. Бував у ньому також Адам Міцкевич, котрий визнавав Потоцьку як найбільшу з грішниць. Незважаючи на розчарування Красінського Потоцькою і зближення з дружиною, поет зберіг до Дельфіни почуття до кінця своїх днів. Кореспонденція Елізи Красінської містить не одну гірку розповідь, що розкриває характер Потоцької; подібно до того, як і знайдені французькі листи Потоцької до А. Чешковського 1847–1854 рр. розкривають усю складність особистих контактів Дельфіни з Красінським, пожадливість й агресивність, неможливість відмовитися від ролі романтичної німфи поета. Багато її політичних думок є відлунням думок Красінського, а в деяких діагнозах психічного стану її найближчих приятелів видно блискучу кмітливість та дотепність [1053, с. 736].

Серед поляків за кордоном пані Дельфіна належала до найбільш привілейованих, найкраще влаштованих. Весь час, до та після розлучення, аж до самої смерті в 1877 р.,

вона отримувала від чоловіка постійну річну ренту в розмірі сто тисяч франків. Ці гроші дозволяли пані Потоцькій жити у Франції на рівні, що відповідав стандарту найбагатших банкірів чи найбільших землевласників [958, с. 71–72].

Улітку 1860 р. Потоцька провела кілька тижнів на Поділлі, розважалася також у Львові, мала навіть намір там оселитися. Значні заощадження, що їх вона мала на Заході, роль, яку вона там відіграла, схилили її, однак, до повернення. Останні роки життя вона провела в Парижі та Ніцці, де провадила добротну діяльність та де заснувала виховний заклад для молодих панянок.

Від 1872 р. Дельфіна страждала на ревматичні болі, крім того, її зір сильно погіршився. Дещо пізніше в неї було виявлено грудну пухлину. Операція пройшла успішно, але через кілька років з'явилися метастази. Вона померла 2 квітня 1877 р. в Парижі, похована на цвинтарі в Монморансі [1053, с. 736].

За свідченням сучасників, Дельфіна Потоцька знищила в Ніцці відносно невелику кількість листів Красінського. Решту дбайливо берегла і заповіла її невістці поета графині Ружі з Потоцьких. Деякі з листів були опубліковані на сторінках часопису «Tygodnik Ilustrowany» й окремо як «Листи до Дельфіни Потоцької» у Варшаві в 1975 р. [330, с. 512]

Творцем легенди про роман Потоцької із Шопеном був Фердинанд Гоезік, пліткар та містифікатор у сфері амурних скандалів. З його слів, мало існувати зібрання листів Шопена до Потоцької від 1833–1849 рр.; ця інформація стає справжньою спокусою і призводить до появи апокрифів уже в 1945 р. Їх представила, й імовірно, була авторкою Пауліна Черніцька. Справа автентичності цієї кореспонденції в 1945–1967 рр. стає предметом гострих дискусій, розпочатих знову в 1972–1975 рр. у зв'язку з опублікуванням у 1973 р. А. Гарасовким копій імовірних автографів, що виявилися сфальсифікованими [893].

Літературний образ Дельфіни Потоцької подала Аліна Свідерська в біографічній повісті-романі про Красінського «Зигмунд» (1939 р.)

Образ Потоцької також увічнений на сторінках багатьох біографічних творів, присвячених Шопену. Її життя змалював у белетризованій формі А. Ролле в оповіданні «Беатріче». Дельфіна Потоцька увійшла в історію як муза польського романтизму.

Дельфіна Потоцька (Комар) за життя змогла досягти визнання небувалої, подекуди зовсім незаслуженої, слави в історії польської культури доби романтизму, але

так до кінця своїх днів залишалася по-своєму нещасною, не маючи ані справжньої сім'ї, ані дітей.

Таким чином:

1. Гендерний підхід, використаний при проведенні цього дослідження для вивчення особливостей функціонування роду Потоцьких, передбачає застосування гендерної методології, тобто здійснення комплексного аналізу соціально-історичних явищ з урахуванням фактора статі.

2. Гендерна методологія історії розглядає історичний процес крізь призму гендерної проблематики і проводить реконструкції моделей минулого, виходячи з гендерного досвіду досліджуваної епохи.

3. У розвитку гендерної історії актуальним є поняття гендерних ролей, що розглядаються як набір очікуваних у конкретній історичній ситуації зразків поведінки для чоловіків та жінок з урахуванням їхньої соціальної позиції. На макрорівні основою трансформації гендерних ролей є вплив зовнішніх факторів (суспільства і культури), що можна яскраво спостерігати, досліджуючи життєві та творчі шляхи представниць фамільного клану Потоцьких.

Під час дослідження розвитку особистості окрему увагу необхідно приділити формуванню гендерного самовизначення на мікрорівні, під яким розуміємо результати сприйнятих впливів соціально-психологічних імпресингів, референтних груп і систем ціннісних орієнтацій та ідеалів. Проте слід зазначити неможливість існування жінки в одній ролі (дружина-мати, дружина-донька і т. ін.) Тут доцільно згадати теорію Плека про фрагментарність гендерних ролей, яка передбачає одночасне виконання людиною різноманітних ролей, що дуже часто не можуть гармонійно співіснувати, а це призводить до можливості виникнення так званого рольового конфлікту [996, с. 221–238]. Займаючи одночасно декілька позицій у суспільстві (матері, дружини, сестри, коханки, землевласниці, патріотки, меценатки, аматорки тощо), кожна із жінок магнатського роду Потоцьких намагалася знайти свій шлях, свою нішу в суспільній ієрархії (як, наприклад, Софія Потоцька), реалізувати свої творчі здібності (як-то Жозефіна Потоцька), не забуваючи при цьому вирішувати власні проблеми, самореалізуватися.

РОЗДІЛ V

РІД ПОТОЦЬКИХ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Діяльність людини є передумовою виникнення та базисом історії людського роду, історії людства, всієї історії культури загалом. Культура є способом регулювання, збереження, відтворення і розвитку всього суспільного життя, водночас виступаючи принципом зв'язку з людиною, засобом її вступу до соціального життя.

Поняття культури варто досліджувати через співвіднесення з поняттям природи, на тлі якого культура виступає як продовження, перетворення того, що існувало, наданого від природи людині. Слід зазначити, що, перетворюючи і вдосконалюючи природу, людина на тому ж самому рівні перетворює і вдосконалює себе.

Питання прогресу в культурі й досі залишається одним із найскладніших. Культурний прогрес не може визначатися лише технічними вдосконаленнями чи економічними досягненнями, хоча, зрозуміло, що й це має не останній вплив. Прогрес у культурі – це спадковість культурних елементів та цінностей у прямолінійному історичному розвитку суспільства. Головним критерієм культурного прогресу є вдосконалення самої людини, насамперед моральне. Саме мораль забезпечує збереження людського, особистісного виміру культурно-історичного руху людства. Розвиток життєдіяльності людини і прогрес культури, як засіб та форма організації цієї життєдіяльності, виступають у вигляді процесу розв'язання суперечностей між потенційною універсальністю людини та її актуальною обмеженістю певною епохою, системою норм та цінностей.

Актуальною в цьому ракурсі є сімейна історія, що виступає конструктивним засобом дослідження соціальної та культурно-інтелектуальної історії людства.

Українська та світова культурна історія представлена низкою видатних родин, серед яких особливе місце належить і родині Потоцьких, багатогранна діяльність представників якої розгорталася в межах великого часового і територіального простору.

Кожне покоління роду Потоцьких відзначала наявність неординарних особистостей, які зробили вагомий внесок в економічний та культурний розвиток регіону, країни, нації. Історія роду Потоцьких на генетичному рівні довела, що спадковість має визначальний вплив на духовний світ індивіда.

Українські маєтки Потоцьких за всіх часів, а особливо наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст., являли собою визначні культурні центри, були важливими осередками духовного життя суспільства. Так, наприклад, садибне будівництво, яким активно займалися Потоцькі, виступало як синтез архітектури, пластичних мистецтв і природи, об'єднаних у композиційно цілісний твір. Яскравим тому підтвердженням є Тульчинський маєток.

Як правило, центром маєтку був панський будинок разом із господарськими спорудами. Середовищем, у якому вони існували, була природа – упорядкований парк, плодовий сад, оранжереї, городи, ставки, басейни, а також декоративні водні пристрої – водограї, водоспади, каскади. Використання для організації простору рослин, що постійно змінювали свій вигляд, вносило в життя маєтку чи садиби естетичну й емоційну своєрідність та неповторність. Сучасній людині навіть важко уявити собі, наскільки важливу роль у житті суспільства минулого відігравали сади і парки.

У садах та парках господарі маєтків проводили багато часу, а тому намагалися якнайкраще обладнати і прикрасити їх. Особливості архітектури, зелених насаджень тією чи іншою мірою відбивали спосіб життя, смаки та культурний рівень господарів маєтків та садиб. Старовинні маєтки і садиби були особливим, ні з чим незрівняним культурним світом – середовищем для спілкування художників, письменників, філософів, музикантів, а також світом високої архітектури та садово-паркового мистецтва.

Як форма синтезу природи та різноманітних видів мистецтв, садово-паркове мистецтво пов'язувалося з історичними стилями і розвивалося у взаємодії з філософією, літературою, естетикою побуту, живописом, архітектурою, музикою, водночас відбиваючи різне ставлення людини до природи, властиве кожній історичній добі. Новий тип садово-паркового мистецтва виникав певного часу і в певному місці лише тоді, коли для цього створювалися відповідні суспільно-економічні та культурно-історичні умови. З цього погляду стильовий образ парку можна сприймати лише як частку культури певного суспільства на певному етапі [475, с. 7].

З огляду на географічне положення та історичну долю, Україна стала ареною жвавих художніх взаємодій у різнонаціональній, а за доби феодалізму – ще й багатоконфесійній, державі, якою була Річ Посполита.

Своєрідність садибної архітектури і садово-паркового мистецтва родини Потоцьких полягала в їх розвитку, що відбувався в контексті загальноєвропейської культури та відбивав її ідейно-художню різноманітність. Деякі стильові риси, властиві цим видам мистецтва, прийшли із Заходу до України раніше, ніж до Росії.

Вагома роль маєтків, садів та парків у житті цілих поколінь підтверджується їхньою значимістю в усіх видах мистецтв – живописі, декоративно-ужитковому мистецтві, літературі, поезії та музиці, що постійно взаємозбагачували одне одного.

Сади і парки були своєрідним продовженням, доповненням і живим коментарем до національної літератури. З часом вони зазнавали значних трансформацій, спричинених як їхнім природним єством, що весь час розвивалося і перероджувалося, так і зміною стилів та смаків господарів. Крім того, багато садів та парків поступово насичувалися творами архітектури і пластики, нові віяння збагачували їх семантичний лад та композицію. Таким чином, пам'ятки садово-паркового мистецтва ставали синтезом багатоманітної та різночасової культури [475, с. 9].

Палацово-паркові ансамблі, присадибні парки, міські сади створювалися як синтез архітектури, мистецтва, природи. Досить часто вони ставали тлом для сюжетних композицій, літературних творів, зокрема, поезії. Маєтки і садово-паркові ансамблі з часів заснування і до початку ХХ ст. були справжніми музеями, оскільки містили безцінні колекції творів культури і мистецтва.

Особливу цінність становить «меморіальність» старовинних маєтків, садиб і парків, пов'язана не лише з іменами видатних діячів культури та історії, а й з пам'яттю про давно минулі епохи та їх культуру.

Окремим соціокультурним явищем, що представляє цілісний пласт духовної культури Речі Посполитої ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., є родові книгозбірні Правобережної України, і зокрема тутьчинська книгозбірня Потоцьких. Водночас бібліотеки були невід'ємною складовою частиною культурних процесів на етнічних українських землях у ХVІІІ–ХІХ ст., що за тих часів входили до складу інших держав: Речі Посполитої, згодом Російської та Австро-Угорської імперій. Відновлення історії та складу родової книгозбірні Потоцьких дає змогу визначити її роль у культурному житті суспільства, в бібліофільстві і колекціонуванні.

Самий факт існування родової бібліотеки свідчить про традиційний інтерес до книжки, відведення їй помітної ролі в житті родини, збереження цілісності бібліотечного фонду та його поповнення [470, с. 153].

Засвоєння спадщини минувшини, її критичне осмислення та використання – важливі умови поступального руху як сучасної науки, так і суспільства в цілому. У цьому контексті актуальним постає вивчення такого соціально-економічного і морально-психологічного явища, як благодійність.

Питання благодійності в Україні тривалий період замовчувалося, а сама благодійність розглядалася тенденційно й упереджено. Але останнім часом історія благодійного руху та діяльність окремих осіб та родин привертає дедалі більшу увагу істориків, оскільки благодійність залишається важливим аспектом громадського життя та відносин між державою і громадянським суспільством.

У другій половині XIX ст. в Україні існувала розгалужена система добродійних установ та організацій. На приватні кошти створювалися й утримувалися притулки, лікарні, школи, дитячі садки, будувалися громадські будівлі. Вивчення досвіду діяльності Потоцьких у справі благодійності допоможе більш зважливо вирішити проблеми підтримки молодого покоління, задоволення її потягу до освіти, а також відродження і збагачення духовності та загальнолюдських цінностей взагалі.

Родовід Потоцьких охоплює великий період історії України. Важливо наголосити, що Потоцькі не були простими спостерігачами або фіксаторами подій, навпаки, вони були їх учасниками, творцями суспільно-політичних, культурологічних процесів, основоположниками культурних традицій та віянь.

5.1. Тульчинський палац як осередок культурно-мистецького життя

Серед будівель палладіанського типу, зведених на замовлення польських магнатів, особливе місце посідає ансамбль у Тульчині. Це один із наймонументальніших палацових комплексів доби класицизму на території України [475, с. 83].

У 1818 р. О. Вельтман (1800–1870 рр.) – відомий письменник, військовий топограф, археолог, з 1852 р. директор Оружейної палати в Московському Кремлі, – так описував палац і спустілий сад Потоцьких: «Місцеположення Тульчина чудове. Палац із золотим девізом: «Хай буде навіки обителлю вільних і добродійних...» Але я забув про

просторий сад, котрий має назву «Хороший», стави з лебедями, вольєр для співочих птахів, паркові мости» – «Он был хорош, как сень богов, когда с Босфорских берегов в него богиня поселилась...» [43, с. 51–52].

Станіслав Щенсний Потоцький вибрав Тульчин своєю «столицею» в 1775 р. [502, с. 6]. До Потоцького Тульчин був сотенним містечком Брацлавського полку, однак за часів цього всесильного магната статус міста змінився.

Станіслав Щенсний Потоцький переніс свою резиденцію з Кристинополя до Нестервара. На той час він був одружений удруге, його дружиною стала Жозефіна Мнішек. За нею як посаг Потоцький одержав 110 сіл [405, с. 142]. Занехане містечко Нестервар перейменували на Тульчин (від річки Тульчинки). Новий власник розширив свої володіння до 1,5 млн га, а тульчинський панський двір став центром його володінь.

У 1782 р. за проектом архітектора Лакруа [943] було споруджено величезний палац, по-царськи розкішний. Будівництво було здійснено руками селян, приписаних до тульчинських земель; будівельні матеріали постачалися з місцевих каменоломень та цегельного заводу.

Посеред вирівняного плато на березі річки Сільниця архітектор Лакруа збудував монументальний двоповерховий будинок із двома флігелями. Із будинком їх з'єднували дугоподібні галереї. Архітектура головного корпусу була стримана й велична, а переважно вертикальні елементи робили будівлю стрункою. Класичний палац прикрашав золотий напис на фронтоні: «*Ву zawsze wolnych i snotliwych był mieszkaniem – anno 1782 wystawionu*» («Хай буде навіки обителлю вільних і добродійних, року 1782 споруджений») [750, арк. 5].

Крім графського палацу, на території маєтку був цілий комплекс служб: конюшні, манеж, кордегардія (приміщення для військового караулу, а також для утримання арештованих під вартою), будинок для управляючого маєтком, торгові ряди, де продавали вироби тульчинських мануфактур, і навіть графський театр [537].

Інтер'єр палацу відзначався справжньою розкішшю. Сюди з усього світу звозили меблі, картини, кришталь, бронзу. А прогулюючись палацом за годинниковою стрілкою, можна було вивчити всю античну міфологію в залах Зевса, Афродіти, Гери, Золотому та Срібному. Унікальна картинна галерея, бібліотека та архів із 17 тисячами томів, колекції медалей та монет за цінністю зібрання могли змагатися з відомими музеями та

бібліотеками світу. Недарма сучасники називали палац «подільським Версалем» або «королівством Тульчинським» [438].

Юліан Урсин Немцевич щодо своїх вражень про Тульчин писав таке: «Доволі гористою місцевістю, поміж житніх ланів і зелених ломиків, я наблизився до Тульчина. Самі вже околиці цього великого міста свідчать про його господаря, чудові дороги, мости й небачені в цих краях плантації, ну й, звичайно, величезний парк з італійськими тополями й незаними тут соснами вражають подорожанина. Біле, чепурне місто, будинки з ганками, юрми жидів, москалів, сільського люду, скрізь великий рух, але над усе дивують просторі й чудові палацові споруди. Ансамбль творить величезний корпус на два поверхи із пишними колонами, з гарним кружганком на другому поверсі, з двома чудовими крилами по боках, оранжерея і стайні. Розкішні сходи ведуть до просторого передпокою, прикрашеного портретами великих предків Щенсного. Меблі, картини, кришталь, бронза, мармур – їх із далеких країв могли привезти тільки ті господарі, що не знали міри своєму багатству, – усе там сяє розкішшю; ніде в світі мені не доводилося бачити багатшої брами. Дедалі менше маєтних землевласників, а також заможних удільних князів укладають свої гроші в розбудову столиці...» [983, с. 305–306].

У Тульчині творили: кращий поет Польщі, вчитель і попередник А. Міцкевича – Станіслав Трембецький; італійський живописець Лампі; видатний французький художник, механік, хімік і архітектор Лакруа; видатний польський письменник Юзеф Крашевський; угорський композитор Ференц Ліст.

За часів Потоцького в палаці жили представники найвідоміших аристократичних родин Франції. Це князі Поліньяки, Шуазелі, граф Понтмартен. Нащадки Потоцького мали близькі стосунки з найзнаменитішими людьми Європи – Бальзаком, Шопеном, Словацьким, Гі де Мопассаном та ін. [538]

Серед гостей тульчинського палацу були польський король Август Понятовський, турецький султан, князь Потьомкін, полководець Суворов, російський імператор Олександр II, національні герої Польщі Тадеуш Костюшко та Юзеф Понятовський [488, с. 13].

Так, повертаючись навесні 1787 р. з Канева після віншування Катерини II, польський король Станіслав Август відвідав Тульчин, де його було прийнято з усією пишнотою. Казимеж Константи Броель-Платер, який супроводжував монарха у

подорожі, із захопленням згадував, що рівного тульчинському палацу «не було і не існує в Україні, й столиця не посоромилася б його». Інша особа зі свити короля, зокрема єпископ Адам Нарушевич, додав у своєму щоденнику деякі деталі. Він писав, що король, захопившись бесідою, оглядав покої палацу, милувався величчю його архітектури, внутрішнім розташуванням і коштовним умеблюванням, найкращим у країні. Той самий автор також згадує про «архітектуру в новому руслі», завершений «Oreghauz», в якому для шановного гостя і його свити було дано концерт [980, с. 163]. На пам'ять про цю подію Потоцький подарував волю мешканцям округи в радіусі восьми кілометрів від Тульчина, а на центральній площі було встановлено кам'яну колону на гранітному п'єдесталі, яка завершувалася кулею зі шпилем.

Величезне багатство, усвідомлення вищості над менш заможними шляхетними родинами, намагання Щенного бути видатним політичним діячем наклали певний відбиток і на «тульчинський двір». Згадуючи відвідини Тульчина, польський мемуарист Ян Охоцький писав: «Не мав уявлення про ту пишноту, яка оточувала цього магната; то був двір короля, а не приватної особи» [405, с. 144, 145, 149].

Ансамбль із парадним курдонером, що мав розміри 120 × 80 м, великим округлим газоном, відкритим у бік містечка, було розташовано на правому березі річки Сільниці. Пряма алея зорovo з'єднувала палац з костьолом у центрі Тульчина.

Масивна, але імпозантна будівля палацу складалася з трьох прямокутних двоповерхових корпусів, поставлених «покоєм» (у вигляді літери П) і з'єднаних між собою одноповерховими напівкруглими галереями-оранжереями з великими вікнами [475, с. 84].

Цікаво, і навіть в певному сенсі по-сучасному, була розв'язана в тульчинському палаці проблема каналізації й опалення. Туалети мали розміщуватися в середній частині головного корпусу і в трьох місцях флігелів, переважно там, де були вхідні сени. Вертикальні канали з'єднувалися з горизонтальними, підведеними на перший поверх кожного будинку, при довгих зовнішніх стінах, під підлогою. Подальші канали з'єднували їх з резервуарами, які були сховані в землі в глибині саду.

Палац обігрівали в основному гарячим повітрям, яке розподілялось так само завдяки каналам, що були сховані у внутрішніх стінах обох ярусів. Топили внизу у величезних печах, у кожній з яких могли поміститися дві дорослих особи. Звідти тепло

розходилося по всьому будинку. Крім мармурових камінів, котрі лише незначною мірою піднімали температуру, в деяких приміщеннях палацу також знаходились печі. Декілька таких печей збереглося в лівому крилі аж до післявоєнного періоду. Маючи висоту 2,5 м й основу у вигляді квадрата, вони стояли на плитах із сірого мармуру довжиною приблизно 2,7 м і шириною 1,30 м. Обидва кути плит з боку кімнат мали виступаючі заокруглення. Печі покривалися квадратними плитами, добре ошліфованими з двох боків, з рожевого мармуру, а можливо, також й інших кольорів, з довжиною сторін 20 см і товщиною 5 см [789, с. 439–440].

Архітектурну композицію центрального корпусу створювало ритмічне розчленування фасадів колонами й пілястрами іонійського ордера. Головний фасад виділявся балконом із десятьма колонами. Його фриз було прикрашено відлитим з міді й позолоченим написом польською мовою та великим мідним гербом угорі. Східний бічний корпус мав арковий отвір (колишній головний в'їзд). Східний та західний фасади бічних корпусів акцентувалися портиками дорійського ордера і високими трикутними фронтонами. Начищена на свята, покрівля палацу з мідної бляхи яскраво сяяла. Стіни прикрашали родинні портрети, живописні твори відомих майстрів – оригінали та копії. У палаці містилися нумізматичний кабінет, бібліотека. Оркестр, що грав на хорах, проголошуваний під залпи гармат тости були атрибутами життя, яке вирувало в маєтку.

До ХХ ст. в інтер'єрах палацу збереглися карнизи і вставки з білого та рожевого мармуру, ліплення стель; в одній із зал – вишуканий камін з рожевого мармуру роботи італійських майстрів; у так званій білій вітальні – стіни з білого мармуру.

З рухомого оснащення, наприклад, меблів, автори мемуарів описали поверхово тільки декілька. Найбільше інформації стосується художніх зібрань, хоча, за винятком галереї родинних портретів, майже не згадується, яким чином полотна були розміщені. Крім того, всі розгорнуті описи колекцій тульчинського палацу походять із часів, коли на місці лишалася тільки частина колекції. Тому цілком закономірно, що, крім самих маєтків, поділу між дітьми підлягали також меблі, твори живопису і навіть бібліотечні та графічні зібрання. Даніель Буваа, який тримав у руках складений 1793 р. за наказом Щенсного Потоцького один із реєстрів, пише, що «графські салони містили одну з найбагатших у Європі колекцій живопису, і тут були картини: Тиціана, Рембранда,

Рафаеля, Рубенса, Ван Дейка, Лампі та ін.» Це були оригінали, зосереджені здебільшого в кабінеті господаря дому [690].

З Тульчина походили десятки картин різних шкіл, переважно з XVIII ст., в основному французької та голландської, – як копії, так і оригінали.

Окрему групу створювали портрети і родинні мініатюри, переважно періоду другого шлюбу Станіслава Щенсного Потоцького та більш ранні, наприклад, портрети його батьків Францішка Салезія й Анни Ельжбети пензля невідомого художника. До іншої групи належали портрети, виконані Лампі, серед яких відомий портрет Щенсного Потоцького в латах і червоному плащі в товаристві двох молодих синів – Щенсного Єжи та Станіслава (що є однією з трьох знаних авторських копій). Крім того, були портрети Жозефіни з Мнішків: на одній з картин вона представлена сидячи перед мольбертом у товаристві дочки Пелагії, на другій – в товаристві художника Летуара, на третій – з двома дітьми.

Маєтність Потоцьких славилася великою кількістю гравюр, портретних родинних мініатюр, натюрмортів, пейзажів, гобеленів, порцеляни, скульптур. Так, наприклад, до давніх тульчинських зібрань належало і мармурове погруддя короля Станіслава Августа, яке нині зберігається на Вавелі.

Палац прикрашали й символи минулої величі магнатського роду: старі мушкети, шаблі та дві корогви полків, виставлені Щенсим Потоцьким, надзвичайно довга крива шабля гетьмана Ревери Потоцького в піхвах із шагреневої шкіри, а також його залізна похідна каска, зброя гравірована золотом, килим з гербами Потоцьких та Мнішків (подарований Національному Музею у Варшаві), колекції скла у вигляді старосвітських келихів з гербами і польськими, латинськими та німецькими написами [789, с. 445].

Осівши в Тульчині із Софією, Щенсний робив усе, що було в його змозі (а міг він багато), аби надати привабливості цій місцевості в очах вродливої грекині. На острові, посеред тульчинського ставка, він спорудив турецьку лазню, оточену колонами з майстерною різьбою в мавританському стилі, а розкішне обладнання за великі гроші спровадив із Константинополя [1011, с. 97]. Тож Софія могла розкошувати тут у турецьких ваннах, до яких звикла ще замолоду [397, с. 273].

До східного флігеля прилягали будівлі для челяді, склади. Праворуч від воріт був манеж, де об'їжджали коней, ліворуч – одноповерхова цегляна споруда театру, поблизу

якого стояла двоповерхова кам'яна «обержа» – полковий лазарет, а далі – стайня, кузня і цукровий завод.

Від самих сходів паркового фасаду з класичним чотириколонним портиком починалася чарівна галявина з легким ухилом до ставу з фонтаном і біломармуровою скульптурою «Нептун з nereїдами». За палацом ріс чудовий парк. Як він виглядав за часів розквіту маєтку, можна бачити на давніх акварелях. Пейзажний парк займав велику ділянку між річками Тульчинкою та Сільницею. Територію парку з багатьма алеями, деревами і кущами, що komponувалися в мальовничі групи, було розбито на ділянки кількома меліоративними каналами, які збагачували парковий пейзаж. Утворені в такий спосіб численні острови сполучалися містками. Водну систему було створено за задумом Людвіга Метцеля, майбутнього творця «Софіївки», який працював у Тульчині вже 1786 р. Від фонтана до води полого спускалися двоє сходів, прикрашених мармуровими вазами [475, с. 84].

У тихих водах віддзеркалювалися плакучі верби і каштани, височіли не бачені досі італійські (пірамідальні) тополі. За розпорядженням Потоцького, з Італії привезли близько мільйона саджанців цієї рослини і розсадили в усіх його маєтках. Граф заснував лісову та сторожову служби й організував розсадники для вирощування садивного матеріалу. Завдяки здатності швидко рости, ці монументальні дерева скоро стали невід'ємною частиною українського пейзажу.

Парк прикрашали альтанками, фонтанами та різноманітними скульптурними творами. В оранжереях росли мандарини, апельсини, лимони, стояли клітки з дивовижними птахами, білили мармурові копії античних скульптур, зокрема «Фавн» із вілли Фарнезе. На одному з островів Щенсний ховав улюблених собак. Один із собачих нагробків зберігся й дотепер.

Згідно з багатьма джерелами, парк у Тульчині називався «La Roche» («Хороший»). На думку Д. Малакова, це місцева іронічна трансформація першої назви «Ларош» чи «Лярошель», яку дав паркові його будівничий П'єр Лепро в 1793 р [405, с. 150].

Періодом найінтенсивнішого світського життя в Тульчині завжди був травень, коли з нагоди іменин Станіслава Щенсного (8 травня) і Софії (15 травня) сюди з'їжджалася на кілька тижнів уся родина та численні запрошені гості [397, с. 293].

Далекий кузен господаря Тульчина, Леон Потоцький, малим хлопцем брав участь в одному зі щорічних родинних зібрань і залишив такі свої спогади:

«Життя у Тульчині пливло із царським розмахом. Будинок був постійно переповнений, оскільки, крім численної рідні, сюди з'їжджалися дідичі з усього широкого околу, навіть із-за австрійського і прусського кордонів. Щойно хтось із кривих чи знайомих завітає до Тульчина, як мажордом відразу виділяє йому апартаменти, що відповідають його санові й потребам. До його послуг були карета й верхові коні. Приїде на день-два, а живе кілька тижнів, або й місяців, з дружиною та дітьми – так йому тут весело і комфортно. Обідали в палаці о другій годині пополудні, але хто хотів їсти в себе, то не тільки міг це робити, а й мав право запрошувати до свого столу інших. Тому не раз траплялося, що гість цілий тиждень їв і перебував у своєму покої з іншими, навіть не показуючись у дворі. Усі іменини воєводи, його дружини та членів родини святкували надзвичайно врочисто, а коли починався карнавал, у палатах тульчинського палацу гриміла музика, бенкет змінювався бенкетом, бал балом, вистава виставою, маскарад маскарадом. Статні й молоді дочки господаря допомагали мачусі підтримувати веселий настрій, а молоді зяті непомагу їм у цьому сприяли.

На день уродин воєводи, коли з'їхалася майже вся рідня, вирішили зробити йому сюрприз, а точніше, зобразити в живих картинах грецький Олімп. Подробиць цієї парадної okazji змальовувати не буду, перелічу лише деяких осіб, котрі брали в ній участь.

Сама дружина пана воєводи (Софія Потоцька) була Юноною, молодий Щенний Потоцький, син воєводи – Юпітером, пані Вікторія (вроджена Потоцька) де Шуазель – Беллоною, пані Ружа (вроджена Потоцька) Антонія Потоцька – Мінервою, моя мати – Флорою, п'ятнадцятирічний Влодзімеж Потоцький – Марсом, Адам Моценський – Сіленом, а мене, перебраного Бахусом, посадовили на бочку і врочисто витягли на Олімп...» [1005]

У 1811 р. в Тульчині гостював шотландський художник Вільям Аллан (1782–1850 рр.), який залишив після себе помітний слід у царині монументально-історичного живопису. Неабияку популярність здобули його великі полотна: «Битва під Ватерлоо з погляду англійців» (1843 р.) і «Битва під Ватерлоо з погляду французів» (1846 р.) У 1805–1813 рр. він жив у Росії, створивши в цей період багато портретів та жанрових

сцен на російську тематику [865, с. 297–298]. Аллан у своїх ескізах і акварелях увічнював красу тульчинського палацу, парку й околиць містечка, а найперше – недалеко «Софіївку», до якої часто навідувався, заохочуваний пані Софією. Тульчин і далі був головною садибою пані Потоцької, яка запрошувала сюди своїх численних гостей. Але час від часу все товариство приїздило на кілька днів до Умані, щоб помилуватися там садами «Софіївки», які вражали своїм цвітінням пізньої весни та раннього літа [397, с. 354].

1811 року з Петербурга в тривалу подорож на південь Росії й на Балкани вирушив 28-річний французький письменник Лагард. Огюст-Луї-Шарль де Лагард де Шамбона (1783–1853 рр.) – син французьких емігрантів, які в період Великої французької революції (1789-1799 рр.) знайшли прихисток у Німеччині, а потім у Росії. Перебував на дипломатичній службі. Своєю літературною творчістю здобув певну популярність, був членом кількох європейських наукових товариств [397, с. 428].

На початку червня 1811 р. Лагард був запрошений до Тульчина. Під час подорожі Лагард посилав докладні листи своєму англійському другові Джуліусу Гріффіту; згодом він зібрав їх та видав книжкою, яка здобула в Європі велику, хоч і короткочасну, популярність. Саме вона і є основним джерелом, яке ілюструє перебування Лагарда в Тульчині влітку 1811 р.

Резиденція Потоцьких не розчарувала сподівань француза. Ділячись враженнями про неї з Гріффітом, він писав: «Тульчин – це справді польське Ельдорадо. [...] Сьогодні ввечері приготували полуденок в альтанці на краю саду. Капела заховалася в заростях, і звуки музики, що пливли звідти, справляли захопливе враження. Подали фрукти, набіл та тістечка. Проміння іскрилося серед листя; вродливі дами за сільським столом, спокій вечора, цілюща свіжість повітря – все це, здавалося, оживляє навколо нас сади Артеміди. Ми розважалися тут аж до вечірньої години, а потім поволі рушили в бік палацу...» [945, с. 81, 85–86]

Лагард був зачарований гостинністю пані Потоцької, а товариство, яке він тут зустрів, видалося йому надзвичайно милим. «Я проводжу чудові хвилини в товаристві [...] графині Софії; кожен день тут сповнений незвичайних вражень, кожна хвилина весела й радісна. [...] Ось який вигляд має день у Тульчині. Прокидаємося рано; прокинувшись, можна взяти купіль або освіжитися в чудовій річці, яка плине парком,

або в лазні, збудованій на турецький взірець. Повертаємося до себе й снідаємо, потім кожен займається своїми справами, а коли вибиває третя, всі сходяться на обід. Стіл на п'ятдесят персон накрито в оранжереї; у центрі мармурової підлоги – водограй із численними струменями, що відсвіжують атмосферу й оживлюють пейзаж; попід стінами зали – статуї витонченої краси поряд із деревами найрізноманітнішого походження, на них затрачено величезні кошти, і вони нагадують тут, на півночі Європи (!), запахущі сади Провансу чи Італії. Ми проходжуємося цією прекрасною галереєю, очікуючи, коли подадуть обід. Входить графиня Софія в оточенні своїх чарівних дітей, і ми всі сідаємо за стіл. Якби я мав талант Ґрімо де ла Рейньєра, то детально змалював би ці чудові учти, котрі свідчать як про мистецтво кухаря, так і про багатство господині; та я не стомлюватиму тебе переліком меню й поведу зразу на перший поверх поряд з оранжереєю, де ми п'ємо каву та їмо морозиво. Врешті розмова стає загальною, голоси перемішуються, ми складаємо проекти вечірньої прогулянки, а потім кожний іде до себе, щоб приготуватися до неї й кілька хвилин відпочити. Коли вибиває шоста, ми збираємося в салоні. Дами вбрані у прості сукні, які завжди їм так пасують. Під'їжджають карети, графиня сідає на коня, її супроводжують сини, [...] і ми всі вирушаємо на підвечірок до якогось околишнього саду. Звуки чарівної музики, що долинають із недалекого ліска, підкреслюють настрій гарного вечора. Ми проходжуємося, підіймаємося на пагорби, збираємо квіти, аж поки час, що збігає надто швидко для щасливих створінь, прикликає сутінки, і це стає сигналом до від'їзду. Ми повертаємося до палацу, щоб спільно завершити там вечір. У салоні всідаємося невеличкими групами, графиня вмощується на дивані в оточенні дам і гостей; l'abbé грає у кутку в шахи, віддалік діти щось собі читають або віддаються своїм розвагам. Кілька осіб грають у більярд; пан Аллан, наш шотландський Рафаель, малює гарні ескізи, якими збагачує альбоми дам. Нарешті подають вечерю; на селі це так само, як і в місті, найцікавіший момент усього дня. Ми гомонимо про все, що пережили сьогодні, складаємо плани на завтра; водночас це хвилини спогадів та надій; розмови стають абсолютно вільними. А коли надходить дванадцята і треба розставатися, нам здається, що ми ще не сказали одне одному тисячі речей; слова стають щоразу веселішими, думки – щоразу жвавішими, і північ настає в той момент, коли хотілося б, щоб була ще тільки восьма. Хоч-не-хоч, а треба врешті розходитися до своїх покоїв, і тільки тепер я можу

написати тобі кілька слів. [...] Сьогодні ввечері ми дивилися комедію і балет. Діти розігрували невеличкі сценки, які скомпонував l'abbé Шалентон. Дівчатка вклали у гру багато фантазії, а в танець – усю свою граціозність. Театральна зала, розташована в одному з палацових крил, збудована за тим самим планом, що й у петербурзькому Ермітажі...» [945, с. 87–90, 112–113]

У Тульчині доживав останні дні й старий поет Станіслав Трембецький. Влітку 1811 р. автор «Софіївки» був тяжко хворий і взагалі не покидав свого помешкання. Трембецькому тоді було сімдесят три роки, але виглядав він, очевидно, набагато старшим, оскільки згодом з'явилася легенда про сторічного поета, який доживає свої дні на ласкавому хлібі пані Потоцької. Софія завжди пам'ятала вишукані компліменти Трембецького тридцятирічної давності, а похвальба її вроді в поемі «Софіївка» приємно лоскотала її жіноче самолюбство; але тульчинські протеже пані Потоцької не поділяли її симпатій й іноді дозволяли собі образи на адресу німецького поета [397, с. 359]. Одного разу Трембецького боляче скривдили: за грою в карти він посварився з нахабним і самовпевненим пленіпотентом Потоцької Томашем Вігурським, і той, не вагаючись, дав старому ляпасу. Трембецький викликав його на поєдинок, але Вігурський не прийняв виклику й повідомив про це російську владу. Трембецького це, очевидно, приголомшило, і невдовзі після цього (12 грудня 1812 р.) він помер [916, с. 101–106].

Позбавлений змоги особисто зустрітися з уславленим Трембецьким, Лагард заходився вивчати його гучний опис парку під Уманню, вдаючись по допомогу до тульчинського товариства, оскільки він не настільки добре знав польську мову, щоб самостійно читати поему про «Софіївку». Зацікавленість француза твором старого поета дуже припала до вподоби пані Потоцькій. Вона заохочувала Лагарда прочитати поему, підказуючи йому ідею перекласти цей твір французькою мовою [397, с. 359].

Утім, Лагарда не треба було спеціально заохочувати до читання поеми, яка прославляла красу уманського парку та його володарки. У своїй книжці він відверто пише про свої почуття до Софії. Однак головне, що Лагард узяв на себе моральне зобов'язання виконати прохання пані Потоцької й мусив дотримати даного їй слова стосовно перекладу «Софіївки» французькою мовою. Свою обіцянку він виконав, хоча його переклад вийшов друком уже після смерті Трембецького, у Відні, 1815 р. Цілком можливо, що пані Потоцька покрила всі витрати на друк французького видання

«Софіївки», завдяки чому книжка вийшла в розкішному графічному оформленні [958], в якому було й кілька гарних краєвидів парку, вигравіюваних на основі акварелей Вільяма Аллана [397, с. 360].

У спогадах про відвідини Тульчина 1818 р. О. Вельтман пише, що тут іще зберігалися залишки колишніх розкошів [475, с. 86].

Враження від маєтку та парку декабристських часів добре передав Д. Мережковський у романі «Олександр І»: «Повз прекрасний, з мармуровою колонадою, палац графів Потоцьких вийшли на греблю ставу, з тінистою алеєю вікових осокорів; у кінці її шумів водяний млин» [411, с. 428]. І далі: «Вийшли на дорогу, спустилися до ставу, минули греблю, палац Потоцьких та ввійшли до саду. Сад був величезний, схожий на ліс. У місті пилюка й спека, а тут, під тінню столітніх грабів, буків та ясенів, – прохолода одвічна; алеї, як просіки; галявини, таємничі заводи з болотяними травами і зляканими злетами качиних виводків» [411, с. 434].

Улітку 1827 р. у по дорозі до Одеси Тульчин відвідав відомий польський поет Юліуш Словацький, який захоплювався парком, що все ще сяяв пишнотою.

Після польського повстання 1830–1831 рр. маєток було конфісковано й передано Удільному відомству. Відтоді почався поступовий занепад маєтку, прискорений хвилею репресій після польського повстання 1863–1864 рр. [475, с. 86].

Крім коротких характеристик, що стосуються як зовнішнього, так і внутрішнього вигляду палацу, наданими особами, котрі пізнали Тульчин у період розквіту (Нарушевичем та Немцевичем, який відвідав резиденцію Потоцьких аж тричі – в 1786, 1788 і 1818 рр.), наявні ще й інші матеріали, що були надруковані пізніше.

У 1839 р. на деякий час затримався у Тульчині Олександр Пшездзєцький, ділячись пізніше своїми враженнями у виданій незабаром книзі [1011]. У 1843 р. у давньому маєтку Щенсного перебував Крашевський [942, с. 72; 1042, с. 199]. Його опис належить до найбагатших і найбільш широких. Однак письменник даремно шукав у Тульчині сліди польщизни, чого з великим жалем не проминув підкреслити. Декілька сумних вражень на тему палацу і його оточення містяться в щоденнику садівника Северина Лусаковського, який завітав до Тульчина 1852 р.

На початку 60-х років Тульчин, що тоді вже належав Мечиславу Потоцькому, майже одночасно відвідували Станіслав Філіп Крижановський, відомий археолог,

історик і колекціонер художніх творів, а також Адам Мелешко-Малишкевич, поет і збирач народних пам'яток. Перший з них у своїй малій монографії міста і резиденції подав найповнішу картину колекції полотен, що перебували тоді ще в палаці [943; 966].

Усі, хто відвідував Тульчин приблизно в середині XIX ст., могли вже насолоджуватися лише рештками давньої розкоші. Ймовірно, більшість умеблювання і художніх творів діти Щенсного вивезли до своїх власних маєтків незабаром після його смерті. Цей факт підтверджує й Софія Потоцька, скаржачись, між іншим, у листі до пасинка Щенсного Єжи в 1808 р.: «Брати твої підступні, ставляться до мене ганебно. Вивозять геть усе з дому, і, якби я не привезла власних меблів, змушена була б мешкати в Ковалівці» [687, арк. 33–38]. Це було, певна річ, перебільшенням, проте значною мірою відбивало реальні факти.

Згідно з уривчастими даними, в першому із салонів висіли два, хоча й вицвілі, але все ще, на думку Крашевського, гарні гобелени, а також багато нових родинних портретів. Великий салон для прийомів той самий автор схильний був назвати «грецьким» – через меблі, що були оббиті в чорному кольорі із золотим, і в тому ж тоні витримані канделябри з темної бронзи, вкриті позолотою та подібними прикрасами. Бронзові канделябри розміщувалися також у салоні, що передував салону для прийомів, а поруч із ними стояло мармурове погруддя когось з Потоцьких, який мав «на диво шляхетну зовнішність». Крім того, тут висіло декілька портретів [789, с. 448].

На другому поверсі розміщувалися спальні господарів дому, зокрема Мечислава Потоцького і якоїсь із його дружин. Не уточнюючи, про чії спальні йдеться, Крашевський, висловлює жаль, що «тут скрізь мертво, тихо, порожньо, серце стискається, бо життя звідти втекло». У кімнаті власника він помітив найбільше ознак цього життя, але настільки скромних, що ця кімната нагадувала скоріше камеру у в'язниці, ніж кімнату в розкішному палаці. Подібне враження охопило також Крижановського, котрий зауважив, що спальня господаря дому за формою подібна до малої комірочки і справляє враження скоріше убогої, скромної чернечої келії або місце спокутування грішної людини [789, с. 448].

Спальня останнього з роду господаря в Тульчині мала з'єднуватися безпосередньо з просторою та світлою бібліотечною залою, хоча, згідно з пізнішими матеріалами, зібрання книг палацу розміщувалося в одному з крил.

У своїх спогадах від 1852 р. Лусаковський оповідає, що в «королівських кімнатах» головного корпусу палацу «лежали зложені на купу і покриті опонами гори столового срібла, а також покриті опонами величезні люстри, все вкрите пилом, смутне, тихе, без життя, занурене в роздуми, мовчазне. У спальній кімнаті розкішні, величезні, покриті шовком і гобеленами королівські ложа мовчки дивилися на відвідувача. У картинній галереї найчудовіші шедеври, вкриті пилом, сумуючи виглядали з розкішних, позолочених рам. Звалені на купу книжки й архівні матеріали мали жалюгідний вигляд. Портретна зала Потоцьких (напівпуста) справляла на відвідувача болісне враження» [789, с. 449–450].

Цікаво зауважити, що 1855 р. на запрошення генерала Абази до Тульчина прибув український художник Сошенко. Абаза доручив йому виконати для себе копії картин, які на той час ще були в палаці. Відомо, що художник перебував на повному пансіоні, обідав за столом з Абазою, гуляв парком, насолоджувався життям. Серед копій, написаних ним у Тульчині, був і портрет роботи Ж. Лампі «прекрасної фанаріотки» Софії Потоцької [405, с. 44].

Можна прийняти як незаперечний факт, що в період відсутності власника дому багато художніх творів, навіть родинних пам'яток Потоцьких, попросту зникло.

Це стосується головним чином архіву, з фондів якого «брав, хто хотів», як пише поет і збирач пам'яток національної культури Адам Мелешко-Малишкевич, який відвідав Тульчин у червні 1864 р. Мечислав Потоцький на той час уже кілька років жив у Парижі, отож парком і палацом гостя супроводжував генеральний управитель за дорученням примусового державного правління генерал Платон Абаза [397, с. 394]. Занедбаний палац стояв пустою, але увагу Мелешка-Малишкевича привернули гарні портрети, що висіли на стінах, і серед них портрет Софії Потоцької. «Вона була прекрасна, буйне хвилясте волосся каскадом спадало їй на плечі. На ній була пурпурова горжетка, оторочена лебединим пухом; горжетка ця ледь затуляла оголені перса. Класичні риси обличчя випромінювали гідність та незворушний спокій». Хоча в більшості покоїв вже не було жодних меблів та предметів хатнього вжитку, деякі з них усе ще зберігали пишноту півстолітньої давності. «Кабінет Щенсного Потоцького скидався на меморіальний музей, обвішаний мініатюрами, портретами та силуетами різних осіб, краєвидами «Софіївки», символічними композиціями. Поряд із чудовим

бюрком стояв гарний і дуже коштовний панцир Щенсного, великого коронного гетьмана, діда, а навколо висіла зброя різного гатунку, виблискуючи коштовним камінням. Опочивальня Софії цілковито була витримана у барвах світанкової зорі; рожеві з білим адамашкові шпалери були зібрані вгорі в розетку, з якої звисала рожева кришталева лампа» [966, с. 705, 750–751].

Одним із найцінніших скарбів тульчинського маєтку був його архів. У 1864 р., а вірогідно, й раніше, він розміщувався у лівому крилі палацу, займаючи овальну залу з вікнами, на яких були ґрати. Довкола залу оточували дубові шафи, що сягали стелі, із шухлядами внизу, призначеними для збереження пергаментних рулонів та фольги. Оглядаючи ці шафи одну за одною, Мелешко-Малишкевич міг стверджувати, що в них зберігалися документи, які сягали XIV ст. З тієї епохи мало походити найбільше документів, писаних на пергаменті, серед яких королівські жалувані грамоти, різноманітні юридичні документи, реєстри та ін.

Крім документів, що стосувалися безпосередньо родини Потоцьких, в архіві були також документи відносно споріднених родин. Серед них: Лапчів, Центнерів, Полубінських, Тарлів, Калиновських, Сенявських, Собеських, Веслів, Радзивіллів, Браницьких, Мнішків, Брилів, Яблуновських та ін. Крім того, Мелешко-Малишкевич бачив декілька листів королеви М. Собеської, які були написані польською, документи з канцелярії Яна Тарли, сандомирського воєводи, з-поміж іншого, його листування з французьким послом у Стамбулі, декілька листів Мазепи, писаних польською мовою «товстим пером і товстими літерами» із «замашистим хвостом». У другій обкованій скриньці зберігалася спадщина багаторічного резидента Тульчина, співця «Софіївки» Станіслава Трембецького [966].

Майже відсутні відомості про тульчинські зібрання, що зберігалися в палаці за часів Мечислава Потоцького. Перед продажем своєї спадщини Строгановим він вивіз до Парижа найцінніші предмети, в тому числі, меблі, картини, скульптури й інші художні твори. Однак деяких із них не зміг забрати, а ще інші вивозити просто не хотів.

Родинний архів, а скоріше те, що лишилося ще від нього, Мечислав продав разом з палацом Строгановим. Але ще раніше син генерала Абази значну частину рукописних зібрань вивіз до Одеси і там розпродавав їх між аматорів та бібліофілів, і навіть торгівців макулатурою [789, с. 452].

Після того, як 1875 р. Тульчинський палац Потоцьких було передано до Військового відомства, маєток остаточно занепав. На той час тут ще лишалися сліди від старих композицій, незруйнованими стояли паркові мости, все ще милували око чарівні пейзажі навколо ставів. Але подальша доля тульчинського маєтку була ще жалюгіднішою. Частину службових корпусів, зокрема стаєнний, було зруйновано протягом 1917–1920 рр. У ХХ ст. паркові насадження було вирубано. Відтак одна з найкоштовніших перлин садово-паркового мистецтва України перестала існувати. Майже повністю було перебудовано театральний корпус. Із 1975 р. спеціалісти інституту «Укрпроект-реставрація» досліджували тульчинський ансамбль та опрацьовували проект його реставрації. Було передбачено відтворення втрачених частин ансамблю, в тому числі театального і стаєнного флігелів, а також парку. Ці об'єкти палацово-паркового ансамблю Потоцьких включені до затвердженого Урядом Переліку видатних пам'яток історії та культури, які лише передбачається відтворити.

Таким чином, можна зробити висновки:

Тульчинський палац Потоцьких, який було збудовано 1782 р. Станіславом Щенським Потоцьким, являв собою наймонументальніший палацовий комплекс доби класицизму на території України.

Палацово-парковий ансамбль Потоцьких був створений як синтез архітектури, мистецтва, природи.

Перенесення резиденції Щенського Потоцького з Кристинополя до Тульчина сприяло швидкому соціально-економічному розвитку міста та його околиць.

На території маєтку був цілий комплекс підсобних служб, торгові ряди, де продавали вироби тульчинських мануфактур, і навіть графський театр.

Надзвичайно багата картинна галерея, бібліотека та архів із 17 тисячами томів, колекції медалей і монет являли ціннісне зібрання, яким би могли пишатися відомі музеї та бібліотеки світу.

Тульчинський палац був осередком для спілкування і творчої ініціативи художників, письменників, філософів, музикантів, а також світом високої архітектури і садово-паркового мистецтва, центром інноваційних технологій у палацово-парковому мистецтві кінця ХVIII – початку ХІХ ст.

5.2. Театр Потоцьких

Сучасний стан розвитку української історичної науки зумовлює потребу проведення комплексного дослідження історії приватних магнатських театрів, що діяли на території України.

У 2004 р. у Варшаві відбулася Міжнародна наукова конференція на тему «Участь поляків в українській літературі, культурі і науці та українців – у літературі, культурі і науці польській». Ростислав Пилипчук у доповіді «Поляки в українському театральному процесі й українці – в польському» наголосив на взаємності польських та українських впливів народних лицедіїв, які мігрували на суміжних етнічних пропозиціях, підкреслив факти привнесення поляками в Україну релігійної драми наприкінці XVI – у першій половині XVIII ст., відзначив вплив польської драми на виникнення українського театру, звернув увагу на вплив польських придворних магнатських і поміщицьких театрів та українських етнічних традицій XVIII ст. на появу садибних театрів українських поміщиків XVIII – на початку XIX ст., відзначив участь українського селянства у діяльності цих аматорських театрів. Окрему увагу доповідач приділив приватній польській театральній антрепризі, яка вперше з'явилася 1780 р. у Львові, а до кінця XVIII ст. поширилася на Правобережну Україну, відзначив роль польських, а з 30-х років XIX ст. – польсько-російсько-українських антреприз у процесі становлення українського професійного театру [494].

На думку С. Баженової [21, с. 1], аспекти дослідження історії польського театру на сьогодні мало відомі як науковцям, так і пересічному читачеві, та можуть слугувати підґрунтям до розуміння витоків виникнення польського театру, шляхів його трансформації з церковного дійства-містерії до вуличних вертепів, з них – до магнатських приватних театрів.

Серед приватних магнатських театрів, що діяли в другій половині XVIII і на початку XIX ст., значне місце посідає тутьчинський театр Станіслава Щенсного Потоцького. Проте відомості про цю сцену занадто мізерні.

Доречно зупинитися на джерелах та обставинах, які впливали на формування театального світогляду Станіслава Щенсного, і в першу чергу на дотутьчинському періоді знайомства магната Потоцького з театром.

Коли Жозефіна і Станіслав Щенсний Потоцькі, оселившись постійно в Тульчині, заснували власний театр, ними не керували лише пусті наміри додати розкоші своїй новій резиденції; також не було це рішення виключно виявом сліпого дотримання веління моди, що панувала в магнатських сферах на домашні театри. І хоча згадані мотиви відіграли у виникненні театру Потоцьких, без сумніву, велику роль, однак їх не можна вважати вирішальними. Тульчинську сцену спонукали до життя люди, які були щиро захоплені театром, маючи у своєму розпорядженні чималу, винесену ще з батьківських домів, театральну культуру, а також досить багатий досвід у цій сфері. Можна сказати, що власне ці вподобання і зацікавленість протягом декількох років були одним із небагатьох елементів, що об'єднували цей не зовсім удалий подружній союз.

На окрему увагу заслуговують питання щодо атмосфери і напружених стосунків, що панували при дворі батьків Станіслава Щенсного, щодо самого київського воєводи і його дружини, пихатих і зарозумілих магнатів, відверто зневажливих і немилосердних, але не можна заперечувати, що з палаців у Кристинополі і Тартакові син воєводи виніс не лише задатки майбутнього шефа Торговиць.

Батьківський дім прищепив йому також певні культурні зацікавленості та потреби. Тут, між іншим, майбутній господар Тульчина мав нагоду вперше зіштовхнутися з театром, і судячи з усього, зовсім не найгіршим.

Інформація, що стосується приватної сцени Францішка Салезія Потоцького, дуже мізерна, однак дозволяє скласти уявлення про якість та сферу перших театральних досвідів Щенсного. Крім того, відомо, що в головному маєтку воєводи, Кристинополі, в 1761–1763 рр. діяла трупа артистів, які в 1761 р. додали урочистості дню народження свого годувальника оперною і балетною виставами. Достеменно відомо, що в Таркові, розташованому неподалік, 20 липня 1763 р. з нагоди іменин матері десятирічного на той час Щенсного була показана опера «божественного» (як говорили сучасники) Метастазіо під назвою «Антигона». Того самого дня, швидше за все, у тому ж Тартакові, було презентовано італійську інтермедію. Обидві вистави здійснили італійські артисти, що грали своєю рідною мовою [1096, с. 86], [1035, с. 34, 82].

У процесі формування загальної духовної культури молодого Потоцького, особливо ж його театральних зацікавлень, важливе значення мав такий факт. Одним із наслідків таємного і трагічного шлюбу молодого воєводи з Гертрудою Коморовською

було примусове вислання його батьком закордон. Пригнічений, охоплений думками про самогубство, двадцятирічний удівець вирушив у дорогу у квітні 1771 р. під турботливою опікою і чуйним наглядом учителя і вихователя Вольфа, зятя, відданого камердинера, секретаря та прислуги [536, с. 152–153]. Власне особа зятя заслуговує на особливу увагу: ним був А. Брюль, чоловік старшої сестри Щенсного, великий шанувальник театру, режисер-аматор і відомий уже тоді драматург [819, с. 31], [921, с. 369].

Подробиці цього сумнівного вояжу – докладний маршрут, а також зайнятість подорожуючих – невідомі. Відомим є лише те, що Щенсний перебував за кордоном протягом півтора року, відвідав Швейцарію, ймовірно, Париж [10; 285]. Однак можна прийняти майже як безперечний факт, що Брюль, як із погляду власних інтересів, так і скерований бажанням вивести Щенсного, що зазнав випробувань через тяжку долю, зі скорботного заціпеніння й апатії, приводив сина воєводи на театральні та оперні вистави. Присутність відомого знавця гарантувала відповідний підбір оглядового репертуару, створюючи, крім того, нагоду ґрунтовного пізнання театральної проблематики; формувала смак і естетичні критерії недосвідченого ще глядача з провінційного Кристинополя.

Потоцький повернувся додому в грудні 1772 р. і не застав уже серед живих ані батька, ані матері, смерть яких сталася протягом одного, 1772 р., викликавши похмуру сенсацію в країні, що була збурена справою Коморовської. Але Кристинопіль не занурився в глибоку і щирю жалобу, оскільки вже наступного року гучно й урочисто відсвяткував день народження нового пана Станіслава Щенсного. З цього приводу, згідно з дворянським звичаєм, а можливо, і з метою догодити захопленням молодого магната, влаштували театральну виставу [878, с. 54].

Черговий етап формування захоплень і театральних досвідчень Щенсного відкрив кінець 1774 р., а саме його шлюб із Жозефіною Амалією Мнішек [854, с. 539]. Цим учинком Потоцький поєднався з Дуклею – резиденцією тестя, де існував один із найбільш цікавих і амбітних театрів серед магнатських театрів. Найактивнішою ж театралкою в дуклінському палаці була, без сумніву, молода дружина київського воєводи, приваблива й освічена, яка добре малювала, а також писала вірші та комедії [854, с. 59]. Тому недивно, що в день, коли відбувся шлюб Потоцького і Жозефіни, весільні гості, що зібралися в Дуклі, оглянули прем'єру комедії К. Гольдоні «Розумна

дівчина», що в перекладі польською звучить як похвальний і актуальний натяк – «Panna rozumna» [821, с. 313].

Але, перш ніж Щенсний був утягнутий дружиною і тестем у дукельські театральні забави, молодята вирушили у весільну подорож до Німеччини, Італії та Франції. Час їх повернення точно не відомий.

1772 р. неймовірно ускладнив маєткову ситуацію Станіслава. Величезне майно перестало становити організаційно-адміністративну цілісність. Щенсний постановив ліквідувати свої галицькі справи й оселитися в Тульчині [859, с. 360–364, 375]. Згідно з Балінським, Потоцькі почали постійно тут мешкати приблизно у 1775 р. [816, с. 1344], перед вселенням до щойно збудованого палацу, користуючись до цього тимчасовим місцем перебування, підготованим для них А. Мошченським [856, с. 15–16].

Однак Щенсний і Жозефіна не сиділи без перерви в Тульчині: у 1778 р. вони приїхали до Кристинополя на карнавал, тут же у серпні цього ж самого року брали участь у похоронах сестри Щенсного – Марії [859, с. 360, 363]. З цієї уламкової біографічної інформації стає цілком очевидним, що в перших роках після шлюбу молоде подружжя багато подорожувало, кружляючи здебільшого між своєю тульчинською резиденцією, що тільки-но будувалася, і давніми родинними гніздами – Кристинополем і Дуклею.

Польський дослідник магнатських театрів Роман Соболю спірається на написаний у 1777 р. так званий дукельський рукопис, який зберігається в бібліотеці ПАН у Кракові та є цінним джерелом пізнання діяльності цієї сцени. Цей документ, на думку Р. Соболя, не лише розкриває репертуар домашнього театру Єжи Августа Вандаліна Мнішека, краківського каштеляна, а й містить, крім того, перелік осіб, котрі брали активну участь у дукельських виставах [1069, с. 192].

Саме зі сцени Мішків походила майбутня співзасновниця тульчинського театру, саме тут Щенсний учився, поряд із дружиною, на актора-аматора.

Автором переважної більшості вистав, що найчастіше з'являлися в дукельському театрі, був Францішек Богомолець: із сімнадцяти вистав, що там ставили, сім вийшло з-під його пера. Таким чином, до збірника комедій, що стосувалися життя в пансіоні, належали «Арлекін, ображений на світ» та «Дієва рада» (схоже на те, що Дукля була

єдиним театром, котрий демонстрував вищеназвані комедії; щодо показу інших вистав, то існують лише припущення) [830, с. 505, 511].

Дукельська презентація комедій «Церемонія», «Подружжя за календарем», «Молода бабця» випередила в часі вистави варшавського публічного театру в 1766-1777 рр. (або відбувалася одночасно) [830, с. 506–513]. До іншої групи комедій Богомольця належала також «Вдова» [830, с. 507, 511], однак відсутні відомості про будь-який її показ на публічній сцені у Варшаві або в якомусь із театрів при монастирських чи приватних школах. Отже, дукельська презентація набуває рангу прапрем'єри і є зразком єдиної званої сьогодні сценічної реалізації комедії.

Окрім творів Богомольця, в Дуклі показували ще дві інші комедії, що здобули славу: «Дівчина на виданні» Чарториського, а також «Нахабні» Белявського.

Не бракувало в репертуарі дукельського театру також творів К. Гольдоні. Це зокрема: «Порядна дружина» у перекладі Т. Лінського, яку показували раніше (1766 р.) у Варшаві [821, с. 273], а також «Розумна дівчина». Останню комедію грали в Дуклі, про що свідчить титульна сторінка першого видання, 1 грудня 1774 р. [821, с. 313]. Варто додати, що це єдина відома польська презентація цього твору.

Прізвище Лінського з'являється в репертуарі Мнішків ще раз: тут грали зокрема його «Порядного чоловіка» – п'єсу, що була раніше показана у Варшаві; це був, імовірно, переклад невідомої італійської комедії.

Не бракувало в репертуарі Мнішків і творів Мольєра.

До колекції театроманів з Дуклі варто додати ще одне відоме французьке прізвище: П. Маріво і його комедію «Любовні ігрища», що грали в перекладі невідомого автора.

У бібліотеці родового маєтку Красінських перед другою світовою війною містився рукопис, позначений шифром 819, який включав текст під назвою «Рідкісна цнота – справжній друг», – комедія на три акти, яку грали в Дуклі 24 квітня 1775 р. Невідома сучасна рука зробила тут позначку: «Ж. Потоцька з Мнішків». Як стверджує Чартковський, авторкою комедії може бути тільки Жозефіна Амалия Потоцька [1069, с. 194].

Докладна хронологія сценічних утілень усіх названих тут текстів сьогодні невідома, її можна вказати лише стосовно двох творів: «Розумна дівчина» – 1 грудня

1774 р. і «Рідкісна цнота – справжній друг» – 24 квітня 1775 р. Відомо лише, що позосталі твори були презентовані в Дуклі 1774–1777 рр. [1096, с. 90], тобто в першому періоді шлюбу Щенсного із Жозефіною.

Характерною рисою дукельського репертуару є його цілком виразне звертання до репертуару публічної польської сцени в перші роки її існування; у тому числі в провінційному магнатському театрику відбувалася своєрідна репетиція гучних, часто суперечливих п'єс, які протягом декількох років ставилися у Варшаві.

Таким чином, було показано «Нахабні» Белявського, звернулися також до Богомольця, зокрема його творів «Подружжя за календарем» і «Церемонія» – комедій, які дуже схвилювали консервативну шляхетну думку [921, с. 198–213, 268–269].

Також на дукельській сцені знайшла притулок і вкотре ожила приречена на вигнання зі столичного театру комедія Гольдоні-Лінського «Порядна дружина», Саме в Дуклі відбувся показ іншої вистави К. Гольдоні «Розумна дівчина», що не була показана, згідно з дослідженнями, будь-яким іншим театром. Це може свідчити про особливий інтерес до цього автора в дукельському середовищі. Отже, є всі підстави відвести Дуклі почесне місце в історії сприйняття К. Гольдоні в польському театрі другої половини XVIII ст.

Гідною уваги рисою дукельського репертуару є очевидна перевага творчості Богомольця. Хоча й значну частину вистав, показаних у Мнішків, становили його комедії, що пропагують стисло окреслені побутові та суспільно-політичні тези, не можна лише на цій підставі стверджувати, що театр Мнішків, наслідуюючи варшавську публічну сцену, ставив перед собою завдання служити якимсь суспільним і політичним засадам.

Навпаки – показ публіцистично-дидактичних комедій Богомольця, що відверто пропагували королівську програму внутрішніх реформ і мали сатиричну спрямованість проти Станіслава Августа, був можливим завдяки тому, що домашня сцена одного з магнатських лідерів антикоролівської опозиції не була втягнута ані у велику, ані в малу політику. Натомість ця сцена була творенням та місцем дії кола культурних людей, що були закохані в театр і прагнули добрих забав та втіх. Часте звернення творів до Богомольця пояснюється тим, що його тексти зазвичай містили великий заряд комізму, багато кумедних ситуацій, цілу галерею всіляких смішних і дивних типів обох статей.

До того ж невеличкі комедії Богомольця легко піддавалися грі на аматорській сцені, оскільки не додавали великих клопотів до реалізації таких п'єс [1069, с. 195].

Розважальний характер дукельського театру підтверджує наявність у його репертуарі таких комедійних творів, як «Відмінний лікар» Мольєра, «Любовні ігрища» Маріво та ін.

Комедії розважали часто невибагливим ситуативним і словесним гумором, який полюбляло дукельське товариство, надаючи перевагу фарсу і арлекінаді, та захоплювали винахідливістю інтриги, делікатною і допитливою рисою психологічного портрету, вишуканим аналізом діалектики любовних почуттів.

Від головної репертуарної лінії Дуклі, напевне, найбільш відставала «Порядна дружина» Гольдоні-Лінського. Багата на драматичні сутички інтрига цього твору, що став типовим проявом ушляхетнювання комедії dell'arte на шляху прищеплення її елементів жалібної комедії, навпаки – мусила викликати часом гіркі роздуми на теми моральності.

Дукельський театр мав виключно аматорський характер. Про це свідчить список акторів комедій, що розміщений у дукельському рукописі та на який спирається Роман Соболев [1069, с. 196]. У цьому списку в групі «пані» – 22 прізвища, «пани» – 38 прізвищ. Автор списку точно дотримувався ієрархічного порядку, укладаючи прізвища в послідовності, визначеній суспільною позицією осіб, що носили такі прізвища. Ця обставина сьогодні зробила легшим відтворення соціального складу аматорської трупи в Дуклі.

На чолі списку молоде подружжя Потоцьких – Щенсний і Жозефіна з родини Мнішків. Далі – група осіб, що походили із заможних родин. У продовженні списку з'являється велика група середньої шляхти. Чим нижче, титули стають дедалі коротшими. Декільком прізвищам передують лише скромні «пані» або «пан». Нарешті, наприкінці відзначено велику групу прізвищ, де немає попередніх титулів.

Можна сказати, що остання група прізвищ належала до найманих серед придворної служби, а також підданих Мнішка. Невідомо, хто був натхненником дукельських театральних починань, хто складав репертуар, виконував функцію режисера. Можливо лише припустити, що першу скрипку в цьому випадку грала Жозефіна, єдина донька овдовілого 1772 р. Краківського каштеляна. Також цілком

імовірно, що молоду дружину активно підтримував у цьому сам Щенсний Потоцький.

Згадуючи про людей, що діяли в дукельському театрі, не можна обійти стороною ще одну гідну постать – відомого комедіографа, режисера і актора-аматора Алоїза Брюля. Так сталося, що він був родичем як Щенсного, так і Мнішків (другою дружиною Єжи Августа і матір'ю Жозефіни була Марія, рідна сестра варшавського старости). За таких біографічно-генеалогічних обставин доволі вірогідним здається припущення про співпрацю Брюля з театральними починаннями Дуклі.

Відомо, що на карнавал 1778 р. подружжя Потоцьких і старий Мнішек з'їхалися до Кристинополя. Сюди ж прибула численна рідня Жозефіни і Щенсного, не бракувало також багаточисельної громади гостей; з'явився навіть австрійський губернатор, що мав резиденцію у Львові.

Оранжерею палацу було перетворено на театр, були організовані аматорські вистави, в яких серед інших брали участь Жозефіна і Щенсний. Товариство так захопилося, бавлячись виставами, що останні тривали навіть у перші два тижні посту.

1778 рік, що так безтурботно розпочався, виявився, однак, недобрим роком. Спочатку, в серпні, в Кристинополі поховали сестру Щенсного – Марію [859, с. 360–363]. Кількома місяцями пізніше, 15 жовтня 1778 р., в Дуклі скінчилося життя батька Жозефіни Потоцької. Так поступово обривалися нитки, що пов'язували Потоцьких із їхнім родинним краєм. Обираючи своїм місцеперебуванням Тульчин, Щенсний заклав тут резиденцію людини, гідної члена гордого роду Пілявітів, нащадка і спадкоємця одного з найпотужніших польських магнатів. Незабаром після тульчинського рішення Потоцького архітектор Лакруа взявся до будівництва палацу, з обох боків якого було висаджено оранжерею. У 1782 р. тульчинський театр Станіслава Щенсного Потоцького завершили будувати остаточно.

Багатим і розкішним було оздоблення тульчинських покоїв. Навесні 1782 р. родину Потоцьких відвідав Нарушевич, супроводжуючи Станіслава Августа в подорожі в Україну. Зокрема, у своєму «Щоденнику» Нарушевич занотував: «...король оглядав покої палацу, що відзначалися вишуканістю архітектури, внутрішнім розташуванням апартаментів та коштовним їхнім умеблюванням, найпершим у країні» [980, с. 163].

Висловлювання королівського літописця підтверджується подібною думкою Юліана Урсіна Немцевича – іншого свідка, котрий оглядав Тульчин уже після смерті Щенсного [983, с. 305–306].

Потоцькі, облаштувавши свою нову резиденцію, не забули також про культурні цінності. Книжковий фонд придворної бібліотеки, влаштованої поруч зі спальнею Потоцького, на момент смерті пана з Тульчина становив близько 17 тисяч томів. Вірогідно, до її складу увійшла велика бібліотека батька Потоцького, привезена з Тартакова [1036, с. 217], можливо також, Жозефіна зосередила тут дукельські книжки. Щенсний, шанувальник музики, заснував придворний оркестр і довірив його керівництво талановитому артистові – Феррарі [856, с. 21]. Крім того, подружжя, наслідуючи традиції батьківських домів та керуючись власними вподобаннями і зацікавленістю, прийняло рішення про створення театру.

Із цією метою був навіть побудований окремо «operhauz» у новому архітектурному стилі, будівництво якого було закінчено незадовго перед травнем 1787 р. Сцена цього «operhauz» мала служити як театральним репрезентаціям, так і концертам дворового оркестру, а також сольним виступам «virtuoso» Феррарі [980, с. 164–165].

З огляду на відсутність документації, відтворення театального життя Тульчина є доволі ускладненим. Особливо невизначений з цього погляду є перший, найважливіший, період історії сцени Потоцьких, пов'язаний з особою Жозефіни з Мнішків, яка, без сумніву, була головною натхненницею тульчинських починань. Відповідно, цей період належало б закрити, беручи приблизно за основну дату розлучення Потоцьких – 1798 р.

За дослідженнями польського вченого Романа Соболя [1069, с. 197–198], діяльність тульчинського театру в цих роках засвідчують два документи. 19 травня 1784 р. «Gazeta Warszawska» помістила таке повідомлення: «З Немирова, 15 травня 1784 р. У Тульчині 8 травня [...] урочисто святкували іменини найяснішого пана, даючи великий бенкет. Після обіду був улаштований концерт Феррарі, славного музиканта, після якого грали французьку і польську комедію, що її виконувала ясновельможна пані воеводиха з вишуканими дамами і кавалерами для вшанування самого монарха. Після закінчення комедії та італійської опери з'явилася чудова ілюмінація з усіх мансард квадратного двору з кількома тисячами масляних ламп. У фіналі видовища було виставлено піраміду з монограмою ордена Св. Станіслава, прикрашену чудовим світлом.

Наступними були асамблеї зі стріляниною з гармат і сильною ручною стрільбою, що тривали до третьої години ночі.

Наступного дня продовжувався прийом із концертами, комедіями, операми і балами, сильною стріляниною з гармат і сильною ручною стрільбою аж до 5 год. ранку. Днів із десять вони веселилися» [883].

Із цим повідомленням тогочасної преси найточніше пов'язаний фрагмент листа дружини маршалка Жозефіни Амалії, котра розважалася в Тульчині в 1787 р. і була свідком Станіслава Августа в резиденції Потоцьких: «...Тульчин. 19 травня. Сьогодні ввечері маємо їхати до лісу, що за півмилі звідси, облаштованого на кшталт англійського саду, говорять, що місце має бути дуже гарним; потім вирушимо до театру, який має бути ілюмінований. У ньому відбудеться концерт, за браком опери, бо влаштувати її було неможливо, тому що більша частина акторок нездорова...» [883, с. 217–218]

На жаль, кореспондент «Gazety Warszawskiej» не згадав жодної назви комедій, представлених у Тульчині 15 травня, а також назви тієї італійської опери. Але його інформація, що трактувалася в сукупності з цінним додатком Жозефіни, проливає світло на тодішній характер тульчинської сцени. З'ясувалося, там продовжували традиції та досвід дукельського театру, що проявлялося як у пристрасті вищого світу до комедійних вистав, так і в аматорській діяльності акторського колективу на чолі із Жозефіною Потоцькою з родини Мнішків. Водночас належить зауважити і певне нововведення: інсценізації італійських опер. Поза сумнівом, ця обставина засвідчує, що в Тульчині діяла труппа італійських оперних професіоналів, – лише вони могли реалізувати вистави цієї категорії. Зрештою, це безперечне спостереження підтверджує більш пізній лист Жозефіни Амалії, який до того ж з'ясовує дивовижну відсутність найменшої згадки в повідомленні Нарушевича про вистави, влаштовані з приводу візиту Станіслава Августа: опери не демонстрували через раптову і масову хворобу акторок. Причиною ж невіступу акторів-аматорів із комедією могло бути лише одне: ймовірно, аматори тульчинської сцени не наважилися грати перед достойним гостем, занадто досвідченим глядачем, побоюючись наводити на нього нудьгу і дратувати місцевою продукцією.

Ще один, цього разу посередній, доказ активності тульчинського театру в добу перед розділом Польщі становить знайдений реєстр гардероба і театральної бібліотеки в Тульчині. Хоча такі списки були складені лише в 1803–1804 р., однак можна

сумніватися, що зазначені в них костюми і театральні тексти були складені протягом декількох років. Ці реєстри також не дають певної та конкретної відповіді на основні питання: який був репертуар театру Потоцьких у першій та пізніших фазах його існування, які із 70 зареєстрованих там комедій, драм, трагедій та опер дочекалися сценічної реалізації. На підставі цих списків можна виробити тільки найбільш загальне поняття про вподобання, смак і театральну культуру тульчинського товариства [586].

Аналізуючи на підставі небагатьох джерел матеріал щодо способу життя і театральної культури Тульчина в першій фазі існування цієї сцени, не можна залишити поза увагою певного автора драм, котрий, як нам здається, відіграв значну роль в історії театру Потоцьких, особливо на її початку.

Йдеться саме про відомого прибічника і пособника Станіслава Щенсного – Д.Б. Томашевського, який у вісімдесятих роках XVIII ст. мешкав разом із дружиною в Тульчині. Із цього періоду також походить перша комедія Томашевського «Подружжя в розлученні», надрукована і вперше представлена у Варшаві у 1781 р. (наступні вистави: 1783 р., 1790 р., 1791 р.) [925, с. 398–400.]. Цілком імовірно, що довірений слуга Щенсного не лише брав участь у тульчинських театральних працях, а й подбав про показ там комедій, які користувалися доброю славою серед публіки та критики.

Інші, гідні згадки, факти – це зв'язок Потоцьких із театральним життям епохи, їхня участь у гучних сучасних виставах, а також вплив на походження і форму деяких відповідних до обставин драматичних творів.

У листопаді 1786 р. Чарторійські подбали про приїзд до Пулав Щенсного, щоб продемонструвати йому «Мати-спартанка» Францішка Князьніна [923, с. 37–41]. Однак у цьому випадку не йшлося про виклик здивування пана з Тульчина стосовно драматурга й акторів конкурентної пулавської сцени. Твір Князьніна мав служити справі антикоролівської консолідації магнатської опозиції, об'єднання з нею Щенсного, який перебував у той час в ореолі великого патріота і користувався великим політичним і моральним авторитетом. Про його велич, справжній авторитет та могутній вплив виразно свідчить чотиривірш, який Ф. Князьнін розмістив на останній сторінці першого видання опери:

З твоєї душі автор Спартанки

Брав кращі думки, діячу єдиний!

Йому за рими – квітів в'язанки,
Тобі ж вітчизна – за вчинки [922, с. 43].

Блиск короткотривалої та ранньої слави чоловіка, який став натхненням придворного поета Чарторийських, був спрямований також на Жозефіну Потоцьку. І вона дочекалася хвилі, коли два інші драматурги внесли її ім'я на сторінки своїх книжок. Першим це зробив Вибіцький, присвятивши дружині генерала кінної артилерії патріотичну оперу під назвою «Полька» (1788 р.). Другим був Кубліцький, який, піднявши ідентичну тему в п'єсі «Оборона Теремовлі, або мужність Хшановської» (1788 р), приписував її Жозефіні Потоцькій, приславши чистовик на початку 1788 р. до Тульчина. Дружина Щенсного підтвердила своїм підписом, що одержала рукопис листом від 19 червня 1788 р., і висловила авторові вдячність за присвячення. Цей лист Кубліцький опублікував у другому виданні «Оборони» від 1789 р. [1106, с. 51–53].

Незважаючи на відсутність будь-якого доказу цьому, постає припущення, що в ці роки патріотичної слави Щенсного, його загальної похвали і захоплення, належало також і в тульчинському театрі показати твори патріотичної тематики. Вірогідно, там повторили після Пулав «Матір-спартанку», можливо, пані Потоцька піклувалася про показ творів із присвяченими їй текстами.

Театр, котрий нещодавно проголосив хвалу Щенсному-патріоту, мав незабаром стати інструментом критики його думок і політичних учинків, а також місцем глузливої та злісної демонстрації почуття зневаги варшавської публіки вчорашньому позитивному герою, а сьогодні – шефу Торговиці. Уперше Потоцькому довелося виявити цю функцію театру після прем'єри «Повернення посла» – комедії, що влучає без прикриття в очолювану ним опозицію. Послужливі покровителі швидко підхопили цей намір п'єси Немцевича і з обуренням доповіли про неї патронові, що перебував поза Варшавою [866, с. 90–91].

За півтора року, вже за доби панування Торговиці, у Варшаві стався певний, надто відвертий, театральний інцидент. Його докладно описав Ян Дембовський у таємному листі до Ігнація Потоцького, написаному 6 листопада 1792 р.: «У неділю відбулася вистава, що викликала збентеження, була показана комедія «Великі речі, та чому ж це мені заважає». Що було причиною вигуків і оплесків, свідчить зміст.

Пан Щенсний, неодружений, домагався дочки певного пана; коли вже справа дійшла до одруження, в театрі з'явився приятель пана, що хотів видати заміж дочку за Щенсного, і сказав: «Поважний пане, застерігаю тебе, мого приятеля, не видавай своєї дочки за пана Щенсного, це зрадник, підла людина, власні інтереси якої приховуються за уявною порядністю, а в душі – негідник тощо». На ці слова було дано відсіч один раз, другий, аж декілька разів, та через ці повторення актор мало не знепритомнів у театрі. Оплески тривали довго, публіка волила «Annoncer», вийшов головний актор, і щойно мав оголосити, яку п'єсу далі будуть грати, як публіка вигукнула те ж саме. Задовольнили вимогу, і ту ж саму комедію мали грати у вівторок, але, коли згори прийшли накази, щоб її більше не показували, перед початком спектаклю головний актор вибачився перед глядачами за те, що обіцяна комедія не може бути більше показана [1061, с. 88]».

П'єса Заблоцького «Великі речі, та чому ж це мені заважає», прем'єра якої відбулася ще в 1787 р., насправді не мала жодного генетичного зв'язку з особою Щенсного Потоцького. Відновлена 4 листопада 1792 р., вона раптом стала найбільш актуальним твором, майже антиторговицьким. Підступний образ у цій п'єсі мав ім'я – Щенсний. Це було підхоплено, а вигадану комедійну постать ототожнено з її дійсним однофамільцем Станіславом Щенсним Потоцьким, маршалком торговицької конфедерації [1018, с. 185]. Повідомлений про цей випадок, Щенсний не вимагав зняти п'єсу зі сцени, усвідомлюючи, що всілякі репресії були б у цій ситуації лише підтвердженням слухності, що актуалізує сприйняття тексту Заблоцького [1061, с. 97].

У 1798 р. тутьчинський театр офіційно втратив свою співзасновницю та колишню покровительку, оскільки цього року Щенсний одержав розлучення із Жозефіною, а справжній кінець цього зв'язку, що його в останній момент спробував рятувати Суворов, настав набагато раніше і пов'язувався з довголітнім романом Потоцького з Софією Вітт. Небезвинною тут була також Жозефіна, яка занадто любила чоловіків та яка цього ж року померла в Петербурзі в результаті ускладнень, що були наслідком операції з переривання вагітності [856, с. 43–45]. Належить уважати, що у зв'язку з родинними перипетіями Потоцьких і трагічними результатами політичної діяльності пана Щенсного світське життя, а також театральне життя Тутьчина, після 1793 р. серйозно ослабло, або навіть зовсім завмерло. Упродовж 1793–1795 рр. Потоцький перебував із Софією за

кордоном, його ж законна дружина охоче перебувала у своєму палаці в Петербурзі, навідуючись до Тульчина лише принагідно (приїхала сюди в 1795 р., щоб народити дитину від петербурзького коханця) [856, с. 42].

Шлюб Щенсного із Софією Вітт відкрив нову сторінку в історії Тульчина і його театру. Наступниця Жозефіни подбала про те, щоб їхня з чоловіком резиденція засвітилася новим блиском. Леон Потоцький, родич Щенсного, свідок і учасник тульчинського двору в ті роки, писав: «Спосіб життя в Тульчині був упоряджений на монархічній основі. Дім завжди наповнений людьми, бо, крім чисельної родини, сюди з'їжджалися мешканці з усього краю, навіть із-за австрійського і пруського кордонів... Усі річниці іменин панства, воєвод та їхніх родин святкували з найбільшою урочистістю, а коли прийшов період балів, кімнати тульчинського палацу лунали відголосками музики, застілля змінювалися, бал змінював новий бал, театри, маскаради без перерви. Статні молоді доньки господаря допомагали мачусі поживавленню розваг, а молоді зяті сприяли цьому. На день народження пана воєводи, коли з'їхалася майже вся сім'я, постановили зробити йому сюрприз, чи скоріше представити в живих образах грецький Олімп... [856, с. 51–52]».

До списку тодішніх гостей і домочадців Щенсного треба ще вписати Трембецького, який знайшов у Тульчині довічний притулок після залишення сусіднього Гранова Чарторийських. Дещо раніше за автора «Софіївки» з Галіції сюди прибув також Томашевський, який саме в цих роках повертається до драматичної творчості, пишучи комедію «Перша любов», видану в Липську в 1805 р. [925, с. 399].

Того часу по тульчинських кімнатах товклися численні французькі емігранти – прибічники монархічного устрою, що шукали притулку під дахом ідейно близького їм польського магната. Серед них були і вибиті із сідла революцією аристократи, і звичайні шахраї, і ділки [856, с. 54]. Дуже ймовірно, що ці французи могли якось упливати на формування тогочасного репертуару тульчинської сцени.

Саме на роки третього шлюбу Щенсного припала спроба інтенсифікації театрального життя Тульчина, розвиток якого був загальмований подіями доби Торговиці, останнім поділом Речі Посполитої, а також смертю Жозефіни.

У цей час, імовірно в 1800 р., у Потоцьких з'явився Антоній Жмійовський, котрому було довірено керівництво домашнім театром.

Передтульчинський період життя та діяльності прийнятого Щенним на роботу керівника придворного театру докладно не висвітлений. Відомо, що спочатку він був касиром трупи Богуславського і, скоріше за все, там випробував свої акторські вміння, граючи другорядні ролі [1008, с. 661]. У 1795 р. він належав до сформованої Тучемським варшавської акторської трупи, яка розпочала свою діяльність у серпні того ж року з постановки «Загубленого котика» та оперети російською мовою під назвою «Велике свято» [821, с. 398–399].

Три роки по тому Жмійовський прибув до Кам'янця-Подільського й, отримавши дозвіл генерал-губернатора графа Гудовіча, у 1798 р. підписав трирічний контракт на керівництво публічним театром. Фінансові умови виявилися для антрепренера дуже не вигідними, та Жмійовський, зазнавши серйозних збитків, перейшов на посаду режисера в Тульчині [1007, с. 66]. Про те, що сталося це 1800 р., може свідчити такий факт: у названому році кам'янецький театр орендував новий підприємець Лотоцький, котрий, напевне, прибув із Києва [1007, с. 67].

Як довго Жмійовський перебував у Тульчині, невідомо. Згадки про нього, сповнені прогалин і непевності, розсіяні по працях з історії провінціальних театрів у Києві, Житомирі та Кам'янці-Подільському. Одні подають, що від 1805 р. він був антрепренером у Києві [1076, с. 319]; це могло означати, що саме в цей час він залишив Тульчин. Натомість в інших джерелах говориться, що безпосередньо від Потоцьких Жмійовський поїхав до Житомира, де заснував перший постійно діючий театр [1008, с. 661]. Це мало відбутися невдовзі після 1808 р., оскільки до цього часу там діяла мандрівна трупа Лотоцького [1007, с. 67]. У 1811 р. Жмійовський знову з'явився в Кам'янці-Подільському «як антрепренер» польської трупи артистів й орендував тамошній театр до 20 січня 1813 р. [1007, с. 71].

Жмійовський добре послужив Тульчину. З моменту від'їзду керівника тульчинський домашній театр закінчив своє багаторічне існування. Це, без сумніву, було пов'язане з фактом смерті Щенсного (1805 р.) Тому із цього моменту почався стрімкий занепад Тульчина і його колишньої розкоші. Слабшає зацікавленість до мистецтва і культурних устремлінь, натомість бурхливо зростає розпуста, пияцтво і гра в карти. Яскравим символом сутності тульчинського життя цього періоду можна вважати Трембецького, що декламує стару «Оду до Пріапа» [1069, с. 204].

Найкраще висвітлений період діяльності Жмійовського – це час керівництва в Житомирі. Театральні починання колишнього керуючого тульчинської сцени в цьому місті проливають світло на його особистість.

Відомо, що Жмійовський представляв твори Богуславського і Заблоцького, не бракувало також у репертуарі сцен із п'єс Шекспіра. У 1829 р. він навіть організував малий оперний театр.

Будучи давнім співпрацівником і, можна сказати, учнем Богуславського, Жмійовський до того ж не був позбавлений авторських амбіцій. Таким чином, він грав на житомирській сцені твори власної композиції, які часом відзначалися чудернацькою оригінальністю.

Жмійовський володів неабияким даром вимови і пам'яті, крім того, був досконалим організатором, що вмів вести театральну справу. Однак і Жмійовському довелося подивитися на занепад своєї справи; до цього призвели різноманітні зовнішні обставини, а також літній вік директора. Залишений акторами, він помер у 1833 р. в злиднях [1008, с. 661].

Поява в Потоцьких Жмійовського – професійного режисера й актора – доводить, що в останні роки життя Щенсного тульчинський театр спирався на професійні сили. Тому можна припустити, що Жмійовський прибув сюди разом зі своєю акторською трупю. Але це не може означати, що в Тульчині виступали тоді виключно актори-професіонали. Спогади Леона Потоцького, а також наведені раніше звіти кореспондента «Gazety Warszawskiej» свідчать, що серед панів та тульчинських гостей ніколи не бракувало акторів-аматорів, отже, вони могли і тепер співпрацювати з професіоналами під фаховим керівництвом Жмійовського.

Проте тульчинське товариство не обмежувалося оглядом художньої продукції власного домашнього театру. Тут відбувалися і гастрольні виступи труп, що приїздили сюди, мандруючи південно-східними землями колишньої Речі Посполитої. Наприклад, у 1807 р., в Кам'янці-Подільському та в Дубнах розважалася варшавська трупа оперних артистів із відомим тодішнім співаком Я.Н. Щуровським. Варшавське товариство завітало також до Тульчина. Цей факт дозволяє припустити, що до Потоцьких неодноразово з'їжджалися зблизька і здалека різноманітні мандруючі трупи. Це могли бути актори з Кам'янця-Подільського, Житомира чи навіть із Києва. Можливо, що сюди

дістався зі своїм колективом Я.Н. Камінський, котрий, залишивши Львів, виступив у 1803 р. в Кам'янці, потім – у Дубні, і ще раз у Кам'янці-Подільському в 1805 р. [1007, с. 69].

Єдиним конкретним і безпосереднім слідом діяльності Жмійовського в Тульчині є вже згадувані підписані ним описи господарського майна – реєстр театрального гардероба, складений 1803 р., а також список театральної бібліотеки від 31 березня 1804 р. На жаль, на підставі цих документів не видається можливим відтворити те, що було найчастішим репертуаром сцени Потоцьких. Однак завдяки їм можна виробити загальний погляд на культуру і театральні вподобання Тульчина, що в умовах майже повної відсутності знань із цього питання може становити певне наукове надбання.

Текст реєстрів театрального гардероба і театральних книжок поданий у рукописах, що на сьогодні зберігаються в ЦДАК України в м. Києві (зокрема, в фонді 49, опис 1, справа 535) [586]. На першій сторінці цього рукопису, що в сукупності складається з тридцяти пронумерованих сторінок, безсумнівно, рука бібліотекаря чи архіваріуса зробила олівцем примітку: «Реєстр театрального гардероба, декорацій – список складено 1803 р. в Тульчині». Сторінки від другої до десятої становлять безпосередньо реєстр театрального гардероба. На сторінках від десятої до п'ятнадцятої міститься «Реєстр масок із гардероба ясновельможного пана Добродія милостивому государеві пану Жмійовському, що були віддані до театрального гардероба», а також «Список речей з гардероба ясновельможної пані Добродійки, що були віддані до театрального гардероба ясному панові Жмійовському». Дві наступні сторінки рукопису (16 і 17) вільні; після скасування їхньої нумерації від шістнадцятої до вісімнадцятої сторінки подано «Реєстр відданих театральних книжок та опер милостивому государеві пану Жмійовському ясновельможним паном Добродієм 31 березня 1804 р. в Тульчині». Решта сторінок, аж до кінця, – вільні.

Пізніше текст рукопису було опрацьовано згідно з сучасною орфографією, зокрема, він був позбавлений давнього правопису, типового для вісімнадцятого століття, а також ознак провінційного стилю. Крім того, осучаснено ряд давніх фонетичних явищ, закріплених на письмі, як-от: зникнення носового призвуку у вимові, нахил голосного «е». Паралелізм, що траплявся в записі того самого слова, уніфіковано зведенням до форм, що виступають статистично частіше. Однак залишено подані в рукописі

старопольські фонетичні паралелізми типу: *hatłas– atłas, aftowany – haftowany*, а також давні словотворчі форми типу: *stażka – wstażka*. Скориговано також помилковий правопис, що походить з іноземних мов. Зрештою, усунуто певні мовні особливості, що зустрічаються в «реєстрі книжок» і пов'язані з перетворенням мовної форми на зразок звучання титульних сторінок інвентаризованих друкованих творів. Різноманітні доповнення тексту, що здійснив видавець, взято в дужки.

Автор реєстру театральних книжок оперує дуже лаконічним записом: найчастіше скорочений заголовок, жанрове визначення, а також кілька актів. Головним чином на основі «Репертуару сценічних творів» Бернацького проведено бібліографічну ідентифікацію тульчинських записів, у результаті чого до кожної позиції «Реєстру бібліотеки» додано примітку (з нового рядка), що містить найбільш докладну бібліографічну інформацію, а також інші необхідні пояснювальні деталі (у випадку існування декількох видань цього тексту та появи його в збірниках подано лише перше й окреме видання). Обґрунтовуючи застосований тут метод запису банальних комедій і драм під прізвищами відомих перекладачів, варто зазначити, що, відповідно до вказівок сучасної поетики, це були не автентичні переклади, а переважно вільні переробки з невстановленим ступенем залежності. Однак скрізь, де це було можливим, подано інформацію про іншомовне джерело цього запозичення або навіювання. Від традицій такого запису відступили у випадку трагедії, оскільки їхні перекладачі намагалися взагалі дотримуватися текстів оригіналів [586].

Сьогодні неможливо розгадати всі обставини, котрі супроводжували виникнення описів господарського майна. Безсумнівним є одне: вони являють собою результат невідомих реорганізаційних дій, що впорядковували діяльність тульчинського театру.

З'ясувалося, що існуючі до цього часу записи театального тульчинського гардероба були значно збільшені в 1803 р. Наявний до цього їхній стан виражався числом у 264 інвентарних позиції, а це означає, що разом у скринях містилося (якщо підсумувати окремі одиниці) 469 найрізноманітніших уборів та реквізитів. Тепер ці запаси мали поповнитися завдяки переданню нових костюмів з особистого гардероба обох Потоцьких. Таким чином, Щенсний віддав до рук Жмійовського багату колекцію масок, тобто комплекти найрізноманітніших екзотичних маскарадних костюмів та понад десяток плащів, жупанів і т. ін. Схоже вчинила і Софія Потоцька, передаючи

директорові дворового театру з власного зібрання значну кількість суконь, накидок, спідниць, фартухів тощо. Отже, Жмійовський мав біля 700 одиниць різного вбрання і реквізитів.

На підставі списків Жмійовського можна скласти лише дуже приблизне уявлення про репертуар тамтешнього театру і характер організованих у Тульчині видовищ. Усі спроби докладних з'ясування є невдалими.

Обмежуючись необхідністю найзагальніших тверджень та оцінок, можна сказати, що на тульчинській сцені мали ставити багато творів на тему сучасних звичаїв, про що свідчила порівняно велика кількість модних на той час фраків, штанів та різного роду жилетів, які містилися в гардеробі. Також у великій кількості були підготовлені кунтуші, жупани та інший шляхтянський одяг.

До того ж не бракувало в тульчинському репертуарі й драматичних творів, опер, балетів або згаданих Леоном Потоцьким *tableaux*, заснованих на міфологічних і античних мотивах, оскільки в гардеробі було близько двохсот грецьких і римських чоловічих костюмів, а також один римський кашкет. Уміст гардероба свідчить, що театру Потоцьких не були чужими найулюбленіші колись у Дуклі так звані «арлекінади», тому що в реєстрі записані три арлекінські шапки і п'ять повних уборів для Арлекіна – два суконні та три з розмальованого полотна. На наявність у репертуарі Тульчина вистав і видовищ, що містили найулюбленіші в період Просвітництва східні мотиви, вказували представлені у великій кількості комплекти турецьких, левантинських, індійських, китайських, негритянських, ефіопських та інших костюмів. Крім того, ставили твори і влаштовували вистави, де був присутній місцевий фольклор: польський, європейський, циганський, жебрацький, були також інсценізації, що містили російський фольклор. Адже не без причини в скринях театрального гардероба були краківські вбрання, єврейські ярмулки, циганський жилет, сорочка і торба жебрака, шаровари і сукні, а також російські сарафани. Не цуралися в Тульчині вистав і в дусі модного в період рококо образу сентиментальної селянки, оскільки серед інвентарю було знайдено декілька костюмів, необхідних для їхньої реалізації, а саме штани, каптани і пастуші капелюхи.

Як впливає з цього поверхневого перегляду, театр Потоцьких у Тульчині наслідував уподобання своєї епохи і з цього погляду був типовим представником

театральної культури другої половини XVIII ст., типовим магнатським театром. Окрім того, багато чого вказує на те, що, продовжуючи в загальних рисах дукельську репертуарну лінію, театр у Тульчині переріс, однак, її за своїм розмахом, різноманітністю реалізованих ним драматичних форм.

Невдовзі після впорядкування гардероба Жмійовський взявся до складання переданих йому Щенсним театральних друкованих творів та декількох оперних партитур польською мовою.

Загалом це було понад 70 томів, укладених у чотири розділи: комедії, драми, трагедії, опери. Директор тульчинської сцени не мав найменших клопотів із жанровою класифікацією окремих творів, чітко дотримувався визначень, що містилися на титульних сторінках друкованих видань.

Найчисленнішу групу, що складалася аж із 50 позицій, становили комедії. Цей факт указував на здебільшого розважальний характер починань і театральних зацікавлень, додатково підтверджуючи висловлену вже думку про продовження Потоцьким традицій та досвіду сцени Мнішків. З улюблених дукельських авторів у списку з'являються Богомолець, Гольдоні, Мольєр, Марево та ін. Не бракувало до того ж і численних адаптацій та інших переробок більшою чи меншою мірою відомих французьких комедіографів: Regnard, La Chaussee, Dancourt, Destouches, Romagnesi, Lesage, Sedaine, Carmontelle, Bret та ін.

У тульчинському зібранні містилися, крім того, твори кількох німецьких авторів, у тому числі Lessing і Weidmann. Потрапили сюди також декілька англійських комедій.

В окрему групу можна виділити польські сучасні комедії.

У Тульчині було зібрано дев'ять драм; тут так само домінують французькі автори.

З-поміж авторів трагедій треба назвати насамперед Вольтера з «Альзіра» і «Меропа». Далі йдуть французи – Racine, Defèvre, німець – Diericke і росіянин – Сумаров. Польську трагедію самотньо представляв Зигмунд Аугуст Вибіцький.

Реєстр замикають чотири, як їх окреслив Жмійовський, опери. У зв'язку з цією останньою групою належить наголосити на розважальному характері словесно-музичних творів, накопичених у Тульчині. Говорячи про Тульчинську театральну бібліотеку, слід пам'ятати, що укладений Жмійовським реєстр висвітлює її стан на 31 березня 1804 р. Однак існують підстави для твердження, що в Потоцьких було набагато

більше театральних текстів, але з часом вони були розпущені або знищені. Можна, наприклад, з певністю стверджувати, що туди мусила також потрапити перша комедія Томашевського, як і вже згадані комедії, присвячені Щенсному і його другій дружині, твори Княжніна, Кублицького і Вибіцького. До речі, цих друкованих творів немає у списку Жмійовського.

Побудований виключно на основі архівних документів, ескіз до образу театального Тульчина був би неповним, якби не сказати декілька слів про театральні тексти. Передана Жмійовському збірка друкованих творів, що охоплює театральні тексти виключно польською мовою (за винятком опер), становила невелику частину всіх зібраних і збережених у Потоцьких книжок. Дуже вірогідно, що це зібрання було результатом рішення Щенсного виділити з головного тульчинського зібрання книг малої, «підручної» театальної бібліотеки і передати її до вжитку керівникові палацової сцени [660].

Отже, підбиваючи підсумки, можна зазначити, що:

Історія польського приватного магнатського театру на сьогодні мало відома і може слугувати підґрунтям до розуміння витоків виникнення польського театру, шляхів його трансформації.

Тульчинську сцену спонукали до життя люди, щиро захоплені театром, маючи у своєму розпорядженні чималу, винесену ще з батьківських домів, театральну культуру, а також досить багатий досвід у цій сфері, – це Станіслав Щенсний Потоцький та його друга дружина Жозефіна Амалія Мнішек. Власне, ці вподобання та зацікавленість були протягом декількох років одним із небагатьох елементів, що об'єднували цей не зовсім удалий подружній союз.

Театр Потоцьких у Тульчині наслідував уподобання своєї епохи і з цього погляду був типовим представником театальної культури другої половини XVIII ст., типовим магнатським театром.

Продовжуючи в загальних рисах дукельську репертуарну лінію, театр у Тульчині переріс, однак, її за своїм розмахом, різноманітністю реалізованих ним драматичних форм.

Шлюб Щенсного із Софією Вітт відкрив нову сторінку в історії Тульчина і його театру. Наступниця Жозефіни подбала про те, щоб їхня з чоловіком резиденція

засвітилася новим блиском.

Поява в Потоцьких професійного режисера й актора Жмійовського доводить, що в останні роки життя Щенсного тульчинський театр спирався на професійні сили.

На тульчинській сцені ставилися твори різних жанрів: комедії, драми, трагедії, а також опери – як зарубіжних, так і польських авторів.

Театр за всіх часів був, є і буде інструментом і формою пізнання та усвідомлення феномена людини, виразу духовно-культурних, мистецько-естетичних ідеалів людської спільноти, відображення політичного устрою, ідеологічних учень, особистісних уподобань. Про це свідчить як історія людства загалом, так і історія магнатського театру Потоцьких у Тульчині зокрема.

5.3. Книгозбірні Тульчинського маєтку

Родові книгозбірні польської шляхти XVIII – початку XX ст. є окремим соціокультурним явищем, яке становить цілісний пласт духовної культури польського народу, та відображає культурні процеси, що відбувалися на етнічних українських землях, зокрема на Поділлі. Тому їх вивчення дає змогу розширити знання з історії культури як Польщі, так і України [496].

Магнатські бібліотеки не були об'єктом спеціального комплексного дослідження. Деякі відомості подано в загальних працях з історії резиденцій польської шляхти на давніх територіях Речі Посполитої А. Урбанським [1082; 1080; 1081; 1079] і Р. Афтаназі [788; 789; 790]. Напевне, найбільш дослідженою є Тульчинська бібліотека Потоцьких, що активно вивчалася українськими науковцями І. Ціборовською-Римарович [470; 759; 758; 756; 757; 760; 761], яка намагалася зробити історико-книгознавчу реконструкцію цього зібрання, і Л. Стрельніковою [504], а також польськими дослідниками Б. Шнайдровою [1031], З. Вишньовською [1097], М. Струтинською [1051, 1052], А. Дзеньцьол [873].

Перші згадки про бібліотеку тульчинського маєтку з'явилися в добу Просвітництва в другій половині XVIII ст. в містечку Тульчині Брацлавського повіту Брацлавського воєводства, яке належало тульчинській гілці гетьманської лінії роду Потоцьких герба срібна Пилява [870, с. 729–773; 1085, с. 283–293]. Варто зазначити, що вона створювалася шляхом купівлі та родинного успадкування. Її засновником був

Станіслав Щенсний Потоцький. Він переніс родинну резиденцію з Кристинополя, що на Волині, до Тульчина, де розпочав роботи з будівництва розкішного палацу в класичному стилі [970, с. 309–333; 912, с. 83–111; 789, с. 428–485; 943].

Певна річ, не можна стверджувати, що Тульчинська бібліотека виникла на порожньому місці, оскільки в резиденції батьків Станіслава Щенсного Потоцького – Кристинопільському палаці – вже існувала бібліотека. Відомості про неї надає невеликий за обсягом реєстр книг Кристинопільської бібліотеки [811] під назвою «Le registre des livres de la Biblioteque de leurs Excellences les Palatins de Kijovie a Christinopol. Ecrit l'an. 1768», написаний французькою мовою, одним почерком, причому ім'я укладача не вказане. Реєстр уміщує 239 назв видань у 535 томах, книги подаються за назвами, а ім'я автора зазначається не завжди. Такі відомості, як місце видання, друкарня та рік, у реєстрі не вказуються. Цікавим фактом є те, що основний фонд бібліотеки становили книги історичної тематики, художня література, твори античних авторів, мемуари. Серед них можна згадати твори Овідія, Цицерона, Тацита, Плінія, Ф. Рабле, Л. Аріосто, Ф. Мезерея, Ш. Роллена, Дж. Свіфта, М. Сервантеса, Вольтера, Б. Фонтенеля. Тож очевидно, що частина Кристинопільської бібліотеки, а можливо, і весь фонд, була успадкована С.Щ. Потоцьким і згодом перевезена до тульчинської резиденції, де стала початком тамтешньої книгозбірні. На зламі XIX–XX ст. книги з Кристинополя із записами київського воєводи разом із фондом Тульчинської бібліотеки входили до складу Печерської бібліотеки в с. Печера (нині Тульчинського району Вінницької області) його нащадка Францішка Салезія Потоцького (1877–1949 рр.) [470, с. 82].

Станіслав Щенсний мав славу завзятого колекціонера, тож у тульчинському палаці він зібрав вишукані твори мистецтва, надзвичайно цінну нумізматичну колекцію й багату бібліотеку. Пізніше, у своїх спогадах Ю.У. Немцевич писав, що нумізматична колекція С.Щ. Потоцького входить до трійки найкращих у Польщі, поряд із нумізматичними колекціями Яна Вітта та Генріха Любомирського [984, с. 60].

Видається очевидним той факт, що Тульчин став одним із політичних осередків під час торговицької конфедерації, оскільки в містечку діяла друкарня, яку Станіслав Щенсний Потоцький придбав у Валер'яна Дідушицького та перевіз разом із двома працівниками з Яришова для друкування розпоряджень та ухвал Конфедерації. Пізніше,

1795 р., Щенский подарував друкарню своєму родичеві – київському воєводі Антонію Протасію Потоцькому з Махнівки [425, с. 364; 868, с. 246–247; 1104, с. 709]. Продукція Тульчинської друкарні мала бути в Тульчинській бібліотеці.

Першою згадкою про книгозбірню, якою в наш час послуговуються дослідники, є враження Ю.У. Немцевича, який 1818 р. бачив рештки бібліотеки і назвав цифру в 10 тис. томів [807, с. 217]. Фонд книгозбірні поповнювався шляхом закупівлі видань під час поїздок власника, про що свідчать записи на книгах (Варшава, Венеція, Страсбург). Крім цього, книги замовлялися за книжковими каталогами в книгарнях, на що вказують наліпки на форзацах із зазначенням адреси книгарень (Ліон, Мец, Страсбург, Москва, Петербург). Видання надходили до бібліотеки і шляхом передплати. Так, у списку передплатників «Heralduku» В. Вельондка (Варшава, 1792 р.), вміщеному в 1-му томі, є і «генерал коронної артилерії, маршалок Конфедерації Потоцький» [1091, с. 6].

Сферу інтересів засновника бібліотеки, очевидно, становила літературна класика та література, пов'язана з архітектурою паркового мистецтва, військовою справою.

Після одруження С.Щ. Потоцького із Жозефіною Амалією з роду Мнішків Тульчинська бібліотека поповнилася її книжковим зібранням. Друга дружина руського воєводи була людиною непересічною та високоосвіченою жінкою, бібліофілом, гравером-аматором. Для власних книг вона сама виконувала екслібрис у техніці аквафорте, який вважається першим польським масонським екслібрисом і водночас першим у Польщі екслібрисом, створеним жінкою [852]. Книги з її екслібрисом нині вважаються бібліофільськими раритетами. Як свідчать записи Жозефіни Потоцької, вона колекціонувала твори красного письменства, переважно класику, французькою, італійською та іспанською мовами [1104, с. 709–710], польську політичну літературу [1097]. У 1796 р., після розлучення з чоловіком, Потоцька вивезла книги до Петербурга, однак після її смерті вони знову повернулися до Тульчина [1104, с. 709–710]. У фондах Жозефіни Амалії в Тульчині були книги з Дукельської бібліотеки, що належали її батькові Єжи Августу Мнішкю, на що вказує екслібрис Дукельської бібліотеки на форзацах стародруків [470, с. 84].

Певний внесок у поповнення Тульчинської бібліотеки зробила і третя дружина С.Щ. Потоцького Софія, в першому шлюбі Вітт, збагативши книгозбірню в Тульчині

власними книжками, переважну більшість яких становила тогочасна французька белетристика.

Цінну складову частину Тульчинської бібліотеки являли собою книжки батька й сина Яна та Юзефа Віттів (1739–1815 рр.) – свекра і першого чоловіка Софії Потоцької [1060, с. 232–233; 1023, с. 79]. Ян Вітт (1709–1785 рр.) [938, с. 327] був вихідцем із Голландії [1018, с. 162; 808, с. 68–69]. Переїхавши до Польщі, він 1726 р. [962, с. 331] поступив на військову службу до королівського війська. У 1768 р., пройшовши шлях від капітана до генерала коронної артилерії, Ян Вітт став комендантом Кам'янецької фортеці [826, с. 478]. Ян Вітт мав фах архітектора й інженера, захоплювався нумізматиною. Його будівнича діяльність тісно пов'язана з Україною. У листі до генерала Яна Комажевського від 6 вересня 1783 р. Я. Вітт писав, що будував 18 костьолів, крім менших та світських будівель [938, с. 327]. Діяльність на посаді коменданта Кам'янецької фортеці також відображена в листах Я. Вітта [1100]. Свою бібліотеку генерал збирав протягом 40 років. Свідченням того, що Я. Вітт був бібліофілом та збирачем стародруків, є його фонди, серед яких наявні інкунабули, палеотипи, бібліофільські раритети. Тож імовірно, що його книгозбірня служила власникові творчою лабораторією. Очевидно, що основним джерелом комплектування бібліотеки була купівля книжок. Так, Я. Вітт купував книги з бібліотеки Залуських [470, с. 90].

З приводу придбання літератури архітектор контактував із варшавським видавцем і книгопродавцем М. Гролем [1018, с. 161]. Щодо географії придбання книжок, то записи фіксують Варшаву, Львів, Дрезден, Страсбург. Після смерті батька бібліотеку успадкував його син, прилучивши її до власних книжок. На жаль, нині немає достовірних відомостей про те, яким чином фонди Віттів потрапили до Тульчина. Отже, відсутність певної інформації дозволяє висловити припущення, що або книги могли ввійти до Тульчинської бібліотеки разом із зібранням Софії Потоцької, або ж С.Щ. Потоцький купив їх у Вітта-молодшого. Частина книг, які належали Яну та Юзефу Віттам, потрапили до бібліотеки Станіслава Августа Понятовського. Ймовірно, Юзеф Вітт разом із частиною нумізматичної колекції батька продав королю і деякі видання [470, с. 90].

У зібранні Яна Вітта домінували книги з архітектури, фортифікації, математичних

наук, астрономії (праці Т. Браге, Вітрувія, С. Мароло, А. Метіуса, Палладія, М. ПUTEУСА). Значну кількість книг становили видання з історії церкви, бібліїстики, теології. Формування переважної частини фондів зумовлене певними фактами біографії колекціонера. Так, серед історичних творів були книги з історії Нідерландів та Бельгії, що пов'язане з голландським походженням власника, з історії Туреччини та Росії, з огляду на посаду коменданта прикордонних фортець. Видання з історії та теології становили значну частину колекції Юзефа Вітта. Власністю колекціонера був примірник панегірика Павла Кухна (1603–1649 рр.) «*Arcus pacis*» (Краків, 1635 р.), присвячений польському королю Владиславу IV. Як відомо, раніше примірник належав самому королю, що засвідчує королівський суперекслібрис [920]. Цей факт свідчить про бібліофільські нахили Ю. Вітта.

Софія Потоцька, яка ввійшла в історію як особа непересічної долі, розумна й освічена жінка, артистична особистість, була відома своєю благочинністю. Так, для фондів бібліотеки Волинського ліцею вона подарувала чудове видання про птахів з ілюстраціями від руки Audebert J.Bt., Vieillot J.P. *Oiseaux doris on a reflets metalliques*. (Paris, 1802 r.) у двох томах [482, с. 311; 426, с. 51], «друковане золотом» [747, арк. 21]. Також для Волинського ліцею надіслала до Кременця давню кам'яну стелу з написом грецькою мовою, яка до того стояла на могилі десь поблизу Звенигорода і була перевезена звідти до Тульчина С.Щ. Потоцьким. Опис стели зробив письменник і вчений Ян Потоцький, зять руського воєводи, що наведено в «Описі Херсонської губернії» [747, арк. 46]. Згодом стелу було перевезено до Києва, після переведення туди Волинського ліцею [470, с. 84].

Свідченням того, що С.Щ. Потоцький купував книжки на аукціонах продажу дублетів із бібліотеки Ю.А. Залуського [470, с. 84], є записи власників та книжкові знаки на стародруках. Фонд бібліотеки Музею-замку в Ланьцуті серед книг із Тульчина налічує 11 видань із бібліотеки Ю.А. Залуського [1097]. На жаль, розвиток бібліотеки загальмували політичні події 90-х рр. XVIII ст., оскільки 1795 р., коли в Тульчині квартирували війська О.В. Суворова [1104, с. 709], бібліотека зазнала значних збитків. Після смерті руського воєводи С.Щ. Потоцького і поділу його величезного спадку між спадкоємцями, Тульчин дістався Мечиславу Потоцькому (1799–1876 рр.), середньому синові від третього шлюбу.

Восени 1850 р. А. Абаза, адміністратор Опікунської ради над маєтками Мечислава Потоцького, який того часу перебував на засланні у В'ятці, запевнив Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора Д. Бібікова, що архів та бібліотека родини Потоцьких у Тульчині перебувають у безпеці, в опечатаних кімнатах, але потребують упорядкування, і передусім створення інвентарів та каталогів, що суттєво покращило б їх зберігання. Тож за рішенням М. Потоцького та згодою Опікунської ради, у 1850 р. архіваріусом тульчинського архіву було призначено шляхтича Францішка Ковальського [710, арк. 3–4 зв.], якому було доручено впорядкування родинних документів Потоцьких та систематизацію Тульчинської бібліотеки. У серпні 1860 р., отримавши дозвіл на виїзд із Росії [717, арк. 1–3], Мечислав Потоцький виїхав до Парижа, забравши частину книг і архіву з Тульчина. Як стверджує дослідник Є. Лоек, переважно це були не давні документи, а власні папери Мечислава Потоцького і документи часів торговицької конфедерації.

У ЦДДАУК І. Римарович виявлено рідкісний автограф М. Потоцького [430, с. 85]. На розписці, датованій 13 березня 1841 р., тодішній володар Тульчина підписався російською мовою «Граф Мечислав Станиславов Сын Потоцкий» та скріпив підпис червоною сургучевою печаткою-сигнетом із родовим гербом [470, арк. 65]. Є. Лоек, який присвятив монографічне дослідження долі Мечислава Потоцького і його сина Миколая, підкреслив у своїй праці, що за весь час тривалих досліджень і пошуків йому трапився лише один автограф М. Потоцького в пам'ятній книзі гостей замку Монтрезор, що на березі річки Луари у Франції [700, с. 301]. Після смерті М. Потоцького все успадкував його єдиний син Миколай (1845–1921 рр.). Оскільки Миколай не мав дітей, то своїм спадкоємцем призначив кузена Альфреда Потоцького з Ланьцута (помер 1958 р.) Після смерті Миколая в 1923 р. А. Потоцький забрав найціннішу частину фондів бібліотеки до замку в Ланьцуті, а в 1929–1931 рр. – відвіз туди й решту видань.

Після від'їзду Мечислава Потоцького до Парижа доля магнатської резиденції в Тульчині була такою. Віддавши 1864 р. Тульчинсько-Ольховатський маєток в оренду на 12 років дійсному статському раднику Абазі [700, арк. 74], наприкінці 1869 р. М. Потоцький продає маєток своїй племінниці Марії Строгановій, дочці молодшого брата Болеслава, одруженій з Григорієм Строгановим [902, с. 99–104]. У свою чергу, Марія Строганова наприкінці 1874 р. продала маєток Департаменту Уділів [700, арк. 11–

12 зв.]. Отже, внаслідок таких перепродаж Тульчин перейшов із приватних рук до державної казни. Частина Тульчинської книгозбірні й архіву перевезли до Немирова, яким володіли тоді Марія і Григорій Строганови. Деякі видання з Тульчина потрапили до бібліотечного фонду Немирівської гімназії. Географічні атласи початку XVIII ст. влилися в книжкове зібрання Браницьких у Сухій. У Немирові книги з Тульчина зберігалися до 1920 р., коли з родиною трагічно загинула остання володарка Немирова Марія Щербатова, яка походила з роду Потоцьких [1084, с. 38; 1108, с. 269; 853, с. 6]. Єдина дочка Марії та Григорія Строганових була одружена з Володимиром Щербатовим. Після її смерті місцевою владою з представників Окружного революційного комітету та місцевих жителів була створена Комісія з інвентаризації маєтку померлої. У той час два співробітники вінницького музею були відряджені до Немирова, щоб відібрати експонати з Немирівського палацу для музеїв у Вінниці та Києві [701, арк. 4]. У своєму звіті вони інформували, що в палаці містяться багато тисяч томів наукових видань на основних європейських мовах, чудові російські видання з історії мистецтва, архівні документи Потоцьких, Строганових, Щербатових, Салтикових [701, арк. 1]. Місцева влада не дала своєї згоди на передання документів до Вінниці та Києва, тож інвентаризаційна комісія ухвалила створити свій музей у Немирові. Водночас було визнано за доцільне поділити майбутні експонати між музеями в Немирові та Вінниці, але після попереднього впорядкування [701, арк. 10]. Таким чином, у вересні 1920 р. у Вінниці було засновано Філію Всенародної бібліотеки України (ВБУ). Того ж року до Немирова приїхав завідувач Подільським обласним архівом Ю.С. Олександрович з метою забрати бібліотеку княгині Щербатової, яка налічувала до 20 тис. томів [5, арк. 28; 11, арк. 40]. У момент чергової евакуації радянської влади з Немирова під час громадянської війни Ю.С. Олександрович, за згодою завідуючого Подільською губнаросвітою Тарнопільського, встиг віддати на збереження цінності з Немирівського палацу до Немирівського дівочого монастиря і Немирівського господарсоюзу як власність Української Академії Наук. Цінності становили 152 місця [4, арк. 19, 22 зв.]. За розпорядженням Наркомосвіти України Г.Ф. Гринька, у квітні 1921 р. всі цінності з Немирівського маєтку, перевезені до Вінниці, передавалися до Вінницької філії ВБУ. Тимчасовий комітет Вінницької філії ВБУ ухвалив прийняти всі цінності з бібліотеки Щербатових, крім картин, які належало передати до Народного

музею у Вінниці [6, арк. 136 зв.; 8, арк. 2–3]. У серпні 1922 р. фонди Вінницької філії ВБУ оглядав академік В.М. Перетц, що приїхав із Києва. У звіті про відрядження він відзначав велику цінність бібліотеки Щербатових із Немирова [9, арк. 72].

У 1923 р. з Вінницької філії до ВБУ в Києві було вивезено «різних книжок бібліотеки кн. Щербатових у 33 ящиках вагою 253 пуди бруто»; акт про вивезення бібліотеки датований 13 червня 1923 р. [11, арк. 40]. У 1922 р. архівні матеріали з Філії, які включали архіви Потоцьких, Строганових, Щербатових, документи XVI–XVIII ст., були передані до Київського історичного архіву [7, арк. 8]. Витрати на перевезення бібліотеки обійшлися в 7704 крб 50 коп. Як свідчить протокол № 14 засідання Ради ВБУ від 17 липня 1923 р., директор ВБУ С.П. Постернак зауважував, що необхідно буде ще сплатити 6–7 тисяч за транспортні залізничні витрати та доставку книг із вокзалу в приміщення ВБУ [10, арк. 20 зв.].

У стінах ВБУ бібліотеку Щербатових не змогли зберегти як єдиний книжковий комплекс. Також не були виділені й тутьчинські стародруки як окрема структурна одиниця. Нині фонди Тутьчинської книгозбірні розпорошені по колекціях Відділу стародруків та рідкісних видань (ВСРВ) Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського [470, с. 88].

Під час Другої світової війни, в 1944 р., Альфред Потоцький емігрував на Захід, вивізши частину Ланьцутської бібліотеки, в тому числі й книги з Тутьчина. Згодом тутьчинські стародруки потрапляли на книжкові аукціони саме із цього джерела. Час від часу вони й досі з'являються в букіністичних магазинах та на книжкових аукціонах за кордоном. Інша частина Тутьчинської бібліотеки потрапила до сина Станіслава Щенсного та Жозефи Амалії, таємного радника, сенатора і великого гофмейстера російського двору Станіслава-Септима Потоцького (1782–1831 рр.). Пізніше бібліотеку успадкувала його єдина донька Олександра. Одружившись із Августом Потоцьким, вона перевезла бібліотеку батька разом з інвентарями з Петербурга до містечка Вілянова під Варшавою. У 1932 р. вілянівська бібліотека Потоцьких влилася до фондів Бібліотеки Народової (Варшава) і тепер становить окрему структурну одиницю. Третя частина тутьчинських книг потрапила до сина Станіслава Щенсного і Жозефіни Амалії, маршалка російського двору, почесного мальтійського командора Ярослава Потоцького (1784–1838 рр.), який, крім того, був власником бібліотеки в Ситківцях у Немирівському

районі Вінницької області. Книжкове зібрання Ярослава успадкував його правнук по прямій лінії Францішек Салезій Потоцький, який мав резиденцію в с. Печері (нині Тульчинський район Вінницької області). Це засвідчують самі стародруки, які на своїх сторінках мають провенієнції Тульчинської, Ситковецької та Печерської бібліотек одночасно. У 1917 р. печерський маєток був спалений, але частину бібліотеки вдалося врятувати, і в 1918 р. її було вивезено до Кракова [470, с. 89].

Звідси більша частина Печерської бібліотеки потрапила до Історичного регіонального музею в Рудці, який був зруйнований 1939 р. Частину книг Францішек Салезій Потоцький перед Другою світовою війною передав Публічній бібліотеці столичного міста Варшави, іншу, – яка залишилися в Кракові, – через книжкові аукціони в 1949 р. придбав для своєї бібліотеки Університет ім. Миколая Коперника в Торуні, а ще частину – Бібліотека ім. Оссолінських у Вроцлаві в 1956 р. [958, с. 297].

Провівши колосальну дослідницьку роботу, І.О. Ціборовська-Римарович встановила, що стародруки з Тульчина нині зберігаються, крім ВСРВ (близько 169 томів), у Відділі стародруків Бібліотеки Народової (Варшава) у складі Вілянівської бібліотеки Потоцьких – близько 200 томів [1024, с. 126–127], у Науковій бібліотеці Королівського замку у Варшаві – 38 видань (61 том) [873, с. 14–17], у бібліотеці Музею-замку в Ланьцуті – 472 видання (693 томи) [1097], у Відділі стародруків Бібліотеки Університету ім. Миколая Коперника (Торунь) – 80 видань, у Курницькій бібліотеці ПАН – 10 видань, у Торгово-промисловій Палаті Парижа – кількість невідома, в музейній частині Тульчинського обласного науково-методичного центру – 2 видання [503, с. 29.], у Державному історико-археологічному музеї м. Гродна (Білорусь) [1075, с. 3–4].

У ЦДІАУК зберігається рукописний каталог частини Тульчинської книгозбірні під назвою «Catalogue des livres, Tulczyn» [660, арк. 14]. Писаний трьома почерками, він має вигляд кодексу форматом «in folio», обсягом 157 арк. Власників почерків не встановлено. Щодо часу створення каталогу можна стверджувати, що він був укладений не раніше 1843 р., оскільки найпізніше видання, зафіксоване на його сторінках, датоване саме цим роком. Виходячи з того, що тульчинські матеріали (як архівні, так і бібліотечні) потрапили до Києва з Немирівського маєтку, можна передбачити, що каталог був укладений або в Тульчині на ту частину книгозбірні, яку вивезли до

Немирова, або вже в Немирові на перевезені з Тульчина книжки. До каталогу внесено близько 1998 назв.

Усі книги просистематизовані за тематичним принципом, виділено 17 тематичних розділів: 1) *Bibliothèque des Dames*; 2) збірники без оправ («*Melanges sans reliure*»); 3) карти, естампи, гравюри, малюнки (4170 арк.); 4) брошури, журнали (1309 од.); 5) природнича історія, сільське господарство, ботаніка, садівництво (447 томів); 6) граматики, словники, розмовники (102 назви, 279 томів); 7) медицина (93 назви, 183 томи); 8) політика і право (204 назви, 386 томів); 9) література, поезія, театр (579 назв, 1743 томи); 10) конволюти («*Melange (reliurees)*»); 213 назви, 529 томів); 11) географія та мандрівки (314 назв, 630 томів); 12) науки і мистецтва (360 назв, 614 томи) (До цього розділу вміщено видання з арифметики, геометрії, алгебри, астрономії, тригонометрії, хімії, фізики, механіки, артилерії, архітектури, теорії музики, філософії); 13) теологія (194 назви, 382 томи) (Розділ має підрозділи, в які виділено видання Біблії, твори отців церкви, проповіді); 14) енциклопедії (37 назв, 728 томів); 15) античність (97 назв, 928 томів) (У цьому розділі налічується лише 8 видань XVI ст.); 16) історія і статистика, мемуари (448 назв, 1983 томи); 17) романи (347 назв, 2803 томи).

До каталогу внесені видання французькою, німецькою, польською, англійською, італійською, іспанською, угорською (1 видання), грецькою (1 видання), російською мовами в транслітерації латинською абеткою (1 видання кінця XVIII ст., 4 видання першої половини XIX ст.) Вказівки на місце розташування книги в бібліотеці (шафа, полиця, етажерка) зроблені французькою мовою. Позиція каталогу містить такі елементи опису книжки: порядковий номер у тематичному розділі; назва твору (іноді видозмінена і, як правило, скорочена); ім'я автора в непрямому відмінку (значна кількість позицій подана без авторства); місце видання (друкарні не вказуються); рік; формат; кількість томів або номери наявних у бібліотеці томів.

Бібліотека складалася переважно із західноєвропейських видань XVIII ст. Полоніки було дуже мало, але серед них – перше видання «*Chronica Polonorum*» (Краків, 1519 р.) Мацея Меховіта, «*Chronica sive Historiae polonicae compendiosa... descriptio*» (Гданськ, 1609 р.) Яна Гербурта, «*Rerum Moscoviticarum*» (Базель, 1571 р.) Сигізмунда Герберштейна, «*Sarmatiae Europaeae descriptio*» (Шпеєр, 1581 р.) Алесандра Гваніні, «*Annales*» (Краків, 1587 р.) Станіслава Сарницького, твори Анджея Максиміліана

Фредра, друки, видані в часи Великого Сейму [470, с. 95].

Найдавнішим відомим сьогодні виданням із Тульчинської бібліотеки є інкунабул, праця Карла Маннекена «*Formulae epistolarum*» (Девентер, 1491 р.), що зберігається у фондах бібліотеки Музею-замку в Ланьцуті. Ця книжка з книгозбірні Яна Вітта згодом стала власністю Софії Потоцької [470, с. 96].

Стародруки Тульчинської бібліотеки містять низку провенієнцій: рукописні записи, екслібриси, суперекслібриси, печатки. Хронологічно провенієнції охоплюють XVII–XIX ст. Серед різного виду провенієнцій за кількістю перше місце посідають записи власників, зроблені латинською, польською та французькою мовами. За соціальною приналежністю колишні власники стародруків належали до трьох категорій: шляхта, духовенство та міщанство. За відношенням власника до книжки найбільше трапляється записів, що фіксують факт володіння книжкою. Є значна кількість купівельних записів, які часто вказують ціну книжки, місце купівлі, а то й обставини придбання, наприклад, аукціон. Певна кількість книжок мають наклеєні на форзацах друковані наліпки з адресами книгарень, де вони були замовлені. За приналежністю провенієнції можуть бути розподілені на три групи. До першої входять провенієнції представників роду Потоцьких, до другої – інших приватних осіб, до третьої – різних установ та інституцій [470, с. 107].

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі висновки:

Бібліотека тульчинського маєтку, що виникла в другій половині XVIII ст., була великою магнатською книгозбірнею доби Просвітництва, заснованою руським воєводою, політичним діячем Речі Посполитої другої половини XVIII ст. Станіславом Щенським Потоцьким.

В історії книгозбірні виокремлюються два періоди: перший – період активного збирання бібліотеки, в якому брали участь не лише її засновник, а й члени його родини: Жозефіна Амалія Потоцька, Софія Потоцька; другий – період розпорощення бібліотечного фонду, пов'язаний з розподілом спадщини та еміграцією спадкоємця Тульчинського маєтку Мечислава Потоцького до Парижа [470, с. 115].

Нині стародруки з Тульчина зберігаються в Україні (крім НБУВ, музейна частина Вінницького обласного науково-методичного центру з пропаганди книги (Тульчин) та закордоном: у Польщі (Бібліотека Народова (Варшава), Публічна бібліотека столичного

міста Варшави, Бібліотека Музею-замку в Ланьцуті, Наукова бібліотека Королівського замку у Варшаві, Бібліотека імені Оссолінських (Вроцлав), Курницька бібліотека ПАН, Бібліотека Торунського університету ім. М. Коперніка); в Білорусі (Гродненський історико-археологічний музей), у Франції (Торгово-промислова Палата Парижа).

Бібліотека формувалася шляхом успадковування, закупівлі, передплати. Фонд складався переважно із західноєвропейських видань. Перше місце посідали французькі видання. Хронологічно книгозбірня охоплювала XV – початок XIX ст.

Бібліотечний фонд мав універсальний характер. Тут були видання з основних галузей наукових знань: історії, філософії, юриспруденції, географії, математики, фізики, хімії, архітектури, військової та інженерної справи, медицини, граматики європейських та східних мов, лексичні та енциклопедичні словники. Широко представлені твори античних авторів та красне письменство від найдавніших часів до XVIII ст. включно, а також твори визначних французьких і англійських представників Просвітництва.

Більшість найдавніших і раритетних видань надійшли до Тульчинської бібліотеки з книгозбірнею батька й сина Яна та Юзефа Віттів – бібліофілів, комендантів фортеці Кам'яця на Поділлі. Їхні книжки потрапили до Тульчина після одруження С.Щ. Потоцького із Софією Вітт.

Про колекціонування книжок власниками Тульчина свідчить наявність у бібліотеці видань провідних європейських видавничих фірм XVI–XVIII ст.: Альдів, Дідо, Ельзевірів, Етьєнів, Плантенів-Моретів, Блау, Янсонів-Васбергів, Унґлерів, Шарфенбергів, які у XVIII ст. вже були бібліофільськими цінностями [470, с. 116].

У бібліотеці містилася група стародруків, виданих в Іспанії та Португалії в XVI–XVII ст., що було рідкісним явищем для приватних бібліотек XVIII – початку XIX ст. на Волині та Поділлі.

Орієнтація на Росію та тісний зв'язок цієї гілки Потоцьких із російським двором пояснює наявність у бібліотеці петербурзьких і московських видань кінця XVIII – початку XIX ст.

5.4. Садово-паркові комплекси Потоцьких. Дендрологічний парк «Софіївка»

«Якщо ви бажаєте одержати справедливе уявлення про те, що звичайно називають Полями Єлісейськими, земним раєм, прийдіть до «Софіївки» і подивуйтесь у ній генію

творчому. Там природа і мистецтво, поєднуючи всі сили свої, породили прегарне творіння... Велична своєю простотою «Софіївка» спонукає забути сади Арміди та Вавилонські, ніщо не може зрівнятися з тим, що тут бачиш, усе полонить і захоплює... Сюди бажав би я привести Томсона, Вергілія, Деліля, аби увічнити зображення «Софіївки», – так писав І. Долгоруков, відвідавши «Софіївку» 1810 р. [477, с. 236]

Разом із тим «Софіївка» є не настільки простою, – скоріше вона сповнена загадок, зрозуміти й пояснити які не надто легко, оскільки її зміст та значення побудовані на античних міфах, історичних і родинних подіях, особистих переживаннях творців і, звичайно, на модних у той час концепціях садово-паркового мистецтва [475, с. 132].

Уявити справжню історію «Софіївки» можна, читаючи описи ХІХ ст., використовуючи зображувальний матеріал доби розквіту парку, а також знайомлячись із сучасними дослідженнями співробітників паркового музею [335].

Міфологічну основу семантики парку слід «читати», спираючись на гомерівські тексти. Це дає змогу глибше проникнути в значення багатьох паркових композицій, уточнити їх назви, що їх з часом було забуто або замінено на інші. Результати гомерівського прочитання викладено в цікавому дослідженні І. Косенка та К. Шиф «Мифы и сказания в парке «Софиевка» [346].

Великий інтерес викликають історичні, біографічні та будівельні подробиці, з яких стає зрозумілим, що цей парк – визначне явище, що виникло на зламі двох епох – Просвітництва і романтизму, а стосовно садово-паркового мистецтва – в епоху передромантизму, якій було притаманне зацікавлення античністю і середньовіччям та філософія звернення до природи й минулого [475, с. 132].

Засновник «Софіївки» Станіслав Фелікс Потоцький (Щенський) був людиною непересічної та драматичної долі. Трагічна історія, яку він пережив у батьківському маєтку в Кристинополі, не була останньою. Безславно завершив своє життя ще не старий (йому було 54 роки), але тяжко хворий чоловік, який дізнався про зраду коханої дружини і старшого сина. Однак між цими двома подіями було насичене воєнними, господарськими і політичними пригодами життя найзаможнішого з-поміж польських та українських магнатів, життя генерала й політика, мандрівника й колекціонера, що мав дружні стосунки з високошанованими особами Європи й Росії, життя батька численної родини й будівничого найрозкішніших палаців та парків.

Майже фантастичною була доля Софії Потоцької, яка була типовою героїнею XVIII ст., коли безрідні красуні могли стати графинями й багатими спадкоємицями, брати участь у політичних інтригах. Не дуже освічені, але романтичні, вони ставали об'єктом поклоніння найвидатніших діячів свого часу [475, с. 132, 133].

Ідея створення парку виникла в Софії під час гостювання в Неборові в маєтку Гелени Радзивілл в липні 1795 р. Оглянувши славнозвісну «Аркадію», Софія не могла приховати свого захоплення і написала про це Потоцькому в розчуленому листі від 18 липня 1795 р.: «...По обіді ми поїхали оглядати «Аркадію». Важко уявити собі щось гарніше й романтичніше. Ти знаєш «Аркадію», але ти бачив її десять років тому. Сам розумієш, наскільки можуть підрости за десять років молоді дерева, й легко можеш собі уявити, які величезні вкладення зробили господарі відтоді для прикрашення цієї місцини. ... Та я повертаюся до «Аркадії»; я нестямно закохана в це село; немає на світі жодного такого виду квітів, ані екзотичних рослин, яких ти тут не знайшов би; прогулюючись садами «Аркадії», я почувалася так, немовби в розпалі літа переживала весну. Усі плантації прекрасно оброблено, і кожне дерево, здається, промовляє: «Мені тут добре!» «Аркадія» дуже нагадує мені Крим; чи ти знаєш, що в тому краю, з твоїми можливостями, можна було б за два роки мати таку саму, або ще й гарнішу «Аркадію», бо там не треба було б нічого штучно додавати? Правда, mon bon ami, що в нас буде своє село в Криму?...» [675, арк. 12–13].

Варто добре запам'ятати враження пані Вітт від перебування в неборовській «Аркадії» влітку 1795 р.; саме тоді в неї народилася ідея «Софіївки», що згодом так уславилася.

19 липня 1795 р. з «Аркадії» вона пише: «Сьогодні ... знову ... ми поїхали на прогулянку й пили каву в «Аркадії». А прогос, ми матимемо в Криму село, то ти звелиш виписати туди орган, такий самий, як у Радзивіллової в «Аркадії» [675, арк. 12–13].

Потоцький ще замолоду захоплювався сільським господарством, його вдосконаленням і «примноженням лісів». Він розводив нові сорти зернових, зобов'язував селян садити на подвір'ї фруктові дерева, а у вибалках та на пустирях – швидкорослі тополі й верби. Казали, що навесні всі села його маєтків потопали у цвітінні дерев [475, с. 134].

Ідея створення парку, гідного прекрасної Софії, захопила Потоцького.

Найщедрішим і, безперечно, найпрекраснішим подарунком Щенного Софії був великий парк під Уманню. Названий «Софіївкою», він згодом став найдовговічнішою і найславетнішою пам'яткою, пов'язаною з її ім'ям.

Намір купити маєток у Криму й закласти там парк на зразок неборовської «Аркадії» так ніколи й не був реалізований. Однак Щенний пригадав, що через його маєток під Уманню тече річка Кам'янка з мальовничими берегами, до яких прилягає територія, всіяна великими скелястими брилами і поросла рідколіссям. Саме ця місцина здавалася ідеальною для закладення на ній парку в англійському стилі, хоча втілення в життя цієї ідеї вимагало величезних капіталовкладень. Софія цю ідею схвалила, і вже 1796 р. тут було розпочато перші роботи.

Творцем «Софіївки» (автором топографічного й архітектурного проектів парку, а також керівником усіх робіт) був талановитий офіцер польської артилерії, який до 1793 р. перебував на службі Речі Посполитій, капітан Людвік Метцель (1764–1848 рр.) З родиною Потоцьких його єднала особлива спорідненість; його мати, гданська міщанка Аделаїда Метцель, протягом певного часу була метресою генерала коронної артилерії, згодом швагра Щенного Потоцького, Фридерика Алоїза Брюля. Батько Людвіка подбав про те, щоб дати позашлюбному синові ґрунтовну освіту. Так, Метцель здобув гарну освіту в галузі природничих наук та математики і зробив прекрасну кар'єру. 1781 р. він вступив до корпусу коронної артилерії й на цій службі продемонстрував глибокі фахові знання і неабияку винахідливість; був автором кількох успішних винаходів у галузі артилерійської та саперної техніки. У 1786 р. його було відряджено до Тульчина, де він завідував тульчинським арсеналом, спорудивши оригінальний військовий міст із 16 понтонів та будуючи мости й дороги. Цього ж року йому доручили сформуванню в Тульчині артилерійську частину, що складалася з гармат, які з такою помпою й розголосом Щенний Потоцький кілька років тому подарував Речі Посполитій. Напевно, саме тоді магнат зблизився зі своїм (у недалекому майбутньому) номінальним начальником, який 1788 р. відкупив у Францішка Салезія чин генерала коронної артилерії. У часи Чотирирічного сейму Метцель був комендантом тульчинського арсеналу; на початку польсько-російської війни в 1792 р. він одержав від князя Юзефа Понятовського наказ передати всю тульчинську зброю польським підрозділам, які обороняли Україну. Певний час він вагався, його роздирали почуття подвійної

лояльності – щодо Щенсного Потоцького і щодо Речі Посполитої, але зрештою, згідно з наказом верховного головнокомандувача, передав арсенал, а сам відзначився в битві під Зеленцями як командир артилерійської батареї і 25 червня 1792 р. отримав за це хрест Віртуті Мілітарі. Після занепаду Речі Посполитої Метцель оселився в Умані, не втративши, попри свою патріотичну позицію під час польсько-російської війни, прихильності та протекції Щенсного Потоцького [397, с. 273–274; 1102; 856, с. 203–208].

Знаючи, якими талантом обдарований і якими глибокими знаннями володіє Метцель, володар Умані саме йому доручив перетворити береги Кам'янки і довколишню місцевість на один із найбільших парків світу.

Мальовничі околиці Умані, долина річки Кам'янки з виходами гранітних скель привернули увагу Метцеля. Добре вивчивши територію, він 1796 р. розпочав реалізацію грандіозного задуму. За даними Т. Темері [1066], всю долину Кам'янки з мальовничими пагорбами та гранітними скелями планувалося перетворити на величезний англійський парк із каскадами і фонтанами; навколишні пагорби засадити широколистими деревами, а основний масив парку з'єднати з віковою природною дібровою. Формування єдиного зеленого масиву від міської застави до Білогрудівського лісу відповідало намаганням Потоцького створити природне, естетично досконале оточення для свого майбутнього житла. Здійснилася лише частина цих грандіозних планів.

Загальний композиційний задум центральної частини «Софіївки» розкривав природу в її величних проявах – нуртуванні водної стихії, ефектах природного каменю і паркових насаджень, що чергувалися з освітленими сонцем галявинами. Велике плесо Верхнього ставу змінювалося потужним водозливом храму Фетіди та звивистим руслом річки Кам'янки, яку Т. Темері називає річкою Стікс; із Верхнього ставу брала початок підземна річка Ахеронт, яка впадала в Ахеронтське озеро. Від Великого водоспаду спеціальний водовід, що проходив повз Левовий, або Громовий, грот, закінчувався незвичайним за своєю потужністю фонтаном, вода якого струменіла зі щілини в камені. Стихію каменю було представлено фантастичним нагромадженням граніту в Долині велетнів, чи Країні циклопів, Критському лабіринті, у «Швейцарії», а також дивовижними й захоплюючими за емоційною дією численними гротами – Сцілли, циклопа Поліфема, Тантала. Неповторними були різноманітні пейзажі з мальовничих дерев і кущів на території Єлисейських Полів, вододілів Дубинки та Грибка [475, с. 138].

Метцель був автором топографічного, архітектурного та гідрографічного проекту парку, а також керівником будівництва. Зрегулювавши течію річки, він створив великий водоспад, фонтани і каскади, вибудував штучні гроти, мости, пересунув величезні брили гранітних скель, керуючи вибуховими роботами. У середньому на будівництві працювало майже 800 осіб [789, с. 115], які раз на тиждень одержували платню. Щоправда, часто її затримували, й у своїх щотижневих звітах про виконання робіт Метцель на це скаржився.

Метцель щотижня надсилав звіти Потоцькому до Тульчина про виконані роботи і нараховану за них платню, яку повинні були поставляти до Умані. 24 серпня 1798 р. будівничий повідомляв, що за весь період від Пасхи (того року вона була 28 березня) належних грошей не надійшло. У листі від 5 грудня 1799 р. зазначалося, що надсилаються звіти за два тижні, але до цього часу за сім попередніх тижнів гроші не надійшли, що підданих утискають за несплату чиншу. Затримки були систематичними, і Л. Метцелю в 1802 р. довелося просто докоряти за семитижневу затримку заробітку: «...Не знаю, з якої причини, але Вашій світлості повинно бути відомо, – писав він 9 грудня, – якими суворими езекуціями мучать підданих за чинш. А хіба з ними поводяться справедливо? Адже зароблені ними гроші затримують. Бажаючи, наскільки можливо, їх благаання задовольнити, прошу наказати видатковій касі прислати належні гроші...» [437]

У 1802 р. основні роботи в центральній частині парку було завершено. За свідченням сучасників, відкриття парку було подарунком Софії до дня її народження. Того дня влаштували ілюмінацію, а хор «наяд» виконав кантату на честь будівника Метцеля.

Т. Темері в «Путівнику» зазначив загальну суму витрат на будівництво в розмірі 2 млн 250 крб сріблом [1066]. Це відповідає 15 млн польських злотих, які звичайно вказуються в літературі [789, с. 115], але з доповненням «не рахуючи дармової праці кріпосних селян». Оскільки в маєтках С.Щ. Потоцького існував генеральний чинш та кріпакам платили на роботах у маєтку поміщика, у згадану вище суму ввійшла й оплата селянської праці під час спорудження «Софіївки» [437].

Метцель і після смерті Потоцького залишався в «Софіївці», продовжуючи роботи, пов'язані з її розвитком і вдосконаленням. Щодня кілька десятків чоловік були зайняті

на вибухових роботах, шліфуванні граніту, садінні дерев та вдосконаленні водної системи. У 1813 р. Метцеля викликали до Варшави на державну службу. Державний радник, шеф інженерів сухопутних і водних шляхів сполучення, член Варшавського товариства друзів наук і кавалер ордена Воєнного хреста, Метцель помер 1848 р. у Варшаві. На його надгробку було вибито: «Тут спочиває творець «Софіївки», прославленої Трембецьким» [475, с. 140].

Головним помічником Метцеля в садівництві, згідно з повідомленням самого Л. Метцеля генералові Є.Ф. Комаровському (1897 р.) [331], було «виписано найкращого з чужих країв садівника». Хоча ім'я останнього Є. Комаровський не вказав, однак відомо, що це був спеціально запрошений із-за кордону німець Оліва [889, с. 65]. Він прийняв усе паркове господарство після від'їзду Метцеля до Варшави і до самої своєї смерті (1827 р.) підтримував зв'язок із колишнім керівником.

Парк створювався на місці природної діброви, від якої залишилося кілька 300-річних дубів. Ретельно було підібрано асортимент рослин. Для збереження вкосів посадили кущі, які укріплюють ґрунт, пірамідальні тополі та плакучі верби – улюблені дерева, що найкраще пасували до меланхолійних куточків. Навесні 1799 р. садіння місцевих рослин було завершено. Екзотичні рослини, завезені з Азії, Криму, Італії через Одесу, розміщували відповідно до смислового характеру композиції. Для античних сюжетів застосовували дерева, оспівані за часів античності, наприклад, платани. Завезені дерева садили в Темпейській долині, на Єлисейських Полях, поблизу храму Фетіди та Афіньської школи [475, с. 140–141].

У реєстрі насіння для «Софіївки», складеному Олівою за даними 1798 р. [1050, с. 325–328], згадується понад сто городніх культур, які постачали з Умані до Тульчина, зокрема: салати, капуста й огірки, дині та кавуни, горох, причому англійських, голландських і стамбульських сортів, а також гірчиця, чебрець, петрушка, майоран та інші приправи. У реєстрі зазначено близько сотні квіткових рослин: айстри, флокси, фіалки, мальви, бальзамін, календула, сальвія, декоративна квасоля, гіацинти, хризантеми. Серед 30 назв дерев та кущів – модрина, ялиця біла та бальзамічна, ялина, сосна, гледичія, платан, акація, туя, аморфа, клематис.

Велика заслуга у вдосконаленні парку належить садівникові К. Ферре, за роки діяльності якого вздовж теплиць із квітами різних сортів було створено чудовий партер.

Оранжерейні дерева – пальми, фіги, ананаси, лимони – влітку виставляли для прикрашання парку, а біля сходинок амфітеатру навіть влаштовували «апелсиновий масив» [475, с. 141].

Величні платани, чудові гледичії, веймутові сосни надавали таємничості місцевості під назвою Єлисейські Поля. З каштанів, плакучих ясенів, туй, ялин, акацій, тюльпанових дерев, глодів формувалися паркові композиції. Наступник Ферре садівник Боссе відкрив дальню перспективу з амфітеатру на Нижній став і водоспад. У 1850-ті рр. в парку працював садівник Штейнгер.

«Софіївка» дуже швидко набула величезної популярності; ще за життя Софії її відвідували численні туристи й про неї багато писалося. 1818 р. тут побував Юліан Урсин Немцевич і залишив такі свої враження:

«Прозорі й широкі, кришталево чисті води, шумливі, чудові каскади цих вод, високі, на сорок ліктів, водограї, прохолодні й мальовничі гаї, пишні портики,obelіски, колони, гранітні бази – все це вражає. У гранітних, завширшки з десять ліктів кадобах ростуть найпрекрасніші й найсвіжіші квіти; гроти, повні свіжості й прохолоди – все це захоплює, полонить. Оранжереї не псують краси місцини і свідчать про багатство господаря; окремі приміщення відведено для ананасів, окремі для фіг, бананів та інших різноманітних екзотичних рослин і дерев. Здається, що сюди з далеких країв навмисне прилетіли небаченої краси птахи, щоб оселитися тут і прикрасити ці чудові гаї. Ніде в Польщі мені не траплялося бачити таких гарних птахів – червоних, мов кардинали, помаранчевих із чорним (їх тут називають Євами), блакитних, зелених. Я думав, що господар заплатив за них великі гроші в заморських краях, але садівник, який мене супроводжував, сказав, що вони вітчизняні. Чудовий водоспад, який закривав вхід до портика з гранітними колонами, не виправдав моїх сподівань. Я думав, що вода, яка спадає тут згори, закривав і грот прозорим листом скла, а виявилось, що навпаки – його закриває пінявий, кипучий потік. Прегарні стежини, вода й дерева; але вони були б іще чарівніші, якби поряд із цими затисненими між скель красот око могло милуватися широкими зеленими смугами й травниками. Однак їх там немає. У прекрасному гроті, повному прохолоди від спаду шумливої води, під духову музику Щенсний давав обіди для добірного товариства...» [983, с. 332–333]

Софія до кінця свого життя дуже любила цей парк, який носив її ім'я. У листі Софії до Новосильцева, з Тульчина, 2 (14) жовтня 1808 р. читаємо: «...Посилаю тобі також краєвид «Софіївки», який мені дуже подобається. Саме в цьому місці я найчастіше зупиняюся. Востаннє я цілих дві години просиділа біля цього каскаду...» [688, арк. 30–31].

Графині Потоцькій лестило, що ця чудова пам'ятка просторової архітектури – данина її вроді з боку закоханого в неї Щенсного. Із «Софіївкою» пов'язувалися її найприємніші спогади про перший період спільного з Потоцьким життя в Україні; тут, зрештою, знайшли вічний спочинок її троє малих дітей: Костянтин, Миколай і така жадана донечка Гелена, яка померла невдовзі після народження [397, с. 275–276].

Котуля і Ніколюшка покинули цей світ невдовзі після приїзду до Умані; їхню долю поділила й народжена, ймовірно, 1797 р. позашлюбна дочка Щенсного і Софії. Єдиною пам'яткою про них залишився нагробок у «Софіївці» й уривок із поеми Станіслава Трембецького «Софіївка, топографічний опис віршами». Над нею відомий поет працював у 1803–1804 рр., коли після переїзду з Петербурга до України (у квітні 1802 р.) оселився в недалекому Гранові й часто відвідував Умань, аж поки нарешті на запрошення Щенсного Потоцького не перебрався на постійне проживання до Тульчина [1015, с. 417–418, 431–436; 1071, с. 12].

Завдяки однойменній поемі С. Трембецького, яка вийшла 1806 р., «Софіївка» стала відомою не лише в Україні та Росії, а й в усій Європі. У 1815 р. її переклав французькою мовою де Лагард і видав у Відні разом із польським текстом [1072]. Цю розкішну книгу було ілюстровано літографіями В. Аллана, який гостював у Потоцьких.

Цікавими є враження Лагарда про «Софіївку», який побував у знаменитому парку наприкінці липня 1811 р.: «Якби щось і могло всолодити мою гіркоту, то це був би тільки пейзаж «Софіївки». Це справжній витвір кохання, і кожна деталь цієї прегарної місцини видає свого автора. Яке розмаїття квітів та травників! Яке багатство джерел і струмків! Повітря напоєне тут пахощами тисячі парфумів; пташиний спів та шум каскаду будять солодкі мрії; фрукти з усіх кінців світу, здається, тільки природі завдячують своїм смаком і своїм розмаїттям. Усі почуття радіють тут водночас; душа переповнена захопливими враженнями. Ох! Якби я мав перо Трембецького чи Деліля, щоб описати цю чарівну околицю! [...] Обеліск із суцільного гранітного блоку заввишки

в шістдесят стіп, на якому викарбувано напис: «Eros to Sophia» (кохання до Софії), свідчить, хто й задля кого створив цей парк. Посеред широкого ставу б'є водограй, найвищий у Європі. Йдучи склепінчастою алеєю, яку творять два ряди плакучих верб, можна опинитися на другому березі цього водоймища. Річка Кам'янка спадає тут зі значної висоти на скелі, розбивається й від раптового удару розпилює свої води на кшталт густого туману. З одного боку стрімкий потік, який рине вниз, а з другого струмінь крапель, що б'є вгору, чудовий антипод двох енергійних течій. Перейшовши річку по залізному мосту, легкість якого дорівнює красі його орнаменту, можна побачити велику орієнтальну вазу з граніту, повну рідкісних квітів; вона височить на півострові, оточеному з трьох боків водами, в яких плавають золотаві рибки. Велетенські брили, ніби підвішені в повітрі, творять гроти, крізь щілини яких видніє недалекий каскад. У головному гроті, зарослому плющем і жимолостю, вода розділяється на два струмені й утворює острів, повислий над прірвою, в яку спадає потік. Сходячи вгору доріжкою, вирубаною в скелі, опиняємося на пагорбі, який домінує над ставом і нагадує Левкадську скелю, обезсмертнену внаслідок такої великої кількості жертв кохання. Храм із необкорованих колод нагадує перші будівлі, що їх людська побожність звела для вшанування богів. Пологий схил веде до входу в глибоку печеру зі склепінням, що спирається на великий гранітний блок, з якого б'є повноводе і бурхливе джерельце. Ця печера присвячена Щастю, і про це проголошує вірш, викарбуваний на скелі: «Тут забудь усі нещастя і прийми щастя віще, а якщо ти щасливий, удвічі будь щасливіший».

Звідси ми прямуємо до широкого амфітеатру, обсаженого подвійним рядом італійських тополь. Численні кам'яні східці викладені колом, як колись у Греції в тих місцях, де провадили свої дискусії філософи. Цю місцину тут називають Афінською школою. Акацієва алея веде тепер до усіченої колони, яку омиває ручай, що розділяється на три каскади. У цьому відлюдді, присвяченому Стражданню, могила трьох дітей пані Потоцької, на світанку життя вирваних із ніжних материнських обіймів. Кілька трояндових кущів укривають їхній прах.

Якщо піти вздовж ручаю, який зміїться в бік Єлісейських Полів, то незабаром можна побачити єгипетський храм, який огортає водяна сорочка в буквальному розумінні цього слова. До нього веде підземний хід; саме до цієї споруди з мармуру і граніту приходять улітку, ховаючись від сонячних променів. Тут же, поряд, пташарня, в

якій щебет тисяч птахів зливається із шумом каскаду. Зійшовши на пагорб, затінений деревами, що їх століттями щадили буревії та сокири, крутою алеєю доходимо до берегів ставу, на поверхні якого гойдається кораблик із піддашком на взірєць Генуезької гондоли. Четверо веслувальників спрямовують його до підземної річки, якою пливеться впродовж двадцятьох хвилин попід громадям скель і брил, навислих над цим вутлим суденцем. Досягши шлюзу, кораблик за лічені хвилини підіймається на висоту другого ставу, береги якого перед цим ледве мріли. Кораблик, золотисті весла якого нагадують галеру, що везе до Тарсу царицю Єгипту, сковзає тепер по водах чарівного ставу, прямуючи до острова, де серед квітів та дерев, що символізують жалобу, одного дня має спочити тлінний прах співця «Софіївки»...» [945, с. 120–125]. Так змальовував Лагард красу уманського парку.

1822 р. вийшло видання поеми С. Трембецького «Софіївка» з передмовою і коментарем А. Міцкевича [1073].

У поемі, що прославляє прекрасну володарку парку, подано опис основних композицій, їх назви, міфологічний зміст. На думку А. Міцкевича, «сміливі звороти і незвичні поєднання» в поемі С. Трембецького віщували добу романтизму в поезії.

Безліч відомостей знаходимо в описах парку, зроблених князем І. Долгоруковим. Автор вихваляє «Софіївку», наприклад, за те, що тут немає штучних копиць сіна, вогнищ, китайських та індіанських будиночків, хатин, фальшивих руїн, якими наповнено садиби вельмож, аби тільки «засліпити тих, хто шукає порожнього блиску». Це свідчить про високі смаки творців парку і додержання його стилю. Описуючи Великий водоспад, прозоре водоймище з безліччю маленьких рибок і порфірову вазу з духмяними квітами, печери й гроти з падаючою водою, громаддя каменів та маленькі струмки, І. Долгоруков зупиняє увагу на інших цікавих деталях – пірамідах, статуях, вазах і таємничих пам'ятниках, розкиданих по всьому саду. Він зосереджується на розбитій колоні, оточеній двома молодими липами, яким «навмисне не дають розростатися». Обеліск нагадував Потоцьким про втрату їхніх малолітніх дітей [276, с. 123–133].

«...Милые тени, вам на честь: Константину, Николаю и Елене. Беспощадно для родителей заключила судьба во гроб семьи великие надежды и в будущем ожидания» [14, с. 99–138]. Такий напис на обеліску залишив невітшний батько.

На острів Анти-Цирцеї, розташований посеред Верхнього ставу, можна було потрапити човном: на греблі та на острові було облаштовано пристані. Тут пейзаж було створено з використанням традиційного на той час прийому – виразного контрасту монументальних пірамідальних тополь і груп дерев зі звисаючими донизу гілками, що виглядали ніби ілюстрація до віршів Ж. Деліля:

Корони там тополь, верхи дубів могутніх

Над світлим плетивом верб і беріз плакучих [270, с. 22].

За описом І. Долгорукова, в центрі острова було встановлено невеликий пам'ятник, що нагадував гробницю «Громадянина Женевського», – данина пам'яті Ж.-Ж. Руссо, обов'язковий атрибут сентименталістського парку. Спогад про «притулок ураженого серця, котре колись тішилося» повинен був викликати зітхання й тужливі думи [276, с. 123–133].

Меморіальний зміст мав «Чортів міст» – кам'яна балка, покладена на дві групи мальовничого каміння; він нагадував про героїчний перехід О. Суворова через Альпи. Навпроти Критського лабіринту й Афінської школи стояла ротонда з погруддям С. Трембецького. На постаменті було вміщено вірш, написаний, як вважають, самим Потоцьким на знак подяки за поему «Софіївка». У Темпейській долині було посаджено дев'ять берестів, що символізували дев'ятьох синів Потоцького [475, с. 144].

У 1812 р. біля храму Фетіди з'явився фазанник – ампірний павільйон із натурального дерева, зовні та всередині інкрустований липовою корою. Дві паркові композиції символізували храм Венери – кам'яна плита з чотирма півметровими гранітними стовпами та квітковими вазами на них – і храм Флори в Темпейській долині – біла мармурова ваза на гранітному постаменті, опоясана гірляндою троянд.

Непроста історія і «паркова доля» деяких споруд підтверджується на прикладі храму Фетіди. Спочатку в цій античній споруді було встановлено погруддя Пелея, а над водозливом із боків огорожі – чотири морських чудовиська. Потім, як видно на старовинній гравюрі, храм дістав назву Святиня Канопа. У 1836 р. тут було встановлено статую Венери, яка стояла раніше поблизу Левового грота [475, с. 144].

Композицію на території Єлисейських Полів із двох ніби випадково покладених каменів – необробленого валуна та відшліфованого гранітного бруса – створено за часів Потоцьких, але її назва «Природа та мистецтво» з'явилася значно пізніше. Насправді ж у

композиції зашифровано один із символів «вільних каменярів»: дике каміння – це груба мораль, хаос; кубічний камінь – мораль облагороджена [407, с. 98].

Після смерті Софії Потоцької парк перейшов у володіння її сина Олександра, полковника, який служив на Кавказі. При ньому на так званій Кавказькій гірці було встановлено мармурові статуї Тадеуша Костюшка і Юзефа Понятовського. У 1831 р. Олександр Потоцький приєднався до польського повстання. За це на його маєток було накладено секвестр, а 1832 р. маєток конфіскували. Проте Микола I, який бував у «Софіївці», звелів виділяти на утримання парку робітників та до двох тисяч сріблом щороку, аби «сад Софіївка був у його первісному витонченому вигляді». У 1836 р. «Софіївку» було передано до відомства військових поселень. У парку здійснювалися роботи, пов'язані з ремонтом шлюзів, каскадів, підземних водопроводів, оранжерей, із садінням дерев. Було створено тераси Муз і Бельв'ю, у 1841 р. побудовано дерев'яну китайську альтанку і розпочато будівництво павільйону Флори. У 1848 р. керівництво військовими поселеннями запросило з Варшави Метцеля для «остаточного влаштування саду». Але старий будівничий (йому виповнилося 84 роки) дорогою до Умані захворів та змушений був повернутися назад. Того ж року він помер, «забравши із собою думку геніально замисленого і лише почасті завершеного» [475, с. 145].

Будівництво відновилося після останнього відвідування «Софіївки» Миколою I. Імператор, який стежив за архітектурною модою і вважав себе знавцем архітектури, наказав перебудувати готичний павільйон на острові та в'їзні ворота до парку з боку міста. Роботу було доручено улюбленому придворному архітекторові А. Штакеншнейдеру, і готика змінилася неокласицизмом. Так з'явився Рожевий павільйон. Керував роботами протягом 1850–1852 рр. уманський архітектор Макутін. Не забуваючи про польське повстання, імператор «розправлявся» навіть із предметами польського мистецтва, тому статуї Костюшка і Понятовського було знято зі своїх місць та «заслано» до Гомеля. На їхньому місці було встановлено бронзову статую імператриці Олександри Федорівни, створену скульптором Л. Шервудом. Цим, очевидно, пояснюється неофіційна назва парку, що побутувала в ті роки, – «Царицин сад».

У 1857 р., за наказом Олександра II, військові поселення було ліквідовано, а 1859 р., за повелінням імператора, «Царицин сад» було передано Головному училищу

садівництва. Він став називатися «Уманським садом Головного училища садівництва». Відвідавши його восени 1859 р., імператор «залишився цілком задоволеним». Але колишніх коштів на утримання вже не було, і сад почав занепадати. Професор В. Пашкевич, який приїхав до Умані з Петербурга 1885 р., розпочав садіння цінних порід дерев у північно-східному районі парку, що, завдяки мальовничості композицій, дістав назву Англійський парк [475, с. 147].

Історії «Софіївки» було присвячено багато праць, але окремо слід відзначити «Путівник по Софіївці, названій дивом України» Теодора Темері, який глибоко вивчив алегоричну систему парку, де кожний куточок має своїх героїв, уособлених статуями, свій окремий, іноді складний зміст [1066].

Утілені в ансамблі «Софіївка» естетичні принципи садово-паркового мистецтва на зламі XVIII–XIX ст., що поєднували ідеї Просвітництва, класицизму і прийдешньої доби романтизму, мали великий вплив на формування художнього образу і садів та парків наступної епохи.

Директор Національного дендропарку «Софіївка» НАН України, доктор біологічних наук, професор І.С. Косенко чітко простежує шість окремих періодів будівництва, розвитку й утримання «Софіївки» [338, с. 16–26].

Перший період: 1796–1832 рр. Парк був власністю Потоцьких і з початку будівництва названий «Софіївкою» на честь дружини графа Станіслава Щенсного Потоцького красуні-гречанки Софії. Автором монографічного й архітектурного проекту парку був польський офіцер артилерії Людвік Християн Метцель. Під його безпосереднім керівництвом споруджено ставки, шлюзи, фонтани і водоспади, острів Анти-Цирцеї, підземна річка Ахеронт, мости, гроти, Слісейські Поля, обеліск «Розбита колона», дорожно-алейна система, встановлено статуї. Там, де зараз розташований павільйон Флори, був побудований Сільський павільйон (1820 р.), а на майданчику Бельведер – кругла дерев'яна альтанка [339].

Другий період: 1832–1859 рр. У 1832 р. парк, як і всю власність Потоцьких, було конфісковано і передано Київській державній палаті, а з 1836 р. підпорядковано управлінню військових поселень. У літературі з'являється назва парку – Царицин сад, хоч офіційних документів про його перейменування немає. Протягом цього часу парк зазнає значних змін. У 1833 р. прокладається вулиця Садова, яка зв'язує парк із містом,

1838 р. – розширюється і викладається бруківкою Головна алея, одночасно виводиться вода із центру парку до Головного входу. 1844 р. тут будуються дві башти в готичному стилі. 1841 р. встановлюється альтанка «Грибок» та Китайська альтанка. Упродовж 1842–1845 рр. за проектом архітектора Раппонета будується Павільйон Флори на місці раніше знесеного Сільського павільйону. У 1843–1845 рр. на острові Анти-Цирцеї будується Рожевий павільйон. За цей час із парку були видалені бюст Т. Костюшка і скульптура Ю. Понятовського. Після відвідання парку в 1847 р. царем Миколою І, протягом 1850–1852 рр. за проектом А. І. Штакеншнейдера перебудовують вхідні башти, павільйони Флори і Рожевий. На терасі Муз замурували грот Аполлона і встановили обеліск «Орел» [339].

Третій період: 1859–1929 рр. 30 березня 1859 р. царським указом парк передається Головному училищу садівництва, яке переводиться з м. Одеси в м. Умань. Парк продовжує називатися Царициним садом, хоч, за указом царя, сад має офіційну назву «Уманський сад Головного училища садівництва». В.В. Пашкевич заклав так званий Англійський парк. Проводяться вирубки догляду і санітарні вирубування. Парк занепадає [338, с. 22].

Четвертий період: 1929–1955 рр. Постановою Раднаркому УРСР за № 26/630 від 18 травня 1929 р. «Софіївка» (яка з 1923 р. стала називатися сад III Інтернаціоналу) оголошується заповідником. Оранжерея, парники та, відповідно, частина території парку залишається в підпорядкуванні теперішньої сільськогосподарської академії. Парку надається самостійний статус, і він аж до 1955 р. кілька разів перепідпорядковується різним відомствам, створеним при Раді народних комісарів тодішньої УРСР. У 1945 р. парку присвоєно повну назву «Уманський державний заповідник «Софіївка». 1946 р. Рада Міністрів УРСР прийняла спеціальну постанову «Про відновлення і благоустрій Уманського державного заповідника «Софіївка». На ремонт і реставрацію парку виділяється 1 млн крб. У 1948 р. затверджується генеральний план відновлення і розвитку заповідника «Софіївка». У 1949 р. створюється декоративний розсадник на площі 20 га. Активно проводяться роботи з ремонту і реставрації малих архітектурних форм, дорожно-алейної системи, скульптур парку. Здійснюється інвентаризація деревних і чагарникових порід, з'являються наукові праці з історії парку, про його дендрофлору, скульптури, малі архітектурні форми і т. ін. У цей же період були втрачені

оригінали мармурових скульптур Аполлона Бельведерського, Венери-купальниці, Меркурія, з яких залишилися копії в органічному склі, а статуя Амура, як і бюст С. Трембецького, безслідно зникли, лише пізніше знайдено мармурові крильця від статуї Амура, які зараз зберігаються в музеї [338, с. 22].

П'ятий період: 1955–1980 рр. 26 вересня 1955 р., на підставі Постанови Ради Міністрів України за № 1184, дендрозаповідник «Софіївка» переводиться до системи Академії Наук України та у своїй науковій діяльності підпорядковується Ботанічному саду АН України.

У 1958 р. рішенням Черкаської обласної Ради «Софіївці» відведено 6,19 га землі за рахунок Уманського міськкомунгоспу та 9,5 га за рахунок Уманського сільськогосподарського інституту. У 1972 р. до «Софіївки» приєднується територія площею 5,1 га, яка раніше належала військовій частині. За проектом Є. Лопушинської в 1974 р. замість цегляної будки на Головній алеї споруджується композиція з граніту «Срібні струмки».

Протягом цього періоду багато зроблено для подальшого вивчення історії створення «Софіївки», становлення її як наукової установи, покликаної на науково обґрунтованій основі провадити роботи, спрямовані на збереження цієї унікальної пам'ятки культури. 28 лютого 1957 р. при парку створюється науково-технічна рада, що діє й донині. Згідно з Постановою Президії АН УРСР № 388 від 26 жовтня 1973 р. «Про подальший розвиток дендропарку «Софіївка» та зміцнення наукових досліджень і матеріально-технічної бази», видано відповідний наказ по ЦРБС № 105 від 12 квітня 1974 р. про створення відділу репродуктивної біології декоративних рослин на базі дендропарку «Софіївка» [339].

Шостий період: з 1980 р. й дотепер. Власне, з 1980 р. розпочинається відродження «Софіївки» не лише в наданні окремим ділянкам парку його первинної достовірності, відновленні їх за історичними документами до того вигляду, як це було при Л. Метцелі, а й у поверненні парковим композиціям їхнього первісного семантичного означення, яке задумувалося творцями парку, але з часом було втрачено.

Цей період розпочинається зі стихійного лиха, яке випало на долю «Софіївки» в ніч із 3 на 4 квітня 1980 р. Потужний потік із суміші води, мулу, льоду пронісся по «Софіївці», змітаючи на своєму шляху малі архітектурні форми, скульптуру, містки,

руйнуючи алеї, паркові композиції, знищуючи дерева і кущі. У центральній частині парку висота цього потоку сягала 5–6 метрів. Завдяки керівництву міста, рядовим уманчанам і невеличкому колективу парку, який тоді нараховував разом із науковцями 80 осіб, за чотири місяці було реставровано понад шістьдесят об'єктів у «Софіївці», і вона практично до осені була готова приймати своїх відвідувачів. Із цього часу щорічно в «Софіївці» здійснюються роботи з її реставрації, відбудови й освоєння нової, західної частини парку, приєднаної в повоєнні роки.

10 березня 1993 р. в пресі було опубліковано розпорядження Президента України за № 26/93-рп «Про відзначення 200-річчя дендрологічного парку «Софіївка», а вже 16 червня 1993 р. прийнято постанову Кабінету Міністрів України за № 456 «Про заходи щодо підготовки та відзначення 200-річчя заснування дендрологічного парку «Софіївка» Академії наук» (цією постановою затверджено заходи щодо підготовки та відзначення 200-річчя заснування дендрологічного парку «Софіївка» за рахунок коштів державного бюджету).

Власне, з прийняттям цих важливих документів у «Софіївці» розгорнулися роботи з її розширення і реставрації окремих об'єктів.

Остаточним документом, який утвердив статус дендропарку «Софіївка» як наукової установи, стала Постанова Президії Академії Наук Української РСР за № 26 від 23 січня 1991 р. «Про надання Уманському державному дендрологічному парку «Софіївка» АН УРСР статусу науково-дослідної установи та заходи по забезпеченню його діяльності» [339].

Так, дивовижний парк, створений польським магнатом для коханої жінки, став одним із шедеврів садово-паркового мистецтва світу, увійшов до семи культурних чудес України.

5.5. Меценатський проект Потоцьких: Немирівська гімназія

Серед меценатських проектів ХІХ ст. особливе місце посідає проект Потоцьких – Немирівська гімназія.

У 1838 р. в Немирові було відкрито першу на Поділлі класичну чоловічу гімназію [421], і з цього часу невеличке містечко Немирів стає культурно-просвітницьким центром Поділля та всього Південно-Західного району царської Росії [276; 404].

Історія цієї гімназії розпочалася 1785 р., коли володар Немирова, підкоморій великий коронний, генерал-лейтенант військ коронних, посол на сейм і колекціонер Вінцентій Потоцький (помер 1825 р.), за постановами Едукаційної комісії Королівської Польщі заснував тут приватний навчальний заклад для «шляхетної молоді» [25, с. 80]. Спочатку в ньому навчалось двадцять учнів, а через десять років у п'яти класах уже налічувалося понад двісті учнів та дванадцять викладачів [405, с. 93].

У травні 1787 р. В. Потоцький урочисто, під гарматні салюти, приймав короля Станіслава Августа Понятовського, який повертався з Канева, де мав зустріч із Катериною II. Він із задоволенням представляє королю представників «шляхетної молоді» – учнів приватного закладу, які, одягнені в парадну форму, віддали честь королю зброєю. Такий урочистий прийом королю Станіславу Августу сподобався, він відвідав училище, спілкувався з учнями й опитував їх, залишившись задоволеним їхніми знаннями, особливо з математики. Після цього висловив подяку В. Потоцькому і комісарові Люберецькому за те, що Немирів став справжнім опорним центром на сході Речі Посполитої. Разом із тим король висловив готовність брати участь у пожертвуванні на утримання бідних учнів. Граф В. Потоцький відхилив цю пожертву, пообіцявши королю утримувати бідних учнів та все училище за власний кошт, і формально зобов'язався щороку вносити на утримання училища 1558 крб сріблом. Окрім цього, кожний учень, виключаючи найбідніших, платив за навчання в рік по 1 крб 37 коп. [505, с. 3–4]

Таким чином, перший навчальний заклад у м. Немирові був заснований 1785 р.; згодом його було перетворено на дворянське училище, а пізніше, в 1838 р., – на гімназію.

У 1788 р. генерал-майор Микола Гердієв складає детальний «План польського містечка Немирова», на якому показує «дім, у якому живе граф Потоцький», і навпроти – гімназію. Так, уперше автор плану Немирова назвав училище «шляхетної молоді» гімназією, а це свідчить про те, що 1785 р. – є дійсним роком заснування Немирівської гімназії.

Після другого та третього поділів Польщі Річ Посполита зникає з карти Європи як самостійна держава. Зникає й Немирівська гімназія. На «Плані польського містечка

Немирова», який склали російські «інженери-прапорщики» Федір (прізвище не збереглося) та Павло Іванов до 1803 р., Немирівська гімназія відсутня [25, с. 80].

Насправді ж гімназія працювала, проте в іншому приміщенні. З відповіді, даної проректором Немирівського училища на запит радників Подільської казенної палати і губернського правління від 27 вересня 1799 р., можна бачити, в якому стані перебувало це училище, починаючи з 1795 до 1799 р.

У 1795 р. Немирівське училище складалося з п'яти класів, і в ньому викладалися такі предмети: закон Божий, арифметика, геометрія, алгебра, географія, історія загальна і природна, фізика, анатомія, логіка, природне право; мови: польська, французька, німецька, латинська і російська; до складу предметів, що викладалися, входили також малювання і музика. Начальник закладу називався спочатку ржондца, а потім проректор; учителі предметів іменувалися професорами, а мов і мистецтв – метрами. Викладачів цього року було 12, а учнів 241; по класах учні ділилися так: у першому класі – 102 учні, в другому – 45, в третьому – 47, у четвертому – 21 і в п'ятому – 26. Велика кількість учнів, як видно з відомостей, римсько-католицького віросповідання. Щодо віку учнів звертає на себе увагу той факт, що в першому класі зустрічаються учні від 6 до 23 років, а в п'ятому класі – до 33 років. У 1799 р. число учнів збільшилося до 359 [505, с. 5].

При Немирівському училищі, від самого його відкриття, існував пансіон (konwikt). Пансіонери платили в рік по 540 злотих; вони перебували під особливим наглядом, слухали в класі загальні уроки, а мови викладалися для них окремо – по 7,5 годин на тиждень. Пансіонер, бажаючи мати особливого служителя, вносив, окрім указаної платні, ще 4 червонці; папір, пера та інше навчальне обладнання пансіонери повинні були купувати за свої гроші; охочі навчатися музиці платили 5 злотих у місяць; на користь лікаря і на ліки призначалася особлива платня. Як за утримання пансіонерів, так і за навчання та інші потреби внесок грошей проводився на початку кожного півріччя наперед [505, с. 6].

Для спостереження за навчанням і поведінкою пансіонерів, окрім приставлених до них професорів та метрів, вибиралися кращі учні – зі зразковою поведінкою і з гарною успішністю. Такі учні називалися директорами. Кожному з них доручалося по шість пансіонерів; обов'язком директорів було займатися повторенням поясненого в класі.

Іменним Указом Його імператорської величності від 24 січня 1803 р., таємний радник, князь Адам Чарторийський був призначений попечителем Віленського університету і його округу, до якого зараховані губернії: Віленська, Гродненська, Вітебська, Могилевська, Київська, Мінська, Волинська та Подільська. Відповідно до затверджених правил Міністерства народної освіти, всі навчальні заклади у визначених губерніях стали відноситися за своїми справами до університетського округу [505, с. 8].

Ще в 1579 р. король Речі Посполитої Стефан Баторій заснував у Вільні (так тоді називався Вільнюс – Т.Ч.) академію, наділену університетськими правами і привілеями. Керували академією єзуїти. Коли 1773 р. в Литві заборонили орден, академія була перетворена на Головну школу Великого князівства Литовського. Після третього розділу Речі Посполитої в 1795 р. Литва увійшла до складу Росії. У квітні 1803 р. Олександр І реорганізував школу в Імператорський Віленський університет, який поступово став одним із найбільших у Європі [787].

З утворенням Віленського університету головними діячами щодо облаштування навчальних закладів та проведення навчально-виховної частини, переважно у Віленському окрузі, були поляки. У південно-західному краї найактивнішу позицію в цьому процесі зайняв граф Фадей Чацький. Призначений найвищим повноважним візитатором трьох південно-західних губерній, Чацький близько десяти років трудився на благоустрій краю. Його діяльність була надзвичайно плідною, що видно не лише з кількості створених ним у південно-західному краї навчальних закладів (у 1813 р. їх кількість зросла до 127, тоді як 1803 р. було лише 5), а й з кількості зібраних ним фондусів, яких Чацький зібрав більше мільйона карбованців асигнаціями [505, с. 9].

Уперше граф Чацький ревізував Немирівське училище наприкінці 1803 р. Перед цією ревізією директор училищ Кам'янець-Подільської губернії Мишковський писав проректорові Добржанському: «Цим сповіщаю вас, що, коли ревізія ввіреного Вам училища здійсниться через очікуваного таємного радника і кавалера графа Чацького, то слід учинити короткий опис оної; один екземпляр покласти в бібліотеку училища, а інший доставити мені для зберігання, щоб пам'ять цієї знаменитої події була збережена по важливості оної назавжди для історії успіхів освіти». Якими були результати цієї ревізії, на жаль, невідомо, через відсутність документів в архіві [505, с. 9].

У 1804 р. план навчання в училищах, підлеглих Віленському університету, під впливом його опікуна, князя Адама Чарторийського, був значно розширений, порівняно з училищами інших університетських округів. Як на особливі характерні риси навчального плану училища Адама Чарторийського слід указати: 1) введення викладання предметів у всіх навчальних закладах Віленського округу польською мовою; 2) припинення викладання закону Божого по класах; на закон Божий для православних учнів виділявся тільки один урок – у неділю після обідні; для учнів же католиків призначалося щоденне (о 7 год. 30 хв. ранку) богослужіння, після якого постійно відбувалися повчання.

У 1805 р. граф Щенсний Єжи Потоцький, бажаючи поліпшити матеріальне становище училища, записав на його користь із кожної душі чоловічої статі свого маєтку по одному карбованцю, що склало 18476 крб, та зобов'язав своїх спадкоємців платити на цю суму п'ятий відсоток Немирівському училищу [459, с. 10].

Коли після спустошливих пожеж 1803 і 1811 рр. Немирів опинився без будинку для гімназії, нова володарка Немирова і навколишніх сіл із 1809 р. графиня Софія Потоцька відкрила в 1815 р. Гайсинсько-Брацлавське повітове училище [789, с. 219]. У ньому було лише чотири класи, замість попередніх п'яти, причому два вищі – з дворічним курсом; предмети були ті ж самі, що й у гімназіях, але в меншому обсязі. Першим його куратором був Теодор Скімбірович; уже в 1820 р. в училищі навчалося 365 учнів, в тому числі 300 католиків та лише 20 православних і 3 протестанти. Кількість учнів кожного року зростала.

Згідно з новим планом, затвердженим у 1825 р. для училищ Віленського навчального округу, в Немирівському повітовому училищі або Гайсинсько-Брацлавському повітовому, як воно тепер називалося, настали зміни. До курсу училища входили такі предмети: 1) закон Божий; 2) арифметика; 3) алгебра; 4) геометрія; 5) фізика; 6) зоологія; 7) ботаніка; 8) мінералогія; 9) практичне землемірство; 10) наука про торгівлю; 11) технологія; 12) наука про сільське господарство; 13) риторика; 14) топографічне малювання; 15) наука про садівництво; 16) географія; 17) історія загальна; 18) мови: польська, російська, латинська, французька та німецька. Цього року училище складалося з чотирьох класів із підготовчим при них, а в 1830 р. було дозволено додати п'ятий і шостий класи для того, щоб викладання зазначених предметів

у більшому обсязі та з їх кращим засвоєнням дало учням змогу вступати прямо до університету. Проте ці класи так і не були відкриті, оскільки незабаром після цього розпорядження училище в м. Немирові було закрито [505, с. 11].

За найвищим указом від 12 січня 1831 р., був зроблений новий розподіл навчальних округів, за яким усі навчальні заклади Кам'янець-Подільської губернії були приєднані до Харківського навчального округу. Наступного, 1832 р., Немирівське училище було закрито, а його майно, як-то: бібліотека, речі та справи – перепроваджені до Вінниці для пересилання до Кам'янця-Подільського.

Після смерті Софії Потоцької в 1822 р. володарем Немирова стає її син граф Болеслав Потоцький (1805–1893 рр.) [940, с. 800–801; 789, с. 219]. 1834 р. він разом із впливовими міщанами поновив роботу училища [25, с. 81].

Так, після дворічної перерви в м. Немирові знову було засноване училище на нових началах. «День 26 червня 1834 р., – писав доглядач цього училища І. Миладовський, – був найбажанішим днем для дворянства південних повітів Кам'янець-Подільської губернії, яке бажало виховувати своїх дітей у громадських училищах. У великому кам'яному будинку, відмінно побудованому за кошт графа Болеслава Потоцького й пожертвуваному для училища, відбувалася публічна церемонія відкриття Немирівського повітового училища й першого розряду парафіяльного училища при ньому. На цій урочистій події були присутні директор училищ, проводир дворянства Брацлавського повіту та численне Подільське краще дворянство обох статей. Після здійснення в парафіяльному костюлі літургії, молебню за здоров'я шанованого винуватця цієї урочистості та молебню про початок навчання керівні особи й учні зі всією громадою вирушили в училищний дім, де священник греко-російського сповідання відслужив урочистий молебен із водоосвяченням і окропив священною водою весь будинок училища. Після цього були прочитані деякі приписання начальства щодо відкриття Немирівського повітового училища». Штатний доглядач І. Миладовський виголосив промову про те, «що виховання учнів повинне відповідати загальній меті й очікуванням уряду для загального добра і благополуччя народу». Учитель латинської мови Бутович коротко виклав учням необхідність однаково ретельно займатися всіма предметами [505, с. 13–14].

Навчальні заняття почалися з першого серпня.

16 червня 1835 р. було затверджено штат гімназій та повітових училищ для дворян і міщан у Київській, Волинській та Подільській губерніях. На підставі цього Немирівське училище 8 січня 1836 р. було перетворене на чотирикласне дворянське училище, в якому в перших трьох класах усі предмети викладалися в такому ж обсязі, як у трьох нижчих класах гімназії, з тим, щоб учні могли вступати прямо в четвертий клас гімназії, четвертий клас дворянського училища призначався тільки для таких учнів, що з якихось обставин не могли або не бажали вступити до гімназії [505, с. 15].

Графові Б. Потоцькому допомагало те, що він з 1835 р. обіймав посаду помічника попечителя Київського навчального округу, куди входив і Немирів. Саме ці зв'язки сприяли розширенню училища та підготовці до відновлення гімназії. Якщо спочатку в училищі навчалася 216 учнів, то в наступні роки їх кількість зросла до 450. Досить помітну перевагу в училищі мали католики. З усіх його учнів лише 24 були православними українцями, а решту становили католики-поляки. Куратором училища був поляк Деонісій Опацький, а директором – теж поляк доктор філософії Ян Миладовський [25, с. 81].

Немирівське дворянське училище розміщувалося в кам'яному одноповерховому будинку, що, згідно з історичною запискою за 1835/1836 навчальний рік, складався з двох зал, п'яти класних кімнат, бібліотеки, канцелярії доглядача, двох кімнат для зборів учителів, декількох кімнат, зайнятих парафіяльним училищем, і комори. При будинку був великий двір, але без огорожі. Училище втримувалося почасти на засоби державного казначейства (із Брацлавського повітового казначейства відпускалося 2850–3987 крб), а почасти на відсотки від капіталу, пожертвованого графами Потоцькими (85335 крб 28 коп.), крім того, в Одеському банку перебувало на зберіганні від залишків колишніх років близько 20 тис. крб. За кількістю учнів Немирівське училище було досить численним: у 1834 р., як видно зі звіту, в ньому було 103 учні, а в парафіяльному училищі – 48; згодом їх число поступово збільшується й у 1838 р. доходить до 430. Однак училище не було багате на навчальні посібники. В історичній записці за 1837/1838 навчальний рік говориться, що в бібліотеці перебуває всього 410 творів; а у фізичному кабінеті наявні лише кілька приладів, придатних до використання. У 1838 р. граф Болеслав Потоцький звернувся до Міністерства народної освіти з пропозицією

перетворити повітове дворянське училище, що перебуває в його маєтку, м. Немирові, на гімназію [505, с. 15–16].

У цій пропозиції граф брав на себе такі зобов'язання: пожертвуваний графами Вінцентом і Щенсим Єжи Потоцьким капітал, що належить училищу, він забезпечує законною заставою власного маєтку; до суми, що відпускалася колись на утримання училища (близько 1022 крб) він зобов'язується з власного маєтку щорічно додавати на утримання гімназії й парафіяльного при ній училища 3252 крб 65 коп. сріблом; крім цього, у зв'язку з тим, що займаний училищем будинок недостатній для того, щоб помістити в ньому гімназію, граф обіцяє незабаром вибудувати новий будинок для розміщення в ньому класів гімназії, а також окремих будинків поблизу головного корпусу для парафіяльного училища й кілька будинків для чиновників гімназії, за затвердженням керівництвом училища планом [505, с. 16–17].

Унаслідок такого клопотання графа Болеслава Потоцького, 16 квітня 1838 р. імператор повелівав: «На місце існуючого в м. Немирів повітового училища для дворян заснувати там гімназію» [505, с. 17].

У день відкриття було велике свято. Учитель історії та статистики В. Орда і вчитель російської мови П. Семеновський підготували віршовані вітання, що їх виголосили учні. Були запрошені батьки і впливові міщани. Увечері в палаці відбувся бал.

При гімназії існувала і книжкова крамниця, в якій торгував один з учителів і за це жив безкоштовно в одному з будинків. Прибуток від торгівлі становив 800–1500 крб. Усі питання, пов'язані з навчанням і побутом учителів чи гімназистів, вирішувалися за допомогою графа [775, с. 90].

Б. Потоцький запрошує до Немирова професора механіки й архітектури Київського університету Св. Володимира Ф.І. Меховича (1783–1853 рр.), який виконував обов'язки архітектора Київського навчального округу для розбудови міста [475, с. 269]. За кілька років, на замовлення графа, Мехович за своїми проектами збудував ряд важливих споруд, які збагатили Немирів. Особливе місце серед них посіла гімназія – великий двоповерховий цегляний будинок, побудований у 1838 р. на місці старого будинку Потоцьких, був витриманий у дусі практичної казенної архітектури пізнього класицизму. Б. Потоцький домігся, щоб цей заклад одержав офіційну назву –

Немирівська гімназія. Так, 1838 р. вважається новим відліком в історії відновленої Немирівської гімназії, яка невдовзі стала відомою майже на всі українські південно-західні регіони Росії.

Зберігся архівний документ «Зобов'язання, дані графом Болеславом Потоцьким, і заява управляючого Болеслава Потоцького Франца Шлегеля про пожертву грошей зі своїх доходів на утримання Немирівської гімназії та приходської школи. 1838–1839 рр.» [594], де зазначено, що «[...] граф Болеслав Станіславович Потоцький пожертвував на заснування [...] його Немирівської гімназії з паралельними її класами та приходським при ній училищем щорічно назавжди платежу по 3252 крб 65 коп. сріблом» [594, арк. 16], а також «...місце в м. Немирів під забудівлю на Ботанічний сад... та побудову на власний кошт приміщень, будинків та інших будівель, як під приміщення гімназії, так і на квартири для вчителів...» [594, арк. 16 зв.]

Протягом усього часу, коли граф Б.С. Потоцький був почесним опікуном Немирівської гімназії (1839–1866 рр.), він з особливою увагою і турботою ставився до потреб закладу й учнів [733, арк. 69 зв.]. При гімназії, в спільній квартирі, на його кошти утримувалося до 30 вихованців. Граф не лише матеріально допомагав учням, а й улаштовував у своєму палаці вечори, гуляння в парку й усілякі забави. У святкові дні для гімназистів, учителів та мешканців міста він проводив бали. Під звуки палацового оркестру відкривав танці в першій парі з якоюсь із жінок. На Великдень на галявині перед палацом улаштовувалися гойдалки. Грав чудовий оркестр під керівництвом умілого і талановитого Йогана Ладвера (Ландера?) [775, с. 91]. Граф завжди побатьківськи ставився до учнів, допомагаючи тим, хто потребував підтримки.

Болеслав Потоцький давав бали, розбудовував місто і саму гімназію, організував роботу лазарету. Мешканці міста часто зверталися до нього по допомогу з різних питань. Під час польських подій 1830 р та пізніше він неодноразово заступався за гімназистів, які доволі активно проявляли свої політичні вподобання.

Граф звів при гімназії католицьку каплицю, освячену 1856 р. як каплицю Святого Болеслава. Немирівська гімназія дуже швидко стала відомою на все Поділля і в роки найбільшого розквіту нараховувала близько 450 учнів. Крім того, Потоцький заснував жіночий пансіон у Немирові (1836 р.) і 4-класну школу в Богополі. Значні суми він

жертвував не лише на утримання всіх вищеназваних закладів, а й на стипендії [330, с. 527].

До польського повстання в Немирівській гімназії навчалися в основному поляки. Так, у 1838 р. православних навчалось лише 48. Учні жили по квартирах. Було заведено чотири типи квартир із відповідною платою – 150, 100, 75 і 50 крб за рік. Усе визначалося умовами проживання і харчування. До першої категорії, крім того, був приставлений гувернер-француз [775, с. 91].

З історією гімназії різних часів пов'язані багато цікавих особистостей – як серед викладачів, так і серед учнів.

З 1841 до 1853 р. директором гімназії був Зімовський. У ці роки слава гімназії та її викладачів – Мокієвського, Рибницького, Шведова, Вигури, Чалого та ін. – значно зросла. Однак директор був деспотичним і грубим, не бажав рахуватися ні з учнями, ні з учителями [775, с. 92].

Цікавими є відомості про деяких учителів гімназії, які мали найкращу тогочасну освіту, непересічні здібності та талант у спілкуванні з дітьми.

Так, серед наставників немирівських гімназистів, можна виділити Шведова Артемія Опанасовича, який 1842 р. був призначений старшим учителем латинської мови. Закінчив Чернігівську духовну академію, а потім Московський університет. Народився в 1804 р.

Грудзінський Людвиг Йосипович був старшим учителем латинської мови. Закінчив етико-політичний факультет Харківського імператорського університету і мав ступінь кандидата. Народився в 1813 р. У 1836 р. працював учителем географії Вінницької гімназії, а з 26 січня 1838 р. – в гімназії Немирова.

Шастов Микола Акимович – учитель російської мови та літератури. Закінчив імператорський університет Святого Володимира в 1840 р. Народився 1817 р. З 1847 р. працював у Немирівській гімназії.

Чайковський Ілля Павлович – старший учитель математики та фізики з 25 серпня 1854 р. Закінчив київський університет Святого Володимира.

З 1853 р. директором гімназії був М. Тулов, який закінчив Київський університет за казенний кошт. Викладав російську мову та літературу у Вінницькій гімназії та в 1840 р. в ліцеї князя Безбородька в Києві, був професором цього ліцею.

Симонов Матвій Терентійович – старший учитель, син купця 3-ї гільдії. Закінчив Київський університет. Народився 1823 р.

У гімназії спостерігалася плінність кадрів. Але деякі вчителі працювали досить довго, щоб набути авторитету в батьків та гімназистів. Тулов, наприклад, був лібералом. Він добре ставився до молоді, влаштовував вечори, на яких давали спектаклі, та літературні вечори, присвячені видатним письменникам. Узагалі, культурне життя гімназії великою мірою впливало на авторитет міста як культурно-просвітницького центру Поділля [775, с. 101–102].

З гімназією пов'язані імена відомих людей XIX ст. Так, у 1845–1848 рр. чистописання і малювання в гімназії викладав український художник Іван Максимович Сошенко (1807–1876 рр.) – вірний друг Великого Кобзаря. У Немирові Сошенко потрапив у немилість до директора-самодура, який зневажливо ставився до нього і знущався, даючи принизливі доручення. Сошенко не витримав знущань та пішов у відставку [405, с. 93–94].

Тривалий час (1848–1862 рр.) у гімназії польську мову викладав друг Т.Г. Шевченка, польський письменник-революціонер Юліан Беліна-Кенджицький (1827–1889 рр.). Він народився в с. Ковалівка під Немировом, навчався в Немирівській гімназії й у Київському університеті. У 1852–1855 рр. в Немирівській гімназії вчителював відомий український етнограф, фольклорист, письменник і педагог Симонов Матвій Терентійович (літературний псевдонім М. Номис).

У 1855–1859 рр. географію в гімназії викладав Опанас Васильович Маркович (1822–1867 рр.), український фольклорист і етнограф, чоловік української письменниці Марка Вовчка [475, с. 269].

Серед друзів Марковичів були вчителі Немирівської гімназії Ілля Петрович Дорошенко (1827–1885 рр.), який разом з Опанасом Марковичем улаштовував українські спектаклі, та Петро Гаврилович Барщевський. Викладачем Немирівської гімназії був також і Михайло Корнійович Чалий (1816–1907 рр.) – український педагог, один із перших біографів Тараса Шевченка. До речі, М. Чалий і сам учився в Немирівській гімназії та в 1876 р. написав спогади про І. Сошенка. Тривалий час викладачем-інспектором гімназії був Іван Іванович Нечипоренко (1842–1910 рр.), відомий освітній діяч, член Київської старої громади [421].

З-поміж учнів гімназії слід назвати письменника-народника Андрія Осиповича Новодворського (1853–1882 рр.), драматичного актора Євгена Яковича Неделіна (Недзельського) (1850–1913 рр.), поета-революціонера Григорія Григоровича Мачтета (1852–1901 рр.) – автора відомого жалобного гімну «Замучен тяжелой неволей», польського письменника Зігмунда Мілковського (1824–1915 рр.), Антонія Ролле (1830–1894 рр.) – відомого популяризатора історії Поділля [22], українського письменника Миколу Трублаїні (1907–1941 рр.), засновника першого музею у Вінниці, історика-краєзнавця, юриста Густава Вальдемаровича Брилінга (1867–1941 рр.)

Немирівську гімназію часто відвідував й відомий усьому світові геніальний хірург та педагог Микола Іванович Пирогов. Будучи попечителем Київського навчального округу, він контролював виховний процес у навчальних закладах округу. У своєму циркулярі «Основні засади правил про провини і покарання учнів» відзначав, що за кількістю покарань різками Немирівська гімназія посідає друге місце в окрузі. У 1858 р. із 600 гімназистів тут було висічено 67, тобто кожний дев'ятий учень, – і це в роки найбільшого розвитку Немирівської гімназії, коли тут викладали чимало відомих діячів культури. Згодом попечитель М.І. Пирогов заборонив тілесні покарання і грубе ставлення вчителів до гімназистів. Реформа М.І. Пирогова здійснила переворот у гімназійному житті [405, с. 93].

У Немирівській гімназії швидко збільшується кількість учнів – аж до 700 осіб у 1862–1863 навчальному році. У цей час Немирівська гімназія стає найбільшою в Росії, а містечко – великим науково-просвітницьким центром усього південно-західного регіону. Немирів називали тоді «Подільськими Афінами» [25, с. 82].

Болеслав Потоцький у 1848 р. створив також у Немирові дитячий притулок [423], названий на честь його дружини «Притулком графині Марії Потоцької», і був затверджений його попечителем. На утримання цього закладу він пожертвував 3 тисячі крб. Крім того, в Немирові існував притулок для дітей-сиріт, заснований дружиною Болеслава Потоцького. Сирітські притулки існували й по окремих селах. Так, у Ковалівці таким притулком керував Семен Серветник, за що йому платили по 1 крб. за місяць [775, с. 103].

Після придушення польського повстання в 1863 р. граф Б. Потоцький покинув Немирів та переїхав до Петербурга. Це згубно позначилося на долі гімназії: чисельність

учнів скоротилася в 3,5 разу. У 1867 р. тут навчається лише 198 учнів, з них 140 дітей дворян і чиновників, 14 – духовенства, 24 – міщан, 16 – селян, 4 – іноземці.

У 1867 р. граф Строганов (зять Болеслава Потоцького) був призначений Попечителем Немирівської гімназії, який перебудував гімназичну церкву, своїм коштом навчав декількох гімназистів.

У гімназії йшли заняття. Дисципліна була суворою, оскільки пам'ятними були ще події польського повстання 1863 р. Частина гімназистів розігнали як неблагонадійних, а інших – позабирали батьки, оскільки, рішенням царя було заборонено викладання польської мови і навчання велося російською.

З 1865 до 1869 р. гімназія була перетворена на реальну, хоча вчителі й батьки були проти цього. Нарешті, завдяки клопотанню попечителя графа Строганова, в 1869 р. вона знову стала класичною.

У пам'ять про події 1863 р. були вжиті спеціальні заходи: 1) поляк не міг претендувати на місце вчителя; навіть викладання Катехізису для поляків велося російською мовою; 2) начальство вимагало підписку про благонадійність дітей польського походження (14 років!) від усіх жителів Немирова, а від приїжджих вимагалася порука (1865 р.); 3) у 1865 р. полякам заборонялося розмовляти рідною мовою і вдома, й у гімназії; 4) гімназистів-поляків не повинно бути більше, як 100 чоловік.

У зв'язку із цим кількість учнів у гімназії зменшилася втричі. У 1868 р. при гімназичній Миколаївській церкві заснували «Православне церковне братство» з метою поширення грамотності російської та церковно-слов'янської мов. Була відкрита і безкоштовна школа для дівчат. У гімназії відкрили столярний та палітурний класи. Водночас бідність була вражаючою. «Бедность учеников гимназии поразительна: большая половина их не имеет калош и другой перемены сапог. Зимой многие ходят в легких пальто». 20% гімназистів звільнялися від сплати за навчання [775, с. 114–115].

Директором гімназії був Сорокін – людина гонорова і неприємна. За нього процвітали доноси і наклепи. Зі спогадів В. Дебогорія-Мокрієвича: «Сухопарый, лицо бледное, одутловатое, в бородавках, прямые волосы, точно из соломы, и совершенно оловянный взгляд. Это не человек, а чиновник – мумия, вооруженная неограниченной властью по отношению к ученикам...» [269] Можна додати, що відповідним було його

ставлення і до вчителів.

Незважаючи на виїзд Потоцького з Немирова, він залишається почесним попечителем гімназії та робить усе, щоб підтримати своє дітище. За плідну працю на освітній ниві царський уряд присвоїв графові чин камергера, а згодом й вищі придворні чини: церемоніймейстера (1854 р.) [744, арк. 1–6], гофмейстера (1866 р.), вищий придворний чин 2-го класу обер-шенка (1874 р.)

У 1888 р. до 50-річчя Немирівської гімназії викладач латини Сергій Григорович Стрибульський склав «Историческую записку о Немировской гимназии», видану в Немирові, в друкарні С.Я. Брантмана, яка розташовувалася на тій самій Гімназичній вулиці. Видання містить перелік викладачів та випускників за п'ятдесят років та кілька додатків, серед яких заслуговує на увагу опис Немирова, складений директором гімназії Т.І. Пристуком у 1859 р. [505].

А на честь цієї дати царський уряд нагородив засновника Немирівської гімназії та її почесного попечителя Болеслава Потоцького діамантовим орденом Св. Олександра Невського [25, с. 83].

Після смерті Б. Потоцького утримувати своїм коштом чоловічу гімназію продовжила його внучка – княгиня Марія Щербатова. Під час пожежі, що спалахнула в гімназії, княгиня надала свій палац під класи, доки за її кошт ремонтувалося погоріле приміщення. Вона влаштовувала в палаці випускні бали для гімназистів, і в першій парі з кращим учнем ішла сама княгиня [25, с. 83].

Восени 1905 р. учні старших класів чоловічої гімназії вимагали звільнити найбільш ненависних учителів, покласти край грубому ставленню до учнів; їх підтримали учениці жіночої гімназії. Щоб зламати опір учнів, обидві гімназії закрили на цілий місяць.

У 1920 р. Радянська влада ліквідувала Немирівську гімназію і розмістила в ній три початкові та неповну середню школи, в яких навчалося 765 учнів. У вересні 1931 р. в приміщенні колишньої Немирівської гімназії було відкрито педагогічний технікум [25, с. 84].

На початку 70-х рр. ХХ ст. Немирівський педагогічний технікум переводять до Вінниці, а в приміщенні організують середню школу № 2.

Підсумовуючи вищевикладене, можна дійти таких висновків:

Дослідження суспільної та благодійної діяльності XIX ст. – перспективний і актуальний напрямок сучасної історичної науки. Потоцькі, нащадки польських магнатів, маючи всі права загальноросійського дворянства, відігравали помітну роль у житті не лише свого регіону, а й держави в цілому.

Вивчення меценатської діяльності Потоцьких у XIX ст. дає змогу висвітлити як невідомі сторінки регіональної історії, так і тогочасні культурологічні процеси, з'ясувати їх значення для прогресивних перетворень у житті як українського, так і російського суспільства. Історико-культурна спадщина Потоцьких є унікальною.

У другій половині XIX ст. ім'я мецената і суспільного діяча Болеслава Станіславовича Потоцького було відоме не лише на Поділлі, а й далеко поза його межами.

Становлення Б. Потоцького як відомого філантропа відбувалося під впливом середовища, в якому він жив.

Меценатська, благодійна і суспільна діяльність Потоцьких була зумовлена релігійною, гуманістичною й егоїстичною мотивацією.

Немирівська гімназія другої половини XIX ст. – освітній, культурний і науковий осередок європейського рівня, який мав потужний вплив не лише на розвиток просвітництва краю, а й на українську освіту і культуру в цілому.

Вивчення меценатської діяльності Потоцьких має суттєве значення для виховання кращих патріотичних традицій меценатства і суспільно-благодійної діяльності серед сучасних українських філантропів.

Підбиваючи підсумки викладеного в розділі, можна назвати основні докази на користь того, що культурні надбання роду Потоцьких, зокрема його тульчинської лінії, є феноменом української культури кінця XVIII – першої половини XIX ст., а їхні маєтки – великими історико-культурними осередками європейського значення:

1. Палацово-парковий комплекс у Тульчині, збудований наприкінці XVIII ст., виконував функцію соціального й адміністративного осередку численних володінь Потоцьких.

2. Рівень освіти, культурного розвитку і заможність Потоцьких при створенні й утриманні садиби зумовили використання новітніх технологій, прийомів ведення

господарства, тому Тульчин став зразковою садибою, що викликала захоплення всіх, хто там бував.

3. У першій половині ХІХ ст. архітектурно-паркові комплекси Потоцьких постійно перебудовувалися та вдосконалювалися, були перлиною першої величини серед подібних ансамблів України.

4. Суспільна і меценатська діяльність Потоцьких, їх передові погляди сприяли тому, що Тульчин став подільським Версалем, символом краси і духовності, де збиралася світова духовна еліта суспільства, подовгу живучи в маєтку і творячи свої найкращі шедеври.

5. Культурні потреби власників, живий інтерес до історичного минулого, бажання принести користь стали головними аргументами того, що в українських маєтках Потоцьких були зібрані, зберігалися і реставрувалися пам'ятки минулого як польського, так і українського народу, писемні джерела, архіви.

6. Театр в усі часи був, є і буде інструментом і формою пізнання та усвідомлення феномена людини, виразу духовно-культурних, мистецько-естетичних ідеалів людської спільноти, відображення політичного устрою, ідеологічних учень, тому не дивно, що він посідав особливе місце в житті Потоцьких.

7. Наявність заповідної території, розвиненого палацово-паркового комплексу, пантеону світових митців, великий архівний комплекс, цінна бібліотека, картинна галерея дають право назвати українські володіння Потоцьких музейною територією, історико-культурним заповідником.

8. Усі власники Тульчина були відомими суспільними діячами, меценатами, які зробили значний внесок в історично-культурний розвиток як Польщі, так і України.

9. Завдяки Потоцьким, у Тульчині було створено нову соціокультурну систему, своєрідний мікрокосм зі складною семантикою, духовним єднанням людини та природи.

ВИСНОВКИ

У результаті просопографічного дослідження історії тульчинської лінії роду Потоцьких у контексті історичної доби можна зробити узагальнення основних положень і сформулювати підсумки дослідження.

На основі наукового аналізу джерельної бази та історіографії проблеми з'ясовано стан і ступінь її дослідження, визначено рівень та повноту науково-теоретичного обґрунтування.

При відтворенні історії роду Потоцьких використана просопографічна методика, що виявилася найбільш придатною для цього жанру досліджень. Це дозволяє, по-перше, крізь призму життя та діяльності особистості більш насичено, багатогранно прописати історичну епоху, в яку вони жили і яка тією чи іншою мірою персоніфікується в інших біографіях; по-друге, розглядати історичне буття людини, з одного боку, з погляду характеристики героя як особистості, тобто визначення його суспільного статусу, ступеня участі в історично значущих подіях, впливу на суспільне життя і життя наступних поколінь, а з іншого боку – з погляду виявлення його індивідуальності, яка визначає внутрішній світ людини, її духовний потенціал.

Магістральними напрямками соціокультурної діяльності роду була суспільно-політична і культурно-мистецька діяльність. Визначено внесок видатних представників роду в ці сфери життя суспільства і чинники тяглості традицій такої діяльності (трансмисії).

Суспільна інтеграція фамільного клану Потоцьких відбувається одночасно із входженням роду до числа національної еліти.

У Речі Посполитій існувало шість різних родів, які носили прізвище Потоцькі: герба Пилява, герба Любич, герба Остоя, герба Сренява, герба Шеліга, герба Яніна. Найвідоміші з них – Потоцькі герба Пилява.

Під час дослідження генеалогії перших поколінь Потоцьких та їх місця в тогочасних суспільно-політичних процесах, виявлено, що перші документально підтверджені відомості про рід Потоцьких зустрічаємо в XIII ст. Доведено, що політичної могутності родина Потоцьких набула в середині XVI ст.

Представники роду володіли значними територіями, замками, маєтками в Польщі, Білорусії, Україні, насамперед у Подільському, Брацлавському, Белзькому, Руському і Краківському воєводствах, обіймали важливі державні посади в Речі Посполитій, а згодом у Росії й Австрії.

Результатом наукового пошуку стало виокремлення гербів срібної та золотої Пиляви. Потоцькі тульчинської (гетьманської) лінії належали до герба срібної Пиляви. Різниця в гербах полягала в кольорі фігури, відповідно, золотої та срібної.

Засновником гетьманської гілки визначено військового і політичного діяча Станіслава Потоцького Реверу (1579–1667 рр.), великого гетьмана коронного, воєводу київського, краківського та ін., діяльність якого залишила помітний слід в історії Польщі й України, особливо середини XVII ст. Одружившись із дочкою брацлавського старости, генерала подільських земель Валентина Олександра Калиновського і Гелени Струс, Софією, граф Станіслав одержав за нею в посаг маєтки в Брацлавському, Волинському, Подільському та Київському воєводствах.

Поділ маєтностей між синами графа Станіслава поклав початок двом лініям гетьманської гілки: першої – Андрія і другої – Фелікса Казимежа. Шлюб сина графа Фелікса – Юзефа із Теофілою Терезою з Центнерів, панєю на Тульчині, остаточно закріпив подільські маєтки за Потоцькими, започаткувавши тульчинське відгалуження другої лінії.

Серед основних імпресингів, які потужно вплинули на формування особистості Станіслава Щенсного Потоцького – одного з найвідоміших представників Пилявітів, треба назвати такі, як народження в консервативно-магнатській родині, де з раннього дитинства виховали в душі магнатської родової гордості та бездумного, поверхового, екзальтованого святенництва; деспотичні, жорсткі риси характеру батьків, що наклало відбиток на все життя, так само як і те, що Станіслав був єдиним сином і на нього поклалися величезні надії, які тяжіли над ним усе життя (Станіслав Щенсний Потоцький мав усі дані для того, щоб посісти престол Речі Посполитої); невдале кохання і перший шлюб, що вплинуло на подальше формування стосунків із жінками.

Стосовно шлюбного відбору всередині роду Потоцьких, то саме на прикладі Щенсного відбулася певна трансформація, пов'язана із загальноєвропейськими тенденціями, а саме: з проникненням ідей просвітництва і романтизму, які по-новому

розглядали особистість жінки та дитини, роль кохання в житті людини. Підтвердженням цього є його третій шлюб із жінкою значно нижчої страти.

Зміна орієнтації Станіслава Щенсного Потоцького в політичних поглядах призводить до трансформації національної свідомості та національної самоідентифікації цілого покоління Потоцьких.

Приклад Щенсного Потоцького переконливо доводить, що у XVIII ст. громадська думка шляхти великий особистий авторитет пов'язувала зовсім не з перевагами характеру і розуму політика чи державного мужа, а просто з його багатою родовою традицією і великими маєтностями. Майнове становище, а у зв'язку з ним і суспільне, вирішувало все.

Оцінюючи постаті нащадків Станіслава Щенсного Потоцького, вважаємо за необхідне врахувати акцентуацію їх характеру й індивідуальні особливості темпераменту. Зважаючи на наведені характеристики, можемо визначити синів Станіслава Щенсного як емотивних особистостей. Їх підвищена емотивність дозволяла більш сильним особистостям (учителям, оточенню, родичам) впливати на формування їхніх життєвих позицій; концентрація уваги батьків на своїх життєвих сценаріях призвела до того, що вони не стали для дітей основними агентами соціалізації, діти і батьки існували в різних життєвих паралелях; перекладання відповідальності за виховання на інших людей (в дитинстві – насамперед на вчителів) та необмежені матеріальні блага зумовлювали девіантну поведінку (наприклад, любов до азартних ігор, розгульного способу життя, блуду).

Наявні відомості про рід Потоцьких непропорційно висвітлюють окремих представників фамілії. З одного боку, достатньо широке коло джерел про Станіслава Щенсного Потоцького, його батьків, дружин, окремих дітей. З іншого – уривчасті відомості, непрямі джерела про синів від шлюбу із Жозефіною Амалією Мнішек (Станіслава, Ярослава, Володимира), крім Щенсного Єжи, оскільки його ім'я було задіяне в сімейному скандалі, що набув значного розголосу на теренах Російської імперії. Як результат намітилася певна диспропорція. Та якщо виключити з кола визначених осіб тих Потоцьких, відомостей про яких недостатньо, дослідження збідніє і буде виглядати неповним.

Гендерний підхід, використаний у дослідженні для вивчення особливостей функціонування роду Потоцьких, передбачає застосування гендерної методології історії, яка розглядає історичний процес крізь призму гендерної проблематики і проводить реконструкції моделей минулого, виходячи з гендерного досвіду досліджуваної епохи.

У розвитку гендерної історії актуальним є поняття гендерних ролей, що розглядаються як набір очікуваних в конкретній історичній ситуації зразків поведінки для чоловіків та жінок з урахуванням їхньої соціальної позиції. На макрорівні основою трансформації гендерних ролей є вплив зовнішніх факторів (суспільства і культури), що яскраво спостерігається під час дослідження життєвих і творчих шляхів представниць фамільного клану Потоцьких. Окрему увагу під час дослідження розвитку особистості приділено формуванню гендерного самовизначення на мікрорівні, під яким розуміють результати сприйнятих впливів соціально-психологічних імпресингів, референтних груп і систем ціннісних орієнтацій та ідеалів. Проте слід зазначити неможливість існування жінки в одній ролі (дружина-мати, дружина-донька і т. ін.) Займаючи одночасно декілька позицій у суспільстві (матері, дружини, сестри, коханки, землевласниці, патріотки, меценатки, аматорки тощо), кожна із жінок магнатського роду Потоцьких намагалася знайти свій шлях, свою нішу в суспільній ієрархії (як, наприклад, Софія Потоцька), реалізувати свої творчі здібності (як Жозефіна Потоцька), не забуваючи при цьому вирішувати власні проблеми, самореалізуватися.

Соціокультурна спадковість продукується предками і приймається нащадками у вигляді таких складових, як майно (від нерухомості до бібліотек і фамільних архівів), виховання та освіта, належність до вищої страти й орієнтація на певні види індивідуальної самореалізації, культурно-інтелектуальні прояви, пам'ять про видатних предків та сімейний зв'язок з іншими родами.

Кожне покоління роду Потоцьких було представлене неординарними особистостями, які зробили вагомий внесок в економічний і культурний розвиток регіону, країни, нації. Історія роду Потоцьких на генетичному рівні довела, що спадковість має визначний вплив на духовний світ індивіда.

Родовід Потоцьких охоплює великий період історії України. Важливо наголосити, що Потоцькі не були простими спостерігачами або фіксаторами подій, навпаки, вони

були їх учасниками, творцями суспільно-політичних, культурологічних процесів, основоположниками культурних традицій та віянь.

Тульчинський палац визначається як осередок для спілкування і творчої ініціативи художників, письменників, філософів, музикантів, а також як світ високої архітектури і садово-паркового мистецтва, центр інноваційних технологій у палацово-парковому мистецтві кінця XVIII – початку XIX ст.

Своєрідність палацово-паркового мистецтва родини Потоцьких полягала в тому, що воно розвивалося в контексті загальноєвропейської культури та відбивало її ідейно-художню різноманітність.

Завдяки Потоцьким, у Тульчині було створено нову соціокультурну систему, своєрідний мікрокосмос зі складною семантикою, духовним єднанням людини та природи.

В історії тульчинської книгозбірні виокремлюються два періоди: перший – період активного збирання бібліотеки, в якому брали участь не лише її засновник, а й члени його родини: Жозефіна Амалия Потоцька, Софія Потоцька; другий – період розпорошення бібліотечного фонду, пов'язаний з розподілом спадщини й еміграцією спадкоємця Тульчинського маєтку Мечислава Потоцького до Парижа.

Вивчення меценатської діяльності Потоцьких в XIX ст. дозволяє висвітлити як невідомі сторінки регіональної історії, так і тогочасні культурологічні процеси, встановити їх значення для прогресивних перетворень у житті не лише українського, а й російського і польського суспільства. Потоцькі залишили по собі унікальну історико-культурну спадщину.

Меценатська, благодійна і суспільна діяльність Потоцьких поєднувала релігійну, гуманістичну й егоїстичну мотивації.

Як явище життя суспільства, соціокультурна трансмісія покликана служити збереженню соціального статусу роду шляхом успадкування і перероблення, особистого відтворення певних його елементів окремими представниками. Вона і стає тим чинником, що зумовлює прищеплення і передання культурних цінностей у родині, а рід робить ланкою культурно-історичної тяглості. Такий підхід дозволяє робити висновки про суспільно-історичні наслідки культурної діяльності роду і його функціонування як історичного колективу.

На прикладі дослідження показано можливості родинної історії, збагаченої взаємодією з історіографією, джерелознавством, історичною психологією, гендерними дослідженнями, соціологією, літературознавством, мистецтвознавством, історією культури і політологією.

Вироблена в галузі соціокультурної та культурно-інтелектуальної історії мета наукової роботи не вичерпує всіх аспектів історії роду Потоцьких, а отже, результати дослідження відкривають перспективи подальшої роботи як з історії досліджуваного роду, так і інших родів.

Здобутки дослідження є внеском до вивчення таких питань інтелектуальної та соціальної історії, як функції сім'ї, роду в збереженні та переданні національної культури; історія національної еліти (формування еліти; самоідентифікація національної еліти; чинники інтеграції еліти та її вплив на розвиток українсько-польської культури; взаємозв'язок економічного, соціального й інтелектуального чинників у формуванні статусу роду; співвідношення статусу роду й особистого статусу його представників); до розвитку української історичної науки. Здійснений науковий пошук є спробою синтезу інтелектуальних, соціальних та психологічних студій у дослідженнях з історії України.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Акты о мнимом крестьянском восстании в Юго-Западном крае в 1789 г. // Архив Юго-Западной России. – 1902. – Т. 5. – Ч. 3. – 974 с.
2. Александрова С. Легенда Кристинополя. – Режим доступа до ресурсу: <http://golosievo.kiev.ua/region.php?id=760>.
3. А.М. К краткому очерку истории города Умани («Киевская старина», 1888, №8) // Киевская старина. – 1888. – Т. 23. – №11. – Отд. 3. – С. 97.
4. Архів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі АНБУВ). Ф. Всенародна бібліотека при Українській Академії Наук. – Оп. 1. – Спр. 23. Наказ № 806 від 23 вересня 1920 р. про створення Вінницького філіалу бібліотеки. Акт від 27 жовтня 1920 р. про розміщення філіалу і передачі майна Подільського облархіву. Протоколи організаційних зборів, засідань і переписка Тимчасового Комітету з питань комплектування фонду філіалу. – 36 арк. – Арк. 22-22 зв. Протокол №13 засідання Тимчасового Комітету Вінницької Філії Всенародної Бібліотеки України. 31 грудня 1920 р. Копія. Мова українська.
5. АНБУВ. Ф. Всенародна бібліотека при Українській Академії Наук. – Оп. 1. – Спр. 23. Наказ № 806 від 23 вересня 1920 р. про створення Вінницького філіалу бібліотеки. Акт від 27 жовтня 1920 р. про розміщення філіалу і передачі майна Подільського облархіву. Протоколи організаційних зборів, засідань і переписка Тимчасового Комітету з питань комплектування фонду філіалу. – 36 арк. – Арк. 28-28 зв. Подання В.А. Калинського члена Постійної Комісії для вивчення звичаєвого права України при УАН на ім'я Голови Тимчасового Комітету для заснування Національної бібліотеки Української Держави у Києві про кошторис для Подільського обласного архіву. 10 вересня 1920 р. Мова українська.
6. АНБУВ. Ф. Всенародна бібліотека при Українській Академії Наук. – Оп. 1. – Спр. 43. Хроніка поточних справ (Щоденні відомості про роботу бібліотеки) за перше півріччя 1921 р. – 176 арк. – Арк. 136-136 зв. «Хроніка біжучої праці в Національній бібліотеці України при Академії Наук за 23 квітня 1921 р.». Щоденний орган внутрішнього вжитку Національної бібліотеки. 25 квітня 1921 р. Машинопис. Мова українська.

7. АНБУВ. Ф. Всенародна бібліотека при Українській Академії Наук. – Оп. 1. – Спр. 55. Переписка з науковими закладами, організаціями, книжковими палатами, видавництвами та ін. з питань придбання книг, передачі громадських бібліотек та отримання нових видань. 28 вересня 1922 р. – 27 грудня 1922 р. – 78 арк. – Арк. 8. Розпорядження Головного архівного управління В. Міяковському про передачу з Вінницької Філії ВБУ до Академії Наук архівів Строганових, Щербатових, Потоцьких. 2 квітня 1922 р. Копія з копії. Мова російська.
8. АНБУВ. Ф. Всенародна бібліотека при Українській Академії Наук. – Оп. 1. – Спр. 58. Звіт про діяльність Тимчасового комітету Вінницького філіалу за період з 30 вересня 1920 р. по 20 листопада 1922 р. Протокол від 3 грудня 1922 р. засідання Комітету та переписка з питань комплектування і організації роботи філіалу. – 86 арк. – Арк. 2-3. Звіт про діяльність Тимчасового Комітету Філії Всенародної Бібліотеки України у м. Вінниці за час з 30 вересня 1920 р. по 20 листопада 1922 р. 14 грудня 1922 р. Мова українська.
9. АНБУВ. Ф. Всенародна бібліотека при Українській Академії Наук. – Оп. 1. – Спр. 58. Звіт про діяльність Тимчасового комітету Вінницького філіалу за період з 30 вересня 1920 р. по 20 листопада 1922 р. Протокол від 3 грудня 1922 р. засідання Комітету та переписка з питань комплектування і організації роботи філіалу. – 86 арк. – Арк. 72-73 зв. Звіт В.Н. Перетця про відрядження до Вінницької Філії ВБУ. 28 серпня 1922 р. Мова українська.
10. АНБУВ. Ф. Всенародна бібліотека при Українській Академії Наук. – Оп. 1. – Спр. 62. Протоколи № 1-92 засідань Ради Всенародної Бібліотеки при Українській Академії Наук. 13 квітня 1923 р. – 22 грудня 1925 р. – 222 арк. – Арк. 20-23 зв. Протокол №14 засідання Ради ВБУ при ВУАН. 17 липня 1923 р. Машинопис. Мова українська.
11. АНБУВ. Ф. Всенародна бібліотека при Українській Академії Наук. – Оп. 1. – Спр. 72. Переписка з науковими закладами, видавництвами, приватними особами та ін. з питань придбання книг, передачі громадських бібліотек і отримання нових видань. 3 січня – 31 грудня 1923 р. – 122 арк.
12. Андреев Н. Софиевка / Н.Андреев // Московский телеграф. – 1832. – № 5. – С. 68 – 82.

13. Анекдот о Мечиславе Потоцком // Киевская старина. – 1892. – Т. 38. – №9. – С. 429-430.
14. Антоний И. Судьба красавицы (София Глявоне-Витте Потоцкая) / И. Антоний // Киевская старина. – 1887. – Т. 17. – №1. – С. 99–138.
15. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи / А.И. Антонов, В.М. Медков. – М.: Изд-во Международного университета бизнеса и управления («Братья Карич»), 1996. – 304 с.
16. [Антонович В.] Описание бедствия постигшего Умань и всю Украину в 1768 году / В. Антонович // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – № 3. – С. 520-529.
17. Антонович Д. Український театр // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – С. 443-473.
18. Антонович Д. Триста років українського театру / Д. Антонович. – Прага, 1925.
19. Антонович Д. Український театр / Д. Антонович. – Прага, 1923. – 36 с.
20. Баженов В.В. Биографический метод в научном творчестве академика Е.В. Тарле / В.В. Баженов // История и историки, 1972. – М., 1973. – С. 295-296.
21. Баженова С.Е. Джерела виникнення польського театру на Поділлі / С.Е. Баженова. – Режим доступу до ресурсу: http://www.forest.ru/tovtry/ru/history/statti/dzherela_polskiego_teatru.html.
22. Баженова С.Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість / С.Е. Баженова. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.forest.ru/tovtry/ua/history/rolle/index.html>.
23. Барабаш Н.О. Рід Білозерських та культурний світ України ХІХ – поч. ХХ століття: нові методологічні підходи: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Н.О. Барабаш. – Дніпропетровськ, 2004. – 174 с.
24. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши / Ю. Бардах, Б. Леснодорский, М. Пиетрчак. – М., 1980. – 559 с.
25. Барнасюк О.С., Романюк І.М. Історія немирівської гімназії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / О.С. Барнасюк, І.М. Романюк // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця: ДП ДКФ, 2005. – С. 79-84.
26. Березовська Т.В. Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.В. Березовська. – Одеса, 2003. – 222 с.

27. Берто Д., Берто-Вьям И. Семейное владение и семья: трансмиссии и социальная мобильность, прослеживаемые на пяти поколениях / Д. Берто, И. Берто-Вьям // Социс. – 1992. – № 12. – С. 132-140.
28. Берто Д., Берто-Вьям И. Семейное владение и семья: трансмиссии и социальная мобильность, прослеживаемые на пяти поколениях / Д. Берто, И. Берто-Вьям // Социс. – 1993. – № 3. – С. 62-67.
29. Бессмертный Ю.Л. Новая демографическая история / Ю.Л. Бессмертный // Одиссей. – 1994. – С. 239-256.
30. Бехтерев В.М. Коллективная рефлексология / В.М. Бехтерев. – М.: Новости, 1994.
31. Биография как историческое исследование // История СССР. – 1970. – № 4. – С. 231-242.
32. Бібліотека Польської Академії наук у Кракові (далі БПАН). – Відділ рукописів (далі ВР). – № 1062. – Арк. 355. Копія листа його мості пана гетьмана великого коронного пана Потоцького до цього мості ксьондза підканцлера коронного 28 січня року Божого 1655.
33. Білецький Ф. Граф Шувалов такого не потерпів би / Ф. Білецький // Черкаський край. – 2006. – 8 грудня. – С. 6.
34. Боброва Е.Ю. Основы исторической психологии / Е.Ю. Боброва. – С-Пб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1997. – 236 с.
35. Божилов И. Фамилията на Асеневи (1186–1460). Генеалогия и просопография / И. Божилов. – София: Издателство на Българската академия на науките «Марин Дринов», 1994. – 503 с.
36. Бондаренко Г. Историчне пізнання: питання теорії і практики / Г. Бондаренко. – Луцьк: Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 189 с.
37. Борисенко В., Головащенко М., Кривоший О. Українки в історії / В. Борисенко, М. Головащенко, О. Кривоший. – К.: Либідь, 2004. – 328 с.
38. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – С.Пб.: Типография акц. общ. «Издательское дело», Брокгауз–Эфрон, 1901. – Т. 32. – Кн. 64. – 960 с.

39. Булах Г.М. До генеалогії роду Шпаковичів (Шпаківських) гербу Одинець / Г.М. Булах // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць: У 2 ч. – К., 2004. – Число 11. – Ч. 1. – С. 100–104.
40. Варшавчик М.Я. Методи джерелознавства / М.Я. Варшавчик // Джерелознавство історії України. – К., 1998. – С. 56-57.
41. Введенский А.А. Дом Строгановых в XVI–XVII вв. / А.А. Введенский. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 308 с.
42. Введенский А.А. Происхождение Строгановых / А.А. Введенский. – Вологда, 1923.
43. Вельтман А.Ф. Странник / А.Ф. Вельтман. – М, 1978. – 343 с.
44. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 367 с.
45. Веселовский А. Старинный театр в Европе / А. Веселовский. – М, 1870. – 410 с.
46. Вигель Ф.Ф. Записки / Ф.Ф. Вигель // Под ред. С.Я. Штрайха. – М.: Артель писателей «Круг», 1928. – Т. 2. – 355 с.
47. Вильсон А. Биография как история / А. Вильсон. – М., 1970. – 16 с.
48. Володарі палаців та маєтків Криму. – Режим доступу до ресурсу: http://s-forum.com.ua/blog/post_1190127962.shtml.
49. Вороновицкий А.Э. Сказочный парк / А.Э. Вороновицкий // Природа. – 1969. – № 10. – С. 98-101.
50. Вошикова І. Уманська Перлина / І. Вошикова. – Режим доступу до ресурсу: <http://news.profi.net.ua/modules.php?name=Articles&file>.
51. Всероссийское генеалогическое древо. – Режим доступу до ресурсу: <http://baza.vgd.ru/1/25846/>.
52. Гавлин М.Л. Российские предприниматели: духовный облик, меценатство / М.Л. Гавлин // История предпринимательства в России. Кн.: Вторая половина XIX – начало XX века. – М.: РОССПЕИ, 2000.
53. Ганжуров Ю. Кількісні методи в історичному досліджуванні: досвід і деякі питання методики / Ю. Ганжуров // УІЖ. – 1994. – № 4. – С. 30-40.
54. Гендерний аспект жінки у сучасному суспільстві: нормативно-правові та методичні матеріали. – Черкаси, 2003. – 36 с.
55. Геральдика. ру. Форум по геральдике. – Режим доступу до ресурсу: http://geraldika.ru/forum.php?forum_id=4770.

56. Гербовед, издаваемый Троицким С.Н. – СПб., 1913–1914. – 448 с.
57. Гишинский Я.И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория / Я.И. Гишинский // Социс. – 1991. – № 4. – С. 72-78.
58. Гиндилис Н.Л. Пионеры просопографии в науковедении / Н.Л. Гиндилис // ВИЕТ. – 1991. – № 1. – С. 28–32.
59. Гісцова Л.З. До історії родових і особових фондів землевласників Правобережної України XVI – початку XX ст. / Л.З. Гісцова // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доп. всеукр. конф., 19–20 листоп. 1996. – К, 1997. – Ч. I. – С. 101–106.
60. Гісцова Л., Шовковий Д. Тульчинська лінія Потоцьких у документах державного історичного архіву України, м. Київ: Огляд / Л. Гісцова, Д. Шовковий // Історія України. – 1997. – № 18 (34).
61. Голибард Є. По-сусідськи. Польський вектор: Документальна розповідь про динамічне п'ятнадцятиріччя 1989-2004 рр., про роль і наслідки використання національної ідеї в Україні та Польщі: Суспільно-економічне порівняння на тлі української нерішучості, непевності й невизначеності / Є. Голибард. – К.: Унів. Вид-во «Пульсари», 2004. – 432 с.
62. Голобуцький П.В., Дениско Л.М. Проблеми комплектування та збереження книжкового фонду відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій / П.В. Голобуцький, Л.М. Дениско // Стратегія комплектування фондів наукової бібліотеки: тези доп. міжнар. наук. конф. Київ, 8–10 жовтня 1996. – К., 1996. – С. 116–118.
63. Голубчик Г.Д. Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «Нова сімейна історія»: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Г.Д. Голубчик. – Дніпропетровськ, 2003. – 175 с.
64. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). Ф. 254. Подольський губернський отдел народного образования. – Оп. 1. – Спр. 598. Циркуляр народного комиссариата соцобеспечения УССР о политико-просветительской работе в учреждениях соцобеспечения; протоколы коллегии агитпропаганды губкома КП(б)У. 1921–1922 гг. – 144 арк.

65. ДАВО. Ф. 258. Мировой судья I-го участка Винницкого судебно-мирового округа. М. Брацлав Винницкий уезд Подольской губернии. 1894–1911 гг. – Оп. 1. – Спр. 200. Дело по обвинению крестьянки Чобы Марии. 1894 г. – 12 арк.
66. ДАВО. Ф. 470. Винницкий уездный суд. – Оп. 1. – Спр. 76. Книга регистрации актов купчих крепостей, контрактов, установления происхождения. 3 января – 22 декабря 1834 г. – 773 арк.
67. ДАВО. Ф. 470. Винницкий уездный суд. – Оп. 1. – Спр. 220. Реестр составления заемных и крепостных писем. 13 марта – 1 декабря 1849 г. – 173 арк.
68. ДАВО. Ф. 470. Винницкий уездный суд. – Оп. 1. – Спр. 256. Дело о наследственных капиталах в сумме 100000 руб. принадлежащих Юрковскому Фелициану конфискованных в имении Потоцкого Александра. 18 октября – 16 декабря 1849 г. – 15 арк.
69. ДАВО. Ф. 471. Гайсинский уездный суд г. Гайсин, Гайсинского уезда. – Оп. 1. – Спр. 12. Заемные письма, купчие крепости, акты о разделе имущества. 17 апреля – 8 августа 1836 г.
70. ДАВО. Ф. 471. Гайсинский уездный суд г. Гайсин, Гайсинского уезда. – Оп. 1. – Спр. 251. Дело по обвинению помещика Черновского Алоиза в отторжении церковных земель. 29 июля – 8 октября 1854 г. – 254 арк.
71. ДАВО. Ф. 471. Гайсинский уездный суд г. Гайсин, Гайсинского уезда. – Оп. 1. – Спр. 363. Дело об установлении прав наследства графини Потоцкой Александры на Теплицкое имение. 8 октября 29 ноября 1854 г. – 8 арк.
72. ДАВО. Ф. 471. Гайсинский уездный суд г. Гайсин, Гайсинского уезда, Подольского уезда. – Оп. 2. – Спр. 13. Дело о жалобе заседателя Винницкого верховного земского суда Шанбелена на графа Щенного Потоцкого за неуплату долга за 1796 г.
73. ДАВО. Ф. 471. Гайсинский уездный суд г. Гайсин, Гайсинского уезда, Подольского уезда. – Оп. 2. – Спр. 17. Дело о жалобе помещика Закревского на помещика Щенного Потоцкого за запрещение рубить лес в с. Рахнок и Гунче, относящихся по праву от графа Красицкого за 1796 г.

74. ДАВО. Ф. 471. Гайсинский уездный суд г. Гайсин, Гайсинского уезда, Подольского уезда. – Оп. 2. – Спр. 18. Выписки из актовых книг суда по делу о проведении конкурса на имение графа Потоцкого за 1818 г.
75. ДАВО. Ф. 471. Гайсинский уездный суд г. Гайсин, Гайсинского уезда, Подольского уезда. – Оп. 2. – Спр. 32. Дело по жалобе шляхтича о захвате церковной земли с Пчельной экономией графини Потоцкой в с. Теплике за 1846 г.
76. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 12 а. Дело по иску Тульчинских мещан к графу Мстиславу Потоцкому. 1826 г.
77. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 25. Реестр совершенных купчих крепостей, заемных писем квитанций уездного суда. 07.09 – 09.09.1840 г. – 332 арк.
78. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 37. Реестр совершенных купчих крепостей, квитанций, актов о разделе наследственных имений уездного суда. 20.06. – 25.10.1840 г. – 132 арк.
79. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 39. Акты уездного суда о совершении купчих крепостей, духовных завещаний, доверенностей. 02.07. – 07.09.1840 г. – 253 арк.
80. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 69. Реестр совершенных вводных листов уездного суда. 27.07.1845 г. – 22.08.1866 г. – 146 арк.
81. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 140. Вводные листы на право пользования именьями. 08.10.1860 г. – 22.09.1861 г. – 40 арк.
82. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 212. Реестр совершенных вводных листов уездного суда. 05.01.1871 г. – 04.04.1872 г. – 96 арк.
83. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 213. Реестр совершенных купчих и данных крепостей, заемных писем уездного суда 12.01.1871 г. – 03.01.1872 г. – 87 арк.

84. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 217. Купчие крепости на право собственности, выданные Брацлавским уездным судом 19.09. – 27.05.1875 г. – 123 арк.
85. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 226. Дело об установлении прав графа Потоцкого на крестьян (семьи) Допиренко. – 156 арк.
86. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 307. Дело о предоставлении права на владение Тростянецким имением помещику Сабанскому Фениксу 19.06.1856 г. - 03.04.1857 г. – 17 арк.
87. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 329. Дело о совершении купчей крепости купцом Гусаком Арсением Демидовичем на часть земли графа Потоцкого Болеслава Станиславовича 27.09.1857 г. – 31.08.1859 г. – 25 арк.
88. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 330. Дело о совершении купчей крепости купцом Гусаком Арсением Демидовичем на часть графа Потоцкого Болеслава Станиславовича 27.09.1857 г. – 31.08.1859 г. – 9 арк.
89. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 346. Дело о выдаче свидетельства графу Потоцкому Болеславу о состоянии его имения. – 116 арк.
90. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 584. Дело об освобождении братьев Мельничуковых: Федора, Василия и Михаила от крепостной зависимости графа Потоцкого. – 135 арк.
91. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 588. Дело о неправильном зачислении графом Потоцким, в крепостные мещанина Коленика. – 222 арк.
92. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 610. Дело о захвате дома и имущества вдовы Марцианы Пртитэловской села Нестерварки помещиком Мстиславом Потоцким. – 137 арк.

93. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав, Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 833. Дело по обвинению графа Потоцкого за издевательство над крестьянами. – 137 арк.
94. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 842. Дело по обвинению помещика Мстислава Потоцкого в жестоком обращении с крестьянами-жителями города Тульчина. – 174 арк.
95. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 856. Дело по обвинению помещика графа Потоцкого Мстислава в незаконных действиях. – 348 арк.
96. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 1389. Дело по иску дворянина Иосифа Кленбовского к графу М. Потоцкому за деньги. 1849–1869 гг. – 172 арк.
97. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Подольской губернии. – Оп. 2. – Спр. 1. Протоколы заседаний Брацлавского уездного суда от 30 апреля 1862 г. – 44 арк.
98. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Подольской губернии. – Оп. 2. – Спр. 2. Сведения о членах и канцелярских чиновниках уездного суда. – 283 арк.
99. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Подольской губернии. – Оп. 2. – Спр. 3. Дело об установлении прав на землю в с. Киричец. – 82 арк.
100. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Подольской губернии. – Оп. 2. – Спр. 4. Дело об установлении прав наследства на имущество Скромных Ильи и Григория. – 742 арк.
101. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Подольской губернии. – Оп. 2. – Спр. 5. Дело об установлении прав наследства на имущество Скромных Ильи и Григория. – 742 арк.
102. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Подольской губернии. – Оп. 2. – Спр. 6. Дело об установлении прав владения на с. Соколинцы. – 57 арк.
103. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Подольской губернии. – Оп. 2. – Спр. 7. Дело об установлении прав владения частью с. Михайловки. 12.05.1835 г. – 4.11.1836 г. – 31 арк.

104. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд. г. Брацлав Подольской губернии. – Оп. 2. – Спр. 8. Дело об установлении прав владения частью с. Михайловки. 14.05.1835 г. – 18.11.1836 г. – 67 арк.
105. ДАВО. Ф. 474. Ямпольский уездный суд. г. Ямполь, Подольский суд. – Оп. 1. – Спр. 66. Указ Подольского губернского правления о конфискации имений участников Польского восстания 1831 г. – 141 арк.
106. ДАВО. Ф. 474. Ямпольский уездный суд. г. Ямполь, Подольский суд. – Оп. 4. – Спр. 31. Указ Подольского губернского правления о конфискации имений участников Польского восстания 1831 г. 10 декабря 1829 г. – 3 февраля 1833 г. – 141 арк.
107. ДАВО. Ф. 477. Ямпольский уездный управитель (регент) г. Ямполь, Подольской губернии. – Оп. 2. – Спр. 4. Книга регистрации крепостных и наследственных актов, арендных контрактов, королевских повелений, духовных завещаний и других разных представлений. 3 января – 22 декабря 1820 г. – 678 арк.
108. ДАВО. Ф. 479. Могилев – Подольский уездный земной суд г. Могилев – Подольский Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 5. Книга входящих бумаг. 2 января – 31 декабря 1801 г. – 1259 арк.
109. ДАВО. Ф. 479. Могилев – Подольский уездный земной суд г. Могилев – Подольский Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 13. Книга записи нотариальных актов (контракты, договоры, свидетельства о происхождении, деловые обязательства и другие). 3 января – 30 декабря 1803 г. – 1521 арк.
110. ДАВО. Ф. 479. Могилев – Подольский уездный земной суд г. Могилев – Подольский Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 15. Книга записи нотариальных актов (договоры, контракты и т.д.). 2 января – 17 октября 1804 г. – 182 арк.
111. ДАВО. Ф. 479. Могилев – Подольский уездный земной суд г. Могилев – Подольский Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 18. Книга записи нотариальных актов (доверенности, отдельные записи, отдельные акты, свидетельства о происхождении и т.д.). 4 января – 2 июля 1806 г. – 117 арк.
112. ДАВО. Ф. 479. Могилев – Подольский уездный земной суд г. Могилев – Подольский Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 20. Книга записи нотариальных актов (раздельные акты, деловые обязательства и др.). 3 января – 14 марта 1807 г. – 1394 арк.

113. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 4. Книга записи нормативных актов (доверенности, деловые обязательства, копии решения суда, свидетельство о рождении, происхождении и т.д.). 4 января – 31 декабря 1801 г. – 907 арк.
114. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 10. Книга записи нотариальных актов, отдельные акты, долговые обязательства, векселя и т.д., записи актовых книг, свидетельских показаний и т.д.
115. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 12. Книга записи нотариальных актов (доверенности, долговые обязательства, договора, копии документов и т.д.). – 1030 арк.
116. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 16. Книга записи нотариальных актов (доверенности, договора, векселя и другие книги записей). – 828 арк.
117. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 17. Книга записи нотариальных актов (купчие крепости, отдельные записи, доверенности и др.). – 771 арк.
118. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 18. Книга входящих документов. – 1807 арк.
119. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 19. Дело по обвинению крестьян Бескорошейного Филипа, Головатого Василия и других в воровстве. – 46 арк.
120. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 20. Книга записи нотариальных актов (договора, доверенности, долговые обязательства, копии документов и др.). – 667 арк.
121. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 31. Книга записи нотариальных актов (доверенности, долговые обязательства, завещания и др.). – 723 арк.
122. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 32. Книга записи решений суда по гражданским делам.
123. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 38. Решения суда по гражданским делам. – 220 арк.

124. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 39. Книга записи нотариальных актов (раздельные акты, доверенности, долговые обязательства и др.). – 618 арк.
125. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 44. Книга записи нотариальных актов (завещания, купчие крепости, договора и др.). – 777 арк.
126. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 84. Книга записи нотариальных актов (купчие крепости, доверенности, векселя). – 942 арк.
127. ДАВО. Ф. 492. Литинский уездный земской суд, г. Литин Подольской губернии. –
Оп. 1. – Спр. 5. Книга записи договоров, контрактов обязательств. 12 января 1800 г.
– 29 декабря 1802 г. – 281 арк.
128. ДАВО. Ф. 492. Литинский уездный земской суд, г. Литин Подольской губернии. –
Оп. 1. – Спр. 87. Книга записи нотариальных актов (завещания, договоренности, квитанции об уплате и т.д.). 7 января 1827 г. – 12 декабря 1834 г. – 534 арк.
129. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 5. Книга записи нотариальных актов (дарственные записи, доверенности, векселя, копии свидетельств о рождении, о происхождении и т.д.). –
676 арк.
130. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 7. Книга записи нотариальных актов (раздельные акты, долговые обязательства, договоренности, договоры и т.д.). – 812 арк.
131. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 8. Книга записи свидетельств о рождении, смерти, происхождении, копии решений суда и т. д. – 1476 арк.
132. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 9. Алфавитный список шляхтичей Брацлавского уезда. – 114 арк.
133. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 10. Книга записи нотариальных актов (договоренности, завещания, свидетельства о рождении и т. д.). – 799 арк.

134. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 11. Книга записи нотариальных актов (раздельные акты, доверенности, свидетельства о рождении, происхождении и т.д.). – 925 арк.
135. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 16. Книга записи нотариальных актов (денежные обязательства, контракты, доверенности и т.д.). – 794 арк.
136. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 20. Книга копий нотариальных актов (векселя, патенты, свидетельства о рождении, данные крепости и др.). – 578 арк.
137. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 22. Книга записи нотариальных актов (раздельные акты, завещания, доверенности и т.д.). – 496 арк.
138. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 23. Книга нотариальных актов (доверенности, долговые обязательства, договора, копии свидетельств о рождении и др. документов). – 345 арк.
139. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 26. Книга записи нотариальных актов (закладные крепости, доверенности, земные письма и т.д.). – 528 арк.
140. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 27. Книга записи нотариальных актов (договоренности, копии метрических свидетельств, векселей, квитанции и т.д.) – 572 арк.
141. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 30. Книга записи нотариальных актов (завещания, доверенности, свидетельства о происхождении и т.д.). – 608 арк.
142. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 33. Книга записи нотариальных актов (раздельные акты, копии решений суда, договоры и т.д.). – 442 арк.
143. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 36. Книга записи нотариальных актов (договоры, завещания, отдельные записи, свидетельские показания и т.д.). – 429 арк.

144. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 42. Книга записи актов (акты осмотра имущества, квитанции об уплате долгов, долговые обязательства и т.д.). – 419 арк.
145. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 45. Книга записи нотариальных актов (договоренности, дарственные записи, договоры и т.д.). – 617 арк.
146. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 48. Книга записи нотариальных актов (арендные договоры, долговые обязательства, контракты, сделки и т.д.). – 576 арк.
147. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 49. Книга записи нотариальных актов (долговые обязательства, доверенности, акты оценочной комиссии, документы об удовлетворении денежных исков и т. д.). – 397 арк.
148. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 50. Книга записи нотариальных актов (раздельные акты, денежные обязательства, завещания, копии раздельных документов и др.). – 316 арк.
149. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 58. Копии актов (векселя, квитанции по денежным искам и т.д.). – 119 арк.
150. ДАВО. Ф. 521. Брацлавская повитовая казенная палата. – Оп. 1. – Спр. 7. Протоколы заседания Брацлавской казенной палаты. 5 февраля – 28 февраля 1797 г. – 113 арк.
151. ДАВО. Ф. 608. Липовецкий уездный суд. г. Липовец, Липовецкого уезда, Киевской губернии. – Оп. 1. – Спр. 1773. Дело о взыскании долга с имущества гр. Потоцкого В.
152. ДАВО. Ф. 608. Липовецкий уездный суд. г. Липовец, Липовецкого уезда, Киевской губернии. – Оп. 1. – Спр. 2017. Дело о перечислении имени в с. Кальнике. приобретённого помещиками гр. Потоцкой, Фон-Таубе и Иенни, за Товарищество кальницкого свеклосахарного завода.

153. ДАВО. Ф. 608. Липовецкий уездный суд. г. Липовец, Липовецкого уезда, Киевской губернии. – Оп. 2. – Спр. 614. Дело по иску помещицы Рожевской Е. к помещице графине Потоцкой Ф. и её наследникам об уплате 25459 злотых.
154. ДАВО. Ф. 608. Липовецкий уездный суд. г. Липовец, Липовецкого уезда, Киевской губернии. – Оп. 2. – Спр. 1255. Дело о выдаче помещикам гр. Потоцким В. и С. Свидетельства о «благонадёжности» их имений в Дашеве.
155. ДАВО. Ф. 608. Липовецкий уездный суд. г. Липовец, Липовецкого уезда, Киевской губернии. – Оп. 2. – Спр. 1530. Вводный лист о вступлении помещицы гр. Потоцкой Г. во владение имением в м. Балабановке.
156. ДАВО. Ф. 608. Липовецкий уездный суд. г. Липовец, Липовецкого уезда, Киевской губернии. – Оп. 2. – Спр. 1599. Дело о продаже помещиком гр. Потоцким В. помещику Красовскому Ф. имения.
157. ДАВО. Ф. 608. Липовецкий уездный суд. г. Липовец, Липовецкого уезда, Киевской губернии. – Оп. 2. – Спр. 1611. Вводный лист о вводе помещика Ярошинского во владение имением в д. Сороке.
158. ДАВО. Ф. 608. Липовецкий уездный суд. г. Липовец, Липовецкого уезда, Киевской губернии. – Оп. 2. – Спр. 1760. Дело о взыскании долга с имущества гр. Потоцкого В.
159. ДАВО. Ф. 608. Липовецкий уездный суд. г. Липовец, Липовецкого уезда, Киевской губернии. – Оп. 2. – Спр. 1968. Дело о выдаче свидетельства о «благонадёжности» имения совладельцев – помещиков гр. Потоцкой Г., бар. Фон-Таубе и Иенни Л. в с. Колонике.
160. ДАВО. Ф. 608. Липовецкий уездный суд. г. Липовец, Липовецкого уезда, Киевской губернии. – Оп. 2. – Спр. 2061. Дело о выдаче свидетельства о «благонадёжности» имения помещика гр. Потоцкого В. в с. Купчинец и Шабельной.
161. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 21. Книга нотариальных актов (раздельные записи, завещания, свидетельства о рождении, происхождении и т.д.). 2 января – 31 декабря 1805 г. – 1039 арк.
162. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 43. 1813г. Копии контрактных

актов(раздельные записи, контракты, доверенности и т.д.). 2 января – 30 декабря 1813 г. – 436 арк.

163. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 84. Книга записи нотариальных актов (дарственные записи, раздельные акты, доверенности и т.д.). – 279 арк.
164. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 49. Книга записи нотариальных актов (завещания, обязательства и т.д.). 3 января – 30 декабря 1816 г. – 590 арк.
165. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 54. Книга записи нотариальных актов (договоры, доверенности и т.д.). 3 января 1817 г. – 31 декабря 1818 г. – 545 арк.
166. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 55. Книга записи нотариальных актов (денежные обязательства, доверенности, раздельные акты, свидетельства о рождении и т.д.). 2 января – 31 декабря 1818 г. – 238 арк.
167. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 61. Книга записи нотариальных актов. 02.01. – 30.12.1819 г. – 465 арк.
168. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 63. Книга записи нотариальных актов (договоры, доверенности, закладные крепости, купчие крепости и т.д.). 02.01. – 21.12.1820 г. – 518 арк.
169. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 69. Книга записи нотариальных актов (копии доверенностей, векселей, завещаний и т.д.). 03.01. – 30.12.1822 г. – 569 арк.
170. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 74. Книга записи нотариальных актов (завещания, договоры, копии метрических выписей и т.д.). 03.01 – 29.12.1823 г. – 489 арк.

171. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 111. Книга копий резолюций, подтверждений, завещаний, доверенностей и других документов 08.01 – 11.12.1801 г.
172. ДАВО. Ф. 863. Щербатовы – князья, помещики Подольской и Херсонской губерний. – Оп. 1. – Спр. 28. Письма Щербатовой М.Г. от Детко Н. 1892 г. (на рус. и на укр. яз.).
173. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 1. Завещание графа Потоцкого Болеслава Станиславовича, опись имущества и отчет о приходе и расходе средств в имении после его смерти. – 11 арк.
174. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 2. Письма Болеслава Потоцкого к своему зятю Григорию Строганову (на фр. яз.). 1890-1891 гг.
175. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 3. Письмо Болеслава Потоцкого к правнукам Александре и Владимиру Щербатовым (на фр. яз.). 1893 г.
176. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 4. Письмо Б. Потоцкого к Софии Володович (на фр. яз.). 1894 г.
177. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 5. Письма Б. Потоцкого к неустановленному автору (на фр. яз.).
178. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 6. Сообщения о бракосочетаниях Потоцких и список лиц приглашенных на свадьбу Марии Потоцкой в 1897 г. (на польск. яз.). 1892–1899 гг.
179. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 7. Извещение о смерти лиц из рода Потоцких (на польск. и фр. яз.). 1859–1908 гг.
180. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 8. Обращение объединенного общества молодых поляков за границей по поводу годовщины смерти Юлиуша Словацкого. г. Париж. 8 марта 1897 г. – 1 арк.
181. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 9. Письмо к Марии Потоцкой (на фр. яз.). 1854 г. – 2 арк.
182. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 10. Письма от Потоцких: Гелены и Софьи к Щербатовым (на фр. яз.). 1894–1906 гг.

183. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 11.
Письмо к Александре Щербатовой от Потоцкого (?) (на фр. яз.). 1917 г. – 2 арк.
184. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 12.
Письма Стефана к Станиславу (?) (на польск. яз.) 1856–1860 гг. – 23 арк.
185. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 13.
Письмо Адама Потоцкого кузену (на фр. яз.) 1898 г. – 2 арк.
186. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 14.
Письмо от (?) Потоцкого (на польск. яз.). Письмо от Адама Потоцкого. 1902 г. – 2 арк.
187. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 15.
Письмо Антония Потоцкого к Станиславу (на фр. яз.). 1892 г. – 2 арк.
188. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 16.
Акт жителей с. Немирова о принадлежности дома Шмула Шора, построенном на земле Б. Потоцкого (на рус. яз.). – 1 арк.
189. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 17.
План имения Глинянецкого и Бейраковецкого графа Болеслава Потоцкого. 1835 г. – 1 арк.
190. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 18.
План Велико-Лайсанского имения графа Болеслава Потоцкого. 1835 г.
191. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 19.
План имения Чекаларовецкого Подольской губернии Брацлавского уезда графа Болеслава Потоцкого. – 1 арк.
192. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 20.
План имения Рочанского графа Болеслава Потоцкого. – 1 арк.
193. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 21.
План земель местечка Райгорода и с. Остолопово графа Б. Потоцкого.
194. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 22.
План имения Муховецкого Подольской губернии Брацлавского уезда графа Б. Потоцкого. – 1 арк.
195. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 23.
План имения Стжелезинского графа Б. Потоцкого. – 1 арк.

196. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 24. План имения Поточанского Подольской губ. Брацлавского уезда графа Б. Потоцкого. – 1 арк.
197. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 25. План имения Немировского гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
198. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 26. План имения Дубовчанского Брацлавского уезда Подольской губернии гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
199. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 27. План имения Дубовчанского гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
200. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 28. План имения Фердинантского Брацлавского уезда Подольской губернии гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
201. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 29. План имения Сипечанского Брацлавского уезда Подольской губернии гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
202. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 30. План имения Яранского Брацлавского уезда Подольской губернии гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
203. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской и Херсонской губерний. Потоцкий Болеслав Станиславович (?–1893 г.) – отец. Потоцкая Мария Болеславовна (1839–1882 гг.) – дочь. – Оп. 1 – Спр. 31. План части местечка Богополя Подольской губернии Балтского уезда гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
204. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 32. План земель с. Супруновки гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
205. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 33. План Восточно-Тростянецких земель гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
206. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 34. План земель с. Никифоровки Немировского имения гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.

207. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр.
35. План земель с. Сипашанское Подольской губернии Брацлавского уезда гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
208. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр.
36. План земель с. Яранское Подольской губернии Брацлавского уезда гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
209. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр.
37. План земель с. Супруновки гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
210. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр.
38. План земель с. Бушинки Подольской губернии Брацлавского уезда гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
211. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр.
39. План земель с. Боблова Подольской губернии Брацлавского уезда гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
212. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр.
40. План земель с. Луки и Чепеливки Подольской губернии Брацлавского уезда гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
213. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр.
41. План земель с. Дубовника Подольской губернии Брацлавского уезда гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
214. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр.
42. План земель с. Березовки Подольской губернии Брацлавского уезда гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
215. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр.
43. План церкви в имении Немировском Подольской губернии Брацлавского уезда гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
216. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр.
44. План Богопольского леса гр. Б. Потоцкого в Подольской губернии Брацлавского уезда. – 1 арк.

217. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 45. План Криковецкого леса гр. Б. Потоцкого в Подольской губернии Брацлавского уезда. – 1 арк.
218. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 4. Выписка из метрической книги о бракосочетании Строганова Г.С. и Потоцкой М.Б. (на рус. яз.). 28 сентября 1856 г.
219. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 12. Письма Строганову Г.С. от жены Марии Болеславовны. 1863 г. (на фр. яз.).
220. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 25. Письма Строгановой М.Б. своей матери (Потоцкой) (на фр. яз.). 1866–1870 гг.
221. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 26. Письма Строгановой М.Б. от различных адресатов (на рус. и фр. яз.). 1894–1904 гг.
222. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 28. Список книг по истории и литературе.
223. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 29. Счета доходов, расходов и остатков в имении Строгановой М.В. (на рус. яз.). 1866–1869 гг.
224. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 36. Письмо с отчётом о денежных вытратах в связи с перевозкой грузов Строганову от Зельмана М.

225. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 37. План с. Зарудинцы Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
226. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 38. План с. Вергиевка Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
227. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 39. План с. Б(е)новец Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
228. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 40. План с. Сподах Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
229. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 41. План крестьянских земель Монастырецкого имения Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
230. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 42. План крестьянских земель Березовецкого имения Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
231. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 43. План крестьянских земель Бобловецкого имения Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.

232. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 44. План крестьянских земель Хворостецкого имения Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
233. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 45. План крестьянских земель общества Рачинского имения Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
234. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 46. План крестьянских земель с. Головенского Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б.
235. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 47. План с. Монастырецкого Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
236. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 48. План с. Головенского Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
237. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 49. План лесов Немировского имения Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
238. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова

- Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 50. План фермовой земли с. Ободное графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
239. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 51. План помещичьей земли с. Дьяуровки Херсонской губернии Ананиевского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
240. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 52. План лесного урочища Муховецкого Немировского уезда земли графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
241. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 53. План Григорьевского имени графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
242. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 54. План Криковецкого, Карчинского, Богулевского лесных урочищ Немировского уезда Подольской губернии графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
243. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 55. План леса Тарановой дачи Таужанского имени Балтского (название размытое, может быть не точное) уезда Подольской губернии графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
244. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 56. План Зарудинецких лесных урочищ Немировского уезда Подольской губернии графини Строгановой М.Б. – 1 арк.

245. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 57. План Плоского и Духановичского лесных урочищ Брацлавского уезда Подольской губернии графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
246. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 58. План крестьянского надела с. Рачёк Брацлавского уезда Подольской губернии графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
247. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 59. План усадебной и выгонной земли с. Таужной Брацлавского уезда Подольской губернии графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
248. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 60. План земельных угодий Морозовой фермы Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
249. ДАВО. Ф. 895. Брацлавское наместническое правление г. Брацлав, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 1. Протоколы заседаний наместнического правления. 27 августа 1796г. – Т.1. – 1895 арк.
250. ДАВО. Ф. Р-5257. Особистий фонд Брілінга Г.Г. – Оп. 1. – Спр. 2. Брилинг Г.Г. К истории Винницкого краеведческого музея. Очерки. Винница. 1968 г.
251. Данилова Л.В. Традиция как специфический способ социального наследования / Л.В. Данилова // Советская этнография. – 1989. – № 3. – С. 48-50.
252. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 33. Храбан Г.Ю. «Сад-поема». Ілюстрована повість про «Софіївку». 1961 р. – Частина 1. – 173 арк.

253. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 34. Храбан Г.Ю. «Сад-поема». Ілюстрована повість про «Софіївку». 1962 р. – Частина 2. – 197 арк.
254. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 35. Храбан Г.Ю. Будівництво і вдосконалення Уманського парку «Софіївка». I-IV розділи із задуманої колективної монографії до 200-річчя заснування. – 36 арк.
255. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 36. Храбан Г.Ю. Графиня Софія Потоцька (на кого працювали кріпаки Уманщини). Історичний нарис. 1956–1957 рр. – 21 арк.
256. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 37. Храбан Г.Ю. Тричі продана (Софія Потоцька). Історичний нарис. – 34 арк.
257. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 38. Храбан Г.Ю. Рукотворна поема. Історико-краєзнавчий нарис про «Софіївку». – 153 арк.
258. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 40. Публікації Храбана Г.Ю. у газетах, журналі, рукописні виписки з архівних документів, дослідження про головного будівничого «Софіївки» Людовіка Метцеля. Фотокопії листів Л. Метцеля Станіславу Потоцькому, 1790, 1798–1803 рр. 1961–1987 рр. – 123 арк.
259. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 42. Газетні статті, дослідження Храбана Г.Ю., фотокопії та виписки з архівних першоджерел про назву «Софіївка», «Царицин сад», фінансування, ремонтні та реставраційні роботи в «Софіївці». 1959–1987 рр. – 95 арк.
260. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 43. Храбан Г.Ю. Огляд архівних першоджерел і основної літератури з історії «Софіївки» (1773–1984 рр.). 1988 р. – 85 арк.
261. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 46. Виписки з документів ЦДІА УРСР, книг, журналів, дослідження Храбана Г.Ю. про «Софіївку». 1959–1987 рр. – 98 арк.

262. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 47. Виписки з архівних першоджерел, довідників, літератури, фотокопії документів ЦДІА УРСР до біографії Станіслава Фелікса (Щенсного) Потоцького. 1958–1973 рр. – 64 арк.
263. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 49. Рукописні виписки з архівних документів, журналів про Софію Потоцьку. 1959–1979 рр. – 27 арк.
264. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 50. Теодор Темері. Путівник по «Софіївці». – Одеса, 1846 р. Переклад Храбана Г.Ю. з французької на українську. 1958 р., 1970 р. – 101 арк.
265. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 51. Теодор Темері. Путівник по «Софіївці». – Одеса, 1846 р. Переклад Храбана Г.Ю. і Суровцевої Н.В. з французької на російську. 1958 р. – 67 арк.
266. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 52. Документи про Станіслава Трембецького (1735–1812 рр.) - польського поета. 1959–1961 рр. – 28 арк.
267. Дворянские роды Российской империи. – Т. 1–4. – СПб., 1993–1995. – Т. 1. – 344 с.
268. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО м. Хмельницький). Ф. 685. Кам'янецько-римська католична духовна консисторія. – Оп. 4. – Спр. 7. Опис Брацлавського, Грабовського, Немирівського та ін. костьолів (1799 р.). – 417 арк.
269. Дебогорий-Мокриєвич В.К. Воспоминания / В.К. Дебогорий-Мокриєвич. – СПб.: Книгоизд-во «Свободный труд», 1906. – 598 с.
270. Делиль Жак. Сады / Жак Делиль. – Л., 1987. – 232 с.
271. Демочани. Умань. – К., 1882. – 35 с.
272. Дець В.С. Немирівщина від сивої давнини до кінця ХХ ст. / В.С. Дець. – Немирів, 1999.
273. Династія Харитоненків / І.О. Щудрик, А.А. Даниленко. – Суми, 2003.
274. Дзегановська–Лобастова А.В. Дзегановські / А.В. Дзегановська–Лобастова // УГ. – К., 1996. – С. 81-84.

275. Довідник з історії України / За редакцією І. Підкови та Р. Шуста. – Т. 2. – К.: Генеза, 1995. – 440 с.
276. Долгорукий И.М. Софиевка // Вестник Европы / И.М. Долгорукий – 1811. – № 6. – С. 123-133.
277. Долгоруков И.М. Славны бубны за горами или мое путешествие кое-куда 1810 года / И.М. Долгоруков. – М., 1870. – 480 с.
278. Дольницький О.В. Літопис роду Дольницьких: Документи, матеріали, спогади: генеалогічне дослідження / О.В. Дольницький. – Львів: Видавництво УКУ, 2004. – 658 с.
279. Доманицкий В. Приготовление к встрече императора Александра I в Умани / В. Доманицкий // Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – № 6. – Отд. 2. – С. 141-143.
280. Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О.М. Донік. – К., 2004. – 314 с.
281. Дорошенко О.М. Біографічний нарис родини Скаржинських (перша половина XVIII – початок XX століть) / О.М. Дорошенко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 76. – Вип. 63. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 149-152.
282. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева / Н.М. Дружинин. – Т. I. – М., Л., 1946. – 635 с.
283. Дьяков В.А., Зайцев В.М., Обушенкова Л.А. Социальный состав участников польского восстания 1830–1831 гг. (по материалам западных губерний Российской империи / В.А. Дьяков, В.М. Зайцев, Л.А. Обушенкова // Историко-социологические исследования: На материалах славянских стран. – М., 1970.
284. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні: Монографія / За загальн. ред. Л.О. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1999. – 440 с.
285. Жук С.І. Західна історіографія та епістемологія проблеми історичної науки / С.І. Жук // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 45-53.
286. Жуков Е. Очерки методологии истории / Е. Жуков. – М.: Наука, 1980. – 246 с.
287. Заблоцкий-Десятовский А.П. Граф П.Д. Киселев и его время, материалы для истории императоров Александра I и Александра II / А.П. Заблоцкий-Десятовский. – СПб., 1882. – Т. I.

288. Заблоцкий-Десятовский А.П. Граф П.Д. Киселев и его время, материалы для истории императоров Александра I и Александра II / А.П. Заблоцкий-Десятовский. – СПб., 1882. – Т. IV.
289. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії / Л. Зашкільняк. – Львів: ЛОНМІО, 1996. – 96 с.
290. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. – 752 с.
291. Зашкільняк Л. Формирование и развитие исторической науки в Польше. Пособие по спецкурсу / Л. Зашкільняк. – Львов, 1986. – 81 с.
292. Зыков В.А. К истории Умани / В.А. Зыков. – Умань, 1916. – 52 с.
293. Зленко В. Історія феміністичного руху: Програма лекційного курсу для гуманітарних спеціальностей / В. Зленко. – Київ, 1998. – 11 с.
294. Золотухин А. Фонтан слёз и утаенная любовь Пушкина / А. Золотухин. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.cnw.mk.ua/pushkin/rus/fontan.htm>.
295. Иванов В. Методология исторической науки / В. Иванов. – М.: Высшая школа, 1985. – 168 с.
296. Иващенко В. Исторический очерк Умани и Царицына сада (Софиевки) / В. Иващенко. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1895. – 57 с.
297. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського в м. Києві (далі ІРНБУ). Ф. VI. Інвентарна реформа на Волині 40-х років XIX ст. Колекція архівних документів (1628–1879). – № 85. Заключение Подольского инвентарного комитета на инвентарь и статистическое описание селения Дельфиновки Балтского уезда помещика Мечислава Потоцкого. Оригинал, 1845 г. – 45 арк.
298. ІРНБУ. Ф. VI. Інвентарна реформа на Волині 40-х років XIX ст. Колекція архівних документів (1628–1879). – № 105-106. Заключение Подольского инвентарного комитета на инвентарь и статистическое описание селения Новоселицы Балтского уезда помещика Мечислава Потоцкого. Оригинал, 1845 г. – 45 арк.
299. ІРНБУ. Ф. X. Українська Академія наук. – Всеукраїнська Академія наук (УАН–ВУАН) (1918–1934). Архів і колекція документів, зібраних її установами. XVI–

- XX ст. – № 7493. Лист Станіслава Потоцького до короля (Робчиці, 22 листопада 1658 р.). Копія. – 1 арк.
300. ІРНБУ. Ф. XIII. Канцелярія обер-прокурора Священного синоду (1721–1917). Колекція архівних документів (1677–1901). – № 3367. Потоцкий Болеслав, граф [Арсению, архиепископу Варшавському], письмо 25 марта 1852 г. из Немирова в [Варшаву]. [Поздравительное]. Оригінал. – 1 арк.
301. ІРНБУ. Ф. XXIV. Уманський краєзнавчий музей. А.К. Жолкевський (Уманська збірка). Колекція рукописів XVI–XX ст. – № 2437. Ассигновка, выданная Потоцким (Ревера) Станиславом, краковским воеводой, Гетманом Великим Коронным, Стефану Сокальскому, делегированному к Хмельницкому 165(7?) г. [июнь?], Нижанковицы. – 1 арк.
302. ІРНБУ. Ф. XXIV. Уманський краєзнавчий музей. А.К. Жолкевський (Уманська збірка). Колекція рукописів XVI–XX ст. – № 2438. Квит, выданный Николаем Потоцким, генералом земель Подольских королевской казне в получении годовой платы, назначенной королем 23 июля 1566 г. – 1 арк.
303. ІРНБУ. Ф. XXIV. Уманський краєзнавчий музей. А.К. Жолкевський (Уманська збірка). Колекція рукописів XVI–XX ст. – № 2503. Квит, выданный Николаем Потоцким, Гетманом Великим Коронным, Королевской казне в получении ассигнований на казацкую хоругву генерала Петра Потоцкого. – 1 арк.
304. ІРНБУ. Ф. 151. Щербатов Микола Борисович, князь, поміщик – № 8. Каталог библиотеки княгини Марии Григорьевны Щербатовой. Составлен учителем Немировской гимназии И. Панамаренко, 1889 г. – 425 арк.
305. Историческая наука. Вопросы методологии. – М.: Мысль, 1986. – 261 с.
306. История основания, строительства, развития и сохранения дендропарка «Софиевка», г. Умань. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.guman.com.ua/> та ін.
307. История родов русского дворянства. – Кн. 2. – М., 1991. – 396 с.
308. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій / За ред. В.І. Ярового. – К.: Либідь, 2003. – 630 с.
309. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К., 1972. – 788 с.
310. Історія Польщі в архівному документі / Підготував Я. Крохмаль. – Варшава-Київ, 2004. – 140 с.

311. Історія Польщі / За ред. П.С. Федорчака. – Івано-Франківськ: Видавництво «Плай», 1995. – 57 с.
312. Історія Центрально-Східної Європи. Посібник / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2001. – 658с.
313. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496с.
314. Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад / А. Каппелер. – М.: «Традиция» - «Прогресс-Традиция», 1996. – 344 с.
315. Карпеев Э.П. «Се человек...» (заметки к психологическому портрету М.В. Ломоносова) / Э.П. Карпеев // ВИЕТ. – 1999. – № 1. – С. 106-121.
316. Каталог деревьев и кустарников Уманского Царицына сада на 1905 г. – Умань: Типография И. Цейтлина, 1905. – 50 с.
317. Киевские губернские ведомости. – 1839. – № 7.
318. Кислий І.Я. Пам'ятники паркової архітектури на Україні: парк ім. 3-го Інтернаціоналу в Умані / І.Я. Кислий // Архітектура Радянської України. – 1939. – № 9. – С. 17-21.
319. Клименко Т.А. Дендропарк «Софіївка» в дослідженнях Григорія Храбана / Г.Ю. Храбан. До 100-річчя з дня народження. Збірник статей і матеріалів / Т.А. Клименко. – Драбів, 2002. – С. 31-42.
320. Клименко Т. Умань во времена владения ею дворянским родом Потоцких: расцвет и упадок / Т. Клименко // Wschodni rocznik humanistyczny. – Lublin-Radzyn Podlaski-Siedlce, 2005. – Т. II. – S. 117-123.
321. Клименко Т. Умань за часів Потоцьких: документальна замальовка // Архіви України / Т. Клименко. – 2005. – №4. – С. 237-241.
322. Кобеко Д.Ф. Крестьянская ветвь рода Строгановых / Д.Ф. Кобеко // Известия Русского генеалогического общества. – Выпуск третий. – СПб., 1909. – С. 67-77.
323. Ковалинский В.В. Меценаты Киева / В.В. Ковалинский. – 2-е вид. – К.: «Кий», 1998. – 528 с.
324. Ковалинский В.В. Семья Терещенко / В.В. Ковалинский. – К., «Преса України»2003. – 388 с.

325. Коваль А.У. Україна незалежна. Літопис міста Умані / А.У. Коваль. – Умань: АЛМІ, 2007. – 176 с.
326. Ковальченко И. Методы исторического исследования / И. Ковальченко – М.: Наука, 1987. – 439 с.
327. Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований / И.Д. Ковальченко // Новая и новейшая история. – 1995. – №1. – С. 3-33.
328. Ковба М. Державний заповідник Софіївка / М. Ковба. – К., 1961.
329. Козлов О. Родовід Харитоненків / О. Козлов // П'ята наук. геральд. конф. (Львів, 10–11 листопада 1995 року). Зб. тез повідомлень та доп. – Львів, 1995. – С. 35-37.
330. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця, 2007. – 1008 с.
331. [Комаровский Е.Ф. Записки графа Е.Ф. Комаровского / Е.Ф. Комаровский.](#) – М.: Товарищество русских художников, 1990. – 280 с.
332. Корнилов А.А. Русская политика в Польше со времени разделов до начала XX века: Исторический очерк с тремя картами / А.А. Корнилов. – Петроград: Изд-во «Огни», 1915. – 93 с.
333. Косаревский И.А. Государственный заповедник «Софиевка» / И.А. Косаревский. – К.: Изд-во Акад.архитектуры УССР, 1951. – 117 с.
334. Косаревський І.О. Софіївка: короткий путівник / І.О. Косаревський. – К.: Будівельник, 1970. – 95 с.
335. Косенко И.С., Храбан Г.Е., Митин В.В., Гарбуз В.Ф. Дендрологический парк «Софиевка» / И.С. Косенко, Г.Е. Храбан, В.В. Митин, В.Ф. Гарбуз. – К., 1990. – 160 с.
336. Косенко І.С., Храбан Г.Е., Мітін В.В., Гарбуз В.Ф. Дендрологічний парк «Софіївка» / І.С. Косенко, Г.Е. Храбан, В.В. Мітін, В.Ф. Гарбуз. – К.: Наукова думка, 1996. – 155 с.
337. Косенко І.С. Дендрологічний парк «Софіївка» / І.С. Косенко. – Умань, 2003. – 240 с.
338. Косенко И.С. Дендрологический парк «Софиевка» / И.С. Косенко. – Умань: Издательство «Ремарк», 2006. – 240 с.

339. Косенко І.С. Дендрологічному парку «Софіївка» НАН України – 205 років / І.С. Косенко. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.sofiyivka.org.ua/ua/205.htm>.
340. Косенко І.С., Кривошея І.І. «Софіївка» – одісея Потоцьких / І.С. Косенко, І.І. Кривошея. – К.: Академперіодика, 2007. – 48 с.
341. Косенко І.С., Копотун В.А. Дендрологічний парк «Софіївка» – перлина в короні парків світу. Фотонарис / І.С. Косенко, В.А. Копотун. – Вінниця, 1999. – 80 с.
342. Косенко І.С. Історія заснування, будівництва, розвитку та збереження дендропарку «Софіївка» НАН України / І.С. Косенко // *Ogrody rezydencji magnackich XVIII–XIX wieku w Europie srodkowej i wschodniej oraz problemy ich ochrony ogrody Potockich.* – Warszawa, 2000. – S. 46-56.
343. Косенко І.С. «Софіївка» як прообраз французьких пейзажних парків другої половини XVIII століття / І.С. Косенко // *Інтродукція рослин.* – 2003. – № 1–2.
344. Косенко І.С. 50-річчя Національного дендрологічного парку «Софіївка» як наукової установи НАН України / І.С. Косенко. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.sofiyivka.org.ua/ua/45.htm>.
345. Косенко І.С. Уманський дендрологічний парк «Софіївка» НАН України: минуле, сучасне і майбутнє / І.С. Косенко // *Теоретичні та прикладні аспекти інтродукції рослин і зеленого будівництва: Матеріали II Міжнародної наукової конференції молодих дослідників, 17–21 червня 2002 р.* – Київ: Фітосоціоцентр, 2002. – С. 16-20.
346. Косенко І.С., Шиф Е.М. Мифы и сказания в парке «Софиевка» / И.С. Косенко, Е.М. Шиф. – Кн. 1. – Умань: «Ремарк», 2006. – 144 с.
347. Коялович М. Итория воссоединения западнорусских униатов старых времен / М. Коялович. – СПб, 1873. – 400 с.
348. Кравченко І. Ямпільський маєток наприкінці XVIII – та в першій чверті XIX століття / І. Кравченко // *Студії з історії України науково-дослідної катедри історії в Києві.* – К.: ДВУ, 1929. – Т. 2. – С. 56-95.
349. Краткая история Польши: с древнейших времен до наших дней. – М.: Наука, 1993. – 528 с.
350. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків / В.В. Кривошея. – К.: Стилос, 2002. – 389 с.

351. Кривошея В.В. Еліти нації і еліти суспільства (або деякі питання української генеалогії) / В.В. Кривошея // Розбудова держави. – 1998. – № 1/2. – С. 98-105.
352. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Близнюк І.В. Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / В.В. Кривошея, І.І. Кривошея, І.В. Близнюк. – К., 1998. – 84 с.
353. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини. (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.): У 2 ч. / В.В. Кривошея. – К.: ІПіЕНД НАНУ, 1998. – Ч. I. – 269 с. - Ч. II. – 344 с.
354. Кривошея В.В. Персональний склад та генеалогія української козацької старшини: автореф дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: 07.00.06 / В.В. Кривошея. – К., 2006. – 33 с.
355. Кривошея В.В. Родовід Міхновських / В.В. Кривошея // УГ. – К., 1996. – С. 144-149.
356. Кривошея В.В. Українська генеалогія: стан і перспективи розвитку / В.В. Кривошея // Перша заочна наук. конф. з питань генеалогії і біографіки, присв. 160-річчю з дня народження О.М. Лазаревського. Тези повідомлень. Вінниця. 14 червня 1994 р. – Вінниця, 1994. – С. 3-4.
357. Кривошея І. Графи Потоцькі: сторінки історії тульчинської лінії / І. Кривошея. – Умань: РВЦ «Софія». – 20 с.
358. Кривошея І. Давня історія, герб і перші маєтки Потоцьких на Уманщині / І. Кривошея. – Режим доступу до ресурсу: <http://goroduman.com/node/883>.
359. Кривошея І.І. Демагнатеризація уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / І.І. Кривошея // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск VI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 56-69.
360. Кривошея І.І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII-XX ст. (за матеріалами Київської губернії): автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.І. Кривошея. – К., 1997. – 17 с.
361. Кривошея І. Конфіскація Уманських маєтків Олександра Потоцького до Російської казни / І. Кривошея // України на порозі XXI ст.: Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 93-97.

362. Кривошея І.І. Поміщики Уманського повіту між польськими повстаннями (30-50 рр. XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск III. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 158-170.
363. Кривошея І.І. Потоцькі герба Пилява: Тульчинська лінія / І.І. Кривошея. – К.: Науковий світ, 2000. – 16 с.
364. Кривошея І.І. Потоцькі на Уманщині: перша половина XIX століття (науково-методичні матеріали до вивчення тем з історії України XIX ст.) / І.І. Кривошея. – К.: Знання, 1999. – 33 с.
365. Кривошея І., Кривошея І. Родинна хроніка: генеалогічні та історико-краєзнавчі нариси / І. Кривошея, І. Кривошея. – Умань: РВЦ «Софія», 2006. – 87 с.
366. Кривошея І.І. Російське законодавство про шляхетство Правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І.І. Кривошея // Сангушківські читання: Збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції (24-25 січня 2003 р., м. Славути). – Львів, 2004. – С. 161-167.
367. Кривоший О.П. Жінка в суспільному житті України за часів козаччини: Історичні розвідки / О.П. Кривоший. – Запоріжжя: Поліграф – Просвіта, 1998. – 68 с.
368. Кривоший О.П. Материзна: Жінка в правовій культурі українського народу (X – перша половина XVII ст.) / О.П. Кривоший. – Запоріжжя: Поліграф, 2001. – 95 с.
369. Кривулько Д.С., Рева М.Л., Тулупій Г.Г. Дендрологічний парк «Софіївка» / Д.С. Кривулько, М.Л. Рева, Г.Г. Тулупій. – К.: Вид-во АН РСР, 1962. – 83 с.
370. Крижановська О.О. Історія масонства в Україні. Інформаційно-довідковий словник / О.О. Крижановська. – К., 1997. – 83 с.
371. Крижановська О.О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII – на початку XX ст.) / О.О. Крижановська. – К, 1998. – 133 с.
372. Кулаковский П. Поляки и вопрос об автономии Польши / П.Кулаковский. – СПб.: Типография В.Д. Смирнова, 1906. – 24 с.
373. Культурология XX век. Словарь / Ред. Л.В. Скворцов, Г.И. Зверева, Ионин Л.Г. – СПб: Университетская книга, 1997. – 640 с.

374. Кульчицький С.В. Методологія і методика наукового дослідження: Матеріали до нормативного курсу / С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 32 с.
375. Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши: Перевод с польского / С. Кутшеба / Под ред. и с вступ. ст. Н.В. Ястребова. – СПб.: Издание А.С. Суворина, 1907. – 287 с.
376. Лабур О.В. Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (XVI–XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О.В. Лабур. – Одеса, 1999. – 15 с.
377. Лавриненко Л.В. Гендерні дослідження в соціології. Програма лекційного курсу / Л.В. Лавриненко. – К., 1998. – 24 с.
378. Лазаревський О. [А.Л.] Исторический очерк Умани и Царского сада (Софиевка). В. Иващенко К., 1895. 57 с. / О. Лазаревский // Киевская старина. – 1895. – Т. 49. - № 5. – Отд. 2. – С. 100-101.
379. Лакиер А.Б. Русская геральдика. § 91. Окончание параграфа; гербы: Машковский-Ястржембец / А.Б. Лакиер. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.heraldrybooks.ru/text.php?id=23>.
380. Лань О. Вир кохання Потоцьких / О. Лань // Високий замок. – 2003. – 30 липня.
381. Лелевель И. Краткие очерки истории польского народа / И. Лелевель. – СПб., 1862. – 228 с.
382. Ленцова Л.А., Шурупова М.Ф. Социологическая теория девиантного поведения / Л.А. Ленцова, М.Ф. Шурупова // Социально-политический журнал. – 1993. – № 4.
383. Леонгард К. Акцентуированные личности / К. Леонгард. – К.: Вища школа, 1981. – 392с.
384. Летопись Историко-Родословного Общества в Москве. – Годы I-IV (1905-1908). – М., 1905-1908.
385. Ливанцев К.Е. Польская конституция 3 мая 1791 года / К.Е. Ливанцев. // Вестник Ленинградского университета. – 1958. – № 23. – С. 136-143.
386. Лильо І. Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII століть / І. Лильо. – Львів, 2002. – 190 с.

387. Лильо І. Родина Папара у Львові / І. Лильо // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. – К., 2001. – С. 105-111.
388. Липранди А.П. (Вольнец А.) Польша и Польский вопрос / А.П. Липранди. – СПб., 1901. – 181 с.
389. Липківський К. Тіні незабутих предків / К. Липківський. – К., 2003. – 222 с.
390. Лобко О. До історії родинних цінностей Потоцьких, Строганових, Щербатових / О. Лобко // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля / Ред.: Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 1. – С. 326-334.
391. Лобко О. Зв'язки між родинами Потоцьких (гербу срібна Пилява), Строганових, Щербатових / О. Лобко // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2000. – С. 34-37.
392. Лобко О.А. Історія родинних архівів графів Потоцьких, Строганових, Щербатових на Поділлі / О.А. Лобко // Магістеріум. Історичні студії. – К., 2001. – Вип.7. – С.42.
393. Лобко О. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах суспільно-економічної трансформації 1831-1917 рр. (за матеріалами володінь графів Потоцьких): автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Лобко. – К., 2008. – 20 с.
394. Лобко О. Родові архіви Потоцьких, Строганових та Щербатових, пов'язані з Поділлям / О. Лобко // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.5. Матеріали круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на поч. XXI ст.». – С. 305-312.
395. Лобко О. Теплицько-Бубновецький-Ситковецький маєток родини Потоцьких XIX – початку XX ст. / О. Лобко // Наукові записки НаУКМА. – К., 2006. – Т. 52. Історичні науки. – С. 18-25.
396. Лобко О. Трансформація земельної власності в Російській імперії (на прикладі маєткових комплексів представників родин Потоцьких, Строганових, Щербатових на Поділлі кінець XVIII – поч. XX ст.) / О. Лобко // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва: Зб. наук. пр. / За ред.: О.І. Кожухаря, В.О. Ветохіної. – Кривий Ріг, 2004. – С. 153-167.
397. Лоек Є. Історія прекрасної бігунки / Є. Лоек. – К.: Юніверсал, 2005. – 448 с.
398. Лоек Є. Нащадки Потоцького / Є. Лоек. – Черкаси, 1999. – 204 с.

399. Лукомский В.К. Обзор трудов по генеалогии, геральдике и сфрагистике за 1917–1945 гг. / В.К. Лукомский // Русский родословець. – 2001. – Вып. 1. – С 70-92.
400. Лыпа А.Л. «Софиевка»: Уманский государственный заповедник (1796–1949) / А.Л. Лыпа. – К.: Изд-во АН УССР, 1948. – 110 с.
401. Львівський національний університет імені Івана Франка. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.franko.lviv.ua>.
402. Максим'юк Т., Дідик В. Дендропарку «Софіївка» в Умані – 200 років / Т. Максим'юк, В. Дідик // Архітектурний вісник. – 1997 р. – № 2. – С. 25-27.
403. Малаков Д. Архітектор Городецький / Д. Малаков. – К.: Кий, 1999. – 240 с.
404. Малаков Д.В. Минуле Немирова / Д.В. Малаков. – К.: Оранта, 1998. – 111 с.
405. Малаков Д.В. По Брацлавщині (От Винниці до Тульчина) / Д.В. Малаков. – М.: Искусство, 1982. – 174 с.
406. Манусевич А.Л. Очерки по истории Польши / А.Л. Манусевич. – М., 1952. – 451 с.
407. Масонство в его прошлом и настоящем. Репринтное воспроизведение издания 1915 г. – М.: СП «ИКПА». – 1991. – Т.2. – 265 с.
408. Медушевская О.М. Генеалогические исследования польских историков / О.М. Медушевская // ИиГ. – М., 1977. – С. 266-273.
409. Мейлах Б.С. Биография как методологическая проблема / Б.С. Мейлах // Человек науки. – М., 1974. – С. 7–18.
410. Менегетти А. Введение в онтопсихологию / А. Менегетти // Константы. – 1993. – Т. 1. – № 1. – С. 77-84; 1994. – Т. 1. – № 2.
411. Мережковский Д.С. Павел Первый. Александр Первый / Д.С. Мережковский // Царство зверя. Трилогия. – Т. 3. – М.: Издательство «Правда», 1990. – 558 с.
412. Мицик Ю. Кілька документів з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. на Поділлі / Ю. Мицик // Україна вчора, сьогодні, завтра. – К., 1999.
413. Мицик Ю.А. Умань козацька і гайдамацька / Ю.А. Мицик. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – 187 с.
414. Монке С.Ю., Петренко А.І., Кузнецьк Т.В., Карасевич А.О., Кривошея В.В., Кривошея І.І. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ

- століття): Монографія / С.Ю. Монке, А.І. Петренко, Т.В. Кузнецьк, А.О. Карасевич, В.В. Кривошея, І.І. Кривошея. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 266 с.
415. Мурашев Г. Титулы, чины, награды / Г. Мурашев. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Издательство «Полигон», 2004. 347 [5] с.
416. Наймарк Й.І. Архітектура малих форм в Уманському парку-заповіднику / Й.І. Наймарк // Архітектура Радянської України. – 1939. – № 9. – С. 22-25.
417. Наніїв П.І. Тричі продана. Іст. роман / П.І. Наніїв. – К.: Т-во «Нелинь», 1996. 240 с.
418. Науменко В. К истории открытия Немировской гимназии / В. Науменко. – 1888. – Т. 23. – № 12. – Отд. 3. – С. 116-117.
419. Наумов О.Н. Савелов и Историко-родословное общество в Москве / О.Н. Наумов // ИГ. – 1994. – №4. – С. 65-79.
420. Нейман Ц.Г. Дарственная запись Станислава Потоцкого Веронике Крепс / Ц.Г. Нейман // Киевская старина. – 1885. – Т. 12. – № 7. – С. 512-514.
421. Немировская гимназия. / Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР / Гл. ред. Жариков Н.Л. – Т. 2. – С. 24. – Режим доступа до ресурсу: <http://ua.vlasenko.net/pgs/vinnycka.html>.
422. Новая философская энциклопедия. – М.: Мысль, 2000. – Т. 1-4.
423. Об открытии детского приюта в Немирове // Подольские губернские ведомости. – 1849. – № 3.
424. Обзор // Miscellanea historico-archivistica. – Варшава. – 1997. – Т. VIII. – С. 105-111.
425. Огієнко І.І. Історія українського друкарства / І.І. Огієнко. – К.: Либідь, 1994. – 445 с.
426. Оглоблин О. Бібліотека Волинського Ліцею / О. Оглоблин // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 4. – С. 47-59.
427. Огнев'юк В.О., Кравченко П.А. Людина – культура – історія / В.О. Огнев'юк, П.А. Кравченко. – К., 1999. – 157 с.
428. Ограбление гр. Станислава Потоцкого 1780 г. под Клевом. // Киевская старина. – 1903. – Т. 83. – № 11. – Отд. 2. – С. 64-66.
429. Окунев Н. История второй половины польской войны 1831 г. / Н. Окунев. – СПб., 1835.

430. Онучин А.Н. Родословная роспись Строгановых (практическое пособие) / А.Н. Онучин. – Пермь, 1990. – 94 с.
431. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія. Посібник / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с.
432. Орлов Н. Усмирение польского восстания 1831 и 1863 гг. / Н. Орлов. – М., 1912.
433. Особистий архів графа Адама Потоцького. – Тека 20. Копії листів Станіслава Щенсного Потоцького до різних осіб за різні періоди. – 123 арк.
434. Особистий архів графа Адама Потоцького. – Тека 21. Матеріали про Станіслава Щенсного. Копії. – 270 арк.
435. Особистий архів графа Адама Потоцького. – Тека 25. Документи по спадку Софії Потоцької. Копії. – 198 арк.
436. Особистий архів графа Адама Потоцького. – Тека 30. Документи щодо передачі спадку Миколая Потоцького Альфреду Потоцькому. Копії. – 240 арк.
437. Офіційний сайт Національного дендрологічного парку «Софіївка». – Режим доступу до ресурсу: <http://www.sofiyivka.org.ua/>.
438. Павленко Л. Тульчинський Версаль / Л. Павленко // Пенсійний кур'єр. – Режим доступу до ресурсу: http://www.courier-pfu.com.ua/ua/text.html? m=mag& c=view& t=articles&stid=1237&mags_number=107 &menu_cat_id=47.
439. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник. Вид. 2-ге, стереотип. / Ю.В. Павленко / Від. ред. та автор вст. слова С. Кримський. – К.: Либідь, 1999. – 360 с.
440. Павліченко П.П., Литвиненко Д.А. Соціологія / П.П. Павліченко, Д.А. Литвиненко. – К.: Лібра, 2000. – 256 с.
441. Палієнко М.Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / М.Г. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 384 с.
442. Павлюк В.В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у ХІХ ст. / В.В. Павлюк. – Острого: Національний університет «Острозька академія», 2000. – 184 с.
443. Павлюк В.В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини ХІХ ст. / В.В. Павлюк // Поляки на Хмельниччині:

- погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції. – Хмельницький, 1999. – С. 220-236.
444. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР / Гл. ред. Жариков Н.Л. – Т. 2. – Режим доступу до ресурсу: <http://ua.vlasenko.net/pgs/vinnycka.html>.
445. Пашкевич В.В. Уманский Царицын сад / В.В. Пашкевич // Вести императорского российского общества садоводства. – Спб., 1894. – № 3. – С. 167–179.
446. Петров Н. Старинный южнорусский театр / Н. Петров // Киевская старина. – 1882. – Т. IV.
447. Петров М.К. Язык, знак, культура / М.К. Петров. – М.: Наука, 1991. – 328 с.
448. Петровская И.Ф. Еще раз об источниках биографических сведений о русских писателях и их окружении / И.Ф. Петровская // Рус. лит. – 1984. – № 2. – С. 192-202.
449. Петровская И.Ф. Некрологи в русской печати XIX - начала XX вв. / И.Ф. Петровская // Рус. лит. – 1982. – № 3. – С. 223-227.
450. Петровская И.Ф. Труды по генеалогии как источник биографических сведений о русских писателях XIX – начала XX в. / И.Ф. Петровская // Рус. лит. – 1982. – № 2. – С. 204-212.
451. Перетц В. Из лекций по методологии истории / В. Перетц. – К., 1912. – 494 с.
452. Полевой И. Исторический очерк средневековой драмы / И. Полевой. – СПб., 1865. – 203 с.
453. Полянский В.С. Историческая память в этническом самосознании народов / В.С. Полянский // Социс. – 1999. – № 6. – С. 11–20.
454. Попельницька О.О. Балабухи, Григоровичі–Барські, Гудими, Киселівські та Рибальські: найбільші землевласники Київського Подолу XVII–XVIII ст.: (топографічний та генеалогічний аспекти) / О.О. Попельницька // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць: У 2 ч. – К., 2002. – Число 8–9. – Ч. 1. – С. 56–70.
455. Попельницька О.О. Найбільші землевласники і підприємці київського Подолу XVII–XVIII ст.: історико–топографічний та генеалогічний аспекти / О.О. Попельницька // Київська старовина. – 2000. – № 3. – С. 3–31.

456. Потоцкий Станислав-Феликс Францович (Станислав-Щенский, граф) / Половцов А.А. Русский Биографический Словарь. Электронная репринтная версия. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.rulex.ru/xPol/index.htm>.
457. Потоцькі // Режим доступу до ресурсу: http://www.library.vn.ua/podolia/ukr/k_Potocki_t.htm.
458. Потоцкий Я. Рукопись, найденная в Сарагосе / Я. Потоцкий. – М.: Наука, 1968. – 624 с.
459. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 3-20.
460. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 27-47.
461. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 22-44.
462. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 20-37.
463. Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Л.И. Похилевич. – Біла Церква: Видавець О.В. Пшонківський, 2005. – XXII. – 642 с.
464. Проблемы биографического жанра в советской исторической науке. Научно-аналитический обзор. – М., 1988. – 28 с.
465. Пустовіт Т., Наконечна А. Рудичеви. (До історії священницьких родів Полтавської губернії) / Т. Пустовіт, А. Наконечна // УГ. – К., 1996. – С. 155-159.
466. Пушкарёва Н.Л. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы / Н.Л. Пушкарёва // ВИ. – 1998. – № 6. – С. 76-86.

467. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 3-26.
468. Реєнт О.П. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспект / О.П. Реєнт // Наука та наукознавство. – 1998. – № 2. – С. 42-52.
469. Репина Л.П. Новейшие тенденции в британской и американской медиевистике / Л.П. Репина // Одиссей. – 1990. – С. 173-181.
470. Римарович І.О. Родові книгозбірні Правобережної України XVIII ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: історія та бібліографічна реконструкція: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.08 / І.О. Римарович. – К., 2001. – 17 с.
471. Роготченко А. Софиевка в документах и легендах / А. Роготченко // Радуга. – 1971. – № 1. – С. 166-179.
472. Роготченко А. Софиевка в документах и легендах / А. Роготченко // Радуга. – 1971. – № 2. – С. 174-189.
473. Роготченко А. Софиевка в документах и легендах / А. Роготченко // Радуга. – 1971. – № 3. – С. 167-177.
474. Роготченко А.П. Уманское чудо / А.П. Роготченко. – К.: Будівельник, 1973. – 125 с.
475. Родічкін І.Д., Родічкіна О.І. Старовинні маєтки України: Книга-альбом / І.Д. Родічкін, О.І. Родічкіна. – К.: Мистецтво, 2005. – 384 с.
476. Ролле А.Й. Фатальна красуня / А.Й. Ролле. – Вінниця: Облуправління по пресі, 1990. – 55 с.
477. Российская родословная книга, издаваемая Князем Петром Долгоруковым. – Ч. III. – СПб.: Типография Эдуарда Веймара, 1856. – 523 с.
478. Русский биографический словарь / Издан под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А.А. Половцова. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1905. – Плавильщиков-Примо. – 892 с.
479. Рябцев Е. 113 прелестниц Пушкина / Е. Рябцев. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 510 с.

480. Саенко Р.И. Мариупольские купцы Хараджаевы / Р.И. Саенко // Подвижники и меценаты. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. – К., 2001. – С. 190-196.
481. Савелов Л.М. Лекции по русской Генеалогии, читанные в Московском Археологическом Институте / Л.М. Савелов. – М., 1908-1909. – 274 с.
482. Савенко И. Г. Библиотека университета св. Владимира / И.Г. Савенко // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского Университета св. Владимира. 1834–1884 / Изд. под ред. В.С. Иконникова. – К., 1884. – С. 309-311.
483. Святелик В.А. Тайна жизни Пушкина / В.А. Святелик. – Тульчин, 1999. – 140 с.
484. Святелик В.А. Історія Тульчина XVI – XVIII. Від появи міста до часів гайдамаччини / В.А. Святелик. – Тульчин, 1998. – 56 с.
485. Себта Т., Черкаська Н. Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій рейхскомісаріату України та генерал-губернаторства Польщі / Т. Себта, Н. Черкаська // Архіви України. – 2003. – № 4-6. – С. 184-312.
486. Служинська З. Рід Білинських / З. Служинська. – Львів, 1998. – 262 с.
487. Служинська З., Шамеко М. Генеалогія / З. Служинська, М. Шамеко. – Львів, 2000. – 130 с.
488. Сметанская О. Город-музей Тульчин на Винничине отмечает 400 лет со дня своего основания / О. Сметанская // Факты. – 2007. – 4 июля. – № 116. – С. 16.
489. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / М. Сивіцький. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – Т. I. – 344 с.
490. Смоктий А. Город Умань и Софиевка / А. Смоктий // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 420-437.
491. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В.А. Смолій. – К., 1978.
492. Смолій В.А. Українська історична наука на рубежі XXI ст.: проблема пошуку нових теоретичних і методологічних підходів / В.А. Смолій // Матеріали Всеукраїнської наради завідувачів кафедрами соціально-гуманітарних дисциплін (квітень, 1997). – К., 1997.

493. Смольський І. Рід Боїмів у XVI–XVII ст.: визначні представники львівського патриціату / І. Смольський // Генеалог. зап. Укр. геральд. тов-ва. – Біла Церква, 2001. – С. 171-179.
494. Соболев В., Назарук В. Міжнародна конференція у Варшаві / В. Соболев, В. Назарук / Українсько-польський інтернет-журнал. – 11 листопада 2004 р. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukraine-poland.com/u/kultura/kultura.php?id=810>.
495. Советский энциклопедический словарь. – М. «Советская энциклопедия», 1980. – 1600 с.
496. Соломонова Т.Р. Родові бібліотеки польської шляхти XVIII – початку XX ст.: вінницька сторінка / Т.Р. Соломонова // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця: ДП ДКФ, 2005. – С. 67-73.
497. Соціологія. Курс лекцій / За ред. Старовойта І.С. – Тернопіль: Астон. – 1999. – 176 с.
498. Соціологія: терміни, поняття, персоналії / Укладачі Піча В.М., Піча Н.М., Хома Н.М. та ін. За заг. ред. В.М. Піча. – К.: Каравела, Львів: «Новий світ-2000», 2002. – 480 с.
499. Старченко Н.П. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.П. Старченко. – Львів, 2002. – 18 с.
500. Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. / Е.Д. Сташевский – М.: Наука, 1968. – 484 с.
501. Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795 / П.В. Стегний. – М.: Издательство: Международные отношения, 2002. – 696 с.
502. Степанюк К. Тульчин: Путівник / К. Степанюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 32 с.
503. Стрельнікова Л. Тульчинські «ельзевіри» / Л. Стрельнікова // Книжник. – 1991. – № 5. – С. 29.
504. Стрельнікова Л.Я. Посланці з минулого (до історії книги на Поділлі) / Л.Я. Стрельнікова. – Вінниця, 1992. – 68 с.

505. Стрибульський С. Историческая записка о Немировской гимназии. 1838–1888 / С. Стрибульський. – Немиров, 1888. – 274 с.
506. Судьба красавицы (София Глявоне – Витте – Потоцкая) // Киевская старина. – 1887. – Т. 17. – № 1. – С. 99-138.
507. Сухих Л.А. Документи з родових архівів магнатів і шляхти Волині та Правобережної України в колекціях Центрального державного історичного архіву України в Києві: історія, склад, стан науково-довідкового апарату та перспективи його розвитку / Л.А. Сухих // Наук. доп. Всеукр. конф. (Київ, 19–20 листоп. 1996 р.). – К., 1997. – Ч. 2. – С. 90-96.
508. Тазьмин Ю.Н. Меценатство и благотворительность в России. К вопросу о мотивациях / Ю.Н. Тазьмин // Социс. – 2002. – № 2(214). – С. 87-97.
509. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки / Л.В. Таран // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 85-91.
510. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки / Л.В. Таран // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 30-39.
511. Темірова Н.Р. Добродійна діяльність поміщиків України / Н.Р. Темірова // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства. – 2001. – № 1. – С. 74-75.
512. Темірова Н.Р. До проблеми сутності поміщицького господарства України пореформеного періоду / Н.Р. Темірова // Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. – 2002. – № 2 (10). – С. 83-92.
513. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.
514. Темірова Н.Р. Соціально-економічна еволюція поміщицтва в Україні в 1861–1917 рр.: автореф. дис. на здобуття ступеня докт. істор. наук.: спец. 07.00.01 / Н.Р. Темірова. – Донецьк, 2003. – 36 с.
515. Темірова Н.Р. Теплицько-Ситківецький маєток Потоцьких / Н.Р. Темірова // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 2. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2002. – С. 66-72.

516. Терентьева Н.А. Одесские купцы Родоканаки / Н.А. Терентьева // Подвижники и меценаты. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. – К., 2001. – С. 153-166.
517. Терентьева О.О. Грецькі купці Зосими: просвітницька та благодійницька діяльність / О.О. Терентьева. – К., 2003. – 187 с.
518. П.Т. [Тимошок П.] Пятидесятилетие Немировской гимназии / П. Тимошок // Киевская старина. – 1888. – № 23. – № 12. – Отд. 3. – С. 101-115.
519. Тишков В.А. Изучение истории семьи и статуса женщин в США / В.А. Тишков // ВИ. – № 4. – С. 54-67.
520. Т-ій К.И. Краткий очерк истории города Умани / К.И. Т-ій // Киевская старина. – 1888. – № 8. – С. 381-394.
521. Ткаченко О.В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Ткаченко. – К., 1998. – 172 с.
522. Ткаченко Т.В. Громадська та благодійна діяльність Г.П. Галагана: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.В. Ткаченко. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 233 с.
523. Товстоляк Н.М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.М. Товстоляк. – Кривий Ріг, 2006. – 250 с.
524. Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.) / В. Томазов. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2006. – 284 с.
525. Томазов В.В. До історії української гілки старовинного роду Томар / В.В. Томазов // Українська біографістика. Зб. наук. праць. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 193-200.
526. Томазов В.В. До родоводу М.А. Маркевича. (Бабуся Єлизавета Василівна Кочубей та її родичі) / В.В. Томазов // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць / Відп. ред. В.А. Смолій. – К., 1997. – С. 227-243.
527. Томазов В.В. З генеалогії козацьких родів: Костянтиновичі та Вернадські / В.В. Томазов // Історія українського середньовіччя: козацька доба. Зб. наук. праць: У 2 ч. / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 52-63.
528. Томазов В.В. Максимович як генеалог українського дворянства / В.В. Томазов // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. Матер.

- Республ. наук.-практ. конф. [Київ, 20–21 жовтня 1992 р.] / Під ред. Я.М. Серіщева – К., 1993. – С. 98-101.
529. Томазов В.В. Марковичі / В.В. Томазов // Старожитності. – 1994. – № 1/2. – С. 24-25.
530. Томазов В.В. Марковичі / В.В. Томазов // Старожитності. – 1994. – № 3/4. – С. 26-27.
531. Томазов В.В. Перспективы развития исторической генеалогии на Украине / В.В. Томазов // ЛИРО. – 1998. – Вып. 3 (47). – С. 103-105.
532. Томазов В.В. Про перспективи розвитку історичної генеалогії / В.В. Томазов // Четверта наук. геральд. конф. (Львів, 10–12 листопада 1994 р.). Зб. тез повідомлень та доп. / Упор. А. Гречило. – Львів, 1994. – С. 75-77.
533. Томазов В.В. Родовід. Науково-методичний посібник / В.В. Томазов. – К., 2001. – 52 с.
534. Томазов В.В. Становлення української генеалогії як наукової дисципліни. Початковий етап / В.В. Томазов // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць та спогадів: У 2-х ч. / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. – К., 2001. – Число 6 (7). – Ч. 1. – С. 96-104.
535. Тощенко Ж.Т. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния / Ж.Т. Тощенко // Новая и новейшая история. – 2000. – №1. – С. 3-14.
536. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета для описания Подольской епархии. – Каменец-Подольский, 1900. – Вып. 9.
537. Тульчин. Дворец / Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР / Гл. ред. Жариков Н.Л. – Т.2. – Режим доступа до ресурсу: <http://ua.vlasenko.net/pgs/vinnycka.html>.
538. Тульчин – європейське містечко / Форум молодих лідерів України. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.mlu.org.ua/cms/content/view/524/548/>.
539. Умань / Архітектурні та природні пам'ятки України. – Режим доступа до ресурсу: <http://ukraine.kingdom.kiev.ua/region/23/uman.php>.
540. Уэллман Б. Место родственников в системе личных связей / Б. Уэллман // Социс. – 2000. – № 6. – С. 78-87.

541. Фаулз Дж. Червь / Дж. Фаулз. – М.: Вагриус, 1996. – 453 с.
542. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М., 1994. – 635 с.
543. Ходоровський М. Масони Галичини XVIII ст. Перші ложі та угруповання мулярів у Галичині / М. Ходоровський. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ji.lviv.ua/n36-1texts/xodorovskyj.htm>.
544. Ходоровський М.Д. Масонство і Україна (За матеріалами діяльності вільних мулярів XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / М.Д. Ходоровський. – Запоріжжя, 1999. – 17 с.
545. Храбан Г.Е., Заграничний П.О. Умань. Путеводитель-справочник / Г.Е. Храбан, П.О. Заграничний. – Днепропетровск, 1975. – 87 с.
546. Храбан Г.Ю. Перший архітектор Софіївки / Г.Ю. Храбан // Український історичний журнал. – 1971. – № 9. – С. 103-108.
547. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. – М.: Госюриздат, 1961. – 960 с.
548. Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі ЦДІАУК). Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 6. Книга прихода и расхода денег во время поездки из Тульчина в Варшаву. 1778–1780 гг. – 17 арк.
549. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 9. Предписания графа Потоцкого Станислава генеральной кассе главного управления его имения о выплате денег шляхте, участвовавшей в сессиях посольских и депутатских сеймиков; ведомости на израсходованные деньги во время сессий сеймиков. 1778–1790 гг. – 33 арк.
550. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 21. Документы о выплате долгов графиней Потоцкой Жозефиной из Мнишек разным лицам: Шмецолеру, Душакевичу Яну, братьям Бодурсугам, Г.Й. Гузечу, Купцу Срулю, Марии де Вольмрнит, Батисту Бозан и др. 1779–1807 гг. – 43 арк.
551. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 22. Ведомости о произведенной кузнечной,

- столярной, плотничьей, сапожной, портняжеской, и других видов работ в Варшавском дворце графа Потоцкого Станислава и о выплате денег за эту работу. 1779–1781 гг. – 34 арк.
552. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 27. Паспорт на право проезда из Варшавы в Полоцк, выданный графу Потоцкому (рос. мова). 1780 г. – 2 арк.
553. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 30. Ведомости на выплату денег людям, работавшим при Варшавском дворце и в саду при этом дворце графа Потоцкого Станислава. Фотокопия. 1780 г. – 142 арк.
554. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 35. Табеля о выплате жалования и ординации служащим и дворовым Немировского ключа и других имений Потоцких. 1780–1830 гг. – 2 арк.
555. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 36. Квитанции об уплате денежных долгов Потоцкого Станислава и документы о разделе имений Потоцкого Станислава наследниками. 1780–1819 гг. – 32 арк.
556. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 115. Жалоба, поданная опекуном сирот умершего Мальметана дворянином Александром Масмежаном Подольському Губернскому предводителю графу Пшездецкому о присвоении графом Михаилом Потоцким дома этих наследников. 1849–1854 гг. – 19 арк.
557. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 116. О назначении опекуна над именьями Михаила Потоцкого, о назначении администратором имения графа Михаила Потоцкого Абазу; ведомости о хозяйстве имений Михаила Потоцкого. 1846–1849 гг. – 151 арк.
558. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 133. Дело об учреждении особой комиссии

для рассмотрения дел по претензиям к графу Михаилу Потоцкому. 1850–1860 гг. – 98 арк.

559. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 135. Переписка опекунского управления Михаила Потоцкого с управляющим имений, Глюзинским о высылке денег тульчинской кассой на содержание графине Эмилии Потоцкой и ее сына Николая. 1850–1851 гг. – 6 арк.

560. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 239. Договор заключенный между Россией, Пруссией и Австрией по поводу урегулирования земельного вопроса помещиков имеющих землю в этих же государствах. 1797 г. – 2 арк.

561. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 249. Дело о претензии к графу Михаилу Потоцкому повара Прокопа Пшепиорковского о недоплате ему жалования. 1850 г. – 15 арк.

562. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 250. Об освобождения от крепостничества крепостных детей мальчика Григория из с. Нестеровки и девочки Марии с Кипашева подданных Михаила Потоцкого внебрачных детей графа. – 13 арк.

563. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 251. Дело об уплате денег крестьянке Марфе Мамоте Михаилом Потоцким. 1852. – 12 арк.

564. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 252. Дело о присылки счетов Михаила Потоцкого с банкирами Шпиглицким и Турником в опекунское управление именьями Михаила Потоцкого. 1851 г. – 7 арк.

565. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 253. Дело о взыскании в пользу вдовы генерал-лейтенанта Ольги Нарыжкиной денег, причитающихся ей от Михаила Потоцкого. 1851–1887 гг. – 14 арк.

566. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 260. Дело о ходатайстве жены и сына графа Михайла Потоцкого о разрешении им пользоваться доходами с конфискованного имения Михайла Потоцкого. Отчет о состоянии Тульчинского имения. 1851 г. – 68 арк.
567. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 261. Дело о претензии землемера Адама Яворского о выплате ему денег за службу в Тульчинском имении графа Михайла Потоцкого. 1850–1870 гг. – 5 арк.
568. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 262. Дело о претензиях к графу Михайлу Потоцкому бывших служащих в его имениях о выплате им жалования за просроченное время. 1850-1853 гг. – 37 арк.
569. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 265. Отношения опекунского управления имений графа Михайла Потоцкого к управляющему имениями графа Потоцкого, Гмозинскому, о высылке в г. Вятку, денег на содержание графа Михайла Потоцкого. 1850 г. – 5 арк.
570. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 272. Дело о выдаче из Тульчинской опекунской кассы денежной ссуды графу Болеславу Потоцкому. 1854 г. – 69 арк.
571. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні – Оп. 1. – Спр. 274. Дело о выплате крестьянке Фекле Квасницкой 150 руб. денег за услуги Михайлу Потоцкому. 1852–1853 гг. – 7 арк.
572. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 276. Дело об уплате графом Михайлом Потоцким акушерке Марии де Каденсау 500 руб. денег, присужденных ей Киевской Гражданской Палатой и уездным судом за присмотр больной графини. 1853 г. – 19 арк.
573. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні – Оп. 1. – Спр. 289. Дело по претензии графа Михайла

- Потоцкого к наследникам Жозефины Потоцкой о должных ему деньгах. 1856–1867 гг. – 47 арк.
574. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 290-399. Письма Потоцким.
575. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні – Оп. 1. – Спр. 410. Список крестьян, подданных Потоцкого Михаила. 1848–1849 гг. – 25 арк.
576. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 420. Дело о самовольной отлучке графа Потоцкого Михаила из ссылки города Вятки по найденных у него капиталах. 1848 г. – 73 арк.
577. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 424. Переписки директора немировской гимназии Зимовского с попечителем Немировской гимназии Презелямицким о расписании годовых испытаний, об обеспечении гимназистов квартирами и др. 1848–1850 гг. – 61 арк.
578. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 440-442. Письма Потоцким.
579. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 444. Переписка военной комиссии Польско-Литовского государства с генералом артиллерии Потоцким Станиславом по вопросам: вербовки вольных людей в команды; о расходах для войск; о столкновении команд русских и польских войск и рапорты отдельных команд военной комиссии. 1885–1889 гг. – 25 арк.
580. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 482. Расчетные документы между графом Ярославом Потоцким и гр. Софией Потоцкой. 1809 г. – 9 арк.
581. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 484. Ведомость доходов с Немировских имений от 13 марта 1810 г. до 13 марта 1811 г. 1810–1811 гг. . – 5 арк.

582. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 486. Ведомость доходов с Уманских имений от 13 марта 1810 г. до 13 марта 1811 г. – 12 арк.
583. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 499. Договор о взятии в дом 5421 пол. злотых Софией Потоцкой у братьев Хаудов. 1812 г. – 2 арк.
584. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 511. Ведомость о количестве сельскохозяйственных продуктов, рогатого и нерогатого скота, хозяйственного инвентаря, дров и т.д. по Тульчинскому ключу на 13 марта 1814 г. – 12 арк.
585. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 521. Долговые и заемные расписки Потоцкого. 1884–1886 гг. – 11 арк.
586. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 535. Реестр театрального гардероба Тульчинського театру. 1803 г. – 18 арк.
587. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 546. План тульчинского фальварка. 1802 г. – 1 арк.
588. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 561. Генеалогия родов Потоцких и Морил. – 2 арк.
589. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 565. Отношение директора Немировской гимназии к графу Болеславу Потоцкому, об учреждении библиотеки при гимназии; о назначении учителей и расхода денег на квартиры для учеников. 1847–1853 гг.
590. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 567. Переписка администратора имений Михайла Потоцкого Абазе Брацлавским опекуном управлением о присылке денег на поддержание жены и сына Михаила Потоцкого брацлавской дворянской опекой. 1847–1853 гг.

591. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 602. Письма епископа Подольского к Потоцкому. 1837-1879 гг.
592. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 603. Переписка между киевским учебным округом и графом Б. Потоцким о преобразовании Немировского уездного дворянского училища в гимназию. 1837–1838 гг.
593. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 605. Опись сделанных наружных подчинок зданий, занимаемых немировской гимназией.
594. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 606. Обязательство, данное графом Болеславом Потоцким и заявление управляющего Б. Потоцкого Франца Шлегеля о пожертвовании денег со своих доходов на содержание Немировской гимназии и приходской школы. – 29 арк.
595. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 607. Запись фондушевого пожертвования для Немировской гимназии графом Болеславом Потоцким. 1838 г.
596. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 609. Копия решения Подольского губернского межевого суда о размежевании Брацлавского староства с Немировскими именинами Б. Потоцкого. 1838 г.
597. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 610. Табель доходов по Немировскому и Тростяницкому ключах на 13 марта 1838 г. и на 1839 г.
598. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 614. Годовой отчет о приходе и расходе Немировской гимназии за 1838 г. и об остатке сумм. 1838 г.
599. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 621. Ведомости о поступлении денег в центральную кассу имени графа Болеслава Потоцкого. 1839–1845 гг.

600. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 643. Опись судебных дел Михаила Потоцкого, производимых в судебных органах России. 1841 г.
601. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 648. Расчет с русским подрядчиком Михаилом Красевым за постройку в Богополье трех дворов для профессоров. 1842 г.
602. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 650. Переписка попечителя Киевского учебного округа с Болеславом Потоцким об устройстве бани в Немировской гимназии, о фортепиано для пользования учеников, о починке домов, принадлежащих гимназии. О приглашении Б. Потоцкого присутствовать во время экзаменов. 1842 г.
603. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 654. Смета на постройку церкви в местечке Тростянець, имени графа Болеслава Потоцкого. 1843 г.
604. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 662. Опись бумаг, присланных разными правительственными лицами и чиновниками графу Михаилу Потоцкому и находящихся в его архиве с 4 августа 1845 г. по 1 января 1846 г.
605. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 672. Рисунки Станислава Потоцкого. 1828–1887 гг.
606. ЦДАУК. Ф.49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп.1. – Спр. 688. Список учеников состоящих на иждивении графа Б. Потоцкого. 1854 г.
607. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 707. Книга расходов графов Потоцких. 1881 г.

608. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 720. Дело о пожертвовании графом Михаилом Потоцким на устройство церкви в Тульчино-Ольховском имении. 1874 г.
609. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 725. Переписка и деловые бумаги администраторов театров Тульчинского имени графа Михаила Потоцкого, Абазы и Малевича. 1869 г.
610. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 756. Дело о высылке графа Михаила Потоцкого в Воронеж за причинение обиды жене, и о взятии его имений под опеку. 1845 г.
611. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 778. Дело о прекращении контракта, заключенного между графом М. Потоцким и купцами Брацлавским, Чершовичем и Эпштейном на аренду. 1869–1870 гг.
612. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 779. Книга по постройке церквей в Тульчинско-Таужанском имении. 1869 г.
613. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1352. Брачное свидетельство Потоцкого с Софией Челиче-Витт. 17 апреля 1798 г.
614. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1435. Письма графине Софье Потоцкой от Щенского Потоцкого. 1717–1809 гг.
615. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1436–1439. Семейная переписка Потоцких (на фр. яз.). 1759–1867 гг.
616. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1437. Семейная переписка Потоцких (на польск. яз.). 1740–1792 гг.

617. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1438. Семейная переписка Потоцких (на польск. яз.). 1700–1734 гг.
618. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1439. Семейная переписка Потоцких (на польск. яз.). 1723–1909 гг.
619. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1441. Письмо Потоцкому от Потемкина Таврического. 1787 г.
620. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1522. Дневник путешествия из Варшавы в Москву, письма от конфедерации по поводу заключения мира с Россией. 1792 г.
621. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1820. Договора между графом Станиславом Потоцким, с одной стороны, и князем Александром Сапегой и галицким старостой Иосифом Потоцким, с другой стороны, о выделении приданного вступающим в брак дочерям Потоцкого Пелагеи Потоцкой с князем Францишком Сапегой и Розе Потоцкой с Антонием Потоцким. 1881–1913 гг.
622. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1832. Инструкция делегатам на польский сейм от Подольского воеводства. – 10 арк.
623. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1983. Дела Потоцкого, генерала артиллерии, коронной дивизии Украинской и Подольской. 1861–1913 гг.
624. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1987. Документы о получении воеводы киевским Фр. Потоцким денег от старосты каратницкого Игнатия Цайнера за аренду Кристинопольского ключа. 1760-1774 гг.
625. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1988. Квитанции о получении и выплате денег разным лицам с кассы воеводы киевского Фр. Потоцкого. 1760–1767 гг.

626. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1990. Мировые долги между графом Станиславом Потоцким, с одной стороны, помещиком Иосифом Любомирским Порчинским и др. о выдаче им из имений Потоцкого их беглых крестьян, расписки этих же дел и других помещиков данные, Потоцкому о получении своих беглых крестьян. 1760–1794 гг.
627. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1998. Письма Потоцким от Вайницкого, Весича, Вейсмана, Вирской и Витт. 1762–1862 гг.
628. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2020. Документы, относящиеся к комиссии «коронного скарба», военной комиссии: рапорт Балтской коморы, комиссии коронного скарба о брожении в народе слухов о готовящемся восстании и о случаях отдельных выступлений крестьян, отношение военной комиссии Станислава Потоцкого об освобождении жителей волынского воеводства от подворной повинности. 1789 г.
629. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2036. Договор между графом Станиславом Потоцким и витебским воеводой Михаилом Коссаковским о выдаче приданого дочери Потоцкого Людвиге Потоцкой и сыну Коссаковского Иосифу Коссаковскому при их вступлении в брак. 1793–1805 гг.
630. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2043. Учебные тетради Михаила Потоцкого (на фр. и нем. яз.). 1793 г.
631. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2049. Ведомость расходов на содержание двора графа Станислава Потоцкого в Тульчине. 1792–1793 гг.
632. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2051. Счет расходов Петербургского дворца принадлежащего графу Потоцкому за 1793–1796 гг. 1805 г.

633. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2127. Реєстр мебелі, срібра, скляних речей і інших речей в Кристинопольському дворці, стайні і кондитерської фабрики. 1775 г.
634. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2135. Опис документів імені Потоцьких. 1776 г.
635. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2160. Ввод во владу спадкоємців графа. 1805–1807 гг.
636. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні – Оп. 1. – Спр. 2169. Сімейний список графа Станіслава Потоцького. 1805 г.
637. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні – Оп. 1. – Спр. 2181. Спору між Софією Челиче Потоцькою і її синами спадкоємців Станіслава Потоцького, з однієї сторони, і Ніколая Сапегі з жінкою Ідалією з Потоцьких, з іншої сторони, про оплату останньої призначеної її батьком Станіславом Потоцьким приданого. 1808–1814 гг.
638. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2185. Копії протоколів Подільського Головного суду про розподіл спадкових імені між спадкоємцями Станіслава Потоцького. 1807–1809 гг.
639. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2263. Відомості про витрати на поховання крайнього коронного Францішка Потоцького і інші документи, стосуються до цього поховання. 1771–1772 гг.
640. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2268. Розрахункові відомості за шиття одягу тульчинським жителем Лейзаром Докторовичем графині Жозефіні Потоцькій за період з 16 лютого 1796 г. по 2 квітня 1797 г.

641. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні – Оп. 1. – Спр. 2280. Счета на уплату портному Емельяну Пономареву за шитьє и матерію для платьев графини Потоцкой. 1796–1799 гг.
642. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2281. Ведомости израсходованных денег на ремонт дома в Петербурге, в котором жила графиня София Потоцкая; счета на купленные в Москве и Петербурге вещи для графини Потоцкой. 1796–1799 гг.
643. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2298. Документы, относящиеся к долгам наследников графа Станислава Потоцкого: о претензии графа Михаила Потоцкого к графу Болеславу Потоцкому за Тульчинские заставные имения, и др. 1792–1829 гг.
644. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2513. Дело о выдаче приданного графом Станиславом Потоцким своей дочери Констанции вступающей в брак с графом Яном Потоцким. 1799–1807 гг.
645. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2564. Реестры выданных лекарств для подданных с Тульчинской аптеки графа Михаила Потоцкого. 1820–1826 гг.
646. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2566. Расходы Тульчинского дворца Мечислава Потоцкого на выдачу жалования и пенсий управляющим и слугам; на покупку канцелярских принадлежностей; на ремонт музыкальных инструментов. 1820–1826 гг.
647. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2577. О выплате Софией Потоцкой наследственных денег.
648. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2578. Ведомость медикаментов, выданных Немировской аптекой для подданных графа Болеслава Потоцкого. 1826–1827 гг.

649. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2617. Ведомости о приходе и расходе по имениям Потоцких. 1732–1799 гг.
650. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2668. Документи относящиеся к наследникам графа Станислава Потоцкого: об установлении пленипотентов наследников Потоцкого и др. 1809–1810 гг.
651. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2686. Документы, относящиеся к взаимоотношениям Потоцких с государственно-административными учреждениями: рапорт Уманского нижнеземского суда графу Станиславу Потоцкому о присылке списка беглых крестьян и др. 1796–1845 гг.
652. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2687. Документы, относящиеся к графу Станиславу Щенсному Потоцкому: об отдаче в наследство имений Могилевского ключа своему сыну Щенсному Потоцкому. 1797–1811 гг.
653. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2692. Документы политического характера, относящиеся к периоду второго раздела Польши: копия письма Одровили к Станиславу Потоцкому. 1792–1793 гг.
654. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2695. Документы, относящиеся к судебным делам графов Болеслава и Михаила Потоцких: о разделе имений с другими наследниками Станислава Потоцкого и др. 1829 г.
655. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2699. Дело о разделе наследственного имущества между наследниками графа Станислава Потоцкого – Софией, Александром, Михаилом, Болеславом, Ольгой, Ежи, Юзефой из Мнишков, Станиславом и Яном Потоцким. 1809 г.
656. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2766. Контракт на изготовление мебели для

Немировской гимназии и приходского училища, заключенный между столярами Якубом Шиком и Каролем Корбахером и Болеславом Потоцким. 1839 г.

657. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2776. Отношение директора немировской гимназии к поверенному графа Болеслава Потоцкого Шлегелю, о кухонной мебели для гимназии и приходского училища. 1839 г.
658. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 11. Каталог книг библиотеки графов Потоцких. XVIII в.
659. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 12. Ода неустановленного автора, посвященная Жозефе Потоцкой. 1802 г.
660. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 14. Каталог книг библиотеки графов Потоцких в Тульчине. XIX в.
661. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 20. Указ Сената Российской Империи Подольскому главному суду об оставлении Софьи Потоцкой прав опеки над именами ее несовершеннолетних детей. Копия. 1819 г.
662. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 24. Вызов в судебную комиссию Вольнской, Подольской и Киевской губерний Софьи, Владимира и Ярослава Потоцких по делу о разделе имущества умершего Станислава Щенского Потоцкого. 1813–1814 гг.
663. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 25. Соглашение Софьи и Мечислава Потоцких о разделе имущества Станислава Потоцкого. 1818 г.
664. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 76. Описание путешествия в Канев Станислава-Августа [Казимира-Константина Плятера]. 1787 г.

665. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 166. Список документів, хранящихся в Коженевском архиве об украинских имениях графа Станислава Потоцкого за 1777 г.
666. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 168. Реестры серебра, золота и ценностей Андрея Потоцкого, Киевского воеводы Станислава Щенского Потоцкого, шляхтича Грановского. 1665–1796 гг.
667. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 171. Описание одежды, оружия и других вещей, оставшихся после смерти киевского воеводы Францишка Потоцкого.
668. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 172. Список драгоценностей коронного хорунжего Станислава Потоцкого отданных для оправы ювелиру в Варшаве. 1779 г.
669. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 300. Реестр (ведомость) о расходе денежных сумм на содержание почтовых лошадей во время переезда Потоцких из г. Тульчина в г. Варшаву. 1783 г.
670. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 301. Ведомость о приходе и расходе сумм коронного хорунжего Щенского Потоцкого. 1783–1792 гг.
671. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 310. Выписка из книг Петербургской газетной экспедиции об уплате денег графиней Потоцкой за пересылку иностранных газет. 1806 г.
672. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 316. Реестр о податях, выплачиваемых Потоцкому городами, местечками и селами Уманской волости и Дашавского ключа. 1806–1807 гг.
673. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 431. Счета столяров, сапожников, гончаров

и других ремесленников Потоцкому и другим помещикам на уплату им денег за проделанную работу за 1705, 1723, 1735–1736, 1742, 1748, 1772–1773, 1786, 1798, 1800, 1814–1816, 1823, 1827, 1856, 1893 гг. – 54 арк.

674. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 433. Ведомость на выплату денег крепостным крестьянам за выполненную работу на Уманской стекольной фабрике. – 1 арк.

675. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1156. Реестр (ведомость) об уплате натуральных повинностей крепостными крестьянами сел Угрынов, Городище, Ловчее и др. Сокальского фольварка. – 1 арк.

676. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1429. Расписание занятий Немировской гимназии. 1839–1840 гг.

677. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1430. Список книг, данных гр. Болеславом Потоцким в Немировскую гимназию. 1857 г.

678. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1430 а. Генеральный каталог Немирівської бібліотеки графа Болеслава Потоцького. 2 пол. XIX ст.

679. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1435. Свидетельство еврейской училищной комиссии Староконстантинова меламену Пейсаху Траберу о разрешении ему обучать еврейских детей. 1891 г.

680. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1440. Указ Александра I об возведении Александра Потоцкого в 14-й класс. 1818 г.

681. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1458. Универсалы Станислава Потоцкого. 1725–1792 гг.

682. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1582 а. Письмо Генерала конфедерации Потоцкого комендатам корпуса Войска Речи Посполитой с призовом бороться против ущемлений шляхетских вольностей Конституцией 3-го мая 1791 г.
683. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1693. Списки членов масонской ложи г. Житомира. Нач. XIX в.
684. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1734. Письма Станислава Щенского Потоцкого к своей жене. 1770–1802 гг.
685. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1756. Письма графине Софии Потоцкой графу Станиславу Щенскому Потоцкому. 1794–1798 гг.
686. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1757. Письма Ежи Щенского Потоцкого отцу Станиславу Щенскому Потоцкому. 1798 г.
687. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1758. Письма графине Софии Потоцкой графу Феликсу Потоцкому, Буковенскому и др. Часть 1. 1759–1816.
688. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1759. Письма графине Софии Потоцкой графу Феликсу Потоцкому, Буковенскому и др. Часть I. 1799–1816 гг. – 85 арк.
689. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1761. Письма Болеслава Потоцкого к своей матери. 1816.
690. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 2962. Материалы фонда Потоцких на фр. яз. 1760–1799 гг. – 150 арк.
691. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 3. – Спр. 1. Генеалогическая таблица графов Потоцких. XVIII в.

692. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 3. – Спр. 87. Выписка из Уманских земских книг. 1826 г. – 2 арк.
693. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 3. – Спр. 186. План тульчинского имения. 1805–1850 гг.
694. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 3. – Спр. 267. Завещание Софии Потоцкой (копия). 1823 г. – 11 арк.
695. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 3. – Спр. 268. Дело о разделе наследства Софии Потоцкой и перенесении ее праха из Умани в Тальное. 1844–1852 гг. – 313 арк.
696. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 3. – Спр. 347. Лист Ігумена Уманського монастиря Х. чи Г. Костецького до Францішка Салезія Потоцького з повідомленням про свою поїздку в міста Кристинополь і Умань. Мова: польська, латинська. XVIII ст.
697. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 3. – Спр. 379. Листи (до Потоцьких) від польського короля Станіслава-Августа Понятовського, Ципріяна Одинця, Фелікса Білінського та ін. осіб за 1787–1800 рр. (польс., фр. мовами) Листи польського короля Станіслава-Августа Понятовського маршалку Торговицької конфедерації Станіславу Щенсному Потоцькому з приводу внутрішньо-політичних подій у Польщі. Копія 1792 р. (польс. мова).
698. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 3. – Спр. 428. Генеалогічна таблиця роду Потоцьких гетьманського відгалуження гербу Срібної Пиляви. Ксерокопія. Мова польська. 90-ті роки XX ст.
699. ЦДІАУК. Ф. 256. Замойські, графи, польські магнати, землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1817. Письма Яну Замойскому от священника села Томашовки Бетковского по делу обвинения его в недобросовестном отношении к своим обязанностям. 1781–1785 гг. – 20 арк.

700. ЦДІАУК. Ф. 258. Строганови – російський графський рід в Подільській і Херсонській губерніях. – Оп. 1. – Спр. 8. Дело о продаже Тульчинско-Ольховского имени графиней Строгановой удельному ведомству. – 88 арк.
701. ЦДІАУК. Ф. 258. Строганови – російський графський рід в Подільській і Херсонській губерніях. – Оп. 1. – Спр. 200. Доклад Подольского училища о состоянии Немировского двора и его имущества. – 11 арк.
702. ЦДІАУК. Ф. 356. Канцелярія Миколаївського воєнного губернатора. – Оп. 1. – Спр. 21. Циркуляры Министерства внутренних дел о наблюдении за выдачей паспортов иностранцам, об основаниях законодательства о регистрации браков, рождения и смерти раскольников и другие. 1854–1860 гг. – 9 арк.
703. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 1. – Спр. 2629. О выборах в сословные дворянские учреждения Киевской губернии в 1838 г. – 609 арк.
704. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 1. – Спр. 5840. Дело о расторжении брака помещика Подольской губернии гр. Потоцкого Д. 20 июня – 18 июля 1844 г.
705. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 33. – Спр. 110. Сведения о принадлежности м. Немирова помещику гр. Потоцкому.
706. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 34. – Спр. 1415. Об открытии в городках Баре, Каневе и других местах училищ. 15 февраля 1857 г. – 19 июля 1869 г. – 476 арк.
707. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 65. – Спр. 382. О перенесении уездов из городов Махновка, Липовец, Умань и Богуслав, принадлежащим частным владельцам, через происходящие от того неудобства. – 132 арк.
708. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 66. – Спр. 1736. Дело о люстрации конфискованных имений с 21 июня 1834 г. – 224 арк.
709. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 68. – Спр. 155. Дело по Указу Сената о передаче

конфискованных имений Киевской и Подольской губерний в ведение инспектора всей кавалерии графа Витта. – 90 арк.

710. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 357. – Спр. 64. Дело о библиотеке графа Михаила Потоцкого, здесь же об архиве его и винном погребе. – 14 арк.
711. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 784. – Спр. 168. Відомість про конфіскацію уманських маєтків О. Потоцького за участь у польському повстанні в 1831 р.
712. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 787а. – Спр. 110. Справа про арешт Потоцького у м. Тульчині і вислання його в м. Воронеж, про пересилку за кордон великих грошових сум, про намір продати свої маєтки у м. Тульчині і переселитися за кордон та про його перебування у Франції. 11 вересня 1837 р. – 9 жовтня 1841 р.
713. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 791 а. – Спр. 168. Справа про доставку М. Потоцькому листа з канцелярії Міністерства внутрішніх справ; про його виїзд закордон і півторарічне перебування в Німеччині, Італії, Франції та про повернення у Подільську губ. Є закордонні паспорти Потоцького. 23 серпня 1841 р. – 10 лютого 1842 р.
714. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 793. – Спр. 49. Справа про видачу М. Потоцькому паспорту на проїзд у Подільську, Волинську, Київську та ін. губернії по господарських справах. 1843 р.
715. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 799. – Спр. 274. Сведение о количестве крепостных в Киевской, Вольнской, Подольской губерниях, принадлежащих помещикам Потоцким.
716. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 809. – Спр. 62. Циркуляр Министерства внутр. дел от 31 марта 1859 г. о невыдаче паспорта, проживающему в Москве и состоящему под надзором полиции помещику Подольской губернии, графу Михаилу Потоцкому.

Типогр. экз.; Циркуляр Министерства внутр. дел от 14 июня 1860 г. о разрешении выехать за границу, проживающему в Москве помещику Подольской губернии Михаилу Потоцкому. Типогр. экз.

717. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 810. – Спр. 111. Дело о разрешении состоящему под секретным надзором Михаилу Потоцкому выехать за границу. 2 июля – 3 июля 1860 г.
718. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 810. – Спр. 111. Представление подольского губернатора от 23 сентября 1870 г. о жалобе евреев м. Тульчина на арендатора имения гр. Потоцкого Абазу, в которой гр. М. Потоцкого они называют «возлюбленным монархом».
719. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 813. – Спр. 674. Письмо на фр. языке, присланное Михаилом Потоцким брату помещику Подольской губернии Болеславу Потоцкому 2–14 мая 1863 г.
720. ЦДІАУК. Ф. 445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп. 1. – Спр. 1. Правила ликвидации конфискованных имений мятежников, утвержденное 28 июля 1832 г. – 240 арк.
721. ЦДІАУК. Ф. 445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп. 1. – Спр. 2. Дело о передаче и приеме конфискованных имений Киевской и Подольской губерний в военное ведомство. – 739 арк.
722. ЦДІАУК. Ф. 445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп. 1. – Спр. 25. Дело о претензиях разных лиц к конфискованному имению графа Александра Потоцкого. – 1001 арк.
723. ЦДІАУК. Ф. 445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп. 1. – Спр. 59. Дело о взыскании секвестрованного имения графа Потоцкого 15150 руб. в пользу помещика Дружбовича. – 8 арк.
724. ЦДІАУК. Ф. 467. Київська губерньська комісія для розгляду справ про учасників польського повстання. – Оп. 1. – Спр. 55. Списки участников польского восстания 1830–1831 гг. по Киевской губернии. 26 мая – 9 июля 1831 г. – 167 арк.

725. ЦДАУК. Ф. 481. Центральна комісія по ревізії дій дворянських депутатських зібрань Київської, Подільської і Волинської губерній. – Оп. 1. – Спр. 261. Ведомость дворянских дел, решенных Киевской центральной ревизионной комиссией. – 116 арк.
726. ЦДАУК. Ф. 486. Київська палата цивільного суду. – Оп. 9. – Спр. 75 а. Справа про фінансовий стан маєтків графів Потоцьких у Брацлавському повіті Подільської губернії; сплату боргів їхнім кредиторам; конфіскацію майна графа О. Потоцького за участь у Польському повстанні 1830–1831 рр.
727. ЦДАУК. Ф. 486. Київська палата цивільного суду. – Оп. 9. – Спр. 76а. О передаче по наследству дочери Нарышкиной О. Тальновского имения, в состав которого входит с. Лашева и о передаче во владение графа Витт И. имений в с.с. Рубаный Мост, Папухаенцы, Юрполь и Черная Каменка Уманского уезда Киевской губернии, умершей графини Потоцкой С.К. Из записи о разделе имений Потоцкой за 1839 г.
728. ЦДАУК. Ф. 486. Київська палата цивільного суду. – Оп. 39. – Спр. 441. О передаче по духовному завещанию графом Потоцким Щ. принадлежащих ему имений, какие только окажутся, своей мачехе Потоцкой Софии.
729. ЦДАУК. Ф. 533. Київський військовий губернатор. – Оп. 1. – Спр. 1399. Дело о дворянских выборах на следующее трехлетье.
730. ЦДАУК. Ф. 533. Київський військовий губернатор. – Оп. 2. – Спр. 180. Циркуляр министра внутренних дел о представлении списков дворян, имеющих право участвовать в выборах в сословные дворянские учреждения. (Копия). Ведомости о дворянах Киевской губернии и их имениях. – 40 арк.
731. ЦДАУК. Ф. 533. Київський військовий губернатор. – Оп. 2. – Спр. 664. Списки дворян и шляхтичей, проживающих по уездам Киевской губернии. – 119 арк.
732. ЦДАУК. Ф. 533. Київський військовий губернатор. – Оп. 2. – Спр. 1066. Манифест Николая I об отправке войск для подавления польского восстания 1831 г. (копия); отношения киевского митрополита о служении торжественных молебнов в г. Киеве по случаю вступления царских войск в Польшу и окончание подавления восстания и др. – 274 арк.
733. ЦДАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 6. – Спр. 181.

Формулярные списки о камергерах и камер-юнкерах, состоящих на службе в Киевском учебном округе. 16 июля – 8 октября 1840 г. – 45 арк.

734. ЦДАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 8. – Спр. 208.

Формулярные списки камергеров и камер-юнкеров. 28 июня – 21 августа 1842 г. – 30 арк.

735. ЦДАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 9. – Спр. 185. По

представлению директора училищ Черниговской губернии о преобразовании частной школы в г. Могилеве, содержимой Чернявской. 9 июня 1843 г. – 7 января 1844 г. – 11 арк.

736. ЦДАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 10. – Спр. 189.

Формулярные списки камергеров и камер-юнкеров по округу. 11 июня 1844 г. – 32 арк.

737. ЦДАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 11. – Спр. 185.

Формулярные списки о камергерах, состоящих на службе по Киевскому округу. 7 июня – 14 августа 1845 г. – 25 арк.

738. ЦДАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 12. – Спр. 197.

Формулярные списки о камергерах и камер-юнкерах. 30 мая. – 17 августа 1846 г. – 31 арк.

739. ЦДАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 13. – Спр. 312.

Формулярные списки о камергерах и камер-юнкерах, состоящих на службе в Киевском учебном округе. 5 июля 1847 г. – 30 арк.

740. ЦДАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 17. – Спр. 274.

С ведомостями о камергерах и камер-юнкерах с формулярными их списками. 10 июля 1851 г. – 26 арк.

741. ЦДАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 18. – Спр. 328. О

командировании профессора Киевского университета Иванишева в Тульчин для рассмотрения местного архива графа Потоцкого. – 62 арк.

742. ЦДАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 18. – Спр. 348.

Формулярные списки в службе камергеров и камер-юнкеров, состоящих на службе по Киевскому учебному округу. – 57 арк.

743. ЦДАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 19. – Спр. 328.
Формулярные списки о службе камергеров и камер-юнкеров, служащих в Киевском учебном округе. – 26 арк.
744. ЦДАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 20. – Спр. 62.
Дело о производстве почетного попечителя Немировской гимназии графа Потоцкого в церемониймейстеры высочайшего двора.
745. ЦДАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 23. – Спр. 707.
Формулярный список о службе церемониймейстера императорского двора графа Б.С. Потоцкого.
746. ЦДАУК. Ф. 710. Кременецкий (Волинский) лицей. – Оп. 1. – Спр. 6. Протоколи.
1806-1812 рр. – 297 арк.
747. ЦДАУК. Ф. 710. Кременецкий (Волинский) лицей. – Оп. 2. – Спр. 18. Визитатор
Чацкий, 1810 г. – 159 арк.
748. ЦДАУК. Ф. 1258. Штаб-офицер Корпуса жандармерии в Одессе. – Оп. 1. –
Спр. 110. Переписка с начальником 5-го округа корпуса жандармов о проверке
достоверности сведений о прибытии в г. Одессу английского парохода с целью
вывоза из России бежавшего из ссылки гр. М. Потоцкого. 26–30 июня 1851 г.
749. ЦДАУК. Ф. 1411. Київська губерньська комісія з ліквідації заборгованості,
конфіскованих маєтків учасників польського повстання 1831 р. – Оп. 1. – Спр. 7.
Дело о разделе между наследниками имущества, принадлежавшего графине
Потоцкой С. и выделении части, следуемой участнику польского восстания 1831 г.
графу Потоцкому А.
750. ЦДАУК. Ф. 2214. Меєрович Валентин Леонович (1908–1972 рр.) – краєзнавець,
дослідник історії Державного дендрологічного парку «Софіївка» (Умань) та його
засновників Потоцьких. – Оп. 1. – Спр. 6. «Софиевка» (Умань) и история семьи ее
устроителя Щенского Потоцкого в связи с историей России, Польши и Украины
второй половины XVIII в. и первой четверти XIX в. Рукопись.
751. ЦДАУК. Ф. 2214. Меєрович Валентин Леонович (1908–1972 рр.) – краєзнавець,
дослідник історії Державного дендрологічного парку «Софіївка» (Умань) та його
засновників Потоцьких. – Оп. 1. – Спр. 16. Повідомлення «Исследование и анализ
портретов Потоцких», зачитане в ЦДА УРСР у м. Києві. Чернетки.

752. ЦДІАУК. Ф. 2214. Меєрович Валентин Леонович (1908–1972 рр.) – краєзнавець, дослідник історії Державного дендрологічного парку «Софіївка» (Умань) та його засновників Потоцьких. – Оп. 1. – Спр. 36. Виписи з літератури про історію родини Щенсного Потоцького. Частина II.
753. ЦДІАУК. Ф. 2214. Меєрович Валентин Леонович (1908–1972 рр.) – краєзнавець, дослідник історії Державного дендрологічного парку «Софіївка» (Умань) та його засновників Потоцьких. – Оп. 1. – Спр. 59. Портрети родичів Щенсного Потоцького. Фотокопії. – 18 арк.
754. Целуйко О.П. Рід Даниловичів у кінці XVI – на початку XVIII ст.: історико-генеалогічне дослідження: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / О.П. Целуйко. – Львів, 2003. – 220 с.
755. Циганюк В.Ф. Нещасні щасливі. Маловідомі сторінки з минулого життя Тульчинського двору / В.Ф. Циганюк. – Вінниця: Редакційно-видавничий відділ Вінницького управління по пресі, 1991. — 28 с.
756. Ціборовська-Римарович І.О. Бібліотека Вишневецького замку: Історія, реконструкція та особливості складу / Князя Вишневецкие / І.О. Ціборовська-Римарович. – Режим доступу до ресурсу: <http://wishnewez.org/html/bibl.html>.
757. Ціборовська-Римарович І.О. Книжки Тульчинської бібліотеки Потоцьких / І.О. Ціборовська-Римарович // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ. Випуск 1 / Редкол.: О.С. Онищенко та ін. – К., 1998. – С. 117-121.
758. Ціборовська-Римарович І. Польські видання XV–XVIII ст. у фонді відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського / І. Ціборовська-Римарович // Бібліотечний вісник. – 2004. – № 4. – С. 2-7.
759. Ціборовська-Римарович І.О. Родові бібліотеки Правобережної України століття (Вишневецьких – Мнішків, Потоцьких, Мікошевських): історична доля та сучасний стан / І.О. Ціборовська-Римарович. – К., 2006. – 396 с.
760. Ціборовська-Римарович І.О. Стародруки з бібліотеки Вишневецького замку у фондах НБУВ та підготовка їх друкованого каталогу / І.О. Ціборовська-Римарович // Мат. Міжнародної наукової конференції [«Проблеми вдосконалення каталогів

- наукових бібліотек»]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.nbuv.gov.ua/books/19/kyiv_97/124.html.
761. Ціборовська-Римарович І.О. Стародруки як джерело біографічних досліджень / І.О. Ціборовська-Римарович // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Вип. 13 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. АБУ; Редкол.: О.С. Онищенко (гол.) та ін. – К., 2004. – С. 34-45.
762. Чалый М.К. Две ревизии (Немировская гимназия в конце 40-х годов) [Спогади] / М.К. Чалый // Киевская старина. – 1883. – Т. 5. – № 2. – С. 444-453.
763. Черейский Л.А. Пушкин и его окружение: Словарь-справочник / Л.А. Черейский. – 2-е изд. – Л.: Наука, 1989. – 544 с.
764. Черкаська Н.О. До історії збірки «магнатських» фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1945) / Н.О. Черкаська // Архіви України. – 2002. – № 4-6. – С. 77-119.
765. Черкаська Н. [Інформативний потенціал магнатських родових архівів Правобережної України](#) / Н. Черкаська // Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2001. – 14 с.
766. Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В.С. Чишко. – К.: БМТ, 1996. – 240 с.
767. Чубіна Т. Перший шлюб Станіслава Щенсного Потоцького / Т. Чубіна // Мат. III Міжнародної науково-практичної конференції [«Актуальні проблеми сучасних наук: теорія та практика – 2006»]. – Т. 3. Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – С. 3-5.
768. Чубіна Т. Рід Потоцьких: особистості на тлі епохи / Т. Чубіна. – Черкаси, 2007. – 251 с.
769. Чудаков М. Конституция Речи Посполитой 1791 года и ее место в белорусском конституционном процессе / М. Чудаков // Право Беларуси. – Часть 1. – Новополоцк, 2004. – С. 60-62.
770. Чупіна А. «Софіївка» – Уманський маєток / А. Чупіна. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.partyofregions.org.ua/projects/boundless-ukraine/435cbb6f17882/>.
771. Чухим Н.Д. Вступ до теорії фемінізму: Програма лекційного курсу / Н.Д. Чухим. – Київ, 1998.

772. Шамрай С. Боротьба тульчинських міщан з графами Потоцькими (1797–1837) / С. Шамрай // Записки історичної секції Української Академії Наук. – К.: ДВУ, 1929. – Т. XXXII. – С. 115-135.
773. Швачко О.В. Соціальна психологія: Навч. посіб. / О.В. Швачко. – К.: Вища школа, 2002. – 111 с.
774. Шевченко І. Польща в історії України / І. Шевченко. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ji.lviv.ua/n10texts/shevch.htm>.
775. Шенк Г.О. Немирів крізь віки. Історико-краєзнавчі нариси. Художньо-публіцистичні нариси / Г.О. Шенк. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 2001. – 160 с.
776. Шульга І. Передмова // Ролле А.Й. Фатальна красуня / І. Шульга. – Вінниця: Облуправління по пресі, 1990. – С. 3–8.
777. Эфроимсон В.П. Генетика гениальности. Изд. 2-е / В.П. Эфроимсон. – М.: Тайдекс Ко, 2003. – 376 с.
778. Юркин И.Н. Демидовы – ученые, инженеры, организаторы науки и производства: Опыт науковедческой просопографии / И.Н. Юркин. – М.: Наука, 2001. – 265 с.
779. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI – до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна) / Н. Яковенко. – К., 1993. – 416 с.
780. Якунин В.К. Историческая наука в Украине: поиск новой научной методологии / В.К. Якунин // Придніпровський науковий вісник. Історія і соціологія. – 1998. – № 79. – Вересень. – С. 22-24.
781. Якунин В.К. О предмете и социальной функции исторической науки / В.К. Якунин // Гуманітарні проблеми освіти. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1992. – С. 97-101.
782. Якунин В.К., Болебрух А.Г. Методология истории: поиск новых основ / В.К. Якунин, А.Г. Болебрух // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ. – 2 (10). – Березень-квітень. – 2000. – С. 3-10.
783. Ящуржинский Х.П. Город Умань: краткое историческое описание / Х.П. Ящуржинский. – Умань, 1913. – 30 с.
784. Ящуржинский Х.П. Описание г. Умани и Царицына сада / Х.П. Ящуржинский // Киевские губернские ведомости. – 1853. – № 2. – С. 11 – 14.

785. Ящуржинский Х.П. Описание г. Умани и Царицына сада / Х.П. Ящуржинский // Киевские губернские ведомости. – 1853. – № 5. – С. 33 – 35.
786. 100 лет борьбы польского народа за свободу: По Б. Лимановскому, Л. Кульчицкому и др. / Сост. под ред. Ю. Подвинского. – М.: «Молодая Польша» Л.В. Петкевича, 1907. – 227 с.
787. 16 квітня 1803 року Олександром I заснований Імператорський Віленський університет / Православ'є в Україні. – Режим доступу до ресурсу: http://orthodoxy.org.ua/uk/tsey_den_v_istorii/2007/04/16/7193.html.
788. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 9. Województwo Podolskie. – 2-e wyd. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1996. – 458 s.
789. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 10: Województwo Braclawskie. – 2-e wyd. – Wrocław, 1996. – 576 s.
790. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T.11. Województwo Kijowskie. – 2-e wyd. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1996. – 573 s.
791. Archiwum Główne Akta Dawnych w Warszawie (AGAD). Arch. Roskie XXXIII/69. – Józefina Potocka do Benedykta Hulewicza z Wiednia, 08.02.1792 r.
792. AGAD. Arch. Roskie XXXIV/4. – Józefina Potocka do Dominika Kamienieckiego z Wiednia, 22.02.1792 r.
793. AGAD. Teki Skimborowicza XXI. 1/35. – Zagadki I odpowiedzi na posłów № 91
794. AGAD. Фонд Анни Браницької 245. – Wiersze Stanisława-Szczęsnego Potockiego, generała artylerii koronnej.
795. AGAD. Фонд Попелів 424. – Станіслав Август до Покубіатто, 7 квітня 1790 р.
796. Aleksander Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
797. Aleksandra Potocka / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
798. Aleksandrowska E. List Tomasza Kajetana Węgierskiego do Stanisława Szczęsnego Potockiego z przełomu lat 1784–85 // Wiek Oświecenia. – Warszawa: Wyd-wo Uniw. Warsz., 1995. – T. 11. – S.203–205.
799. Aleksandrowska E. Zabawy przyjemne i pożyteczne, 1770–1777: Monografia bibliograficzna. – Wrocław: PAN, 1959. – 237 s.
800. Alexandre d'Hauterive. La Moldavie en 1785 // Revue de Géographie. – T. V. – 1879.
801. Andrzej Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.

802. Anna Elżbieta Potocka / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
803. Antoni J. [Rolle]. Beatrice // Wybór pism. – T. III. – Kraków, 1966.
804. Antoni J. [Rolle]. Dwór tulczyński // Wybór pism. – Kraków, 1966. – T. II.
805. Antoni J. [Rolle]. Fatyma // Wybór pism. – Kraków, 1966. – T. I.
806. Antoni J. [Rolle]. Losy pięknej kobiety // Wybór pism. – Kraków, 1966. – T. I.
807. Antoni J. [Rolle] Opowiadania historyczne. – 2-e wyd. – Lw., 1892. – T. 2. – 381 s.
808. Antoni J. [Rolle]. Zameczki podolskie na kresach multańskich. Wyd. 2-e. – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa; Kraków, 1880. – 304 s.
809. Antonovych D. Das ukrainische Theater / Das geistige Leben der Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart. – Münster, 1930. – 34 s.
810. Archives de la Chambre de commerce et d'Industrie de Paris. – Extraits des Souvenirs des Souvenirs de Gustave Schlumberger [...] sur la comtesse Potocka née Pignatelli et son salon littéraire de l'avenue Friedland: maszynopis.
811. Archiwum Państwowe w Krakowie (AP w Krakowie) – Sygn. Archiwum Rodziny Potockich. – Rkps. 3250. – Каталог книжок бібліотеки київського воєводи Францішка Салезія Потоцького в Кристинополі. 1768 р. Мова французька. – 8 арк.
812. AP w Krakowie. – Sygn. Pot. D. 211. – Zbiór listów Zofii Potockiej do córki Zofii Kisielew z lat 1820-1822.
813. Askenazy Sz. Książę Józef Poniatowski. – Kraków, 1905. – 313 s.
814. Askenazy Sz. Napoleon a Polska. – Warszawa, 1918. – T. I. – 327 s.
815. Babrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. – Warszawa, 1977. – 558 s.
816. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. – T. II. – C. 2. – Warszawa: Nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. – 547-1431 s.
817. Bańkowski P. Polskie archiwa magnackie w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Kijowie // Archeion. – Warszawa, 1964. – T. 40. – S. 173-176.
818. Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia państwa i prawa polskiego. – Warszawa, 1976. – 654 s.
819. Bartoszewicz J. Panowie Niemieccy na dworze Stanisława Augusta. – Warszawa, 1852.
820. Beauvois D. Histoire de la Pologne. – Paris, 1995.
821. Bernacki L. Teatr, dramat i muzyka za Stanisława Augusta. – Lwów, 1925. – T. 2.

822. Bersohn Matias. Zofia Potocka. // *Kłosa*. – T. VII. – 10. IX. 1868. – № 167. – S. 132-133.
823. Besala J. *Najważniejsze wydarzenia w historii Polski*. – Poznań, 2003. – 128 s.
824. Bigoszevska W. Potocki Włodzimierz // *Polski Słownik Biograficzny*. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984–1985.
825. *Biography as an Art Selected Criticism, 1650–1960*. – Oxford, 1962.
826. Bobrowicz J.N. *Dodatek do Herbarza polskiego K.Niesieckiego*. – Lipsk: Nakł. i druk. Breitkopfa i Haertela, 1844. – 508 s.
827. Bobrowski T. *Pamiętnik mojego życia / Oprac., wstępem i przypisami opatrzył S. Kieniewicz*. – W., 1979. – T.I. – 504 s.
828. Bockenheim K. *Dworek, kontusz, karabela*. – Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2004. – 234 s.
829. Bogucka M. *Dzieje kultury polskiej do 1918 roku. Wyd 2*. – Wrocław, 1991. – 435 s.
830. Bohomolec F. *Komedie. Komedie na teatrum*. – Warszawa, 1960. – 520 s.
831. Bolesław Potocki / *Genealogia dynastyczna* // <http://www.genealog.home.pl/>.
832. Boniecki A. *Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. – T. I-XVI. – Warszawa, 1899–1913.
833. Borkowski J. *Dunin. Genealogie żyjących utytułowanych rodów polskich*. – Lwów, 1895.
834. Borkowski J.S-D. *Panie polskie przy dworze rakuskim*. – Lwów, 1891.
835. Borowski E. *Genealogie niektórych polskich rodzin utytułowanych*. – Seria druga. – Buenos Aires – Paryż, 1966. – 86 s.
836. Boscamp-Lasopolski Karol. *Moje przelotne miłości z młodą Bitynką*. – Kraków, 1963.
837. *Biblioteka Polska w Paryżu (BP w Paryżu)*. – Syg. 32 (akc 29). *Zbiór materiałów do czasów Stanisława Augusta z lat 1764-1797*. – 49. *Listy Stanisława Potockiego*. – List do Benedykta Hulewicza posła wołyńskiego, z 08.03.1792 r.
838. *BP w Paryżu*. – Syg. 32 (akc 29). *Zbiór materiałów do czasów Stanisława Augusta z lat 1764-1797*. – 49. *Listy Stanisława Potockiego*. – List do Piotra Ożarowskiego kasztelana wojnickiego, z 27.03.1792 r.

839. BP w Paryżu. – Syg. 32 (akc 29). Zbiór materiałów do czasów Stanisława Augusta z lat 1764-1797. – 49. Listy Stanisława Potockiego. – List do Kazimiera Raczyńskiego marszałka nadwornego kor., z 27.03.1792 r.
840. BP w Paryżu. – Syg. 32 (akc 29). Zbiór materiałów do czasów Stanisława Augusta z lat 1764-1797. – 49. Listy Stanisława Potockiego. – List do ks. Antoniego Stanisława Czetwertyńskiego kasztelana przemyskiego, z 27.03.1792 r.
841. BP w Paryżu. – Syg. 32 (akc 29). Zbiór materiałów do czasów Stanisława Augusta z lat 1764-1797. – 49. Listy Stanisława Potockiego. – List do Józefa Kossakowskiego biskupa inflanckiego, b.d.
842. BP w Paryżu. – Syg. 32 (akc 29). Zbiór materiałów do czasów Stanisława Augusta z lat 1764-1797. – 49. Listy Stanisława Potockiego. – List do Dominika Kamienieckiego, z 26.03.1792 r.
843. BP w Paryżu. – Syg. 47. Zbiór aktów do Konfederacji Barskiej z lat 1768–1772. – 4. Listy do Stanisława Augusta od Franciszka Potockiego wdy kijowskiego.
844. BP w Paryżu. – Syg. 47. Zbiór aktów do Konfederacji Barskiej z lat 1768–1772. – 4. Listy króla Stanisława Augusta do Franciszka Potockiego wdy kijowskiego.
845. BP w Paryżu. – Syg. 74. Arhiwum ks. Ksawerego Saskiego. – T. XVIII. – 7. Listy osób różnych do ks. Ksawerego Saskiego...od Franciszka Potockiego wdy kijowskiego z 1764.
846. BP w Paryżu. – Aks. 1776 (Syg. katalogowa MAM 0637). Aleksander Potocki do Adama Mickiewicza. b.d.
847. Brodowski S. Żywoty hetmanów Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Lwów, 1850. – 314 s.
848. Brückner A. Dzieje kultury polskiej. – Kraków, 1930–1946. – T. 1-4.
849. Chlebowski Br., Sulimierski F. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa, 1892. – T. XII.
850. Chmielowski P. Kobiety Mickiewicza, Słowackiego i Krasińskiego. – Kraków, 1895.
851. Chrzęszczewski A. Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna. – Warszawa, 1976. – 239 s.
852. Chwalewik E. Najdawniejszy masoński exlibris polski. – [Kraków, s.a.]. – 16 s.
853. Chwalewik E. Zbiory polskie: archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne

- zbiory pamiątek w ojczyźnie i na obczyźnie. – Warszawa; Kraków, 1926–1927. – T. 2: N-Z. – 1927. – 559 s.
854. Ciepieńko-Zielińska D. Królewęta na Tulczynie. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1962. – 293 s.
855. Czacki Michał. Wspomnienia z roku 1788 po 1792. – Poznań, 1862.
856. Czartkowski A. [Pan na Tulczynie: wspomnienia o Stanisławie Szczęsnym Potockim, jego rodzinie i dworzei.](#) – Lwów; Poznań: Wydaw. Polskie, 1925. – 228 s.
857. Czeppe M. Potocka z Mniszchów Józefina Amelia // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII. – 1983. – S. 740-742.
858. Czeppe M. Potocki Franciszek Salezy // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo; Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII. – 1984–1985. – S. 814-823.
859. Czernecki J. Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol. – Kraków, 1939. – 501 s.
860. Czubiński A., Topolski J. Historia Polski. – Wrocław, 1988.
861. Dąbrowski S. Niedole aktorów w XVIII wieku // Pamiętnik Teatralny. – 1954. – Z. 3-4. – S. 251-254.
862. Dagenais H. Méthodologie féministe et anthropologie: une alliance possible // Anthropologie et sociétés. – 1987. – № 11.
863. Davies N. Boże igrzysko. Historia Polski. – Kraków, 1998. – T. 1-2.
864. Davies N. Heart of Europe. A Short History of Poland. – Oxford, New York, 1990.
865. Dictionary of National Biography. – T. I. – London, 1885.
866. Dihm J. Niemcewicz jako polityk i publicysta w czasie Sejmu Czteroletniego. – Kraków, 1928.
867. Dobrowolski T. Sztuka polska: od czasów najdawniejszych do ostatnich. – Kraków, 1974.
868. Drukarze dawniej Polski od XV do XVIII wieku. – Z. 6: Małopolska – Ziemia Ruska / Oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski. – Wrocław; Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1960. – 258s.: il.

869. DUBY G., PERROT M. *Histoire des femmes en Occident*. – Paris, 1991.
870. DUNIN-BORKOWSKI J. *Almanach błękitny. Genealogie żyjących rodów polskich*. – Lwów; Warszawa, 1908. – 1126 s.
871. DWORZACZEK W. *Genealogia*. – Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1959. – 181, [2] s., [10] k. tabl. złoż. luź.
872. DYBKOWSKA A., ŻARYN J., ŻARYN M. *Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności*. - Wyd IV. – Warszawa, 1998. – 378 s.
873. DZIĘCIOŁ A. *Książki Potockich z Tulczyna w zbiorach starych druków w zamku Królewskim // Kronika Zamkowa*. – Warszawa. – 1987. – № 4. – S. 14–17.
874. *Dzieje Polski /Pod. red J. Topolskiego / Wyd.4* – Warszawa, 1993. – T. 1-3.
875. Emenuela Pignatelli / *Genealogia dynastyczna* // <http://www.genealog.home.pl/>.
876. Emilia Świejkowska / *Genealogia dynastyczna* // <http://www.genealog.home.pl/>.
877. *Encyklopedia Powszechna*. – Warszawa, 1865. – T. 21. – 984 s.
878. ESTREICHER K. *Teatr w Polsce*. – Warszawa, 1953. – T. 3.
879. *Etudes féministes et anthropologie // Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie*. – Paris: Presses Universitaires de France, 1991.
880. Eudoxiu de Hurmuzaki. *Dokumente privitoare la Istoria Românilor*. – Suplement I. – Volumul III. – Bucuresti, 1889.
881. Feliks Kazimierz Potocki / *Genealogia dynastyczna* // <http://www.genealog.home.pl/>.
882. Franciszek Salezy Potocki / *Genealogia dynastyczna* // <http://www.genealog.home.pl/>.
883. *Gazeta Warszawska*. – 1734. – 19 maja. – N. 40 (Suplement).
884. Gertruda Komorowska / Wikipedia // http://en.wikipedia.org/wiki/Gertruda_Komorowska.
885. GIEROWSKI J. A. *Historia Polski. 1505 – 1764*. – Warszawa, 1987. – 319 s.
886. GIEROWSKI J.A. *Między saskim absolutyzmem a złotą wolnością*. – Warszawa, 1953.
887. GIERTYCH J. *Tysiąc lat historii polskiego narodu*. – Londyn, 1986. – T. 1–3.
888. GÓRSKI ANTONI. *Niewierna Greczynka*. // *Kulisy*. – 17.VI.1962. – № 24. – 24. VI. 1962. – № 25.
889. GROZA S. *Opisanie Sofijówki / Ogłoszone przez J. Kreczkowskiego // Rimembranza*. – Wilno, 1843.
890. Grzegorz Potocki / *Genealogia dynastyczna* // <http://www.genealog.home.pl/>.

891. Grzegorz Stroganow / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
892. Halecki O. Historia Polski. – Lublin, Londyn, 1992. – 316 s.
893. Harasowski A. Fact or Forgery? // Music and Musicians. – 1973. – № 247.
894. Herb Janina / Herbarz // <http://www.genealog.home.pl/>.
895. Herb Lubicz / Herbarz // <http://www.genealog.home.pl/>.
896. Herb Ostoja / Herbarz // <http://www.genealog.home.pl/>.
897. Herb Pilawa / Herbarz // <http://www.genealog.home.pl/>.
898. Herb Szeliga / Herbarz // <http://www.genealog.home.pl/>.
899. Herb Szreniawa / Herbarz // <http://www.genealog.home.pl/>.
900. Herbarz Polski i imionospis zasłużonych w Polsce ludzi wszystkich stanów i czasów; ułożony porządkiem alfabetycznym na podstawie Herbarza Niesieckiego i manuskryptów. – T. I. – Lwów: Drukiem Kornela Pillera, 1855. – 246 s.
901. Herbert Butterfield. History and Human Relations. – London, 1951.
902. Hiscowa L. Z. Tulczyńska linia Potockich w aktach zespołu № 49 Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy w Kijowie // Miscellanea historico-archivistica. – Warszawa: Wyd. DiG, 1997. – T. 8. – S. 99-104.
903. Historia państwa i prawa Polski. – Warszawa, 1981. – T. 1–3.
904. Historia sztuki polskiej. – Kraków, 1962. – T. 1–3.
905. Hoesick F. Miłość w życiu Z. Krasieńskiego. – Wyd. 2. – Kraków, 1909.
906. Hroch M. Obrozeni malých evropských narodů. – Praha, 1971. – 168 s.
907. Humm M. Słownik teorii feminizmu. – Warszawa, 1993. – 268 s.
908. Jakub Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
909. Jarosław Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
910. Jaroszewski T.S. Materiały do dziejów pałacu Potockich w Tulczynie // Roczn. Muzeum Narodowego w Warszawie. – 1982. – T. 26.
911. Jaroszewski T.S. Jeszcze kilka słów o pałacu w Tulczynie // Roczn. Muzeum Narodowego w Warszawie. – 1984. – T. 28.
912. Jaroszewski T.S. Pałac w Tulczynie i początki architektury klasycyzmu na Ukrainie // Przegląd Wschodni. Historia i współczesność Polaków na Wschodzie. – Warszawa: Gebetner i SKA, 1991. – T. 1. – Z. 1.
913. Jeżewska Z. D. Potocka i C. Norwid // Twórczość. – 1968. – №6.

914. Józef Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
915. Józefina Amalia Mniszech. / Encyklopedia. // http://encycl.opentopia.com/term/Józefina_Amalia_Mniszech.
916. Kaleta R. Grób Trembeckiego // Przegląd Humanistyczny. – R. II. – 1958. – Z. 4 (7).
917. Kallas M.K. Historia ustroju Polski X-XX w. – Warszawa, 1999. – 564 s.
918. Katalog portretów osobistości polskich i obcych w Polsce działających / oprac. Hanna Widacka, Alicja Żendar. – Warszawa: BN, 1994. – T. 4. – 499 s.
919. Katalog portretów osobistości polskich i obcych w Polsce działających / oprac. Hanna Widacka, Alicja Żendar. – Warszawa: BN, 1999. – T. 7. – 456 s.
920. Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich: Polonika wieku XVII / Oprac W. Tyszkowski. – Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 1991–1996. – T. 1–8.
921. Klimowicz M. Początki teatru stanisławowskiego (1765–1773). – Warszawa, 1965. – 486 s.
922. Książnin F. D. Poezje. Edycja zupełna. – Warszawa, 1787. – T. 2. – 189 s.
923. Książnin F. D. Utwory Dramatyczne / Wybór. oprac. A. Jendrysik. – Warszawa, 1958. – 308 s.
924. Kochanowski A. St. Potocki. – Kraków, 1667.
925. Komedia obyczajowa warszawska / Oprac. A. Jendrysik. – T. 2. – Warszawa, 1960.
926. Konarska B. Potocki Aleksander // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII. – 1984–1985. – S. 759-760.
927. Konopczyński W. Kiedy nami rządziły kobiety. – Londyn, 1960.
928. Konstanty Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
929. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. – Kraków, 1898. – T I. – 586 s.
930. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. – Kraków, 1898. – T II. – 446 s.
931. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. – Kraków, 1898. – T III. – 542 s.
932. Korzon T. Manuskrypt do historii domu tulczyńskiego Potockich // Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny. – 1881. – T. II.
933. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta. – Kraków-Warszawa, 1897. – T. I.

934. Kossakowska-Szanaja Z., Majewska-Maszkowska. B. Zamek w Łańcucie. – Warszawa: Arkady, 1964. – 469 s.
935. Kossakowski S.K. Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich. – Warszawa, 1860. – T. II.
936. Kossakowski S.K. Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich. – Warszawa, 1872. – T. III.
937. Kott Jan. Dou-Dou i Boskamp // Wiadomości Literackie. – 27. XII. 1936. – № 53/54.
938. Kowalczyk J. Z badań nad dziełami architektury sakralnej Jana de Witte // Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym od XVI do XVIII wieku: Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Warszawa, paźdz. 1997. – Warszawa: ARX Regia, 1998. – S. 327-352.
939. Kowalska H. Potocki Jakub // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984–1985. – S. 17-18.
940. Kozłowski E. Potocki Bolesław // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII. – 1984–1985 – S. 800-801.
941. Kozłowski E. Potocki Mieczysław // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984–1985.
942. Kraszewski J. I. Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budzaku. Dziennik przejazdu w roku 1843. Od 22 czerwca do 11 września. – Wilno, 1845. – T. I. – 473 s.
943. Krzyżanowski S. Tulczyn. – Kraków: Główny skład w księgarni W. Wielogłowskiego, 1862. – 27 s.
944. L'hôtel Potocki siège de la Chambre de commerce et d'industrie de Paris. – Paris, 2004. – 19 p.
945. Lagarde [Auguste de Lagarde de Chambonas]. Voyage de Moscou à Vienne par Kiow, Odessa, Constantinople, Bucarest et Hermanstadt, ou Lettres adressées a Jules Griffith. – Paris, 1824.
946. Lewak A. Katalog rękopisów Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu. – Kraków, 1931.

947. Link-Lenczowski A. Potocki Józef Felicjan h. Pilawa // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984-1985. – S. 58-59.
948. Lipski A. Potocki Andrzej // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII/1. – Zeszyt 112. – 1983. – S. 769-770.
949. Listy Jana de Witte, generała-majora wojsk koronnych. // Wydal Stanisław Krzyżanowski. – Kraków, 1868.
950. Listy pani Mniszchowej, żony marszałka w. Koronnego, pisane do matki, pani Zamojskiej, z domu Poniatowskiej, wojewodziny podolskiej, 1787. Wyd. J.I. Kraszewski. // Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu. – R. 1866. – Paryż, 1887.
951. Łątka J.S. Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcji. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2005. – 480 s.
952. Łojek J. Dzieje pięknej Bitynki. Opowieść o życiu Zofii Wittowej-Potockiej. (1760–1822). – 6-e wyd. – Warszawa: Alfa, 1995. – 443 s.
953. Łojek J. Dzieje zdrajcy. Szczęsny Potocki. 2-e wyd.– Warszawa: Alfa, 1995. – 334 s.
954. Łojek J. Geneza i obalenie Konstytucji 3 Maja: polityka zagraniczna Rzeczypospolitej 1787-1792. – Lublin: Wydaw. Lubelskie, 1991. – 558 s.
955. Łojek J. Kalendarz historyczny: polemiczna historia Polski. – Warszawa: Alfa, 1996. – 710 s.
956. Łojek J. Konstytucja 3 Maja. – Lublin: Wydaw. Lubelskie, 1989. – 83 s.
957. Łojek J. Ku naprawie Rzeczypospolitej: Konstytucja 3 maja. – Warszawa: Alfa, 1996. – 234 s.
958. Łojek J. Potomkowie Szczęsnego. Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna; 1799–1921. – 4-e wyd. – Warszawa: Alfa-Wero, 1996. – 227 s.
959. Łojek J. [Rok nadziei i rok klęski 1791-1792: z korespondencji Stanisława Augusta z posłem polskim w Petersburgu Augustynem Deboli.](#) – Warszawa: Czytelnik, 1964. – 245 s.
960. Łojek J. Stanisław August Poniatowski i jego czasy. – Warszawa: Alfa, 1998. – 229 s.

961. Lord Robert Howard. Drugi rozbiór Polski. – Warszawa: Instytut wydawniczy Pax, 1984. – 412 s.
962. Łoza S. Architekci i budowniczowie w Polsce. – Warszawa: Budownictwo i Architektura, 1954. – 423 s.
963. Mączak A. Od połowy XV wieku do rozbiorów // Społeczeństwo Polskie od X do XX wieku. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1996. – S. 213-426.
964. Majdowski A. Ze studiów nad fundacjami Potockich z Wilanowa. – Warszawa: Ośrodek Dokumentacji Zabytków, 1993. – 189 s.
965. Malczewski A. Maria. – Warszawa, 1857. – 183 s.
966. Maleszewski W. Ze skarbczyka Adama Mieleszki // Tygodnik Ilustrowany. – 1907. – № 37. – 31 lipca.
967. Maria Potocka / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
968. Maria Sołtykow / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
969. Maria z Przedzieckich Walewska. Polacy w Paryżu, Florencji i Dreźnie. Sylwetki i wspomnienia. – Warszawa, 1930. – 294 s.
970. Master of Lancut. The Memoirs of Count Alfred Potocki / W. H. Allen. – London, 1959.
971. Materiały do biografii, genealogii i heraldyki Polskiej. – Buenos Aires – Paryż, 1966. – T. III. – 266 s.
972. Mathieu N.-C. L'Anatomie politique. Catégorisations et idéologie du sexe. – Paris: Côté-Femmes, 1991.
973. Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej / Pod red. J. Maternickiego. – Rzeszów, 1998. – 308 s.
974. Mieczysław Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
975. Mikołaj Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
976. Moore H.L. Feminism and anthropology. – Cambridge-Oxford: Polity Press, 1988.
977. Morawska E., Prokop M. P. Katalog archiwum Gierszyńskich ze zbioru THL. Cz. I: Papiery Henryka Gierszyńskiego // Akta Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu. – T. 1. – Paryż, 1991.
978. Moszczeński A. Pamiętnik do Historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego. – Warszawa, 1905. – 153 s.

979. Mrozińska S. Ze studiów nad kostiumem w polskim teatrze Oświecenia // Pamiętnik Teatralny. – 1954. – Z. 3-4. – S. 99-124.
980. Naruszewicz A. Dyariusz podróży Najjaśniejszego króla polskiego Stanisława Augusta na Ukrainę i bytności w Krakowie aż do powrotu do Warszawy dnia 22 lipca roku 1787. – Warszawa, 1787.
981. Neill E.H. A History of American Biography, 1800–1935. – S.I., 1935.
982. Niemcewicz J. U. Pamiętniki czasów moich. – Lipsk: F. A. Brockhaus, 1868. – 323 s.
983. Niemcewicz J. U. Podróże historyczne po ziemiach polkich między rokiem 1811 a 1828 odbyte. – Paryż, 1858.
984. Niemcewicz J.U. Pamiętniki czasów moich // Wyd. Jan Dihm. – Warszawa, 1957. – T. I. – 444 s.
985. Niesiecki K. Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S.J. w powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza – T. VII. – Lipsk: Nakładem i drukiem Breitkopfa i Hertela, 1841. – 582 s.
986. Nitkiewicz M. Biblioteka i życie kulturalne Łańcuckiej rezydencji. – Łańcut: Museum-Zamek w Łańcucie, 1986. – 171 s.
987. Nitkiewicz M. Katalog czasopism biblioteki zamkowej w Łańcucie. – Łańcut: Museum-Zamek w Łańcucie, 1977. – 142 s.
988. Od plemion do Rzeczypospolitej: Naród, państwo, terytorium w dziejach Polski / Red.nauk. A Mączak. – Warszawa, 1996. – 251 s.
989. Olga Potocka / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
990. Orłowski K. Delfina Potocka. Tło rodzinne // Poszukiwania-Studia o dawnej Polsce. – Buenos-Aires - NewYork, 1968.
991. Pamiętniki generała Lwa Engelhardta. – Poznań, 1873.
992. Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego. – T. I. – Lwów, 1900.
993. Paprocki M. Herby rycerstwa polskiego. Zebrane I wydane r. 1584 / Wyd. K.J. Turowskiego. – Kraków, 1858.
994. Pelagia Maria Potocka / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
995. Piwarski K. Hieronim Lubomirski. – Kraków, 1929. – 199 s.
996. Pleck J. The theory of male sex role identity: its rise and fall from 1936 to the present // The making of masculinities: the new men's studies. – Boston: Allen & Unwin, 1987.

997. Pobóg Górski W. Powiat Mohylowski w gubernii podolskiej. – Kraków: Czcionkami drukarni «Czasu», 1902.
998. Polska – losy państwa i narodu / H. Samsonowicz i in. / Wyd 2. – Warszawa, 1995. – 609 s.
999. Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa / Pod red S. Stępnia. – Przemyśl, 1990–2000. – T. 1–5.
1000. Polski indeks biograficzny. Polnischer Biographischer Index. Polish biographical index / oprac. przez Gabriele Baumgartner. – T. 3. – München: Saur, 1998. – 1092 s.
1001. Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII. – 1984–1985.
1002. Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984–1985.
1003. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności / Pod redakcją A. Sucheni-Grabowskiej i E. C. Króla. – 378 s.
1004. Popiel P. Powstanie i upadek konstytucji 3go maja. – Kraków 1891.
1005. Potocki Leon. Urywek wspomnień. – Poznań, 1876.
1006. Potocki Mikołaj h. Pilawa // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984–1985 – S. 103-105.
1007. Prusiewicz A. Teatr polski w Kamieńcu Podolskim // Ruś. – 1911. – Z. 1.
1008. Prusinowski J. Teatr w Żytomierzu od r. 1808 do 1864 // Tygodnik Powszechny. – 1831. – № 42.
1009. Przegląd tygodniowy życia społecznego, literatury i sztuk pięknych. – 1878. – № 49.
1010. Przewodnik po zespołach rękopisów Towarzystwa Historyczno-Literackiego i Biblioteki Polskiej w Paryżu / Oprac. Wrede M., Prokop M., Pezda J. – Paryż-Warszawa, 2000. – 198 s.

1011. Przędziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina, obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1841. – T. II.
1012. Przyboś A. Potocki Feliks Kazimierz // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII. – 1983. – S. 807-812.
1013. Przyboś Adam. Potocki Stanisław zwany Rewerą. // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984–1985. – S 140-150.
1014. Pułaski F. Listy Szczęsnego Potockiego do Katarzyny II i Zubowa // Kwartalnik Historyczny. – 1903. – R. 17.
1015. Rabowicz E. Stanisław Trembecki w świetle nowych źródeł. – Wrocław, 1965.
1016. Radowicz E. Potocka z Komarowskich Gertruda // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII. – 1983. – S. 738.
1017. Radziszewski F. Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych tak niegdyś byłych jako i obecnie istniejących w krajach dawną Polską. – Kraków: W drukarni Wł. L. Anczyca i Sp., 1875. – 124 s.
1018. Raszewski Z. Staroświecczyzna i postęp czasu. O teatrze polskim (1765–1865). – Warszawa, 1963.
1019. Rękopisy Biblioteki Polskiej w Paryżu. – T. 1. – Kraków, 1939; T. 2. – Paryż, 1994; T. 5. – Lublin-Paryż, 1990; T. 6–7. – Paryż-Warszawa, 1996.
1020. Rewski Z. Biblioteka architekta Jana de Witte oraz syna jego Josefa // Biuletyn historii sztuki i kultury. – Warszawa, 1949. – T. 6. – N 1–2. – S.160-165.
1021. Reychman Jan. Życie polskie w Stambule w XVIII wieku. – Warszawa, 1959.
1022. Rostworowski E. Potocki Stanisław Szczęsny // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984–1985 – S. 183-202.

1023. Rożycki Ed. Z dziejów kultury książki w Kamieńcu Podolskim w XVI–XVIII w. // Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi: Studia i materiały. – Warszawa, 1997. – T. 18. – S. 71–83.
1024. Rudnicka J. Biblioteka Wilanowska. Dwieście lat jej dziejów (1741–1932). – Warszawa: Bibl. Narodowa, 1967. – 215 s.
1025. Rychlikowa I. Szkice o gospodarce panów na Łańcucie // Kwartalnik Historyczny. – 1973. – № 2. – S. 445–448.
1026. Rychlikowa I. Ziemiaństwo polskie 1789–1864. Zróżnicowanie społeczne. – Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1983. – 385 s.
1027. Ryszkiewicz A. Polonica na zamku w Montrésor. – Poznań, 1975.
1028. Rzut oka na miasto Hamburg // Nowy Pamiętnik Warszawski. – 1802. – T. V (luty).
1029. Samson P. Les Potocki de leurs origines a la fin de l'age d'or Polonais. – Paris, 1998. – 334 s.
1030. Sarnecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. – Warszawa, 1958. – 426 s.
1031. Schnajdrowa B. Fragment zbiorów tulczyńskich w rękopisach Biblioteki Polskiej Akademii nauk w Krakowie // Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii nauk w Krakowie. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum, 1969. – R. 15. – S. 89–102.
1032. Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydaw. PAN, 1965. – 171 s.
1033. Serczyk W. Koliszczyzna. – Kraków, 1968. – 173 s.
1034. Serczyk W. Włość humańska w drugiej połowie XVIII wieku (z problematyki społecznej i gospodarczej) // Zeszyty Naukowe UJ. – Prace Historyczne. Kraków, 1961. – Z. 5. – S. 75–100.
1035. Simon L. Dykcjonarz teatrów polskich. – Warszawa, 1935.
1036. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Wydany pod red. Chlebowskiego B., Sulimierskiego F., Walewskiego W. – Warszawa: Druk «WIEKU», 1882. – T. III. – 1886. – T. VII. – 1892. – T. XII.
1037. Słownik pracowników książki polskiej / Pod red. Treichel I. – Warszawa, Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972. – 1042 s.

1038. Smoleńska B. Administracja gospodarcza dóbr wilanowskich i ich kancelaria rachunkowo-kontrolna (XIX-XX w.) // Archeion, 1957. – T. 27. – S. 217-234.
1039. Smoleńska B. Struktura i funkcjonowanie Dóbr Wilanowskich (1800–1864). – Poznań: Państw. Wydaw. Rol. i Leśne, 1975. – 215 s.
1040. Smoleński W. Konfederacja Targowicka. – Kraków, 1903. – 463 s.
1041. Smoter J.M. Spór o «listy» Chopina do D. Potockiej. – Wyd. 2. – Kraków, 1976.
1042. Sobieszczański F. M. Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce. – Warszawa, 1849. – T. II.
1043. Sobol R. Z dziejów teatru Potockich w Tulczynie // Pamiętnik Teatralny. – 1966. – Z. 1–4. – S. 189-222.
1044. Sokołowski Dzieje porozbiorowe narodu polskiego ilustrowane. – Warszawa, 1903. – T. I. – 18 s.
1045. Souvenirs de Madame Louise-Elisabeth Vigée-Lebrun. – Paris, 1835. – T. II.
1046. Spieralski Z. Kampania obertyńska 1531 r. – Warszawa, 1962.
1047. Stanisław «Rewera» Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
1048. Stanisław Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
1049. Stanisław Szczęsny Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
1050. Staronna kopia // Ogrodnik polski. – 1892. – № 13. – C 290-293.
1051. Strutyńska M. Stare druki proveniencji Potockich z Tulczyna w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu // Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi: Wyniki perspektywy. – Warszawa, 1992. – T. XIV.
1052. Strutyńska M. Stare druki proveniencji Potockich z Tulczyna w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Adenda // Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi: Zbiory rozproszone. – Warszawa, 1993. – T. XV.
1053. Sudolski Z. Potocka z Komarów Delfina // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII. – 1983. – S. 735-737.

1054. Swaryczewska M. Zofijówka Potockich w Humaniu. – Teka komisji urbanistyki i architektury, 1990. – T. 24. – S. 101-109.
1055. Swaryczewska M. Zofijówka Potockich w Humaniu. – Teka komisji urbanistyki i architektury, 1992. – T. 25. – S. 95-104.
1056. Szowkowyj D. Dzieje i zawartość dokumentów z zespołu Potockich przechowanego w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie (Zespół 49, inw. 1, 2, 3) // *Miscellanea historico-archivistica*. – Warszawa: DiG, 1997. – T. 8. – S. 105–111.
1057. Ślusarczyk J. Obszar i granice Polski (od X do XX wieku). – Toruń, 1995. – 222 s.
1058. Świechowski Z. Park w Zofiówce na tle europejskich założeń ogrodowych. – *Kwartalnik architektury i urbanistyki*. – 1997. – T. 42. – № 2. – S. 91 – 105.
1059. Święcki T. Historyczne pamiątki znamienitych rodzin i osób dawnej Polski / Przejrzał w rękopiśmie, objaśnił i uzupełnił przypisami Juljan Bartoszewicz. – T. I. – Warszawa: Nakładem S.H. Merzbacha, 1858. – 417 s.
1060. Tadeusiewicz H. Witte Jan // *Słownik pracowników książki polskiej* / Pod red. Treichel I. – Warszawa, Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972. – 1042 s.
1061. Tajna korespondencja z Warszawy, 1792-1794. Do Ignacego Potockiego Jan Dembowski i inni / Oprac. M. Rymszyzna i A. Zahorski. – Warszawa, 1961.
1062. Tekla Sanguszko / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
1063. Teofila Terza Cetner / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
1064. *The Cambridge History of Poland*. / Edit by W.F. Reddaway. – Cambridge, 1950–1951. – T. 1–2.
1065. *The History of Poland since 1863* / R.F. Lesly, A. Polonsky, J.M. Ciechanowski, Z.A. Pelczynski. – Cambridge, London, 1989.
1066. Themery T. *Guide de Sophiovka, surnomme la merveille de l'Ukraine, jardin de la couronne, situe pres d'Human, dans les colonies militaires*. – Odessa, 1846.
1067. *Theories of Women's Studies* // G. Bewies, R. Duelli Klein. – London, 1983.
1068. Tokarz W. *Szczęśny Potocki w czasie Insurekcji Kościuszkowskiej*. / *Rozprawy i szkice*. – Warszawa, 1959. – T. I.
1069. Topolski J. *Historia Polski Od czasów najdawniejszych do 1990 r.* / Wyd. 6. – Warszawa, 1995.

1070. [Trembecki S. Zofiówka w sposobie topograficznym opisana wierszem.](#) – Pisma wszystkie / Oprac. J. Kott. –T. 2. – Warszawa, 1953.
1071. Trembecki S. Pisma wszystkie. – Warszawa, 1953. – T. II.
1072. Trembecki S. Sophiowka: Poeme polonais, traduit vers francais par le comte de Legarde. – Vienne, 1815.
1073. [Trembecki S. Zofijówka: Wstęp i objaśnienia Adama Mickiewicza.](#) – Poznań, 1822.
1074. [Trembecki S. Zofiówka w sposobie topograficznym opisana wierszem.](#) – Pisma wszystkie / Oprac. J. Kott. –T. 2. – Warszawa, 1953.
1075. Trusow I. Dzieje księgozbioru Muzeum Historycznego w Grodnie // Białostoczyzna. – 1991. – № 1.
1076. Tygodnik Ilustrowany. – 1860. – №. 35. (anonimowe omówienie pracy Junga o historii teatru w Kijowie).
1077. Tymowski M., Kieniewicz J. Holzer J. Historia Polski. / Wyd.5. – Warszawa, 1991.
1078. Ujejski J. Król nowego Izraela, karta z dziejów mistyki wieku oświeconego. – Warszawa, 1924.
1079. Urbański A. Memento kresowe. – Warszawa, 1929. – 156 s.
1080. Urbański A. Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi. – Warszawa, 1928. – 159 s.
1081. Urbański A. Pro Memoria. – Warszawa, 1929. – 154 s.
1082. Urbański A. Z czarnego szlaku i tamtych rubieży. – Warszawa, 1928. – 136 s.
1083. Urbański Antoni. Piękna Greczynka, Szczęsnego Potockiego żona. // Oko. – 13. XII. 1925. – № 35. – S. 4-5.
1084. Urbański A. Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi. – Warszawa, 1928. – 162 s.
1085. Uruski S. [Rodzina: herbarz szlachty polskiej.](#) – Poznań: «Heroldium», 1999. – T. 14, [Pika-Pryż] / Oprac. przez Seweryna Uruskiego; przy współudz. Adama Amilkara Kosińskiego; wykończony i uzup. przez Aleksandra Włodarskiego. – 384 s.
1086. Waldenberg M. Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje, idee. - Warszawa, 1992. – 418 s.
1087. Walewska M. Polacy w Paryżu, Florencji i Dreźnie. Sylwetki i wspomnienia. – Warszawa, 1930. – 294 s.
1088. Waliszewski K. Autour d'un trone, Catherine II de Russie, ses collaborateurs, ses amis, ses favoris. – Paris, 1894.

1089. Wasylewski S. O miłości romantycznej. – Kraków, 1958. – 221 s.
1090. Węgierski A. *Libri quatuor Slavoniae Reformatae*. – Warszawa, 1973.
1091. Wielądke W. W. *Heraldyka*. – Warszawa: W drukarni P. Zawadzkiego, 1792. – T. 1.
1092. Wielopolska Maria Joanna. *Pecherniczka z Carogrodu* // *Kurier Poranny*. – 12.IV.1938.
1093. Wilczyński W. *Leksykon kultury ukraińskiej*. – Kraków: Universitas, 2004. – 303 s.
1094. Willam O. Aydelotte. *Quantification in History* // Don Karl Rowney and James Q. Graham. *Quantitative History: Selected readings in the quantitative of historical data*. – Illinois, 1969. – S. 16–20.
1095. Wimmer J. *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej*. – Warszawa, 1956. – 610 s.
1096. Windakiewicz S. *Teatr polski przed powstaniem sceny narodowej*. – Kraków, 1921.
1097. Wiśniowska Z. *Katalog starych druków biblioteki Muzeum-Zamku w Łańcut*. – Łańcut: Muzeum, 1974. – 373 s.
1098. Witkowski P. *La genèse et la structure de la société nobiliaire polonaise: Manuscrit étude*. – Université Paul-Valéry-Montpellier III, 2006. – 112 s.
1099. Witkowski P. *L'ensemble architectural du château de Tulczyn: Manuscrit étude*. – Université Lumière-Lyon II, 2005. – 130 s.
1100. Witte J. *Listy / Wyd. S. Krzyżanowski*. – Kraków: W drukarni «Czasu» W. Kirchmayera; Nakładem wydawca, 1868. – 274 s.
1101. Włodzimierz Potocki / *Genealogia dynastyczna* // <http://www.genealog.home.pl/>.
1102. Wójcicki K.W. *Cmentarz powązkowski pod Warszawą*. – Warszawa, 1855–1858.
1103. Wołoszyński Ryszard W. *Potocka 1 v. Wittowa Zofia* // *Polski Słownik Biograficzny*. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII/1. – Zeszyt 112. – 1983. – S. 744-747.
1104. Wolszczanowa H. *Potocki: Stanisław Szczęsny, Jósefa Amelia z Mniszchów, Stanisław Septym, Jarosław, Mikołaj* // *Słownik pracowników książki polskiej / Pod red. Treichel I*. – Warszawa, Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972. – S. 709-710.
1105. Wronski A. *Katalog archiwum Gierszynskich. Papiery Henryka Bukowskiego*. – Warszawa-Paryż, 1995.

1106. Wybicki J. Utwory dramatyczne. / Wybrał, opracował i wstępem opatrzył R. Kaleta.
– Warszawa, 1963. – 481 s.
1107. Wyrozumski J., Gierowski J., Buszko J. Historia Polski. – Wyd. 3. – Warszawa, 1989.
– T. 1–4.
1108. Zielińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych. – Warszawa: Wydawnictwa
Szkolne i Pedagogiczne, 1997. – 591 s.
1109. Zofia Celice-Clavone / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
1110. Żychliński T. Złota księga szlachty Polskiej: rocznik II. – Poznań, 1880. – 416 s.
1111. Żychliński T. Złota księga szlachty Polskiej: rocznik XI. – Poznań, 1889. – 358 s.
1112. Żychliński T. Złota księga szlachty Polskiej: rocznik XIV. – Poznań, 1893. – 248 s.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Архів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (АНБУВ)

1. АНБУВ. Ф. Всенародна бібліотека при Українській Академії Наук. – Оп. 1. – Спр. 23. Наказ № 806 від 23 вересня 1920 р. про створення Вінницького філіалу бібліотеки. Акт від 27 жовтня 1920 р. про розміщення філіалу і передачі майна Подільського облархіву. Протоколи організаційних зборів, засідань і переписка Тимчасового Комітету з питань комплектування фонду філіалу. – 36 арк.
2. АНБУВ. Ф. Всенародна бібліотека при Українській Академії Наук. – Оп. 1. – Спр. 23. Наказ № 806 від 23 вересня 1920 р. про створення Вінницького філіалу бібліотеки. Акт від 27 жовтня 1920 р. про розміщення філіалу і передачі майна Подільського облархіву. Протоколи організаційних зборів, засідань і переписка Тимчасового Комітету з питань комплектування фонду філіалу. – 36 арк.
3. АНБУВ. Ф. Всенародна бібліотека при Українській Академії Наук. – Оп. 1. – Спр. 43. Хроніка поточних справ (Щоденні відомості про роботу бібліотеки) за перше півріччя 1921 р. – 176 арк.
4. АНБУВ. Ф. Всенародна бібліотека при Українській Академії Наук. – Оп. 1. – Спр. 55. Переписка з науковими закладами, організаціями, книжковими палатами, видавництвами та ін. з питань придбання книг, передачі громадських бібліотек та отримання нових видань. 28 вересня 1922 р. – 27 грудня 1922 р. – 78 арк.
5. АНБУВ. Ф. Всенародна бібліотека при Українській Академії Наук. – Оп. 1. – Спр. 58. Звіт про діяльність Тимчасового комітету Вінницького філіалу за період з 30 вересня 1920 р. по 20 листопада 1922 р. Протокол від 3 грудня 1922 р. засідання Комітету та переписка з питань комплектування і організації роботи філіалу. – 86 арк.
6. АНБУВ. Ф. Всенародна бібліотека при Українській Академії Наук. – Оп. 1. – Спр. 58. Звіт про діяльність Тимчасового комітету Вінницького філіалу за період з 30 вересня 1920 р. по 20 листопада 1922 р. Протокол від 3 грудня 1922 р. засідання

Комітету та переписка з питань комплектування і організації роботи філіалу. – 86 арк.

7. АНБУВ. Ф. Всенародна бібліотека при Українській Академії Наук. – Оп. 1. – Спр. 62. Протоколи № 1-92 засідань Ради Всенародної Бібліотеки при Українській Академії Наук. 13 квітня 1923 р. – 22 грудня 1925 р. – 222 арк.
8. АНБУВ. Ф. Всенародна бібліотека при Українській Академії Наук. – Оп. 1. – Спр. 72. Переписка з науковими закладами, видавництвами, приватними особами та ін. з питань придбання книг, передачі громадських бібліотек і отримання нових видань. 3 січня – 31 грудня 1923 р. – 122 арк.

Бібліотека Польської Академії наук у Кракові (БПАН)

9. БПАН. – Відділ рукописів (далі ВР). – № 1062. – Арк. 355. Копія листа його mostі пана гетьмана великого коронного пана Потоцького до цього mostі ксьондза підканцлера коронного 28 січня року Божого 1655.

Державний архів Вінницької області (ДАВО)

10. ДАВО. Ф. 254. Подольский губернский отдел народного образования. – Оп. 1. – Спр. 598. Циркуляр народного комиссариата соцобеспечения УССР о политико-просветительской работе в учреждениях соцобеспечения; протоколы коллегии агитпропаганды губкома КП(б)У. 1921–1922 гг. – 144 арк.
11. ДАВО. Ф. 258. Мировой судья I-го участка Винницкого судебного-мирового округа. М. Брацлав Винницкий уезд Подольской губернии. 1894–1911 гг. – Оп. 1. – Спр. 200. Дело по обвинению крестьянки Чобы Марии. 1894 г. – 12 арк.
12. ДАВО. Ф. 470. Винницкий уездный суд. – Оп. 1. – Спр. 76. Книга регистрации актов купчих крепостей, контрактов, установления происхождения. 3 января – 22 декабря 1834 г. – 773 арк.
13. ДАВО. Ф. 470. Винницкий уездный суд. – Оп. 1. – Спр. 220. Реестр составления заемных и крепостных писем. 13 марта – 1 декабря 1849 г. – 173 арк.
14. ДАВО. Ф. 470. Винницкий уездный суд. – Оп. 1. – Спр. 256. Дело о наследственных капиталах в сумме 100000 руб. принадлежащих Юрковскому Фелициану

- конфискованных в имении Потоцкого Александра. 18 октября – 16 декабря 1849 г. – 15 арк.
15. ДАВО. Ф. 471. Гайсинский уездный суд г. Гайсин, Гайсинского уезда. – Оп. 1. – Спр. 12. Заемные письма, купчие крепости, акты о разделе имущества. 17 апреля – 8 августа 1836 г.
16. ДАВО. Ф. 471. Гайсинский уездный суд г. Гайсин, Гайсинского уезда. – Оп. 1. – Спр. 251. Дело по обвинению помещика Черновского Алоиза в отторжении церковных земель. 29 июля – 8 октября 1854 г. – 254 арк.
17. ДАВО. Ф. 471. Гайсинский уездный суд г. Гайсин, Гайсинского уезда. – Оп. 1. – Спр. 363. Дело об установлении прав наследства графини Потоцкой Александры на Теплицкое имение. 8 октября 29 ноября 1854 г. – 8 арк.
18. ДАВО. Ф. 471. Гайсинский уездный суд г. Гайсин, Гайсинского уезда, Подольского уезда. – Оп. 2. – Спр. 13. Дело о жалобе заседателя Винницкого верховного земского суда Шанбелена на графа Щенсного Потоцкого за неуплату долга за 1796 г.
19. ДАВО. Ф. 471. Гайсинский уездный суд г. Гайсин, Гайсинского уезда, Подольского уезда. – Оп. 2. – Спр. 17. Дело о жалобе помещика Закревского на помещика Щенсного Потоцкого за запрещение рубить лес в с. Рахнок и Гунче, относящихся по праву от графа Красицкого за 1796 г.
20. ДАВО. Ф. 471. Гайсинский уездный суд г. Гайсин, Гайсинского уезда, Подольского уезда. – Оп. 2. – Спр. 18. Выписки из актов книг суда по делу о проведении конкурса на имение графа Потоцкого за 1818 г.
21. ДАВО. Ф. 471. Гайсинский уездный суд г. Гайсин, Гайсинского уезда, Подольского уезда. – Оп. 2. – Спр. 32. Дело по жалобе шляхтича о захвате церковной земли с. Пчельной экономией графини Потоцкой в с. Теплике за 1846 г.
22. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 12 а. Дело по иску Тульчинских мещан к графу Мстиславу Потоцкому. 1826 г.
23. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 25. Реестр совершенных купчих крепостей, заемных писем квитанций уездного суда. 07.09 – 09.09.1840 г. – 332 арк.

24. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 37. Реестр совершенных купчих крепостей, квитанций, актов о разделе наследственных имений уездного суда. 20.06. – 25.10.1840 г. – 132 арк.
25. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 39. Акты уездного суда о совершении купчих крепостей, духовных завещаний, доверенностей. 02.07. – 07.09.1840 г. – 253 арк.
26. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 69. Реестр совершенных вводных листов уездного суда. 27.07.1845 г. – 22.08.1866 г. – 146 арк.
27. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 140. Вводные листы на право пользования именьями. 08.10.1860 г. – 22.09.1861 г. – 40 арк.
28. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 212. Реестр совершенных вводных листов уездного суда. 05.01.1871 г. – 04.04.1872 г. – 96 арк.
29. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 213. Реестр совершенных купчих и данных крепостей, заемных писем уездного суда 12.01.1871 г. – 03.01.1872 г. – 87 арк.
30. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 217. Купчие крепости на право собственности, выданные Брацлавским уездным судом 19.09. – 27.05.1875 г. – 123 арк.
31. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 226. Дело об установлении прав графа Потоцкого на крестьян (семьи) Допиренко. – 156 арк.
32. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 307. Дело о предоставлении права на владение Тростянецким имением помещику Сабанскому Фениксу 19.06.1856 г. - 03.04.1857 г. – 17 арк.
33. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 329. Дело о совершении купчей крепости купцом Гусаком Арсением Демидовичем на часть земли графа Потоцкого Болеслава Станиславовича 27.09.1857 г. – 31.08.1859 г. – 25 арк.

34. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 330. Дело о совершении купчей крепости купцом Гусаком Арсением Демидовичем на часть графа Потоцкого Болеслава Станиславовича 27.09.1857 г. – 31.08.1859 г. – 9 арк.
35. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 346. Дело о выдаче свидетельства графу Потоцкому Болеславу о состоянии его имени. – 116 арк.
36. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 584. Дело об освобождении братьев Мельничуковых: Федора, Василия и Михаила от крепостной зависимости графа Потоцкого. – 135 арк.
37. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 588. Дело о неправильном зачислении графом Потоцким, в крепостные мещанина Коленика. – 222 арк.
38. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 610. Дело о захвате дома и имущества вдовы Марцианы Пртитэловской села Нестерварки помещиком Мстиславом Потоцким. – 137 арк.
39. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав, Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 833. Дело по обвинению графа Потоцкого за издевательство над крестьянами. – 137 арк.
40. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 842. Дело по обвинению помещика Мстислава Потоцкого в жестоком обращении с крестьянами-жителями города Тульчина. – 174 арк.
41. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 856. Дело по обвинению помещика графа Потоцкого Мстислава в незаконных действиях. – 348 арк.
42. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Брацлавского уезда. – Оп. 1. – Спр. 1389. Дело по иску дворянина Иосифа Кленбовского к графу М. Потоцкому за деньги. 1849–1869 гг. – 172 арк.
43. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд г. Брацлав Подольской губернии. – Оп. 2. – Спр. 1. Протоколы заседаний Брацлавского уездного суда от 30 апреля 1862 г. – 44 арк.

44. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд. г. Брацлав Подольской губернии. – Оп. 2.
– Спр. 2. Сведения о членах и канцелярских чиновниках уездного суда. – 283 арк.
45. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд. г. Брацлав Подольской губернии. – Оп. 2.
– Спр. 3. Дело об установлении прав на землю в с. Киричец. – 82 арк.
46. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд. г. Брацлав Подольской губернии. – Оп. 2.
– Спр. 4. Дело об установлении прав наследства на имущество Скромных Ильи и Григория. – 742 арк.
47. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд. г. Брацлав Подольской губернии. – Оп. 2.
– Спр. 5. Дело об установлении прав наследства на имущество Скромных Ильи и Григория. – 742 арк.
48. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд. г. Брацлав Подольской губернии. – Оп. 2.
– Спр. 6. Дело об установлении прав владения на с. Соколинцы. – 57 арк.
49. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд. г. Брацлав Подольской губернии. – Оп. 2.
– Спр. 7. Дело об установлении прав владения частью с. Михайловки. 12.05.1835 г.
– 4.11.1836 г. – 31 арк.
50. ДАВО. Ф. 473. Брацлавский уездный суд. г. Брацлав Подольской губернии. – Оп. 2.
– Спр. 8. Дело об установлении прав владения частью с. Михайловки. 14.05.1835 г.
– 18.11.1836 г. – 67 арк.
51. ДАВО. Ф. 474. Ямпольский уездный суд. г. Ямполь, Подольский суд. – Оп. 1. – Спр. 66. Указ Подольского губернского правления о конфискации имений участников Польского восстания 1831 г. – 141 арк.
52. ДАВО. Ф. 474. Ямпольский уездный суд. г. Ямполь, Подольский суд. – Оп. 4. – Спр. 31. Указ Подольского губернского правления о конфискации имений участников Польского восстания 1831 г. 10 декабря 1829 г. – 3 февраля 1833 г. – 141 арк.
53. ДАВО. Ф. 477. Ямпольский уездный управитель (регент) г. Ямполь, Подольской губернии. – Оп. 2. – Спр. 4. Книга регистрации крепостных и наследственных актов, арендных контрактов, королевских повелений, духовных завещаний и других разных представлений. 3 января – 22 декабря 1820 г. – 678 арк.
54. ДАВО. Ф. 479. Могилев – Подольский уездный земной суд г. Могилев – Подольский Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 5. Книга входящих бумаг. 2 января – 31 декабря 1801 г. – 1259 арк.

55. ДАВО. Ф. 479. Могилев – Подольский уездный земной суд г. Могилев – Подольский Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 13. Книга записи нотариальных актов (контракты, договоры, свидетельства о происхождении, деловые обязательства и другие). 3 января – 30 декабря 1803 г. – 1521 арк.
56. ДАВО. Ф. 479. Могилев – Подольский уездный земной суд г. Могилев – Подольский Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 15. Книга записи нотариальных актов (договоры, контракты и т.д.). 2 января – 17 октября 1804 г. – 182 арк.
57. ДАВО. Ф. 479. Могилев – Подольский уездный земной суд г. Могилев – Подольский Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 18. Книга записи нотариальных актов (доверенности, отдельные записи, отдельные акты, свидетельства о происхождении и т.д.). 4 января – 2 июля 1806 г. – 117 арк.
58. ДАВО. Ф. 479. Могилев – Подольский уездный земной суд г. Могилев – Подольский Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 20. Книга записи нотариальных актов (раздельные акты, деловые обязательства и др.). 3 января – 14 марта 1807 г. – 1394 арк.
59. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 4. Книга записи нормативных актов (доверенности, деловые обязательства, копии решения суда, свидетельство о рождении, происхождении и т.д.). 4 января – 31 декабря 1801 г. – 907 арк.
60. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 10. Книга записи нотариальных актов, отдельные акты, долговые обязательства, векселя и т.д., записи актовых книг, свидетельских показаний и т.д.
61. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 12. Книга записи нотариальных актов (доверенности, долговые обязательства, договора, копии документов и т.д.). – 1030 арк.
62. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 16. Книга записи нотариальных актов (доверенности, договора, векселя и другие книги записей). – 828 арк.
63. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 17. Книга записи нотариальных актов (купчие крепости, отдельные записи, доверенности и др.). – 771 арк.

64. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 18. Книга входящих документов. – 1807 арк.
65. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 19. Дело по обвинению крестьян Бескоршейного Филипа, Головатого Василия и других в воровстве. – 46 арк.
66. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 20. Книга записи нотариальных актов (договора, доверенности, долговые обязательства, копии документов и др.). – 667 арк.
67. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 31. Книга записи нотариальных актов (доверенности, долговые обязательства, завещания и др.). – 723 арк.
68. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 32. Книга записи решений суда по гражданским делам.
69. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 38. Решения суда по гражданским делам. – 220 арк.
70. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 39. Книга записи нотариальных актов (раздельные акты, доверенности, долговые обязательства и др.). – 618 арк.
71. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 44. Книга записи нотариальных актов (завещания, купчие крепости, договора и др.). – 777 арк.
72. ДАВО. Ф. 480. Винницкий уездный земской суд г. Винница, Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 84. Книга записи нотариальных актов (купчие крепости, доверенности, векселя). – 942 арк.
73. ДАВО. Ф. 492. Литинский уездный земской суд, г. Литин Подольской губернии. –
Оп. 1. – Спр. 5. Книга записи договоров, контрактов обязательств. 12 января 1800 г.
– 29 декабря 1802 г. – 281 арк.
74. ДАВО. Ф. 492. Литинский уездный земской суд, г. Литин Подольской губернии. –
Оп. 1. – Спр. 87. Книга записи нотариальных актов (завещания, договоренности, квитанции об уплате и т.д.). 7 января 1827 г. – 12 декабря 1834 г. – 534 арк.

75. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 5. Книга записи нотариальных актов (дарственные записи, доверенности, векселя, копии свидетельств о рождении, о происхождении и т.д.). – 676 арк.
76. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 7. Книга записи нотариальных актов (раздельные акты, долговые обязательства, договоренности, договоры и т.д.). – 812 арк.
77. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 8. Книга записи свидетельств о рождении, смерти, происхождении, копии решений суда и т. д. – 1476 арк.
78. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 9. Алфавитный список шляхтичей Брацлавского уезда. – 114 арк.
79. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 10. Книга записи нотариальных актов (договоренности, завещания, свидетельства о рождении и т. д.). – 799 арк.
80. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 11. Книга записи нотариальных актов (раздельные акты, доверенности, свидетельства о рождении, происхождении и т.д.). – 925 арк.
81. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 16. Книга записи нотариальных актов (денежные обязательства, контракты, доверенности и т.д.). – 794 арк.
82. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 20. Книга копий нотариальных актов (векселя, патенты, свидетельства о рождении, данные крепости и др.). – 578 арк.
83. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 22. Книга записи нотариальных актов (раздельные акты, завещания, доверенности и т.д.). – 496 арк.
84. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 23. Книга нотариальных актов (доверенности, долговые обязательства, договора, копии свидетельств о рождении и др. документов). – 345 арк.

85. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 26. Книга записи нотариальных актов (закладные крепости, доверенности, земные письма и т.д.). – 528 арк.
86. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 27. Книга записи нотариальных актов (договоренности, копии метрических свидетельств, векселей, квитанции и т.д.) – 572 арк.
87. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 30. Книга записи нотариальных актов (завещания, доверенности, свидетельства о происхождении и т.д.). – 608 арк.
88. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 33. Книга записи нотариальных актов (раздельные акты, копии решений суда, договоры и т.д.). – 442 арк.
89. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 36. Книга записи нотариальных актов (договоры, завещания, отдельные записи, свидетельские показания и т.д.). – 429 арк.
90. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 42. Книга записи актов (акты осмотра имущества, квитанции об уплате долгов, долговые обязательства и т.д.). – 419 арк.
91. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 45. Книга записи нотариальных актов (договоренности, дарственные записи, договоры и т.д.). – 617 арк.
92. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 48. Книга записи нотариальных актов (арендные договоры, долговые обязательства, контракты, сделки и т.д.). – 576 арк.
93. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 49. Книга записи нотариальных актов (долговые обязательства, доверенности, акты оценочной комиссии, документы об удовлетворении денежных исков и т. д.). – 397 арк.
94. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии.
– Оп. 1. – Спр. 50. Книга записи нотариальных актов (раздельные акты, денежные обязательства, завещания, копии раздельных документов и др.). – 316 арк.

95. ДАВО. Ф. 507. Брацлавский уездный земский суд. г. Брацлав Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 58. Копии актов (векселя, квитанции по денежным искам и т.д.). – 119 арк.
96. ДАВО. Ф. 521. Брацлавская повитовая казенная палата. – Оп. 1. – Спр. 7. Протоколы заседания Брацлавской казенной палаты. 5 февраля – 28 февраля 1797 г. – 113 арк.
97. ДАВО. Ф. 608. Липовецкий уездный суд. г. Липовец, Липовецкого уезда, Киевской губернии. – Оп. 1. – Спр. 1773. Дело о взыскании долга с имущества гр. Потоцкого В.
98. ДАВО. Ф. 608. Липовецкий уездный суд. г. Липовец, Липовецкого уезда, Киевской губернии. – Оп. 1. – Спр. 2017. Дело о перечислении имения в с. Кальнике. приобретённого помещиками гр. Потоцкой, Фон-Таубе и Иенни, за Товарищество кальницкого свеклосахарного завода.
99. ДАВО. Ф. 608. Липовецкий уездный суд. г. Липовец, Липовецкого уезда, Киевской губернии. – Оп. 2. – Спр. 614. Дело по иску помещицы Рожевской Е. к помещице графине Потоцкой Ф. и её наследникам об уплате 25459 злотых.
100. ДАВО. Ф. 608. Липовецкий уездный суд. г. Липовец, Липовецкого уезда, Киевской губернии. – Оп. 2. – Спр. 1255. Дело о выдаче помещикам гр. Потоцким В. и С. Свидетельства о «благонадёжности» их имений в Дашеве.
101. ДАВО. Ф. 608. Липовецкий уездный суд. г. Липовец, Липовецкого уезда, Киевской губернии. – Оп. 2. – Спр. 1530. Вводный лист о вступлении помещицы гр. Потоцкой Г. во владение имением в м. Балабановке.
102. ДАВО. Ф. 608. Липовецкий уездный суд. г. Липовец, Липовецкого уезда, Киевской губернии. – Оп. 2. – Спр. 1599. Дело о продаже помещиком гр. Потоцким В. помещику Красовскому Ф. имения.
103. ДАВО. Ф. 608. Липовецкий уездный суд. г. Липовец, Липовецкого уезда, Киевской губернии. – Оп. 2. – Спр. 1611. Вводный лист о вводе помещика Ярошинского во владение имением в д. Сороке.
104. ДАВО. Ф. 608. Липовецкий уездный суд. г. Липовец, Липовецкого уезда, Киевской губернии. – Оп. 2. – Спр. 1760. Дело о взыскании долга с имущества гр. Потоцкого В.

105. ДАВО. Ф. 608. Липовецкий уездный суд. г. Липовец, Липовецкого уезда, Киевской губернии. – Оп. 2. – Спр. 1968. Дело о выдаче свидетельства о «благонадёжности имения совладельцев – помещиков гр. Потоцкой Г., бар. Фонтаубе и Иенни Л. в с. Колонике.
106. ДАВО. Ф. 608. Липовецкий уездный суд. г. Липовец, Липовецкого уезда, Киевской губернии. – Оп. 2. – Спр. 2061. Дело о выдаче свидетельства о «благонадёжности» имения помещика гр. Потоцкого В. в с. Купчинец и Шабельной.
107. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 21. Книга нотариальных актов (раздельные записи, завещания, свидетельства о рождении, происхождении и т.д.). 2 января – 31 декабря 1805 г. – 1039 арк.
108. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 43. 1813г. Копии контрактных актов(раздельные записи, контракты, доверенности и т.д.). 2 января – 30 декабря 1813 г. – 436 арк.
109. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 84. Книга записи нотариальных актов (дарственные записи, раздельные акты, доверенности и т.д.). – 279 арк.
110. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 49. Книга записи нотариальных актов (завещания, обязательства и т.д.). 3 января – 30 декабря 1816 г. – 590 арк.
111. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 54. Книга записи нотариальных актов (договоры, доверенности и т.д.). 3 января 1817 г. – 31 декабря 1818 г. – 545 арк.
112. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 55. Книга записи нотариальных актов (денежные обязательства, доверенности, раздельные акты, свидетельства о рождении и т.д.). 2 января – 31 декабря 1818 г. – 238 арк.
113. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 61. Книга записи нотариальных актов. 02.01. –

- 30.12.1819 г. – 465 арк.
114. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 63. Книга записи нотариальных актов (договоры, доверенности, закладные крепости, купчие крепости и т.д.). 02.01. – 21.12.1820 г. – 518 арк.
115. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 69. Книга записи нотариальных актов (копии доверенностей, векселей, завещаний и т.д.). 03.01. – 30.12.1822 г. – 569 арк.
116. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 74. Книга записи нотариальных актов (завещания, договоры, копии метрических выписей и т.д.). 03.01 – 29.12.1823 г. – 489 арк.
117. ДАВО. Ф. 792. Гайсинско – Ольгопольский уездный земский суд г. Гайсин, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 111. Книга копий резолюций, подтверждений, завещаний, доверенностей и других документов 08.01 – 11.12.1801 г.
118. ДАВО. Ф. 863. Щербатовы – князья, помещики Подольской и Херсонской губерний. – Оп. 1. – Спр. 28. Письма Щербатовой М.Г. от Детко Н. 1892 г. (на рус. и на укр. яз.).
119. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 1. Завещание графа Потоцкого Болеслава Станиславовича, опись имущества и отчет о приходе и расходе средств в имении после его смерти. – 11 арк.
120. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 2. Письма Болеслава Потоцкого к своему зятю Григорию Строганову (на фр. яз.). 1890-1891 гг.
121. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 3. Письмо Болеслава Потоцкого к правнукам Александре и Владимиру Щербатовым (на фр. яз.). 1893 г.
122. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 4. Письмо Б. Потоцкого к Софии Володович (на фр. яз.). 1894 г.
123. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 5. Письма Б. Потоцкого к неустановленному автору (на фр. яз.).

124. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 6.
Сообщения о бракосочетаниях Потоцких и список лиц приглашенных на свадьбу Марии Потоцкой в 1897 г. (на польск. яз.). 1892–1899 гг.
125. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 7.
Извещение о смерти лиц из рода Потоцких (на польск. и фр. яз.). 1859–1908 гг.
126. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 8.
Обращение объединенного общества молодых поляков за границей по поводу годовщины смерти Юлиуша Словацкого. г. Париж. 8 марта 1897 г. – 1 арк.
127. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 9.
Письмо к Марии Потоцкой (на фр. яз.). 1854 г. – 2 арк.
128. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 10.
Письма от Потоцких: Гелены и Софьи к Щербатовым (на фр. яз.). 1894–1906 гг.
129. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 11.
Письмо к Александре Щербатовой от Потоцкого (?) (на фр. яз.). 1917 г. – 2 арк.
130. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 12.
Письма Стефана к Станиславу (?) (на польск. яз.) 1856–1860 гг. – 23 арк.
131. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 13.
Письмо Адама Потоцкого кузену (на фр. яз.) 1898 г. – 2 арк.
132. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 14.
Письмо от (?) Потоцкого (на польск. яз.). Письмо от Адама Потоцкого. 1902 г. – 2 арк.
133. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 15.
Письмо Антония Потоцкого к Станиславу (на фр. яз.). 1892 г. – 2 арк.
134. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 16.
Акт жителей с. Немирова о принадлежности дома Шмула Шора, построенном на земле Б. Потоцкого (на рус. яз.). – 1 арк.
135. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 17.
План имения Глинянецкого и Бейраковецкого графа Болеслава Потоцкого. 1835 г. – 1 арк.
136. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 18.
План Велико-Лайсанского имения графа Болеслава Потоцкого. 1835 г.

137. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 19.
План имения Чекаларовецкого Подольской губернии Брацлавского уезда графа Болеслава Потоцкого. – 1 арк.
138. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – помещики Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 20.
План имения Рочанского графа Болеслава Потоцкого. – 1 арк.
139. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 21. План земель местечка Райгорода и с. Остолопово графа Б. Потоцкого.
140. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 22. План имения Муховецкого Подольской губернии Брацлавского уезда графа Б. Потоцкого. – 1 арк.
141. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 23. План имения Стжелезинского графа Б. Потоцкого. – 1 арк.
142. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 24. План имения Поточанского Подольской губ. Брацлавского уезда графа Б. Потоцкого. – 1 арк.
143. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 25. План имения Немировского гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
144. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 26. План имения Дубовчанского Брацлавского уезда Подольской губернии гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
145. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 27. План имения Дубовчанского гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
146. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 28. План имения Фердинантского Брацлавского уезда Подольской губернии гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
147. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 29. План имения Сипечанского Брацлавского уезда Подольской губернии гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
148. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 30. План имения Яранского Брацлавского уезда Подольской губернии гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.

149. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской и Херсонской губерний. Потоцкий Болеслав Станиславович (?–1893 г.) – отец. Потоцкая Мария Болеславовна (1839–1882 гг.) – дочь. – Оп. 1 – Спр. 31. План части местечка Богополя Подольской губернии Балтского уезда гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
150. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 32. План земель с. Супруновки гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
151. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 33. План Восточно-Тростянецких земель гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
152. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 34. План земель с. Никифоровки Немировского имения гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
153. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 35. План земель с. Сипашанское Подольской губернии Брацлавского уезда гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
154. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 36. План земель с. Яраньское Подольской губернии Брацлавского уезда гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
155. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 37. План земель с. Супруновки гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
156. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 38. План земель с. Бушинки Подольской губернии Брацлавского уезда гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
157. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 39. План земель с. Боблова Подольской губернии Брацлавского уезда гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
158. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 40. План земель с. Луки и Чепеливки Подольской губернии Брацлавского уезда гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
159. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 41. План земель с. Дубовника Подольской губернии Брацлавского уезда гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.

160. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 42. План земель с. Березовки Подольской губернии Брацлавского уезда гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
161. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 43. План церкви в имении Немировском Подольской губернии Брацлавского уезда гр. Б. Потоцкого. – 1 арк.
162. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 44. План Богопольского леса гр. Б. Потоцкого в Подольской губернии Брацлавского уезда. – 1 арк.
163. ДАВО. Ф. 879. Потоцкие – графы, помещики Подольской губернии. – Оп. 1 – Спр. 45. План Криковецкого леса гр. Б. Потоцкого в Подольской губернии Брацлавского уезда. – 1 арк.
164. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 4. Выписка из метрической книги о бракосочетании Строганова Г.С. и Потоцкой М.Б. (на рус. яз.). 28 сентября 1856 г.
165. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 12. Письма Строганову Г.С. от жены Марии Болеславовны. 1863 г. (на фр. яз.).
166. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 25. Письма Строгановой М.Б. своей матери (Потоцкой) (на фр. яз.). 1866–1870 гг.
167. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 26. Письма Строгановой М.Б. от различных адресатов (на рус. и фр. яз.). 1894–1904 гг.
168. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария

- Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 28. Список книг по истории и литературе.
169. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 29. Счета доходов, расходов и остатков в имении Строгановой М.В (на рус. яз.). 1866–1869 гг.
170. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 36. Письмо с отчётом о денежных вытратах в связи с перевозкой грузов Строганову от Зельмана М.
171. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 37. План с. Зарудинцы Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
172. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 38. План с. Вергиевка Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
173. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 39. План с. Б(е)новец Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
174. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 40. План с. Сподах Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
175. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 41. План крестьянских земель Монастырецкого имения Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.

176. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 42. План крестьянских земель Березовецкого имения Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
177. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 43. План крестьянских земель Бобловецкого имения Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
178. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 44. План крестьянских земель Хворостецкого имения Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
179. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 45. План крестьянских земель общества Рачинского имения Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
180. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 46. План крестьянских земель с. Головенского Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б.
181. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 47. План с. Монастырецкого Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
182. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова

- Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 48. План с. Головенского Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
183. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 49. План лесов Немировского имени Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
184. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 50. План фермовой земли с. Ободное графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
185. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 51. План помещичьей земли с. Дьяуровки Херсонской губернии Ананиевского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
186. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 52. План лесного урочища Муховецкого Немировского уезда земли графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
187. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 53. План Григорьевского имени графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
188. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 54. План Криковецкого, Карчинского, Богулевского лесных урочищ Немировского уезда Подольской губернии графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
189. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова

- Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 55. План леса Тарановой дачи Таужанского имения Балтского (название размытое, может быть не точное) уезда Подольской губернии графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
190. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 56. План Зарудинецких лесных урочищ Немировского уезда Подольской губернии графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
191. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 57. План Плоского и Духановичского лесных урочищ Брацлавского уезда Подольской губернии графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
192. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 58. План крестьянского надела с. Рачёк Брацлавского уезда Подольской губернии графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
193. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 59. План усадебной и выгонной земли с. Таужной Брацлавского уезда Подольской губернии графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
194. ДАВО. Ф. 880. Строгановы – графы, помещики. Строганов Григорий Сергеевич (1829–1910 гг.); Строганова Мария Болеславовна (1839–1882 гг.); Строганова Мария Григорьевна (1857–1920 гг.). – Оп. 1. – Спр. 60. План земельных угодий Морозовой фермы Подольской губернии Брацлавского уезда графини Строгановой М.Б. – 1 арк.
195. ДАВО. Ф. 895. Брацлавское намесническое правление г. Брацлав, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 1. Протоколы заседаний намеснического правления. 27 августа 1796г. – Т.1. – 1895 арк.

196. ДАВО. Ф. Р-5257. Особистий фонд Брілінга Г.Г. – Оп. 1. – Спр. 2. Брилинг Г.Г. К истории Винницкого краеведческого музея. Очерки. Винница. 1968 г.

Державний архів Черкаської області (ДАЧО)

197. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 33. Храбан Г.Ю. «Сад-поема». Ілюстрована повість про «Софіївку». 1961 р. – Частина 1. – 173 арк.
198. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 34. Храбан Г.Ю. «Сад-поема». Ілюстрована повість про «Софіївку». 1962 р. – Частина 2. – 197 арк.
199. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 35. Храбан Г.Ю. Будівництво і вдосконалення Уманського парку «Софіївка». I-IV розділи із задуманої колективної монографії до 200-річчя заснування. – 36 арк.
200. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 36. Храбан Г.Ю. Графиня Софія Потоцька (на кого працювали кріпаки Уманщини). Історичний нарис. 1956–1957 рр. – 21 арк.
201. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 37. Храбан Г.Ю. Тричі продана (Софія Потоцька). Історичний нарис. – 34 арк.
202. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 38. Храбан Г.Ю. Рукотворна поема. Історико-краєзнавчий нарис про «Софіївку». – 153 арк.
203. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 40. Публікації Храбана Г.Ю. у газетах, журналі, рукописні виписки з архівних документів, дослідження про головного будівничого «Софіївки» Людовіка Метцеля. Фотокопії листів Л. Метцеля Станіславу Потоцькому, 1790, 1798–1803 рр. 1961–1987 рр. – 123 арк.
204. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 42. Газетні статті, дослідження Храбана Г.Ю., фотокопії та виписки з

- архівних першоджерел про назву «Софіївка», «Царицин сад», фінансування, ремонтні та реставраційні роботи в «Софіївці». 1959–1987 рр. – 95 арк.
205. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 43. Храбан Г.Ю. Огляд архівних першоджерел і основної літератури з історії «Софіївки» (1773–1984 рр.). 1988 р. – 85 арк.
206. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 46. Виписки з документів ЦДІА УРСР, книг, журналів, дослідження Храбана Г.Ю. про «Софіївку». 1959–1987 рр. – 98 арк.
207. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 47. Виписки з архівних першоджерел, довідників, літератури, фотокопії документів ЦДІА УРСР до біографії Станіслава Фелікса (Щенсного) Потоцького. 1958–1973 рр. – 64 арк.
208. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 49. Рукописні виписки з архівних документів, журналів про Софію Потоцьку. 1959–1979 рр. – 27 арк.
209. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 50. Теодор Темері. Путівник по «Софіївці». – Одеса, 1846 р. Переклад Храбана Г.Ю. з французької на українську. 1958 р., 1970 р. – 101 арк.
210. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 51. Теодор Темері. Путівник по «Софіївці». – Одеса, 1846 р. Переклад Храбана Г.Ю. і Суровцевої Н.В. з французької на російську. 1958 р. – 67 арк.
211. ДАЧО. Ф. Р-5624. Храбан Григорій Юхимович (1902–1990 рр.) – краєзнавець. – Оп. 1. – Спр. 52. Документи про Станіслава Трембецького (1735–1812 рр.) - польського поета. 1959–1961 рр. – 28 арк.

Державний архів Хмельницької області (ДАХО м. Хмельницький)

212. ДАХО м. Хмельницький. Ф. 685. Камянецько-римська католична духовна консисторія. – Оп. 4. – Спр. 7. Опис Брацлавського, Грабовського, Немирівського та ін. костьолів (1799 р.). – 417 арк.

Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського в м. Києві (ІРНБУ)

213. ІРНБУ. Ф. VI. Інвентарна реформа на Волині 40-х років XIX ст. Колекція архівних документів (1628–1879). – № 85. Заключение Подольского инвентарного комитета на инвентарь и статистическое описание селения Дельфиновки Балтского уезда помещика Мечислава Потоцкого. Оригинал, 1845 г. – 45 арк.
214. ІРНБУ. Ф. VI. Інвентарна реформа на Волині 40-х років XIX ст. Колекція архівних документів (1628–1879). – № 105-106. Заключение Подольского инвентарного комитета на инвентарь и статистическое описание селения Новоселицы Балтского уезда помещика Мечислава Потоцкого. Оригинал, 1845 г. – 45 арк.
215. ІРНБУ. Ф. X. Українська Академія наук. – Всеукраїнська Академія наук (УАН–ВУАН) (1918–1934). Архів і колекція документів, зібраних її установами. XVI–XX ст. – № 7493. Лист Станіслава Потоцького до короля (Робчиці, 22 листопада 1658 р.). Копія. – 1 арк.
216. ІРНБУ. Ф. XIII. Канцелярія обер-прокурора Священного синоду (1721–1917). Колекція архівних документів (1677–1901). – № 3367. Потоцкий Болеслав, граф [Арсению, архиепископу Варшавскому], письмо 25 марта 1852 г. из Немирова в [Варшаву]. [Поздравительное]. Оригінал. – 1 арк.
217. ІРНБУ. Ф. XXIV. Уманський краєзнавчий музей. А.К. Жолкевський (Уманська збірка). Колекція рукописів XVI–XX ст. – № 2437. Ассигновка, выданная Потоцким (Ревера) Станиславом, краковским воеводой, Гетманом Великим Коронным, Стефану Сокальскому, делегированному к Хмельницкому 165(7?) г. [июнь?], Нижанковицы. – 1 арк.
218. ІРНБУ. Ф. XXIV. Уманський краєзнавчий музей. А.К. Жолкевський (Уманська збірка). Колекція рукописів XVI–XX ст. – № 2438. Квит, выданный Николаем Потоцким, генералом земель Подольских королевской казне в получении годовой платы, назначенной королем 23 июля 1566 г. – 1 арк.
219. ІРНБУ. Ф. XXIV. Уманський краєзнавчий музей. А.К. Жолкевський (Уманська збірка). Колекція рукописів XVI–XX ст. – № 2503. Квит, выданный Николаем Потоцким, Гетманом Великим Коронным, Королевской казне в получении ассигнований на казацкую хоругву генерала Петра Потоцкого. – 1 арк.

220. ІРНБУ. Ф. 151. Щербатов Микола Борисович, князь, поміщик – № 8. Каталог бібліотеки княгини Марии Григорьевны Щербатовой. Составлен учителем Немировской гимназии И. Панамаренко, 1889 г. – 425 арк.

Особистий архів графа Адама Потоцького (Франція, Нормандія)

221. Особистий архів графа Адама Потоцького. – Тека 20. Копії листів Станіслава Щенсного Потоцького до різних осіб за різні періоди. – 123 арк.

222. Особистий архів графа Адама Потоцького. – Тека 21. Матеріали про Станіслава Щенсного. Копії. – 270 арк.

223. Особистий архів графа Адама Потоцького. – Тека 25. Документи по спадку Софії Потоцької. Копії. – 198 арк.

224. Особистий архів графа Адама Потоцького. – Тека 30. Документи щодо передачі спадку Миколая Потоцького Альфреду Потоцькому. Копії. – 240 арк.

Центральний державний історичний архів України м. Києва (ЦДАУК)

225. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 6. Книга прихода и расхода денег во время поездки из Тульчина в Варшаву. 1778–1780 гг. – 17 арк.

226. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 9. Предписания графа Потоцкого Станислава генеральной кассе главного управления его имения о выплате денег шляхте, участвовавшей в сессиях посольских и депутатских сеймиков; ведомости на израсходованные деньги во время сессий сеймиков. 1778–1790 гг. – 33 арк.

227. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 21. Документы о выплате долгов графиней Потоцкой Жозефиной из Мнишек разным лицам: Шмецолеру, Душакевичу Яну, братьям Бодурсугам, Г.Й. Гузечу, Купцу Срулю, Марии де Вольмрнит, Батисту Бозан и др. 1779–1807 гг. – 43 арк.

228. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 22. Ведомости о произведенной кузнечной, столярной, плотничьей, сапожной, портняжеской, и других видов работ в

- Варшавском дворце графа Потоцкого Станислава и о выплате денег за эту работу. 1779–1781 гг. – 34 арк.
229. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 27. Паспорт на право проезда из Варшавы в Полоцк, выданный графу Потоцкому (рос. мова). 1780 г. – 2 арк.
230. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 30. Ведомости на выплату денег людям, работавшим при Варшавском дворце и в саду при этом дворце графа Потоцкого Станислава. Фотокопия. 1780 г. – 142 арк.
231. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 35. Табеля о выплате жалования и ординации служащим и дворовым Немировского ключа и других имений Потоцких. 1780–1830 гг. – 2 арк.
232. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 36. Квитанции об уплате денежных долгов Потоцкого Станислава и документы о разделе имений Потоцкого Станислава наследниками. 1780–1819 гг. – 32 арк.
233. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 115. Жалоба, поданная опекуном сирот умершего Мальметана дворянином Александром Масмежаном Подольському Губернскому предводителю графу Пшездецкому о присвоении графом Михаилом Потоцким дома этих наследников. 1849–1854 гг. – 19 арк.
234. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 116. О назначении опекуна над именьями Михаила Потоцкого, о назначении администратором имения графа Михаила Потоцкого Абазу; ведомости о хозяйстве имений Михаила Потоцкого. 1846–1849 гг. – 151 арк.
235. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 133. Дело об учреждении особой комиссии для рассмотрения дел по претензиям к графу Михаилу Потоцкому. 1850–1860 гг. – 98 арк.

236. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 135. Переписка опекунского управления Михаила Потоцкого с управляющим имений, Глюзинским о высылке денег тульчинской кассой на содержание графине Эмилии Потоцкой и ее сына Николая. 1850–1851 гг. – 6 арк.
237. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 239. Договор заключенный между Россией, Пруссией и Австрией по поводу урегулирования земельного вопроса помещиков имеющих землю в этих же государствах. 1797 г. – 2 арк.
238. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 249. Дело о претензии к графу Михаилу Потоцкому повара Прокопа Пшепиорковского о недоплате ему жалования. 1850 г. – 15 арк.
239. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 250. Об освобождения от крепостничества крепостных детей мальчика Григория из с. Нестеровки и девочки Марии с Кипашева подданных Михаила Потоцкого внебрачных детей графа. – 13 арк.
240. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 251. Дело об уплате денег крестьянке Марфе Мамоте Михаилом Потоцким. 1852. – 12 арк.
241. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 252. Дело о присылки счетов Михаила Потоцкого с банкирами Шпиглицким и Турникомом в опекунское управление именьями Михаила Потоцкого. 1851 г. – 7 арк.
242. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 253. Дело о взыскании в пользу вдовы генерал-лейтенанта Ольги Нарыжкиной денег, причитающихся ей от Михаила Потоцкого. 1851–1887 гг. – 14 арк.
243. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 260. Дело о ходатайстве жены и сына графа Михайла Потоцкого о разрешении им пользоваться доходами с конфискованного

имения Михаила Потоцкого. Отчет о состоянии Тульчинского имения. 1851 г. – 68 арк.

244. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 261. Дело о претензии землемера Адама Яворского о выплате ему денег за службу в Тульчинском имении графа Михаила Потоцкого. 1850–1870 гг. – 5 арк.
245. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 262. Дело о претензиях к графу Михаилу Потоцкому бывших служащих в его имениях о выплате им жалования за просроченное время. 1850-1853 гг. – 37 арк.
246. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 265. Отношения опекунского управления имений графа Михаила Потоцкого к управляющему имениями графа Потоцкого, Гмозинскому, о высылке в г. Вятку, денег на содержание графа Михаила Потоцкого. 1850 г. – 5 арк.
247. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 272. Дело о выдаче из Тульчинской опекунской кассы денежной ссуды графу Болеславу Потоцкому. 1854 г. – 69 арк.
248. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні – Оп. 1. – Спр. 274. Дело о выплате крестьянке Фекле Квасницкой 150 руб. денег за услуги Михаилу Потоцкому. 1852–1853 гг. – 7 арк.
249. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 276. Дело об уплате графом Михаилом Потоцким акушерке Марии де Каденсау 500 руб. денег, присужденных ей Киевской Гражданской Палатой и уездным судом за присмотр больной графини. 1853 г. – 19 арк.
250. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні – Оп. 1. – Спр. 289. Дело по претензии графа Михаила Потоцкого к наследникам Жозефины Потоцкой о должных ему деньгах. 1856–1867 гг. – 47 арк.

251. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 290-399. Письма Потоцким.
252. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні – Оп. 1. – Спр. 410. Список крестьян, подданных Потоцкого Михаила. 1848–1849 гг. – 25 арк.
253. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 420. Дело о самовольной отлучке графа Потоцкого Михаила из ссылки города Вятки по найденных у него капиталах. 1848 г. – 73 арк.
254. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 424. Переписки директора немировской гимназии Зимовского с попечителем Немировской гимназии Презелямицким о расписании годовых испытаний, об обеспечении гимназистов квартирами и др. 1848–1850 гг. – 61 арк.
255. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 440-442. Письма Потоцким.
256. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 444. Переписка военной комиссии Польско-Литовского государства с генералом артиллерии Потоцким Станиславом по вопросам: вербовки вольных людей в команды; о расходах для войск; о столкновении команд русских и польских войск и рапорты отдельных команд военной комиссии. 1885–1889 гг. – 25 арк.
257. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 482. Расчетные документы между графом Ярославом Потоцким и гр. Софией Потоцкой. 1809 г. – 9 арк.
258. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 484. Ведомость доходов с Немировских имений от 13 марта 1810 г. до 13 марта 1811 г. 1810–1811 гг. . – 5 арк.
259. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 486. Ведомость доходов с Уманских имений от 13 марта 1810 г. до 13 марта 1811 г. – 12 арк.

260. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 499. Договір о взятти в дом 5421 пол. злотых Софией Потоцкой у братьев Хаудов. 1812 г. – 2 арк.
261. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 511. Ведомость о количестве сельскохозяйственных продуктов, рогатого и нерогатого скота, хозяйственного инвентаря, дров и т.д. по Тульчинскому ключу на 13 марта 1814 г. – 12 арк.
262. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 521. Долговые и заемные расписки Потоцкого. 1884–1886 гг. – 11 арк.
263. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 535. Реєстр театрального гардероба Тульчинського театру. 1803 г. – 18 арк.
264. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 546. План тульчинского фальварка. 1802 г. – 1 арк.
265. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 561. Генеалогия родов Потоцких и Могил. – 2 арк.
266. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 565. Отношение директора Немировской гимназии к графу Болеславу Потоцкому, об учреждении библиотеки при гимназии; о назначении учителей и расхода денег на квартиры для учеников. 1847–1853 гг.
267. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 567. Переписка администратора имений Михайла Потоцкого Абазе Брацлавским опекунским управлением о присылке денег на поддержание жены и сына Михаила Потоцкого брацлавской дворянской опекой. 1847–1853 гг.
268. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 602. Письма епископа Подольского к Потоцкому. 1837-1879 гг.

269. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 603. Переписка между киевским учебным округом и графом Б. Потоцким о преобразовании Немировского уездного дворянского училища в гимназию. 1837–1838 гг.
270. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 605. Опись сделанных наружных подчинок зданий, занимаемых немировской гимназией.
271. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 606. Обязательство, данное графом Болеславом Потоцким и заявление управляющего Б. Потоцкого Франца Шлегеля о пожертвовании денег со своих доходов на содержание Немировской гимназии и приходской школы. – 29 арк.
272. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 607. Запись фондушевого пожертвования для Немировской гимназии графом Болеславом Потоцким. 1838 г.
273. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 609. Копия решения Подольского губернского межевого суда о размежевании Брацлавского староства с Немировскими именинами Б. Потоцкого. 1838 г.
274. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 610. Табель доходов по Немировскому и Тростяницкому ключах на 13 марта 1838 г. и на 1839 г.
275. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 614. Годовой отчет о приходе и расходе Немировской гимназии за 1838 г. и об остатке сумм. 1838 г.
276. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 621. Ведомости о поступлении денег в центральную кассу имени графа Болеслава Потоцкого. 1839–1845 гг.
277. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 643. Опись судебных дел Михаила Потоцкого, производимых в судебных органах России. 1841 г.

278. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 648. Расчет с русским подрядчиком Михаилом Красевым за постройку в Богополье трех дворов для профессоров. 1842 г.
279. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 650. Переписка попечителя Киевского учебного округа с Болеславом Потоцким об устройстве бани в Немировской гимназии, о фортепиано для пользования учеников, о починке домов, принадлежащих гимназии. О приглашении Б. Потоцкого присутствовать во время экзаменов. 1842 г.
280. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 654. Смета на постройку церкви в местечке Тростянець, имени графа Болеслава Потоцкого. 1843 г.
281. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 662. Опись бумаг, присланных разными правительственными лицами и чиновниками графу Михаилу Потоцкому и находящихся в его архиве с 4 августа 1845 г. по 1 января 1846 г.
282. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 672. Рисунки Станислава Потоцкого. 1828–1887 гг.
283. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 688. Список учеников состоящих на иждивении графа Б. Потоцкого. 1854 г.
284. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 707. Книга расходов графов Потоцких. 1881 г.
285. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 720. Дело о пожертвовании графом Михаилом Потоцким на устройство церкви в Тульчино-Ольховском имени. 1874 г.
286. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 725. Переписка и деловые бумаги

администраторов театров Тульчинского имени графа Михаила Потоцкого, Абазы и Малевича. 1869 г.

287. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 756. Дело о высылке графа Михаила Потоцкого в Воронеж за причинение обиды жене, и о взятии его имений под опеку. 1845 г.
288. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 778. Дело о прекращении контракта, заключенного между графом М. Потоцким и купцами Брацлавским, Чершовичем и Эпштейном на аренду. 1869–1870 гг.
289. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 779. Книга по постройке церквей в Тульчинско-Таужанском имени. 1869 г.
290. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1352. Брачное свидетельство Потоцкого с Софией Челиче-Витт. 17 апреля 1798 г.
291. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1435. Письма графине Софье Потоцкой от Щенского Потоцкого. 1717–1809 гг.
292. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1436–1439. Семейная переписка Потоцких (на фр. яз.). 1759–1867 гг.
293. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1437. Семейная переписка Потоцких (на польск. яз.). 1740–1792 гг.
294. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1438. Семейная переписка Потоцких (на польск. яз.). 1700–1734 гг.
295. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1439. Семейная переписка Потоцких (на польск. яз.). 1723–1909 гг.

296. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1441. Письмо Потоцкому от Потемкина Таврического. 1787 г.
297. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1522. Дневник путешествия из Варшавы в Москву, письма от конфедерации по поводу заключения мира с Россией. 1792 г.
298. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1820. Договора между графом Станиславом Потоцким, с одной стороны, и князем Александром Сапегой и галицким старостой Иосифом Потоцким, с другой стороны, о выделении приданного вступающим в брак дочерям Потоцкого Пелагеи Потоцкой с князем Францишком Сапегой и Розе Потоцкой с Антонием Потоцким. 1881–1913 гг.
299. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1832. Инструкция делегатам на польский сейм от Подольского воеводства. – 10 арк.
300. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1983. Дела Потоцкого, генерала артиллерии, коронной дивизии Украинской и Подольской. 1861–1913 гг.
301. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1987. Документы о получении воеводы киевским Фр. Потоцким денег от старосты каратницкого Игнатия Цайнера за аренду Кристинопольского ключа. 1760-1774 гг.
302. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1988. Квитанции о получении и выплате денег разным лицам с кассы воеводы киевского Фр. Потоцкого. 1760–1767 гг.
303. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1990. Мировые долги между графом Станиславом Потоцким, с одной стороны, помещиком Иосифом Любомирским Порчинским и др. о выдаче им из имений Потоцкого их беглых крестьян, расписки этих же дел и других помещиков данные, Потоцкому о получении своих беглых крестьян. 1760–1794 гг.

304. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1998. Письма Потоцким от Вайницького, Весича, Вейсмана, Вирской и Витт. 1762–1862 гг.
305. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2020. Документы, относящиеся к комиссии «коронного скарба», военной комиссии: рапорт Балтской коморы, комиссии коронного скарба о брожении в народе слухов о готовящемся восстании и о случаях отдельных выступлений крестьян, отношение военной комиссии Станислава Потоцкого об освобождении жителей волынского воеводства от подворной повинности. 1789 г.
306. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2036. Договор между графом Станиславом Потоцким и витебским воеводой Михаилом Коссаковским о выдаче приданого дочери Потоцкого Людвиге Потоцкой и сыну Коссаковского Иосифу Коссаковскому при их вступлении в брак. 1793–1805 гг.
307. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2043. Учебные тетради Михаила Потоцкого (на фр. и нем. яз.). 1793 г.
308. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2049. Ведомость расходов на содержание двора графа Станислава Потоцкого в Тульчине. 1792–1793 гг.
309. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2051. Счет расходов Петербургского дворца принадлежащего графу Потоцкому за 1793–1796 гг. 1805 г.
310. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2127. Реестр мебели, серебра, стеклянных вещей и других вещей в Кристинопольском дворце, стайне и конфетной фабрике. 1775 г.
311. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2135. Описание документов имений Потоцких. 1776 г.

312. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2160. Ввод во владение наследников графа. 1805–1807 гг.
313. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні – Оп. 1. – Спр. 2169. Семейный список графа Станислава Потоцкого. 1805 г.
314. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні – Оп. 1. – Спр. 2181. Спорное дело между Софией Челиче Потоцкой и ее сыновей наследников Станислава Потоцкого, с одной стороны, и Николая Сапеги с женой Идалией из Потоцких, с другой стороны, об уплате последней назначенного ее отцом Станиславом Потоцким приданного. 1808–1814 гг.
315. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2185. Копии протоколов Подольского Главного суда о разделе наследственных имений между наследниками Станислава Потоцкого. 1807–1809 гг.
316. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2263. Ведомости о расходах на погребение крайчего коронного Францишка Потоцкого и другие документы, относящиеся к этому погребению. 1771–1772 гг.
317. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2268. Расчетные ведомости за шитье одежды тульчинским жителем Лейзаром Докторовичем графине Жозефине Потоцкой за период с 16 февраля 1796 г. по 2 апреля 1797 г.
318. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні – Оп. 1. – Спр. 2280. Счета на уплату портному Емельяну Пономареву за шитье и материю для платьев графини Потоцкой. 1796–1799 гг.
319. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2281. Ведомости израсходованных денег на ремонт дома в Петербурге, в котором жила графиня София Потоцкая; счета на купленные в Москве и Петербурге вещи для графини Потоцкой. 1796–1799 гг.

320. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2298. Документи, относящиеся к долгам наследников графа Станислава Потоцкого: о претензии графа Михаила Потоцкого к графу Болеславу Потоцкому за Тульчинские заставные имения, и др. 1792–1829 гг.
321. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2513. Дело о выдаче приданного графом Станиславом Потоцким своей дочери Констанции вступающей в брак с графом Яном Потоцким. 1799–1807 гг.
322. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2564. Реестры выданных лекарств для подданных с Тульчинской аптеки графа Михаила Потоцкого. 1820–1826 гг.
323. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2566. Расходы Тульчинского дворца Мечислава Потоцкого на выдачу жалования и пенсий управляющим и слугам; на покупку канцелярских принадлежностей; на ремонт музыкальных инструментов. 1820–1826 гг.
324. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2577. О выплате Софией Потоцкой наследственных денег.
325. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2578. Ведомость медикаментов, выданных Немировской аптекой для подданных графа Болеслава Потоцкого. 1826–1827 гг.
326. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2617. Ведомости о приходе и расходе по имениям Потоцких. 1732–1799 гг.
327. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2668. Документы относящиеся к наследникам графа Станислава Потоцкого: об установлении пленипотентов наследников Потоцкого и др. 1809–1810 гг.
328. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2686. Документы, относящиеся к

взаимоотношениям Потоцких с государственно-административными учреждениями: рапорт Уманского нижнеземского суда графу Станиславу Потоцкому о присылке списка беглых крестьян и др. 1796–1845 гг.

329. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2687. Документи, относящиеся к графу Станиславу Щенсному Потоцкому: об отдаче в наследство имений Могилевского ключа своему сыну Щенсному Потоцкому. 1797–1811 гг.
330. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2692. Документи политического характера, относящиеся к периоду второго раздела Польши: копия письма Одровили к Станиславу Потоцкому. 1792–1793 гг.
331. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2695. Документи, относящиеся к судебным делам графов Болеслава и Михаила Потоцких: о разделе имений с другими наследниками Станислава Потоцкого и др. 1829 г.
332. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2699. Дело о разделе наследственного имущества между наследниками графа Станислава Потоцкого – Софией, Александром, Михаилом, Болеславом, Ольгой, Ежи, Юзефой из Мнишков, Станиславом и Яном Потоцким. 1809 г.
333. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2766. Контракт на изготовление мебели для Немировской гимназии и приходского училища, заключенный между столярами Якубом Шиком и Каролем Корбахером и Болеславом Потоцким. 1839 г.
334. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 2776. Отношение директора немировской гимназии к поверенному графа Болеслава Потоцкого Шлегелю, о кухонной мебели для гимназии и приходского училища. 1839 г.
335. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 11. Каталог книг библиотеки графов Потоцких. XVIII в.

336. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 12. Ода неустановленного автора, посвященная Жозефе Потоцкой. 1802 г.
337. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 14. Каталог книг библиотеки графов Потоцких в Тульчине. XIX в.
338. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 20. Указ Сената Российской Империи Подольскому главному суду об оставлении Софьи Потоцкой прав опеки над именными ее несовершеннолетних детей. Копия. 1819 г.
339. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 24. Вызов в судебную комиссию Вольнской, Подольской и Киевской губерний Софьи, Владимира и Ярослава Потоцких по делу о разделе имущества умершего Станислава Щенсного Потоцкого. 1813–1814 гг.
340. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 25. Соглашение Софьи и Мечислава Потоцких о разделе имущества Станислава Потоцкого. 1818 г.
341. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 76. Описание путешествия в Канев Станислава-Августа [Казимира-Константина Плятера]. 1787 г.
342. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 166. Список документов, хранящихся в Коженевском архиве об украинских имениях графа Станислава Потоцкого за 1777 г.
343. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 168. Реестры серебра, золота и ценностей Андрея Потоцкого, Киевского воеводы Станислава Щенсного Потоцкого, шляхтича Грановского. 1665–1796 гг.

344. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 171. Опись одежды, оружия и других вещей, оставшихся после смерти киевского воеводы Францишка Потоцкого.
345. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 172. Список драгоценностей коронного хорунжего Станислава Потоцкого отданных для оправы ювелиру в Варшаве. 1779 г.
346. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 300. Реестр (ведомость) о расходе денежных сумм на содержание почтовых лошадей во время переезда Потоцких из г. Тульчина в г. Варшаву. 1783 г.
347. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 301. Ведомость о приходе и расходе сумм коронного хорунжего Щенсного Потоцкого. 1783–1792 гг.
348. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 310. Выписка из книг Петербургской газетной экспедиции об уплате денег графиней Потоцкой за пересылку иностранных газет. 1806 г.
349. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 316. Реестр о податях, выплачиваемых Потоцкому городами, местечками и селами Уманской волости и Дашавского ключа. 1806–1807 гг.
350. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 431. Счета столяров, сапожников, гончаров и других ремесленников Потоцкому и другим помещикам на уплату им денег за сделанную работу за 1705, 1723, 1735–1736, 1742, 1748, 1772–1773, 1786, 1798, 1800, 1814–1816, 1823, 1827, 1856, 1893 гг. – 54 арк.
351. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 433. Ведомость на выплату денег крепостным крестьянам за выполненную работу на Уманской стекольной фабрике. – 1 арк.

352. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1156. Реестр (ведомость) об уплате натуральных повинностей крепостными крестьянами сел Угрынов, Городище, Ловчее и др. Сокальского фольварка. – 1 арк.
353. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1429. Расписание занятий Немировской гимназии. 1839–1840 гг.
354. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1430. Список книг, данных гр. Болеславом Потоцким в Немировскую гимназию. 1857 г.
355. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1430 а. Генеральный каталог Немирівської бібліотеки графа Болеслава Потоцького. 2 пол. XIX ст.
356. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1435. Свидетельство еврейской училищной комиссии Староконстантинова меламену Пейсаху Траберу о разрешении ему обучать еврейских детей. 1891 г.
357. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1440. Указ Александра I об возведении Александра Потоцкого в 14-й класс. 1818 г.
358. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1458. Универсалы Станислава Потоцкого. 1725–1792 гг.
359. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1582 а. Письмо Генерала конфедерации Потоцкого комендатам корпуса Войска Речи Посполитой с призывом бороться против ущемлений шляхетских вольностей Конституцией 3-го мая 1791 г.
360. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1693. Списки членов масонской ложи г. Житомира. Нач. XIX в.

361. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1734. Письма Станислава Щенного Потоцкого к своей жене. 1770–1802 гг.
362. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1756. Письма графине Софие Потоцкой графу Станиславу Щенному Потоцкому. 1794–1798 гг.
363. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1757. Письма Ежи Щенного Потоцкого отцу Станиславу Щенному Потоцкому. 1798 г.
364. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1758. Письма графине Софие Потоцкой графу Феликсу Потоцкому, Буковенскому и др. Часть 1. 1759–1816.
365. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1759. Письма графине Софии Потоцкой графу Феликсу Потоцкому, Буковенскому и др. Часть I. 1799–1816 гг. – 85 арк.
366. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1761. Письма Болеслава Потоцкого к своей матери. 1816.
367. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 2962. Материалы фонда Потоцких на фр. яз. 1760–1799 гг. – 150 арк.
368. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 3. – Спр. 1. Генеалогическая таблица графов Потоцких. XVIII в.
369. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 3. – Спр. 87. Выписка из Уманских земских книг. 1826 г. – 2 арк.
370. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 3. – Спр. 186. План тульчинского имения. 1805–1850 гг.

371. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 3. – Спр. 267. Завещание Софии Потоцкой (копия). 1823 г. – 11 арк.
372. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 3. – Спр. 268. Дело о разделе наследства Софии Потоцкой и перенесении ее праха из Умани в Тальное. 1844–1852 гг. – 313 арк.
373. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 3. – Спр. 347. Лист Ігумена Уманського монастиря Х. чи Г. Костецького до Францішка Салезія Потоцького з повідомленням про свою поїздку в міста Кристинополь і Умань. Мова: польська, латинська. XVIII ст.
374. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 3. – Спр. 379. Листи (до Потоцьких) від польського короля Станіслава-Августа Понятовського, Ципріана Одинця, Фелікса Білінського та ін. осіб за 1787–1800 рр. (польс., фр. мовами) Листи польського короля Станіслава-Августа Понятовського маршалку Торговицької конфедерації Станіславу Щенсному Потоцькому з приводу внутрішньо-політичних подій у Польщі. Копія 1792 р. (польс. мова).
375. ЦДІАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 3. – Спр. 428. Генеалогічна таблиця роду Потоцьких гетьманського відгалуження гербу Срібної Пиляви. Ксерокопія. Мова польська. 90-ті роки XX ст.
376. ЦДІАУК. Ф. 256. Замоїські, графи, польські магнати, землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 1. – Спр. 1817. Письма Яну Замоїському от священника села Томашовки Бетковского по делу обвинения его в недобросовестном отношении к своим обязанностям. 1781–1785 гг. – 20 арк.
377. ЦДІАУК. Ф. 258. Строганови – російський графський рід в Подільській і Херсонській губерніях. – Оп. 1. – Спр. 8. Дело о продаже Тульчинско-Ольховского имени графиней Строгановой удельному ведомству. – 88 арк.
378. ЦДІАУК. Ф. 258. Строганови – російський графський рід в Подільській і Херсонській губерніях. – Оп. 1. – Спр. 200. Доклад Подольского училища о состоянии Немировского двора и его имущества. – 11 арк.

379. ЦДІАУК. Ф. 356. Канцелярія Миколаївського воєнного губернатора. – Оп. 1. – Спр. 21. Циркуляри Міністерства внутрішніх дел о наблюдении за выдачей паспортов иностранцам, об основаниях законодательства о регистрации браков, рождения и смерти раскольников и другие. 1854–1860 гг. – 9 арк.
380. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 1. – Спр. 2629. О выборах в сословные дворянские учреждениях Киевской губернии в 1838 г. – 609 арк.
381. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 1. – Спр. 5840. Дело о расторжении брака помещика Подольской губернии гр. Потоцкого Д. 20 июня – 18 июля 1844 г.
382. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 33. – Спр. 110. Сведения о принадлежности м. Немирова помещику гр. Потоцкому.
383. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 34. – Спр. 1415. Об открытии в городках Баре, Каневе и других местах училищ. 15 февраля 1857 г. – 19 июля 1869 г. – 476 арк.
384. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 65. – Спр. 382. О перенесении уездов из городов Махновка, Липовец, Умань и Богуслав, принадлежащим частным владельцам, через происходящие от того неудобства. – 132 арк.
385. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 66. – Спр. 1736. Дело о люстрации конфискованных имений с 21 июня 1834 г. – 224 арк.
386. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 68. – Спр. 155. Дело по Указу Сената о передаче конфискованных имений Киевской и Подольской губерний в ведение инспектора всей кавалерии графа Витта. – 90 арк.
387. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 357. – Спр. 64. Дело о библиотеке графа Михаила Потоцкого, здесь же об архиве его и винном погребе. – 14 арк.

388. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 784. – Спр. 168. Відомість про конфіскацію уманських маєтків О. Потоцького за участь у польському повстанні в 1831 р.
389. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 787а. – Спр. 110. Справа про арешт Потоцького у м. Тульчині і вислання його в м. Воронеж, про пересилку за кордон великих грошових сум, про намір продати свої маєтки у м. Тульчині і переселитися за кордон та про його перебування у Франції. 11 вересня 1837 р. – 9 жовтня 1841 р.
390. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 791 а. – Спр. 168. Справа про доставку М. Потоцькому листа з канцелярії Міністерства внутрішніх справ; про його виїзд закордон і півторарічне перебування в Німеччині, Італії, Франції та про повернення у Подільську губ. Є закордонні паспорти Потоцького. 23 серпня 1841 р. – 10 лютого 1842 р.
391. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 793. – Спр. 49. Справа про видачу М. Потоцькому паспорту на проїзд у Подільську, Волинську, Київську та ін. губернії по господарських справах. 1843 р.
392. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 799. – Спр. 274. Сведение о количестве крепостных в Киевской, Вольнской, Подольской губерниях, принадлежащих помещикам Потоцким.
393. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 809. – Спр. 62. Циркуляр Министерства внутр. дел от 31 марта 1859 г. о невыдаче паспорта, проживающему в Москве и состоящему под надзором полиции помещику Подольской губернии, графу Михаилу Потоцкому. Типогр. экз.; Циркуляр Министерства внутр. дел от 14 июня 1860 г. о разрешении выехать за границу, проживающему в Москве помещику Подольской губернии Михаилу Потоцкому. Типогр. экз.
394. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 810. – Спр. 111. Дело о разрешении состоящему под

секретным надзором Михаилу Потоцкому выехать за границу. 2 июля – 3 июля 1860 г.

395. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 810. – Спр. 111. Представление подольского губернатора от 23 сентября 1870 г. о жалобе евреев м. Тульчина на арендатора имения гр. Потоцкого Абазу, в которой гр. М. Потоцкого они называют «возлюбленным монархом».
396. ЦДІАУК. Ф. 442. Канцелярія Київського Військового, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 813. – Спр. 674. Письмо на фр. языке, присланное Михаилом Потоцким брату помещику Подольской губернии Болеславу Потоцкому 2–14 мая 1863 г.
397. ЦДІАУК. Ф. 445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп. 1. – Спр. 1. Правила ликвидации конфискованных имений мятежников, утвержденное 28 июля 1832 г. – 240 арк.
398. ЦДІАУК. Ф. 445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп. 1. – Спр. 2. Дело о передаче и приеме конфискованных имений Киевской и Подольской губерний в военное ведомство. – 739 арк.
399. ЦДІАУК. Ф. 445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп. 1. – Спр. 25. Дело о претензиях разных лиц к конфискованному имению графа Александра Потоцкого. – 1001 арк.
400. ЦДІАУК. Ф. 445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп. 1. – Спр. 59. Дело о взыскании секвестрованного имения графа Потоцкого 15150 руб. в пользу помещика Дружбовича. – 8 арк.
401. ЦДІАУК. Ф. 467. Київська губерньська комісія для розгляду справ про учасників польського повстання. – Оп. 1. – Спр. 55. Списки участников польского восстания 1830–1831 гг. по Киевской губернии. 26 мая – 9 июля 1831 г. – 167 арк.
402. ЦДІАУК. Ф. 481. Центральна комісія по ревізії дій дворянських депутатських зібрань Київської, Подільської і Волинської губерній. – Оп. 1. – Спр. 261. Ведомость дворянских дел, решенных Киевской центральной ревизионной комиссией. – 116 арк.

403. ЦДІАУК. Ф. 486. Київська палата цивільного суду. – Оп. 9. – Спр. 75 а. Справа про фінансовий стан маєтків графів Потоцьких у Брацлавському повіті Подільської губернії; сплату боргів їхнім кредиторам; конфіскацію майна графа О. Потоцького за участь у Польському повстанні 1830–1831 рр.
404. ЦДІАУК. Ф. 486. Київська палата цивільного суду. – Оп. 9. – Спр. 76а. О передаче по наследству дочери Нарышкиной О. Тальновского имения, в состав которого входит с. Лашева и о передаче во владение графа Витт И. имений в с.с. Рубаный Мост, Папухаенцы, Юрполь и Черная Каменка Уманского уезда Киевской губернии, умершей графини Потоцкой С.К. Из записи о разделе имений Потоцкой за 1839 г.
405. ЦДІАУК. Ф. 486. Київська палата цивільного суду. – Оп. 39. – Спр. 441. О передаче по духовному завещанию графом Потоцким Щ. принадлежащих ему имений, какие только окажутся, своей мачехе Потоцкой Софии.
406. ЦДІАУК. Ф. 533. Київський військовий губернатор. – Оп. 1. – Спр. 1399. Дело о дворянских выборах на следующее трехлетье.
407. ЦДІАУК. Ф. 533. Київський військовий губернатор. – Оп. 2. – Спр. 180. Циркуляр министра внутренних дел о представлении списков дворян, имеющих право участвовать в выборах в сословные дворянские учреждения. (Копия). Ведомости о дворянах Киевской губернии и их имениях. – 40 арк.
408. ЦДІАУК. Ф. 533. Київський військовий губернатор. – Оп. 2. – Спр. 664. Списки дворян и шляхтичей, проживающих по уездам Киевской губернии. – 119 арк.
409. ЦДІАУК. Ф. 533. Київський військовий губернатор. – Оп. 2. – Спр. 1066. Манифест Николая I об отправке войск для подавления польского восстания 1831 г. (копия); отношения киевского митрополита о служении торжественных молебнов в г. Киеве по случаю вступления царских войск в Польшу и окончание подавления восстания и др. – 274 арк.
410. ЦДІАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 6. – Спр. 181. Формулярные списки о камергерах и камер-юнкерах, состоящих на службе в Киевском учебном округе. 16 июля – 8 октября 1840 г. – 45 арк.
411. ЦДІАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 8. – Спр. 208. Формулярные списки камергеров и камер-юнкеров. 28 июня – 21 августа 1842 г. –

30 арк.

412. ЦДІАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 9. – Спр. 185. По представлению директора училищ Черниговской губернии о преобразовании частной школы в г. Могилеве, содержимой Чернявской. 9 июня 1843 г. – 7 января 1844 г. – 11 арк.
413. ЦДІАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 10. – Спр. 189. Формулярные списки камергеров и камер-юнкеров по округу. 11 июня 1844 г. – 32 арк.
414. ЦДІАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 11. – Спр. 185. Формулярные списки о камергерах, состоящих на службе по Киевскому округу. 7 июня – 14 августа 1845 г. – 25 арк.
415. ЦДІАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 12. – Спр. 197. Формулярные списки о камергерах и камер-юнкерах. 30 мая. – 17 августа 1846 г. – 31 арк.
416. ЦДІАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 13. – Спр. 312. Формулярные списки о камергерах и камер-юнкерах, состоящих на службе в Киевском учебном округе. 5 июля 1847 г. – 30 арк.
417. ЦДІАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 17. – Спр. 274. С ведомостями о камергерах и камер-юнкерах с формулярными их списками. 10 июля 1851 г. – 26 арк.
418. ЦДІАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 18. – Спр. 328. О командировании профессора Киевского университета Иванишева в Тульчин для рассмотрения местного архива графа Потоцкого. – 62 арк.
419. ЦДІАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 18. – Спр. 348. Формулярные списки в службе камергеров и камер-юнкеров, состоящих на службе по Киевскому учебному округу. – 57 арк.
420. ЦДІАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 19. – Спр. 328. Формулярные списки о службе камергеров и камер-юнкеров, служащих в Киевском учебном округе. – 26 арк.

421. ЦДІАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 20. – Спр. 62. Дело о производстве почетного попечителя Немировской гимназии графа Потоцкого в церемониймейстеры высочайшего двора.
422. ЦДІАУК. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. – Оп. 23. – Спр. 707. Формулярный список о службе церемониймейстера императорского двора графа Б.С. Потоцкого.
423. ЦДІАУК. Ф. 710. Кременецкий (Волинский) лицей. – Оп. 1. – Спр. 6. Протоколи. 1806-1812 рр. – 297 арк.
424. ЦДІАУК. Ф. 710. Кременецкий (Волинский) лицей. – Оп. 2. – Спр. 18. Визитатор Чацкий, 1810 г. – 159 арк.
425. ЦДІАУК. Ф. 1258. Штаб-офицер Корпуса жандармерии в Одессе. – Оп. 1. – Спр. 110. Переписка с начальником 5-го округа корпуса жандармов о проверке достоверности сведений о прибытии в г. Одессу английского парохода с целью вывоза из России бежавшего из ссылки гр. М. Потоцкого. 26–30 июня 1851 г.
426. ЦДІАУК. Ф. 1411. Київська губерньська комісія з ліквідації заборгованості, конфіскованих маєтків учасників польського повстання 1831 р. – Оп. 1. – Спр. 7. Дело о разделе между наследниками имущества, принадлежавшего графине Потоцкой С. и выделении части, следуемой участнику польского восстания 1831 г. графу Потоцкому А.
427. ЦДІАУК. Ф. 2214. Меєрович Валентин Леонович (1908–1972 рр.) – краєзнавець, дослідник історії Державного дендрологічного парку «Софіївка» (Умань) та його засновників Потоцьких. – Оп. 1. – Спр. 6. «Софиевка» (Умань) и история семьи ее устроителя Щенного Потоцкого в связи с историей России, Польши и Украины второй половины XVIII в. и первой четверти XIX в. Рукопись.
428. ЦДІАУК. Ф. 2214. Меєрович Валентин Леонович (1908–1972 рр.) – краєзнавець, дослідник історії Державного дендрологічного парку «Софіївка» (Умань) та його засновників Потоцьких. – Оп. 1. – Спр. 16. Повідомлення «Исследование и анализ портретов Потоцких», зачитане в ЦДІА УРСР у м. Києві. Чернетки.
429. ЦДІАУК. Ф. 2214. Меєрович Валентин Леонович (1908–1972 рр.) – краєзнавець, дослідник історії Державного дендрологічного парку «Софіївка» (Умань) та його

засновників Потоцьких. – Оп. 1. – Спр. 36. Виписи з літератури про історію родини Щенсного Потоцького. Частина II.

430. ЦДІАУК. Ф. 2214. Меєрович Валентин Леонович (1908–1972 рр.) – краєзнавець, дослідник історії Державного дендрологічного парку «Софіївка» (Умань) та його засновників Потоцьких. – Оп. 1. – Спр. 59. Портрети родичів Щенсного Потоцького. Фотокопії. – 18 арк.

Archiwum Główne Akta Dawnych w Warszawie (AGAD)

431. AGAD. Arch. Roskie XXXIII/69. – Józefina Potocka do Benedykta Hulewicza z Wiednia, 08.02.1792 r.
432. AGAD. Arch. Roskie XXXIV/4. – Józefina Potocka do Dominika Kamienieckiego z Wiednia, 22.02.1792 r.
433. AGAD. Teki Skimborowicza XXI. 1/35. – Zagadki I odpowiedzi na posłów № 91
434. AGAD. Фонд Анни Браницької 245. – Wiersze Stanisława-Szczęsnego Potockiego, generała artylerii koronnej.
435. AGAD. Фонд Попелів 424. – Станіслав Август до Покубіатто, 7 квітня 1790 р.

Archives de la Chambre de commerce et d'Industrie de Paris.

436. Archives de la Chambre de commerce et d'Industrie de Paris. – Extraits des Souvenirs des Souvenirs de Gustave Schlumberger [...] sur la comtesse Potocka née Pignatelli et son salon littéraire de l'avenue Friedland: maszynopis.

Archiwum Państwowe w Krakowie (AP w Krakowie)

437. AP w Krakowie. Sygn. Archiwum Rodziny Potockich. – Rkps. 3250. – Каталог книжок бібліотеки київського воєводи Францішка Салезія Потоцького в Кристинополі. 1768 р. Мова французька. – 8 арк.
438. AP w Krakowie. Sygn. Pot. D. 211. – Zbiór listów Zofii Potockiej do córki Zofii Kisielew z lat 1820-1822.

Biblioteka Polska w Paryżu (BP w Paryżu)

439. BP w Paryżu. Syg. 32 (akc 29). Zbiór materiałów do czasów Stanisława Augusta z lat 1764-1797. – 49. Listy Stanisława Potockiego. – List do Benedykta Hulewicza posła wołyńskiego, z 08.03.1792 r.
440. BP w Paryżu. Syg. 32 (akc 29). Zbiór materiałów do czasów Stanisława Augusta z lat 1764-1797. 49. Listy Stanisława Potockiego. – List do Piotra Ożarowskiego kasztelana wojnickiego, z 27.03.1792 r.
441. BP w Paryżu. Syg. 32 (akc 29). Zbiór materiałów do czasów Stanisława Augusta z lat 1764-1797. 49. Listy Stanisława Potockiego. – List do Kazimiera Raczyńskiego marszałka nadwornego kor., z 27.03.1792 r.
442. BP w Paryżu. Syg. 32 (akc 29). Zbiór materiałów do czasów Stanisława Augusta z lat 1764-1797. 49. Listy Stanisława Potockiego. – List do ks. Antoniego Stanisława Czetwertyńskiego kasztelana przemyskiego, z 27.03.1792 r.
443. BP w Paryżu. Syg. 32 (akc 29). Zbiór materiałów do czasów Stanisława Augusta z lat 1764-1797. 49. Listy Stanisława Potockiego. – List do Józefa Kossakowskiego biskupa inflanckiego, b.d.
444. BP w Paryżu. Syg. 32 (akc 29). Zbiór materiałów do czasów Stanisława Augusta z lat 1764-1797. – 49. Listy Stanisława Potockiego. – List do Dominika Kamienieckiego, z 26.03.1792 r.
445. BP w Paryżu. Syg. 47. Zbiór aktów do Konfederacji Barskiej z lat 1768–1772. – 4. Listy do Stanisława Augusta od Franciszka Potockiego wdy kijowskiego.
446. BP w Paryżu. – Syg. 47. Zbiór aktów do Konfederacji Barskiej z lat 1768–1772. – 4. Listy króla Stanisława Augusta do Franciszka Potockiego wdy kijowskiego.
447. BP w Paryżu. Syg. 74. Arhiwum ks. Ksawerego Saskiego. – T. XVIII. – 7. Listy osób różnych do ks. Ksawerego Saskiego...od Franciszka Potockiego wdy kijowskiego z 1764.
448. BP w Paryżu. Aks. 1776 (Syg. katalogowa MAM 0637). Aleksander Potocki do Adama Mickiewicza. b.d.

Опубліковані джерела

449. Акты о мнимом крестьянском восстании в Юго-Западном крае в 1789 г. // Архив Юго-Западной России. – 1902. – Т. 5. – Ч. 3. – 974 с.
450. Всероссийское генеалогическое древо. – Режим доступа до ресурсу: <http://baza.vgd.ru/1/25846/>.
451. Геральдика. ру. Форум по геральдике. – Режим доступа до ресурсу: http://geraldika.ru/forum.php?forum_id=4770.
452. Гербовед, издаваемый Тройницким С.Н. – СПб., 1913–1914. – 448 с.
453. Дворянские роды Российской империи. – Т. 1–4. – СПб., 1993–1995. – Т. 1. – 344 с.
454. Дебогорий-Мокриевич В.К. Воспоминания / В.К. Дебогорий-Мокриевич. – СПб.: Книгоизд-во «Свободный труд», 1906. – 598 с.
455. Каталог деревьев и кустарников Уманского Царицына сада на 1905 г. – Умань: Типография И. Цейтлина, 1905. – 50 с.
456. Кобеко Д.Ф. Крестьянская ветвь рода Строгановых / Д.Ф. Кобеко // Известия Русского генеалогического общества. – Выпуск третий. – СПб., 1909. – С. 67-77.
457. Комаровский Е.Ф. Записки графа Е.Ф. Комаровского / Е.Ф. Комаровский. – М.: Товарищество русских художников, 1990. – 280 с.
458. Лакиер А.Б. Русская геральдика. § 91. Окончание параграфа; гербы: Машковский-Ястржембец / А.Б. Лакиер. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.heraldrybooks.ru/text.php?id=23>
459. Летопись Историко-Родословного Общества в Москве. – Годы I-IV (1905-1908). – М., 1905-1908.
460. Онучин А.Н. Родословная роспись Строгановых (практическое пособие) / А.Н. Онучин. – Пермь, 1990. – 94 с.
461. Офіційний сайт Національного дендрологічного парку «Софіївка». – Режим доступа до ресурсу: <http://www.sofiyivka.org.ua/>.
462. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР / Гл. ред. Жариков Н.Л. – Т. 2. – Режим доступа до ресурсу: <http://ua.vlasenko.net/pgs/vinnycka.html>.

463. Потоцкий Станислав-Феликс Францович (Станислав-Щенский, граф) / Половцов А.А. Русский Биографический Словарь. Электронная репринтная версия. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.rulex.ru/xPol/index.htm>.
464. Потоцкий Я. Рукопись, найденная в Сарагосе / Я. Потоцкий. – М.: Наука, 1968. – 624 с.
465. Потоцькі // Режим доступа до ресурсу: http://www.library.vn.ua/podolia/ukr/k_Potocki_t.htm
466. Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Л.И. Похилевич. – Біла Церква: Видавець О.В. Пшонківський, 2005. – XXII. – 642 с.
467. Российская родословная книга, издаваемая Князем Петром Долгоруковым. – Ч. III. – СПб.: Типография Эдуарда Веймара, 1856. – 523 с.
468. Русский биографический словарь / Издан под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А.А. Половцова. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1905. – Плавильщиков-Примо. – 892 с.
469. Савелов Л.М. Лекции по русской Генеалогии, читанные в Московском Археологическом Институте / Л.М. Савелов. – М., 1908-1909. – 274 с.
470. Стрибульский С. Историческая записка о Немировской гимназии. 1838–1888 / С. Стрибульский. – Немиров, 1888. – 274 с.
471. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета для описания Подольской епархии. – Каменец-Подольский, 1900. – Вып. 9.
472. Тульчин. Дворец / Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР / Гл. ред. Жариков Н.Л. – Т.2. – Режим доступа до ресурсу: <http://ua.vlasenko.net/pgs/vinnycka.html>.
473. Тульчин – європейське містечко / Форум молодих лідерів України. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.mlu.org.ua/cms/content/view/524/548/>.
474. Умань / Архітектурні та природні пам'ятки України. – Режим доступа до ресурсу: <http://ukraine.kingdom.kiev.ua/region/23/uman.php>.
475. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. – М.: Госюриздат, 1961. – 960 с.
476. Aleksander Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.

477. Aleksandra Potocka / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
478. Andrzej Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
479. Anna Elżbieta Potocka / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
480. Bobrowicz J.N. Dodatek do Herbarza polskiego K.Niesieckiego. – Lipsk: Nakł. i druk. Breitkopfa i Haertela, 1844. – 508 s.
481. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia / Oprac., wstępem i przypisami opatrzył S. Kieniewicz. – W., 1979. – T.I. – 504 s.
482. Bolesław Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
483. Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. – T. I-XVI. – Warszawa, 1899–1913.
484. Borkowski J. Dunin. Genealogie żyjących utytułowanych rodów polskich. – Lwów, 1895.
485. Borkowski J.S-D. Panie polskie przy dworze rakuskim. – Lwów, 1891.
486. Borowski E. Genealogie niektórych polskich rodzin utytułowanych. – Seria druga. – Buenos Aires – Paryż, 1966. – 86 s.
487. Boscamp-Lasopolski Karol. Moje przelotne miłości z młodą Bitynką. – Kraków, 1963.
488. Czacki Michał. Wspomnienia z roku 1788 po 1792. – Poznań, 1862.
489. Dunin-Borkowski J. Almanach błękitny. Genealogie żyjących rodów polskich. – Lwów; Warszawa, 1908. – 1126 s.
490. Dworzaczek W. Genealogia. – Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1959. – 181, [2] s., [10] k. tabl. złoż. luź.
491. Emenuela Pignatelli / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
492. Emilia Świejkowska / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
493. Feliks Kazimierz Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
494. Franciszek Salezy Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
495. Gertruda Komorowska / Wikipedia // http://en.wikipedia.org/wiki/Gertruda_Komorowska.
496. Groza S. Opisanie Sofijówki / Ogłoszone przez J. Kreczkowskiego // Rimembranza. – Wilno, 1843.
497. Grzegorz Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
498. Grzegorz Stroganow / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.

499. Herb Janina / Herbarz // <http://www.genealog.home.pl/>.
500. Herb Lubicz / Herbarz // <http://www.genealog.home.pl/>.
501. Herb Ostoja / Herbarz // <http://www.genealog.home.pl/>.
502. Herb Pilawa / Herbarz // <http://www.genealog.home.pl/>.
503. Herb Szeliga / Herbarz // <http://www.genealog.home.pl/>.
504. Herb Szreniawa / Herbarz // <http://www.genealog.home.pl/>.
505. Herbarz Polski i imionospis zasłużonych w Polsce ludzi wszystkich stanów i czasów; ułożony porządkiem alfabetycznym na podstawie Herbarza Niesieckiego i manuskryptów.
– T. I. – Lwów: Drukiem Kornela Pillera, 1855. – 246 s.
506. Hoesick F. Miłość w żuciu Z. Krasieńskiego. – Wyd. 2. – Kraków, 1909.
507. Jakub Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
508. Jarosław Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
509. Józef Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
510. Józefina Amalia Mniszech. / Encyklopedia // http://encycl.opentopia.com/term/Józefina_Amalia_Mniszech.
511. Katalog portretów osobistości polskich i obcych w Polsce działających / oprac. Hanna Widacka, Alicja Żendar. – Warszawa: BN, 1994. – T. 4. – 499 s.
512. Katalog portretów osobistości polskich i obcych w Polsce działających / oprac. Hanna Widacka, Alicja Żendar. – Warszawa: BN, 1999. – T. 7. – 456 s.
513. Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich: Polonika wieku XVII / Oprac W. Tyszkowski. – Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 1991–1996. – T. 1–8.
514. Książnin F. D. Poezje. Edycja zupełna. – Warszawa, 1787. – T. 2. – 189 s.
515. Książnin F. D. Utwory Dramatyczne / Wybór. oprac. A. Jendrysik. – Warszawa, 1958. – 308 s.
516. Kochanowski A. St. Potocki. – Kraków, 1667.
517. Konstanty Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
518. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. – Kraków, 1898. – T I. – 586 s.
519. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. – Kraków, 1898. – T II. – 446 s.
520. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. – Kraków, 1898. – T III. – 542 s.

521. Korzon T. Manuskrypt do historii domu tulczyńskiego Potockich // Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny. – 1881. – T. II.
522. Korzon T. Wewnętrzna dzieje Polski za Stanisława Augusta. – Kraków-Warszawa, 1897. – T. I.
523. Kraszewski J. I. Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budzaku. Dziennik przejazdu w roku 1843. Od 22 czerwca do 11 września. – Wilno, 1845. – T. I. – 473 s.
524. Lagarde [Auguste de Lagarde de Chambonas]. Voyage de Moscou à Vienne par Kiow, Odessa, Constantinople, Bucarest et Hermanstadt, ou Lettres adressées a Jules Griffith. – Paris, 1824.
525. Listy Jana de Witte, generała-majora wojsk koronnych. // Wydal Stanisław Krzyżanowski. – Kraków, 1868.
526. Listy pani Mniszchowej, żony marszałka w. Koronnego, pisane do matki, pani Zamojskiej, z domu Poniatowskiej, wojewodziny podolskiej, 1787. Wyd. J.I. Kraszewski. // Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu. – R. 1866. – Paryż, 1887.
527. Malczewski A. Maria. – Warszawa, 1857. – 183 s.
528. Maleszewski W. Ze skarbczyka Adama Mielezki // Tygodnik Ilustrowany. – 1907. – № 37. – 31 lipca.
529. Maria Potocka / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
530. Maria Sołtykow / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
531. Materiały do biografii, genealogii i heraldyki Polskiej. – Buenos Aires – Paryż, 1966. – T. III. – 266 s.
532. Master of Lancut. The Memoirs of Count Alfred Potocki / W. H. Allen. – London, 1959.
533. Mieczysław Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
534. Mikołaj Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
535. Naruszewicz A. Dyariusz podróży Najjaśniejszego króla polskiego Stanisława Augusta na Ukrainę i bytności w Krakowie aż do powrotu do Warszawy dnia 22 lipca roku 1787. – Warszawa, 1787.
536. Niemcewicz J. U. Pamiętniki czasów moich. – Lipsk: F. A. Brockhaus, 1868. – 323 s.
537. Niemcewicz J. U. Podróże historyczne po ziemiach polkich między rokiem 1811 a 1828 odbyte. – Paryż, 1858.

538. Niemcewicz J.U. Pamiętniki czasów moich // Wyd. Jan Dihm. – Warszawa, 1957. – T. I. – 444 s.
539. Niesiecki K. Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S.J. w powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza – T. VII. – Lipsk: Nakładem i drukiem Breitkopfa i Hertela, 1841. – 582 s.
540. Olga Potocka / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
541. Pamiętniki generała Lwa Engelhardta. – Poznań, 1873.
542. Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego. – T. I. – Lwów, 1900.
543. Paprocki M. Herby rycerstwa polskiego. Zebrane I wydane r. 1584 / Wyd. K.J. Turowskiego. – Kraków, 1858.
544. Pelagia Maria Potocka / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
545. Polski indeks biograficzny. Polnischer Biographischer Index. Polish biographical index / oprac. przez Gabriele Baumgartner. – T. 3. – München: Saur, 1998. – 1092 s.
546. Potocki Leon. Urywek wspomnień. – Poznań, 1876.
547. Przedziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina, obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1841. – T. II.
548. Pulaski F. Listy Szczęsnego Potockiego do Katarzyny II i Zubowa // Kwartalnik Historyczny. – 1903. – R. 17.
549. Stanisław «Rewera» Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
550. Stanisław Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
551. Stanisław Szczęsny Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
552. Świącki T. Historyczne pamiątki znamienitych rodzin i osób dawnej Polski / Przejrzał w rękopiśmie, objaśnił i uzupełnił przypisami Juljan Bartoszewicz. – T. I. – Warszawa: Nakładem S.H. Merzbacha, 1858. – 417 s.
553. Tajna korespondencja z Warszawy, 1792-1794. Do Ignacego Potockiego Jan Dembowski i inni / Oprac. M. Rymaszyna i A. Zahorski. – Warszawa, 1961.
554. Tekla Sanguszko / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
555. Teofila Terza Cetner / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
556. Themery T. Guide de Sophiovka, surnomme la merveille de l'Ukraine, jardin de la couronne, situe pres d'Human, dans les colonies militaires. – Odessa, 1846.
557. [Trembecki S. Zofiówka w sposobie topograficznym opisana wierszem.](#) – Pisma wszystkie / Oprac. J. Kott. –T. 2. – Warszawa, 1953.

558. Trembecki S. Pisma wszystkie. – Warszawa, 1953. – T. II.
559. Trembecki S. Sophiowka: Poeme polonais, traduit vers francais par le comte de Legarde. – Vienne, 1815.
560. [Trembecki S. Zofijówka: Wstęp i objaśnienia Adama Mickiewicza. – Poznań, 1822.](#)
561. [Trembecki S. Zofiówka w sposobie topograficznym opisana wierszem.](#) – Pisma wszystkie / Oprac. J. Kott. –T. 2. – Warszawa, 1953.
562. Urbański A. Memento kresowe. – Warszawa, 1929. – 156 s.
563. Urbański A. Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi. – Warszawa, 1928. – 159 s.
564. Urbański A. Pro Memoria. – Warszawa, 1929. – 154 s.
565. Urbański A. Z czarnego szlaku i tamtych rubieży. – Warszawa, 1928. – 136 s.
566. Urbański Antoni. Piękna Greczynka, Szczęsnego Potockiego żona. // Oko. – 13. XII. 1925. – № 35. – S. 4-5.
567. Urbański A. Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi. – Warszawa, 1928. – 162 s.
568. Uruski S. [Rodzina: herbarz szlachty polskiej.](#) – Poznań: «Heroldium», 1999. – T. 14, [\[Pika-Pryż\]](#) / Oprac. przez Seweryna Uruskiego; przy współudz. Adama Amilkara Kosińskiego; wykończony i uzup. przez Aleksandra Włodarskiego. – 384 s.
569. Waliszewski K. Autour d'un trone, Catherine II de Russie, ses collaborateurs, ses amis, ses favoris. – Paris, 1894.
570. Wielądke W. W. Heraldyka. – Warszawa: W drukarni P. Zawadzkiego, 1792. – T. 1.
571. Witte J. Listy / Wyd. S. Krzyżanowski. – Kraków: W drukarni «Czasu» W. Kirchmayera; Nakładem wydawca, 1868. – 274 s.
572. Włodzimierz Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
573. Wronski A. Katalog archiwum Gierszynskich. Papiery Henryka Bukowskiego. – Warszawa-Paryż, 1995.
574. Wybicki J. Utwory dramatyczne. / Wybrał, opracował i wstępem opatrzył R. Kaleta. – Warszawa, 1963. – 481 s.
575. Zielińska T. Poczest polskich rodów arystokratycznych. – Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1997. – 591 s.
576. Zofia Celice-Clavone / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
577. Żychliński T. Złota księga szlachty Polskiej: rocznik II. – Poznań, 1880. – 416 s.
578. Żychliński T. Złota księga szlachty Polskiej: rocznik XI. – Poznań, 1889. – 358 s.

579. Żychliński T. Złota księga szlachty Polskiej: rocznik XIV. – Poznań, 1893. – 248 s.

Література

580. Александрова С. Легенда Кристинополя. – Режим доступу до ресурсу: <http://golosievo.kiev.ua/region.php?id=760>.

581. А.М. К краткому очерку истории города Умани («Киевская старина», 1888, №8) // Киевская старина. – 1888. – Т. 23. – №11. – Отд. 3. – С. 97.

582. Андреев Н. Софиевка / Н.Андреев // Московский телеграф. – 1832. – № 5. – С. 68 – 82.

583. Анекдот о Мечиславе Потоцком // Киевская старина. – 1892. – Т. 38. – №9. – С. 429-430.

584. Антоний И. Судьба красавицы (София Глявоне-Витте Потоцкая) / И. Антоний // Киевская старина. – 1887. – Т. 17. – №1. – С. 99–138.

585. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи / А.И. Антонов, В.М. Медков. – М.: Изд-во Международного университета бизнеса и управления («Братья Карич»), 1996. – 304 с.

586. [Антонович В.] Описание бедствия постигшего Умань и всю Украину в 1768 году / В. Антонович // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – № 3. – С. 520-529.

587. Антонович Д. Український театр // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – С. 443-473.

588. Антонович Д. Триста років українського театру / Д. Антонович. – Прага, 1925.

589. Антонович Д. Український театр / Д. Антонович. – Прага, 1923. – 36 с.

590. Баженов В.В. Биографический метод в научном творчестве академика Е.В. Тарле / В.В. Баженов // История и историки, 1972. – М., 1973. – С. 295-296.

591. Баженова С.Е. Джерела виникнення польського театру на Поділлі / С.Е. Баженова. – Режим доступу до ресурсу: http://www.forest.ru/tovtry/ru/history/statti/dzherela_polskogo_teatru.html.

592. Баженова С.Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість / С.Е. Баженова. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.forest.ru/tovtry/ua/history/rolle/index.html>.

593. Барабаш Н.О. Рід Білозерських та культурний світ України ХІХ – поч. ХХ століття: нові методологічні підходи: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Н.О. Барабаш. – Дніпропетровськ, 2004. – 174 с.
594. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши / Ю. Бардах, Б. Леснодорский, М. Пиетрчак. – М., 1980. – 559 с.
595. Барнасюк О.С., Романюк І.М. Історія немирівської гімназії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / О.С. Барнасюк, І.М. Романюк // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця: ДП ДКФ, 2005. – С. 79-84.
596. Березовська Т.В. Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.В. Березовська. – Одеса, 2003. – 222 с.
597. Берто Д., Берто-Вьям И. Семейное владение и семья: трансмиссии и социальная мобильность, прослеживаемые на пяти поколениях / Д. Берто, И. Берто-Вьям // Социс. – 1992. – № 12. – С. 132-140.
598. Берто Д., Берто-Вьям И. Семейное владение и семья: трансмиссии и социальная мобильность, прослеживаемые на пяти поколениях / Д. Берто, И. Берто-Вьям // Социс. – 1993. – № 3. – С. 62-67.
599. Бессмертный Ю.Л. Новая демографическая история / Ю.Л. Бессмертный // Одиссей. – 1994. – С. 239-256.
600. Бехтерев В.М. Коллективная рефлексология / В.М. Бехтерев. – М.: Новости, 1994.
601. Биография как историческое исследование // История СССР. – 1970. – № 4. – С. 231-242.
602. Білецький Ф. Граф Шувалов такого не потерпів би / Ф. Білецький // Черкаський край. – 2006. – 8 грудня. – С. 6.
603. Боброва Е.Ю. Основы исторической психологии / Е.Ю. Боброва. – С-Пб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1997. – 236 с.
604. Божилов И. Фамилията на Асеневици (1186–1460). Генеалогия и просопография / И. Божилов. – София: Издателство на Българската академия на науките «Марин Дринов», 1994. – 503 с.
605. Бондаренко Г. Історичне пізнання: питання теорії і практики / Г. Бондаренко. – Луцьк: Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 189 с.

606. Борисенко В., Головащенко М., Кривоший О. Українки в історії / В. Борисенко, М. Головащенко, О. Кривоший. – К.: Либідь, 2004. – 328 с.
607. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – С.Пб.: Типография акц. общ. «Издательское дело», Брокгауз–Эфрон, 1901. – Т. 32. – Кн. 64. – 960 с.
608. Булах Г.М. До генеалогії роду Шпаковичів (Шпаківських) гербу Одинець / Г.М. Булах // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць: У 2 ч. – К., 2004. – Число 11. – Ч. 1. – С. 100–104.
609. Варшавчик М.Я. Методи джерелознавства / М.Я. Варшавчик // Джерелознавство історії України. – К., 1998. – С. 56-57.
610. Введенский А.А. Дом Строгановых в XVI–XVII вв. / А.А. Введенский. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 308 с.
611. Введенский А.А. Происхождение Строгановых / А.А. Введенский. – Вологда, 1923.
612. Вельтман А.Ф. Странник / А.Ф. Вельтман. – М., 1978. – 343 с.
613. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 367 с.
614. Веселовский А. Старинный театр в Европе / А. Веселовский. – М., 1870. – 410 с.
615. Вигель Ф.Ф. Записки / Ф.Ф. Вигель // Под ред. С.Я. Штрайха. – М.: Артель писателей «Круг», 1928. – Т. 2. – 355 с.
616. Вильсон А. Биография как история / А. Вильсон. – М., 1970. – 16 с.
617. Володарі палаців та маєтків Криму. – Режим доступу до ресурсу: http://sforum.com.ua/blog/post_1190127962.shtml.
618. Вороновицкий А.Э. Сказочный парк / А.Э. Вороновицкий // Природа. – 1969. – № 10. – С. 98-101.
619. Вошикова І. Уманська Перлина / І. Вошикова. – Режим доступу до ресурсу: <http://news.profi.net.ua/modules.php?name=Articles&file>.
620. Гавлин М.Л. Российские предприниматели: духовный облик, меценатство / М.Л. Гавлин // История предпринимательства в России. Кн.: Вторая половина XIX – начало XX века. – М.: РОССПЕН, 2000.
621. Ганжуров Ю. Кількісні методи в історичному досліджуванні: досвід і деякі питання методики / Ю. Ганжуров // УІЖ. – 1994. – № 4. – С. 30-40.

622. Гендерний аспект жінки у сучасному суспільстві: нормативно-правові та методичні матеріали. – Черкаси, 2003. – 36 с.
623. Гишинский Я.И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория / Я.И. Гишинский // Социс. – 1991. – № 4. – С. 72-78.
624. Гиндилис Н.Л. Пионеры просопографии в науковедении / Н.Л. Гиндилис // ВИЕТ. – 1991. – № 1. – С. 28–32.
625. Гісцова Л.З. До історії родових і особових фондів землевласників Правобережної України XVI – початку XX ст. / Л.З. Гісцова // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доп. всеукр. конф., 19–20 листоп. 1996. – К, 1997. – Ч. I. – С. 101–106.
626. Гісцова Л., Шовковий Д. Тульчинська лінія Потоцьких у документах державного історичного архіву України, м. Київ: Огляд / Л. Гісцова, Д. Шовковий // Історія України. – 1997. – № 18 (34).
627. Голибард Є. По-сусідськи. Польський вектор: Документальна розповідь про динамічне п'ятнадцятиріччя 1989-2004 рр., про роль і наслідки використання національної ідеї в Україні та Польщі: Суспільно-економічне порівняння на тлі української нерішучості, непевності й невизначеності / Є. Голибард. – К.: Унів. Вид-во «Пульсари», 2004. – 432 с.
628. Голобуцький П.В., Дениско Л.М. Проблеми комплектування та збереження книжкового фонду відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій / П.В. Голобуцький, Л.М. Дениско // Стратегія комплектування фондів наукової бібліотеки: тези доп. міжнар. наук. конф. Київ, 8–10 жовтня 1996. – К., 1996. – С. 116–118.
629. Голубчик Г.Д. Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «Нова сімейна історія»: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Г.Д. Голубчик. – Дніпропетровськ, 2003. – 175 с.
630. Данилова Л.В. Традиция как специфический способ социального наследования / Л.В. Данилова // Советская этнография. – 1989. – № 3. – С. 48-50.
631. Делиль Жак. Сады / Жак Делиль. – Л., 1987. – 232 с.
632. Демочани. Умань. – К., 1882. – 35 с.

633. Дець В.С. Немирівщина від сивої давнини до кінця ХХ ст. / В.С. Дець. – Немирів, 1999.
634. Династія Харитоненків / І.О. Щудрик, А.А. Даниленко. – Суми, 2003.
635. Дзегановська–Лобастова А.В. Дзегановські / А.В. Дзегановська–Лобастова // УГ. – К., 1996. – С. 81-84.
636. Довідник з історії України / За редакцією І. Підкови та Р. Шуста. – Т. 2. – К.: Генеза, 1995. – 440 с.
637. Долгорукий И.М. Софиевка // Вестник Европы / И.М. Долгорукий – 1811. – № 6. – С. 123-133.
638. Долгоруков И.М. Славны бубны за горами или мое путешествие кое-куда 1810 года / И.М. Долгоруков. – М., 1870. – 480 с.
639. Дольницький О.В. Літопис роду Дольницьких: Документи, матеріали, спогади: генеалогічне дослідження / О.В. Дольницький. – Львів: Видавництво УКУ, 2004. – 658 с.
640. Доманицкий В. Приготовление к встрече императора Александра I в Умани / В. Доманицкий // Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – № 6. – Отд. 2. – С. 141-143.
641. Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О.М. Донік. – К., 2004. – 314 с.
642. Дорошенко О.М. Біографічний нарис родини Скаржинських (перша половина ХVІІІ – початок ХХ століть) / О.М. Дорошенко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 76. – Вип. 63. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 149-152.
643. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева / Н.М. Дружинин. – Т. I. – М., Л., 1946. – 635 с.
644. Дьяков В.А., Зайцев В.М., Обушенкова Л.А. Социальный состав участников польского восстания 1830–1831 гг. (по материалам западных губерний Российской империи / В.А. Дьяков, В.М. Зайцев, Л.А. Обушенкова // Историко-социологические исследования: На материалах славянских стран. – М., 1970.
645. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні: Монографія / За загальн. ред. Л.О. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1999. – 440 с.

646. Жук С.І. Західна історіографія та епістемологія проблеми історичної науки / С.І. Жук // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 45-53.
647. Жуков Е. Очерки методологии истории / Е. Жуков. – М.: Наука, 1980. – 246 с.
648. Заблоцкий-Десятовский А.П. Граф П.Д. Киселев и его время, материалы для истории императоров Александра I и Александра II / А.П. Заблоцкий-Десятовский. – СПб., 1882. – Т. I.
649. Заблоцкий-Десятовский А.П. Граф П.Д. Киселев и его время, материалы для истории императоров Александра I и Александра II / А.П. Заблоцкий-Десятовский. – СПб., 1882. – Т. IV.
650. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії / Л. Зашкільняк. – Львів: ЛОНМІО, 1996. – 96 с.
651. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. – 752 с.
652. Зашкільняк Л. Формирование и развитие исторической науки в Польше. Пособие по спецкурсу / Л. Зашкільняк. – Львов, 1986. – 81 с.
653. Зыков В.А. К истории Умани / В.А. Зыков. – Умань, 1916. – 52 с.
654. Зленко В. Історія феміністичного руху: Програма лекційного курсу для гуманітарних спеціальностей / В. Зленко. – Київ, 1998. – 11 с.
655. Золотухин А. Фонтан слёз и утаенная любовь Пушкина / А. Золотухин. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.cnw.mk.ua/pushkin/rus/fontan.htm>.
656. Иванов В. Методология исторической науки / В. Иванов. – М.: Высшая школа, 1985. – 168 с.
657. Иващенко В. Исторический очерк Умани и Царицына сада (Софиевки) / В. Иващенко. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1895. – 57 с.
658. Историческая наука. Вопросы методологии. – М.: Мысль, 1986. – 261 с.
659. История основания, строительства, развития и сохранения дендропарка «Софиевка», г. Умань. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.guman.com.ua/> та ін.
660. История родов русского дворянства. – Кн. 2. – М., 1991. – 396 с.

661. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.). Курс лекцій / За ред. В.І. Ярового. – К.: Либідь, 2003. – 630 с.
662. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К., 1972. – 788 с.
663. Історія Польщі в архівному документі / Підготував Я. Крохмаль. – Варшава-Київ, 2004. – 140 с.
664. Історія Польщі / За ред. П.С. Федорчака. – Івано-Франківськ: Видавництво «Плай», 1995. – 57 с.
665. Історія Центрально-Східної Європи. Посібник / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2001. – 658с.
666. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496с.
667. Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад / А. Каппелер. – М.: «Традиция» - «Прогресс-Традиция», 1996. – 344 с.
668. Карпеев Э.П. «Се человек...» (заметки к психологическому портрету М.В. Ломоносова) / Э.П. Карпеев // ВИЕТ. – 1999. – № 1. – С. 106-121.
669. Киевские губернские ведомости. – 1839. – № 7.
670. Кислий І.Я. Пам'ятники паркової архітектури на Україні: парк ім. 3-го Інтернаціоналу в Умані / І.Я. Кислий // Архітектура Радянської України. – 1939. – № 9. – С. 17-21.
671. Клименко Т.А. Дендропарк «Софіївка» в дослідженнях Григорія Храбана / Г.Ю. Храбан. До 100-річчя з дня народження. Збірник статей і матеріалів / Т.А. Клименко. – Драбів, 2002. – С. 31-42.
672. Клименко Т. Умань во времена владения ею дворянским родом Потоцких: расцвет и упадок / Т. Клименко // Wschodni rocznik humanistyczny. – Lublin-Radzyn Podlaski-Siedlce, 2005. – Т. II. – S. 117-123.
673. Клименко Т. Умань за часів Потоцьких: документальна замальовка // Архіви України / Т. Клименко. – 2005. – №4. – С. 237-241.
674. Ковалинский В.В. Меценаты Киева / В.В. Ковалинский. – 2-е вид. – К.: «Кий», 1998. – 528 с.
675. Ковалинский В.В. Семья Терещенко / В.В. Ковалинский. – К., «Преса України»2003. – 388 с.

676. Коваль А.У. Україна незалежна. Літопис міста Умані / А.У. Коваль. – Умань: АЛМІ, 2007. – 176 с.
677. Ковальченко И. Методы исторического исследования / И. Ковальченко – М.: Наука, 1987. – 439 с.
678. Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований / И.Д. Ковальченко // Новая и новейшая история. – 1995. – №1. – С. 3-33.
679. Ковба М. Державний заповідник Софіївка / М. Ковба. – К., 1961.
680. Козлов О. Родовід Харитоненків / О. Козлов // П'ята наук. геральд. конф. (Львів, 10–11 листопада 1995 року). Зб. тез повідомлень та доп. – Львів, 1995. – С. 35-37.
681. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця, 2007. – 1008 с.
682. Корнилов А.А. Русская политика в Польше со времени разделов до начала XX века: Исторический очерк с тремя картами / А.А. Корнилов. – Петроград: Изд-во «Огни», 1915. – 93 с.
683. Косаревский И.А. Государственный заповедник «Софиевка» / И.А. Косаревский. – К.: Изд-во Акад.архитектуры УССР, 1951. – 117 с.
684. Косаревський І.О. Софіївка: короткий путівник / І.О. Косаревський. – К.: Будівельник, 1970. – 95 с.
685. Косенко И.С., Храбан Г.Е., Митин В.В., Гарбуз В.Ф. Дендрологический парк «Софиевка» / И.С. Косенко, Г.Е. Храбан, В.В. Митин, В.Ф. Гарбуз. – К., 1990. – 160 с.
686. Косенко І.С., Храбан Г.Е., Мітін В.В., Гарбуз В.Ф. Дендрологічний парк «Софіївка» / І.С. Косенко, Г.Е. Храбан, В.В. Мітін, В.Ф. Гарбуз. – К.: Наукова думка, 1996. – 155 с.
687. Косенко І.С. Дендрологічний парк «Софіївка» / І.С. Косенко. – Умань, 2003. – 240 с.
688. Косенко И.С. Дендрологический парк «Софиевка» / И.С. Косенко. – Умань: Издательство «Ремарк», 2006. – 240 с.
689. Косенко І.С. Дендрологічному парку «Софіївка» НАН України – 205 років / І.С. Косенко. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.sofiyivka.org.ua/ua/205.htm>.

690. Косенко І.С., Кривошея І.І. «Софіївка» – одісея Потоцьких / І.С. Косенко, І.І. Кривошея. – К.: Академперіодика, 2007. – 48 с.
691. Косенко І.С., Копотун В.А. Дендрологічний парк «Софіївка» – перлина в короні парків світу. Фотонарис / І.С. Косенко, В.А. Копотун. – Вінниця, 1999. – 80 с.
692. Косенко І.С. Історія заснування, будівництва, розвитку та збереження дендропарку «Софіївка» НАН України / І.С. Косенко // *Ogrody rezydencji magnackich XVIII–XIX wieku w Europie srodkowej i wschodniej oraz problemy ich ochrony ogrody Potockich.* – Warszawa, 2000. – S. 46-56.
693. Косенко І.С. «Софіївка» як прообраз французьких пейзажних парків другої половини XVIII століття / І.С. Косенко // *Інтродукція рослин.* – 2003. – № 1–2.
694. Косенко І.С. 50-річчя Національного дендрологічного парку «Софіївка» як наукової установи НАН України / І.С. Косенко. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.sofiyivka.org.ua/ua/45.htm>.
695. Косенко І.С. Уманський дендрологічний парк «Софіївка» НАН України: минуле, сучасне і майбутнє / І.С. Косенко // *Теоретичні та прикладні аспекти інтродукції рослин і зеленого будівництва: Матеріали II Міжнародної наукової конференції молодих дослідників, 17–21 червня 2002 р.* – Київ: Фітосоціоцентр, 2002. – С. 16-20.
696. Косенко І.С., Шиф Е.М. Мифы и сказания в парке «Софиевка» / И.С. Косенко, Е.М. Шиф. – Кн. 1. – Умань: «Ремарк», 2006. – 144 с.
697. Коялович М. Итория воссоединения западнорусских униатов старых времен / М. Коялович. – СПб, 1873. – 400 с.
698. Кравченко І. Ямпільський маєток наприкінці XVIII – та в першій чверті XIX століття / І. Кравченко // *Студії з історії України науково-дослідної катедри історії в Києві.* – К.:ДВУ, 1929. – Т. 2. – С. 56-95.
699. Краткая история Польши: с древнейших времен до наших дней. – М.: Наука, 1993. – 528 с.
700. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків / В.В. Кривошея. – К.: Стилос, 2002. – 389 с.
701. Кривошея В.В. Еліти нації і еліти суспільства (або деякі питання української генеалогії) / В.В. Кривошея // *Розбудова держави.* – 1998. – № 1/2. – С. 98-105.

702. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Близнюк І.В. Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / В.В. Кривошея, І.І. Кривошея, І.В. Близнюк. – К., 1998. – 84 с.
703. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини. (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.): У 2 ч. / В.В. Кривошея. – К.: ІІЕНД НАНУ, 1998. – Ч. I. – 269 с. - Ч. II. – 344 с.
704. Кривошея В.В. Персональний склад та генеалогія української козацької старшини: автореф дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: 07.00.06 / В.В. Кривошея. – К., 2006. – 33 с.
705. Кривошея В.В. Родовід Міхновських / В.В. Кривошея // УГ. – К., 1996. – С. 144-149.
706. Кривошея В.В. Українська генеалогія: стан і перспективи розвитку / В.В. Кривошея // Перша заочна наук. конф. з питань генеалогії і біографіки, присв. 160-річчю з дня народження О.М. Лазаревського. Тези повідомлень. Вінниця. 14 червня 1994 р. – Вінниця, 1994. – С. 3-4.
707. Кривошея І. Графи Потоцькі: сторінки історії тульчинської лінії / І. Кривошея. – Умань: РВЦ «Софія». – 20 с.
708. Кривошея І. Давня історія, герб і перші маєтки Потоцьких на Уманщині / І. Кривошея. – Режим доступу до ресурсу: <http://goroduman.com/node/883>.
709. Кривошея І.І. Демагнатеризація уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / І.І. Кривошея // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск VI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 56-69.
710. Кривошея І.І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII-XX ст. (за матеріалами Київської губернії): автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.І. Кривошея. – К., 1997. – 17 с.
711. Кривошея І. Конфіскація Уманських маєтків Олександра Потоцького до Російської казни / І. Кривошея // України на порозі XXI ст.: Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 93-97.

712. Кривошея І.І. Поміщики Уманського повіту між польськими повстаннями (30-50 рр. ХІХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Випуск ІІІ. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 158-170.
713. Кривошея І.І. Потоцькі герба Пилява: Тульчинська лінія / І.І. Кривошея. – К.: Науковий світ, 2000. – 16 с.
714. Кривошея І.І. Потоцькі на Уманщині: перша половина ХІХ століття (науково-методичні матеріали до вивчення тем з історії України ХІХ ст.) / І.І. Кривошея. – К.: Знання, 1999. – 33 с.
715. Кривошея І., Кривошея І. Родинна хроніка: генеалогічні та історико-краєзнавчі нариси / І. Кривошея, І. Кривошея. – Умань: РВЦ «Софія», 2006. – 87 с.
716. Кривошея І.І. Російське законодавство про шляхетство Правобережної України (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / І.І. Кривошея // Сангушківські читання: Збірник наукових праць І Всеукраїнської наукової конференції (24-25 січня 2003 р., м. Славути). – Львів, 2004. – С. 161-167.
717. Кривоший О.П. Жінка в суспільному житті України за часів козаччини: Історичні розвідки / О.П. Кривоший. – Запоріжжя: Поліграф – Просвіта, 1998. – 68 с.
718. Кривоший О.П. Материзна: Жінка в правовій культурі українського народу (Х – перша половина ХVІІ ст.) / О.П. Кривоший. – Запоріжжя: Поліграф, 2001. – 95 с.
719. Кривулько Д.С., Рева М.Л., Тулупій Г.Г. Дендрологічний парк «Софіївка» / Д.С. Кривулько, М.Л. Рева, Г.Г. Тулупій. – К.: Вид-во АН РСР, 1962. – 83 с.
720. Крижановська О.О. Історія масонства в Україні. Інформаційно-довідковий словник / О.О. Крижановська. – К., 1997. – 83 с.
721. Крижановська О.О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у ХVІІІ – на початку ХХ ст.) / О.О. Крижановська. – К., 1998. – 133 с.
722. Кулаковский П. Поляки и вопрос об автономии Польши / П.Кулаковский. – СПб.: Типография В.Д. Смирнова, 1906. – 24 с.
723. Культурология ХХ век. Словарь / Ред. Л.В. Скворцов, Г.И. Зверева, Ионин Л.Г. – СПб: Университетская книга, 1997. – 640 с.

724. Кульчицький С.В. Методологія і методика наукового дослідження: Матеріали до нормативного курсу / С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 32 с.
725. Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши: Перевод с польского / С. Кутшеба / Под ред. и с вступ. ст. Н.В. Ястребова. – СПб.: Издание А.С. Суворина, 1907. – 287 с.
726. Лабур О.В. Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (XVI–XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О.В. Лабур. – Одеса, 1999. – 15 с.
727. Лавриненко Л.В. Гендерні дослідження в соціології. Програма лекційного курсу / Л.В. Лавриненко. – К., 1998. – 24 с.
728. Лазаревський О. [А.Л.] Исторический очерк Умани и Царского сада (Софиевка). В. Иващенко К., 1895. 57 с. / О. Лазаревский // Киевская старина. – 1895. – Т. 49. – № 5. – Отд. 2. – С. 100-101.
729. Лань О. Вир кохання Потоцьких / О. Лань // Високий замок. – 2003. – 30 липня.
730. Лелевель И. Краткие очерки истории польского народа / И. Лелевель. – СПб., 1862. – 228 с.
731. Ленцова Л.А., Шурупова М.Ф. Социологическая теория девиантного поведения / Л.А. Ленцова, М.Ф. Шурупова // Социально-политический журнал. – 1993. – № 4.
732. Леонгард К. Акцентуированные личности / К. Леонгард. – К.: Вища школа, 1981. – 392с.
733. Ливанцев К.Е. Польская конституция 3 мая 1791 года / К.Е. Ливанцев. // Вестник Ленинградского университета. – 1958. – № 23. – С. 136-143.
734. Лильо І. Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII століть / І. Лильо. – Львів, 2002. – 190 с.
735. Лильо І. Родина Папара у Львові / І. Лильо // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. – К., 2001. – С. 105-111.
736. Липранди А.П. (Вольнец А.) Польша и Польский вопрос / А.П. Липранди. – СПб., 1901. – 181 с.
737. Липківський К. Тіні забутих предків / К. Липківський. – К., 2003. – 222 с.

738. Лобко О. До історії родинних цінностей Потоцьких, Строганових, Щербатових / О. Лобко // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля / Ред.: Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 1. – С. 326-334.
739. Лобко О. Зв'язки між родинами Потоцьких (гербу срібна Пилява), Строганових, Щербатових / О. Лобко // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2000. – С. 34-37.
740. Лобко О.А. Історія родинних архівів графів Потоцьких, Строганових, Щербатових на Поділлі / О.А. Лобко // Магістеріум. Історичні студії. – К., 2001. – Вип.7. – С.42.
741. Лобко О. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах суспільно-економічної трансформації 1831-1917 рр. (за матеріалами володінь графів Потоцьких): автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Лобко. – К., 2008. – 20 с.
742. Лобко О. Родові архіви Потоцьких, Строганових та Щербатових, пов'язані з Поділлям / О. Лобко // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.5. Матеріали круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на поч. XXI ст.». – С. 305-312.
743. Лобко О. Теплицько-Бубновецький-Ситковецький маєток родини Потоцьких XIX – початку XX ст. / О. Лобко // Наукові записки НаУКМА. – К., 2006. – Т. 52. Історичні науки. – С. 18-25.
744. Лобко О. Трансформація земельної власності в Російській імперії (на прикладі маєткових комплексів представників родин Потоцьких, Строганових, Щербатових на Поділлі кінець XVIII – поч. XX ст.) / О. Лобко // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва: Зб. наук. пр. / За ред.: О.І. Кожухаря, В.О. Ветохіної. – Кривий Ріг, 2004. – С. 153-167.
745. Лоек Є. Історія прекрасної бітиники / Є. Лоек. – К.: Юніверсал, 2005. – 448 с.
746. Лоек Є. Нашадки Потоцького / Є. Лоек. – Черкаси, 1999. – 204 с.
747. Лукомский В.К. Обзор трудов по генеалогии, геральдике и сфрагистике за 1917–1945 гг. / В.К. Лукомский // Русский родословець. – 2001. – Вып. 1. – С 70-92.

748. Лыпа А.Л. «Софиевка»: Уманский государственный заповедник (1796–1949) / А.Л. Лыпа. – К.: Изд-во АН УССР, 1948. – 110 с.
749. Львівський національний університет імені Івана Франка. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.franko.lviv.ua>.
750. Максим'юк Т., Дідик В. Дендропарку «Софіївка» в Умані – 200 років / Т. Максим'юк, В. Дідик // Архітектурний вісник. – 1997 р. – № 2. – С. 25-27.
751. Малаков Д. Архітектор Городецький / Д. Малаков. – К.: Кий, 1999. – 240 с.
752. Малаков Д.В. Минуле Немирова / Д.В. Малаков. – К.: Оранта, 1998. – 111 с.
753. Малаков Д.В. По Брацлавщині (От Винниці до Тульчина) / Д.В. Малаков. – М.: Искусство, 1982. – 174 с.
754. Манусевич А.Л. Очерки по истории Польши / А.Л. Манусевич. – М., 1952. – 451 с.
755. Массонство в его прошлом и настоящем. Репринтное воспроизведение издания 1915 г. – М.: СП «ИКПА». – 1991. – Т.2. – 265 с.
756. Медушевская О.М. Генеалогические исследования польских историков / О.М. Медушевская // ИиГ. – М., 1977. – С. 266-273.
757. Мейлах Б.С. Биография как методологическая проблема / Б.С. Мейлах // Человек науки. – М., 1974. – С. 7–18.
758. Менегетти А. Введение в онтопсихологию / А. Менегетти // Константы. – 1993. – Т. 1. – № 1. – С. 77-84; 1994. – Т. 1. – № 2.
759. Мережковский Д.С. Павел Первый. Александр Первый / Д.С. Мережковский // Царство зверя. Трилогия. – Т. 3. – М.: Издательство «Правда», 1990. – 558 с.
760. Мицик Ю. Кілька документів з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. на Поділлі / Ю. Мицик // Україна вчора, сьогодні, завтра. – К., 1999.
761. Мицик Ю.А. Умань козацька і гайдамацька / Ю.А. Мицик. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – 187 с.
762. Монке С.Ю., Петренко А.І., Кузнецьк Т.В., Карасевич А.О., Кривошея В.В., Кривошея І.І. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття): Монографія / С.Ю. Монке, А.І. Петренко, Т.В. Кузнецьк,

- А.О. Карасевич, В.В. Кривошея, І.І. Кривошея. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 266 с.
763. Мурашев Г. Титулы, чины, награды / Г. Мурашев. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Издательство «Полигон», 2004. 347 [5] с.
764. Наймарк Й.І. Архітектура малих форм в Уманському парку-заповіднику / Й.І. Наймарк // Архітектура Радянської України. – 1939. – № 9. – С. 22-25.
765. Наніїв П.І. Тричі продана. Іст. роман / П.І. Наніїв. – К.: Т-во «Нелинь», 1996. 240 с.
766. Науменко В. К истории открытия Немировской гимназии / В. Науменко. – 1888. – Т. 23. – № 12. – Отд. 3. – С. 116-117.
767. Наумов О.Н. Савелов и Историко-родословное общество в Москве / О.Н. Наумов // ИГ. – 1994. – №4. – С. 65-79.
768. Нейман Ц.Г. Дарственная запись Станислава Потоцкого Веронике Крепс / Ц.Г. Нейман // Киевская старина. – 1885. – Т. 12. – № 7. – С. 512-514.
769. Немировская гимназия. / Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР / Гл. ред. Жариков Н.Л. – Т. 2. – С. 24. – Режим доступа до ресурсу: <http://ua.vlasenko.net/pgs/vinnycka.html>.
770. Новая философская энциклопедия. – М.: Мысль, 2000. – Т. 1-4.
771. Об открытии детского приюта в Немирове // Подольские губернские ведомости. – 1849. – № 3.
772. Обзор // Miscellanea historico-archivistica. – Варшава. – 1997. – Т. VIII. – С. 105-111.
773. Огієнко І.І. Історія українського друкарства / І.І. Огієнко. – К.: Либідь, 1994. – 445 с.
774. Оглоблин О. Бібліотека Волинського Ліцею / О. Оглоблин // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 4. – С. 47-59.
775. Огнев'юк В.О., Кравченко П.А. Людина – культура – історія / В.О. Огнев'юк, П.А. Кравченко. – К., 1999. – 157 с.
776. Ограбление гр. Станислава Потоцкого 1780 г. под Клевом. // Киевская старина. – 1903. – Т. 83. – № 11. – Отд. 2. – С. 64-66.

777. Окунев Н. История второй половины польской войны 1831 г. / Н. Окунев. – СПб., 1835.
778. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія. Посібник / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с.
779. Орлов Н. Усмирение польского восстания 1831 и 1863 гг. / Н. Орлов. – М., 1912.
780. Павленко Л. Тульчинський Версаль / Л. Павленко // Пенсійний кур'єр. – Режим доступу до ресурсу: http://www.courier-pfu.com.ua/ua/text.html? m=mag& c=view& t=articles&stid=1237&mags_number=107&menu_cat_id=47.
781. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник. Вид. 2-ге, стереотип. / Ю.В. Павленко / Від. ред. та автор вст. слова С. Кримський. – К.: Либідь, 1999. – 360 с.
782. Павліченко П.П., Литвиненко Д.А. Соціологія / П.П. Павліченко, Д.А. Литвиненко. – К.: Лібра, 2000. – 256 с.
783. Палієнко М.Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / М.Г. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 384 с.
784. Павлюк В.В. Магнаторія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у ХІХ ст. / В.В. Павлюк. – Острого: Національний університет «Острозька академія», 2000. – 184 с.
785. Павлюк В.В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини ХІХ ст. / В.В. Павлюк // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції. – Хмельницький, 1999. – С. 220-236.
786. Пашкевич В.В. Уманський Царицын сад / В.В. Пашкевич // Вести императорского российского общества садоводства. – СПб., 1894. – № 3. – С. 167-179.
787. Петров Н. Старинный южнорусский театр / Н. Петров // Киевская старина. – 1882. – Т. IV.
788. Петров М.К. Язык, знак, культура / М.К. Петров. – М.: Наука, 1991. – 328 с.
789. Петровская И.Ф. Еще раз об источниках биографических сведений о русских писателях и их окружении / И.Ф. Петровская // Рус. лит. – 1984. – № 2. – С. 192-202.

790. Петровская И.Ф. Некрологи в русской печати XIX - начала XX вв. / И.Ф. Петровская // Рус. лит. – 1982. – № 3. – С. 223-227.
791. Петровская И.Ф. Труды по генеалогии как источник биографических сведений о русских писателях XIX – начала XX в. / И.Ф. Петровская // Рус. лит. – 1982. – № 2. – С. 204-212.
792. Перетц В. Из лекций по методологии истории / В. Перетц. – К., 1912. – 494 с.
793. Полевой И. Исторический очерк средневековой драмы / И. Полевой. – СПб., 1865. – 203 с.
794. Полянский В.С. Историческая память в этническом самосознании народов / В.С. Полянский // Социс. – 1999. – № 6. – С. 11-20.
795. Попельницька О.О. Балабухи, Григоровичі–Барські, Гудими, Киселівські та Рибальські: найбільші землевласники Київського Подолу XVII–XVIII ст.: (топографічний та генеалогічний аспекти) / О.О. Попельницька // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць: У 2 ч. – К., 2002. – Число 8–9. – Ч. 1. – С. 56-70.
796. Попельницька О.О. Найбільші землевласники і підприємці київського Подолу XVII–XVIII ст.: історико–топографічний та генеалогічний аспекти / О.О. Попельницька // Київська старовина. – 2000. – № 3. – С. 3-31.
797. Проблемы биографического жанра в советской исторической науке. Научно-аналитический обзор. – М., 1988. – 28 с.
798. Пустовіт Т., Наконечна А. Рудичеви. (До історії священицьких родів Полтавської губернії) / Т. Пустовіт, А. Наконечна // УГ. – К., 1996. – С. 155-159.
799. Пушкарёва Н.Л. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы / Н.Л. Пушкарёва // ВИ. – 1998. – № 6. – С. 76-86.
800. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 3-26.
801. Реєнт О.П. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспект / О.П. Реєнт // Наука та наукознавство. – 1998. – № 2. – С. 42-52.
802. Репина Л.П. Новейшие тенденции в британской и американской медиевистике / Л.П. Репина // Одиссей. – 1990. – С. 173-181.

803. Римарович І.О. Родові книгозбірні Правобережної України XVIII ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: історія та бібліографічна реконструкція: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.08 / І.О. Римарович. – К., 2001. – 17 с.
804. Роготченко А. Софиевка в документах и легендах / А. Роготченко // Радуга. – 1971. – № 1. – С. 166-179.
805. Роготченко А. Софиевка в документах и легендах / А. Роготченко // Радуга. – 1971. – № 2. – С. 174-189.
806. Роготченко А. Софиевка в документах и легендах / А. Роготченко // Радуга. – 1971. – № 3. – С. 167-177.
807. Роготченко А.П. Уманское чудо / А.П. Роготченко. – К.: Будівельник, 1973. – 125 с.
808. Родічкін І.Д., Родічкіна О.І. Старовинні маєтки України: Книга-альбом / І.Д. Родічкін, О.І. Родічкіна. – К.: Мистецтво, 2005. – 384 с.
809. Ролле А.Й. Фатальна красуня / А.Й. Ролле. – Вінниця: Облуправління по пресі, 1990. – 55 с.
810. Рябцев Е. 113 прелестниц Пушкина / Е. Рябцев. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 510 с.
811. Саенко Р.И. Мариупольские купцы Хараджаевы / Р.И. Саенко // Подвижники и меценаты. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. – К., 2001. – С. 190-196.
812. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 3-20.
813. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 27-47.
814. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 22-44.

815. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 20-37.
816. Саенко Р.И. Мариупольские купцы Хараджаевы / Р.И. Саенко // Подвижники и меценаты. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. – К., 2001. – С. 190-196.
817. Савенко И. Г. Библиотека университета св. Владимира / И.Г. Савенко // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского Университета св. Владимира. 1834–1884 / Изд. под ред. В.С. Иконникова. – К., 1884. – С. 309-311.
818. Святелик В.А. Тайна жизни Пушкина / В.А. Святелик. – Тульчин, 1999. – 140 с.
819. Святелик В.А. Історія Тульчина XVI – XVIII. Від появи міста до часів гайдамаччини / В.А. Святелик. – Тульчин, 1998. – 56 с.
820. Себта Т., Черкаська Н. Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій рейхскомісаріату України та генерал-губернаторства Польщі / Т. Себта, Н. Черкаська // Архіви України. – 2003. – № 4-6. – С. 184-312.
821. Служинська З. Рід Білинських / З. Служинська. – Львів, 1998. – 262 с.
822. Служинська З., Шамеко М. Генеалогія / З. Служинська, М. Шамеко. – Львів, 2000. – 130 с.
823. Сметанская О. Город-музей Тульчин на Винничине отмечает 400 лет со дня своего основания / О. Сметанская // Факты. – 2007. – 4 июля. – № 116. – С. 16.
824. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / М. Сивіцький. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – Т. I. – 344 с.
825. Смоктий А. Город Умань и Софиевка / А. Смоктий // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 420-437.
826. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В.А. Смолій. – К., 1978.
827. Смолій В.А. Українська історична наука на рубежі XXI ст.: проблема пошуку нових теоретичних і методологічних підходів / В.А. Смолій // Матеріали

Всеукраїнської наради завідувачів кафедрами соціально-гуманітарних дисциплін (квітень, 1997). – К., 1997.

828. Смольський І. Рід Боїмів у XVI–XVII ст.: визначні представники львівського патриціату / І. Смольський // Генеалог. зап. Укр. геральд. тов-ва. – Біла Церква, 2001. – С. 171-179.
829. Соболю В., Назарук В. Міжнародна конференція у Варшаві / В. Соболю, В. Назарук / Українсько-польський інтернет-журнал. – 11 листопада 2004 р. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukraine-poland.com/u/kultura/kultura.php?id=810>.
830. Советский энциклопедический словарь. – М. «Советская энциклопедия», 1980. – 1600 с.
831. Соломонова Т.Р. Родові бібліотеки польської шляхти XVIII – початку XX ст.: вінницька сторінка / Т.Р. Соломонова // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця: ДП ДКФ, 2005. – С. 67-73.
832. Соціологія. Курс лекцій / За ред. Старовойта І.С. – Тернопіль: Астон. – 1999. – 176 с.
833. Соціологія: терміни, поняття, персоналії / Укладачі Піча В.М., Піча Н.М., Хома Н.М. та ін. За заг. ред. В.М. Піча. – К.: Каравела, Львів: «Новий світ-2000», 2002. – 480 с.
834. Старченко Н.П. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.П. Старченко. – Львів, 2002. – 18 с.
835. Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. / Е.Д. Сташевский – М.: Наука, 1968. – 484 с.
836. Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795 / П.В. Стегний. – М.: Издательство: Международные отношения, 2002. – 696 с.
837. Степанюк К. Тульчин: Путівник / К. Степанюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 32 с.
838. Стрельнікова Л. Тульчинські «ельзевіри» / Л. Стрельнікова // Книжник. – 1991. – № 5. – С. 29.

839. Стрельнікова Л.Я. Посланці з минулого (до історії книги на Поділлі) / Л.Я. Стрельнікова. – Вінниця, 1992. – 68 с.
840. Судьба красавицы (София Глявоне – Витте – Потоцкая). // Киевская старина. – 1887. – Т. 17. – № 1. – С. 99-138.
841. Сухих Л.А. Документи з родових архівів магнатів і шляхти Волині та Правобережної України в колекціях Центрального державного історичного архіву України в Києві: історія, склад, стан науково-довідкового апарату та перспективи його розвитку / Л.А. Сухих // Наук. доп. Всеукр. конф. (Київ, 19–20 листоп. 1996 р.). – К., 1997. – Ч. 2. – С. 90-96.
842. Тазьмин Ю.Н. Меценатство и благотворительность в России. К вопросу о мотивациях / Ю.Н. Тазьмин // Социс. – 2002. – № 2(214). – С. 87-97.
843. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки / Л.В. Таран // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 85-91.
844. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки / Л.В. Таран // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 30-39.
845. Темірова Н.Р. Добродійна діяльність поміщиків України / Н.Р. Темірова // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства. – 2001. – № 1. – С. 74-75.
846. Темірова Н.Р. До проблеми сутності поміщицького господарства України пореформеного періоду / Н.Р. Темірова // Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. – 2002. – № 2 (10). – С. 83-92.
847. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.
848. Темірова Н.Р. Соціально-економічна еволюція поміщицтва в Україні в 1861–1917 рр.: автореф. дис. на здобуття ступеня докт. істор. наук.: спец. 07.00.01 / Н.Р. Темірова. – Донецьк, 2003. – 36 с.
849. Темірова Н.Р. Теплицько-Ситківецький маєток Потоцьких / Н.Р. Темірова // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 2. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2002. – С. 66-72.

850. Терентьева Н.А. Одесские купцы Родоканаки / Н.А. Терентьева // Подвижники и меценаты. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. – К., 2001. – С. 153-166.
851. Терентьева О.О. Грецькі купці Зосими: просвітницька та благодійницька діяльність / О.О. Терентьева. – К., 2003. – 187 с.
852. П.Т. [Тимошок П.] Пятидесятилетие Немировской гимназии / П. Тимошок // Киевская старина. – 1888. – № 23. – № 12. – Отд. 3. – С. 101-115.
853. Тишков В.А. Изучение истории семьи и статуса женщин в США / В.А. Тишков // ВИ. – № 4. – С. 54-67.
854. Т-ій К.И. Краткий очерк истории города Умани / К.И. Т-ій // Киевская старина. – 1888. – № 8. – С. 381-394.
855. Ткаченко О.В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Ткаченко. – К., 1998. – 172 с.
856. Ткаченко Т.В. Громадська та благодійна діяльність Г.П. Галагана: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.В. Ткаченко. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 233 с.
857. Товстоляк Н.М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.М. Товстоляк. – Кривий Ріг, 2006. – 250 с.
858. Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.) / В. Томазов. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2006. – 284 с.
859. Томазов В.В. До історії української гілки старовинного роду Томар / В.В. Томазов // Українська біографістика. Зб. наук. праць. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 193-200.
860. Томазов В.В. До родоводу М.А. Маркевича. (Бабуся Єлизавета Василівна Кочубей та її родичі) / В.В. Томазов // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць / Відп. ред. В.А. Смолій. – К., 1997. – С. 227-243.
861. Томазов В.В. З генеалогії козацьких родів: Костянтиновичі та Вернадські / В.В. Томазов // Історія українського середньовіччя: козацька доба. Зб. наук. праць: У 2 ч. / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 52-63.

862. Томазов В.В. Максимович як генеалог українського дворянства / В.В. Томазов // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. Матер. Республ. наук.-практ. конф. [Київ, 20–21 жовтня 1992 р.] / Під ред. Я.М. Серіщева – К., 1993. – С. 98-101.
863. Томазов В.В. Марковичі / В.В. Томазов // Старожитності. – 1994. – № 1/2. – С. 24-25.
864. Томазов В.В. Марковичі / В.В. Томазов // Старожитності. – 1994. – № 3/4. – С. 26-27.
865. Томазов В.В. Перспективы развития исторической генеалогии на Украине / В.В. Томазов // ЛИРО. – 1998. – Вып. 3 (47). – С. 103-105.
866. Томазов В.В. Про перспективи розвитку історичної генеалогії / В.В. Томазов // Четверта наук. геральд. конф. (Львів, 10–12 листопада 1994 р.). Зб. тез повідомлень та доп. / Упор. А. Гречило. – Львів, 1994. – С. 75-77.
867. Томазов В.В. Родовід. Науково-методичний посібник / В.В. Томазов. – К., 2001. – 52 с.
868. Томазов В.В. Становлення української генеалогії як наукової дисципліни. Початковий етап / В.В. Томазов // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць та спогадів: У 2-х ч. / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. – К., 2001. – Число 6 (7). – Ч. 1. – С. 96-104.
869. Тощенко Ж.Т. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния / Ж.Т. Тощенко // Новая и новейшая история. – 2000. – №1. – С. 3-14.
870. Уэллман Б. Место родственников в системе личных связей / Б. Уэллман // Социс. – 2000. – № 6. – С. 78-87.
871. Фаулз Дж. Червь / Дж. Фаулз. – М.: Вагриус, 1996. – 453 с.
872. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М., 1994. – 635 с.
873. Ходоровський М. Масони Галичини XVIII ст. Перші ложі та угруповання мулярів у Галичині / М. Ходоровський. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ji.lviv.ua/n36-1texts/xodorovskyj.htm>.

874. Ходоровський М.Д. Масонство і Україна (За матеріалами діяльності вільних мулярів XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / М.Д. Ходоровський. – Запоріжжя, 1999. – 17 с.
875. Храбан Г.Е., Заграничний П.О. Умань. Путеводитель-справочник / Г.Е. Храбан, П.О. Заграничний. – Днепропетровск, 1975. – 87 с.
876. Храбан Г.Ю. Перший архітектор Софіївки / Г.Ю. Храбан // Український історичний журнал. – 1971. – № 9. – С. 103-108.
877. Целуйко О.П. Рід Даниловичів у кінці XVI – на початку XVIII ст.: історико-генеалогічне дослідження: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / О.П. Целуйко. – Львів, 2003. – 220 с.
878. Циганюк В.Ф. Нещасні щасливі. Маловідомі сторінки з минулого життя Тульчинського двору / В.Ф. Циганюк. – Вінниця: Редакційно-видавничий відділ Вінницького управління по пресі, 1991. — 28 с.
879. Ціборовська-Римарович І.О. Бібліотека Вишневецького замку: Історія, реконструкція та особливості складу / Князя Вишневецкие / І.О. Ціборовська-Римарович. – Режим доступу до ресурсу: <http://wishnewez.org/html/bibl.html>.
880. Ціборовська-Римарович І.О. Книжки Тульчинської бібліотеки Потоцьких / І.О. Ціборовська-Римарович // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ. Випуск 1 / Редкол.: О.С. Онищенко та ін. – К., 1998. – С. 117-121.
881. Ціборовська-Римарович І. Польські видання XV–XVIII ст. у фонді відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського / І. Ціборовська-Римарович // Бібліотечний вісник. – 2004. – № 4. – С. 2-7.
882. Ціборовська-Римарович І.О. Родові бібліотеки Правобережної України століття (Вишневецьких – Мнішків, Потоцьких, Мікошевських): історична доля та сучасний стан / І.О. Ціборовська-Римарович. – К., 2006. – 396 с.
883. Ціборовська-Римарович І.О. Стародруки з бібліотеки Вишневецького замку у фондах НБУВ та підготовка їх друкованого каталогу / І.О. Ціборовська-Римарович // Мат. Міжнародної наукової конференції [«Проблеми вдосконалення каталогів наукових бібліотек»]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.nbuv.gov.ua/books/19/kiiev_97/124.html.

884. Ціборовська-Римарович І.О. Стародруки як джерело біографічних досліджень / І.О. Ціборовська-Римарович // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Вип. 13 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. АБУ; Редкол.: О.С. Онищенко (гол.) та ін. – К., 2004. – С. 34-45.
885. Чалый М.К. Две ревизии (Немировская гимназия в конце 40-х годов) [Спогади] / М.К. Чалый // Киевская старина. – 1883. – Т. 5. – № 2. – С. 444-453.
886. Черейский Л.А. Пушкин и его окружение: Словарь-справочник / Л.А. Черейский. – 2-е изд. – Л.: Наука, 1989. – 544 с.
887. Черкаська Н.О. До історії збірки «магнатських» фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1945) / Н.О. Черкаська // Архіви України. – 2002. – № 4-6. – С. 77-119.
888. Черкаська Н. [Інформативний потенціал магнатських родових архівів Правобережної України](#) / Н. Черкаська // Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2001. – 14 с.
889. Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В.С. Чишко. – К.: БМТ, 1996. – 240 с.
890. Чубіна Т. Перший шлюб Станіслава Щенсного Потоцького / Т. Чубіна // Мат. III Міжнародної науково-практичної конференції [«Актуальні проблеми сучасних наук: теорія та практика – 2006»]. – Т. 3. Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – С. 3-5.
891. Чубіна Т. Рід Потоцьких: особистості на тлі епохи / Т. Чубіна. – Черкаси, 2007. – 251 с.
892. Чудаков М. Конституция Речи Посполитой 1791 года и ее место в белорусском конституционном процессе / М. Чудаков // Право Беларуси. – Часть 1. – Новополоцк, 2004. – С. 60-62.
893. Чупіна А. «Софіївка» – Уманський маєток / А. Чупіна. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.partyofregions.org.ua/projects/boundless-ukraine/435cbb6f17882/>.
894. Чухим Н.Д. Вступ до теорії фемінізму: Програма лекційного курсу / Н.Д. Чухим. – Київ, 1998.
895. Шамрай С. Боротьба тульчинських міщан з графами Потоцькими (1797–1837) /

- С. Шамрай // Записки історичної секції Української Академії Наук. – К.: ДВУ, 1929. – Т. XXXII. – С. 115-135.
896. Швачко О.В. Соціальна психологія: Навч. посіб. / О.В. Швачко. – К.: Вища школа, 2002. – 111 с.
897. Шевченко І. Польща в історії України / І. Шевченко. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ji.lviv.ua/n10texts/shevch.htm>.
898. Шенк Г.О. Немирів крізь віки. Історико-краєзнавчі нариси. Художньо-публіцистичні нариси / Г.О. Шенк. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 2001. – 160 с.
899. Шульга І. Передмова // Ролле А.Й. Фатальна красуня / І. Шульга. – Вінниця: Облуправління по пресі, 1990. – С. 3–8.
900. Эфроимсон В.П. Генетика гениальности. Изд. 2-е / В.П. Эфроимсон. – М.: Тайдекс Ко, 2003. – 376 с.
901. Юркин И.Н. Демидовы – ученые, инженеры, организаторы науки и производства: Опыт науковедческой просопографии / И.Н. Юркин. – М.: Наука, 2001. – 265 с.
902. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI – до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна) / Н. Яковенко. – К., 1993. – 416 с.
903. Якунин В.К. Историческая наука в Украине: поиск новой научной методологии / В.К. Якунин // Придніпровський науковий вісник. Історія і соціологія. – 1998. – № 79. – Вересень. – С. 22-24.
904. Якунин В.К. О предмете и социальной функции исторической науки / В.К. Якунин // Гуманітарні проблеми освіти. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1992. – С. 97-101.
905. Якунин В.К., Болебрух А.Г. Методология истории: поиск новых основ / В.К. Якунин, А.Г. Болебрух // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ. – 2 (10). – Березень-квітень. – 2000. – С. 3-10.
906. Ящуржинский Х.П. Город Умань: краткое историческое описание / Х.П. Ящуржинский. – Умань, 1913. – 30 с.
907. Ящуржинский Х.П. Описание г. Умани и Царицына сада / Х.П. Ящуржинский // Киевские губернские ведомости. – 1853. – № 2. – С. 11 – 14.

908. Ящуржинский Х.П. Описание г. Умани и Царицына сада / Х.П. Ящуржинский // Киевские губернские ведомости. – 1853. – № 5. – С. 33 – 35.
909. 100 лет борьбы польского народа за свободу: По Б. Лимановскому, Л. Кульчицкому и др. / Сост. под ред. Ю. Подвинского. – М.: «Молодая Польша» Л.В. Петкевича, 1907. – 227 с.
910. 16 квітня 1803 року Олександром I заснований Імператорський Віленський університет / Православ'є в Україні. – Режим доступу до ресурсу: http://orthodoxy.org.ua/uk/tsey_den_v_istorii/2007/04/16/7193.html.
911. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 9. Województwo Podolskie. – 2-e wyd. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1996. – 458 s.
912. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 10: Województwo Braclawskie. – 2-e wyd. – Wrocław, 1996. – 576 s.
913. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T.11. Województwo Kijowskie. – 2-e wyd. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1996. – 573 s.
914. Aleksandrowska E. List Tomasza Kajetana Węgierskiego do Stanisława Szczęsnego Potockiego z przełomu lat 1784–85 // Wiek Oświecenia. – Warszawa: Wyd-wo Uniw. Warsz., 1995. – T. 11. – S.203–205.
915. Aleksandrowska E. Zabawy przyjemne i pożyteczne, 1770–1777: Monografia bibliograficzna. – Wrocław: PAN, 1959. – 237 s.
916. Alexandre d'Hauterive. La Moldavie en 1785 // Revue de Géographie. – T. V. – 1879.
917. Antoni J. [Rolle]. Beatrice // Wybór pism. – T. III. – Kraków, 1966.
918. Antoni J. [Rolle]. Dwór tulczyński // Wybór pism. – Kraków, 1966. – T. II.
919. Antoni J. [Rolle]. Fatyma // Wybór pism. – Kraków, 1966. – T. I.
920. Antoni J. [Rolle]. Losy pięknej kobiety // Wybór pism. – Kraków, 1966. – T. I.
921. Antoni J. [Rolle] Opowiadania historyczne. – 2-e wyd. – Lw., 1892. – T. 2. – 381 s.
922. Antoni J. [Rolle]. Zameczki podolskie na kresach multańskich. Wyd. 2-e. – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa; Kraków, 1880. – 304 s.
923. Antonovych D. Das ukrainische Theater / Das geistige Leben der Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart. – Münster, 1930. – 34 s.
924. Askenazy Sz. Książę Józef Poniatowski. – Kraków, 1905. – 313 s.

925. Askenazy Sz. Napoleon a Polska. – Warszawa, 1918. – T. I. – 327 s.
926. Babrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. – Warszawa, 1977. – 558 s.
927. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. – T. II. – C. 2. – Warszawa: Nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. – 547-1431 s.
928. Bańkowski P. Polskie archiwa magnackie w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Kijowie // Archeion. – Warszawa, 1964. – T. 40. – S. 173-176.
929. Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia państwa i prawa polskiego. – Warszawa, 1976. – 654 s.
930. Bartoszewicz J. Panowie Niemieccy na dworze Stanisława Augusta. – Warszawa, 1852.
931. Beauvois D. Histoire de la Pologne. – Paris, 1995.
932. Bernacki L. Teatr, dramat i muzyka za Stanisława Augusta. – Lwów, 1925. – T. 2.
933. Bersohn Matias. Zofia Potocka. // Kłosy. – T. VII. – 10. IX. 1868. – № 167. – S. 132-133.
934. Besala J. Najważniejsze wydarzenia w historii Polski. – Poznań, 2003. – 128 s.
935. Bigoszevska W. Potocki Włodzimierz // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984–1985.
936. Biography as an Art Selected Criticism, 1650–1960. – Oxford, 1962.
937. Bockenheim K. Dworek, kontusz, karabela. – Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2004. – 234 s.
938. Bogucka M. Dzieje kultury polskiej do 1918 roku. Wyd 2. – Wrocław, 1991. – 435 s.
939. Bohomolec F. Komédie. Komédie na teatrum. – Warszawa, 1960. – 520 s.
940. Brodowski S. Żywoty hetmanów Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Lwów, 1850. – 314 s.
941. Brückner A. Dzieje kultury polskiej. – Kraków, 1930–1946. – T. 1-4.
942. Chlebowski Br., Sulimierski F. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa, 1892. – T. XII.
943. Chmielowski P. Kobiety Mickiewicza, Słowackiego i Krasińskiego. – Kraków, 1895.
944. Chrzęszczewski A. Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna. – Warszawa, 1976. –

239 s.

945. Chwalewik E. Najdawniejszy masoński exlibris polski. – [Kraków, s.a.]. – 16 s.
946. Chwalewik E. Zbiory polskie: archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek w ojczyźnie i na obczyźnie. – Warszawa; Kraków, 1926–1927. – T. 2: N-Z. – 1927. – 559 s.
947. Ciepieńko-Zielińska D. Królewęta na Tulczynie. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1962. – 293 s.
948. Czartkowski A. [Pan na Tulczynie: wspomnienia o Stanisławie Szczęsnym Potockim, jego rodzinie i dworzei.](#) – Lwów; Poznań: Wydaw. Polskie, 1925. – 228 s.
949. Czeppe M. Potocka z Mniszchów Józefina Amelia // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII. – 1983. – S. 740-742.
950. Czeppe M. Potocki Franciszek Salezy // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo; Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII. – 1984–1985. – S. 814-823.
951. Czernecki J. Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol. – Kraków, 1939. – 501 s.
952. Czubiński A., Topolski J. Historia Polski. – Wrocław, 1988.
953. Dąbrowski S. Niedole aktorów w XVIII wieku // Pamiętnik Teatralny. – 1954. – Z. 3-4. – S. 251-254.
954. Dagenais H. Méthodologie féministe et anthropologie: une alliance possible // Anthropologie et sociétés. – 1987. – № 11.
955. Davies N. Boże igrzysko. Historia Polski. – Kraków, 1998. – T. 1-2.
956. Davies N. Heart of Europe. A Short History of Poland. – Oxford, New York, 1990.
957. Dictionary of National Biography. – T. I. – London, 1885.
958. Dihm J. Niemcewicz jako polityk i publicysta w czasie Sejmu Czteroletniego. – Kraków, 1928.
959. Dobrowolski T. Sztuka polska: od czasów najdawniejszych do ostatnich. – Kraków, 1974.
960. Drukarze dawniej Polski od XV do XVIII wieku. – Z. 6: Małopolska – Ziemia Ruskie / Oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski. – Wrocław; Kraków:

- Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1960.
– 258s.: il.
961. Duby G., Perrot M. *Histoire des femmes en Occident*. – Paris, 1991.
962. Dybkowska A., Żaryn J., Żaryn M. *Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności*. - Wyd IV. – Warszawa, 1998. – 378 s.
963. Dzieciół A. *Książki Potockich z Tulczyna w zbiorach starych druków w zamku Królewskim // Kronika Zamkowa*. – Warszawa. – 1987. – № 4. – S. 14–17.
964. *Dzieje Polski /Pod. red J. Topolskiego / Wyd.4* – Warszawa, 1993. – T. 1-3.
965. *Encyklopedia Powszechna*. – Warszawa, 1865. – T. 21. – 984 s.
966. Estreicher K. *Teatr w Polsce*. – Warszawa, 1953. – T. 3.
967. *Etudes féministes et anthropologie // Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie*. – Paris: Presses Universitaires de France, 1991.
968. Eudoxiu de Hurmuzaki. *Dokumente privitoare la Istoria Românilor*. – Suplement I. – Volumul III. – Bucuresti, 1889.
969. *Gazeta Warszawska*. – 1734. – 19 maja. – N. 40 (Suplement).
970. Gierowski J. A. *Historia Polski. 1505 – 1764*. – Warszawa, 1987. – 319 s.
971. Gierowski J.A. *Między saskim absolutyzmem a złotą wolnością*. – Warszawa, 1953.
972. Giertych J. *Tysiąc lat historii polskiego narodu*. – Londyn, 1986. – T. 1–3.
973. Górski Antoni. *Niewierna Greczynka // Kulisy*. – 17.VI.1962. – № 24. – 24. VI. 1962. – № 25.
974. Halecki O. *Historia Polski*. – Lublin, Londyn, 1992. – 316 s.
975. Harasowski A. *Fact or Forgery? // Music and Musicians*. – 1973. – № 247.
976. Herbert Butterfield. *History and Human Relations*. – London, 1951.
977. Hiscowa L. Z. *Tulczyńska linia Potockich w aktach zespołu № 49 Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy w Kijowie // Miscellanea historico-archivistica*. – Warszawa: Wyd. DiG, 1997. – T. 8. – S. 99-104.
978. *Historia państwa i prawa Polski*. – Warszawa, 1981. – T. 1–3.
979. *Historia sztuki polskiej*. – Kraków, 1962. – T. 1–3.
980. Hroch M. *Obrozeni malých evropských narodů*. – Praha, 1971. – 168 s.
981. Humm M. *Słownik teorii feminizmu*. – Warszawa, 1993. – 268 s.

982. Jaroszewski T.S. Materiały do dziejów pałacu Potockich w Tulczynie // Roczn. Muzeum Narodowego w Warszawie. – 1982. – T. 26.
983. Jaroszewski T.S. Jeszcze kilka słów o pałacu w Tulczynie // Roczn. Muzeum Narodowego w Warszawie. – 1984. – T. 28.
984. Jaroszewski T.S. Pałac w Tulczynie i początki architektury klasycyzmu na Ukrainie // Przegląd Wschodni. Historia i współczesność Polaków na Wschodzie. – Warszawa: Gebetner i SKA, 1991. – T. 1. – Z. 1.
985. Jeżewska Z. D. Potocka i C. Norwid // Twórczość. – 1968. – №6.
986. Kaleta R. Grób Trembeckiego // Przegląd Humanistyczny. – R. II. – 1958. – Z. 4 (7).
987. Kallas M.K. Historia stroju Polski X-XX w. – Warszawa, 1999. – 564 s.
988. Klimowicz M. Początki teatru stanisławowskiego (1765–1773). – Warszawa, 1965. – 486 s.
989. Komedia obyczajowa warszawska / Oprac. A. Jendrysik. – T. 2. – Warszawa, 1960.
990. Konarska B. Potocki Aleksander // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII. – 1984–1985. – S. 759-760.
991. Konopczyński W. Kiedy nami rządziły kobiety. – Londyn, 1960.
992. Kossakowska-Szanaja Z., Majewska-Maszkowska B. Zamek w Łańcucie. – Warszawa: Arkady, 1964. – 469 s.
993. Kossakowski S.K. Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich. – Warszawa, 1860. – T. II.
994. Kossakowski S.K. Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich. – Warszawa, 1872. – T. III.
995. Kott Jan. Dou-Dou i Boskamp // Wiadomości Literackie. – 27. XII. 1936. – № 53/54.
996. Kowalczyk J. Z badań nad dziełami architektury sakralnej Jana de Witte // Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym od XVI do XVIII wieku: Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Warszawa, październik 1997. – Warszawa: ARX Regia, 1998. – S. 327-352.
997. Kowalska H. Potocki Jakub // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984–1985. – S. 17-18.

998. Kozłowski E. Potocki Bolesław // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII. – 1984–1985 – S. 800-801.
999. Kozłowski E. Potocki Mieczysław // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984–1985.
1000. Krzyżanowski S. Tulczyn. – Kraków: Główny skład w księgarni W. Wielogłowskiego, 1862. – 27 s.
1001. L'hôtel Potocki siège de la Chambre de commerce et d'industrie de Paris. – Paris, 2004. – 19 p.
1002. Lewak A. Katalog rękopisów Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu. – Kraków, 1931.
1003. Link-Lenczowski A. Potocki Józef Felicjan h. Pilawa // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984-1985. – S. 58-59.
1004. Lipski A. Potocki Andrzej // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII/1. – Zeszyt 112. – 1983. – S. 769-770.
1005. Łątka J.S. Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcji. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2005. – 480 s.
1006. Łojek J. Dzieje pięknej Bitynki. Opowieść o życiu Zofii Wittowej-Potockiej. (1760–1822). – 6-e wyd. – Warszawa: Alfa, 1995. – 443 s.
1007. Łojek J. Dzieje zdrajcy. Szczęsny Potocki. 2-e wyd.– Warszawa: Alfa, 1995. – 334 s.
1008. Łojek J. Geneza i obalenie Konstytucji 3 Maja: polityka zagraniczna Rzeczypospolitej 1787-1792. – Lublin: Wydaw. Lubelskie, 1991. – 558 s.
1009. Łojek J. Kalendarz historyczny: polemiczna historia Polski. – Warszawa: Alfa, 1996. – 710 s.
1010. Łojek J. Konstytucja 3 Maja. – Lublin: Wydaw. Lubelskie, 1989. – 83 s.

1011. Łojek J. Ku naprawie Rzeczypospolitej: Konstytucja 3 maja. – Warszawa: Alfa, 1996. – 234 s.
1012. Łojek J. Potomkowie Szczęsnego. Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna; 1799–1921. – 4-e wyd. – Warszawa: Alfa-Wero, 1996. – 227 s.
1013. Łojek J. [Rok nadziei i rok klęski 1791-1792: z korespondencji Stanisława Augusta z posłem polskim w Petersburgu Augustynem Deboli.](#) – Warszawa: Czytelnik, 1964. – 245 s.
1014. Łojek J. Stanisław August Poniatowski i jego czasy. – Warszawa: Alfa, 1998. – 229 s.
1015. Lord Robert Howard. Drugi rozbiór Polski. – Warszawa: Instytut wydawniczy Pax, 1984. – 412 s.
1016. Łoza S. Architekci i budowniczowie w Polsce. – Warszawa: Budownictwo i Architektura, 1954. – 423 s.
1017. Mączak A. Od połowy XV wieku do rozbiorów // Społeczeństwo Polskie od X do XX wieku. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1996. – S. 213-426.
1018. Majdowski A. Ze studiów nad fundacjami Potockich z Wilanowa. – Warszawa: Ośrodek Dokumentacji Zabytków, 1993. – 189 s.
1019. Maria z Przezdzieckich Walewska. Polacy w Paryżu, Florencji i Dreźnie. Sylwetki i wspomnienia. – Warszawa, 1930. – 294 s.
1020. Mathieu N.-C. L'Anatomie politique. Catégorisations et idéologie du sexe. – Paris: Côté-Femmes, 1991.
1021. Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej / Pod red. J. Maternickiego. – Rzeszów, 1998. – 308 s.
1022. Moore H.L. Feminism and anthropology. – Cambridge-Oxford: Polity Press, 1988.
1023. Morawska E., Prokop M. P. Katalog archiwum Gierszynskich ze zbioru THL. Cz. I: Papiery Henryka Gierszynskiego // Akta Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu. – T. 1. – Paryż, 1991.
1024. Moszczeński A. Pamiętnik do Historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego. – Warszawa, 1905. – 153 s.

1025. Mrozińska S. Ze studiów nad kostiumem w polskim teatrze Oświecenia // Pamiętnik Teatralny. – 1954. – Z. 3-4. – S. 99-124.
1026. Neill E.H. A History of American Biography, 1800–1935. – S.I., 1935.
1027. Nitkiewicz M. Biblioteka i życie kulturalne Łańcuckiej rezydencji. – Łańcut: Museum-Zamek w Łańcucie, 1986. – 171 s.
1028. Nitkiewicz M. Katalog czasopism biblioteki zamkowej w Łańcucie. – Łańcut: Museum-Zamek w Łańcucie, 1977. – 142 s.
1029. Od plemion do Rzeczypospolitej: Naród, państwo, terytorium w dziejach Polski / Red.nauk. A Mączak. – Warszawa, 1996. – 251 s.
1030. Orłowski K. Delfina Potocka. Tło rodzinne // Poszukiwania-Studia o dawnej Polsce. – Buenos-Aires - NewYork, 1968.
1031. Piwarski K. Hieronim Lubomirski. – Kraków, 1929. – 199 s.
1032. Pleck J. The theory of male sex role identity: its rise and fall from 1936 to the present // The making of masculinities: the new men's studies. – Boston: Allen & Unwin, 1987.
1033. Pobóg Górski W. Powiat Mohylowski w gubernii podolskiej. – Kraków: Czcionkami drukarni «Czasu», 1902.
1034. Polska – losy państwa i narodu / H. Samsonowicz i in. / Wyd 2. – Warszawa, 1995. – 609 s.
1035. Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa /Pod red S. Stępnia. – Przemyśl, 1990–2000. – T. 1–5.
1036. Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII. – 1984–1985.
1037. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności / Pod redakcją A. Sucheni-Grabowskiej i E. C. Króla. – 378 s.
1038. Popiel P. Powstanie i upadek konstytucji 3go maja. – Kraków 1891.
1039. Potocki Mikołaj h. Pilawa // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984–1985 – S. 103-105.

1040. Prusiewicz A. Teatr polski w Kamieńcu Podolskim // Ruś. – 1911. – Z. 1.
1041. Prusinowski J. Teatr w Żytomierzu od r. 1808 do 1864 // Tygodnik Powszechny. – 1831. – № 42.
1042. Przegląd tygodniowy życia społecznego, literatury i sztuk pięknych. – 1878. – № 49.
1043. Przewodnik po zespołach rękopisów Towarzystwa Historyczno-Literackiego i Biblioteki Polskiej w Paryżu / Oprac. Wrede M., Prokop M., Pezda J. – Paryż-Warszawa, 2000. – 198 s.
1044. Przyboś A. Potocki Feliks Kazimierz // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII. – 1983. – S. 807-812.
1045. Przyboś Adam. Potocki Stanisław zwany Rewerą. // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984–1985. – S 140-150.
1046. Rabowicz E. Stanisław Trembecki w świetle nowych źródeł. – Wrocław, 1965.
1047. Radowicz E. Potocka z Komarowskich Gertruda // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII. – 1983. – S. 738.
1048. Radziszewski F. Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych tak niegdyś byłych jako i obecnie istniejących w krajach dawną Polską. – Kraków: W drukarni Wł. L. Anczyca i Sp., 1875. – 124 s.
1049. Raszewski Z. Staroświeccyzna i postęp czasu. O teatrze polskim (1765–1865). – Warszawa, 1963.
1050. Rękopisy Biblioteki Polskiej w Paryżu. – T. 1. – Kraków, 1939; T. 2. – Paryż, 1994; T. 5. – Lublin-Paryż, 1990; T. 6–7. – Paryż-Warszawa, 1996.
1051. Rewski Z. Biblioteka architekta Jana de Witte oraz syna jego Josefa // Biuletyn historii sztuki i kultury. – Warszawa, 1949. – T. 6. – N 1–2. – S.160-165.
1052. Reychman Jan. Życie polskie w Stambule w XVIII wieku. – Warszawa, 1959.

1053. Rostworowski E. Potocki Stanisław Szczęsny // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984–1985 – S. 183-202.
1054. Rożycki Ed. Z dziejów kultury książki w Kamieńcu Podolskim w XVI–XVIII w. // Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi: Studia i materiały. – Warszawa, 1997. – T. 18. – S. 71–83.
1055. Rudnicka J. Biblioteka Wilanowska. Dwieście lat jej dziejów (1741–1932). – Warszawa: Bibl. Narodowa, 1967. – 215 s.
1056. Rychlikowa I. Szkice o gospodarce panów na Łąncucie // Kwartalnik Historyczny. – 1973. – № 2. – S. 445-448.
1057. Rychlikowa I. Ziemiaństwo polskie 1789-1864. Zróżnicowanie społeczne. – Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1983. – 385 s.
1058. Ryszkiewicz A. Polonica na zamku w Montrésor. – Poznań, 1975.
1059. Rzut oka na miasto Hamburg // Nowy Pamiętnik Warszawski. – 1802. – T. V (luty).
1060. Samson P. Les Potocki de leurs origines a la fin de l'age d'or Polonais. – Paris, 1998. – 334 s.
1061. Sarnecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. – Warszawa, 1958. – 426 s.
1062. Schnajdrowa B. Fragment zbiorów tulczyńskich w rękopisach Biblioteki Polskiej Akademii nauk w Krakowie // Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii nauk w Krakowie. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum, 1969. – R. 15. – S. 89–102.
1063. Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydaw. PAN, 1965. – 171 s.
1064. Serczyk W. Koliszczyzna. – Kraków, 1968. – 173 s.
1065. Serczyk W. Włość humańska w drugiej połowie XVIII wieku (z problematyki społecznej i gospodarczej) // Zeszyty Naukowe UJ. – Prace Historyczne. Kraków, 1961. – Z. 5. – S. 75-100.
1066. Simon L. Dykcjonarz teatrów polskich. – Warszawa, 1935.

1067. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Wydany pod red. Chlebowskiego B., Sulimierskiego F., Walewskiego W. – Warszawa: Druk «WIEKU», 1882. – T. III. – 1886. – T. VII. – 1892. – T. XII.
1068. Słownik pracowników książki polskiej / Pod red. Treichel I. – Warszawa, Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972. – 1042 s.
1069. Smoleńska B. Administracja gospodarcza dóbr wilanowskich i ich kancelaria rachunkowo-kontrolna (XIX-XX w.) // Archeion, 1957. – T. 27. – S. 217-234.
1070. Smoleńska B. Struktura i funkcjonowanie Dóbr Wilanowskich (1800–1864). – Poznań: Państw. Wydaw. Rol. i Leśne, 1975. – 215 s.
1071. Smoleński W. Konfederacja Targowicka. – Kraków, 1903. – 463 s.
1072. Smoter J.M. Spór o «listy» Chopina do D. Potockiej. – Wyd. 2. – Kraków, 1976.
1073. Sobieszczański F. M. Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce. – Warszawa, 1849. – T. II.
1074. Sobol R. Z dziejów teatru Potockich w Tulczynie // Pamiętnik Teatralny. – 1966. – Z. 1–4. – S. 189-222.
1075. Sokołowski Dzieje porozbiorowe narodu polskiego ilustrowane. – Warszawa, 1903. – T. I. – 18 s.
1076. Souvenirs de Madame Louise-Elisabeth Vigée-Lebrun. – Paris, 1835. – T. II.
1077. Spieralski Z. Kampania obertyńska 1531 r. – Warszawa, 1962.
1078. Staronna kopia // Ogrodnik polski. – 1892. – № 13. – C 290-293.
1079. Strutyńska M. Stare druki proveniencji Potockich z Tulczyna w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu // Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi: Wyniki perspektywy. – Warszawa, 1992. – T. XIV.
1080. Strutyńska M. Stare druki proveniencji Potockich z Tulczyna w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Adenda // Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi: Zbiory rozproszone. – Warszawa, 1993. – T. XV.
1081. Sudolski Z. Potocka z Komarów Delfina // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII. – 1983. – S. 735-737.

1082. Swaryczewska M. Zofijówka Potockich w Humaniu. – Teka komisji urbanistyki i architektury, 1990. – T. 24. – S. 101-109.
1083. Swaryczewska M. Zofijówka Potockich w Humaniu. – Teka komisji urbanistyki i architektury, 1992. – T. 25. – S. 95-104.
1084. Szowkowyj D. Dzieje i zawartość dokumentów z zespołu Potockich przechowanego w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie (Zespół 49, inw. 1, 2, 3) // *Miscellanea historico-archivistica*. – Warszawa: DiG, 1997. – T. 8. – S. 105–111.
1085. Ślusarczyk J. Obszar i granice Polski (od X do XX wieku). – Toruń, 1995. – 222 s.
1086. Świechowski Z. Park w Zofiówce na tle europejskich założeń ogrodowych. – *Kwartalnik architektury i urbanistyki*. – 1997. – T. 42. – № 2. – S. 91 – 105.
1087. Tadeusiewicz H. Witte Jan // *Słownik pracowników książki polskiej* / Pod red. Treichel I. – Warszawa, Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972. – 1042 s.
1088. *The Cambridge History of Poland*. / Edit by W.F. Reddaway. – Cambridge, 1950–1951. – T. 1–2.
1089. *The History of Poland since 1863* / R.F. Lesly, A. Polonsky, J.M. Ciechanowski, Z.A. Pelczynski. – Cambridge, London, 1989.
1090. *Theories of Women's Studies* // G. Bewies, R. Duelli Klein. – London, 1983.
1091. Tokarz W. Szczęsny Potocki w czasie Insurekcji Kościuszkowskiej. / *Rozprawy i szkice*. – Warszawa, 1959. – T. I.
1092. Topolski J. *Historia Polski Od czasów najdawniejszych do 1990 r.* / Wyd. 6. – Warszawa, 1995.
1093. Trusow I. *Dzieje księgozbioru Muzeum Historycznego w Grodnie* // *Białostoczyzna*. – 1991. – № 1.
1094. *Tygodnik Ilustrowany*. – 1860. – №. 35. (anonimowe omówienie pracy Junga o historii teatru w Kijowie).
1095. Tymowski M., Kieniewicz J. Holzer J. *Historia Polski*. / Wyd.5. – Warszawa, 1991.
1096. Ujejski J. *Król nowego Izraela, karta z dziejów mistyki wieku oświeconego*. – Warszawa, 1924.
1097. Waldenberg M. *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje, idee*. – Warszawa, 1992. – 418 s.

1098. Walewska M. Polacy w Paryżu, Florencji i Dreźnie. Sylwetki i wspomnienia. – Warszawa, 1930. – 294 s.
1099. Wasylewski S. O miłości romantycznej. – Kraków, 1958. – 221 s.
1100. Węgierski A. *Libri quatuor Slavoniae Reformatae*. – Warszawa, 1973.
1101. Wielopolska Maria Joanna. Pecherniczka z Carogrodu // *Kurier Poranny*. – 12.IV.1938.
1102. Wilczyński W. *Leksykon kultury ukraińskiej*. – Kraków: Universitas, 2004. – 303 s.
1103. Willam O. Aydelotte. *Quantification in History* // Don Karl Rowney and James Q. Graham. *Quantitative History: Selected readings in the quantitative of historical data*. – Illinois, 1969. – S. 16–20.
1104. Wimmer J. *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej*. – Warszawa, 1956. – 610 s.
1105. Windakiewicz S. *Teatr polski przed powstaniem sceny narodowej*. – Kraków, 1921.
1106. Wiśniowska Z. *Katalog starych druków biblioteki Muzeum-Zamku w Łańcucie*. – Łańcut: Muzeum, 1974. – 373 s.
1107. Witkowski P. *La genèse et la structure de la société nobiliaire polonaise: Manuscrit étude*. – Université Paul-Valéry-Montpellier III, 2006. – 112 s.
1108. Witkowski P. *L'ensemble architectural du château de Tulczyn: Manuscrit étude*. – Université Lumière-Lyon II, 2005. – 130 s.
1109. Wójcicki K.W. *Cmentarz powązkowski pod Warszawą*. – Warszawa, 1855–1858.
1110. Wołoszyński Ryszard W. *Potocka 1 v. Wittowa Zofia* // *Polski Słownik Biograficzny*. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII/1. – Zeszyt 112. – 1983. – S. 744-747.
1111. Wolszczanowa H. *Potocki: Stanisław Szczęsny, Jósefa Amelia z Mniszchów, Stanisław Septym, Jarosław, Mikołaj* // *Słownik pracowników książki polskiej* / Pod red. Treichel I. – Warszawa, Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972. – S. 709-710.
1112. Wyrozumski J., Gierowski J., Buszko J. *Historia Polski*. – Wyd. 3. – Warszawa, 1989. – T. 1–4.

ДОДАТКИ

Герб Пилява

Герб Любіч

Герб Остоя

*Herb Ostoja / Herbarz // <http://www.genealog.home.pl/>

Герб Сренява

*Herb Szreniawa / Herbarz // <http://www.genealog.home.pl/>

Герб Шеліга

Герб Яніна

Тлумачний словник

Адміністратор – 1. Управитель будь-яких маєностей (земельних маєтків, підприємств тощо). 2. Управитель якоїсь одиниці територіального об'єднання християн-католиків (парафії, дієцезії тощо). А. дієцезії призначався Папою Римським лише для тимчасового керівництва дієцезією у випадку вакантної посади єпископа чи перешкод у виконанні єпископом своїх обов'язків.

Асесор – 1. Судовий виборний уряд у Речі Посполитій. А. доповнювали склад суду і були радниками судді в земському, асесорському й маршалківському (від 1766) судах. Іноді називалися комісарами. 2. У Речі Посполитій титул учасника сеймику, який був радником маршалка. 3. У католицькій церкві засідателі в духовній колегії, консисторії, єпископському (дієцезіальному) суді.

Бенедиктинки - католицький жіночий чернечий орден, гілка ордену бенедиктинців, виникла в XVI ст. З часом б. розділилися на кілька самостійних орденів.

Бернардинці - католицький чернечий орден, гілка обсервантів. Повна назва - Орден братів менших бернардинців. У Польщі перший обсервантський кляштор, заснований 1453 р. в Кракові, був посвячений св. Бернардину Сієнському. Місцеве населення почало називати тамтешніх ченців «братами від святого Бернардина», а потім «бернардинцями». Так само і деякі інші кляштори обсервантів, які виникали в Польщі, а потім у Речі Посполитій, називали «бернардинськими».

Великий (коронний, литовський) гетьман - найвищий військовий уряд у Речі Посполитій. Польща перейняла його в Чехії в другій половині XV ст. разом із системою найманого війська. Від 1581 р. цей пост був пожиттєвим, від 1717 р. - платним. Спершу г. призначався королями на час певної кампанії, від 1503 р. - постійно, з титулом «великий коронний». З часом почав призначатися на сеймах. Від 1768 р. засідав у сенаті. Мав величезну владу, обмежену на сеймі 1717 р. Тоді йому, зокрема, було заборонено змінювати штат війська, використовувати військо для тиску на сеймики, трибунали й обрання короля, контактувати з іншими країнами, відібрано обов'язок провадити фінансові справи війська і введено обов'язкову присягу на вірність королю й Речі

Посполитій. З часом підпорядкований Військовій коронній і Військовій литовській комісіям, створеним у 1764 і 1765 рр. Коли 1775 р. виникла Постійна рада, г. очолював у ній Військовий департамент, але втратив усю військову владу і став лише виконавцем її розпоряджень.

Великий (коронний, литовський) конюший - центральний двірський уряд у Речі Посполитій. У Короні управляв королівськими стайнями та кінними заводами, розпоряджався окремим фондушем для їхнього провадження і закупівлі нових коней. У Литві був номінальним.

Великий (коронний, литовський) ловчий - центральний уряд у Речі Посполитій. Керував і організовував двірські й королівські полювання, наглядав за королівськими лісами та псарнею, очолював мисливську обслугу, дбав про мисливське спорядження. Існував у Польщі вже на поч. XIII ст., а в кінці того століття ввійшов у перелік державних сановників; у Литві з'явився дещо пізніше. З часом став номінальним почесним урядом, а його обов'язки виконували надвірні ловчі.

Великий (коронний, литовський) маршалок - центральний уряд у Речі Посполитій. Був одним з 5 найвищих державних урядників, призначався королем. У Польщі з'явився в другій половині XIII ст. як управитель князівського двору і його справ. У другій половині XIV ст. став найвищим урядником в оточенні короля. На рубежі XIV і XV ст. до його функцій додалися і державні завдання. Тоді ж отримав титул коронного, офіційно визнаний 1409 р. Поєднував двірські й міністерські функції, від двірських був звільнений (хоч і не повністю) 1766 р. Литва отримала цей уряд, ймовірно, за часів короля Владислава Ягелла. Офіційно він дорівнював коронному, однак в ієрархії поступався тому; у 1659 р. став членом сенату. Серед обов'язків - турбота про безпеку короля і його оточення, публічний порядок і спокій у місці перебування монарха. Для цього мав 2 хоругви піхоти (по одній в Короні й Литві), маршалківську міліцію і від 1775 р. 2 хоругви легкої кінноти. Його власний суд (т. зв. маршалківський) був надзвичайним і розглядав порушення публічного порядку та спокою в місцях перебування короля і в радіусі 1 милі та виносив вирoki без апеляції. У місці, де була резиденція короля, перебирав на себе частину обов'язків воєводи: встановлював і контролював ціни, наглядав за вагами й мірами. Також посередничав між монархом і суспільством, приймав прохання про аудієнції в короля, у т. ч. від закордонних посольств, дбав про

розміщення, безпеку й щоденні потреби іноземних посланців, був організатором і церемоніймейстером державних і двірських церемоній. Сам добирав придворних, встановлював для них пенсії і здійснював над ними та всіма світськими урядниками двору судову юрисдикцію. Від 1762 р. командував королівською гвардією. У сенаті посідав 2-ге місце після примаса, з чим була пов'язана значна частина його обов'язків. Під час безкоролів'я організовував елекцію і дбав про спокій та порядок на ній. Призначався королем. Символом влади в. м. був жезл. У разі відсутності великого коронного маршалка його обов'язки виконував великий литовський маршалок.

Великий (коронний, литовський) мечник - надвірний уряд у Речі Посполитій, безпосередньо зв'язаний з обслуговуванням монарха. Під час великих державних урочистостей носив перед королем меч вістрям догори як ознаку військової влади монарха. Під час похорону короля тримав меч вістрям донизу; піднесений догори ефес меча був прикрашений палаючими свічками. Перед вітварем кидав меч на підлогу, а якщо король був останнім з роду - ламав його. Див. також мечник.

Великий (коронний, литовський) обозний - військовий уряд у Речі Посполитій, від XVI ст. постійний. Призначався великим гетьманом, а від 1776 р. - королем. Належав до штабу великого гетьмана. Головним обов'язком був пошук під час маршу війська відповідних місць для табору, його влаштування і згорання. Отримував платню зі скарбу. Значення зменшилось у XVIII ст., хоча 1775 р. був допущений до участі в суді Військового департаменту Постійної ради.

Великий (коронний, литовський) писар - центральний уряд у Речі Посполитій. Призначався королем, працював при королі та канцлерах. Початково міг бути як світською, так і духовною особою. Виник у Короні, ймовірно, 1504 р. З невідомих причин Литва мала аж трьох в. п., а Корона - лише одного. Сейм 1764 р. ліквідував цю диспропорцію, щоб було по два в. п. і там, і там, а 1775 р. їхня кількість була подвоєна, причому один з чотирьох мав бути світським, решта - духовними. Серед функцій: оформлення ухвал і постанов у публічних справах, видача готових документів і дипломів. Також часто в. п. призначався посланцем до інших дворів. Засідав в асесорському суді з вирішальним голосом й опрацьовував тексти вироків.

Великий (коронний, литовський) підскарбій - центральний сенаторський уряд у Речі Посполитій, один з 5 найвищих, затверджений у Короні Казимежем Великим, у

Литві - Зигмунтом Августом. Управляв фінансами держави, проводив емісію грошей, керував монетним двором, виплачував платню війську (у Короні до 1717 р., у Литві частково й пізніше), управляв нерозданими королівщинами, передаючи прибутки з них у скарб. Під час безкоролів'я опікувався також столовими мастками короля. Був зобов'язаний представляти всі рахунки, пов'язані з виконанням своїх функцій, на кожному сеймі. Платні не отримував, а навіть мав ще й з власної кишені оплачувати своїх писарів. При практично неіснуючому фінансовому контролі часто привласнював величезні державні кошти.

Великий (коронний, литовський) секретар - центральний уряд у Речі Посполитій, найвищий серед функціонерів центральної адміністрації, які не засідали в сенаті. В. с. були першими серед надвірних і земських урядників, уступаючи лише надвірному маршалку. Уряд посідали виключно духовні особи, з 1764 р. - і світські. У Польщі він з'явився 1504 р., у Литві - за правління Зигмунта Августа. Обов'язки в. с. були подібними до обов'язків канцлера, за відсутності останнього в. с. міг його навіть заміщати, але ніколи не отримував державної печатки й не мав права підписувати листи, що походили з державної канцелярії. Готував таємну кореспонденцію, зачитував на сеймі ухвали сенату, королівські послання і т. п., був асесором у асесорському суді. Під час безкоролів'я виконував обов'язки канцлера.

Великий (коронний, литовський) стражник - військовий уряд у Речі Посполитій, виник у XVII ст. Належав до штабу гетьмана, де був першим. Серед функцій - забезпечення війська під час маршу, командування авангардом і спорядження сторожових загонів під час постоїв. Усе це в. с. мав здійснювати лише тоді, коли військом командував король (при великому гетьмані обов'язки в. с. в основному брав на себе польний гетьман). Попри те, що цей уряд у XVIII ст. став почесним номінальним, конституція 1768 р. зарахувала його до державних сановників, а від 1775 р. він засідав у суді Військового департаменту Постійної ради.

Великий (коронний, литовський) хорунжий - надвірний напіввійськовий уряд у давній Польщі та в Речі Посполитій, пов'язаний з обслуговуванням монарха. Його обов'язки - носити королівську хоругву під час великих державних урочистостей, іноді командувати надвірним військом. У XVI ст. уряд став почесним номінальним, а його функції перейшли до надвірного хорунжого, за ієрархією нижчого.

Воєвода - 1. Уряд державної адміністрації в давній Польщі та Великому князівстві Литовському, з 1569 р. у Речі Посполитій. За часів перших польських правителів з династії Пястів був найвищим державним урядником - управителем двору, заступником правителя в командуванні військом і судочинстві. У XIII ст. почав перетворюватися на найвищого урядника землі або князівства. У Галицькій Русі впроваджений 1360 р., у Литві - 1413 р. (тут до 1566 р. був об'єднаний з урядом старости). Значну частину компетенцій в. перебрали на себе старости, введені на рубежі XIII і XIV ст. Зокрема, з цього часу давні військові функції в. обмежилися допровадженням посполитого рушення з воєводства до збірного пункту армії, а з адміністративних повноважень йому залишилося скликання земських сеймиків та головування на них, теж дуже швидко втрачене, за винятком елекційних сеймиків. У середині XIV ст. в. увійшли до Королівської ради, а з 1493 р. - до сенату. Землі, які мали в., почали називати воєводствами; це загально прийнялося в XVI ст. Адміністративні одиниці, де в. не було, зберегли назву «земля». В. призначався королем, а від 1775 р. - Постійною радою. 2. У Польщі в 1921-1939, 1944-1950 рр. і з 1975 р. керівник державної адміністрації у воєводстві.

Волость - 1. У Речі Посполитій компактний комплекс земельних володінь (разом з кріпаками), що належав одному власнику. 2. У Російській імперії найнижча адміністративно-територіальна одиниця в сільських місцевостях; з 1861 р. одиниця станового селянського самоврядування; зберігалася в Україні як самоврядна одиниця до адміністративної реформи 1924-1925 рр., в Росії - до 1928-1930 рр.

Генеральний староста - земський і гродський уряд у Речі Посполитій. Його юрисдикція поширювалася на кілька гродів. Існували такі г. с., як великопольський (Познанське й Каліське воєводства), малопольський (Краківське воєв.), руський (Руське воєв.) і подільський (Кам'янецьке і Летичівське староства). Іноді г. с. називали генералом з назвою тієї землі, де він виконував свої функції, наприклад подільський г. с. називався генералом подільських земель.

Генеральність (Генеральна рада) - найвищий орган влади в конфедерації.

Герб (родовий) - родовий спадковий символ, створений відповідно до законів геральдики шляхом поєднання фігур і предметів, що мають символічне значення і виражають певну історичну традицію. Атрибутами повного г. є: щит, шолом, намет,

корона, нашоломник, щитотримачі, мантия, девіз (коротке речення з гаслом роду). Головна частина - щит із зображенням на ньому - називається емблемою, клейнодом або титулом. Родові г. затверджувалися або надавалися спеціальним рішенням державної влади. Їх зображали на печатках, прапорах, рицарських обладунках, зброї, посуді, будівлях, книгах тощо. У Польщі г. стали спадковими в XIII ст.

Двір - 1. Розташовані в одному місці житлові, адміністративні й господарські будівлі, що належали окремій особі чи родині. 2. Поміщик і його оточення. 3. Монарх і його оточення.

Домініканці - католицький чернечий орден, заснований 1215 р. дворянином зі Старої Кастилії Домініком Гусманом у Тулузі. Повна назва - Орден братів-проповідників (Ordo Fratrum Praedicatorum). Від 1220 р. мав статус жебрацького, 1227 р. отримав право проповідувати, 1232 р. в його відання передана інквізиція. З XIII ст. розгорнув широку місіонерську діяльність у багатьох країнах світу, у т. ч. в Україні. Бл. 1370 р. проник на Поділля. Його кляштори, які після поділів Речі Посполитої опинилися на території Російської імперії, були скасовані після Листопадового або Січневого повстань.

Донація - дар, надання, запис.

Елекція - обрання на трон монарха шляхом виборів. За життя короля називалась у Польщі е. «viventis rege».

Емфітеутичне право (емфітеуза) - у Речі Посполитій спадкова оренда земельного маєтку без права набуття його у власність. У давній Польщі за умовами такої оренди за маєток сплачувався незмінний річний чинш, незалежний від отриманих прибутків. Від 1775 р. єдина ферма володіння королівщинами, зокрема староства надавалися лише в емфітеутичне володіння на 50 років.

Ерекція - у Речі Посполитій документ, що видавався власником маєтку на спорудження, заснування або фундування храму чи кляштору в його володіннях.

Єзуїти - католицький чернечий орден, заснований 1534 р. Ігнасіо Лойолою. Повна назва - Товариство Ісуса (Societas Iesu). Є. провадили широку місійну, освітню та наукову діяльність, відіграли видатну роль у боротьбі з реформацією. Для проповідування християнства і виховання своїх прихильників створювали школи (переважно колегіуми), які відзначалися високим рівнем викладання. З XVI ст. є. діяли в

багатьох країнах світу, у т. ч. в Україні. Спроби ордену активно впливати на життя європейських країн викликали заборону його діяльності в Португалії, Франції, Іспанії та формальне скасування 1773 р. папою Климентом XIV. Відновлений 1814 р. папою Пієм VII.

Єпископ (єпископ-ординарій, ординарій) - у католицькій церкві духовна особа, наділена повнотою священства, яка вважається наступником апостолів; призначається Папою Римським, керує дієцезією, має право висвячувати в духовний сан.

Жовнір - солдат польської армії.

Камергер - придворний чин у Російській імперії та багатьох європейських країнах.

Канонічне право - у католицькій і православній церквах сукупність законів (канонів) для духовних і світських осіб. Не є правом у власному значенні цього слова, оскільки виходить не від держави і його норми не підтримуються силою держави, примусом. Норми к. п. можна розглядати як правові лише тоді, коли вони визнаються обов'язковими в тій чи іншій державі.

Канцлер - 1. Коронний і литовський центральний (сенаторський) уряд, існував у давньому Королівстві Польському з XII ст., у Литві запроваджений 1504 р. Як перший урядовець держави завідував її т. зв. більшою канцелярією (меншу провадив підканцлер), керував закордонною і частково внутрішньою політикою, виголошував від імені трону промови в сеймі чи на аудієнціях для закордонних посланців, з кінця XVI ст. провадив асесорський суд, а у випадку, якщо був духовною особою, мав юрисдикцію над духовенством королівського двору. Розпоряджався королівською т. зв. більшою печаткою, яку ставив на всіх документах, що виходили з його канцелярії. Не міг поставити на документі печатку без згоди короля, натомість міг відмовити (до 1775) королю її поставити, якщо вважав, що документ не відповідає закону або може зашкодити державі. Коронний к. провадив справи Корони, литовський - Литви. Останній опікувався також загальнодержавними справами під час перебування короля з двором у Литві чи під час відсутності коронного к. Призначалися вони на сеймі, між сеймами - на Раді сенату, від 1775 р. - Постійною радою, затверджувалися королем. Складали присягу на вірність королю й Речі Посполитій. Світські к. лише з 1775 р. отримували платню, духовні користувалися церковними маєтками. Під час безкоролів'я влада к. тимчасово

припинялася, а обов'язки виконував великий секретар. 2. Духовна особа, яка відала канцелярськими справами, архівом і бібліотекою капітули. 3. Голова уряду в Німеччині й Австрії.

Капуцини - католицький чернечий орден, який виділився 1528 р. з ордену францисканців унаслідок прагнення повернутися до традицій життя перших францисканців. Заснований францисканцем Маттео да Башіо, затверджений Папою Римським 1619 р. Повна назва - Орден братів менших капучинів (*Ordo Fratrum Minorum Sarsinorum*). З XVI ст. к. діяли в багатьох європейських країнах, з 1681 р. - у Речі Посполитій (в Україні з'явилися лише в першій половині XVIII ст.). На тих українських землях, які після поділів Речі Посполитої відійшли до Росії, частина їхніх кляшторів була скасована 1832 р., решта - 1888 р. Кардинал - тут: у католицькій церкві найвищий після Папи Римського духовний сановник, член кардинальської колегії, яка має право обирати нового папу.

Кармелітки - жіноча гілка ордену кармелітів. Повна назва - Орден Пресвятої Діви Марії з гори Кармель (*Ordo Beatissimae Mariae Virginis de Monte Carmelo Carmelitarum Discalceatarum*). Орден виник унаслідок прийняття кармелітами під своє керівництво світських товариств побожних дівчат (т. зв. бегінок). Спираючись на папську буллу 1452 р. генерал ордену кармелітів Йоан Соре заснував для них 15 кляшторів. К. діяли в багатьох країнах Європи, у т. ч. в Речі Посполитій.

Каштелян - сенаторський уряд у Речі Посполитій. Походив з часів перших польських правителів з династії Пястів, коли центрами територіальної влади були городи-каштелі (лат. *castellanum* - замок). К. спочатку очолювали укріплені городи та замки, командували їхніми військовими залогами й управляли навколишньою територією, т. зв. каштелянією. Коли на поч. XIV ст. ці функції перейшли до нововпроваджених городових старостів, уряд не був ліквідований, кількість к. у Польщі збільшувалась у міру зростання кількості городових міст. У Литві 1423 р. було впроваджено віденського та троцького к., а 1566 р. - ще по одному в головних містах решти воєводств фактично без жодних повноважень. Попри те, що цей уряд був пережитком, к. як давні члени Королівської ради ввійшли до сенату. Від XV ст. вони стали ніби заступниками чи намісниками воєводи, але з невеликими компетенціями, зокрема за відсутності воєводи скликали сеймики й очолювали їх, а під час війни припроваджували до воєводи

посполите рушення зі своєї землі чи повіту.

Кляштор - назва католицького монастиря (переважно в польській та українській традиції).

Консисторія - у дореволюційній Росії в православній і католицькій церквах установа з церковно-адміністративними й судовими функціями, що підлягала єпархіальному архієрею або дієцезіальному єпископу.

Конституція - 1. Основний закон держави, що визначає суспільний і державний лад, виборчу систему, принципи організації та діяльності державних органів, основні права та обов'язки громадян. 2. Постанова сейму.

Конституція 3 травня - основний закон Речі Посполитої, ухвалений на Чотирирічному сеймі 3 травня 1791 р., який ознаменував перетворення Речі Посполитої на конституційну монархію. Ця к., зокрема, ліквідувала вільну елекцію та встановлювала спадковість трону, скасовувала конфедерації та право *liberum veto*, впроваджувала спільний скарб та військо для Корони й Литви, розширювала права міщан, декларувала опіку закону й держави над селянами, натомість усувала від сеймиків безземельну шляхту. Була першою в Європі к. в сучасному розумінні. Втратила чинність після Торговицької конфедерації.

Консул - 1. Урядова особа, що репрезентує та захищає інтереси своєї держави та її громадян в іншій державі. 2. У Речі Посполитій виборні керівники конфедерацій.

Контракт - 1. Письмова угода, договір, за яким сторони, що його уклали, мають взаємні зобов'язання. 2. Лише у множині: у Речі Посполитій і Російській імперії з'їзди шляхти в певний час і в певному місці, на яких укладалися умови купівлі-продажу й оренди маєтків та різних кредитних операцій. Найважливіші з другої половини XVI ст. відбувались у Познані, пізніше в Кракові, Львові, Дубні (з 1774) і Києві (з 1798).

Конфедерація - у давній Польщі, а потім у Речі Посполитій союз шляхти у масштабі всієї країни або її частини (наприклад, окремого воєводства), що виникав у надзвичайній політичній ситуації - після смерті короля, у випадку зовнішньої загрози, в обороні прав короля або шляхти тощо. Нею керували маршалки, обрані на т. зв. генеральному колі більшістю голосів. Коли к. досягала своєї мети або, навпаки, була придушена, її розпускали, при чому акт її скликання спалювали публічно. У словнику згадуються: Тишовецька 1655 р., організована для боротьби зі шведською навалою,

Голомбська 1672 р. - для захисту короля Міхала Корибути від прагнень профранцузького табору здійснити його детронізацію, Тарногородська 1715 р.- проти внутрішньої політики Августа II, передусім зловживань і перебування саксонських військ у Польщі, Дзіковська 1734 р. - для захисту Станіслава Лещинського, обраного королем, проти незаконної коронації Августа III, Радомська 1767 р. - проти реформ перших років панування Станіслава Августа, Барська 1768-72 рр. - для оборони шляхетських привілеїв, католицької віри і насамперед незалежності Речі Посполитої від втручання Росії в її внутрішні справи, Торговицька 1792 р. - проти демократичної Конституції 3 травня й реформ, для відновлення в Речі Посполитій за допомоги Росії давнього ладу й порядків. Останні дві к. значно послабили Річ Посполиту та призвели до її поділів.

Конюший - земський уряд у давній Польщі і в Речі Посполитій. Існував уже за перших польських правителів з династії Пястів. Опікувався князівськими стайнями. З часом став номінальним почесним. У Короні занепав уже в XV ст., у Литві ввійшов до земської ієрархії (20-е місце).

Королівщина - (королівський маєток) - земельний маєток, підпорядкований безпосередньо королю.

Корона - загальноживане скорочення від назви Корона Королівства Польського (Corona Regni Poloniae); назва об'єднаної польської держави, яка вживалася від поч. XIV ст. до поділів Речі Посполитої.

Костьол - назва католицького храму (переважно в польській і українській традиції).

Крайчий - 1. Двірський уряд у давній Польщі та в Речі Посполитій, з часом став номінальним почесним. Разом зі стольником готував королівські учти. Головним обов'язком було краяти під час бенкету м'ясо, першим куштувати його та подавати королю з надзвичайними церемоніями. 2. Земський номінальний почесний уряд у Литві, в ієрархії останній (23-е місце).

Креси - (пол. «kresy» - укр. «окраїни, прикордонна зона») - назва прикордонних східних і південно-східних теренів Речі Посполитої в XVII-XVIII ст. Поляки ще навіть у XX ст. називали своїми «кресами» всі українські, литовські та білоруські землі, які входили до давньої Речі Посполитої.

Легітимуватись - у Російській імперії бути особисто зарахованим до

дворянського стану. Згідно з указами Катерини II польська шляхта була зрівняна у правах з російським дворянством, однак мала ще довести приналежність до цього стану. Підтвердження дворянства розглядалося губернськими дворянськими депутатськими зібраннями, до яких входили депутати від кожного повіту на чолі з губернським маршалком шляхти. Вони видавали документ про затвердження роду в дворянстві (легітимація) та вели губернські дворянські родовідні книги.

Ловчий - 1. Земський номінальний почесний уряд. В ієрархії Корони посідав 10-е місце, Литви - 18-е. 2. Особа, що провадила в поміщиків полювання.

Люстрація - у Речі Посполитій періодичний опис (перепис, ревізія) замків із приналежними до них землями, староств (у разі пожалування одній особі після іншої), воєводств або всіх королівщин (генеральна л.) для з'ясування їхнього загального стану та прибутковості.

Магазин - приміщення для зберігання запасів харчування, боєприпасів і т. ін.; комора, склад.

Маршал двору - один із вищих придворних чинів у Російській імперії та багатьох європейських країнах. У Росії прирівнювався за табелем про ранги до цивільних і військових чинів 2-го кл.

Маршалківський суд - див. великий маршалок.

Маршалкова - дружина маршалка.

Маршалок - 1. Назва виборного голови деяких інституцій (сеймику, посольської ізби, трибуналу, Постійної ради) і конфедерацій. 2. Найвищий військовий ступінь у Польщі після 1918 р.

Маршалок двору - у Речі Посполитій уряд на приватних дворах.

Маршалок шляхти (предводитель дворянства) - у західних губерніях Російської імперії керівник місцевого дворянського самоврядування, голова дворянства окремого повіту або губернії. Посада з'явилася 1766 р., коли Катерина II наказала дворянам кожного повіту обрати предводителя для керівництва виборами депутатів у комісії та на випадок інших вимог верховної влади. За законом «Учреждение о губерниях» 1775 р. дворянство кожної губернії організовувалося в товариства з правами юридичної особи. Губернський м. ш. посідав перше місце після губернатора і мав право в усіх справах, що торкалися дворянства, зв'язуватися безпосередньо з губернатором і міністром

внутрішніх справ. Повітові м. ш. не підлягали губернському, а діяли в справах свого повіту самостійно. М. ш. завідували внутрішніми справами дворянського товариства, як представники стану входили до різних комісій та присутствій. До Січневого повстання м. ш. обиралися на 3-річний термін на повітових і губернських дворянських з'їздах (т. зв. зібраннях), а кандидатуру губернського м. ш. затверджував імператор. Після 1863 р. в західних губерніях Російської імперії всі посади, які залежали від виборів дворянства, заміщалися за розпорядженням міністра внутрішніх справ.

Масон - послідовник масонства, член масонської ложі.

Масонство - релігійно-етичний рух, що виник на початку XVIII ст. в Англії, а згодом поширився у вигляді таємних товариств в інших країнах Європи. Має специфічну обрядовість і проповідує моральне самовдосконалення з метою мирного об'єднання людства в релігійній братській спільноті. Організаційно складається з лож.

Масонська ложа - відділення масонської організації.

Місія - 1. Важливе завдання, доручення тощо. 2. Центр діяльності католицького чи уніатського чернечого ордену для католизації місцевого населення.

Надвірний ловчий - у Речі Посполитій надвірний уряд. Перейняв обов'язки від великого ловчого.

Надвірний (коронний, литовський) маршалок - у Речі Посполитій надвірний уряд; заступник і помічник великого маршалка. Виконував обов'язки тільки за відсутності останнього. Традиційно після смерті великого маршалка отримував його уряд.

Надвірний підскарбій - надвірний уряд, затверджений у Короні 1504 р.; заступник великого коронного підскарбія, від 1775 р. - член сенату. Призначався завжди королем, платню отримував від нього, азі 775 р. - з державної скарбниці. Постійно перебував при королі. Управляв маєтками та прибутками короля, а від середини XVI ст. - і прибутками держави. У разі відсутності великого коронного підскарбія або у випадку його смерті приймав на себе всі його обов'язки. Зберігав реєстри прибутків і видатків держави. Був головним адміністратором усіх господарських справ королівського оточення, зокрема видавав платню придворним, у зв'язку з чим провадив реєстри придворних, у яких нотував як їхні заслуги, так і похибки. Мав невелику канцелярію з нотаріусами, призначеними королем або великим підскарбієм. У Литві був власний

підскарбій, який управляв столовими маєтками короля в цій частині Речі Посполитої. Окремого підскарбія мав і двір королеви.

Надвірний радник - цивільний чин 7-го кл. у дореволюційній Росії.

Ординат - власник маєтку, який становить ординацію.

Ординація - великий маєтковий комплекс на засадах майорату, який не підлягав поділу і передавався в спадщину цілковито лише одному зі спадкоємців. О. чи її окремі частини не можна було дарувати, продавати, віддавати в заставу чи оренду.

Ордонанс - припис, положення.

Офіціаліст - службовець в адміністрації приватного маєтку.

Пауліни - католицький чернечий орден, заснований 1250 р. в Угорщині блаженним Евзебієм з Естергома, затверджений 1308 р.; має статут св. Августина. Повна назва - Орден святого Павла, першого пустельника (Ordo Sancti Pauli Primi Eremitae). П. діяли в багатьох країнах Європи, зокрема з 1382 р. і в Польщі.

Підканцлер - уряд центральної адміністрації. У Польщі виник у XII ст., у Литві - 1504 р. Був заступником (але не підлеглим) канцлера, рівним йому за рангом. Керував т. зв. меншою державною канцелярією, рівною більшій, якою завідував канцлер. Між ними не існувало поділу компетенцій, обидва урядники були тісно пов'язані. П. розпоряджався меншою королівською печаткою, ставив її на документах, які виходили з його канцелярії. За відсутності канцлера провадив асесорський суд. Був одним з 5 (поряд з великим коронним маршалком, надвірним маршалком, канцлером і підскарбієм) найвищих державних урядовців і належав до «міністрів». Складав присягу на вірність королю й Речі Посполитій.

Підкоморій - 1. Надвірний уряд у Речі Посполитій, існував у Польщі вже в XIII ст., у Литві з кінця XV ст. У двірській ієрархії був першим після надвірного маршалка. Керував королівським двором. Забезпечував особисту безпеку короля й опікувався його апартаментами, очолював королівських слуг і придворних, визначених для обслуговування короля, за відсутності маршалків готував аудієнції іноземних посланців. Через нього йшли всі прохання до короля. Мав також дбати про моральність при дворі, вважався охоронцем добрих звичаїв. Як під час подорожей, так і під час воєнних походів був найближче до короля, також асистував йому в сеймі та на судових засіданнях. Мав величезні можливості впливу на короля. Символом уряду був позолочений ключ, який

король вручав після присяги. 2. Земський судовий уряд у Речі Посполитій, у Короні посідав 1-е місце, у Литві 3-є. Провадив т. зв. підкоморський (інакше межовий) суд, який вирішував межові суперечки між землевласниками. У рамках судового розгляду встановлював межі і наносив їх на малу, завіряючи своїм підписом. Мав окрему канцелярію, в якій усі справи вписувалися до т. зв. підкоморських книг. Після його смерті ці книги передавалися до місцевого земського суду. Мав осіло мешкати на тій території, де виконував свої функції. Якщо він був однією із сторін у межовій суперечці, його справу провадив п. із сусідньої землі або повіту. На українських землях, приєднаних до Росії в XVII ст. та після II поділу Речі Посполитої (1793), уряд п. зберігся. Тут він з часом почав називатися межовим суддею.

Підконюший (коронний, литовський) - у давній Польщі та Речі Посполитій надвірний уряд; заступник і помічник конюшого.

Підловчий - у Речі Посполитій надвірний уряд; заступник ловчого.

Підстароста - у Речі Посполитій гродський уряд; один із заступників і намісників гродового старости. Призначався останнім. Офіційно мав виконувати вирок гродського суду й обов'язки старости (отримуючи разом і його права) у разі його відсутності, хвороби або смерті, однак часто і через його небажання виконувати свої обов'язки. За законом мав бути шляхтичем, осілим у тій землі, де виконував службові функції. Заборонялося поєднувати цей уряд з будь-яким земським. У Литві в земській ієрархії посідав разом з підвоєводою 11-е місце.

Підстолій (коронний, литовський) - 1. У давній Польщі та в Речі Посполитій надвірний уряд. Початково був заступником стольника, за часів Речі Посполитої став номінальним почесним. У Литві з'явився 1569 р. одразу ж як номінальний почесний. При дворі королеви теж існував як номінальний почесний. 2. У Речі Посполитій земський почесний номінальний уряд. Посідав у земській ієрархії Корони 8-е місце, Литви - 9-е.

Підчаший - 1. У давній Польщі та Речі Посполитій надвірний уряд. Під час королівських уcht дбав про вчасне подання напоїв, вручав наповнені кубки королю, спершу сам куштуючи напій, подавав десерти. З часом разом з пивничим управляв королівськими пивницями, а також наглядав за обслугою, яка готувала королю напої. Відав прянощами, у той час дуже дорогими. Згадується в джерелах уже на поч. XIII ст. 2.

У Речі Посполитій земський номінальний почесний уряд. У земській ієрархії Корони посідав 6-е місце, Литви - 14-е.

Пленіпотент - уповноважений у майнових справах.

Пожиттєве володіння (доживоття) - володіння по кінець життя (староством, маєтком чи його частиною). П. в. між подружжям зазвичай оформлювалося в судових актових книгах. За ним чоловік (дружина) отримував після смерті дружини (чоловіка) записані йому маєтності у володіння до кінця життя. Іноді оформлювалося взаємне п. в., коли чоловік і дружина одночасно записували один одному свої маєтки на випадок смерті. Після смерті пожиттєвого власника (або за його відмови від п. в.) маєтності переходили до спадкових власників.

Польний (коронний, литовський) гетьман - у Речі Посполитій військовий уряд, який походив з поста командувача поточної оборони. Вперше з'явився в Короні 1559 р., у Литві - дещо пізніше. Від 1717 р. був платним. У XVI- на початку XVII ст. призначався в разі потреби, потім - постійно. Був заступником великого гетьмана, за його відсутності чи за його дорученням командував військом. Від 1768 р. засідав у сенаті.

Польний (коронний, литовський) обозний - у Речі Посполитій військовий уряд. Компетенції точно не відомі. Ймовірно, був при пальному гетьмані.

Польний (коронний, литовський) писар - у Речі Посполитій військовий уряд, виник, імовірно, бл. 1570 р. Належав до штабу великого гетьмана і відповідав за військову адміністрацію: огляд війська, облік особового стану, виплату війську платні. Також контролював забезпечення збройних сил і якість озброєння. Після командувачів поточної оборони перейняв інспекцію замків на Поділлі й Київщині. При вступі на посаду складав присягу. Функції п. п. перебрав на себе 1764 р. військові комісії, а від 1775 р. - Військовий департамент Постійної ради, однак їх зберегли як членів того департаменту. У 1790 р. п. п. були відновлені Чотирирічним сеймом у зв'язку зі збільшенням війська. Тоді вони отримали завдання провести інспекцію всіх військових частин у країні, а заразом і звання ген.-лейтенантів, найвище з тодішніх.

Польний (коронний, литовський) стражник - у давній Польщі і в Речі Посполитій платний військовий уряд, виник на поч. XVI ст. Мав наглядати за безпекою

східних кордонів держави, що з часом збіглося в основному з функціями великого стражника.

Посполите рушення - організація збройних сил у давній Польщі, а потім у Речі Посполитій - загальна мобілізація шляхти на час війни. За ухилення від участі в ньому шляхтичу загрожували конфіскація маєтків, баніція та інфамія. З появою постійного війська поступово втрачає своє значення. Як інститут проіснувало до 1794 р., проте в XVIII ст. до нього практично не вдавалися.

Постійна рада - найвищий орган виконавчої влади в Речі Посполитій, створений 1775 р. Склад: 18 послів, 18 сенаторів, 5 міністрів під керівництвом короля. Міністри очолювали департаменти: іноземних справ, поліції, військовий, правосуддя і скарбовий. П. р. звітувала раз на 2 роки перед сеймом. Ліквідована Чотирирічним сеймом 1789 р., відновлена гродненським сеймом 1793 р., діяла до кінця існування Речі Посполитої.

Поточна оборона - постійне наймане військо, яке стерегло південно-східні окраїни Корони та захищало їх від наїздів татар, волохів і турків. Існувало від бл. 1400 р. до бл. 1564 р., коли було впроваджено кварцяне військо, а командувача п. о. (як правило, їх було кілька) змінив палиний гетьман.

Право «liberum veto» - принцип обов'язкової одностайності при прийнятті сеймових ухвал, коли окремих посол міг не допустити до прийняття рішення сейму. «Liberum veto» (лат.) - «вільне вето».

Примас - гнєзненський архієпископ. Сан та інституція п. походять з першої третини XV ст. Після утворення Львівського архієпископства (1412), другої поряд з Гнєзненською католицькою митрополією в Польщі, на підкреслення верховної ролі гнєзненського архієпископа в церковній ієрархії він отримував цей титул (уперше 1417 р. від церковного собору). Церковна юрисдикція п. охоплювала Корону й Литву, за винятком Вармінського єпископства, підпорядкованого безпосередньо Римові. Він був другою особою в державі після короля і вважався його неофіційним заступником, мав величезний політичний вплив. На час безкоролів'я ставав офіційним главою держави (interrex) і готував елекцію. Оголошував новообраного короля і здійснював його офіційну номінацію, мав право коронації короля та королеви. Крім того, мав право скликати сейм і збирати на приватні наради сенат за відсутності короля. Примасу підпорядковувалися католицькі та світські (з 1773) навчальні заклади, від 1776 р. він був

головою Комісії національної освіти. Також утримував власний, рівний королівському двір з такими ж надвірними урядниками.

Причет - в уніатській церкві служителі культу при окремому храмі.

Пріор - у католицькій церкві настоятель чоловічого кляштору.

Провінція - 1. Одиниця адміністративного поділу в деяких державах. 2. У католицькій церкві територія, на якій є кілька дієцезій, що підлягають митрополиту, або кілька монастирів одного ордену, що підлягають провінціалу. 3. Віддалена від центру територія, місцевість; периферія.

Регімент - у Речі Посполитій полк найманого війська.

Регіментар - у Речі Посполитій високий військовий уряд. Призначався в разі необхідності королем на обмежений час або як заступник відсутнього гетьмана, або для конкретної операції. На той період мав права гетьмана.

Ротмістр - 1. Одне з найдавніших (від XV ст.) польських офіцерських звань; командир пішої роти або кінної хоругви. 2. У дореволюційній Росії офіцерський чин у кавалерії, що відповідав чинові капітана в інших військах.

Сейм - 1. Т. зв. вальний (тобто загальний) - представницький з'їзд шляхти в давній Польщі, а потім у Речі Посполитій. Від 1493 р. почав діяти в складі двох палат - сенату та посольської ізби. Відтоді став найвищим законодавчим органом. Коли за часів короля Зигмунта I король був визнаний одним із сеймових станів поряд із сенатом і посольською ізбою, с. став найголовнішою інституцією в державі. Він приймав закони, ухвалював податки, ратифікував мирні договори. Без згоди с король від 1576 р. не міг розпочинати війну, а з 1633 р. - навіть збільшувати військо. Ріст впливу магнатства, помилкова політика королів, занепад політичної культури шляхти призвели до зменшення результативності с і навіть їхнього зриву через використання послами права *liberum veto*. Щоб не допустити зриву, у надзвичайній ситуації с організовувався в конфедерацію і приймав рішення більшістю голосів, однак у XVIII ст. скликання такого с вимагало згоди Росії. С. отримував назву в залежності від мети скликання, зокрема конвокаційний сейм скликався (від 1572) після звільнення монаршого трону для визначення дати елекції та вирішення нагальних питань, елекційний - для елекції, пацифікаційний - для встановлення порядку під час заворушень шляхти чи громадянської війни, езекуційний (див. езекуція королівщин). Деякі с ввійшли в

історію під власними назвами, зокрема Німий - одноденний (Варшава, 1.ІІ. 1717), метою якого було остаточне завершення конфлікту між королем Августом II і учасниками організованої проти нього Тарногородської конфедерації. Див. також Чотирирічний сейм, сеймовий суд. 2. Найвищий представницький законодавчий орган у Польщі в 1919-1939 рр.

Сеймик - у Речі Посполитій з'їзд шляхти землі, повіту (повітовий а), воєводства (воєводський) чи провінції (генеральний) як орган місцевого шляхетського самоврядування та основна форма участі шляхетського стану в політичному житті держави. С. походили зі середньовічних віч, сформувалися на рубежі XIV і XV ст. у Великопольщі, а потім в інших частинах Корони остаточно в другій половині XVI ст. С. провадив маршалок, який обирався з прибулої шляхти. Участь у с була добровільною. С. скликалися для вирішення важливих питань, назву отримували залежно від мети скликання, зокрема на передсеймовому с обирали послів на сейм та ухвалювали для них інструкції, на елекційному - обирали кандидатів (що пізніше затверджувалися королем) на вільні уряди підкоморія, земського судді, земського підсудка та земського писаря, на господарському вирішували фінансові питання й обирали депутатів до Скарбового трибуналу, на депутатському обирали депутатів до Коронного трибуналу, на реляційному - посли на сейм складали звіт про свою сеймову діяльність. Воєводський с скликався воєводою (на підставі спеціального королівського універсалу) для вирішення важливих питань у межах воєводства, зокрема щодо збору місцевих податків, розпорядження надходженнями з них, обрання послів на сейм. Завданням генерального с були консультації та узгодження позицій перед вальним сеймом. У Короні найчастіше с охоплювали одне воєводство, у Великому князівстві Литовському - один повіт.

Сеймовий суд - у Речі Посполитій королівський суд, який розглядав справи проти вищих державних осіб і продажних суддів, про образу короля і державну зраду, а також апеляції в найсерйозніших злочинах, здійснених шляхтою. У ньому судив король разом із сенатом і представниками посольської ізби (спершу 8, потім 24, а від 1776 р. - 30). З 1776 р. за статутом діяв 2 роки при 6-тиж-невій каденції. Збирався в місці перебування короля. Суддів для нього з сенату призначав король, а з посольської ізби - маршалок сейму.

Секвестр - заборона, накладена органами державної влади на користування приватним майном.

Сенат - 1. У давньому Королівстві Польському, а потім у Речі Посполитій вища палата сейму (у 1 знач.), т. зв. другий сеймовий стан. Виник з давньої королівської ради, включав сенаторів духовних (архієпископи, єпископи) і світських (воєводи, каштеляни, великий маршалок, канцлер, підканцлер, надвірний маршалок). Склад с був пожиттєвий. До компетенцій с належали, зокрема, законодавча ініціатива та ухвала проектів законів, що виходили з посольської ізби. 2. У Польщі в 1919-39 рр. вища палата сейму (у 2 знач.). До 1935 р. повністю обирався на виборах, за Конституцією 1935 р. третю частину його складу призначав президент, а решта обиралась на виборах. 3. У Російській імперії - найвища судово-адміністративна установа.

Скарб (коронний, литовський) - 1. У давній Польщі, а потім у Речі Посполитій державна скарбниця. 2. Коштовності, гроші, цінні речі.

Скарбник - 1. У Речі Посполитій земський почесний номінальний уряд, у земській ієрархії Корони посідав 15-е місце, у Литві - 17-е. 2. Особа, що відає коштами й цінними паперами в державних установах і громадських організаціях.

Скарбовий писар - у Речі Посполитій надвірний уряд; безпосередній співпрацівник надвірного підскарбія. У Короні було два с. п. (духовний і світський), у Литві - три. Основним обов'язком с. п. було влаштування скарбових справ за дорученням короля або підскарбія, у зв'язку з чим повинні були постійно перебувати при дворі.

Скарбовий трибунал - суд, який розглядав справи, пов'язані зі скарбом. Утворений у Короні 1613 р. (із сеймової Скарбової комісії, яка існувала з 1591 р.) з центром у Радомі (поточна назва - Радомський). Ліквідований 1764 р., коли його функції перейняли новостворені Скарбова і Військова комісії. Паралельно існував с. т. у Литві з центром у Гродні й Мінську. С. т. складався з депутатів, які від 1699 р. називалися комісарами, обиралися на сеймиках, присягали й отримували платню зі скарбу; очолювали його маршалок, обраний зі світських осіб, і президент, обраний із духовних осіб.

Староста - 1. У Польщі в 1918-39 рр. урядовець, що очолював староство. 2. У Західній Україні (до 1939) голова (начальник) повіту. Див. також генеральний староста, городовий староста, негородовий староста.

Староство - у давній Польщі та в Речі Посполитій компактна державна територія землі, повіту, городу чи кількох гродів, яку король надавав окремим своїм підданам зі шляхетського стану в управління (т. зв. городове староство, див. генеральний староста, городовий староста) або (з XVI ст.) у державу (т. зв. негородове староство, див. негородовий староста). Ця система, впроваджена за чеським взірцем на рубежі XIII-XIV ст. у Великопольщі, пізніше охоплювала всю Річ Посполиту й існувала аж до її поділів.

Стольник - 1. Надвірний уряд у давній Польщі та Речі Посполитій. Мав разом з крайним готувати королівські учти, накривати стіл, керувати подаванням страв. 2. Земський почесний номінальний уряд у Речі Посполитій, в ієрархії Корони 5-й, в Литві - 8-й.

Трибунал (Коронний, Литовський) - у Речі Посполитій найвищий шляхетський суд, який розглядав апеляції на цивільні та кримінальні справи земських, гродських і підкоморських судів. У Короні створений 1578 р., у Литві - 1581 р. Засідав восени і взимку для Великопольщі в Пьотркуві, весною і влітку для Малопольщі в Любліні (від 1590 р. розглядав також справи шляхти українських воєводств). Для Литви збирався у Вільні, Новгородку й Мінську, деякий час і в Гродні. У 1764 р. Коронний т. було розділено на малопольський, з центром у Любліні та Львові, і великопольський, з центром у Пьотркуві, Познані або Бидгощі, однак 1775 р. повернуто попередню структуру. Т. утворювався з депутатів, які склали присягу: 27 світських представників шляхти, які обиралися на рік під час сеймиків по одному або двох від кожного воєводства, на чолі з маршалком (у 1 знач.), і 6 духовних на чолі з президентом. У 1791 р. т. було розділено на дві палати, т. зв. вищу та нижчу ізби, і ліквідовано пост маршалка (головувати мав по черзі один з депутатів).

Тринітарії - католицький чернечий орден, заснований 1198 р. для викупу полонених у мусульман св. Йоаном де Мафа та пустельником Феліксом де Валуа. Повна назва - Орден Пресвятої Трійці (Ordo Sanctissimae Trinitatis). З XIII ст. розгорнув будівництво своїх кляшторів у багатьох країнах Європи. У Речі Посполитій з'явився в 1685 р., діяльність обмежувалася східними землями. Його кляштори, які після поділів Речі Посполитої опинилися в межах Російської імперії, були скасовані після Листопадового або Січневого повстань.

Універсал - у давній Польщі і в Речі Посполитій указ або грамота до загального відома про важливі події або з розпорядженнями господарського чи адміністративного характеру. Спочатку у. видавалися лише королем, зокрема скликали посполите рушення, сейми, сеймики. Пізніше видавалися також високими урядовцями (гетьманами, воєводами, примасами), державними інституціями (найчастіше сеймами), конфедераціями, повстанцями.

Уряд - 1. Посада, пост у давній Польщі та Речі Посполитій - державний та приватний (при дворах магнатів). Державні ділилися на гродські, земські, двірські та центральні (сенаторські). Багато з них були пожиттєвими, деякі (передусім пов'язані зі збором мита та податків) можна було здавати в оренду. З кінця XV ст. на державні у. мала право лише шляхта (до 1496 р. і міщани). Вони повинні були надаватися заслуженим достойним людям, віком не молодшим 23 років, не іноземцям. Кандидати на регіональні у. мали бути осілими у воєводстві, де їх отримували. Існував також певний майновий ценз. Однак у багатьох випадках більшість вимог була чисто теоретичною і не виконувалася, зокрема частішали випадки торгівлі у, а в XVIII ст. це вже стало правилом. Гродські урядники підпорядковувалися гродовому старості. Серед земських урядників принцип підпорядкування не діяв (за винятком земського підсудка, підпорядкованого земському судді). Ті земські урядники, які дійсно виконували певні функції (а не були просто почесними номінальними), мали для них власних людей. До ієрархії земських у., встановленої на сеймі 1763 р., у Короні входило 15: підкоморій (у 2 знач.), гродовий староста, хорунжий, земський суддя, стольник (у 2 знач.), підчаший (у 2 знач.), земський підсудок, земський підстолій, чесник, ловчий, війський більший, земський писар, мечник, війський менший, скарбник. У Литві в земську ієрархію були включені і гродські у. - загалом їх було 23: цівун, маршалок, підкоморій, гродовий староста, хорунжий, земський суддя, війський, стольник, підстолій, земський писар, підвоєвода або підстароста, гродський суддя, гродський писар, підчаший, чесник, городничий, скарбник, ловчий, мечник, конюший, обозний, стражник, крайчий. Крім того, кожне воєводство мало свою ієрархічну специфіку. Наприклад, у Волинському та Брацлавському воєводствах на середніх щаблях була змінена черговість. Двірські уряди ділилися на 2 групи: надвірні та у. двору. Перші належали до безпосередньої обслуги короля, останні дбали про функціонування королівського двору. Литовські урядники

(введені 1569 р.) виконували свої обов'язки, коли двір перетинав кордон Великого князівства Литовського. Окремих урядників з такими ж самими функціями, як і при королі, мав двір королеви. Король призначав сенаторські, двірські та вищі церковні у. Лише великі й польні гетьмани та канцлери обиралися на сеймі, а в разі смерті котрогось з них пост залишався вільним до наступного сейму. На деякі земські у. кандидати обиралися на сеймиках, але затверджувалися теж монархом. Багато у. були пожиттєвими, коли позбавити у. можна було, лише довівши державну зраду. Натомість можна було перемістити урядника на інший, щонайменше рівнозначний пост. Деякі у. були фіктивними: коли в середині XVII ст. Польща втратила східні території і перестали існувати Смоленське (1654), Венденське, Парнавське, Дерптське (1660) та Чернігівське (1667) воєводства, було збережено всю їхню адміністрацію з повною ієрархією земських у. аж до кінця Речі Посполитої. Причиною такого дивного явища була загальна думка, що у. доповнює шляхетство і дає підставу для пошани в суспільстві. З огляду на те, що кількість шляхти в Польщі значно переважала кількість у., користувалися попитом навіть фіктивні у. й титули. Більшість земських урядників взагалі не отримувала постійної платні. Для деяких урядників центральної адміністрації і скарбових сейми почали призначати постійну платню з державної скарбниці з кінця XVII ст., однак постійною вона стала лише 1775 р. У найкращому становищі були старости, які жили з прибутків староства, збирачі мита й податків. Судові урядники отримували частину судових оплат, а канцелярські - частину канцелярських оплат та подарунки клієнтів. 2. Найвищий виконавчий та розпорядчий орган державної влади, який здійснює управління державою; члени такого органу. 3. Правління міста в Польщі. Очолює міський у. бурмістр або президент (у містах з населенням понад 100 тис).

Фамілія - назва магнатського політичного табору в Речі Посполитій, на чолі якого стояла родина Чарториських. До нього входили представники родів, пов'язаних родинними узами з Чарториськими (звідси й назва табору). Виник за панування Августа II; прагнув здобути владу в країні та провести прогресивні реформи.

Фільварок - у Речі Посполитій, західних губерніях Російської імперії і в незалежній Польщі перед I світовою війною назва приватного рільничого або рільничо-скотарського господарства, що виробляло продукцію переважно для збуту й управлялося безпосередньо власником або його уповноваженим. Фільваркове

господарство спиралося спершу на панщину, а після ліквідації кріпосного права - на найману робочу силу.

Формулярний список - у Російській імперії головний документ службового стану кожного чиновника і військовослужбовця. До нього вносилися дані про вік, походження, віросповідання, чин, стан майновий (кількість селян і назви маєтків, що йому належать) і сімейний (з ким одружений, якщо є діти, то якого віку, як звати, де проживають), перелік навчальних закладів, де навчався, та установ, де працював, з поясненням обставин, через які був звільнений або переведений на інше місце. Обов'язково до ф. с вносилися примітки про нагороди, штрафи, арешти.

Францисканці - католицький чернечий орден, заснований в Італії 1209 р. св. Франциском Ассізьким. Повна назва - Орден братів менших францисканців. З XIII ст. ф. розгорнули широку місіонерську діяльність у багатьох країнах світу. В Україні з'явилися в XIV ст. їхні кляштори, які після поділів Речі Посполитої опинилися в межах Російської імперії, були скасовані після Листопадового або Січневого повстань.

Фундація - 1. Інституція, фінансовою основою якої є фондуш. 2. Пожертвування чого-небудь на суспільно-корисні цілі; надання, запис.

Фундувати - засновувати, закладати; жертвувати кошти на заснування чого-небудь.

Фондуш - грошові засоби, виділені приватною особою (фондатором) на певну мету, зазвичай наукову, культурну, добродійну, релігійну.

Хоругва - у Речі Посполитій військова одиниця у кавалерії.

Хорунжий - 1. У Речі Посполитій земський почесний номінальний уряд у кожному воєводстві. Обов'язком х. було носити королівську хоругву, коли монарх перебував у цій місцевості, виступати з хоругвами воєводства, землі чи повіту під час королівського похорону або під час війни, супроводжуючи посполите рушення. У земській ієрархії в Короні посідав 3-є місце, в Литві - 5-е. 2. У Речі Посполитій військове звання. 3. Військове звання у Війську Польському, середнє між старшим сержантом і підпоручиком. 4. У дореволюційній Росії перший офіцерський чин у козачих військах, відповідний корнету {у кавалерії} і підпоручику (у піхоті). Див. також великий хорунжий.

Церемоніймейстер - придворний чин у Російській імперії та багатьох європейських країнах, прирівнювався за табелем про ранги до цивільного чину 5-го кл. Наглядав за виконанням церемоніалу й керував палацовими церемоніями.

Цистерціанці - католицький чернечий орден. Є відгалуженням Ордену святого Бенедикта (див. бенедиктинці) й використовує його статут. Заснований 1098 р. бенедиктинським монахом Робером, який створив перший кляштор ц. у Сіто (Франція); затверджений Папою Римським 1119 р. Повна назва - Орден цистерціанців (Ordo Cisterciensis). Реорганізований у XII ст. св. Бернардом Клервоським. У XIII-XIV ст. став одним з найвпливовіших. Кляштори ц. в Європі (бл. 700) були важливими культурними, науковими й медичними осередками, сприяли розвитку ремесел і сільського господарства. На рубежі XVIII і XIX ст. більшість кляшторів ц. на колишніх землях Речі Посполитої були ліквідовані.

Чотирирічний сейм - один з найвідоміших польських сеймів, який засідав у Варшаві 6.X. 1788-29.V.1792. Щоб не допустити використання послами права *liberum veto*, організувався в конфедерацію. На сеймі боротьба точилася між трьома основними угрупованнями: т. зв. патріотичним табором, який прагнув реформ і розриву з Росією (на чолі з І. Потоцьким і А. Є. Чарториським), двірським (на чолі з королем Станіславом Августом), який виступав за реформи без розриву з Росією, і завзятими противниками реформ (на чолі з Ф. К. Браніцьким). Перші два табори поступово прийшли до співпраці. На сеймі було, зокрема, ухвалено збільшити військо, ліквідувати Постійну раду, піднести оподаткування королівщин і позбавити безземельну шляхту права участі в сеймиках, розширено права міщан, ліквідовано заборону шляхті на торгівлю та ремесло, скасовано юридики. Найважливішим досягненням Ч. с була Конституція 3 травня.

Шляхта - у давній Польщі і в Речі Посполитій привілейований суспільний стан феодальних земельних власників, які мали спадкові права та привілеї. Виникла в Короні в XIV-XV ст. з рицарства. У XV-XVI ст. стала правлячою верствою, ініціатором адміністративних, господарських і культурних реформ у Короні, а потім і в Речі Посполитій. Перед поділами Речі Посполитої становила в ній бл. 10% населення. Основою її домінуючої позиції в суспільстві були, зокрема, спадкове володіння землею, особиста недоторканість, свобода від податків та митних виплат, юрисдикція над кріпаками (до ліквідації кріпосного права), доступ до всіх світських і духовних постів та урядів. Головним обов'язком ш. була служба в посполитому рушенні. Початково перехід

до цього стану відбувався через родинні зв'язки, набування землі або через доведення шляхетства свідками в суді. Від 1346—1347 рр. силою статутів Казимежа Великого до ш. належали ті, хто мав обох батьків зі шляхетського стану і народився від шлюбного зв'язку. Від 1535 р. шляхетство (після 20 років праці - спадкове) отримували професори Краківської академії. Пізніше до ш. можна було ввійти через спадкове отримання (т. зв. нобілітацію), усиновлення (до 30-х років XVIII ст.) та індигенат (надання шляхетства іноземцям). У шляхетському стані існували групи: магнатство та заможна ш., яким належали численні ключі й волості (у 1 знач.), середня ш., яка володіла (спадково чи на правах оренди) одним або кількома селами, та дрібна ш., яка ділилася на колокаційну (власників частин села), загородову і безземельну (т. зв. голота).

***Складено за:**

1. Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda. - Т. 1-28. - W., 1859-1868.
2. Słownik historii Polski / Pod red. J. Maciszewskiego. - W., 1997.
3. Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana. - Seria 1. - Т. 1-48. - W., 1890-1912; Seria 2.- Т. 1-6. - W., 1903-1904; Seria 3. -Т. 1. - W., 1904.
4. Góralski Z. Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. - W., 2000.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. - К., 2001.
6. Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. - 2-е вид. - К., 2002.
7. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця, 2007.
8. Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона: В 41 т., 82 кн. - СПб., 1890-1904.
9. Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. ради М. Попович. - К., 1999.
10. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. - Л., 2002.